

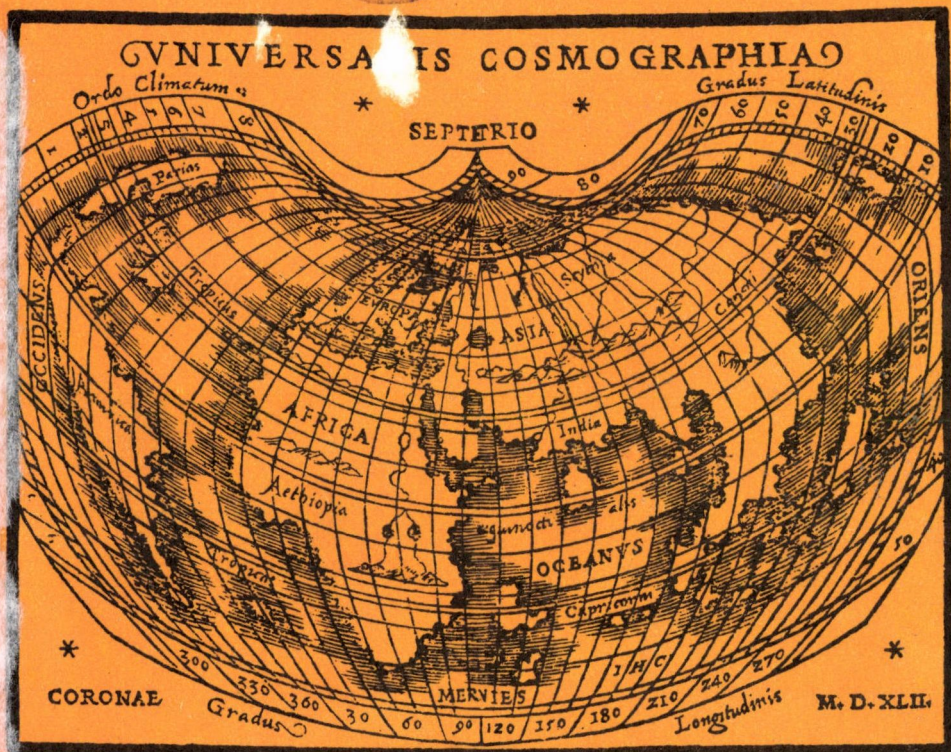
56418

52418/1304

VILÁGTÖRTÉNET

1986 NOV 17

1986/1-2.

Egyetemes történeti negyedéves folyóirat

Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete

Főszerkesztő: Incze Miklós

TARTALOMJEGYZÉK

A francia Népfront (1936–1938) (Jemnitz János)	3
Pierre Renouvin: Az első Léon Blum kormány külpolitikája	5
Jean-Marcel Jeanneney: Léon Blum gazdaságpolitikája	30
Jean-Charles Asselin: A 40 órás munkahét, a munkanélküliség és a foglalkoztatottság	57
Pierre Mendes-France: A Léon Blum kormány gazdaságpolitikája	84
Alberto Gil Novalés: A liberális Trienio	94
Szili Sándor: Szibéria meghódításának néhány kérdéséről az 1970/80-as évek szovjet történész vitáiban	101
V. Molnár László: A társadalmi gondolat fejlődése Oroszországban a felvilágosult abszolutizmus időszakában	111
V. Molnár László: Adalékok a II. Katalin korabeli orosz–német kapcsolatok történetéhez	132
V. Molnár László: Orosz–amerikai kapcsolatok a függetlenségi háború időszakában	143
Schlomo Aviner: Chaim Arlosoroff cionista szocializmusa	156

Könyvszemle

Peter Duus: Feudalism in Japan (Ism.: <i>Berend Nóra</i>); Stefan Pascu: Faurirea statului national unitar 1918. (Ism.: <i>Lipcsey Ildikó</i>); B.I. Krasznobajev: Russzkaja kultura v toroj polovini XVII – nacsala XIX veka (Ism.: <i>V. Molnár László</i>); V.P. Danyilov: Szovetszkaja dokolhoznaja gyerevnyja (Ism.: <i>Tagányi Zoltán</i>); V.I. Buganov, A.A. Preobrazsenszkij, Ju.A. Tyihonov: Evoljucija feodalizma v Rosszii (Ism.: <i>Tagányi Zoltán</i>); Wolfgang Abendroth: Histoire de mouvement ouvrier en Europe (Ism.: <i>Jemnitz János</i>) . . .	179
--	-----

A címlapon Honterus világtérképe Amerika ábrázolásával.
(J. Honterus, Rudimenta Cosmographiae. Brassó, 1542. – OSZK. RMK.
II. 28.)

A magyar történettudomány külföldi visszhangja, 1980	207
A magyar történettudomány külföldi visszhangja, 1981–1982	234
A Világtörténet repertóriuma. Új folyam, 1979–1984. <i>(Szeifert Dezső)</i> . .	287

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál (Budapest, V., József nádor tér 1. 199.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215–96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 120.– Ft, számonkénti eladási ára: 30.– Ft

Index-száma: 25886

ISSN 0083–6265

Főszerkesztő: Incze Miklós
 Felelős kiadó: MTA Történettudományi Intézete
 Kiadásért felelős: Glatz Ferenc

8616512 MTA Sokszorosító, Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

A francia Népfront (1936–1938)

Az, hogy a francia Népfront választási győzelme az egész európai baloldal körében nagy reményeket keltett – szinte magától értetődő.

1933 után a nemzetközi fasiszta veszéllyel szemben néhány hősies ellenállási kísérlet, valamint a skandináv országok példái után előbb a spanyol, majd a francia Népfront választási sikerei hozták meg az antifasiszta erők igazi győzelmeit.

Az 1936. májusi választási győzelem azonban már a kortársak számára sem úgy keltett reményeket, hogy illúzióik lettek volna: viták folytak ugyanis a radikálisok és a szocialisták, a szocialisták és a kommunisták között, de éles viták zajlottak mindegyik párt keretein belül is. Ezek a viták mind a lehetőségek, feladatok, tehát a lényegi kérdések körül bontakoztak ki. Kölcsönös bizalmatlanság jellemezte az értelmiség és a Népfront-kormány kapcsolatát, s különösen nagy gondot okozott a sajtó túlnyomó többségének ellenséges, koncentrált támadása. Nem volt problémátlan a kormány és a szakszervezetek együttműködése sem, bár az igazi ellentétek a kormány és munkáltatók között jelentkeztek. A szakszervezetek és a munkáltatók között pedig állandósult a súrlódás, mindenütt problémák tornyosultak – de erre a Népfront vezetői jóelőre figyelmeztettek. A Népfront programjának gyakorlati megoldása ezért igen nagy nehézségekbe ütközött.

További nehézséget okozott az egyre feszültebb nemzetközi helyzet, különösen a spanyol polgárháború, s ezzel összefüggésben pl. a francia–német, ill. francia–angol, stb. kapcsolat.

Természetesen mindezer közleményeinkben nem tudtunk kitérni. Számításba véve azt a nagy hiányt, amely az utóbbi évtizedek magyar történeti irodalmában a Népfront reális bemutatásában félreérthetetlenül kialakult, csupán két kérdéskört emeltünk ki, amit francia történészek írásai alapján mutatunk be. Az első kérdéskör a Blum-kormány külpolitikája, amelyet a francia diplomácia-történetírás egyik ismert nesztora, P. Renouvin elemez. Írása sok novumot és még több figyelemreméltó szempontot tartalmaz, s lehetővé teszi a nemzetközi feltételek realisabb, jobb megértését.

Még jelentősebbnek tűnik az az elmaradás, amely a Népfront gazdasági és szociális eredményeinek bemutatását illeti, jóllehet ezek kitörőhetetlenek maradtak a későbbi francia köztörténetből. A sikeres áttörés

midnjárt a Népfrent-korszak kezdetén történt, s ezúttal nemcsak viták, hanem valódi harc, országos sztrájk hullámhegyén.

A törvények, rendszabályok vitája máig húzódik.

Közleményünkkel az a célunk, hogy ha szerény mértékben is, de hozzájáruljunk a francia Népfrent történetének jobb megismeréséhez.

Jemnitz János

Az első Léon Blum-kormány külpolitikája

*La politique extérieure du premier gouvernement Léon Blum.
Léon Blum, chef de gouvernement, 1936–1937. Paris, 1967. 329–353*

1936 június elején a francia külpolitikában az etiópiai háború következményei és a Rajnavidék visszafoglalása az uralkodó kérdés.

A kelet-afrikai olasz győzelem a kollektív biztonság elvének újabb vereségét jelentette; a genfi olasz delegáció május 12-én kijelentette, hogy visszalép a Tanács ülésein való részvételtől, ha az etiópiai kiküldött továbbra is ott ülésezik; az olasz kormány értésükre adta, hogy keresni fogja a közeledést Németországhoz, ha nem kapja meg Etiópia annexiójának elismerését.

A kormány, a katonai parancsnokság, a parlamenti vezető körök, a sajtó március 7-e utáni bátortalansága láttán Franciaország szövetségesei elgondolkoznak, hogy tovább is bízhatnak-e támogatásában. A brit kormány, mely a válság idején minden katonai akció kerülését javasolta a francia kormánynak, valóban bejelentette szándékát „minden hatalmában álló intézkedés” megtételére, hogy megóvja Franciaország biztonságát „egy nem provokált agresszió ellen”, de csak abban az esetben, ha az új rajnai megnemztámadási szerződés tárgyalásai kudarcba fulladnának.

Végül a német kormány, melyet a brit kormány május 6-án felszólított „Európa jelenleg fennálló területi és politikai státusának” tiszteletben tartására, még semmilyen választ nem adott.

Tájkép romokkal.

A francia kormányfő miniszteri nyilatkozatában és a képviselőházban június 23-án megindult külpolitikai vitában hangsúlyozza békeakaratát; szándékát, hogy megvalósítsa a kiegyezést minden néppel és megerősítse a kollektív biztonságot; óháját, hogy létrejöjjön a fegyverkezés korlátozása. E programban semmi sincs, ami eltérne a megszokott gondolatoktól. Egyébként nem a külpolitika a kormány fő gondja. De egy hónappal később a spanyol polgárháború váratlanul a legsúlyosabb problémák elé állítja, nem csak azért, mert azzal fenyeget, hogy utat nyit egy nemzetközi konfliktus előtt, de azért is, mert szembeállítja a miniszterelnök személyes meggyőződését a politikai szükségszerűséggel.

Ezért hát elsősorban a spanyol kérdésre kell fordítani a figyelmet, annál is inkább, mert nemzetközi következményei szinte minden téren érezhetőek.

I

Mi vitte rá a miniszterelnököt ígérete megszegésére, miután július 20-án repülőgép- és fegyverszállítást ígért a spanyol kormánynak, segítségül a felkeléssel szembeni ellenálláshoz? (*A Franco vezette felkelés dátuma július 18. – A szerk.*) Hogyan történt, hogy néhány nap múlva ő kezdeményezte az európai államoknál a polgárháborúba való benemavatozási szerződés megkötését? Miért ragaszkodott ehhez a politikához még akkor is, mikor már nyilvánvalóvá vált, hogy ezt a szerződést minduntalan megszegik? Ezek nyilvánvalóan sokszor elismételt témák, de azért számos részlet még bizonytalan. Az esemény tanulmányozását tehát nem lehet mellőzni.¹

1. A spanyol kormány július 20-i fegyverszállítási kérelme nem diplomáciai úton történt; egyenesen a miniszterelnökhöz érkezett, táviratilag. Valószínűleg egy előző ígéretre támaszkodott: 1935 decemberében egy Franciaország és Spanyolország között megkötött kereskedelmi egyezmény függelékeként szereplő „bizalmas jegyzet” előíranyozta, hogy a spanyol kormány 20 millió frank értékben fegyvert és municiót vásárolhat Franciaországtól. A miniszterelnök saját bevallása szerint késznek mutatkozik elfogadni a spanyol kormány kérelmét és 21-én közli elhatározását a külügyminiszterrel, a hadügyminiszterrel és a légügyi miniszterrel. Engedélyezni akarja ezt a segítséget, nem csak azért, mert a Frente Popular Spanyolországa „jó barát”, hanem mert a fasizmus spanyolországi győzelme esetleg lehetővé tenné, hogy Olaszország és Németország tengeri vagy légi támaszpontokat létesítsen a Baleárokön és a Kanári-szigeteken. Másnap elutazik Londonba, ahol egy francia–angol–belga konferencia fog ülésezni, azzal a céllal, hogy megvesse a Németországgal való tanácskozás alapjait egy esetleges „locarnoi” típusú egyezmény tárgyában.

A konferencia során, július 23-án nem esik szó a spanyol polgárháborúról: a jegyzőkönyvben a legkisebb említés sem történik róla. De a miniszterelnök az *Echo de Paris* különtudósítója, Pertinax kérdezősködésére elmondja, hogy szándékában áll fegyvert szállítani Spanyolországba. Elmondja ezt a külügyi államtitkárnak, Anthony Edennek is.

Léon Blumnak és Yvon Delbosnak e londoni tartózkodása alatt

indul meg egy sajtóhadjárat, főleg az *Echo de Paris* és a *Le Jour*² részéről. Az *Echo de Paris* 22-re két spanyol repülőtsízt érkezését jelezte a Bourget repülőtérré, s tudni szeretette volna, nincsenek-e megbízva azzal, hogy francia csapatok beavatkozását kérik spanyol-Marokkóban. 23-án, ezúttal a fegyveres beavatkozásra való utalás nélkül bejelenti, hogy a két tsízt megbízása franciaországi bombázógépek vásárlására szól. 24-én a két lap jelzi, hogy a tárgyalásokat egy spanyol rendkívüli követ vezeti,³ Fernando de Los Rios (*spanyol szocialista, egyetemi tanár, 1931 után miniszter, 1936–1939 között Spanyolország washingtoni követe. – A szerk.*), aki felvette a kapcsolatot a hadügyminiszterrel, a légügyi miniszterrel és a miniszterelnök állandó helyettesével. Megadják a kért felszerelés jegyzékét: 25 Potez repülőgép 1.200 bombával; 8 darab 75-ös ágyú, darabonként 200 lövedékkel; 50 gépfegyver 12 millió tölténnyel; 1.000 puska 1 millió tölténnyel. A *Le Jour* szerint a repülőgépek azonnal indulnak, a bombákat egy spanyol hajó fogja elszállítani, mely Marseilleben várja azokat. A tüzéségi felszerelést az *Echo de Paris* szerint kilenc napon belül kell szállítani.

A fegyverszállítások, mondja a két lap, megengedhetetlenek. Gyengítik a honvédelmet. Megsértik a más hatalom belügyeibe való be nem avatkozás elvét: Sarrault-Flandin minisztériuma nem utasította-e el tavasszal, hogy fegyvert adjon el a venizeloszi felkelő mozgalomtól fenyegetett görög kormánynak? Kiprovokálják a felkelők neheztelését, pedig holnap talán már ők lesznek az urak: a francia kormány meg akarja-e kockáztatni, hogy „Hitler karjaiba vesse Spanyolországot”? Végül rábírhadják a fasiszta államokat, hogy a „nacionalisták” mellé álljanak. Egyébként, tesszik hozzá július 25-én, a miniszterelnöknek a légügyi miniszter (*Pierre Cot, radikális párti. – A szerk.*) által Élienken támogatott elhatározását a külügyminiszter (*Yvon Delbos, radikális párti. – A szerk.*) nem fogadta el.

Az értesülések pontosak. A fegyverszállításra vonatkozó tájékoztatást a párizsi spanyol követségről kapta a két lap, mégpedig a katonai attasétól (*Aki Franco oldalán állt. – A szerk.*). Ami pedig a külügyminiszter és a miniszterelnök közötti nézeteltérést illeti, egy 24-én kiadott sajtóközleményből világosan látható: „Idegen hatalom számára semmiféle fegyverszállítás nem történhet a Quai d'Orsay véleményének kikérése nélkül. Márpedig a külügyi szolgálatot ilyen jellegű kéréssel nem keresték fel”.

2. Amint 24-én 19 órakor a miniszterelnök és a külügyminiszter visszaérkezik Párizsba, a 21-én meghozott elvi döntések újból napirendre

kerülnek. A spanyol kormánynak szóló fegyverszállítás terve huszonnégy óra alatt semmivé foszlik. E változás állomásai világosan kitűnnek a jelentésből, melyet Fernando de Los Rios küld a spanyol miniszterelnököknek július 25-én. (*Delbos maga is minisztériuma, fő tisztviselőinek nyomása alatt állt. – A szerk.*) A 24-ről 25-re virradó éjjel a rendkívüli követ részt vesz a fegyverszállítás kérdésében közvetlenül érintett minisztereknek a francia miniszterelnök lakásán tartott megbeszélésén és megállapítja a köztük fennálló véleménykülönbséget. Egy órával később a légügyi miniszter tájékoztatja: a külügyminiszter nem engedélyezi, hogy az elszállításra váró repülőgépeket francia pilóták vezessék Spanyolországba. 25-én reggel, mikor át akarja venni a Potez repülőgépeket, mint írja, „lelküzdhetetlen nehézségekbe” ütközik. Megtudja, hogy a köztársasági elnök és a képviselőház elnöke nyomást gyakorol a miniszterelnökre, hogy rávegye: tegyen le a hadianyagszállításról.⁴ 25-én délután összehívják a minisztertanácsot. Mit határoz? A Fournier ügynökség sajtóközleménye ezt mondja:

„A francia kormány, miután ma délután megvitatta a kérdést a minisztertanácsban, egyhangúlag úgy döntött, hogy semmilyen módon nem avatkozik be Spanyolország belügyeibe. A külügyminiszter, Yvon Delbos által támogatott nézetet egyhangúlag elfogadták. Végül a spanyol kormány által kért hadianyagok tárgyában a minisztertanács ülése végén a hivatalos körök kijelentették: nem igaz, hogy a francia kormány kész intervenciók politikát folytatni”.

A hadianyagszállítás ellen kampányt indító hírlapok újjonganak. Bizonygatják, hogy a kormány tagjainak többsége „viharos kimagyarázkodások” után szembefordult a légügyi miniszterrel. A szélsőbaloldali sajtó kijelenti, hogy a fegyverek és repülőgépek szállítása nem ellentétes a nemzetközi joggal és hogy a minisztertanács határozata felér „a spanyol fasisztáknak adott közvetett támogatással”. A Népfront-kormánytól, írja a *Le Peuple* (*A CGT központi orgánuma. – A szerk.*) joggal várhattunk volna mást, mint egy sor lemondást”. S a 27-i *L'Humanité* a nemzeti érdekekre hivatkozik: „Nekünk nem közömbös, ha Franciaországnak holnap védenie kell délnyugati határait”.

Mi volt a minisztertanács határozatának jelentősége? A parlamenti vizsgálóbizottságnak 1947-ben adott nyilatkozata szerint a miniszterelnök nem törődött bele, hogy lemondjon a spanyol kormánynak adandó minden segítségről; Mexikónak szándékozott átengedni bizonyos hadifelszerelést, mely azokat továbbadta volna a spanyol kormánynak. De 27-én a

külgügyminiszter a diplomáciai szolgálati helyeknek megküldött köriratában így fogalmazta meg a francia kormány állásfoglalását: „... Minden Spanyolországba irányított földi vagy légi hadianyagszállítás tilos, legyen szó akár állami, akár magánipari termékről. De bizonyos előzményeknek megfelelően továbbra is engedélyezett a fegyverzet nélküli repülőgépek kivitele, melyeket a magánipar szállít Spanyolországban”.

30-án a felsőház külgügyi bizottsága előtt a miniszterelnök és a külgügyminiszter a sajtótájékoztatók szerint kijelenti, hogy a kormány „teljességgel cáfolja mindazokat a híreszteléseket, melyek az állítólagos francia fegyver-, repülőgép- és hadianyagszállításokról elterjedtek”; a bizottság gratulál nekik. Másnap a képviselőházban Yvon Delbos hozzáteszi: „Szállíthattunk volna fegyvereket a jogilag és ténylegesen törvényes spanyol kormánynak. Nem tettük meg, először is elvből és humanizmusból, másrészt, hogy ne adjunk ürügyet azoknak, akik kedvet kaphattak volna fegyvert szállítani a lázadóknak”.

3. Időközben június 30-án új tényező jött közbe: olasz repülőgépek egy csoportja átrepült a marokkói Oujda felett és spanyol Marokkó felé tartott; kettő e gépek közül üzemanyaghiány miatt kénytelen volt a cél előtt leszállni. Katonai repülőgépek voltak, legénységük tisztekből és altisztekből állt. A 30-ról 31-re virradó éjjel megérkeztek a vizsgálat első eredményei Rabatból Párizsba. Tagadhatatlanul megállapítást nyert tehát, hogy az olasz kormány katonai repülőgépeket és pilótákat küld Franco tábornoknak. Ez nagyobb cselekvési szabadságot ad Franciaországnak. „Mindjárt sokkal kellemesebbnek éreztük magunkat” — mondja majd Léon Blum 1947-ben, a parlamenti vizsgálóbizottság előtt. Nem mentek odáig, hogy kövessék az olaszok példáját, azaz hogy repülőgépeket és a légierő kötelékébe tartozó pilótákat küldjenek Spanyolországban, de a miniszterelnök úgy véli, hogy „megszabadulhat” a megtett elővigyázatossági rendszabályoktól és túllépheti a korlátokat, melyek közé a minisztertanács 25-én tevékenységét szorította.

Mi is történik tehát augusztus első napjaiban? Két intézkedést tesznek.

a) *Diplomáciai lépések.* Augusztus 1-én este, egy új minisztertanácsi ülés után a külgügyminiszter utasításokat küld a londoni és a római nagykövetnek. A francia kormány, mondja a távirat, a július 27-én tett nyilatkozatnak megfelelően tartózkodik a spanyol kormánynak szóló fegyverszállítás teljesítésétől. De tudomására jutott, hogy külföldi eredetű szállítmányok érkeztek a felkelőkhöz. Ezért hát javasolja az angol és az olasz

kormánynak, egyezzenek meg a „be nem avatkozás közös szabályainak” elfogadása tárgyában. „Tegyük hozzá, hogy várva, amíg egy ilyen tárgyú egyezmény létrejön, s figyelembe véve a felkelők által most megkapott hadianyagszállítmányt, a francia kormány úgy véli, elvileg nehezen utasíthatná vissza egy szabályos és hivatalosan elismert kormány kérését és hogy e tekintetben fenn kellene tartsa az előzőleg megállapított szabályokon túlmenő cselekvési szabadságát”. A Foreign Office tanácsára ugyanezeket az utasításokat megküldte Berlinbe, Moszkvába és Lisszabonba is.

Mindent összevéve, a feltételes mód ellenére a francia kormány bejelenti fegyverszállítási szándékát, de eláll tőle, ha az olasz kormány kötelezi magát, hogy abbahagyja a sajátját. Egy, külön a brit kormánynak szánt, táviratban rámutat, hogy be nem avatkozási javaslatának célja: elkerülni „a hatalmi blokkok létrejöttét, melyek hiábavalóvá tennék a béke fenntartására irányuló minden törekvést”, és „a felkelőknek nyújtandó olasz támogatást, melynek bázisa Marokkó spanyol övezete volna”.

Augusztus 5-én, miután az olasz kormány beleegyezését nem szereztek meg, a külügyminiszter, aki nem akarja, hogy a tárgyalások elhúzódjának, újból kezdeményez. Elkészíti egy nyilatkozat tervének szövegét, melyet öt kormánynak javasol elfogadásra. E nyilatkozatnak ki kell mondania „a hadifelszerelések, légi járművek és hadihajók Spanyolországba történő közvetlen vagy közvetett kivitelének, továbbbszállításának és átmenő forgalmának” tilalmát. Másnap bejelenti, hogy lehetetlen visszautasítania a spanyol kormány kérését, bár azért továbbra is óhajtja a benemavatkozási egyezmény gyors megvalósulását. Felújítja hát, ezúttal a feltételes mód használata nélkül az öt nappal ezeleőtti figyelmeztetést. Valójában ebben az időpontban 17 Dewoitine gépet, melynek megrendelését a litván kormány adta át a francia iparnak, leszállítanak Spanyolország részére.

Végül a 8-ról 9-re virradó éjjel, egy minisztertanácsi ülés után a miniszter újabb körrendeletet bocsát ki. Figyelembe véve a „biztató” fogadtatást, mondja, amiben utolsó javaslata részesült, a francia kormány úgy döntött, hogy visszatér a július 27-i körrendeletben jelzett álláspontjához. Megtiltja hát a Spanyolországba irányuló fegyverkivittelt és lemond még a kikötésről is, melyet a körrendeletben a repülőgépeknek magánipar által történő szállítása tárgyában tett. Ez a határozat hatályba lép anélkül, hogy kívárnák egy benemavatkozási egyezmény megkötését. De azért, ha ezt az egyezményt „rövid időn belül” nem kötik meg, a kormány „esetleg szükségesnek találja az egész helyzet újbóli felülvizsgálatát”.

b) *A francia és angol tengeri vezérkar kapcsolatai.* Míg ezek a tárgyalások folynak, Darlan tengernagy augusztus 5-én Londonban tanácskozik Chatfield tengernaggyal, az admirális első lordjával. Megbízása arra szól, hogy kifejtse a spanyol felkelők győzelmének lehetséges következményeit. Olaszország támaszpontokat létesíthet a Baleárokön, Németország pedig a Kanári-szigeteken. Két kérdést tesz fel.

1. Franciaországnak és Angliának nem kellene-e foglalkozni e veszély kérdésével?

2. Nem lehetne-e, a benemavatkozás elvének fenntartásával, megkísérelni a közvetítést „a Frente Popular és a felkelők között, abban a reményben, hogy ezzel megkönnyítik egy, az egész spanyol népre támaszkodó demokratikus kormány megalakulását”?

Chatfield tengernagy az első pontra azt válaszolja, hogy az admirális a Németországnak és Olaszországnak tulajdonított szándék semmi jelét nem látja és hogy a kérdést mindenképpen diplomáciai úton kellene megtárgyalni; a második pontra vonatkozóan úgy véli: a meditáció annak a veszélynek teszi ki Angliát, hogy az „üllő és kalapács” közé kerül. A brit kabinet azon a véleményen van, hogy „semmilyen módon nem kell beavatkozni a spanyol polgárháborúba”.

Úgy látszik, Darlan küldetése és a diplomáciai lépések közt nem teljes a harmónia. Lehet, hogy a miniszterelnök, aki még nem törődött bele a benemavatkozási politikába, kereste a lehetőségeket, hogyan jusson ki belőle?

4. E tétovázások ellenére, melyek valószínűleg a minisztériumon belüli ellentétes törekvéseket tükrözték, a diplomáciai tevékenység – papíron – sikerrel járt, mivel a be nem avatkozás kijelentésének augusztus 5-én lefektetett terve augusztus 15-én angol–francia javaslattá vált, mely néhány nap múlva megkapta az olasz, német és szovjet kormány hozzájárulását és szeptember 8-án a nyilatkozatban lefektetett elvek betartását ellenőrző nemzetközi bizottság megtartotta első gyűlését Londonban.

Amint a benemavatkozási politika elnyeri ezt a látszólagos szentesítést, a miniszterelnöknek máris meg kell védenie azt a szindikalista körök és a kommunista párt bírálataitól, főleg, mikor az iruni csata a felkelők első nagy sikerét jelzi. Szeptember 6-i, Luna-parki beszédében Léon Blum kijelenti, hogy „szíve” az iruni szocialistákkal van, s hogy Franciaországnak érdekében állna a spanyol köztársasági kormány megsegítése, de azért a francia kormány úgy cselekedett, ahogy „cselekednie kellett”. Igaz, a Franconak küldött hadifelszerelés-szállítmány ellentétben állt a nemzet-

közi joggal. De milyen eszközökkel akadályozhatta volna meg ezt Franciaország, ha csak nem használ erőszakot? A hadifelszerelések szállítása azzal a veszéllyel járt, hogy nemzetközi versengésre ad okot, ami más általános háborús veszélyt rejt magában. Ebből a versenyből a „legerősebb ipari hatalom” – Németország – húzna hasznot. Ezért gondolta a francia kormány, hogy helyesebb lesz egy benemavatkozási egyezményt javasolnia. E beszéd összefoglalójában Léon Blum fenntartás nélkül exponálja magát. „Szerintem lehetetlen másként cselekedni anélkül, hogy kiváltképpen egy európai válságot, melynek következményeit nagyon is könnyű volna előre meglátni.” Másnap a *L'Humanité*-ben Vaillant-Couturier (*Paul Vaillant-Couturier a lap szerkesztője, a Francia Kommunista Párt PB tagja. – A szerk.*) vezércikkben foglalt állást ez ellen az összefoglaló ellen: „Semmi sem helytelenebb, mint azt hinni, hogy az általános háború fatálisán a nemzetközi jognak az általános választójog alapján létrejött kormányával szemben történő egyszerű betartásából származzék”.

Ebben az időben Léon Blum határozottan állíthatja, hogy a megnem-támadási ígéretet még senki nem szegte meg azok közül, akik szájából az tizenöt napja elhangzott. De szeptember 30-án a Népszövetségbe kiküldött spanyol delegáció közread egy dokumentumgyűjteményt, mely felsorolja a Németország és Olaszország által elkövetett „szabálysértéseket” és minden nyilatkozat egybehangzóan megállapítja, hogy a benemavatkozási egyezményt a Szovjetunió sem tartja tiszteletben. Október 12-től nyilvánvaló az ellenőrző bizottság tehetetlensége, mert ezek az elvitathatatlan tények az ő szemében nem „bebizonyított tények”. „Hatástalanak” kell-e hát tekinteni a benemavatkozási egyezményt? Október 29-én az alsóházban Anthony Eden elismeri, hogy ez az egyezmény csupán „szükségmegoldás”. De a szabad fegyver kivétel megnövelné egy általános háború kockázatát. Helyesebb tehát fenntartani az elvet, bármilyen tökéletes is, mert a „védőfüggöny” szerepét játssza. A francia kormány is ugyanerre az álláspontra helyezkedik. De a kommunista párt hevesen tiltakozik és azt kívánja, hogy állítsák vissza a szabad fegyverszállítást a „köz-társasági Spanyolország” javára. Október 30-án Maurice Thorez támadást indít a miniszterelnök ellen. A külpolitikáért „az egész kormány és külön Léon Blum elvtárs a felelős, ... Léon Blum viseli a felelősséget a ténylegesen Spanyolország ellen irányuló be nem avatkozásért”. A szocialista Internacionálé kiadott egy nyilatkozatot, szenvedélyesen felhívta a figyelmet „a spanyol köztársaság ügyére”. Vajon a szocialista miniszterek ezt a határozatot csak „egy darab papírnak” tekintik? December 5-én Léon

Blum egy képviselőházi beszédében válaszol a bírálóakra. Úgy hiszi, hogy augusztusban Európa „a háború határán” állt és hogy a béke megőrzése a francia kormány kezdeményezésének köszönhető: „Nem tudom határozottan bebizonyítani, ... de legbensőmben ez a meggyőződésem”. Kétségtelen, hogy a benemavatkozási politika nem hozta meg a várt eredményt. Elég ok-e ez arra, hogy abbahagyják? Még ha visszaállítják is a szabad fegyverkereskedelmet, ez nem biztosítja a spanyol köztársasági kormány sikerét. Az kellene, hogy a francia kormány hadifelszerelést küldjön, sőt embereket is „önkéntes jelentkezés címén”. Ez tehát tényleges intervenció volna, ami magával hozná az általános háború veszélyét. A kormány feladata, hogy ügyeljen e veszély elhárítására. Franciaország nem kockáztathat meg egy konfliktust, melyben „kettéosztódna” és az a veszély fenyegetné, hogy „elszigetelődik”. Ez a beszéd olyan álláspontot szögez le, mely már nem módosul a későbbi nyilatkozatokban. De valójában a kormány, ha szükségesnek látja is az egyezmény fenntartását, már nem kezkesedik annak betartásáért. Szemet huny a fegyvercsempészség felett, sőt megbízást ad egyes magas funkcionáriusoknak (*többek között Pierre Cot-nak és Jules Moch-nak – A szerk.*) annak megkönnyítésére. Hogy ez a köztársasági Spanyolországnak nyújtott hathatós támogatás jóval alatta maradt annak, amit ellenfelei élveztek, azt hiszem, felesleges említeni.

*

A francia kormány magatartása tehát a következőképpen alakult:

1. Az első időben tervbe vette és előkészítette a spanyol kormány javára történő fegyverszállítást – főleg repülőgépeket – de még nem tért rá a végrehajtásra.

2. A minisztertanácsban július 25-én hozott határozat alapján lemondott erről a szándékáról és a július 27-i körrendeletben bejelentette, hogy megtiltja a hadifelszerelések kivitelét, de engedélyezi a magánipar által gyártott „polgári” repülőgépek exportját.

3. Az olasz repülőgép-incidens következtében lemondott a július 27-i körrendeletben lefektetett elvekről és augusztus 1-én újból engedélyezte a fegyverkivitel, kijelentve, hogy kész azt abbahagyni, ha létrejön egy benemavatkozási egyezmény. Tehát kényszerítő eszközként használta a fegyverszállítást, hogy megszerezze Olaszország és Németország hozzájárulását a be nem avatkozáshoz.

4. Augusztus 9-én, nem várva meg az egyezmény megkötését, lemon-

dott erről a kényszerítő eszközről, mivel elhatározta a Spanyolország felé irányuló mindenféle fegyver kivitel megtiltását, mindazonáltal fenntartva magának a jogot, hogy visszatérjen előbbi elhatározásához, ha nem kötik meg rövid időn belül az egyezményt.

3. Végül, de csak mikor a benemavatkozási egyezmény Olaszország, Németország és a Szovjetunió részéről történő megsértése már nyilvánvalóvá vált, áttértek – Léon Blum kifejezése szerint – a „laza be nem avatkozás” gyakorlatára.

Az 1947-es parlamenti vizsgálóbizottság előtt Léon Blum kiemelte a fájdalmas megpróbáltatást, melyet számára eredeti tervének elhagyása jelentett,⁵ elmondta, hogy már éppen lemondani készült, s csak azért nem tette, mert a spanyol republikánusok hatalmon maradását kívánták. Jimenez de Asua nyilatkozata jelzi, hogy e pontra nézve a párizsi spanyol ügyvivők sem voltak egy véleményen, de a július 25-én, kora délután telefonon megkérdezett spanyol kormány úgy vélte: helyesebb lesz visszavonni a fegyverszállítási kérelmet, amint az a francia kormány esetleges bukását idézheti elő.

Miért volt kénytelen a miniszterelnök lemondani eredeti szándékáról, s hogy jutott odáig, hogy saját meggyőződéseként állítsa a „benemavatkozás” elvének szükségességét? Három oka is volt, melyek hatása, úgy tűnik, nem egyszerre, hanem fokozatosan jelentkezett.

1. Az ellenállás, mellyel július 25-én a radikális párt fő irányadói (a képviselőház elnöke [*Edouard Herriot – A szerk.*], a felsőház külügyi bizottságának elnöke) és kormányának radikális tagjai (Yvon Delbos, Camille Chautemps), valamint a köztársasági elnök által a jobboldali sajtónak adott tájékoztatás következtében szembe találta magát, a Népfront-kormányt felbomlással fenyegette.

2. A félelem, hogy súlyos nemzetközi bonyodalmakat okoz, ha Olaszország és Németország megadja a támogatást a felkelőknek. Lehet, hogy először nem volt tudatában ennek a veszélynek, de attól kezdve, hogy július 30-án az olasz kormány repülőgépeket szállított a felkelőknek, bizonyára nagyon is figyelembe vette.

3. Végül a meggyőződés, hogy a hadifelszerelés-szállítások körül meginduló nemzetközi versengés még abban az esetben is, ha fegyveres összeütközés nélkül fejlődik ki, Németország és Olaszország javára dolgozik: a benemavatkozási politika célja az volt, írja André Blumel (*Léon Blum kabinetirodájának vezetője. – A szerk.*), hogy „megpróbálja megtiltani másoknak, amit mi magunk képtelenek voltunk gyakorolni”.

Pedig ezen felül Léon Blum és munkatársai kijelentései jelezték a kényszerhelyzetet is, melyben a francia kormány volt, hogy politikáját az angol politikával egyeztesse; ezek ellentmondásban állnak Anthony Eden emlékeivel. Mit állapítunk meg e lényeges pontokra nézve?

1. Mihelyt Párizsban megnyilvánult az ellenállás a fegyverszállításokkal szemben, a jobboldali sajtóhadjárat azonnal felhasználta az angol közvéleményt. A *L'Écho de Paris* londoni tudósítója, Raymond Cartier így írt július 23-án: „Az angolok meglehetősen felháborodnak annak látán, hogy Franciaország milyen vakon engedelmeskedik Moszkvának”. Ez kétségtől túlzott megállapítás volt, mert valójában a nézetek mind Nagybritanniában, mind Franciaországban megoszlottak; de azért a *Times* óvta a francia kormányt a következményektől, melyeket a fegyverszállítás feltétlenül magával hozna. Ami lényeges: tudnunk kell, hogy a brit kormány nyilvánított-e véleményt. 25-én a *L'Écho de Paris* ugyanazon tudósítója határozottan állította, hogy a miniszterelnököt Londonból való távozása előtt „a legerőteljesebben figyelmeztették az angol kormány részéről, hogy a londoni kabinet helyteleníti a spanyol forradalmi junta támogatására irányuló buzgalmát”. Léon Blum, saját bevallása szerint „óvatosságra” intő tanácsokat kapott Anthony Edentől. Végül Jimenez de Usua tudósít egy beszélgetésről, melyet állítólag a miniszterelnök folytatott vele július 25-én, a délelőtti folyamán: az angol miniszterelnök, Baldwin közvetlenül a köztársasági elnököt figyelmeztette, hogy ha a Spanyolországba irányuló hadianyagszállítás összeütközést okozna Olaszországgal, Nagybritannia semleges maradna. Jelenleg nem áll módunkban ezt a kijelentést megerősíteni vagy cáfolni.

2. Július 27-én, azaz két nappal *azután*, hogy a francia minisztertanács elhatározta: semmilyen módon nem avatkozik bele a spanyol polgárháborúba, Anthony Edent kérdőre vonják az alsóházban. Kapcsolatban állt-e a külügyi államtitkár a francia kormánnyal Nagybritanniának a spanyol viszályban való együttműködése ügyében, s biztosíthatja-e, hogy Nagybritannia semmi esetre sem sodródhat bele egy francia intervencióba? Eden az első kérdésre nemmel válaszol. Hozzáteszi, hogy nincs tudomása francia intervencióról. De a liberális ellenzék tudni akarja, hogy megbízhatónak kell-e tekinteni bizonyos sajtóhíreket, melyek szerint a brit kormány felkérte a francia kormányt, hogy „ne engedélyezze a spanyol kormány részére történő fegyverszállítást”. Anthony Eden határozottan cáfolta: „Nem fordultunk ilyen közléssel a francia kormányhoz”. Felér-

ez a cáfolat, mely egy diplomáciai lépésre vonatkozik, azzal a közvetlen lépéssel, melyet állítólag a miniszterelnök tett a köztársasági elnök felé?

Mindenesetre úgy tűnik, hogy a brit kormány hangulata nem kétséges, mert július 1-én a Baldwin-kormány külpolitikájával szemben általában tartózkodóan viselkedő Winston Churchill közli a francia nagykövettel személyes véleményét: „Biztos vagyok benne, hogy ha Franciaország repülőgépeket küld a jelenlegi madridi kormánynak és ha a németek és olaszok a másik oldalon avatkoznak be, az itteni vezető erők Németországgal és Olaszországgal fognak egyetérteni és Franciaország lesz az, melyet feláldoznak. Remélem, nem veszi rossz néven, hogy ezt megírtam Önnek”.

3. Végül: játszott-e szerepet a brit kormány a francia kormány által kezdeményezett benemavatózási javaslat kezdetén? Anthony Eden tagadja; André Blumel jegyzéke utal az angol nagykövet két közbelépésére: ha a hadifelszerelések szállítása európai bonyoldalmakhoz vezetne, „Nagybritannia nem állna Franciaország mellé”, de nem adja meg ezeknek a figyelmeztetéseknek az időpontját. Léon Blum külön kiemelte a parlamenti vizsgálóbizottság előtt a brit magatartást, de igen meglepő módon: a Darlan-misszió csődje volt az, mely szerinte a francia diplomáciai kezdeményezés sorsát eldöntötte. Márpedig a francia kormány augusztus 1-én hozta meg határozatát és 2-án hozta nyilvánosságra, tehát a Darlan-misszió előtt. Csak arra lehet gondolni, hogy bizonyára e misszió negatív eredményével magyarázható a minisztertanács állásfoglalása, elhatározván minden Spanyolország felé irányuló fegyverszállítás beszüntetését: attól fogva, hogy a brit kormány úgy döntött, nem avatkozik ebbe az ügybe, okosabb volt felhagyni egy kényszerítő eszköz használatával, mely veszélyessé válhatott.

Egy utolsó kérdés azért még felvetődik. Július 20-án miért ígérte meg a miniszterelnök azonnal a spanyol kormány fegyverszállítási kérelmének kielégítését, anélkül, hogy előzőleg megvizsgálta volna, milyen reakciókat válthat ez ki Németországból és Olaszországból, s mi lesz Nagybritannia álláspontja? Léon Blum 1945. október 15-én a *Populaire* egy cikkében magyarázatot adott rá:⁶ azt remélte, hogy segíthet a spanyol köztársasági kormánynak „anélkül, hogy Hitler és Mussolini segíthetnének a lázadóknak”, de a siker feltétele a „titok” megőrzése volt, s ezt a titkot a párizsi spanyol katonai attasé elárulta. Hogy is gondolhatta a kormányfő, hogy 25 repülőgép szállítása még e nélkül az árulás nélkül is észrevétlen maradjon?

II

Az első Népfrent-kormány külpolitikájának tanulmányozásában a többi európai kérdés nem ugyanolyan jellegű, mint a spanyol kérdés. A miniszterelnök bizonyára közelről követi őket, de nincs rájuk annyira határozott személyes hatással. Pedig ez a személyes hatás az, melynek meghatározását meg kell kísérelni.

Hogyan látja a miniszterelnök Franciaország viszonyát Németországgal és Olaszországgal?

Miniszteri nyilatkozatában, Jaurèsre hivatkozva kijelentette, hogy kívánja a „francia–német megegyezést”, feltéve, ha a hitleri kormányzat elfogadja egy új „biztonsági egyezmény” megkötését, mely helyettesítené a locarnoi paktumot. E megegyezés megtárgyalása céljából Nagybritannia, Belgium és Franciaország július 23-án, a három kormányfő londoni konferenciájának végén egy tanácskozás megtartását javasolja az öt „locarnoi” hatalom részvételével. De Németország nem hajlandó tárgyalni ezen az alapon.

De augusztus 28-án a gazdasági miniszter, Schacht Párizsba jön, közölni, hogy Hitler véleménycserét kíván Franciaországgal; megbeszélést tartanak a miniszterelnökkel. A beszámoló, melyet Léon Blum erről a megbeszélésről diktált, Fouques-Duparc iratai között maradt meg. Nagy jelentőségű dokumentum. Németországban, mondja a miniszterelnök, antikommunista ideológia érvényesül, Franciaországban antifasiszta. „Semmi sem jutunk, ha áthághatatlan korlátként állítjuk közénk ezeket az ideológiákat”. Pedig, teszi hozzá, „én marxista vagyok és zsidó”. Ha ez az alapvető akadály elhárul, még mindig szükséges az is, hogy Hitlernek szándékában álljon „megszabadítani Franciaországot a német veszélytől való félelemtől”. Akkor lehetséges lesz létrehozni nem egy francia–német egyezményt, hanem egy „általános rendezést”, mert Franciaország nem mondhat le sem kötelezettségeiről, sem barátairól. Cserébe Léon Blum „nem tekinti lehetetlennek” a német gyarmati követelések átvizsgálását, sőt azt sem, hogy beszéljen erről Nagybritanniaival. „Kész vagyok a megbeszélést azonnal megkezdeni”. Schacht azt feleli, hogy meg fog bizonyosodni Hitler hozzájárulásáról.

A német válasz nem érkezik meg. Pedig Léon Blum, mikor október elején Eden átutazóban van Párizson, beszél az angol miniszterrel erről a látogatásról, de a megbeszélés pontos menetét és horderejét nem ismerjük. Eden szavai, saját elbeszélése szerint, nem túl biztatóak. A német kor-

mány, mondja, valószínűleg nem törekszik általános rendezésre, csupán megpróbál vitát indítani a gyarmati kérdésről, de kötelezettség nélkül. Tehát óvatosnak kell lenni. És az ügy pillanatnyilag ennyiben marad.

1937. január 24-én a miniszterelnök egy lyoni beszédében újra visszatér a kérdésre. Azzal kezdi, hogy nyilvánosan elismétli, amit Schacht-nak mondott: egy francia–német megbeszélés tárgya nem egy bilaterális egyezmény, hanem „az európai problémák együttes rendezésének” előkészítése. Ez az együttes rendezés megvalósítható, ha Németország valóban akarja. Mi lehetne ennek az alapja? „Sok elmében él, mondja, valamiféle szerződés gondolata”. Németország „súlyos gazdasági nehézségei” leküzdésére segínyt kapna, melyért cserébe „kielégítő módon részt venne az európai helyzet békés rendezésében”. E segítség lehetséges módzatai célzatos formában adva vannak: hitelnyújtás és kedvezmények engedélyezése a nyersanyag-utánpótláshoz, sőt a gyarmatosításhoz is. Ebben semmi sincs, ami vásárhoz hasonlítana”, állítja a miniszterelnök: „Hogyan is lehetne gazdasági egyezményeket a politikai ügyek rendezése nélkül elképzelni?” Léon Blum az angolok tartózkodása ellenére is fenntartja tehát a gyarmati kérdések megbeszélésére vonatkozó ajánlatát, de hozzáfűzi egy gazdasági és pénzügyi együttműködés ajánlatát is. Kárba vesztett fáradság: január 25-én Goebbels kijelenti a francia nagykövetnek, hogy ennek a megbeszélésnek „semmiféle gyakorlati vagy pozitív” eredménye nem volt.

De Schacht augusztus végén négy napra újra visszatér Párizsba, hogy a kiállításon felavassa a német pavilont. Három elmondott beszédében lényegében választ ad a lyoni beszédben jelzett gondolatokra. Eleve elhárítja egy pénzügyi tárgyalás lehetőségét: Németországnak nincs szüksége kölcsönre. De fenntartja a gazdasági és gyarmati követeléseket: azt kívánja, hogy Németország részesülhessen Franciaország „gazdag alapanyag-tartalékából”; főleg annak szükségességét hangsúlyozza, hogy Németországnak megfelelő „gyarmati bázist” adjanak „népe eltartására”. Mit ajánlanak cserébe? Semmit. Kijelenti, hogy nem hoz magával „politikai javaslatokat”. A Léon Blum január 24-i beszédében kihangsúlyozott „elkerülhetetlen” kapcsolatot a gazdasági együttműködés és a béke biztosítása között tehát határozottan elhárítják.

Olaszországnak a miniszterelnök külpolitikájában elfoglalt helyét, úgy tűnik, nehezebb meghatározni. Hatalomra jutásakor saját bevallása szerint már úgy vélte, hogy az etiópiai ügy „örökre” közel hozta egymáshoz Németországot és Olaszországot, hiábavaló tehát megkísérelni az

elvitathatatlan tény megváltoztatását. Az 1936 júliusi német–osztrák egyezmény megkötése csak megerősíti ezt a nézetét; Mussolini, miután nem akadályozta meg ezt az egyezményt, nyilvánvalóan eltökélte, hogy Ausztriát átengedi Németország befolyásának vagy uralmának. Hol remélhet kárpótlást, ha nem a Földközi-tengeren? Az Olaszország szándékai és Franciaország vagy Nagybritannia érdekei közötti ellentét tehát elkerülhetetlen volt. Meggyőződését a miniszterelnök már első megbeszélésük alkalmával közölte Anthony Edennel.⁷ A spanyol háborúban megnyilvánuló olasz intervenció nagysága és Mussolini beszéde, melyben november 1-én bejelenti a „Róma–Berlin-tengely” létrejöttét, valóban olyan jellegűek, hogy megerősítik azt. Decemberben éppen ezért nagyon tartózkodóan fogadja az angol–olasz tárgyalás hírért, mely a *gentleman's agreement* 1937. január 2-i megkötéséhez vezet.

Pedig néhány nappal később a párizsi olasz nagykövet olyan lépést tesz, mely alkalmat adhatna a miniszterelnöknek nézetei revideálására. Ez a lépés csak abból a tudósításból ismeretes, melyet Léon Blum adott róla. Mussolini, mondja a nagykövet, „gyűlöli Hitlert”, „leküzdhetetlen ellen-szenvet” érez iránta, „szoros szövetséget” kíván Franciaország és Olaszország között. Ahhoz, hogy ez a szövetség lehetővé váljon, elég, ha a francia kormány sorsára hagyja a spanyol köztársaságot; ebben az esetben Mussolini kötelezi magát úgy cselekedni, hogy Franciaország számíthasson „Franco barátságára”. Léon Blum azt válaszolja, hogy ha Olaszország meg-egyeztetést akar Franciaországgal, elég, ha tiszteletben tartja Spanyolországban a benemavatkozási egyezményt.

A miniszterelnök később kijelentette, hogy ebben a lépésben a fasizmus spanyolországi győzelmének szavatolt biztosítására szánt valamiféle „hadicselt” látott. Pillanatnyilag nem áll módunkban összevetni ezt a benyomást a tényleges olasz szándékokkal.

*

Hogy a Mussolini által november 1-én megerősített olasz–német egyezmény, mely november 25-én a német–japán paktum aláírásával bővült, rákényszeríti Franciaországra baráti és szövetségi kapcsolatainak megszilárdítását, az nyilvánvalóan Léon Blum meggyőződése. Ezen a ponton a külügyminiszter teljesen egyetért vele. Nem könnyű tehát felbecsülni, mennyi része volt ebben a politikai akcióban személyesen a miniszterelnöknek.

Mint a francia politikusok többsége, ő is a francia–angol kapcsolatok kérdését helyezi előtérbe. Meggyőződése, hogy a két állam közötti szoros együttműködés, noha semmiféle állandó kötelezettség nem köti őket, nélkülözhetetlen és Franciaország nem várhatja, hogy sikeresen megvédheti magát egy német agresszió ellen, ha az angol hajóhad nem biztosítja a szabad tengeri közlekedést. Vajon Nagybritanniának a locarnoi, rajnai egyezményben adott ígéretei érvénytelenné váltak a demilitarizált övezet Németország által történt visszafoglalásával? Március 19-én az angol kormány közölte, hogy továbbra is kötve érzi magát e szerződés pontjai által és kész Franciaországgal és Belgiummal vezérkari megbeszéléseket folytatni, előrelátásból, egy nem provokált német agresszió ellen; de Anthony Eden egy április 1-i levelében közölte, hogy ezek a megbeszélések a Németországgal egy új „locarnoi” szerződés megkötése céljából megkezdett tárgyalások időszakára korlátozódnak s nem származhat belőlük „semmiféle politikai ígéret, sem a honvédelem megszervezésére vonatkozó kötelezettség”. Ha a Németországgal megkísérelt kiegyezés nem vezetne eredményre, meg fogják vizsgálni, milyen intézkedéseket kell tenni „az új helyzettel való megbirkózás” érdekében. Az ígéret tehát korlátozott jelentőségű. A francia miniszterelnök fő gondja, hogy legalább az ígéret megerősítését megszerezze, annál is inkább, mert a külügyminiszter újabb német kezdeményezésektől fél. Az 1936. július 23-i londoni francia–angol–belga megbeszéléseken Anthony Eden kijelenti, hogy fenntartja, amit március 18-én mondott: „Ha Franciaországot és Belgiumot ki nem provokált agresszió érné, Nagybritannia segítségükre fog sietni”.

A francia–angol megegyezést a Róma–Berlin-tengely létrejöttének bejelentése idején erősítik meg nyilvánosan. Anthony Eden november 5-én egy alsóházi beszédében kijelenti, hogy a két állam közötti kapcsolatok „szorosak és szívélyesek”, s nehéz volna olyan időt felidézni, „amikor jobbak lettek volna”. A honvédelmi miniszter november 10-én bejelenti szándékát, hogy gyors ütemű újrafelfegyverkezési politikát fog folytatni. 20-án egy Leamingtonban elmondott beszédében Anthony Eden kijelenti, hogy ezeket a fegyvereket, „ha a körülmények úgy kívánják, fel lehet használni Franciaország és Belgium védelmére egy nem provokált agresszió esetén”. A külügyminiszter Párizsban, december 4-én tudomásul veszi ezt a kijelentést és a kormány nevében megerősíti, hogy „Franciaország egy ki nem provokált agresszió esetén minden földi, tengeri és légi erejét önként, azonnal beveti Nagybritannia védelmére”. Ezek az ígérek felérnek egy szövetséggel. De mi történik, ha a német agresszió

válasz a francia szövetségi rendszer keretén belül tett intézkedésekre? E pontra nézve a brit kormány tartózkodóan viselkedik. „Nem lehet elvárni, mondja Anthony Eden, hogy nemzetek ilyen kényszerítő lekötöttségeket vállaljanak, kivéve, ha az a „létérdekeiket sértő területeket érinti”. December 2-án a Nagybritannia kötelezettségeinek kiterjedésére vonatkozó parlamenti kérdésre minden bővebb kommentár nélkül a locarnoi szerződésre utalva válaszol; ez a szerződés kizárólag az esetre szól, ha a német erők megsértenék a francia határt. 1937 márciusában lord Halifax elismétli: „Nem áll módunkban előre meghatározni, milyen magatartást tanúsíthatunk a feltételezett középeurópai bonyoldalmakkal szemben”.

Pontosan ez az a szövetségi rendszer, melyet a Léon Blum-kormány igyekszik szorosabbra fűzni. Milyen eredményeket ér el?

A lengyel kormány, melynek helyzete nem volt világos a német csapatok rajnavidéki behatolásakor, fegyvergyártásához pénzügyi és technikai segítséget kér Franciaországtól. De mennyire lehet megbízni Beck ezredesben? A francia politika úgy véli, hogy a külügyminiszter befolyásának kiegyensúlyozásaként számíthat a fegyveres erők főfelügyelőjére, Smigly-Rydz marsallra. Gamelin tábornok 1936 augusztusi varsói látogatását a lengyel marsall párizsi útja követi. Ez út során a francia kormány ígéretet tesz, hogy pénzügyi támogatást nyújt a lengyel újrafelfegyverkezéshez, (két milliárd frankot négy év alatt); ennek feltételeit egy szeptember 6-án, Rambouilletben aláírt egyezmény szabja meg. Léon Blum részt vesz ezen a rambouilleti konferencián és két pontot emel ki: a Franciaország által nyújtott pénzösszeg nem szolgálhatja a Szovjetunió vagy Csehszlovákia ellen irányuló fegyverkezést. Németországban történő vásárlásra sem lehet fordítani. A konferencián kívül Gamelin tábornok, Benes elnök kifejezett kérésére megkérdezi a lengyel marsallt a lengyel–cseh kapcsolatok állásáról: a marsall állítja, hogy Lengyelország semmi esetre sem támadja meg Csehszlovákiát és ha Némeország támadná meg azt, Lengyelország hű marad a Népszövetség paktumában megszabott kötelezettségeihez, mint ahogy az marad a francia szövetséghez is.

E tárgyalás során a francia kormány a varsói francia nagykövet sürgető véleménye ellenére sem akart közvetlen nyomást gyakorolni Beck ezredes távozásának elérése céljából.⁸ Pedig nem állította-e a marsall francia tárgyalófeleinek, hogy ezentúl „ellenőrizni” fogja a lengyel külpolitikát? Nagyon is úgy tűnik, hogy a francia miniszterelnök túl nagy jelentőséget tulajdonított egyszerű szándékoknak és túlbecsülte Smigly-

Rydz cselekvési lehetőségeit. A rambouilleti konferencia másnapján mindenesetre gyorsan kitűnik, hogy Beck ezredes nem hagyja magát félreállítani, s továbbra is „ugyanolyan értelemben” izgatja „a lengyel politika napi tevékenységét, mint azelőtt”, írja a francia nagykövet.

Franciaország és a Szovjetunió viszonyára rányomja bélyegét az a csalódás, melyet előző évben a szovjet kormány érzett, mikor az 1935. május 2-i paktum után hiába igyekezett elérni egy katonai egyezmény megkötését. Miért vonta ki magát alóla az akkori francia kormány? Három ok jöhetett számításba: a miniszterelnök és a külügyminiszter nem akarta „elvágni a hidat” Németország felé; a hadügyminiszter úgy gondolta, hogy a szovjet kormány általános háborút akar, abban a reményben, hogy ez a konfliktus biztosítaná a kommunizmus győzelmét Európában: egy katonai egyezmény megkötése „automatikussá” tenné a francia–szovjet paktum megkötését, lehetővé téve, hogy a Szovjetunió egy kockázatos vállalkozásba rántsa Franciaországot; végül a hadsereg vezérkara nem hitt a szovjet hadsereg közreműködésének eredményességében egy francia–német háború esetén, főleg mióta a lengyel kormány után, 1935. szeptember 27-én a román kormány is közölte, hogy egy általános háború esetén nem ad engedélyt a szovjet csapatoknak a területén való átvonulásra. Mikor Laval kormányának bukása után a Sarrault-Flandin-kormány újra elhatározta, hogy kéri a kamaráktól az 1935. május 2-i paktum ratifikálását, a külügyminiszter február 26-i beszédében még csak nem is leplezte az „oroszok közreműködésének és segítségének értékére” vonatkozó kétségeit.

Vajon a Népfront-kormány tervbe vette-e, hogy új jelleget ad a francia–szovjet együttműködésnek és „feléleszti” a paktumot? A miniszterelnöknek kétségkívül ez volt a kívánsága. De a hadsereg vezérkara továbbra is bizalmatlan maradt az orosz politikával szemben. E bizalmatlanság alapvető okai jelezve vannak Schweisguth ezredes, a vezérkar helyettes főnöke 1936. október 5-én, az orosz hadsereg nagy hadgyakorlatán való részvétele után írt jelentésében. A hadügyminiszter, Vorosilov marsall azt mondta neki, hogy Németország „valószínűleg igyekezni fog elszigetelni és megtámadni Franciaországot, hogy előbb tőle szabaduljon meg”, de két évnél hamarabb semmit se tehet, a francia hadsereg tehát fegyverkezék és mutassa ki erejét. Ezek a szavak, mondja a jelentés, azt a gondolatot keltik, hogy a szovjet kormány szeretné, ha „a vihar előbb Franciaországra törne rá”. Másrészt hozzáfűzte Vorosilov, hogy a Szovjetunió, ha őt támadnák meg elsőnek, azt akarja, hogy számíthasson Franciaország

hathatós támogatására, tehát aláírhasa egy „formális katonai szövetség” megkötését. Márpedig a jelentés világosan rámutat, hogy az orosz hadsereg, bár felszerelése jó, „nincsen kellőképpen felkészülve egy európai nagyhatalom elleni háborúra”, azaz ne is gondoljanak katonai egyezményre.

Megpróbálta-e Léon Blum rávenni a vezérkart, hogy változtasson nézetein? A parlamenti vizsgálóbizottság előtt tett tanúvallomása szerint törekedett rá (nem tudjuk, hol és mikor), de lemondott róla 1936 végén, mikor Eduard Benes révén értesült, hogy a szovjet vezérkari főnök, Tuhacsevszkij, úgy tűnik, „gyanús kapcsolatokat” tart fenn Németországgal. Pedig a szovjet kormány két ízben is sürgette (Patyomkin nagykövet megbeszélése a miniszterelnökkel 1937. február 27-én, Litvinov látogatása Yvon Delbosnál 1937 májusában), anélkül, hogy a kérdés egy lépéssel is előbbre jutott volna. Gamelin tábornok április 9-én a hadügyminisztériumhoz ítnézett jelentése⁹ annak a meggyőződésnek adott kifejezést, hogy egy katonai egyezmény „a levegőben lógna”, amíg az áthaladási jog nincs biztosítva; következésképpen kifejezte kívánságát, hogy kerüljenek minden határozott eszmecserét az oroszokkal. Kétségbe vonta-e a kormány ennek a jelentésnek a következtetéseit? Úgy tűnik, nem.

De a francia–orosz kapcsolatokban mutatkozó kínos érzésnek más okai is voltak; ezeket hangsúlyozza jelentésében a moszkvai francia nagykövet nyilatkozata.¹⁰ 1936 októberében és novemberében a Szovjetuniónak a spanyolországi be nem avatkozással kapcsolatos magatartása és a kommunista pártnak ez ellen a politika ellen folytatott támadásai Franciaországban élénk reakciót váltottak ki. Yvon Delbos arra gondol, nem akarja-e a Szovjetunió konfliktusba keverni Franciaországot Németországgal. Bordeauxban, a radikális párt kongresszusán elég keményen hangsúlyozták (*A radikális párt jobbszárnyán állók. – A szerk.*) az „orosz beavatkozást” a francia politikába. Moszkvába érkezésekor a nagykövet kijelenti, hogy az „ideológiai” agitáció árt a francia–szovjet egyezménynek. Szükséges, mondja, hogy az orosz politika ne adjon okot semmiféle kétértelműségre. „Hajlandó-e a szovjet kormány világosan különválasztani külpolitikáját belpolitikájától?” Kész-e véget vetni a Komintern Franciaországban megkezdett tevékenységének, mellyel a francia politikát igyekszik egybekapcsolni a szovjetekével? Ténylegesen ezt a kétértelműséget nem oszlatják el.

1937 júniusában Tuhacsevszkij tábornok letartóztatása és az orosz hadsereg káderei között végzett „tisztogatás” elég hosszú időre meg-

szüntet minden érdeklődést egy katonai egyezmény megkötése iránt, ugyanekkor Oroszország „visszahúzódik”.

Volt-e lehetőség legalább a kisantant hatékonyságának növelésére? A Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia közötti szövetség három, 1920-ban és 1921-ben megkötött bilaterális szerződésen alapult; melyek kizárólag Magyarország ellen irányultak és nem azonos módon fogalmazták meg a *casus foederis*t. A fenti államok politikai együttműködéséhez soha nem adtak szilárd támaszt a gazdasági kapcsolatok: 1932-ben, a stresai konferencián hiába próbált Franciaország segíteni ezen a hiányosságon. Végül a Rajna-vidék visszafoglalása itt is, mint máshol, megingatta a francia támogatásba vetett bizalmat és mutatkozni kezdtek ennek következményei: Romániában Titulescu augusztus 29-én elhagyta a külügyminisztériumot; Jugoszláviában Sztójadinovics kapcsolatot keresett Olaszországgal; Csehszlovákiában maga Eduard Benes is azon gondolkozott 1936. november 6-án, nem lenne-e aktuális megbeszélést kezdeni Németországgal és tárgyalni vele egy megneemtámadási szerződés ügyében. Hogyan állítható meg ez a fenyegető felbomlás? A francia kormány azt kívánja, hogy a kisantant három tagja erősítse meg kölcsönös kötelezettségvállalásait „egyfajta politikai unió” létrehozásával, írjanak alá „egy kölcsönös katonai segítségnyújtási egyezményt minden agresszió ellen” s végül válósítsanak meg egy „gazdasági egyesülést”. Fontolóra veszi, hogy egy garanciális szerződést és egy segélynyújtási egyezményt köt ezzel a felújított kisantanttal; ezek átvennék a francia–csehszlovák, francia–román és francia–jugoszláv egyezmények helyét és pénzügyi segítség engedélyezésével járnának.

A francia diplomácia 1936 novemberében hozzálát ennek alkalmazásához. De akciója akadályba ütközik, a jugoszláv kormány politikájába; 1937. március 27-én egyezményt írnak alá Olaszországgal: megneemtámadási szerződést és kölcsönös semlegesség biztosítását a szerződő felek egyikeének egy harmadik állammal létrejött konfliktusa esetére; az „egyetértés” ígérletét arra az esetre, ha „közös érdekek” kerülnének veszélybe. A miniszterelnök és a régensherceg, mondja a belgrádi francia követ, módosította külpolitikájának irányvonalát, mert nyugtalanította őket a kommunista befolyás növekedése Franciaországban.

*

Másféle csalódás teszi próbára a francia politikát, mikor III. Lipót

király és a brüsszeli kormány, melynek külügyminisztere Paul-Henri Spaak, lemond az 1920 szeptemberében megkötött francia–belga katonai egyezményről. A Rajna-vidék visszafoglalása után a belga politika nem azonnal nyilvánította ki Franciaország gyengesége miatt érzett nyugtalanságát: a belga katonai képviselők részt vettek a francia és angol vezérkar megbeszélésén. A külügyminiszter július 20-i beszédéből mindamellett előre megérződött a változás” „Nem szükséges, mondta, hogy a népek azon túl is elkötelezzék magukat, mint amennyit lélektanilag vállalhatnak és nyújthatnak ... Ha újból meg kellene ismerkednünk a háború nehézségeivel és borzalmaival ... szükséges, hogy egész népünk feltétlenül meg legyen győződve róla: sem hibát, sem meggondolatlanságot nem követünk el”. Igaz, hogy a július 24-i londoni angol–francia–belga konferencián a belga miniszterelnök, Van Zeeland kijelentette, kész egy „új Locarnon” résztvenni. De hat héttel később Genfben, a Népszövetség közgyűlésén kívül elindított megbeszéléseken a külügyminiszter jelezte, hogy kormánya szeretne megszabadulni a kölcsönös segélynyújtási kötelezett-ségtől, melyet a locarnoi rendszerben magára vállalt.

Tehát nem voltak váratlanok a belga király október 14-én tett kijelentései: „kizárólagosan és tökéletesen belga” külpolitikát akarnak folytatni, le akarnak mondani minden „egyoldalú politikáról”, következésképpen minden szövetségről, „még ha az csupán defenzív is”, sőt azt is meg akarják tiltani szomszédaik bármelyikének, hogy igénybe vegye az ország területét egy másik állam megtámadása céljából. De október 28-án, egy képviselőházi beszédében a külügyminiszter kijelenti, hogy szó sincs a feltétel nélküli semlegességhez való visszatérésről, sem a kollektív biztonságról, vagy éppen a kölcsönös segélynyújtásról való lemondásról: lehetőség van hát „újabb egyezmények megkötésére”.

Miért tette magáévá a belga kormány ezt az új politikát? A magyarázat, amit ad vagy adat párizsi nagykövetével, teljesen belpolitikai jellegű: a nemzetközi helyzet fenyegető mivolta Belgiumot védelmi eszközei növelésére kényszeríti, következésképpen arra, hogy egy katonai törvényt szavadtasson meg és hiteket katonai erődítmények építésére; márpedig ez a szavazás a flamand szeparatisták országgyűlési ellenzékebe ütközik, kik régóta ellenséges érzelmekkel viseltetnek a francia–belga katonai egyezmény iránt; az ellenállás lefegyverzése érdekében le kell mondani erről az egyezményről. A belga kormány nem teszi hozzá, de talán ez a leglényegbevágóbb magyarázat, hogy 1936. március 7. óta elvesztették bizalmukat Franciaország iránt.

A meginduló hosszú tárgyalások során a francia kormány igyekszik megszerezni a királyi beszéd pontos magyarázatát: szándékában áll-e Belgiumnak kivonni magát a Népszövetség tagjaként ráháruló kötelezettségek alól, főleg ami a szerződés 16. pontját illeti, azaz elutasítja-e a területükön való áthaladás jogát abban az esetben, ha Franciaország háborúba lépne Németországgal közép- és kelet-európai szövetségesei megsegítésére? Szándékában áll-e véget vetni a belga és a francia vezérkar közötti megbeszéléseknek? E tárgyalás eredménye 1937. április 4-én mutatkozott meg, mikor Franciaország és Nagybritannia közzétett egy, a belga kormányhoz intézett nyilatkozatot. Tudomásul veszik a kormány ígérését, hogy „hatásos módon” megszervezi „területe védelmét”; hű marad a Népszövetség egyezményéhez. Figyelembe véve ezeket a határozott ígéretek, feloldják Belgiumot minden irántuk való kötelezettség alól, de fenntartják a segélynyújtási kötelezettséget, mellyel ők tartoznak a locarnoi tárgyalások értelmében.

Ez a szöveg, mely szentesíti a Lipót király beszédében felállított elveket, két jelentős kérdést homályban hagyott.

Az egyik az áthaladási jogra vonatkozik: április 27-én a belga külügyminiszter pontosan meghatározta, hogy „e jog gyakorlása csak úgy képzelhető el, ha közös akció végrehajtásáról van szó”, azaz olyan akcióról, melyben részt vesznek Belgium szomszédai. Vajon szó van-e *minden* szomszédról? Ha így lenne, a belga kormány által jelzett feltételeket nem lehetne megvalósítani, miután az áthaladási jog éppen a Belgium szomszédai közötti konfliktus esetén merülne fel.

A másik a belga és a francia vezérkar között folyó megbeszélésekre vonatkozik. Amennyiben Belgium adott esetben a katonai segítség kedvezményében kíván részesülni, nem volna-e szükséges, hogy már békeidőben előkészítse azt, még a szeptember 20-i egyezmény hatályon kívül helyezése után is? A belga külügyminiszter azonban 1937. április 29-én kijelenti a képviselőházban, hogy „a katonai egyezmények kora” lejárt és Belgium „teljes függetlenségben” kívánja megoldani a honvédelem technikai problémáit. (*Spaak és III. Lipót e politikájának komoly belga ellenzéke is volt. – A szerk.*) A francia katonai attasé mégis azt hiszi, hogy fenn lehet tartani a kapcsolatokat a vezérkarok közt, azzal a feltétellel, hogy „hallgatnak” és „a lehető legtapintatosabban” cselekednek.

E két pontra vonatkozóan tehát nem tisztázódott a belga kormány álláspontja. A francia kormány csupán arra szorítkozott, hogy átélje az eseményeket és igyekezzen csökkenteni a károkat.

A francia–belga tárgyaláson a miniszterelnök személyes szerepe nem igen tűnik fel. Bizonyára részt vett a vitákon Párizsban és Brüsszelben, de semmi nem utal rá, hogy nézete eltért volna a Quai d'Orsayétól, vagy hogy valamilyen befolyása lett volna rá.

*

1939 márciusában a *Populaire* egyik cikkében írta Léon Blum, hogy kormánya külpolitikai téren erőfeszítéseket tett „a béke megszervezésére” s ugyanakkor kísérleteket a békebarát államok közötti „defenzív koalíció” létrehozására. Május 2-án, egy Clermont-Ferrandban elmondott beszédében kijelentette: „Helyreállítottuk a bizalmat Franciaország és a demokráciák között, Franciaország és a békebarát államok között. Újrateremtettük azt a francia–angol barátságot, mely nemzetközi politikánk alapja, ... közeledtünk Szovjet-Oroszországhoz.” A valóságban meg kell ütköznünk az eredmények gyengeségén. Lengyelországban, a Szovjetunióban, a dunai Európában, Belgiumban az erőfeszítések hiábavalóak voltak. Csupán a francia–angol kapcsolatokban mutatkozott némi haladás, anélkül azonban, hogy a földközi-tengeri politikában valódi harmónia alakult volna ki.

A miniszterelnök másrészt bejelentette a képviselőházban, 1936. június 23-án mondott beszédében, hogy a kormány békepolitikát és kibékülési politikát fog folytatni minden néppel, függetlenül azok „politikai vagy társadalmi rendszerétől”. Tagadhatatlan, hogy valóban szándékában állt alárendelni az ideológiai preferenciákat a nemzeti érdekeknek. A fegyverkezési politikában kifejezett igyekezete ezt bizonyította, amit Gamelin tábornok kijelentése is megerősített. A diplomáciai tevékenység az esetek többségében ugyanennek a törekvésnek engedelmesskedett. Léon Blum Schachtal folytatott, 1936 augusztusi megbeszélésén azt állítja, hogy az életről és a világról vallott felfogások különbözősége nem akadályozta, hogy kívánják a Németországgal való megegyezést. Igyekszik megerősíteni a lengyel szövetséget, noha bizonyára nem rokonszenvez egy autoritárius politikával. A spanyol kérdésben erőt vesz személyes érzelmein és végül is csatlakozik a benemavatózási politikához, mivel az pillanatnyilag elkerülhetővé teszi egy általános háború kockázatát. Csupán az Olaszországgal való kapcsolatok kérdését nem vonatkoztatja el egyéni nézeteitől.

De ezeket a túl sommás nézeteket kritikai vizsgálatnak kell alá-

vetni. E tekintetben az első Népfrent-kormány politikájában szerintem főleg három kérdés érdemel figyelmet:

1. *Léon Blum magatartása a spanyolországi polgárháborúval szemben.* Miután a miniszterelnök először nagy mértékben hajlandó volt fegyvert szállítani a spanyol köztársasági kormánynak, miért változtatta meg véleményét 1936. július 25-én? S miért nem látta előre – azaz július 20-án vagy 21-én – hogy ez a fegyverszállítás nemzetközi bonyodalmakhoz vezethet?

2. *A Szovjetunióval való viszony.* Miért hitte Léon Blum 1936 novemberét megfelelő időpontnak arra, hogy felkérje a szovjet kormányt (egyébként hiába): tanácsolja a mérsékletet a kommunista pártnak? A következő tavasszal, mikor a szovjet diplomácia megpróbált katonai egyezményt kötni Franciaországgal, miért nem igyekezett a miniszterelnök legyőzni a vezérkar ellenállását ebben a kérdésben?

3. *Az Olaszországgal való viszony.* Léon Blum – mikor a nehéz körülmények ellenére is igyekszik enyhíteni a Németországgal való kapcsolatot – miért nem tesz hasonló erőfeszítéseket Olaszország irányában is? Mikor 1937 januárjában megtörtént a „kezdeményezés”, miért gondolta, hogy csupán „középszerű alkudozásról” van szó, melyre nem kívánt semmiféle választ adni, ahelyett, hogy félig nyitva hagyta volna a kaput, mely esetleg tárgyalásokhoz vezethetett volna?

Miért jelenti ki, hogy mélységesen meg van győződve róla: az olasz politika visszafordíthatatlan? Miért ragaszkodik az angol politika nagyobb hajlékonyságától annyira eltűtő merevséghez? Miért nem teszi próbára egy tárgyalás megindításával azok nézeteit, akik nem osztják meggyőződését és még hisznek Mussolini „jó szándékában”?

Jegyzetek

1. Főbb források a L'Oeuvre de Léon Blum. III. köt. 1934–1937, Párizs 1945. c. munkában megjelent beszédeken és cikkeken kívül: Léon Blum tanúvallomása a parlamenti vizsgálóbizottság előtt, kiadva a Les événements survenus en France de 1933 à 1945. Témoignages et documents réunis par la commission d'enquête parlementaire. Párizs, dátum nélkül, 1. köt. 121–132., 215–229. és 251–262.; Pierre Cot ugyanezen bizottság előtt tett tanúvallomásának egy passzusa (I. köt. 273–274.); André Blumel 1964 szeptemberében írt feljegyzése, kiadva G. Lefranc: Histoire du Front Populaire, Párizs 1965, 460–466.; Fernando de Los Ríosnak a spanyol miniszterelnökhöz írt levele, megjelent 1936. október 11-én a Popolo d'Italia-ban (V. ö. I. sz. függelék, 407.) és Luis Jimenez de Asua egy

kiadatlan feljegyzése, (V. ö. II. függelék 409.); Documents diplomatiques français 1932–1939. A legfontosabb iratok most jelentek meg a 2. sorozatban, II. és III. köt.

2. E beszámoló elkészítésénél felhasznált sajtóanyag áttanulmányozását a Politikai tudományok Országos Alapítványa kutatója, *Nicole Racine* kisasszony végezte.
3. A nagykövetséget az új nagykövet megérkezéséig egy ügyvivő vezette.
4. Léon Blum-nek a vizsgálóbizottság előtt tett tanúvallomása nem említi a köztársasági elnököt, de megállapítja, hogy „a radikális párt főbb vezetői, Edouard Herriotot is beleértve, ellenséges érzelmekkel viseltettek a fegyverszállítások iránt.”
5. A spanyol tanúvallomások (Fernando de Los Riosé és Jimenez de Asuaé) idézik a miniszterelnök beszédét.
6. L'oeuvre de Léon Blum, III. köt. 417.
7. *Eden, Anthony*: Facing the dictators, I. köt. 382.
8. *Noel, Léon*: L'agression allemande contre la Pologne. Párizs 1946, 139–148.
9. *Gamelin, Gal*: Servir, II. köt. 285.
10. *Coulondre, Robert*: De Stalin à Hitler. Párizs, 1952.

Léon Blum gazdaságpolitikája

La politique économique de Léon Blum. Léon Blum..., 207–240

*I. Egy elhibázott defláció hagyatéka**

1936. június 4-én, Léon Blum kormányalakításakor a gazdasági helyzet, mellyel szembekerül, igen súlyos. Súlyos a februártól szórványosan jelentkező, május utolsó napjaiban már elterjedt és a termelést megbénító sztrájkok miatt. Még alapvetőbben az a termelés elégtelensége, az állam pénzügyi deficitje és a külkereskedelem egyensúlyhiánya miatt.

A hosszú ideig virágzó francia gazdasági rendszert 1930 tavaszán kezdte megfertőzni az Egyesült Államokban, Angliában és Németországban 1929 őszén szinte egy időben fellépő, súlyos gazdasági válság. A francia politika ekkor, magát a kívülről jövő zavaroktól megvédendő, igyekezett változatlanul megőrizni a termelőrendszereket és a pénzügyi intézményeket. A font devalvációja 1931. szeptemberében következett be. Következményeinek kivédésére előásták a régi vámügyi fegyvertárból a behozatali kontingenseket. Ez a kvantatív védelem biztosabban elszigetelte a francia gazdasági rendszert külföldi konkurrensaitól, mint a vámilleték felemelése tette volna; először a mezőgazdasági terményekre, kevésbé utána számos ipari termékre is alkalmazták. A bor és a gabona nehéz értékesítésének orvoslására betiltották az új szőlőtelepítéseket, majd korlátozták a gabonával bevezethető területeket és megállapították a legalacsonyabb árakat. Mivel az állami kiadások nagyjából változatlanok maradtak, a kincstári jövedelem csökkenése nehézségeket okozott az állam pénzügyeiben. Hogy fedezzék az itteni, valamint a vasútnál mutatkozó deficitet, először igénybe vették a kincstár korábban felhalmozott feleslegét, majd, miután e tartalékok kimerültek, folytatták a kölcsönök felvételét.

A szándék, hogy a vihar elmúlását várva megóvják a gazdaságot, jogos

*A beszámoló alapjául szolgáló dokumentációt a Politikai Tudományok Országos Alapítványának a gazdasági tevékenységgel és a társadalmi helyzettel foglalkozó szolgálata állította össze.

lehet egy ideig, de a megmerevedés súlyos kockázatával jár, ha ez a politika tartóssá válik.

1932 végén és 1933 elején hinni lehetett abban, hogy a körülmények megjavulnak. Az önmagában véve jelentős és a többiek számára barométerként szolgáló brit gazdaság expanziós fázis kezdetén állt. A francia ipari termelés, megelőlegezve a világgazdaság várt lábadozását, 1932 őszétől 1933 tavaszáig érezhetően fejlődött. Remélhető volt, hogy Franciaország súlyosabb károk nélkül vészeli át a világgazdasági válságnak ezt a periódusát. De csalódni kellett: a termelés 1933 második felében és az egész 1934-es évben újból egyre csökkent, míg Angliában, Németországban, Olaszországban és — bár bizonytalanabban — az Egyesült Államokban is gyorsan fejlődött.

A visszaesés oka nem kétséges. A font elértéktelenedése 1932-ben és 1933-ban folytatódott, s végül 40%-ot ért el. Maga a dollár is 40%-kal devalválódott 1933 áprilisától 1933 decemberéig. A frank aranyértékének fenntartása miatt a font csak 75 frankot ért 124 helyett és a dollár 15 frankot 25 helyett. A francia árak a végbement csökkenés ellenére is jóval magasabbak voltak dollárban, vagy fontban kifejezve, mint az amerikai vagy angol árak. Ez legyőzhetetlen akadálya volt a francia export növelésének, tehát a francia gazdaság részvételének a világ újjászülető gazdasági fellendülésében.

1935-ben végre teljes egészében felismerték a súlyos helyzetet, melyet a francia és a külföldi árak ilyen diszparitása okozott. Ennek orvoslására két megoldás volt tervbe véve: a belföldi francia árak erős csökkenésének előidézése úgynevezett „deflációs” politikával, vagy a frank olyan arányú devalvációja, mely visszaállítja a font és a dollár elértéktelenedésük előttihez hasonló árfolyamát.

Az 1935. június 7-én megalakult Laval kormány e megoldások közül az elsőt választotta. Teljhatalmat szerzett „a pénz elértéktelenedésének elkerülése céljából”. 10%-kal csökkentette az állami tisztviselők fizetését, a házbéreket, a villany és gáz árát, a járadékok és bizonyos magántartozások hátralékait és javasolta a magánbérek csökkentését. Igyekezett csökkenteni a termelési költségeket, hogy helyreálljon a francia termékek versenyképessége a külföldi piacokon.

De a francia nagybani árak és a megélhetési költségek, melyek szinte folyamatosan csökkentek 1933 óta, pontosan a látványos deflációs politika bevezetésének időpontjában paradox módon újból emelkedni kezdtek. Ez a mezőgazdasági termékek igen feltűnő, részben a mostoha

időjárási viszonyok, részben a földművesek javára hozott állami intézkedések okozta drágulásának következménye volt. A létfenntartási költségek emelkedésének mindenképpen növelnie kellett a franciák ingerültségét, kiknek nominálbérét éppen most nyírbálták meg. Ahhoz, hogy jogosnak érezzék a rájuk kényszerített áldozatokat, az kellett volna, hogy hat vagy nyolc hónapi alkalmazás után ez a deflációs politika eredményesnek tűnjék. Márpedig 1936 áprilisában a „kísérlet” mérlege, ha nem is teljesen negatív, de azért rossz.

Egyetlen biztató tényező van: az ipari termelés indexe, mely az előző évi 76-ról (1928-at 100-nak véve) 1935 decemberében 83-ra és 1936 áprilisában 88-ra emelkedett. De ezt az érezhető javulást nem kíséri semmiféle megújulás az exportban; értékében stabil maradt, mennyiségében csökkent. Tehát csak a belföldi kereslet növekedésével magyarázható. Az alapanyagoknak a külföldi piacokon mutatkozó mérsékelt, de érezhető áremelkedése valóban arra készteti a vállalatokat, hogy – félve a francia ipari árak közeli emelkedésétől – felújítsák egyes árukészleteiket. Másfelől a francia mezőgazdasági árak emelkedése többletjövedelemhez juttatja a gazdálkodókat, kik ezáltal az ipar jobb vásárlóivá válnak. Amennyiben a készletfelhalmozásnak köszönhető, az ipari termelés növekedése bizonytalan, amennyiben a mezőgazdasági árak revalorizációjával kapcsolatos, a jelenség ellentétbe kerül a francia és a külföldi árak paritásának helyreállításával. Az ebből fakadó elégedettséget tehát, jobban meggon-dolva, az aggodalomnak mérsékelnie kellene.

A helyzet minden más jellemző vonása nagyon nyugtalanító.

A „frankvédő” politika azon az elképzelésen alapult, hogy a költségvetési egyensúly helyreállításával előidézhető volna a kamatláb csökkenése. Úgy gondolták, hogy ha a kincstár megszüntetné a betétállományok megcsapolását, helyreállna a frank iránti bizalom, s a kamatlábak ebből eredő csökkenése lehetővé tenné a beruházások újrakezdését, ami az egész termelés beindulásával járna. Valójában, noha az 1935. július 7-i törvényrendeletek 7 milliárddal csökkentették a költségvetési hiteleket, 4 másikkal az államkincstár terheit és némileg felemelték az egyenes adókat, az 1935-ös költségvetési év több mint 10 milliárd deficittel (azaz a költségvetési kiadások 20%-ával) zárult s a kincstárnak az év folyamán – figyelembe véve költségvetésen kívüli kötelezettségeit – 20 milliárd kölcsönt kellett felvennie. 1936 első hónapjaiban csak súlyosbodik a helyzet, mivel a kincstári bevételek a tervezett alatt maradtak.

Az, hogy képtelenek voltak a pénzügyi egyensúly helyreállítására,

ami pedig a deflációs politika sarkköve lett volna, nem a vezetők gyengeségének, hanem a feladat adott tényezőinek tulajdonítható. Semmi sem indokolta, hogy Franciaország 1935-ben vagy 1936-ban beérje az 1929-inél vagy 1930-inál kevesebb közszolgáltatással; éppen ellenkezőleg: a honvédelmi követelmények Németország politikai fejlődésével csak még jobban kihangsúlyozódtak. Márpedig az állandó, ha ugyan nem növekvő közszükségletek kielégítését szolgáló belföldi termelés mintegy 17%-kal alacsonyabb volt az 1929. évinél. A magánjövodelemek egy részének levonása, melyre szükség lett volna, hogy az adóval fedezzék az állami kiadások egészét, csak nagyon keveset hagyott volna meg nekik belőle. A termelés elégtelensége folytán a nemzeti jövodelem nem bírta el a közterheket. Ha a kiadásokat mindezek ellenére le akarták volna csökkenteni egy elgyengült gazdaság köztelherviselési képességének szintjére, gátat vetett volna nekik a lehetséges működési terület korlátozottsága. A köztartozás lekötötte a költségvetés 23%-át, noha hátralékait 10%-kal önkényesen leszállították: nem lehetett még többet megtagadni a fennálló rend megsértése nélkül, s anélkül, hogy hosszú időre lehetetlenné ne tegyék az állam számára bármiféle hitel igénybevételét. A polgári és katonai nyugdíjak terhére szintén nem lehetett csökkenteni, márpedig az felért az adósságokéval. A honvédelem már igénybe vette a költségvetés 22%-át és sürgősen növelni kellett hitelét. A teljes csökkentéssel tehát a fennmaradó, a közigazgatási és polgári beruházásokra szánt 33%-ot kellett volna megterhelni, ami az összeg több, mint felének lefaragását tette volna szükségessé. Ez nyilvánvalóan lehetetlen volt. A közszolgáltatásokat megbénította volna az anyagi eszközök hiánya, ha ugyan nem a közhivatalnokok fellázadása, ami még tovább csökkentette volna a kincstári bevételeket s ezzel a költségvetési egyensúly pusztá délibábbá válik.

Az állami kiadások csökkentésének lehetősége hiányában nem érték el az egyéb, remélt egyensúly megvalósulását sem.

A tőkepiacon nem a kamatlábak csökkenése, hanem emelkedése következett be. A tőkének a francia gazdaságba és a frankba vetett hit helyreállításától várt visszaáramlása helyett tőkekiáramlás mutatkozott: 1935 áprilisától 1936 áprilisáig a Francia Nemzeti Bank aranykészlete több, mint 18 milliárddal csökkent. 63 milliárdra apadt. E hullám megfékezésére felemelték a leszámítolási kamatlábat: 1935 áprilisában 2.5% volt, 1936 áprilisában elérte az 5%-ot.

A behozatal a szigorú kontingentálás ellenére 1935 áprilisában havi 1.7 milliárddal, 1936 áprilisában 2.1 milliárddal növekedett, míg a kivitel

1.3 milliárdról 1.2 milliárdra csökkent. A fedezet hivatalos ára csak 56% volt összesen és csupán 52% a külföld felé. Semmiképpen nem lehetett reménykedni a kereskedelmi mérleg javulásában, mert a francia és a külföldi árak közti különbség, melyet csökkenteni akartak, egyre növekedett: 1935 júniusa és 1936 áprilisa között az importált termékek ára mindössze 3%-kal nőtt, míg a belföldi termékek nagybani ára több, mint 12%-kal.

A Népfront képviselőházi többségét meghozó választások küszöbén mélyreható egyensúlyhiány gyengíti a francia gazdaságot. Az ipari termelés 20%-kal alacsonyabb a hat évvel ezelőttnél. Az életszínvonal jóval kevesebbet csökkent, de ez a nemzeti tőke állandó igénybevételével járt. Ezt bizonyítja, hogy az állami bevételek deficitjének fedezésére kiadott államkölcsönök akkor már túlépték az állami betétállományt. A folyó kifizetések mérlegének deficitje, mely még a spekulációs tőke kivitelek nélkül is aranyvesztéssel, vagy a külföldi francia vagyonok likvidálásával végződött volna, szintén ezt tanúsítja. Franciaország a tönk szélén áll. A közvéleményben riadalmat kelt a munkanélküliek sanyarú helyzete, a köztisztviselők elégedetlensége, kiknek éppen a megélhetési költségek emelkedése idején csökkentették fizetésüket és késleltették előmenetelüket, a parasztok afeletti keserősége, hogy a minimált gabonaárak nem védhetők ki a jogtalan árcsökkenéseket, s így ők újra alá voltak vetve a piac törvényeinek, a fogyasztók csalódása, kiknek a látszólagos túltermelés nem hozta meg a bőséget, akik kevés hasznát látták a nagybani árak csökkenésének.

Mindenkit, aki a külföld felé tekint, elfog a nyugtalanság és a harag. A német hadak márciusi, kardcsapás nélküli bevonulása a Rajna bal partján olyan volt, mint egy kihívás. Hogyan feleljenek erre egy öt évig tartó hanyatlás során előregedett ipari felszereléssel? Az Egyesült Államokban, Angliában, Németországban, Olaszországban az ipari termelés az 1932-i mélypont óta folyamatosan növekedett, 72, 52, 85 és 55%-kal. Franciaországban ugyanezen idő alatt a javulás csupán 16%. Az összehasonlítás súlyos. Az Egyesült Államok és Anglia leértékelte a pénzt; a másik kettő nem értékelte le, de bevezette a valutaellenőrzést.

A képviselőház 1932 májusában történt megválasztása óta tizenegy kormány követte egymást négy év alatt. Mindegyik meg akarta őrizni a frank szabad konvertibilitását az 1928-ban rögzített 65.6 milligramm aransúlyban. Mindegyik megpróbálta – eredmény nélkül – megszüntetni az állami pénzügyek deficitjét. Az általános neheztelésen túl a Népfront

sikere a gazdasági élet mélyreható megváltoztatására irányuló általános törekvést juttatja kifejezésre. Franciaország azt akarja, hogy gazdasága kikerüljön a kerékvágásból, melyben megrekedt. Abból ítélve, ahogyan az más, nemrég még nagyobb szerencsétlenség által gyötört országoknak sikerült, ez nem is tűnt lehetetlennek.

II. Léon Blum gazdasági elmélete

Léon Blum 1936. június 6-án kijelenti a képviselőházban, hogy a jelenlegi társadalmi rendszert egy jobb, igazságosabb, humánusabb rendszernek kell követnie. Kifejezi abbeli reményét, hogy az általa megkezdett munka hozzájárul annak a társadalmi rendszernek az előkészítéséhez, melynek megvalósítását pártja feladatául tűzte ki. De mivel az ország nem adta meg a többséget a szocialista pártnak, még a proletárpártok összességének sem, kiemeli, hogy a kormány nem a társadalmi rendszer átalakítását, s nem a szocialista párt saját programjának alkalmazását, hanem a Népfront programjának megvalósítását tűzte ki céljául.

Gazdasági téren ez a program elvetette mind a deflációt, mind a devalvációt. Ezzel alkalmazkodott a szocialista pártnak már az 1933. évi költségvetési vitán előhozott javaslataihoz és a Léon Blum által a Laval kormány megalakulásakor felvetett tézishez. A központi eszme Franciaország fizetőképes fogyasztásának növelése volt „nagy munkálatokkal, negyven órás munkahéttel változatlan munkabérek mellett, a mezőgazdasági termékek árainak közületek útján történő revalorizálásával”. Arra a kérdésre, hogy „hogyan lehet finanszírozni a nagy munkálatokat olyan országban, melyben a kölcsönfelvételi kapacitás, úgy tűnik, kimerült?”, azt válaszolta, hogy a „helyi teauráláshoz” akar folyamodni. Arra a kifogásra, hogy az önköltségi árak emelkedni fognak, ellenvetésül felhozta, hogy a munkabéreken kívüli költségeket csökkenteni lehetne a kulcsiparágák és a hitel államosításával; másrészt a kereslet élénkítése – növelve a termelő apparátus teljesítményét – lehetővé tenné az ipar „csökkenthetetlen kiadásainak” szétosztását a létesített egységek nagyobb száma között, hogy végül egy pénzügyi enyhülés módot adna az önköltségi árak és az eladási árak közötti különbség csökkentésére.

Ez a tervezet ihlette Léon Blum és miniszterei politikáját első kormányzatának egész ideje alatt. Második kormányzata olyan rövid tartamú volt, hogy csupán a szándékokat tudta kinyilvánítani: ugyanezek az esz-

mék alkotják a képviselőház által elfogadott, a szenátus által elvetett teljhatalmi törvényjavaslat indítékairól szóló exposé fonalát is.

Léon Blum gazdaságpolitikája tehát nem valami rögtönzés terméke volt, s nem is a körülmények okozata, hanem egy régóta érlelt tudományos elmélet alkalmazása. Ez az elmélet lényegében véve nem volt szocialista. Arra törekedett, hogy egy gazdaság, melyet továbbra is magánvállalkozások alkottak, s melyben a magánkezdeményezés megőrizte fontos szerepét, jól működjék. Csábító volt. A jólét helyreállítására kellemes eszközöket ajánlott: többet fogyasztani, csökkenteni a munkaidőt, csökkenteni az adókat. Tiszteletben tartotta a közvélemény ragaszkodását a frank értékének megváltoztathatatlanul aranyban történő meghatározásához. Végül az általa invokált, könnyen érthető gazdasági mechanizmus alkalmas volt rá, hogy meggyőzzön bárkit, aki szereti a logikát.

A tények próbáját azonban ez az elmélet nem állta ki. Minek tulajdonítható a balsiker: a szenátus oppozíciójának? A még a Népfronton belül is alattomosan megnyilvánuló rosszindulatnak? Az alkalmazás gyakorlati hibáinak? Vagy pedig annak, hogy nem csak azokról a gazdasági mechanizmusokról volt szó, melyekre számítottak, hogy mások, melyek fontosságát félreismerték, döntőbb jelentőségűek voltak? Ha félreismerték a realitásokat, minek volt az köszönhető?

A válaszkéréses jelentősége már csak azért is nagy, mert a Harmadik Köztársaság idején ritkán irányította a politikát ilyen nagy intelligenciájú, a közjó önzetlen, szenvedélyes szeretete által lelkesített, s a képviselőházban ilyen biztos többségre támaszkodó miniszterelnök.

Mielőtt a magyarázatokra térnénk, előbb a lényegbevágó tényeket kell felidézünk.

III. A kísérlet fázisai

Észrevételeink tárgya, a kísérlet három fázisra oszlik:

1. 1936 június elejétől szeptember végéig a vásárlóerő növekedik, devalváció nélkül;
2. Október elejétől február végéig a devalváció a vásárlóerő növelésének szolgálatába áll;
3. A március elejétől június végéig tartó „szünet” a sikerhez szükséges idő megnyerésére szolgál.

E három fázishoz visszhangként csatlakoznak Léon Blum 1938 márciusában és áprilisában, rövidéletű második kormányzata alatt vázolt tervei.

1. fázis, 1936. június 6 – október 1: a vásárlóerő növekedése

Kétségtől soha nem szavaztak meg ilyen gyorsan ennyire nagy jelentőségű törvényeket. Ezekben a politikai és szociális intenciók voltak túlsúlyban, de kiegészítésként gazdasági törekvések is vegyültek közéjük. Szerencsés harmónia!

E törvények előjátékaként, a gyárak elfoglalásának véget vetendő, a CGP és a CGT képviselői által a minisztertanácsban június 7-én aláírt „Matignon-egyezmény” lefektette a munkáltatók és munkavállalók közötti új viszony alapelveit. Elrendelte a munkabérek azonnali felemelését, nagyobb összeggel az alacsony béreknél (15%), mint a magasabbaknál (7%). Így átlagosan 12% kiegészítő vásárlóerőhöz juttatták a munkavállalókat.

A fizetett szabadságra vonatkozó, június 20-án elsőnek törvényerőre emelt törvényt bizonyára főleg humanitárius törekvés inspirálta, de a fogyasztás serkentésének vágya is – mert a szabadság ideje alatt az ember általában többet költ – és hogy a termelés pillanatnyi lelassítása után pótlólagos munkásfelvételt tegyen szükségessé a megnövekedett kereslet kielégítésére.

A negyven órás munkahetet bevezető június 21-i törvénynek szintén humanitárius és egyben gazdasági okai vannak; de közvetett hatása sokkal szélesebb körű. A törvénynek – szigorúan heti negyven órában szabva meg az engedélyezett munkaidőt – kezdeményezői szerint nagyobb létszámú munkásállomány között kell megosztani az elvégzendő munka idejét. A munkanélküliek újraalkalmazása – megfelelő jövedelmet biztosítva nekik – lehetővé teszi, hogy újból rendes fogyasztókká váljanak. Fogyasztási javak iránti igényük növekedni fog, míg azoké a munkavállalóké, kiknek már volt munkájuk, nem csökken, miután – bár kevesebbet dolgoztak – életszínvonaluk semmiféle csorbítást nem szenvedett, lévén, hogy a törvény nem lehet „meghatározó oka a munkás jövedelme (munkabérek és járulékos kedvezmények) csökkenésének”.

A kollektív munkaszerződésekre vonatkozó június 24-i törvény fő célja a munkáltatók és alkalmazottak közötti viszony szabályozása és a bértől való relatív hatalmának növelése. Ezzel a társadalmi rend megváltoztatására törekszik, de számos gazdasági kihatása is van. Ha rendezve a tőke és a munka viszonyát, békésebbé teszi kapcsolatukat, a zavargások elmaradása a termelékenység javulásának, tehát a költségek csökkenésének közös tényezője lesz. De pontosan meghatározva, hogy a kollektív szerződésekben egyebek közt a kategóriánkénti és vidékenkénti minimál-

béreket is meg kell állapítani, ezzel a munkásokat a munkabérek emelésének elfogadtatására ösztönzi, s módot ad rá, hogy ügyeljenek, hogy ezeket az emeléseket valóban végre is hajtsák. A munkaügyi miniszternek jogában áll kiterjeszteni e minimálbérek tiszteletbentartásának kötelezettségét a szervezetlen munkáltatókra és alkalmazottakra, valamint azokra is, kiknek szakszervezete nem vett részt a megegyezésben. Ez általános jelentőséget ad ennek a törvénynek, mely nagy erejű emelőként hat a bérek egészére.

A Francia Nemzeti Bank rendtartását módosító, 1936. július 24-i törvényt az a kívánság hatja át, hogy elragadjon a kormányzóktól minden pénzügyi hatáskört, átruházva ügykörüket a nemzeti érdekek képviselőire. Ez a nagy lélektani visszhangot keltő törvény nem nagyon tudta növelni a kormánynak a Bankkal kapcsolatos hatáskörét, mert az már eddig is nagy volt, lévén, hogy Napoleon 1806-ban elhatározta: „a Bank összes ügyeinek irányítását egy kormányzó fogja gyakorolni”, s ezt az uralkodó nevezi majd ki. Mindamellet a Bank igazgatótanácsa határozta meg a leszámítolási kamatlábat és a leszámítolás módjait, s döntve minden, a Bankon átfutó szerződés felől, gátat vethetett volna a pénzügyi expanziós politikának, ha nem változtatják meg összetételét. A törvény 13. paragrafusa minden további várakozás nélkül kimondja, hogy a kincstár három hónapnál rövidebb lejáratú utalványai ezentúl korlátozás nélkül elismerhetők a kibocsátó intézmény visszleszámítolása ellenében.

Csak 1936. augusztus 15-én, nehéz viták után emelkedett törvényerőre az Országos Szakmaközi Gabonahivatal létrehozására vonatkozó törvény. Ez a gabona-kommercializálás szervévé tette a meglévő, vagy létesítendő gabonaszövetkezeteket. A magán-nagykereskedők csak olyan előnytelen körülmények között maradhattak fenn, hogy nagy valószínűséggel számítani lehetett legtöbbjük eltűnésére. A törvény alapján a Földhitelintézet közvetítő szerepet kapott minden gabonavásárlásból származó kifizetésnél. Egy (a pénzügyminiszter és a földművelési miniszter ellenőrzése alatt álló) hivatali megbízott azzal, hogy a termelők számára megállapítsa az árakat, valamint a különböző határidőkre történő fokozatos elosztás feltételeit. Ez a hivatal monopóliumot kapott a gabonafélék, a liszt, a kenyérmagvak, a dara és az őrlési melléktermékek exportjára és importjára.

A gabonakereskedelemnek a szintén szigorú állami ellenőrzés alatt álló Gabonahivatal fennhatósága alá tartozó szövetkezetekre történt átruházásával államosították a kereskedelem egy nagy jelentőségű szektorát.

Így szándékoztak véget vetni a szabad kereskedelem idején egyik évről a másikra, sőt egyik hónapról a másikra bekövetkezett nagy árfolyamváltozásokból húzott spekulációs profitoknak. Ezek a változások csupán a termés egyenletlenségének és kiszámíthatatlanságának voltak köszönhetőek; néha a spekuláció működése növelte őket. Meg akarták akadályozni a minimált árak alkalmazása révén adódó visszaéléseket is: a rögzített árakon történő vásárlás megtagadását és a „gengszter-árak” alkalmazását. Nem csak jobb jövedelmet akartak biztosítani a gazdálkodóknak, de meg akarták szabadítani attól a gondolattól is, hogy ők a kereskedők kizsákmányoltjai.

A gabona árát egy már távoli múlthoz, az 1911-es, 1912-es és 1913-as évhez viszonyítva kellett megszabni. Ezekben az években az átlagárhoz olyan szorzószámot kellett alkalmazni, mely semmi esetre sem lehetett alacsonyabb, mint a megélhetési költségek, a bérek, a mezőgazdaság napi felhasználású termékei vagy cikkei és a termelésre nehezedő összes terhek kiegyensúlyozott indexének átlagos felértékelési szorzószáma 1914-hez viszonyítva. A Gabonahivatal központi bizottságának hatáskörébe tartozott az ár megszabása minden év augusztusának második felében, a quorum a tagok létszámának négyötöde, a megkövetelt többség a leadott szavazatok háromnegyede volt. Az alsó határ meg volt határozva, a felső nem.¹ Ha a miniszterek képviselői szövetségre léptek a fogyasztókéval, vagy ha a fogyasztók és a molnárok szövetkezetek, megfékezhették a gazdálkodók által kívánt, nekik túl magasnak tűnő árakat. Ilyenkor a kormányé, mint minisztertanácsé a döntés joga.

E törvény világosan kifejezésre juttatta nem csak a gabona árának szabályozására és kereskedelmének erkölcsösebbé tételére, de a termék revalorizálására irányuló szándékot is. Egy mázsa árát az 1936 májusi 92 frank helyett azonnal 139 frankban, azaz 50%-kal magasabban szabták meg. 1935 júliusához viszonyítva, mikor egy mázsa legalacsonyabb árát 69 frankkal jegyezték, az emelkedés a duplája. A havi felraktározás prémiumainak mozgása révén a kampány végére egy mázsa ára automatikusan 153 frankra emelkedett. A jövőre nézve az 1911-es, 1912-es, 1913-as évre való hivatkozás a legkisebb koefficiens alkalmazásával, számolva a bérek és minden, a mezőgazdasághoz szükséges dolgok árának emelkedésével, figyelmen kívül hagyta a mezőgazdaság termelékenységének e viszonyítási periódus óta történt emelkedését. Ez a progresszió tehát teljes egészében a gazdálkodóknak kedvezett, a fogyasztóknak semmiben sem.

A június elejétől augusztus végéig törvényerőre emelt számos tör-

vény közül legalább még kettő elméleti jelentőséggel bír. Egy augusztus 19-i törvény létrehozza az állami piacok, közületek és közintézmények állampénztárát, melynek feladata a közmunkák, vagy állami szállítások részére kézizálog-kölcsönre jóváhagyott hitelek biztosítása. A pénztárnak, — megkönnyítve a bankok hitelkényszerét az állami szállítók felé — lehetővé kellett tennie a közmunkák elvégzését, vagy jelentősebb árurendelések leadását; így alkalmazhatják a dolgozókat és szétoszthatják a munkabéreket anélkül, hogy a kincstárnak bármire is azonnali kifizetéseket kellene eszközölnie.

Egy ugyanazonapi törvény megszervezi a beszerzési árak, az anyagköltségek, a terhek ennek megfelelő emelkedésével nem igazolt áremelkedések megszüntetését. Az árak ellenőrzésével remélték elérni a fogyasztási területeket csökkentő áremelkedések korlátozását, valamint a profit felduzzadásának megakadályozását.

Ezekhez az állandó jelentőségű törvényhozó határozatokhoz ugyanabban az időben és ugyanilyen értelemben igen sok alkalmi vagy végrehajtási rendszabály járul.

A közhivatalnokok béréből 1935 júliusában végrehajtott levonásokat csökkentik és visszaállítják az előléptetések korábbi határidejeit.

A kincstári kifizetésekhez szükséges pénz megszerzése céljából a Francia Nemzeti Bankkal kötött és június 23-án ratifikált egyezmény eloszlatja a Bank kereskedelmi értékpapírkészlete körüli rejtélyt. A készlet 1936 január és június között több, mint kétszeresére nőtt, elérve ekkor a 20 milliárdot, anélkül, hogy ez a kereskedelmi forgalom növekedésével magyarázható lett volna. Ebből valójában több, mint 13 milliárd kincstári kötvényekből állt. Elismerik ezt a be nem jelentett hitelt és a kincstári kötvényeket az államnak adott hitelekkel helyettesítik. A Bank 10 milliárd póthitelt engedélyez a kincstárnak arra az esetre, ha a kibocsátandó 12 milliárd értékű kincstári kötvények nem találának elfogadóra.

A Francia Nemzeti Bank leszámítolási kamatlába ezzel egyidejűleg 6%-ról 5%-ra, néhány nappal később (június 26-án) 4%-ra csökken.

Június 10-től végbemegy a „helyi teaurálás” előre bejelentett igénybevétele, kincstári kötvények rövid lejáratú, (6 hónap vagy egy év) kis címletekben történő kibocsátásával; ezeket arra szánták, hogy odavonzák velük számos kis takarékoskodó pénzét, kik rendelkezésre álló anyagi eszközeiket bankjegyekben őrizték. Július 10. és szeptember 23. között több, mint 4 milliárd ilyen kincstári kötvényt jegyeztek.

Új erőfeszítésekre már csak azért is szükség lesz, mert a kormány,

mely egy augusztus 4-i törvénnyel felhatalmazást kapott bizonyos, a munkanélküliség leküzdésére és megelőzésére szolgáló munkálatok végrehajtására, a szeptember 8-i rendelettel felhatalmazza a közoktatási és a földművelési minisztert, hogy december 31 előtt iktasson be ezen a jogcímen egyenként 726 és 450 milliót kitevő kiadást.

Milyen eredményei vannak ennek a gazdasági politikának szeptember végén?

Az eltelt idő túl rövid volt ahhoz, hogy visszavonhatatlanul jelezhető legyen a bukás vagy a siker. A június 7-én elhatározott béremelések megtörténtek, a fizetett szabadságra vonatkozó törvény azonnal végrehajtásra került. De a negyven órás munkahétről szóló törvény hatálybaléptetésének fokozatosan, több hónapra elosztva kellett végbemennie és a nagy munkálatokat még nem tudták megkezdeni.

Mindamellett megfigyelhető, hogy – 1928-at 100-nak véve – az ipari termelés, mely 109 volt 1929-ben, 88 1936 márciusában és áprilisában és 87 májusban, szeptemberre már csak 81. Az autóiparon kívül minden iparág visszaesik. Az építkezés van a legsúlyosabban érintve: a májusi 76-ról szeptemberben 60-ra csökken. E gazdasági politika alapja, a termelő apparátus remélt fellendülése még csak meg sem indult. Ellenkezőleg: visszafejlődés mutatkozik.

A konjunktúra többi mutatói sem jobbak. A kivitel augusztus és szeptember folyamán súlyban és értékben nagyjából azonos az egy év előtivel, míg a behozatal 10%-kal magasabb. A kivitel már csak 65% erejéig fedezi őket.

A kamatlábak csökkenése, melyet a detezaurálásnak és – úgy vélték –, a Banktól kapott állami kölcsönnek köszönhető pénzkibocsátásnak elő kellett volna mozdítania, nem következett be. Az állandó jövedelmű értékpapírok hozama, mely egy évvel ezelőtt 5.4 volt és 1936 májusában elérte a 6.1-et, augusztusban 6.3-ra emelkedett s még szeptemberben is 6-on állt.

Még nyugtalanítóbb pillanatnyilag a Francia Nemzeti Bank mérlege. Júliusban és augusztusban az aranykészlet épségben volt. Júliusban még némi aranybevitel is történt. De szeptember eleje után a Francia Nemzeti Bank hetente 600–800 millió aranyat veszít. Egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a frank aranyalapú konvertibilitását az 1928-ban megállapított hivatalos áron nem lehetett fenntartani. A munkabérek emelkedése ránehezedett a költségekre, anélkül, hogy a termelés újrakezdése lehetővé tette volna a fix árak kiterjesztését nagyobb számú egységekre. A me-

zőgazdasági termékek — többek közt a gabona — árának emelkedése visszahatott a megélhetési költségekre. Szeptemberben a nagybani árak emelkedése 1935 júliusához viszonyítva 30%-os, 1936 májusához viszonyítva 12%-os, míg Angliában ezek az emelkedések csak 10 illetve 4.5%-osak voltak. Franciaországban a megélhetési költségek május óta 7%-kal emelkedtek, míg Angliában csupán 3%-kal. Ez semmi reményre nem jogosít a kereskedelmi mérleg közeli javulását illetőleg. Másrészt a kis címletű kincstári kötvénykibocsátás sikere ellenére a kincstárnak súlyos nehézségei lesznek a szükséges fizetési eszközök megszerzése terén, annál is inkább, mert a takarékpénztárakban a kivételek meghaladják a betéteket. Elkerülhetetlennek tűnnek a Francia Nemzeti Bank által nyújtott újabb hitelek, ami még jobban megingatja a pénz stabilitásába vetett hitet.

2. fázis, 1936. október 1-től 1937. február végéig: a devalváció

Szeptember 25-én Franciaország, az Egyesült Államok és Nagybritannia kormányai közös nyilatkozatban bejelentették a frank aranyparitásának feladását. Közölték: a francia kormány „úgy vélén, hogy a legfontosabb valuták kívánatos stabilitásának szilárd alapjai nem biztosíthatók anélkül, hogy előzetesen helyre ne álljon a tartós egyensúly a különböző gazdaságok között, e célból elhatározta: javasolni fogja az országgyűlésnek devizaárfolyamának kiigazítását”. Az Egyesült Államok és Nagybritannia kormánya biztosította, semmit nem fog elhanyagolni „annak elkerülésére, hogy ezt az egyensúlyt bármiben megzavarja egy amerikai vagy brit pénzügyi akció tényével”.

Az 1936. október 1-i valutatörvény felfüggesztette az 1928 júniusi törvény 2. paragrafusának alkalmazását, mely a frankot 65.5 milligramm, 900 ezrelékes színaranytartalmú aranyban határozta meg, és a 3. paragrafusát, mely kötelezte a Francia Nemzeti Bankot, hogy biztosítsa a bemutatóknak e bankjegyek aranyalapú konvertibilitását. Ideiglenes jelleggel létrehozta a Valutastabilizációs Alapot, megbízva azt a frank aranyparitásának 49 és 43 milligramm arany közti fenntartásával. Megtiltottak minden magánjellegű aranyértékesítést a Francia Nemzeti Bank engedélye nélkül. Kötelezővé tették minden Franciaországban élő természetes és jogi személy számára az 1936. szeptember 26-án tulajdonában lévő, 200 grammot meghaladó arany mennyiség bejelentését; ezek a személyek választhattak, hogy milligrammonként 1 frankos áron (a devalváció előtti

árfolyamon) átengedik azt a Valutastabilizációs Alapnak, vagy megtartják, befizetvén a kincstárba az értéktöbbletnek megfelelő összeget.

Az állam és a Francia Nemzeti Bank között szeptember 25-én létrejött egyezmény kikötötte, hogy a pénzkészletek újraemelésének értéktöbbletét 10 milliárd értékben a Valutastabilizációs Alap dotálására fordítják, a fennmaradó 7,5 milliárdot pedig a Francia Nemzeti Bank által a kincstárnak jóváhagyott előlegelszámolási hitelszámla javára írják.

Az eseménynek nagy jelentősége volt. Léon Blum folytatni tudta politikáját, élvezvén a francia és a külföldi árak kedvezőbb viszonyát s az államkincstár 7,5 milliárddal megnövekedett lehetőségeit. De magában a politikában semmi változás nem történt. Néhány leszállított vámmilleték, néhány kontingens megszüntetése nem volt elég a külkereskedelem érezhető felszabadításához.

Októbertől kezdenek megjelenni a negyven órás munkahét törvényének alkalmazására vonatkozó rendeletek.

Mikor október 28-án az országgyűlés elé terjesztik a költségvetési javaslatot, egy kincstári reformjavaslatot s egy a községi pénzügyekre vonatkozó javaslatot, ezek az állami pénzügyek kiegyensúlyozatlansága következtében csak megerősítik a gazdaság fellendítésére irányuló szándékot. A fegyverkezés és a nagy munkálatok költségei egy speciális számlára kerülnek, a nyugdíjak, kegydíjak költségei egy kölcsönpénztárhoz. A költségvetés ilyen tehermentesítése ellenére is 3,5 milliárd a deficit a 47 milliárdos összkiadásból. A kincstári reformjavaslat célja, hogy egyszerűsítse, de könnyítse is a fogyasztási adókat. Igaz, hogy kiegyenlítésül igyekszik némileg növelni a természetes személyek jövedelmének adóját és megerősíteni az ellenőrzés eszközeit, mégpedig egy adóügyi személyi igazolvánnyal.

Októbertől márciusig tanúi vagyunk a gazdasági tevékenység megújulásának. Az ipari termelés indexe a szeptemberi 81-ről októberben 88-ra, novemberben 90-re, decemberben 91-re emelkedik. Többé-kevésbé minden iparág fejlődésben van. De ezzel a vitathatatlan fellendüléssel párhuzamos – a devalváció ellenére – a kereskedelmi mérleg deficitjének súlyosbodása. A külfölddel ez a deficit, mely 1936 elején havi 70 millió nagyságrendű volt és 500 millió alatt maradt augusztusban és szeptemberben, 1936 novemberében már 800 millió, és folyamatosan emelkedve 1937 februárjában eléri az 1.580 milliót. A külföld felé irányuló kivitel szeptembertől februárig ténylegesen csak 40%-kal növekedett frankban és 16%-ban ter-

jedelemben, míg a behozatal 120%-kal nőtt frankban és 35%-kal terjedelemben.

Ugyanebben az időben a kincstár szükségletei rendkívül nagyok. Vincent Auriol február 3-án az 1937. évre 36 milliárdra becsüli azokat, míg a kincstár kibocsátási képessége 10 milliárdnál alacsonyabb volt.

A belkereskedelmi deficit és az államkincstár súlyos nehézségei együttesen hozzájárultak ahhoz, hogy megingassák a frank jövőjébe vetett hitet, melyet az októberi devalváció helyreállíthatott volna. A devalváció másnapján a tőkebevitel lehetővé tették a Stabilizációs Alapnak annyi arany vásárlását, amiből 7 milliárdot visszaadhatott a Francia Nemzeti Banknak. De az Alap, hogy szilárdsan tartsa a frankot a fontonként 105 frankos, kijelölt árfolyamon, arra kényszerült, hogy aranyat adjon el és visszavásárolja a Banktól ezt a 7 milliárd értékű aranyat. Februárban ki-merítette erőforrásait és 50 millió fontos kölcsönt kellett felvennie Londonban.

3. fázis, 1937. február 29-től június 21-ig: a „szünet”

A nagytőkések bizalmatlanságának elosztatására Léon Blum február végén „szünetet” jelent be. Ez a „haladék” hivatott „konszolidálni a meghódított területet”.

Az ekkor foganatosított gyakorlati intézkedések fő célja az aranyvesztés elleni küzdelem és a kincstár készletekkel való ellátása. A Stabilizációs Alap ezentúl a fix hivatalos áron való vásárlás és eladás helyett megengedi apró ingadozások létrejöttét és igyekszik hasznot húzni belőle, váratlanul közbelépve a piacon, hogy megghiúsítsa a spekulációs műveleteket. Hogy ez az új módszer megfelelő formában kerüljön alkalmazásra, a kormány március 8-án létrehozza a Stabilizációs Alap ügyintéző bizottságát, olyan személyekből, akik nem csupán illetékesek, de múltjuk és hivatalos működésük is megnyugtató.² Igyekszik lecsillapítani a nagytőkéseket, kiket elriasztott a valutatörvény, megtiltván az arany magánkereskedelmét és elkobozván az arany realizált értéktöbbletét. Március 8 után a Francia Nemzeti Bank személyazonossági igazolás nélkül, napi áron vásárolja az aranyat. Így az arany birtokosai, kik megszegték a valutatörvényt, aranyukat október 1 után is bejelentés nélkül megőrizvén, ezután nyugodtan élvezhetik annak egész értéktöbbletét, ha leadják a pénzkibo-

csátó banknak. Március 10-én egy törvény visszaállítja a szabad aranyértékesítést.

A nagytőkések meghódítására a március 12-én kiadott hadikölcsön valuta-garanciát és valuta-opciót biztosít. A kamatok kifizetése és a tőke visszatérítése a bemutató választása szerint történik, akár francia frankban, – összegüket ekkor arányosan fel kell emelni, ha a font vagy a dollár éppen emelkedett – (valuta-garancia), akár svájci frankban, a Nemzetközi Fizetések Bankján keresztül (valuta-opció). Hogy a nagytőkések ne habozzanak tőkéjüket Franciaországban tartani, vagy ami még jobb, azokat oda visszatelepíteni, igyekeznek eloszlatni abbéli aggályukat, hogy a tőkéket egy nap erőszakkal visszatarthatják. A március 10-i törvény pontosan meghatározza, hogy minden, a valutaellenőrzés megszilárdítására irányuló intézkedést csak törvény szilárdíthat meg. Nagyon bizonytalan garancia, de a szándékot jelzi.

A kormány ugyanekkor hangoztatja, hogy óvatosabb akar lenni az állami kiadások terén. Eltörlik a póthiteleket, a kistisztviselői fizetések javításának fenntartásával. Lelassítják a polgári beruházások kiadásainak ütemét, hogy csökkentsék az államkincstár terheit.

Az eredmények nagyon kiábrándítóak voltak.

Miután márciusban 5 milliárd értékű arany folyt be a Stabilizációs Alaphoz, áprilisban újra megkezdődik az arany kiadása és júniusban fokozódik. Június 15-én az Alapnak nincs több aranya s 4 milliárdnyit kell felvennie a Francia Nemzeti Banktól.

A gazdasági helyzet még ennél is súlyosabb. Az ipari termelés, mely márciusban elérte a 94-et, áprilisban visszaesik 90-re, májusban 89-re. A kereskedelmi mérleg deficitje kissé csökken az alapanyagoknak a termelés lelassulása folytán bekövetkezett csekélyebb behozatala miatt, de havi 1.100 milliárd felett marad. A részleges munkanélküliség a rendes munkaidő 40 órára való csökkentése ellenére is újra megjelenik. A nagy áruházak üzleti forgalma márciustól májusig 5%-kal nagyobb az előző évinél, ami, számolva az árak emelkedésével, az üzletkötések közel 30%-kal alacsonyabb mennyiségének felel meg. A szövetkezetek eladási volumenje maga is 7%-kal csökkent. Ez azt mutatja, hogy bár a bérmunkások vásárlóereje a bérek emelkedésének köszönhetően a munkaidő csökkenése és az árak emelkedése ellenére is nagyjából azonos maradt, a párizsi agglomeráció többi társadalmi kategóriája súlyosan van érintve. A halmozott recessziós hatások fenyegetőek: a termelés csökkenése apasztja a jövedelmeket s ez csökkenti a piacokat és tovább gyengíti a termelést.

Hogy rendezze a helyzetet, a kormány kivételes felhatalmazást kér. A képviselőház által megszavazott és a kormány által elfogadott szöveg szerint lehetővé kell tenni, hogy a kormány megtegye az „állami pénzügyek rendbehozatalához, valamint a betétállományok, a pénz és a közhitel védelméhez szükséges intézkedéseket”. E felhatalmazással csak olyan feltételek mellett szabad élni, hogy a frank árfolyama megmaradjon az október 1-i valutatörvény által rögzített határok közt, hogy elkerüljék a valutaellenőrzést és hogy ne kerüljön sor kényszerű konvertálásra. Mit szándékozott kezdeni a kormány az így korlátozott felhatalmazással? A felsőház e sürgető kérdésére igen bizonytalan válasz érkezett: megállapítani 5 milliárd frank új adót, kényszerítő intézkedésekkel, de valutaellenőrzés nélkül kötelezni a franciákat külföldi tőkéik hazatelepítésére.

A felsőház ezt a felhatalmazást elutasította, ami 1937. június 21-én a kormány bukásához vezetett.

Léon Blum szándékai második kormánya idején

Tíz hónap múlva, miután két Chautemps kormány leköszönt, s Léon Blum új kormányt alakít, melyben ő maga vállalja a felelősséget az államkincstárért, a gazdasági helyzet még rosszabb. Az ipari termelés indexe 85-re esik vissza, a franknak az 1936-os valutatörvény által megszabott alsó határáról le kell mondani. Hagyták a frankot elértéktelenedni, hogy ne kérjenek több kölcsönt a Francia Nemzeti Bank pénztári készletéből. Az 1937 júniusában 110 frankot érő font most 150-nél többet ér. A frank elértéktelenedése ellenére a külkereskedelem deficitje még mindig havi 1 milliárd fölött áll. Az újrafelfegyverkezés és a termelés visszaesése hatására az állam pénzügyei kiegyensúlyozatlanabbak, mint valaha. A kincstár 1938 évi össz-szükséglete 40 milliárdra becsülhető.

Léon Blum április 5-én teljhatalmi törvényt terjeszt elő, nagyrészt sajátkezű indokolással.

A nemzetközi helyzet ekkor arra készíti, hogy a gazdasági felemelkedés mechanizmusának kiindulópontjául már ne a népesség vásárlóerejének emelését, hanem a fegyverkezési kiadásokat jelölje meg: „A hadiipar termelésének növekedése kiterjedhet más iparágakra is”. Úgy szándékozik eljárni, „hogy a fegyvergyártás köré olyan gazdasági tevékenység csoportosuljon, mely lehetőséget ad egy minden területen érvényes, bőségesebb termelésre, s hogy e közösen elkezdett és folytatott fáradtságos

munka közepette folytatódják és növekednek a társadalmi szolidaritás és az emberi testvériség műve”. Nagy lakásépítési programot ígér, valamint a családi pótlékok kiterjesztését és nyugdíj bevezetését az öreg munkások számára.

A vár expanzió ösztönzését és lehetővé tételét főként a fizetési eszközök különböző formáinak létesítésétől várja; ez csökkenteni fogja a kamatlábat és módot ad majd a kincstárnak a kiadásokra, anélkül, hogy állandóan kölcsönöket kelljen kibocsátania. Hogy ez ne könnyítse meg a tőke kiáramlását, elkerülhetetlennek véli, hogy a francia bankok „ugyanolyan fegyelemnek vessék alá magukat, mint az angol bankok”. Félénk lépés a valutaellenőrzés felé.

Bejelentik egy rendkívüli vagyonadó bevezetését, a jövedelemadók és örökösödési adók súlyosbítását s néhány egyéb pénzügyi rendelkezést, de nem azzal a feltételezéssel, hogy így módon egyensúlyba lehet hozni az állam pénzügyeit, mielőtt előnyösebb gazdasági körülmények nem növelik „az adóalapokat”. Közlik a munkaidő meghosszabbítását a hadiiparban, s ez a meghosszabbítás tervbe van véve esetleg más iparágakban is, de csupán akkor, ha azokon a helyeken a munkanélküliség már teljesen megszűnt.

Ez a törvényjavaslat, melyet a felsőház majd elvet, felhatalmazza a krományt „1938. július 1-ig, hogy rendeletek útján olyan intézkedéseket tegyen, melyeket feltétlenül szükségesnek ítél ahhoz, hogy megfeleljen a honvédelem szükségleteinek, megvédje a Francia Nemzeti Bank aranykészletét, talpra állítsa a nemzet pénzügyeit és gazdaságát”. Az 1937 júniusi törvényjavaslattal ellentétben ez már nem tiltja a frank devalvációját, sem a valutaellenőrzést, sem a járadékok kényszerleértékelésének alkalmazását. Ez teszi jelentőssé a szöveget.

IV. Kísérlet a magyarázatokra

Kétféle magyarázatot kell keresnünk; az első a tényekre vonatkozik, a második az elméletre.

A tények magyarázata

Nem valószínű, hogy az első Léon Blum kormányt egy parlamenti ellenzék akadályozta volna meg az elképzelései szerinti működésben. A képviselőházban végig nagy és szilárd többsége volt. A tartózkodóbb felsőház is gyorsan megszavazott minden tervet, amit előterjesztettek, csupán lényegtelen változtatásokat eszközölve rajtuk. Az igaz, hogy 1937. június 21-én megtagadta Léon Blumtól a kért felhatalmazást, de ebben az időben a gazdasági és pénzügyi csőd már nyilvánvaló volt. A felsőház 1938. áprilisában ismét meggátolja Léon Blumot, hogy egy merészebb és rámenősebb politikát kíséreljen meg, de ami az 1936 júniusától 1937 júniusáig folytatott politikát illeti, nem akadályozta annak sikerét.

Nehéz megállapítani, hogy a kommunisták vagy anarchisták szabotálták-e a kísérletet. A kérdés felmerül az 1937. februárjában és márciusában kiújuló s az ipari termelés fejlődését akadályozó sztrájkok, a március 16-i Clichy-i incidensek, a párizsi világkiállítás építőtelepein végzendő munkák késleltetése kapcsán. Nem állt-e a Népfront egyes elemeinek eltökélt szándékában egy olyan politika sikereinek megakadályozása, mellyel szemben ellenséges érzéseket táplált, mert nem egy szocialista rendszer közvetlen bevezetésére törekedett, sőt ellenkezőleg, a kapitalizmus módosításával éppen annak állandósítására látszott alkalmasnak? A válasz csak a történésektől várható. A közgazdász feladata csupán annak elmondása, hogy a konfliktusok nagyban csökkentették a magasabb szintű termelés helyreállításának lehetőségét, és hogy a véres rendőri összeütközésekkel végződő utcai tüntetések szervezése minden bizonynyal alkalmas volt a nagytökések nyugtalanítására.

Bizonyos csalódásokat okozó gyakorlati hibák, mint mindig, utólag is lelepleződhetnek.

Amikor Léon Blum elhatározta a frank leértékelését, a választott hivatalos ár nem volt kielégítő, az új valutarendszer módoszatai pedig rosszak.

A devalváció csak 29%-os volt, alacsonyabb az előzőleg Angliában és az Egyesült Államokban végrehajtottnál. Míg a font 1931 szeptemberében 125 frankot ért és a dollár 1933 áprilisa előtt 25 frankot, a frank 1936 októberi devalvációja csupán 105 frankra emelte a font árfolyamát és a dollárét 21.40-re. Hogy ez elég legyen a francia és a külföldi árak megfelelő arányainak visszaállítására, az kellett volna, hogy a francia árak a devalváció küszöbén még az 1935-ben elért alacsony szinten álljanak és

maradjanak, vagy az, hogy a külföldi árak emelkedjenek közben annyival, amennyivel a francia árak. Valójában 1935 novemberétől 1937 februárjáig a megélhetési költségek Franciaországban 18%-kal emelkedtek, Angliában csupán 3%-kal és az Egyesült Államokban 4%-kal. Párizs környékén 1937 májustól februárig a minimális órabéreket 45%-kal emelték.

A devalváció még 1936 júniusában végrehajtva is túl erőtlen lett volna a már megtörtént emelésekhez és a Matignon egyezményben, valamint a Népfront programjában foglaltakhoz viszonyítva. A legkevesebb, amit akkor megtehettek, az 1931 előtti átváltási paritás visszaállítása lett volna. Megvárván októbert, még komolyabb devalvációt kellett volna végrehajtani, mert ha az értékcsökkenés júniusban történik, a munkabérek és a mezőgazdasági árak júniustól szeptemberig bekövetkezett emelkedése azért valószínűleg nem lett volna sokkal nagyobb, s már a devalvációnak az árakra gyakorolt hatása is benne foglaltatik. Miután csak októberben foganatosították, a devalváció, a korábbiakhoz járulva, újabb emelkedéseket okozott, melyeket már előre számításba kellett volna venni.

Az ügylet módozatai is bosszantóak voltak.

Azzal, hogy megtiltották az arannyal kapcsolatos magántranzakciókat és el akarták kobozni az arany tulajdonosai által realizált értéktöbbletet, megfosztották magukat tőle, hogy az arany spontán létrejövő visszaáramlása révén hasznot húzzanak ebből az értéktöbbletből, jóval többet, mint amit a kényszerrel és a szankciókkal való fenyegetéssel elérhettek. Mikor 1937 márciusában tudatára ébredtek ennek és kellenlennél megadott engedményekkel igyekeztek megnyerni az arany- és devizatulajdonosokat, már túl késő volt a bizalom helyreállítására. A hadikölcsönt jegyzők számára biztosított előnyöknek megvolt ugyan a várt hatása, hogy gyors jegyzésekre ösztönöztek, de ezek az előnyök éppen mértéktelenségükönél fogva veszélyeztették a közeljövőt, tanúsítva, hogy az állam pénzügyei kétségbeesztő állapotban vannak.

Másrészt ügyetlenség volt, hogy két limitet szabtak a frank értékének (49 és 43 milligramm), s a váltóárfolyamot a két értékhatártól körülbelül egyforma távolságban állapították meg, mert ezzel jelezték, hogy a frank fokozódó elértéktelenedése engedélyezett, tehát tervbe van véve. Ezzel arra ösztönözték a tőkéseket, hogy leszámítolják a kiegészítő elértéktelenedést, tehát ne vásároljanak, sőt ne is tartsanak meg frankot. A másik tévedés, amit csak márciusban korrigáltak, az volt, hogy devizát rögzített áron vásároltak és adtak el, ami lehetetlenné tette a spekulációt

kijátszását. Így kumulálták a fix beszerzési árfolyam és egy bizonytalan jövőjű pénz nem hátrányait.

Ezek a gyakorlati tévedések nem lettek volna döntő jelentőségűek, ha a gazdasági politika nem alapjaiban elhibázott.

Franciaország nem élhetett megfelelő módon, azaz lakosságának legalább az 1929-ben és 1930-ban megismert életszínvonalat biztosítva, fejlesztve termelőeszközeit, megszilárdítva védelmét egy fenyegető világban, ha nem emeli termelését annak eddig elért legmagasabb szintje, tehát az 1929-i fölé. Léon Blum ezt jól látta és hirdette. De ehhez az kellett, hogy az egész ipari termelés az 1935. évihez viszonyítva több, mint 40%-kal emelkedjék, mivel az index az 1929-i 109 után 1935-ben csupán 79 volt. 1935-ben a munkaidő a száz munkásnál többet foglalkoztató üzemekben átlag heti 44.5 óra volt. A munkanélküliek száma majdnem elérte az 500.000-et, de ez csupán az aktív személyek 3%-át tette ki, ebből az ipari munkások és munkásnők kevesebb, mint 10%-át.

Fizikai lehetetlenség volt az elévült felszereléssel 40%-os többtermelést elérni a heti munkaidő 10%-os csökkentése mellett, még ha sikerül is felvenni minden munkanélkülit. Még olyan optimista feltételezés mellett is, hogy alkalmazzák az összes munkanélkülit s azok mind 40 órát dolgoznak, legjobb esetben csak fenn lehetett volna tartani a ledolgozott órák számát, de növelni nem. A termelés növelésének lehetséges mozgástere következésképpen a termelés gyorsan megvalósítható növelésére korlátozódott. Ezek ugyan nem voltak elhanyagolhatók, de rövid időn belül csak gyenge eredményt hozhattak.

E törvény ártalmasabb volt, mint amire egy egyszerű számtani művelet alapján gondolni lehetett volna, mert a termelés növelésének valójában már jóval a teljes foglalkoztatottság elérése előtt a munkaerő hiányába kellett ütköznie. Ennek egyik oka, hogy a munkanélküliek gyakran nem ott álltak rendelkezésre, ahol hasznukat vették volna, vagy pedig nem voltak képesek teljesíteni azt a munkát, ami a heti munkaidő csökkentésével elveszett munkaórák pótlására szükségessé vált. Egy másik ok az volt, hogy mivel a negyven órás munkahetet öt munkanapra tervezték, nem vehettek fel munkanélkülieket arra, hogy csupán szombaton dolgozzanak. Egyedül azok az üzemek kényszerültek munkásfelvételre, melyeknek kivétel nélkül minden nap működniük kellett.

Ennek az lett az eredménye, hogy a nagy megrendelésekkel ellátott üzemek nem tudták azok kielégítésére növelni, vagy legalább is fenntartani termelésüket. Ez elég volt ahhoz, hogy lelassítsa szállítók vagy ügyfelek

tevékenységét, s hogy megrendelések vagy szállítások hiányában az engedélyezett negyven óra alá csökkenjen ott a munkaidő. A túlzott merevség összeegyeztethetetlen a haladással!

A negyven órás munkahét törvénye, szigorúan határt szabva a heti munkának, ellentétben állt azzal, hogy a francia belföldi termelés gyorsan utolérhesse és túlhaladhatta az 1929. évit, s ezzel utópisztikussá tette az életszínvonal várt emelkedését. Sőt még fékezte is a gazdasági felemelkedés azonnali beindulását. Ez világosan kitűnt decembertől 1937 márciusáig. Hogy Franciaországban akkor az ipari termelésben váratlanul bekövetkezett tagadhatatlan fellendülés nem volt nagyobb, míg Németalföldön és Svájcban (ahol ugyanakkor devalváltak), 30%-ot ért el, az nem csupán a devalváció elégtelensége miatt történt, hanem azért is, mert a termelő apparátus nem tudott egy csapásra és teljesen megfelelni a bérek és a mezőgazdasági árak emelkedése, valamint az állami pénzügyek deficitje által előidézett kereslet-növekedésnek. Léon Blum 1937. február 2-i, Saint-Nazaire-i beszédében megállapítja ezt, s elmondja, hogy a kínálat és kereslet közti viszony hirtelen átfordult: a termelő lett „a piac ura”.

Bármilyen más intézkedést hoznak is az árak helyreállítására, mind beleütközött volna a gyakorlati akadályba, amit a munkaórák merev korlátozása jelentett.

Vajon sikerül-e a kísérlet, ha ez az akadály nem kerül az útjába? Nem valószínű.

Egy magánvállalkozásokon alapuló gazdaságban ahhoz, hogy a termelés növekedjék, szükséges, hogy a vállalatok vezetőinek kielégítő profitra legyen kilátásuk.

Egy árszállítással összekötött devalváció, lehetővé téve a több haszonnal járó kivitt, sarkalta volna a folyó termelést. Előidézve a kamatlábakat csökkentő tökevvisszáramlást, ezzel új beruházásokra ösztönzött volna, fellendítve a tőkés javakat termelő ipart. Ekkor a nagyobb termelékenység hatására megnövekedett volna a bérek összessége a nominál órabérek emelkedése nélkül. A munkabéreköltségeknek ez az ideiglenes stabilitása lehetővé tette volna az egyetemes költségek csökkentését. A haszonélvezővé vált vállalatvezetők beruházási terveket szőttek volna, s megkezdték volna azok megvalósítását, növelvén ezzel a globális keresletet. A munkaerőkeresletet követte volna a nominálbérek emelkedése, amint részben megszűnik a munkanélküliség. A vállalatok könnyen elviselték volna ezeket a munkabéremelkedéseket, mivel a termelékenység megnövekedését követik. Ha mindez akkor következik be, megjavította

volna az életszínvonalat, s megnövelve a globális keresletet, szerencsésen hozzájárult volna az expanzió fenntartásához. A kincstári jövedelem viszonylagos emelkedése fokozatosan megszüntette volna a költségvetési deficitet. Egy ilyen fejlődés kilátása, megnyugtatóván a tőkések, kétségkívül elég lett volna a devalvációt csaknem mindég követő pénzviSSzaáramlás tartóssá tételére.

Az így remélhető hatékony láncolat a következőképpen vázolható: devalváció → a profitok perspektíváinak helyreállítása → beruházások tervbevétele → az üzemek rendelkezéseinek növekedése → a termelés és a kifizetett bérösszegek növekedése → az egyetemes költségek csökkenése → a nominálbérek emelkedése → a belföldi fogyasztás emelkedése.

Léon Blum egy ezzel ellenkező irányú sorrendbe vetette reményeit: a nominálbérek emelkedése → a belföldi fogyasztás emelkedése → az egyetemes költségek csökkenése a termelés mennyiségének növelésével → a beruházások megújulása.

Ahhoz, hogy ez a rendkívüli folyamat megvalósulhasson, szükségessé lett volna, hogy az üzemvezetők, hitvallást téve e politika sikere mellett, úgy véljék: érdekükben áll felkészülni termelésük növelésére, s e célra befektetett tőkét és készletben lévő tőkét investálni, noha a bérek emelkedése pillanatnyilag csökkentette nyereségüket, vagy éppen veszendőbe ment az üzemük. A politikai helyzet és a munkáltatók gazdasági elképzelései megakadályozták egy ilyen hitvallás létrejöttét. Ha megvalósul, az Franciaország esetében valószínűleg azonnali kiábránduláshoz vezet, mert meglátják a kereskedelmi mérleg kiegyensúlyozatlanságának a beindulás idején végbemenő súlyosbodását. A kifizetési mérleg deficitje tőkehiányt idézett volna elő, s ez lehetetlenné tette volna a beruházásokat.

Még a negyven órás munkahét törvénye nélkül is valószínű volt tehát a kísérlet csődje, ha csak nem hajtának végre a nominálbéremelkedések hatásának megsemmisítésére alkalmas, alapvető devalvációt. De egy nagyon nagy devalváció súlyos gazdasági és társadalmi zavarokat idézett volna elő.

A talpraállási folyamat, melyre Léon Blum politikája állandóan hivatkozik, összeegyeztethetetlennek tűnik egy magánvállalkozásokon alapuló gazdasággal. Megvalósítása kollektivistá gazdaságot igényelt, melyben a beruházási döntések függetlenek a rentabilitás közvetlen kilátásaitól, s melyben a külkereskedelem és a valutaüzletek teljesen a közhatalom kezében vannak. Magától értetődik, hogy ebben az esetben sok más nehézség merült volna fel.

Az elmélet magyarázata

Mivel magyarázható Léon Blum hite, hogy sikerrel járhat ilyen rossz helyzetből kiindulva, s egy olyan gazdaság keretén belül, melyet – legalább is ideiglenesen – kapitalista formában akart érvényben tartani?

Úgy tűnik, bizonyos, ebben a korban széleskörűen elterjedt eszméknek, valamint tökéletlenül elemzett külföldi példáknek esett áldozatul.

A bőség illúziója általános volt. A technikai fejlődés, gondolták, akkora, hogy a gazdaságpolitikának inkább a javak jobb elosztásával kellene foglalkozni, mint megtermelésük támogatásával. Innen a gondolat, hogy a munkaidőt nagy mértékben és hirtelen le lehet csökkenteni, emelvén ezenközben az életszínvonalat. De a látszólagos, bár egyes élelmiszereknél látványos túltermelés valójában nagyon álcacsony volt a kielégítendő szükségletek összességéhez viszonyítva.

Egy másik elgondolás a béreknek a termelési költségekben való részarányára vonatkozott. Megállapítván, hogy az egyes üzemek költségeiben a munkabérek csupán 20–60%-ot vesznek részt, úgy vélték, ebből arra lehet következtetni, hogy egy béremelés átlagban legfeljebb 40%-ban érinti az önköltséget. Következésképpen a bérek 20%-os emelése a megfelelő költségek 8%-os emelkedését idézné elő, ami könnyen kompenzálható volna a globális költségeknek a létrehozott nagyobb számú egységek közti szétosztásával. A valóságban a vállalatok kiadásainak azt a részét, melyet nem a bérek alkotnak, javarészt az alapanyagok vagy a félkész termékek vásárlása teszi ki, s ezek árában a munkabérek már bennfoglaltatnak. Csupán egy akkor még nem létező országos számvitel tette volna lehetővé, hogy felmérjék a bérek jelentőségét az ipari vállalatok által létrehozott értéktöbblet egészében. Jelenleg a munkabérek az ipari értéktöbbletnek körülbelül 66%-át képezik önköltségi árak szerint számolva és az értéktöbblet 52%-át a piaci árak szerint, (azaz a fogyasztási adóval együtt). Egyébként meg kell figyelni, hogy az ipari és kereskedelmi kis- és középüzemekben a profit fizeti az iparos vagy a kereskedő munkáját és hogy per contagionem igyekszik törvényesen követni a bérek fejlődését. A mostani korhoz hasonlítva azt lehet gondolni, hogy a hivatalosan megszabott bérektől valóban független terhek, azaz az amortizáció, a tőke kamata, a tőkéhez járó profit 1936-ban az összes költségeknek csak igen kis százalékát – talán 20–30 százalékát – képezték. A költségeknek a bérektől független része tehát jóval kisebb volt, mint gondolták.

Egy harmadik, még jobban elterjedt elgondolás az volt, hogy a frank

„spekulánsoknak” esett áldozatul. Persze a tőke minden devalvációt vagy devalvációs kilátást megelőző és követő árapályának nagysága megmutatja, hogy a vándortőkék valóban lestek a spekulációs profitokra. De ez a gondolat eltakarja a lényegét: az aranyvesztések főleg annak voltak köszönhetők, hogy Franciaország többet fogyasztott, mint amennyit termelt, és annak, hogy a tőke, mely biztos és előnyös befektetéseket keresett, jobban megtalálta azokat Franciaországon kívül. Enélkül a spekuláció nem nyilvánulhatott volna meg.

Van egy negyedik elgondolás is, mely kívül esik ugyan Léon Blum elméletén, de 1938-ban láthatóan meghódította és befolyásolta, annál is inkább, mert akkoriban a beavatottaknak, Keynes és a német szerzők olvasóinak kis köreire korlátozódott: a „pénzkörforgás” elmélete. E közgazdászok szerint a pénzkibocsátó bank pénzteremtésének lehetővé kellene tennie a termelés fellendülését, anélkül, hogy előidézne a fizetési mérlegek deficitjét vagy az árak emelkedését, ha a létrehozott pénz visszatérülne a kincstárba. De ez csak két feltétellel volt lehetséges, melyek közül egyik sem valósult meg: hogy a termelő apparátus nagyon rugalmas legyen és hogy a pénzrendszer elszigetelődjék a külföldtől.

Két, sok tekintetben igen ellentétes külföldi példa is hozzájárult, hogy bátorítsa Léon Blumot választott útján.

Roosevelt 1933-ban tisztességes versenyszabályzatokkal csökkentette a munkaidőt és költségvetési deficittel finanszírozott nagy munkálatokat valósított meg. Ezzel sikerült kiemelnie az amerikai gazdaságot abból a mély depresszióból, melybe Hoover elnök idején süllyedt; 1936-ban az Egyesült Államok gazdasága viszonylag jól gyarapodott. De esete különbözött Franciaországétól: egyrészt a munkanélküliek százalékaránya több, mint háromszorosa volt a franciaországinak, másrészt az ország nagyságának és kereskedelmi mérlege állandó többletének köszönhetően a fizetési mérlegre gyakorolt hatással — legalább is ideiglenesen — nem sokat törődve lehetett gazdasági politikát folytatni.

Németország éppen bebizonyította, hogy az állami szervek által létesített hitelekhez folyamodva, be lehet indítani egy gazdaságot és fenn lehet tartani növekedését. De Németországban eredetileg 6 millió munkanélküli volt, a valuták drákói ellenőrzésével elszigetelte pénzét és nem korlátozta a munkaidőt.

Léon Blum túl értelmes volt ahhoz, hogy észre ne vegye az általa bátran alkalmazni kívánt elmélet bizonyos hiányosságait. Miért tette magáévá, miért maradt hozzá makacsul hűség?

Sem neveltetésétől, sem az élettől nem nyert személyes tapasztalatot a gazdasági realitásokról. Hajlott rá, hogy elvontan gondolkodjék rólok. Márpedig a gazdasági életet túl bonyolult, túl sok és túl sokrétű hatás éri ahhoz, hogy az akció irányításához elég legyen a logika. Tájékoztatásul sem összefüggő és a korszak feltételeihez megfelelően alkalmazott elmélet-együttesek, sem elég részletes, pontos és biztos statisztikai és számviteli információk nem álltak rendelkezésére a kínálkozó, összefüggéstelen és zavaros gazdasági elméletek és az általa ismert, szórványos tények közül természetesen azt választotta, ami legjobban megfelelt optimizmusának, a szocialista hagyományoknak és politikai liberalizmusának.

Optimizmusa morális természetű volt. Véleménye szerint szükség van rá minden tevékenységnél. Úgy látta, még a gazdaságban is hatékony, mert alábecsülte mind a kikerülhetetlen mechanizmusok ellenállását, mind az egyéni érdekek és a kollektív előítéletek erejét. Azt remélte, hogy a gazdaság hozzáidomítható a lelkesedéshez.

A szocialista hagyomány arra az elképzelésre készítette, hogy a kapitalisták profitjai olyan javak, melyekből sokat lehet meríteni a közjó érdekében, anélkül, hogy kiapadnának, pedig ez a gazdagság, még ha nagy is, a valóságban mindig törekeny, mivel az üzleti ügyek bizonyos működéséhez van kötve. Ha túl erőszakosan igyekszünk megragadni, szertefoszlik.

Politikai liberalizmusával magyarázható, miért nem vállalta, hogy ő maga legyen egy teljesen szocialista gazdaság kezdeményezője. Mind demokrata, szabadságszerető, a franciák individualizmusának teljes tudatában lévő ember nem volt képes népünkre kényszeríteni egy kollektivistá rendszer kemény fegyelmét.

*

Könnyű visszamenőleg elemezni e korszak gazdasági eseményeit, s magyarázatokkal előállni, de nagyon nehéz megítélni Léon Blum szerepét ebben az ügyben. Bárki próbálkozna vele, vigyázzon, ne felejtse: Franciaország 1931 utáni gazdasági hanyatlásáért, az elszenvedett zavarokért, az ipari és ennél fogva a katonai erőtlenségért a felelősség elsősorban az előző krományokat terheli. Politikai színezetüknek köszönhetően megvolt az az előnyük, hogy könnyen megnyerhették az üzemvezetők bizalmát. A devalvációtól az általános életszínvonal emelkedéséig vezető egyszerű úton sikerülhetett volna nekik a francia gazdaság helyreállítása. Hiányzott belőlük a szükséges tisztánlátás és bátorság, hogy szembeálljanak az arany

mítoszával, melyet nem csupán tartós értéknek tekintettek, annak, ami, hanem minden érték megváltoztathatatlan etalonjának is, ami sohasem volt.

A Léon Blumot hatalomra juttató elernyedésből születő társadalmi és politikai láz lehetetlenné tette, hogy elvégezze, ami szükséges volt a gazdaság talpraállításához. Túl sok elégedetlenség és kétségbeesés halmozódott fel ahhoz, hogy ne következzen be robbanás. Léon Blumnak, kielégítve a legvirulensebb követeléseket, sikerült tekintélye és fogékonysága révén levezetni a zűrzavart. A kisebb rossz politikája? Nem csupán az, mert jogos törekvéseket konkretizált, az eljövendő haladás csíráit. A munkásság és a parasztság sorsának megváltoztatására szánt javítások, ahogy remélte, mind kivihetők, anélkül, hogy sor kerüljön egy autoritárius szocializmus bevezetésére; de megvalósításukhoz szükség van haladékokra és olyan módszerre, mellyel ő nem rendelkezett. A gazdaság nem gép, melyet egy perc alatt kedvünkre átalakíthatunk; mint egy élőlény, csak fokozatosan tud alkalmazkodni az új intézményekhez és a megnövekedett terhekhez.

Jegyzetek

1. A központi bizottság 51 tagjából 29 képviselte a gabonatermelőket, 9 a fogyasztókat, 9 a molnárságot és a gabonát és lisztet felhasználó iparokat, 4 az illetékes minisztereket.
2. Labeyrie, a Bank kormányzója mellett Jacques Rueff, Charles Rist és Baudoin.

A 40 órás munkahét, a munkanélküliség és a foglalkoztatottság¹

(*La semaine de 40 heures, le chômage et l'emploi. Leon Blum...*, 183–204)

A negyedórás munkahétre vonatkozó törvény, amelyet 1936. június 21-én, vagyis kevesebb mint három héttel a Blum-kormány megalakulása után fogadtak el, a Népfront gazdasági programjának leglényegesebb pontja volt.

A *szociális program* leglényegesebb pontja, mivel a gazdasági válság alapvetően a munkanélküliség fokozódása révén sújtotta a munkásosztályt; az új munkahelyek tömeges és gyors létrehozásával a munkáscsaládok ezreinek nyomorúságán és valamennyi társadalmi réteg létbiztonságának hiányán kellett segíteni.

Ugyanakkor a *gazdasági program* fontos része is volt, mivel ez a „szociális törvény” egy átfogó gazdaságpolitika, a vásárlóerő fokozására irányuló politika egyik alkotóeleme volt: alapelvként mondták ki, hogy a munkaidő csökkenése semmiképp nem vonhatja maga után a munkások életszínvonalának csökkenését; így hát minden dolgozó órabérét egységesen 20%-kal emelték; a korábban heti 48 órát dolgozó munkások ugyanannyi heti bért kaptak, azok pedig, akik részleges munkanélkülek voltak, nagyobb reálértékű segélyhez jutottak; a munkanélkülieket az új törvény munkához juttatta, ami által egyszersmind fogyasztókká is lettek; a kereskedelem és az ipar ily módon új értékesítési lehetőségekhez jutott, és végsősoron ez volt hivatva utat nyitni a gazdasági fellendülésnek.

A 40 órás munkahétről folytatott parlamenti és sajtótíták azt bizonyítják, hogy a Népfront ellenfelei eleinte nem is annyira a munkaidő csökkenésétől tartottak, mint annak velejárójától, az órabér általános emelésétől. Voltak, akik arra is felhívták a figyelmet, hogy némely vállalat bizony nehezen fogja tudni pótolni a nélkülözhetetlen szakképzett munkaerőt; de ez az ellenvetés hamar elhallgatott. A főérv az volt, hogy a vállalatoknak a válság során kiürült kasszája nem tud majd eleget tenni a fokozódó terhekkel járó kötelességeinek. A csődök egyre szaporodtak, a válság egyre mélyült, és nem volt már messze a totális gazdasági dezorganizáció.

Nyilván a gyakorlatnak kellett gyorsan és egyértelműen döntenie az ellentétes vélemények között.

A Francia Statisztikai Hivatal és méginkább az ipari termelés havi kimutatásai szolgáltatják azokat a mutatókat, amelyek alapján objektíven és átfogóan fel tudjuk mérni az új gazdaságpolitikának az ország életére gyakorolt hatásait.

Először is a kiindulási helyzetet kell alaposan szemügyre vennünk. Az 1928-as adatokat 100-nak véve 1935-ben a havi mutatók átlaga 79. Az 1930-as maximumhoz képest a visszaesés kb. egyharmados. A görbe 1935 utolsó hónapjaiban emelkedik, és 1936 tavaszára eléri a 87–88 pontot.

És 1936 júniusában kitör a politikai vihar, majd a nyári hónapokban az emberek kiveszik első fizetett szabadságukat: júniusban a mutató 80, augusztusban 75.

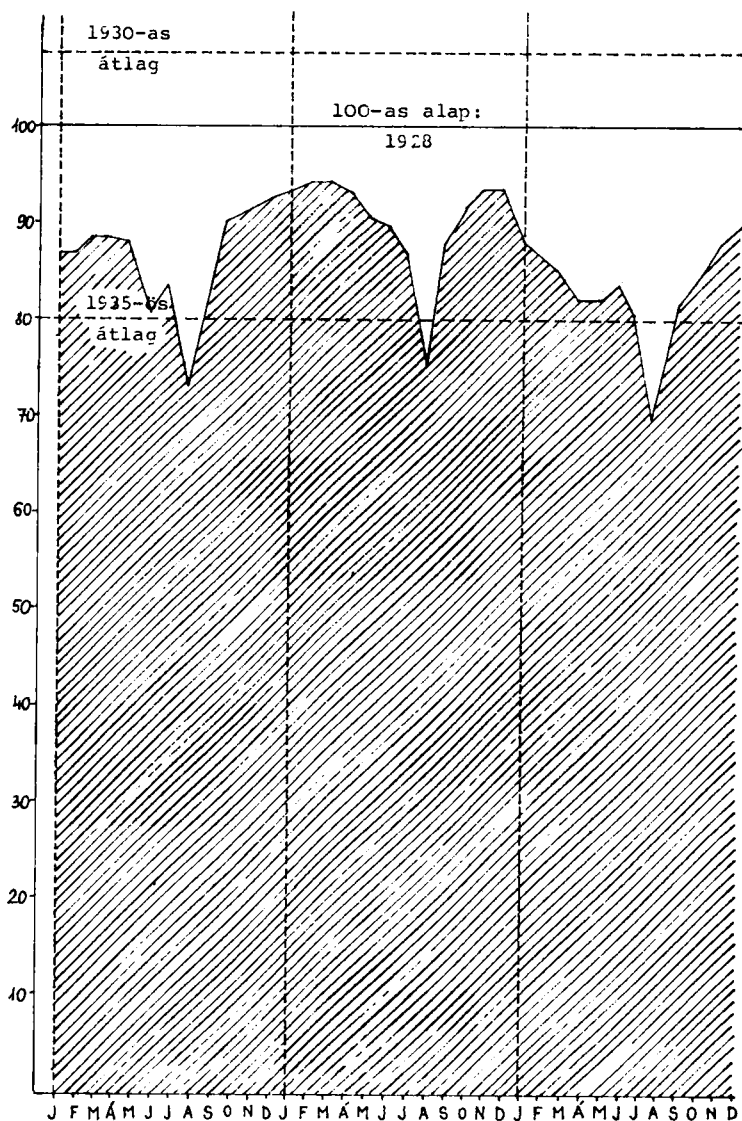
A szeptemberi leértékelést a termelés jelentős emelkedése követi: a mutató már 1936 októberében eléri a 88-at.

Novembertől kezdve a negyvenórás munkahetet fokozatosan bevezetik a különböző gazdasági ágazatokban, ugyanekkor pedig az egész világon kezdi éreztetni hatását a gazdasági fellendülés. A görbének ez a szakasza rendkívül érdekes tehát. Az emelkedés egyenletes, bár lassú ütemben halad egészen 1937 márciusáig: a mutató ekkor 94, az 1935-ös átlaghoz képest 19%-kal magasabb, az 1936 májusához viszonyítva pedig 7%-kal nőtt. A termelés mindazonáltal nem marad meg ezen a szinten; már 1937 júniusában 89-re esik a mutató.

A júliusi leértékelés csak 1937 ősztől érezteti hatását. Az őszi fellendülés november–december hónapjaiban csaknem ugyanazon a szinten áll meg, mint márciusban: a mutatószám 92. Már januárban, amikor a vasúti tarifákat jelentősen felemelik, komoly visszaesés kezdődik. Franciaország sem kerülhette el az egész világon tapasztalható 1937 őszi visszaesést. 1938 tavaszán a mutató igen alacsony szinten megáll: csak 82. Az ősszel elkezdődött fellendülés 1938 novembere után már egészen más körülmények között folytatódik: a negyvenórás munkahét „rugalmassá válik”, a tőke visszaáramlik, az újrakezdettség üteme felgyorsul.

A görbe elemzése során az alábbi következtetésekre juthatunk.

A negyvenórás munkahét bevezetése nem jelentette a termelés általános visszaesését. A termelés 1937-ben némileg emelkedett, majd 1938-ban megszűnik ez a kis emelkedés. De még az 1937-es emelkedés is csak igen korlátozottan nevezhető úgy a külföldön tapasztalható fellen-

düléshez, mint a válság előtti szinthez képest; 1937 tavaszán az ipari termelés mintegy 15%-kal alacsonyabb az 1929–1930-as rekordévek termelésénél. A görbe haszna különösen az 1937-es évnél szembeötlő. A folyamatos emelkedés kétszer is, – télen és ősszel – ugyanannak a szintnek (kb. 95-ös mutató) a közelébe érve hagy alább. Ez különösen feltűnő 1937 első hónapjaiban, amikor a törvényt fokozatosan bevezetik. *A görbe eléri a plafont, de úgy, mintha egy láthatatlan akadályba ütközött volna* – majd hanyatlani kezd. Ezt az állandó akadályt nyolc hónapos különbséggel ugyanazon a helyen találjuk, pedig a körülmények igen eltérőek az 1937 júniusi leértékelés előtt és után; igen természetes tehát, ha okát nem a kereslet, a vásárlóerő vagy az eladási lehetőségek közelében keressük, hanem a kínálat oldalán, vagyis a termelési kapacitás, még pontosabban a munkakapacitás oldalán.

Maguk a szocialista vezetők is ilyen értelemben vetették fel a kérdést 1937-ben. Léon Blum továbbra is kitart amellett, hogy a gazdasági fejlődést a vásárlóerő szemszögéből vizsgálja, nem csoda, hiszen végső soron ő vetett véget az alulfogyasztási válságnak. „Amikor növelni akarjuk a termelést, amikor ezt a növelést nem csupán lehetségesnek, hanem kívánatosnak is ítéljük – mivel válságidőszakban ezen a téren elég gyászos a helyzet – ezzel egyszersmind azt is elismerjük, hogy a fizetőképes fogyasztás, hogy az általános fogyasztási készség megnőtt. Elismerjük, hogy a válság megoldódott, és hogy a vásárlóerő növekedése oldotta meg.”²

Ez az optimista kijelentés sem feledtetheti el velünk, hogy 1937 szeptemberében az ipari termelés mutatója 22 ponttal marad alatta az 1929-es átlagnak. Lehet, hogy az alulfogyasztási válság megoldódott, de hogyan magyarázzuk a gazdasági élet gyenge fellendülését?

Több szocialista miniszter az 1937-es francia gazdaság problémájának megoldását kifejezetten a termelési kapacitás növelésében látta. Így többek között Charles Spinasse, akkori nemzetgazdasági miniszter, személyében érezte magát felelősnek. Nyugtalanosága már abban a beszédében is érződik, amelyet 1937 márciusában a Gazdasági Tanács nyitóülésén mondott: „A negyvenórás munkahét jótékony hatásai már csírájukban elsorvadnának, hogyha ez a munkahét korlátozná vagy visszaszorítaná a termelést éppen egy olyan időszakban, amikor a szükségletek nagyon sügetőek.” A miniszter ezzel a kijelentésével olyan területre merészkedett, amely ellen a negyvenórás munkahét ellenzői a legnagyobb támadást indították. Ők ugyanis 1937-től kezdve a gazdasági nehézségek elhúzódását nemcsak a munkaerő drágulásának tulajdonították. Sokkal radikálisabb véleményt

hangoztatnak már a nyilvánosság előtt is: hogyan is állhatna talpra a termelés, ha a franciák 20%-kal kevesebbet dolgoznak? És hozzáteszik, hogy az új rendelkezés brutálisan csökkenti az ország munkaerő-kapacitását.

Ez az érvelés nem sokat teketóriázott a munkanélküliséggel, holott mégiscsak a munkanélküliség állt a munkaidő csökkentése mögött. Az érvelésnek azonban mégiscsak megvolt az az érdeme, hogy fölhívta a figyelmet egy lényeges pontra: a negyvenórás munkahét azon az elgondoláson alapult, hogy minden munkaórát, amely a korábban heti negyvennyolc órában foglalkoztatott munkásoktól felszabadul, most a munkanélküliek kapnak meg; a negyvenórás munkahét rendszere csak akkor összeegyeztethető a termelés kielégítő fellendülésével, ha a munkaidő-átcsoportosítás a gazdaság minden ágában megfelelően megy végbe, vagyis úgy, hogy marad egy mindig rendelkezésre álló munkaerőfölösleg, amellyel a fejlődés által létrejövő új szükségletek kielégíthetők.

Más szóval: a gazdasági vérkeringésbe visszatérő munkanélkülieknek kell azt a funkciót is betölteniök, hogy minden gazdasági szektorban mennyiségileg és minőségileg kielégítő munkaerőtartalékot képezzenek. A munkanélküliség megszűnése nem csupán elsődleges, tehát szociális célkitűzés volt: tőle függött az 1937-es fellendülés sorsa is.

A munkanélküliség definíciója – források

Jóllehet, a munkanélküliség jelenségét mindenki jól ismeri, mégsem könnyű pontos meghatározását megadni. A. Sauvy azt írja az *Europe Nouvelle*-ban³, hogy „a kifejezés olyan mértékig elasztikus, hogy az elfogadott meghatározás szerint Franciaországban a munkanélküliek száma 200 000-től 2 000 000-ig terjedhet.”

Ebben van némi túlzás. A. Sauvy által megadott kétféle maximum megközelítőleg a munkaalkalmak 1929–1935 közötti visszaesésének felel meg és csak a repatriált idegeneket nem veszi számításba. Vagyis nem az igazi munkanélküliségről van itt szó.

Ha minden olyan személyt munkanélkülinek nevezünk, aki állást vállalna, de nem talál, akkor logikusnak tűnik, hogy azokat a személyeket vegyük számításba, akik magukat munkanélkülinek vallják. Ennek a meghatározásnak felelnek meg az ötévenkénti felmérések (népszámlálások) becslései: 1931 márciusában 452 815 munkanélkülről tudnak, 1936 márciusában 823 804-ről. Ez a két elszigetelt adat nyilvánvalóan

nem elégséges. „Hogyan is elégedhetnénk meg ezzel a két 'szondával' a válságidőszak két határán? Ezért kell más, kiegészítő forrásokhoz folyamodnunk, amelyek szintén nem kielégítőek, de amelyeknek megvan az a nagy előnyük, hogy folytonos számsorokat szolgáltatnak.”⁴ A teljes munkanélküliség megállapításához két forrásunk van: a nyilvános munkaközvetítők által bejegyzett nem kielégített munkakérelmek statisztikája és a segélyben részesítettek statisztikája. Az adatokat a Munkaügyi Minisztérium gondozásában hetente megjelenő Journal Officiel közli minden pénteken. Ezen adatok mutató-értéke minden kétségen felül áll. A két görbe között csaknem teljes a párhuzam, és ez a mi szempontunkból igen megnyugtató. Abszolút magasságuk aránylag közel esik egymáshoz (kb. tízezres az eltérés közöttük).

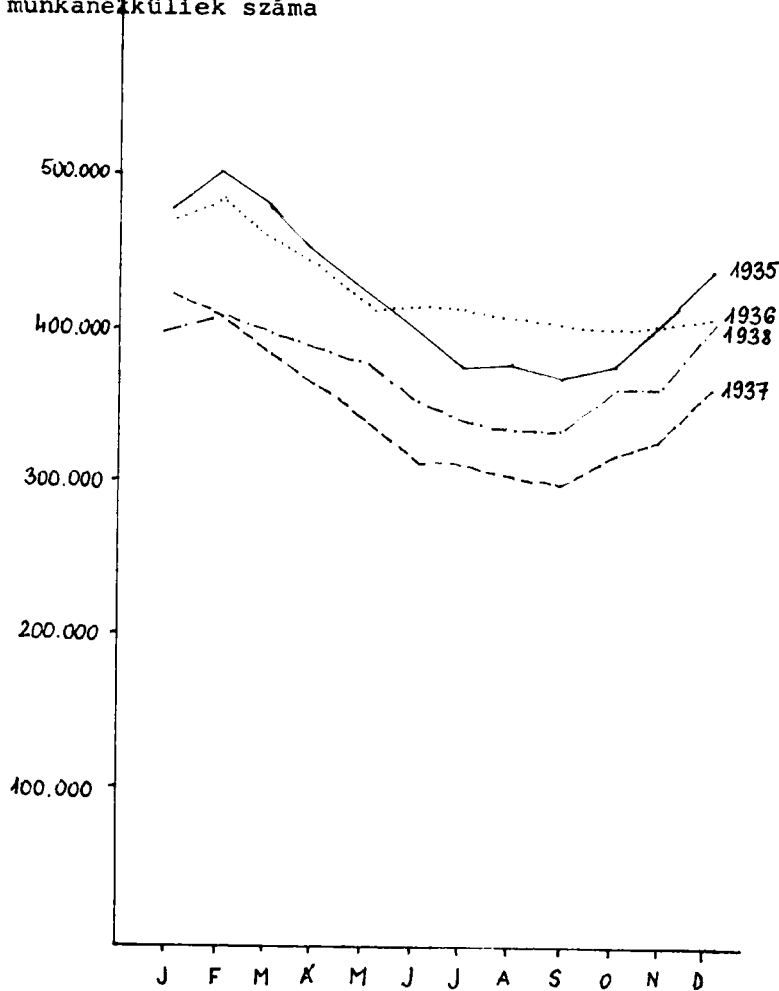
Kétségtelen, hogy a jelzett számok mindkét esetben a „munkanélküliség” kifejezés legszűkebb értelmezését teszik lehetővé⁵; 1931 márciusában a „nem kielégített munkakérelmek” száma csupán 71 553, vagyis a felmérés értelmében vett munkanélkülieknek 15,8%-a, és bár 1936 márciusában a két becslés közeledett egymáshoz (509 000 és 823 000), az eltérés mégis jelentős (a munkanélküliként felmértekhez képest a „manifest munkanélküliek” száma csak 61,7%). Ennek oka könnyen átlátható: annak ellenére, hogy a munkanélküliség elmélyülésével párhuzamosan a válság idején komoly haladás is tapasztalható, a nyilvános munkaközvetítő hivatalok száma nem elégséges és nem képesek minden kérvény átvételére; ami pedig a segélyben részesült munkanélküliek statisztikáját illeti, a munkanélküliek segélyszervezete helyi szinten működik csak, ott is különféle megkötöttségekkel⁶, a segélyalap hálózata pedig 1936-ban még nem fedi egész Franciaországot, és ehhez még azt is hozzá kell vennünk, hogy a némi megtakarított pénzzel rendelkező munkanélküliek nemigen fordulnak segítségért. Ezzel szemben a kényszerű munkanélküliségre vonatkozó számokhoz kicsit hozzá kell tennünk. Bármilyen is az igazság, következtetéseinkben a segélyben részesült munkanélküliek (vagy az álláskérelmek) görbéjéből kell kiindulnunk.

A munkanélküliség Franciaországban a negyvenórás munkahét megszavazásának idején

Valamennyi országban a munkanélküliség elmélyülése áll a negyvenórás munkahét követelésének hátterében. A probléma Franciaországot sem

A munkanélküliek havi létszámának összevetése
1935-ben, 1936-ban, 1937-ben és 1938-ban

A segélyben részesült
munkanélküliek száma

J F M Á M J J A S O N D (a hónapnevek első betűi)

kímélte meg: a munkásosztály növekvő aggodalmának megértéséhez elég, ha szemügyre vesszük a következő számokat: 504 000 segélyben részesült munkanélküli (a maximumot 1935 februárjában éri el, az egész év átlaga 428 000) és 544 600 nem kielégített munkakérelem, vagyis az iparban és a kereskedelemben a munkavállalók 8%-át jelenti ez a szám⁷.

Még inkább figyelemreméltó a folyamat iránya. Franciaország hagyományosan az alacsony szintű munkanélküliség hazája. 1931 márciusában 71 000 a nem kielégített munkakérelmek száma, és ez elenyésző az aktív lakosság egészen belül. Öt évvel később a munkanélküliség csaknem nyolcszorosára nő és eléri az aktív lakosság 4,1%-át. Attól lehet tartani, hogy a baj olyannyira elmélyül, hogy ugyanolyan katasztrófális állapotok állnak elő, mint néhány évvel előbb az Egyesült Államokban, vagy Németországban.

Azon személyek átlagos száma (ezerben), akik a munkaközvetítő irodák listáján mint munkanélküliek szerepelnek, vagy akik munkavállalási kérelmet nyújtottak be

	Az 1932-es és 1933-as számok közül nagyobbik		1936
Nagy-Britannia	2813	(1932)	1822
Németország	5580	(1932)	1525
Olaszország	1019	(1933)	—
Csehszlovákia	738	(1933)	623
Ausztria	406	(1933)	350
Hollandia	323	(1933)	415
Franciaország	308	(1932)	475
Svájc	68	(1932)	93

Tegyük azonban hozzá, hogy ettől még messze vagyunk. Az 1935 februári csúcs, amelyet kettővel be kell szoroznunk, ha figyelembe akarjuk venni a láthatatlan munkanélküliséget, Franciaország összlakosságának még csupán 2,6%-át teszi ki, ezzel szemben az Egyesült Államokban a maximális százalékarány 12,75%, Németországban 9,37%, Nagy-Britanniában pedig 7,65%. Az angol Munkaügyi Minisztérium kiadásában megjelenő *Gazette* egyik tanulmánya (1938. április) frappánsan szemlélteti a francia-

országi és számos más országbeli munkanélküliség közötti fokozati különbséget.

1932–1936 között Franciaországban a munkanélküliség egyre nagyobb méreteket ölt — ez a vízvonal az aranyelszámolású országok és a többi országok között. Ennek ellenére 1936-ban a francia munkanélküliek abszolút száma még mindig kisebb a cseh munkanélküliekéénél. 1934 táján a negyvenórás munkahét ellenfelei még mindig joggal állítják be úgy ezt a reformot, mint amely jó lehet külföldön, de amelyet abszurd volna abban a Franciaországban bevezetni, amely egyrészt kis lélekszámú, másrészt alacsony benne a gépesítettség foka, és a munkanélküliség sem égbekiáltóan súlyos.⁸

A *viszonylag* korlátozott francia munkanélküliségnek egyéb jellegzetességei vannak. Területi megosztottsága igen egyenetlen. Legkorábban a párizsi övezetben ütötte föl a fejét, és az itt koncentrálódó munkanélküliek arányszáma soha nem csökken az összlétszám 50%-a alá. 1935 februárjában csupán csak Seine-megyében a munkanélküliek 44%-a él, az aktív francia lakosságnak pedig csak a 20%-a. Ezután jönnek a legiparosodottabb megyék: Nord, Pas-de-Calais, Haut-Rhin, Seine-Inférieure, Seine-et-Oise, Rhône, Bouche-du-Rhône. A másik véglet pedig, hogy mintegy 30 (lényegében mezőgazdasággal foglalkozó) megyében soha nem volt száznál több segélyben részesített munkanélküli; meg kell azonban jegyeznünk, hogy a felsorolás nemcsak az iparosodás fokát tükrözi: a Lotharingiai medencében nincs tömeges munkanélküliség. Az aktív lakosságon belül a munkanélküliek számaránya nagyon egyenetlen: a munkanélküliség Seine-et-Oise megyében a legmagasabb, 10,75%-kal, utána jön Nord (9,6%), Seine (9,2%), Haut-Rhin (6,1%), Bouches-du-Rhône (6,1%), Seine-Inférieure (5,5%), végül Pas-de-Calais (3,9%). A százalékarányok csökkenése rendkívül meredek; Gironde megyében a munkanélküliek aránya 1,5% csupán, Loire-Inférieure megyében 1,4%, Meurthe-et-Moselle megyében 1,1%, Moselle megyében pedig 0,8%.

Még érdekesebb lenne a munkanélküliek szakma szerinti megoszlása, csak hogy erre nincsenek pontos adataink. Minthogy nincs erre vonatkozó hivatalos statisztikai kimutatás, az Institut scientifique de recherche économique et sociale (Gazdasági és társadalmi tudományos kutató intézet) dolgozói a munkapiac heti kiadványaiból keresték ki a nem-kielégített álláskérélmek nagyobb foglalkozási kategóriák szerinti megoszlását. Ennek a megközelítő módszernek az eredménye az alábbi táblázat, amely a maximális munkanélküliség foglalkozási struktúráját tárja föl:

Foglalkozás	A munkanélküliek arányszáma a foglalkozási ágban dolgozók számához viszonyítva	Abszolút-szám (ezresekben)
Mezőgazdaság	0,35	7,7
Bányaipar	0,59	2,6
Vegyipar	1,12	2,6
Házi szolgáltatások	2,37	18,2
Élelmezési ipar	2,91	10,9
Élelmezéssel kapcsolatos kereskedelem	3,08	17,4
Gumi, papír, karton	3,41	5,5
Ruházat	3,83	22,1
Szabadfoglalkozások	4,29	18,4
Alkalmazottak	5,2	40,7
Textilipar	5,53	45,0
Személyi szolgáltatások	6,	3,2
Vasipar	6,36	90,4
Bőripar	7,1	13,4
Építőipar	9,58	66,9
Faipar	9,62	40,1
Közlekedés	15,	20,8
Segédmunka	26,6	83,7

Ezeket az eredményeket nem tudjuk mind közvetlenül összehasonlítani. Igen meglepőek például a ruha- és textilipar alacsony arányszámai szemben a fémiparéval: ezt azzal magyarázhatjuk, hogy ezekben az iparágakban a részleges munkanélküliség (short time) igen nagy fejlődésnek indult. Másrészt pedig az „alkalmazott” és „segédmunkás” kategóriákba gyűlnek össze törvényszerűen valamennyi iparág munkanélkülijének álláskérélmiei, így hát részben illuzórikus volna ezekre a kategóriákra százalékarányt számolni. De az döntő tény, hogy ezek a kategóriák sűrítik magukba a segélyben részesült munkanélküliek negyedét, bizonyítja minden kétséget kizáróan, hogy a munkanélküliség valamennyi foglalkozási ágban a legkevesbé képzett munkaerőt sújtja a legerősebben.

A kor szerinti megoszlás is igen érdekes képet nyújt. Különösen, ha

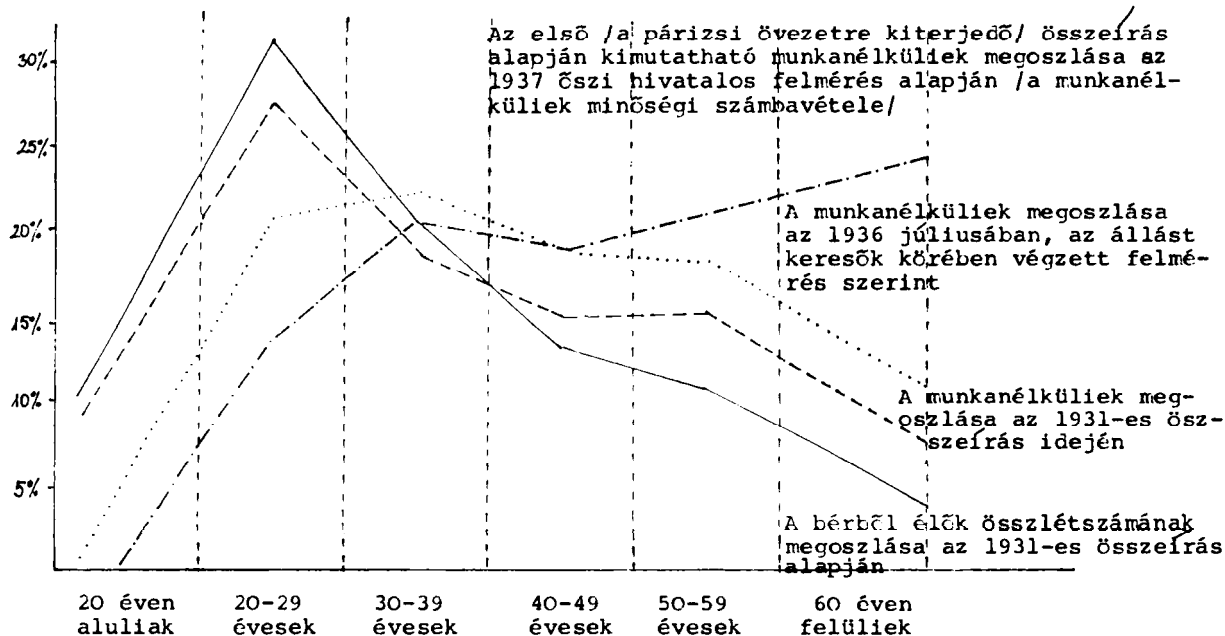
szembeállítjuk az 1931-es népszámlálás eredményeit egy 1936 júliusában végzett felmérés adataival, amelyet az álláskeresőök körében folytattak.

	A bérből élők összlétszámának megoszlása a népszámlálás szerint	A munkanélküliek összlétszámának (százalékos) aránya	
		1931	1936
Húsz éven aluliak	16,10	13,64	5,73
20–29 évesek	31,66	28,04	20,86
30–39 évesek	20,71	19	22,65
40–49 évesek	13,58	15,3	19,33
50–59 évesek	10,73	15,54	18,47
60 éven felüliek	6,31	10,27	13,45

Az 1931-es eredmények nagyjából megfelelnek az aktív lakosság kor szerinti megoszlásának. Ha ezeket összevetjük az 1936-os eredményekkel, a legnagyobb meglepetést a húsz éven aluliak viszonylag gyenge arányszáma okozza: még ha számot vetünk is a második statisztika eltérő készítési módjával, akkor is el kell vetnünk azt az elképzelést, miszerint a fiatalokat valami áthághatatlan akadály gátolná az aktív életbe való belépésükben. A 60 éven felüli munkanélküliek arányszáma persze kétségtelenül nő, mivel az állásvesztés veszélye nem növekszik ugyan a korral, az állás-nélküliség veszélye azonban krízis-időszakban igen erősen fokozódik: az 50 éven felüliek között a 17% aktív dolgozóból 32% a munkanélküli. A negyvenórás munkahét bevezetése előtt az idősebb dolgozók munkanélkülisége képezi a probléma egyik lényeges összetevőjét; más ilyen összetevő a földrajzi és a szakmai megoszlás egyenetlensége.

A munkanélküliség elemzése nem állhat meg a foglalkoztatottság elemzése nélkül. 1931-től kezdve mind a létszámra, mind a részleges munkanélküliségre vonatkozóan egy értékes forrással rendelkezünk: a 100-nál több főt foglalkoztató vállalatok mellé kirendelt munkafelügyelők havi jelentésével. Ha az 1930-as mutatót 100-nak vesszük (az átlagos munkaidő ekkor csaknem 48 óra), a két mutató jelentős esést mutat: (lásd következő oldalon)

**Az aktív lakosság korösszetételének és a munkanélküliek csoportszerkezetének összehasonlítása
1931-ben, 1936 júliusában és 1937 szeptemberében**

	létszám	munkaidő
1935	73,5	92,5
1936 március	72,5	93,9

1935 folyamán a tényleges munka átlagos időtartama csupán heti 44,5 óra. Ezek az adatok ugyanolyan fontosak, mint a tényleges munkanélküliségre vonatkozó tényleges mutatók: míg társadalmilag az igazi vészt elsősorban a teljes munkanélküliség jelenti, a termelés szempontjából a foglalkoztatottsági szint nyom a latban a rendelkezésre álló munkaerő számbavételénél. Az 1935-ben már létező részleges munkanélküliség következtében a 40 órás munkahét bevezetése azt jelenti, hogy a tényleges heti munkaidő nem 8 órával, hanem az 1935-ös évhez képest 4,5 órával csökken (vagyis 10%-kal és nem 16,66%-kal). Másrészt viszont a munkalkalmak csökkenése, amely erősebb a segélyben részesült munkanélküliek számának növekedésénél, lehetőséget nyújt a munkaidő csökkentésének kompenzálásához szükséges munkaerő biztosításához.

Az 1931-es népszámlálástól az 1936-os népszámlálásig az aktív lakosság létszáma a valamivel több mint 21,5 millió főről mintegy 18,5 millió főre csökkent, a különbség tehát megközelítőleg 3 millió; a munkanélküliség viszont abban a tág értelemben, ahogyan a népszámlálás érti, ugyanebben az időszakban csak 400 000 fővel nőtt. A két szám közötti jelentős eltérés fölvet egy problémát, és erre A. Sauvy is kitért. Először is megjegyzi, hogy a munkanélküliség és a foglalkoztatottság nem két olyan komplementer állapot, amely minden más harmadik lehetőséget kizárna. 1931–1936 között az iskolakötelezettség idejét meghosszabbították, a nyugdíjkorhatárt pedig leszállították. Az aktív lakosság körében a külföldiek részaránya csökkent.⁹ 1931-ben Franciaországban 1 600 000 külföldi dolgozó élt. A *Bulletin Quotidien* a következő táblázatot adja. (l. a következő oldalon)

A hazatérésekre vonatkozó különbség tehát mintegy 600 000 fő.

Végül pedig az A. Sauvy által hangsúlyozott döntő tényező a lakosság öregedése. 1931–1936 között a születések számának háború alatti csökkenése azzal a következménnyel járt, hogy a munkaképes egyének száma is csökkent 600 000-rel. „Franciaország ilymódon olyan helyzetben van, mint egy öregedő ember, aki nem veszi észre hogy öregszik, és nem is akar tudomást venni róla. A közvélemény 3 éve úgy gondolkodik, mintha egy csomó ember csak a kedvező feltételekre várna, hogy munkába

	Külföldi dolgozók tényleges bevándorlása Franciaországba		Franciaor- szágban ki- állított munkavál- lási en- gedélyek	belé- pések össze- sen	iga- zolt kilé- pések	tényleges kilépések kb.
	ipar	mezőgaz- daság				
1931. márc.						
– 1936. dec. (ezer)	77,3	327,7	116,4	521,3	373,9	1.122

állhasson”¹⁰. Márpedig a nem-dolgozók jelentős hányadát csak egy háború kényszeríthetné a munka felvételére. Ez a megközelítési mód nagyrészt szertefosztatja azokat a reményeket, amelyeket a munkaalkalmak 1931 utáni jelentős visszaesésére lehetett építeni, és igen sokat nyom a latban a 40 órás munkahétre vonatkozó törvény megalapozottsága körüli vitában.

Számot kell még vetnünk azzal is, hogy az 1936-ban észlelhető tendencia némiképp megváltozott. 1936 végétől a heti munkaidő annyira megemelkedik, hogy 1936 októberére, vagyis a devalváció után, és a 40 órás munkahét törvényének életbelépése előtt, eléri az átlagosan 46,3 munkaórát. 1936 őszéhez képest a munkaidő tényleges csökkenése már 13,6%-os.

A munkanélküliség megszűnésének hiányosságai

A 40 órás munkahét reformjának a munkanélküliségre gyakorolt várható hatása, a reform elfogadásának idején, számos ellenvetésre adott módot; a két tábor kezdeti jóslatai szöges ellentétben állnak egymással. A törvény előadója úgy véli, hogy a reform a munkanélküliek egy negyedét vagy egy harmadát azonnal munkához juttatja. A 40 órás munkahét ellenzői viszont azt állítják, hogy mint minden olyan intézkedés, amely fölemeli a béreket és ezzel együtt a termelési költségeket, ez is azzal fog járni, hogy csökkenti a szabad, jövedelmező munkaerő mennyiségét, a marginális vállalatokat csődbe juttatja és ennek következtében hozzájárul a munkanélküliség elmélyítéséhez.

Valójában a munkanélküliség lassanként megszűnik. Persze, 1937 januárjában ez még nem nyilvánvaló, ha összehasonlítjuk a segélyben részesített munkanélküliek abszolút számát az ennek megfelelő 1936 májusi

adattal: 426.000 szemben a 416.000-rel. De a helyes becslési módszer, amelynek lényege, hogy a hónapokat hasonlítjuk össze, és ezzel kizárjuk az évszakok szerinti eltéréseket, ez a módszer tehát 1936 őszétől kezdve már jelzi a munkanélküliség csökkenését.

A segélyben részesült munkanélküliek számának különbözete
ezerben

1935. július – 1936. július	+ 39
1935. szeptember – 1936. szeptember	+ 35
1935. október – 1936. október	+ 21
1935. november – 1936. november	– 1
1935. december – 1936. december	– 29
1936. január – 1937. január	– 48
1936. február – 1937. február	– 77
1936. március – 1937. március	– 76
1936. április – 1937. április	– 75
1936. május – 1937. május	– 75

Látjuk, hogy az eltérés, amely 1936–37 telén egyre nőtt, 1937 tavaszára stabilizálódik: kb. 75.000-rel kevesebb a munkanélküliek száma.

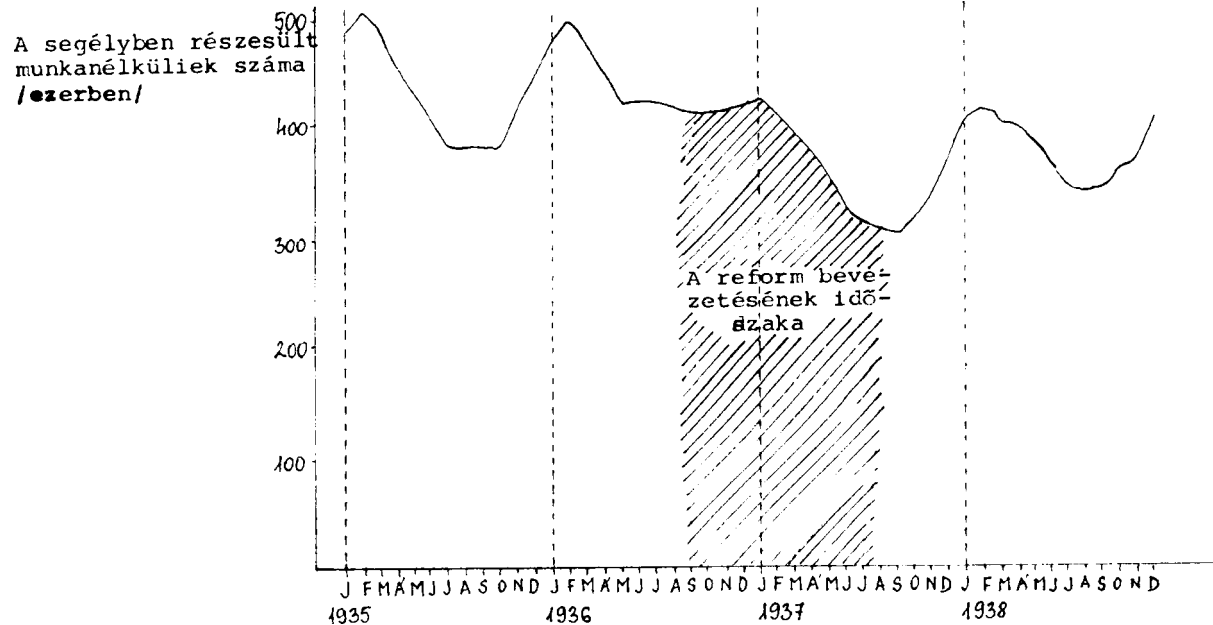
Az abszolút minimum 1937. szeptemberében figyelhető meg, 305.000 munkanélkülivel, ami 200.000-rel kevesebb az 1935. februári maximumnál; 8 hónap alatt, januártól szeptemberig, az abszolút visszaesést a 121.000 munkanélküli jelenti. Ezek az abszolút számok azonban, amelyek nem törődnek az évszakok szerinti ingadozásokkal, nem táplálhatnak semmilyen illúziót. Ha az 1935-ös év megfelelő hónapjait kiindulási alapnak vesszük (az 1936-os év júniustól kezdve, nyilvánvaló okokból nem töltheti be ezt a szerepet), a különbség 1937 tavaszától 1938 télégig megállapodik a mínusz 70.000 munkanélkülinél. 1938 tavaszán az új visszaesés már kezdi éreztetni hatását, a görbe megközelíti az 1935-ös görbét és a különbség 1938 őszén mindössze 40.000.

Összefoglalva tehát:

A segélyben részesült munkanélküliek átlaga 1935-ben: 428.000

A segélyben részesült munkanélküliek átlaga 1937-ben: 350.000

A munkanélküliség alakulása 1935 – 1938 között

A visszaesés abszolút értékben kifejezve 78.000, relatív értékben pedig 18%-os. A munkába állt munkanélküliek száma az iparban és a kereskedelemben dolgozóknak – a vállalatvezetők kivételével – kevesebb mint 1,2%-a. Ez az eredmény persze igen lehangoló, ha figyelembe vesszük, hogy a heti munkaidő általánosan és ténylegesen 13,6%-kal csökkent.¹¹

A 50-órás munkahét reformjának ellenzői azt hangsúlyozzák, hogy ezt a csökkenést egyéb okok idézték elő. A katonai szolgálat két évre való felemelése egy fél korosztályt laktanyában tart. A Világkiállítás a munkanélküliség által különösen sújtott építőiparnak rendkívüli munkalehetőséget biztosít; az is tény, hogy bár a nem kielégített munkavállalási kérelmek száma 1937 január közepe táján az előző évihez képest 58.000-rel csökkent, ez a csökkenés több mint fele részben az építőiparban dolgozóknak (20.000) és a segédmunkásoknak (10.000) tulajdonítható. Még mesterségesebb hatása volt a fegyverkezési hajszának. A vasút az egyetlen szektor, ahol a 40 órás munkaidő bevezetése tagadhatatlanul tömeges méretű munkaerő-felvétellel járt: csupán csak itt 40–70.000 alkalmazásról tudunk. Ebből néha arra következtetnek, hogy a többi iparágban nem valamelyes javulás, hanem valamelyes súlyosbodás figyelhető meg.

Ez a következtetés azonban túlzó, mert ebben az esetben a foglalkoztatottság és nem a munkanélküliség szintjét kell figyelembe venni. Márpedig ebből a szempontból a javulás sokkal kézzelfoghatóbb. Mivel nem áll rendelkezésünkre 1936 márciusánál későbbi általános felmérés, meg kell elégednünk egy olyan becsléssel, amely a 100-nál több főt foglalkoztató vállalatoknál havonta végzett felmérések alapján adódik:

	A 40 órás munkahétben dolgozó, 100-nál több főt foglalkoztató vállalatok létszáma (ezerben)		az emelkedés %-ban
	1936-ban	1937-ben	
február eleje	1.330	1.409	+ 6%
április eleje	1.637	1.757	+ 6,2%
október eleje	2.070	2.230	+ 7,8%

A nagyvállalatoknál havonta végzett felmérésnek meg van az igen nagy előnye, hogy a bennünket érdeklő időszakra vonatkozóan két külön táblázat is készíthető: az egyik a 40 órás munkahétben dolgozó

vállalatok, a másik pedig azoké a vállalatoké, amelyek továbbra is dolgozhatnak heti 48 órában. A létszám-ingadozás összehasonlításával bizonyos mértékig el tudjuk különíteni a 40 órás munkahétnek a foglalkoztatottságra gyakorolt specifikus hatását a gazdasági fellendülés általánosabb hatásától. Az összehasonlítás 1937 februárja körül igazán releváns, mivel addigra a 40 órás munkahét már kellőképp elterjedt (a nagyvállalatokban dolgozók 63%-a dolgozik az új szisztémában), de a másik kategória mutatói is igen nagyszámú vállalatra vonatkoznak, így hát ezek is fontosak.

	A nagyvállalatok létszámának emelkedése (%-ban)		A feltehetőleg a munkaidő csök- kentésének tu- lajdonítható foglalkoztatási szint emelkedése
	40 órában dol- gozó vállalatok	még nem 40 órában dolgozó vállalatok	
1937. februárjában	6%	1,8%	$6\% - 1,8\% = 4,2\%$

Összességében a foglalkoztatottság növekedése kétharmad részben közvetlenül a 40 órás munkahét reformjának eredménye. Ez az emelkedés távolról sem elégséges a tényleges munkaidő 13,6%-os csökkenésének kompenzálására (a nagyvállalatok 7,8%-os növekedése az 1937 őszi fellendülés idején a maximumot jelenti, mivel a kisvállalatok többsége nyilvánvalóan nem volt képes ennyi munkaerőt felvenni). Ettől függetlenül azért sokkal nagyobb mértékű, mint a „manifest munkanélküliség” csökkenése, amely 1937 októberében alig érinti a nagyvállalatok létszámnövekedésének a felét.

Van itt azonban egy probléma: lényegében nem a munkanélkülieket alkalmazták. A foglalkoztatottság növekedését egyrészt a láthatatlan munkanélküliség megszűnése magyarázza. Mint a vasút rendkívül szemléletes példája is mutatja, a munkaerő-felvétel mindenek előtt az alulfoglalkoztatott mezőgazdasági munkaerő körében történt.¹² A tényt senki nem vitatja, de a felelősséget egymásra hárítják. A mezőgazdasági kamarák azt kifogásolják, hogy a kormány politikája meggyorsítja a mezőgazdaságban dolgozók városba áramlását, súlyosbítja a mezőgazdaságban amúgyis meglévő bér munka-hiányt, elősegíti a külföldi munkaerőnek a francia vidékre való beáramlását; ezek az ellenvetések komoly visszhangra találnak politikai körökben, de különösen a szenátusban és az ipari körökben, amelyek

szívesen keresnek támaszt a közvéleményben a reform eme újabb abszurditásának hangoztatásával. A szakszervezetek és a baloldali sajtó viszont úgy véli, hogy a mezőgazdasági munkásoknak a vasút általi alkalmazása arra irányul, hogy a vasúti társaságok „megfosszák a kormányt a munkanélküliség csökkentéséből adódó haszontól”.¹³

Bedouce, munkaügyi miniszter különböző intézkedésekkel próbálja ezt megakadályozni, de nyilvánvalóan sikertelenül, mivel a vita folytatódik. A probléma tulajdonképpen már túllépi a vasúti társaságok munkaerő-felvételének kereteit, hiszen sokkal élesebben jelentkezik minden, valamelyes szakképzettséget követelő állásnál. 1936–1937-ben a munkaerő-piacot egy viszonylag nagyfokú, még fel nem számolt munkanélküliség és a munkaerő-kínálat gyakori hiányosságainak az együttélése jellemzi.

A munkanélküliség felszámolására irányuló erőfeszítések kudarcának kettős oka van: a foglalkoztatottság viszonylag keveset emelkedett; és gyakran nem a munkanélküliek kapták meg az új állásokat. Mivel magyarázható ez?

A munkaerő-felvétel, ahogyan az ármeghatározás kérdésében is, a vállalat vezetője dönt. A munkanélküliség szívósságára a szindikalisták és a szocialisták úgy reagáltak, hogy a munkáltató rosszindulatát emlegették.¹⁴ A munkáltató saját védelmére utalhatott arra a számos akadályra, amely a gyakorlatban az alkalmazást nehezíti. Vannak technikai akadályok: Franciaországban az állásközvetítő irodák kis számát többen is emlegették, de hogy milyen arányban felelősek a helyzetért, azt nehéz lenne megállapítani. Az akadályok egy másik része a reform alkalmazásának módjával függ össze. Az 5 x 8-as rendszer általánossá válása számos esetben az állótőke növelésére kötött le aránytalanul sok energiát, bár ez nélkülözhetetlen a munkavállalók főlételének fokozásához. Nem nehéz elképzelnünk, mennyiféle különleges eset adódhat még: volt ahol a szerszámok tétlenül várták az új munkásbrigádokat, hogy azok munkába állítsák őket; máshelyütt mindössze a kisegítő szerszámok hiányoztak ahhoz, hogy megduplázzák a legdrágább gépeket működtető brigádok számát; volt olyan is, ahol minden egy adott gép működésétől függött, és ahol a gyár munkaidejét heti 40 órára csökkentő 5 x 8-as rendszer mellett nem maradt más választás, mint hogy vagy a termelési kapacitást csökkentik 20%-kal, vagy ellenkezőleg, a kapacitást kétszeresére emelik az elsőhöz hasonló új gép vásárlásával; a határesetet az olyan ipari létesítmény képvi-

seli, ahol, hely hiányában, új munkások felvételéhez először is a műhelyek számát kellett volna bővíteni.

Ilyen körülmények között a vállalatvezetők magatartása szükségképpen nem engedelmeskedett semmiféle egységes törvénynek. A döntéseket lényegében mindenütt egy egészséges pénzügyi és gazdasági vezetés szándéka határozta meg. Ahol csak lehetséges volt, különösen áll ez a kisvállalatokra, a munkaidő szigorúbb megszervezésére tették a hangsúlyt és természetesen igyekeztek elkerülni minden költségesebbnek ígérkező felvételt. Ahol csak lehetett, a munkaerőt állótókéval helyettesítették: a munkaidő bármilyen csökkentése a technikai fejlődésre éppen ezáltal hat ösztönzőleg. A munkavállalók nem titkolták maguk előtt sem, hogy rendkívül taszította őket még a gondolata is annak, hogy az 1936–1937-ben uralkodó helyzetben újabb munkaerőket vegyenek fel: akárcsak elvi síkon a Fémipari és Bányászegyesület közleménye kijelenti, hogy a munkaidő szigorú rögzítése összeegyeztethetetlen a foglalkoztatási szint stabilitásával, ugyanúgy a gyakorlatban a kisvállalatok vezetői nem szívesen vettek fel olyan munkaerőt, akikkel kapcsolatban nem lehettek biztosak abban, hogy a későbbiek során jogukban áll elbocsátani őket. De minden esetben a konkrét tényeké volt az utolsó szó, mivel a vállalatvezető végső döntése egyaránt függött az alkalmazás előtt szükséges beruházási költségtől, a forgalmazási és profitlehetőségektől, végül pedig annak anyagi feltételétől, hogy normális körülmények között találjon olyan dolgozókat, akik rendelkeznek a kívánt szakképzettséggel.

Egy adott iparág szintjén a foglalkoztatás mennyiségi növelése első sorban a piac függvénye volt. Ahol az értékesítési lehetőség nem látszott biztosítottnak, a vállalatok a heti 48 óra helyett beérték a heti 40 órával. Ott viszont, ahol a kereslet meghaladta a kínálatot, minden egyéb akadály ellenére emelkedett a munkaerő-felvételek száma. 1937. októberében ez az emelkedés 1936. októberéhez képest a következőképpen alakult:

	Abszolút növekedés ezer főre	Relatív növekedés
vasipar	+ 35	+ 23%
fémfeldolgozás	+ 46	+ 12%
kőszénbányák	+ 28	+ 9%
egyéb iparágak	+ 52	+4,1%

Saját igazolására a vezetőség gyakran hangsúlyozta, hogy milyen nagy erőfeszítéseket tett a munkafelvétel terén a vasiparban, a fémfeldolgozásban és a bányászatban. Ha ezeknek az erőfeszítéseknek még nem lett meg a kellő eredménye, ez kizárólag a munkanélkülieken múltott.

Az egyetértés csak ott valósult meg, hogy a segélyben részesített munkanélküliek többségét nem olyan munkásoknak tekintették, akik éppen munka nélkül vannak, hanem olyan, a társadalomba beilleszkedni nem tudó egyéneknek, akik képtelenek újra munkát vállalni. Ezt az igen súlyos következményekkel járó jelenséget azzal hozták kapcsolatba, hogy igen erősen megnőtt a faluból a városba költözők száma, különösen az 1918-as fegyverszünetet követő időszakban, amikor minden iparág felújította a felszerelését. Százezrével tódultak az iparba a szakmunkára abszolút nem felkészült parasztok; a konkurencia később végrehajtotta a szelekciót; „Így jött létre valamennyi városban az olyan embereknek egy bizonyos száazlékaránya, akiket az ipar először beszívott, majd kivetett magából, ez az arány állandó, független minden válságtól, a jelenlegi munkanélküliek hatalmas tömegétől”.¹⁵ Ezzel magyarázzák, hogy a munkanélküliség egyre inkább úgy jelenik meg, mint a nagyvárosokba való tömörülés egy jelensége. Különösen a Párizsban vagy Seine-megyében lakó munkanélküliek arányszáma emelkedett folyamatosan.

	a munkanél- küliek össz- létszáma	a párizsi és a Seine-megyei munkanélküliek száma (ezer)	arány
1935. február vége	504	221	43,8%
1936. február vége	487	219	45%
1937. február vége	410	196	47,8%
1937. szeptember 4. (minimum)	303	153	50,5%
1938. február vége	412	206	50%

A segélyben részesített párizsi munkanélküliek aránya akkor nő, amikor a munkanélküliek összlétszáma csökken. Ez is azt bizonyítja, hogy a párizsi munkanélküliség nem válság okozta munkanélküliség, hanem sokkal inkább mint az összes többi, egy állandóan fennmaradó munkanélküliség. Különösen fontos ebből a szempontból a munkanélküliek megoszlá-

sának alakulása kor szerint. Egy 1937 őszén végzett hivatalos felmérés¹⁶ szerint, amelyet „a munkanélküliek minőségi összeírását” előíró dekrétum parancsára készítettek, a párizsi körzetben (Seine-megye, Seine-et-Oise megye, Seine-et-Marne megye) a munkanélküliek megoszlása a következőképpen alakult:

Kor	az összlétszám hányada %-ban
14–30 évesek	15,4
31–40 évesek	20,7
41–50 évesek	19,2
51–60 évesek	21
60 éven felüliek	23,7

Az idősebb munkanélküliek aránya, amely már a 40 órás munkahétre vonatkozó törvény megszavazása előtt is igen magas volt, most újra jelentősen emelkedett. Ez a megállapítás az egész országra érvényes. A 40 órás munkahét reformja révén csupán a képességeik teljes birtokában lévő fiatal munkaerők juthattak munkához, de nem az idős és a társadalomba beilleszkedni vétképp nem tudó munkanélküliek.

Elég hamar bekövetkezett az az állapot, amikor a vállalatvezetők gyakorlatilag nem találtak szakmunkásokat a munkanélküliek körében. Egyrészt persze a szakmunkást mindig kevésbé fenyegeti az állásvesztés veszélye, másrészt azonban ha valamilyen oknál fogva bizonyos időre mégiscsak munka nélkül marad, aminek minden munkás ki van téve hosszantartó munkanélküliség idején, fokozatosan elveszti szakmai tudását, amely pedig korábban birtokában volt. A munkanélküliségnek ez a negatív hatása tökéletesen kimutatható. A munkásnélküliek egészségi állapota igen gyakran nem kielégítő¹⁷, mivel a számára juttatott segély nem fedezi a megfelelő táplálkozás költségeit, vagy ha igen, akkor ennek az ára, hogy minden más kiadástól eltekint. Ezen kívül pedig az is általános, hogy a munkanélküli elveszíti a rendszeres életmód automatizmusát: a továbbképző tanfolyamok elején a munkanélküliek gyakran késve érkeznek. Szakmailag is bizonytalanná válik, nem is beszélve a bűnözés elterjedéséről. A munkanélküliség felszámolásának arányában csökken az alkalmi munkanélküliek száma, ezzel szemben a megrögzött munkanélküliek pedig növekszik.

Ez a magyarázata annak, miért enyhült, majd pedig miért állt meg

hirtelen a foglalkoztatási görbe íve, még mielőtt az utolsó munkanélküli is eltűnt volna a segélyalap listájáról. A munkafelvétel nem azért torpant meg, mintha „a teljes foglalkoztatottság falába” ütközött volna, hanem fokozódó ellenállások akadályozták: bizonyos ponton túl már be kell érni idősebb és csökkent képességű dolgozókkal, a nagy költségekkel járó munkaerő-áttelepítéshez kell folyamodni, végül pedig a munkanélküliek szakmai átcsoportosításának nehéz feladatára kell vállalkozni. A munkáltatók részéről megmutatkozó „rosszindulat” vagy „dinamizmushiány” végeredményben igencsak korlátozott volt e megoldások alkalmazásánál, ha a jövedelmezőség bizonytalannak látszott. Jegyezzük meg azonban, hogy a legyőzhetetlennek tűnő munkanélküliséget már nem lehetett nem tudomásul venni, ami a munkáltatókat, a kormányt és a szakszervezeteket egyaránt arra indította, hogy a bajt gyökerében ragadják meg.

Szívós munkanélküliség és a szakképzett munkaerő tartós hiánya

Bizonyos értelemben a 40 órás munkahét törvénye elérte célját, mivel fölszámolta a válság okozta munkanélküliséget. „A segélyben részesített munkanélküliek korábban folytonosan növekvő száma, most állandóan csökken – jegyzi meg L. Blum 1937 őszén – ez a szám hamarosan már csak egy maréknyi idős és munkába belefáradt dolgozót fog érinteni.” Éppen a 40 órás munkahét bevezetése tette nyilvánvalóvá, hogy a franciaországi munkanélküliség legfőbb okát nem jó helyen keresték. Ez az el nem tűntethető „maréknyi” csoport sokkal nagyobb, mint amivel számoltak. 1937-től kezdve még a szakszervezeti és kormánykörökben is megfigyelhető egy olyan törekvés, hogy a fennmaradó munkanélküliek társadalmi problémáját leválasszák az általános gazdasági problémáról. Sauvy szavaival: „végre kevesebbet foglalkozunk a munkanélküliséggel, mint a munkanélküliekkel”, vagyis nekiálltunk megkeresni a speciális orvoslási módokat.

Az 1936. június 21.-i törvény és a 40 órás munkahéttel kapcsolatos tapasztalatok egy váratlan kitérővel ílymódon a munkanélküliség problémájának végleges megoldásához vezettek. A háborút közvetlen megelőző időben számos helyen fokozott erőfeszítést tettek a munkanélküliek átcsoportosítására. A gépipar különböző ágaiban megfigyelhető krónikus szakmunkáshiány komoly ösztönző erőként hatott mind az átképzési feladatok iránt érdeklődő gyárosokra, mind pedig magukra a munkanél-

küliekre, akik biztosak lehettek abban, hogy siker esetén állandó és jól fizető munkahelyet találnak.

A költségvetési hitelek nem kielégítő volta, valamint az 1939 őszi hadüzenet miatt, nem tudjuk pontosan megmondani, milyen eredményekkel járt volna ez a túl korán félbemaradt folyamat, amely pedig nyilvánvalóan jónak ígérkezett. Mintegy kétéves tapasztalat alapján annyit nyugodtan állíthatunk, hogy a munkanélkülieknek csupán igen csekély hányada készült föl egy normális munka felvételére. A szakmai átcsoportosítás olyan előmozdítói, mint pl. R. Ziegel, a 40.000 munkanélküliből csupán 10.000-re becsüli az átképezhető munkanélküliek számát; egy 1938. októberi felmérés eredményei szerint (ezt a felmérést a részrehajlással igen kevésbé vádolható munkafelügyelők végezték) Seine-megyében a fémiparban lévő 20.000 munkanélküliből csupán 1.000–1.200 betanított segéd munkást vagy szakmunkást lehet remélni. A többiek számára az egyetlen gyógy mód az, hogy az idősebbek részére egy igazságos nyugdíjrendszert vezetnek be, emelik a segínyt vagy pedig az idő előtt elfáradt dolgozók számára félállásokat hoznak létre.

Jóllehet az 1934–35-ben a munkanélküliek sorsa iránti közönyt a probléma tudatosítása követte, és ez már önmagában is komoly eredmény, a 40 órás munkahét bevezetése viszont rendkívül megnehezítette a gazdasági fellendülést. A munkaidő csökkentésével a munkanélküliek számára új munkalehetőséget kívántak teremteni, de egy általánosan elterjedt téveszme hatására — amiért a rendelkezésre álló hiányos dokumentáció az egyedüli felelős — a munkanélküliség jelentőségét mennyiségileg és minőségileg egyaránt túlbecsülték. Mihelyt meglennének egy erőteljes gazdasági fellendülés feltételei, egyes iparágakban nyomban érzetné hatását a súlyos szakmunkáshiány; és a fellendülés, kibontakozásának arányában, egyre súlyosabb nehézségekbe ütközne. Az 1937-es év során ez kétszer is bekövetkezett: tavasszal és ősszel a gazdasági fellendülés fokozatosan lelassul, majd egy igencsak alacsony szinten meg is torpan, mivel 3 lényeges iparágban (kőszénbányászat, vasipar, gépipar) nincs elegendő szakképzett munkaerő.

1937-ben a munkapiacot leírhatjuk úgy is, mint ahol „a foglalkoztatottság megközelítőleg teljes”. A teljes munkanélküliség most már az aktív lakosságnak (kereskedelem és ipar) csupán 3–4%-át érinti. A részleges munkanélküliség csaknem elhanyagolható, mivel a tényleges munkaidő átlaga a második félév során meghaladja a 39,5 órát; a megengedett maximumtól az eltérés csupán 1%. Ilyen körülmények között 1937-ben

Franciaország az életben lévő szabályzatok által megengedett maximális elvi kapacitásának 95%-ában dolgozik. Ha számot vetünk a munkanélküliség szerkezetéről mondottakkal, akkor a 95%-os együttható nagyjából a lehetséges tényleges maximum.

Márpedig a „megközelítőleg teljes foglalkoztatottság” csaknem ugyanúgy hat bizonyos ponton túl, mint a munkaerő növelésének teljes képtelensége. A törés természetesen a gyenge ponton következik be, a szakképzett munkaerőnél; a segéd munkások viselik a következményeit, mivel akár csak egy 3–4 fős brigád létrehozásához is feltétlenül szükséges egy szakember felvétele. Ezért olyan nagy a versengés egyes szakmunkásokért és emiatt olyan hevesek az állam elleni vádaskodások: az államot teszik felelőssé azért, hogy a magánszektorban dolgozó szakmunkásokat munkahelyük elhagyására kényszeríti, hogy így alkalmazhassa a 40 órás munkahetet az arzenálokban és a vasútnál.

A krónikus szakmunkáshiány igen nagy mértékben hozzájárult a 40 órás munkahétről alkotott vélemények kikristályosodásához. A vállalatvezetők panaszai éppen addig tartottak, mint az 1937 tavaszi és őszi gazdasági fellendülés. A szakszervezetek először csak ironizáltak a kérdésem, majd a felelősséget a munkáltatók korábbi hanyagságára hárították, ami persze semmit nem von le a tény súlyából. A közvélemény lassan rájött arra, hogy a 40 órás munkahét több is, mint puszta béremelés. A Népfront ellenfelei mindent megtettek azért, hogy a reformot úgy állítsák be, mint az ország eleven erőinek 20%-kal való megrövidítését, vagyis ítéletük meglehetősen felszínes és igazságtalan, és nyilvánvaló ellentmondásban áll a mutató alakulásával.

A Termelési Vizsgálóbizottság 1937 őszén úgy látta, hogy a munkaerőhiány döntően hozzájárult a komoly kereslettel büszkélkedő alapiparágakban a termelés visszaszorításához, holott éppen ezeknek kellett volna a fellendülést előmozdítani. Erre korlátozódik tehát a 40 órás munkahét felelőssége; ez a felelősség mindazonáltal elég nagy, különösen ha megfontoljuk, hogy a gazdasági fellendülés csúcspontján a termelés 25%-kal alatta maradt a fegyverkezési hajszra ellenére is elért életszínvonal megtartásához szükséges mennyiségnek.

Összefoglalás

Ez annyit jelentene, hogy a 40 órás munkahét reformja már alapjában kudarcra volt ítélve, mivel két ténykérdésben is tévedtek: a munkanélküliség számbeli megítélésében és jellegében. Ezzel azonban elfeledkeznénk arról, hogy menet közben a 40 órás munkahetet egy újabb tényező „igazolta”: a szabadidő csodálatos megnövekedése átalakította a mindennapi életet és úgy tűnt, ez a záloga a munkások helyzetében bekövetkező valószínű forradalomnak. 1936. júniusában a törvény „indítékainak exponálásakor” éppencsak megemlítették a szabadidőt; egy évvel később, a szocialista vezetők már első helyen szerepeltették a szabadidő játékos hatásait, Léon Blum pedig forró lelkesedéssel üdvözölte. A francia gazdaság adaptációja ugyanolyan hosszúnak és nehéznek ígérkezett, amilyen könnyűnek a 8 órás munkaidőhöz való alkalmazkodás; de senki nem merészkedett odáig, hogy lehetetlennek nyilvánítsa, és a reform hívei határozottan elutasítottak minden olyan próbálkozást, hogy eredményeit egy túlságosan rövid időköz alapján ítéljék meg. Egyébként is a 40 órás munkahét minden francia dolgozó számára az 1936 júniusi győzelem szimbóluma lett. Egy ilyen elszántság és egy ilyen egyetértés hátrálásra szorította a Népfront ellenfeleit.

Valójában a hadüzenet döntötte el a kísérlet sorsát. Először az újrafegyverkezés lépett közbe azzal, hogy előre nem látható módon a gazdaságilag steril, de óriási erőfeszítéssel megduplázta a szociális reformok terheit. A hitleri fenyegetés fokozódása a közvéleményt érzékenyebbé tette a 40 órás munkahét reformjával szemben nyilvánított túlzó vádaskodások iránt, úgy vélték, ez a nemzeti lustaság és árulás törvénye. A fokozott fegyverkezés hamarosan oda vezetett, hogy a 40 órás munkahétre vonatkozó törvényt részben hatályon kívül kellett helyezni, a Daladier-Reynaud kormány pedig ténylegesen hatályon kívül is helyezte. A háború közelsége brutálisan vetett véget egy olyan kísérletnek, amelynek feltételeit a nemzetközi feszültség már a kezdet kezdetén amúgyis megnehezítette.

Jegyzetek

1. Labrousse professzor (Sorbonne-Letres) vezetése alatt készült szakdolgozat, 1965.
2. Roubaix-ben, 1937. szeptember 19-én elhangzott beszéd.
3. 1938. január 7.
4. *Felmérés a munkanélküliségről*: „A munkanélküliség Franciaországban 1930–1936

- között”, kiadja az Institut scientifique de recherches économiques et sociales (I.S.R.E.S. vagy „Institut Rest”).
5. R. Belin mutat rá erre „A francia szindikalizmus álláspontja az aktuális gazdasági problémákkal szemben” c., a *Crise*-ben, 1937 januárjában megjelent előadásában.
 6. Többek között az illetőség.
 7. Soha nem fogjuk megtudni, hogy a felmérés által munkanélkülinek tekintettek száma mikor érte el a maximumát; ha a „manifest munkanélküliek” számát 50 %-nak vesszük (és az 1931 és 1936 márciusában észlelt együttthatókból kiindulva interpolálunk), akkor azt kapjuk, hogy az „igazi” munkanélküliek száma 1935 februárjában 1 089 000-rel érte el a maximumát.
 8. V.ö. G. Leduc: A munkaidő-csökkentés. In: *Revue politique et parlementaire*, 1934 augusztus. 201.
 9. Lásd B.Q. 1936. december 22-i számát.
 10. *Europe nouvelle*, 1938. január 7. A. Sauvy: A munkanélküliség.
 11. 1935–37 között a munkanélküliség csökkenési foka Németországban eléri a 70 %-ot, az Egyesült Államokban a 43 %-ot, Belgiumban a 41 %-ot, Nagy-Britanniában a 30 %-ot, Svédországban a 26 %-ot, Svájcban a 21 %-ot, szemben a franciák 18 %-ával, és akkor még ezekben az országokban a munkaidő sem csökkent.
 12. Ch. Bettelheim: A francia gazdaság mérlege (1919–1946). Igen helyesen jegyzi meg, hogy ez a jelenség nem feltétlenül egészségtelen a gazdaságra nézve. A háború előtt ezt a véleményt nem igen támogatták.
 13. *Le Populaire*, 1936. december 21.
 14. J. Moch, a *Populaire* 1936. október 16-i számában a bányatrösztökkel vádirat-szerűen egy sor kérdést szegez szembe: „igaz-e az, hogy a bányák nem hajlandók régi bányászokat újra alkalmazásba venni csupán azért, mert elmúltak 40 évesek, holott jártasságukat nem veszítették el és 10–15 évig még jól dolgozhatnak? Igaz-e az, hogy az orvosi vizsgálat rendkívül szigorú? És nem az-e olykor a célja, hogy kiszűrje az „erkölcsileg nem kvalifikált” azaz gyanús elemeket? Ha a főnökség tagadja a munkásoknak ezen állítását, miért nem fogadja el egy fellebbviteli bíróság felállítását, amely nem lenne más, mint egy fajta felülvizsgálat, de ahol az orvosokat nem a vezetőség jelölné ki?”
 15. E sorok szerzője, R. Ziegler (X-Crise, 1937. november: „A munkanélküliség gyógyszere”; vö. X-Crise, 1938. január: „A szakmai átcsoportosítás Franciaországban”) a szakmai átképzés kezdeményezője Franciaországban.
 16. *Bulletin de ministère du Travail*, 1939. január. 10.
 17. Az angolok ezt úgy próbálják megoldani, hogy a szakmai továbbképzési tanfolyamokat megelőzően a munkanélküliek bizonyos időre vidékre utaznak, hogy fizikai állapotuk megjavuljon.

A Léon Blum kormány gazdaságpolitikája

*La politique économique de Léon Blum gouvernement. Léon Blum...,
233–241.*

Jeanneney úr beszámolójából dokumentumok, számadatok, grafikonok nagyon hasznos együttesét kapjuk. Nem hiszem, hogy ilyen teljes összefoglalást adtak volna ki eddig e korszak gazdasági tényezőiről. Ezzel szemben a magyarázat, a levonandó következtetések területén van néhány tényező, melyeknek Jeanneney úr talán nem adta meg mindazt a jelentőséget, melyet megérdemelnek.*

Mindenekelőtt, nehogy egy gyakori hibába essünk, kerülni kell az események *utáni* ismereteken és tapasztalatokon alapuló ítélkezést. 1936 Franciaországa jobban elmerült a liberális gazdaság csaknem egyetértő légkörében, mint ma hisszük.

A baloldal gazdasági téren nem tett elég erőfeszítést a tanulmányozásra, elmélkedésre, amire pedig szükség lett volna, hogy segítsen az országot megszabadítani a pénzügyi, valutáris, társadalmi stb. téren elterjedt illúzióktól. Kérdés egyébként, hogy a baloldal nem esik e néha ugyanebbe a hibába napjainkban is!

1936-ban a baloldal alapján véve igen keveset tudott a válságok terapeutikájáról. Sok minden, ami számunkra ma banálisnak tűnik, ami igen széleskörűen elfogadott, abban a korban nem volt ismeretes. Sok baloldali ismételtetett – egyes esetekben háromnegyed évszázados – jel-szavakat, nem ellenőrizve, hogy azok összeegyeztethetők-e az új gazdasági tényezőkkel. Sokan osztották a franciák többségének meggyőződését, s hozzáteszem, félelmét is azzal szemben, amit akkor pejorative pénzmanipulációknak neveztek. Nagyon ragaszkodtak például az aranyalaphoz (mint ahogy egyébként annak idején Karl Marx és Engels is).

1936-ban a baloldal az esetek többségében negatív kampányt vezetett gazdaságpolitikáját illetően; leggyakoribb jelszava: „se devalváció, se

*Az eszmecsere folyamán Mendès-France (a Népfront időszakában államtitkár) nem közvetlenül Jeanneney hozzászólása után adta elő közleményét; több hozzászólás, nevezetesen Baumgartneré és Walineé került időközben előadásra, – ez a magyarázata annak, hogy Mendès France hivatkozhatott rájuk itt közölt exposéjában.

defláció”, ami nyilvánvalóan nem volt túlzottan konstruktív és ráadásul igen kevésbé állt kapcsolatban a helyzettel. A fontot, dollárt, és szerte a világon még negyven más valutát devalváltak. Irreális volt elképzelni – bármit gondoltak is elvi síkon –, hogy Franciaország elkerülhet egy olyan döntést, mely helyreállítja a saját pénze és a többieké közötti egyensúlyt.

A népfronton belül a radikális párt, általános tájékozódás alapján és számolva választói lélektanával, erősen ellenezte a devalvációt; s e tekintetben a kommunista párt is igen kategorikus álláspontra helyezkedett. E negatív álláspontok feltehetően a szocialista párt nagy részének, talán többségének érzelmeivel is egybeesnek.

És mégis: az 1930 óta követett deflációs politika láthatóan megbukott. Annak a négy vagy öt országnak, mely a mienkhez hasonlóan hű maradt az aranyalaphoz, ugyanolyan nehézségei voltak, mint nekünk. Ezalatt az angol font-blokk, az Egyesült Államok, s minden ország, mely szintén devalválta pénzét, észlelhette termelésének helyreállítását és kijutott a válságból. Franciaország hatalmas és egyre növekvő aranykészletével megrekedt a munkanélküliségnél, az alacsony munkabéreknel, a paraszti nyomorúságnál. Az üzemek termelőkapacitásuk kis töredékét használták csak ki, a rossz értékesítési árak tönkretették a mezőgazdasági szektort, a beruházások mélyponton álltak és megsokszorozódott az öngyilkosságok száma. Mindez fel kellett volna nyissa a szemeket.

Tegyük hozzá mindehhez a nemzetközi légkört, Hitler rajnavidéki vállalkozását, az olasz inváziót Afrikában és a Balkánon, s végül a spanyolországi háború kezdetét.

Ilyen drámai összefüggések közepette történt, hogy Franciaország történelmében először egy szocialista kormány alakult és vette át a hatalmat. A társadalmi légkört már részletesen leírták, nem szükséges kitérni rá. Mindez a vagyonosok körében olyan riadalmat váltott ki, melyet ma már csak kevesen tudunk elképzelni. Ha felidézem ezt a korszakot olyanok előtt, akik azt nem élték át, a fiatalok előtt, csak nagyon nehezen tudom felmérteni velük a pánik intenzitását, mely akkor annyi franciát elfogott; a pánikét, melyet egyébként politikai okokból azonnal és nagyon alaposan ki is használtak, különösképpen a nagy napilapok. Tudjuk, hogy a középosztály mindég nagyon érzékenyen reagál arra, ami a pénz stabilitását érinti; a legélénkebb kampányok tehát erre irányultak; megpróbálták további félelmet és nyugtalanságot kelteni. Baumgartner úr (*Wilfrid Baumgartner, egykori miniszter. – A szerk.*) azt mondja, hogy a titkot jól

megőrizték. Igazat megvallva, nem őrizték meg olyan nagyon jól. Én magam abban az időben egész fiatal képviselő voltam, államtitkokról nem tudhattam. Márpedig emlékszem, hogy a képviselőház folyosóján értesültem Monzie-től Monick erőteljes lépéseiről és amerikai útjáról. Mondanom sem kell, hogy ezt olyan kifejezésekkel kommentálta, melyek nem a kormány munkájának megkönnyítésére voltak szánva.

Írreális és igazságtalan volna, ha figyelmen kívül hagynánk a szenvedélyes kampányokat, melyek igyekeztek növelni a nyugtalanságot és az aggodalmat és igyekeztek pánikot kelteni, mielőtt sommás ítéletet mondtunk az 1936-ban megalakult kormány tevékenységéről.

Ez a kormány természetesen elsősorban a legégetőbb bajokon segített. Mindenekelőtt a gazdasági életet kellett fellendíteni; alkalmazni Léon Blum már évek óta ismertetett eszméit. Az ilyen irányú intézkedések hatásos együtttest alkotnak. Sokat beszéltek a szociális határozatokról és törvényekről. De meg kell jegyezni — és valószínűleg még sokkal jobban meg kell jegyezni — a gazdaság újjáélesztésével kapcsolatos intézkedéseket is. Még ha szociális törvényekről esik is szó, vizsgálunk kell azok kihatásait a gazdasági fellendülés terén: a munkabérek, tisztviselői fizetések és nyugdíjak emelését, azaz vásárlóerő-többlet teremtését a fogyasztás és ez által a termelés növelése céljából, a negyvenórás munkahetet a munkanélküliek felvételének biztosítására, akiknek tehát többlet-béreket juttatnak, kollektív szerződéseket és speciális eljárást a várható társadalmi konfliktusok rendezésére, ezzel is revalorizálva a vásárlóerőt; a fizetett szabadságot, a kölcsönök kiterjesztését az ipari és mezőgazdasági termelésre, az exportnak nyújtott nagy segítséget, a Gabonahivatal létrehozását (ami szintén új vásárlóerőhöz juttatta a földműves osztályt), a Francia Nemzeti Bank államosítását, lehetővé téve a hitelfelvételek megjavítását, a Caisse des marchés de l'Etat megteremtését ugyanezen célból, a hadiipari hitelek felemelését (aminek a gazdasági kihatása szintén pozitív) stb.; mindez jelentős együtttest alkot.

Az intézkedések egyike-másika kétségkívül vitatható; magam is rövidesen meg fogom tenni. De feltétlenül meg kell látni: mind arra irányul, hogy véget vessen a deflációs politikának, helyreállítsa az előző öt év alatt lezuhant keresletet, ösztönözze a fogyasztást, azaz, ahogy akkoriban mondták, „újból megszívassa a pumpát”.

A munkabérek felemelését, az új szociális kedvezményeket, a hitel kiterjesztését az iparra és az exportra, a mezőgazdaságnak adott támogatást, úgy vélem, nem lehet komolyan vitatni. Mindezek a határozatok

azok körébe tartoztak, melyeket Rooseveltt hozott a New Deal keretében, s melyeknek Franciaországban először félreismert, sőt ócsárolt eredményei kezdtek megértésre találni.

Egyes intézkedések viszont ettől kissé eltérő jellegűek voltak. Jeaneney úr beszámolójában szerepel, hogy „a társadalmi rend módosítására” törekedtek. Azok után, amit mind a hozzászólók, mind Waline úr mondott, ezt a pontot nem szükséges kiemelni. A kollektív szerződések, a döntőbíráskodási és békéltető eljárások stb. valójában a liberális és kapitalista struktúrából fakadtak; a munkás most először nem állt egyedül a munkáltatóval szemben, abban az egyenlőtlen, a magánjogi törvénykönyv régi elveiből eredő vitában, melyben arra volt ítélve, hogy mindég alul maradjon. Érdekeit szervezetter, hivatalosan, törvényesen kézbe veszik a szakszervezetek, a nevükben szóló kiküldöttek; ezentúl egy üzem, sőt egy egész foglalkozási ág munkásai törvényesen összetartoznak (ez már nem a cserépfazék régi harca a vassfazék ellen).

Elmondható-e, hogy semmilyen hibát nem követtek el? Bizonyára nem. Én magam például Baumgartner úr imént felsorakoztatott új felvilágosításai ellenére is sajnálom, hogy Léon Blum nem közvetlenül hatalomrajutása után határozta el az elkerülhetetlenné vált devalvációt, melyről el lehet mondani, hogy ha nem szerepelt is a népfront programjában, mindenesetre örökségének része volt. Politikai szempontból jó lett volna, hogy ez az elhatározás mindjárt kezdetben megtörténjék, s hogy senki ne kételkedjék benne: valóban része volt az örökségnek. De főleg könnyebben viselte volna el a gazdasági fellendülés politikájának és a nemzeti vagyion jobb elosztásának egészét a gazdasági szervezet, ha azok a devalváció után, s nem előtte következnek be. Ebből a szempontból a bírálatokat, melyeket a korszakban Paul Reynaud, újabban Alfred Sauvy juttatott kifejezésre, nem találok teljesen megalapozatlanoknak.

Az is sajnálatos, hogy Léon Blum kezdettől fogva nem vette eléggé figyelembe, milyen következményekkel fog járni a gazdasági fellendülés érdekében folytatott politikája; a kívánt és bizonyos mértékben el is ért fellendülés elkerülhetetlenül felvetett egy sor olyan problémát, melyekre valószínűleg még nem voltak felkészülve. A magánfogyasztás növekedésének, a katonai kiadások növekedésének, a beruházások és az export támogatásának a globális kereslet érezhető növekedését kellett előidéznie. Márpedig az országos termelés 1929 óta tespedt. Mint Jeanneney úr mondja előadásában: elmeszesedett vagy megmerevedett. A kereslet hirtelen felduzzadásával szűk keresztmetszeteknek, időnként féktelen ár-

emelkedéseket ide-oda sodró merevségnek, következésképpen inflációs veszélynek kellett mutatkoznia. Ebből a szempontból kell megvizsgálni a negyvenórás törvény tárgyában Léon Blum ellen indított pert.

A negyvenórás munkahét törvénye, noha kifejezetten nem szerepelt a népfront programjában, vitathatatlanul ott volt a munkás-tömegek mélyreható követelései között. A sztrájkok, a gyárak elfoglalása, a példátlan társadalmi nekilendülés, melyről tegnap beszéltünk, ellenállhatatlan pressziót idézett elő a munkások részéről. A kiállt szenvedések, a munkások nyugtalansága, a fenyegető munkanélküliség, az a brutális mód, mellyel, meg kell mondani, a munkáltatók az előző időszakban gyakran visszaéltek, a defláció folytán még élesebbé váló kiegyensúlyozatlansággal; mindez olyan légkört és olyan feszültséget teremtett, mely megmagyarázza az 1936 nyarán megnyilvánuló társadalmi mozgalmat; az új kormány azonnal arra kényszerült, hogy rendkívül gyorsan megvalósítsa szándékait és reformjait, olyan feltételek mellett, melyek lélektanilag ugyan hatásosak lehettek, gyakorlatilag azonban nem voltak feltétlenül a legjobbak.

A nép türelmetlensége olyan meggondolásokon alapult, melyek erejét nem lehet figyelmen kívül hagyni. Több százezren voltak munka nélkül, s a még dolgozók is érezték a munkanélküliség fenyegetését. Elkerülhetetlen volt, hogy a munkásosztály rájöjjön az egyszerű gondolatra: le kell szállítani azok munkaóráinak számát, akik alkalmazásban állnak (azonban a vásárlóképeség csökkentése nélkül), hogy lehetővé tegyék a kenyérkeresetet a teljes vagy részleges munkanélküliek számára. A törvényes heti munkaidő lecsökkentése annyira megfelelt az általánosan elterjedt meggondolásoknak, hogy el se lehet képzelni, a kormány hogyan állhatott volna ellen neki, vagy éppen hogyan alkalmazhatta volna az új törvényt nagy haladékokkal és rendkívül óvatos átmenetekkel.

De Jeanneney úr messzebb megy. Elméleti és bizonyos mértékben ideális módon ki akarta számítani, hogy a munkaórák leszállítása, a negyven órás munkahét általánossá tétele valóban előidézheti-e a gazdaság fellendülését, a termelés növekedését: összevetette a munkanélküliek, legalább is a nyilvántartott és bejegyzett munkanélküliek (azaz, ezt ki kell emelni, a kisebbség) létszámát az aktív népesség egészével; feltételezte, hogy minden újra szerződötett munkanélküli heti negyven órát fog dolgozni, s ki akarta mutatni, hogy az ipari tevékenység ilyen módon előidézt növekedése nagyon is elégtelen volna az össz-szükséglet kielégítésére. Ezt a számítást, mely megnyerte Flaman úr tetszését, én nem ta-

lálom megdönthetetlennek. Hasonló anyagnál számolni kell egy rendkívüli tényezővel, a termelőkapacitás elégtelen kihasználásával, a kihasználatlan gazdaságok állandó kísérőjével. Az 1930-tól 1935-ig tartó válság idején a munkaerő egy jelentős része nem volt kihasználva. Ezek a munkások, kiket többé-kevésbé feleslegesen tartottak, abban bízva, hogy hamarosan visszaállhatnak a teljesebb munkára, kiket takarításra, apró, műhely körüli barkácsolásra használtak; ezek a munkások, kiket látni lehetett, amint a gyárudvart gyomlálják, vagy újrafestik a homlokzatot... ez, gazdaságilag szólva, elfecsérelt munkaerő volt. Hasonlóképpen a gépek sem dolgoztak napi vagy heti néhány óránál többet, míg az üzemek általános költségei változatlanok maradtak. Innen erednek az erősen lelassult termelési ütem és a végső soron nagyon drága termelési módok által felduzzasztott önköltségi árak.

Egy gazdaság újraindulásakor, még a munkanélküliek alkalmazása előtt, minden üzemen belül önmagából kialakul a termelési összetevők – mind a munkások, mind a gépek – jobb kihasználása, s így javul a termelékenység. Ez vitathatatlan jelenség, ha nehéz is számokban kifejezni. Kell egy bizonyos idő, amíg a munkanélküliek végre munkához jutnak. De időközben a termelő gép már képes volt árutöbbletet létrehozni. Jeanneney úr e pontra vonatkozó érvelését ezért nem találom megdönthetetlennek. 1936-ban jelentősebbek voltak a termelés helyreállításához rendelkezésre álló erőforrások, mint ahogy az beszámolójából kitűnik.

Mindamelletts elismerem, hogy az általános termelékenység javulásának lehetővé tétele érdekében minden iparágban, sőt minden üzemben számolni kellett néhány jellegzetes tényezővel. Ezért, még ha a negyven órás munkahét elvét elfogadták is, hatálybaléptetése bizonyos rugalmasságot kívánt és többek közt – legalább is átmeneti időre – túlmunka-órák igénybevételét mindenütt, ahol nem tudtak azonnal és pontosan olyan típusú munkaerőt találni, amilyenre szükségük volt. De véleményem szerint továbbra is fennáll, hogy a negyven órás munkahét elvét nehezen lehet elvitatni, számolva a munkanélküliséggel és a munkássztyában uralkodó általános érzés- és gondolkodásmóddal. Szinte azt mondhatnánk, hogy a negyven órás munkahét törvénye lényegében a munkanélküliség válságához való alkalmazkodás egy lépése volt. Egyébként nem tagadta meg a szükséges elővigyázatosságot, miután a végrehajtás számos módozatáról gondoskodott.

Igaz, hogy ezeket a gyakorlatban olyan jelentős módozatokat nem értették meg egészen. Jeanneney úr éppen azt írja, hogy gazdasági ügyben

a merevség összeegyeztethetetlen a haladással. Ez az, amit talán nem ismertek fel elég jól, nem csak a közigazgatásban, de a munkásszakszervezetekben, sőt néha egyes munkáltatók sem. Ezért a törvény – végeredményben csak egy törvény-keret – rugalmassága ellenére talán túl türelmetlenek voltak az alkalmazásnál s elkövettek bizonyos hibákat. Én a gazdasági tényezők elégtelen ismeretének számlájára írnám ezeket a tévedéseket is. A munkásszakszervezetek nem voltak kellően tájékoztatva az efféle reformok ilyen általános összefüggésben történő megvalósításának gyakorlati nehézségeiről, és a Munkaügyi Minisztériumban talán szintén nem voltak tudatában a reform életbeléptetéséhez szükséges gyakorlati feltételeknek. Kitartok emellett, mert azon a napon, amikor a munkahét tartamának újabb csökkentése is bekerül a törvények közé, ahogy azt mostanában a szakszervezetek kérik, szükség lesz rá, hogy a kormány csakúgy, mint az akkorinál már jóval tájékozottabb pártmunkások képesek legyenek az új törvény alkalmazásának módoszatait azzal a rugalmassággal és azzal a realizmussal kezelni, amely most harminc éve nem jutott érvényre.

Igy a negyvenórás munkahét törvényének életbeléptetését valószínűleg túl korlátlan, túl gyors végrehajtási intézkedések kísérték, melyek eléggé összeférhetetlenek voltak a keresletnek a kormány által ugyanakkor teljes joggal előidézett növekedésével. A kormánypolitika e két, egyformán nélkülözhetetlen aspektusának összeegyeztetéséhez egy bizonyos távlatra, a gyakorlati és gazdasági problémák megértésére lett volna szükség, s ez nyilvánvalóan hiányzott, ami számos kellemetlen következménnyel járt.

Először is az árak emelkedésével, ami viszont csökkentette a munkabérek emelésének hatásosságát. Ezt az áremelkedést tudni kellett volna fékezni és korlátozni. De itt újra meg kell jegyezni, hogy hasonló jellegű tévedéseket Roosevelt is elkövetett: az egészségesebb árrendszer deflációs évek utáni helyreállítását a New Deal alatt az Egyesült Államokban csakúgy, mint a népfront idején Franciaországban bizonyos túlzások kísérték, melyek ellen reagálni abban az időben elég kevés eszköz állt rendelkezésre. Azonfelül különbséget kellett volna tenni az áremelkedések: a törvényesek és a vitathatóbbak között. Egyes árak kiigazítására valóban szükség volt, például mikor az eladási árak az önköltségi árak alá estek; ez volt a helyzet a mezőgazdasági termelés nagy részében is. Mindamellelt nem minden szektorban állt ez fenn és elég gyakran megesett, hogy a kereslet vad emelkedése bizonyos szűk keresztmetszetek folytán

lehetővé tett gazdasági haszon nélkül járó, csupán a közvetítők vagy termelők ilyen vagy olyan kategóriájának nyereségét növelő áremeléseket.

E tényezők együttese megmagyarázza a középszerű körülményeket, melyek közepette 1936 őszén létrejött végre a devalváció. Azok véleményét osztom, akik úgy vélik: ez a devalváció nem volt kielégítő. Egy 30%-os devalváció 1936 nyara előtt talán még kielégítő lett volna (még így se vagyok benne biztos). Nem vagyok benne biztos, mert az Egyesült Államok, Anglia és harminc vagy negyven másik ország szerte a világon négy-öt éve értékelte le pénzét, míg mi konokul kitartottunk egy deflációs politika mellett, mely komolyan megkárosította a gazdasági apparátust, s versenytársainkhoz viszonyítva súlyosbította helyzetünket. Másrészt létrejött időközben a világarfolyamok emelkedése, ami szintén nem vált hasznunkra. Mindenesetre három vagy négy hónappal később, számításba véve a nyár és az őszi folyamán Franciaországban meghozott döntéseket, jelentősebb devalvációra lett volna szükség.

De meg kell jegyezni ezenfelül, hogy a valutaparítások kiigazításának elhatározását példátlan politikai állapotok kísérték. A jobboldal nagy lármát csapott és vidáman jósolta a legszörnyűbb katasztrófákat. A parlament karzatán csakúgy, mint az ellenzéki lapokban, azon fáradoztak, hogy sabotáljanak egy devalvációs intézkedést, melynek, mint hasonló esetben mindig, csak kedvező légkörben lehetett sikere. 1936-ban és később, mikor felidéztem ezt az időszakot, igen gyakran összehasonlítottam a font sterling devalvációjának ragyogó sikerét lehetővé tevő kulturáltságot és fegyelmet azzal a botrányos agitációval, mely nagyban hozzájárult, hogy Léon Blum több hasznot ne húzzon 1936 őszi döntéséből.

Mindezek ellenére meg kell jegyezni, hogy az 1937 tavaszán elkészített első mérleg pozitív volt. A termelési indexek megjavultak, a munkások és parasztok vásárlóereje még az árak emelkedését számításba véve is javult, a munkanélküliség csökkenőben volt. Ha a politikai viszonyok nem olyan kedvezőtlenek, ha a kormányt nem zaklatják folytonosan, ha van elég ideje, hogy a szociális reformok, nevezetesen a negyven órás munkahét törvénye beilleszkedjék az országos gazdasági életbe, a vállalkozás egészében véve elég kielégítően folytatódhatott volna.

A felmerült nehézségek 1937 tavaszától arra kényszerítették Léon Blumot, hogy újra átgondolja a problémaegyüttest, mellyel Franciaország akkoriban szembekerült, s ahhoz alkalmazza politikáját. Ha nem tévedek, itt állt be valamiféle fordulat Léon Blum lelki életében és ítéletében; ez

Jeanneney úr beszámolójában nincs megemlítve. Léon Blum ekkor valóban levonja az általa irányított események következtetéseit és jóval szélesebb és kimerítőbb távlatot szab követendő politikájának. Az 1937. év folyamán, nagyrészt egyik barátja és tanácsadója, Georges Boris hatására a volt miniszterelnök revideál néhány akkoriban általánosan elfogadott elvet és igyekszik meghatározni az alapokat, melyekre az ország felemelésének megvalósítása épülhet. Itt megint érdekes összehasonlítást tehetünk Roosevelttel. Nem az ő érdemeinek kibővítése, ha felhívjuk a figyelmet tapogatózásaira, sőt hirtelen fordulataira s arra, hogyan fedezi fel lassanként a New Deal későbbi alapelveit. Léon Blumnak nem kellett ilyen hosszú utat bejárnia, nem kellett, mint Rooseveltnek, saját magát megcáfolnia, neki csupán meg kellett hosszabbítania, ki kellett szélesítenie és talán ki is kellett egészítenie első koncepcióját, mely igen helyesen egy krónikus kihasználatlanság által elszegényedett és legyengült gazdaság rendbehozatalának szükségességén alapult. Az ország gazdaságának újjáélesztése, ami továbbra is a fő probléma maradt, teljesebb, a helyzet és a gyógy mód szélesebb körű magyarázatán alapuló intézkedéseket kívánt.

Az ezután követendő globális politikát Léon Blum volt hivatva meghatározni, mikor 1937 márciusában megalakította második kormányát. E politika leírása megtalálható annak a törvényjavaslatnak az indítékairól szóló expozéban, „melynek célja a kormány megfelelő hatalommal való felruházása, hogy alkalmassá tegye a nemzetet a rá háruló terhekkel való szembeszállásra, különös tekintettel védelmének szükségleteire”. Ez az okmány az első kormányzati szöveg, melyet Keynesnek a pénz körforgásáról szóló Általános elmélete ihletett. Az Általános elméletet 1936-ban adták ki; 1937-ben gyakorlatilag ismeretlen volt Franciaországban, a munkát ekkor még nem fordították le. De Georges Boris az első franciák egyike volt, aki angol nyelven olvasta Keynes könyvét és gyakran beszélt róla Léon Blumnak. Innen ered néhány gondolat, mely a már említett expozéban található.

Léon Blum ekkor beterveztett törvényjavaslata nagy határozottsággal és pontossággal ábrázolja a francia gazdaság fellendítéséhez szükséges feltételeket. Ezek a feltételek kitértek a pénzügyi politikának, a gazdaságpolitikának, a társadalompolitikának, a valutapolitikának, a hitelfelvételeknek, a tulajdonképpeni valutapolitikának, a polgári beruházások fellendítésének és — sajnos — az egyre inkább divatba jövő hadikiadásoknak minden aspektusára. A program mindezekre a pontokra vonatkozóan reális és teljes. És a nagy angol konzervatív napilap, a Times, mely

aligha gyanúsítható a szocialista vagy intervencionista eszmék iránti rokonszenvvel, magasztaló szavakkal kommentálta Léon Blum tervét, dicsérvén, hogy az „nem rögtönzött kibúvókkal, hanem teljes egészében fogja össze a gazdasági kérdést, merész, minden részletében jól átgondolt terv segítségével keresi a megoldást.”

A tervet a szenátus elvetette, miután a miniszterelnök minden erejéből harcolt, sokkal inkább annak megérttetéséért, mint elfogadtatásáért. Léon Blum nagyon jól tudta, hogy megelőzi a Franciaországban akkoriban uralkodó eszméket. Tíz évvel később Keynes elméleteit, melyek szerte a világon számtalan teoretikust és számtalan kormányt ihlettek meg, Franciaországban még nem fogadták el; jól látszott ez a felszabadulást követő vitákból. Nem csoda hát, ha 1937-ben és 1938-ban a szenátus nem követte Léon Blumot.

Egészében véve nem szabad elfelejteni, hogy Léon Blum 1936-ban és 1937-ben, a legnagyobb politikai nehézségek közepette visszavezette Franciaországot a gazdasági expanzió és a társadalmi igazság útjára és 1938-as törvényjavaslatában világosan meghatározta a helyreállítás feltételeit. A francia baloldálnak igaza van – még ha a fejlettebb tudományos ismeretek fényénél rá is kényszerül, hogy ilyen vagy olyan fenntartással éljen egyik-másik gyakorlati ponttal szemben – ha felidézi egy korszak emlékét, mely jelentős fordulópont az embernek a gazdasági, politikai és társadalmi szolgátság ellen vívott harcában, melynek fejlődése lehetővé teszi felszabadulásukat s felidézi annak emlékét, aki történelmünk e fejezetét irányította.

ALBERTO GIL NOVALES

A liberális Trienio

(Alberto Gil Novales: El Trienio liberal. La cultura y la evolucion des las mentalidades c. fejezet, 71–80.)

A korabeli nemzeti kultúra legkiválóbb képviselői közül a liberális három év* alatt néhányan természetes módon, illetve a vége felé váratlanul tűnnek el. Másoknak, mint köztudott, 1823-ban majd száműzetésbe kell vonulniok. Olyanok, mint José Marchena, José Vargas Ponce, Manuel María de Arjona, José-Joaquín de Clara-Rosa, Juan Antonio Llorente és Santiago Jonama, nem beszélve azokról, akik emigrációba mennek, kisebb-nagyobb mértékben, hosszabb-rövidebb időre rányomták erőteljes egyéniségük bélyegét a restaurált liberalizmus spanyolországi életére. Lemondunk most arról, hogy a Trienio előtti politikai helyzetüket vizsgáljuk. Ami mindegyiküket jellemzi az az, hogy akarva akaratlanul nagy utazók lesznek, olyan emberek, akik hosszú időt töltöttek idegen országokban, megismerkedtek Európa tudományos, filozófiai, irodalmi áramlataival. Bár nem minden 1820-as művelt spanyolra jellemző, hogy külföldön élt, az a tény, hogy mindig a műveltek között legyenek többnyire azok (és viszonylag sokan), akik kiismerik magukat a kikötők világában és nyelveket tudnak, arra enged következtetni, hogy nem kell 1833-ig – az emigrációsok híres visszatéréséig – várni arra, hogy Spanyolország kapcsolatba kerüljön Európával.

Ez részben már a 18. századi felvilágosodással sikerült, de nagyon sok korláttal, a társadalom természete, III. valamint IV. Károly intézményei és az erős, a spanyol szellemet elnyomó cenzúra miatt. Még így is, az ország tudományos haladása, néha birodalmi érdekből, jelentős volt. Az Európában megjelenő tudományos, szigorúan tudományos könyveket nagyon hamar spanyolra fordítják, néha hamarabb, mint más műveltebbnek tartott országban. Persze ebből a tendenciából ki kell zárnunk a humán tudományokat, a filozófiát és a kormányzás művészetét, ugyancsak – nyilvánvaló okok miatt – a vallásos eszmeifuttatásokat, illetve lefordítják

*A továbbiakban a spanyol történelmi köztudatban elfogadott és használt liberális Trienio kifejezést használjuk. – A ford.

ezeket is, de mindig Spanyolországon kívül, vagy az illegalitásban és a csempészet útján.

A liberális Trienio teljessé teszi ezt a tendenciát: fordítanak és írnak mindenről és most törvényes keretek között. A Cortes ijedt magatartása, az egymást követő kormányok, cenzúrázó junták és az egyház feljelentései ellenére, hatalmas szellemi áramlat kering Spanyolországban. Adam Smith, Bentham, Destutt de Tracy, a francia felvilágosodás nagy írói hatolnak be Spanyolországba, mint ahogyan a többi európai és amerikai országba is. Azonkívül, az európai országok és az Egyesült Államok felfedezik, hogy érdemes spanyolul kiadni, és ezekben az országokban a spanyoloknak vagy spanyol-amerikaiaknak, a végleges jelenléte – ilyen vagy olyan oknál fogva – biztosítja az érdeklődést az emberi szellem mindenféle terméke iránt. Még a legmerészebb dolgokat is megtaláljuk, szabados és materialista műveket is, mint a „Mateo testvér”-t a híres Henri-Joseph Dulaurens abbétól (Párizs, 1821; eredeti kiadás, 1976.), amit a felháborodott Gómez Hermosilla be akart tiltani, de amit Larra olvasott és dicsérni tudott.

Ennek ellenére a tehetetlenség és a hatalmat támogatók ébersége is valószínűleg nagyon nagy volt. Felmerült a veszélye annak, hogy a nép kívül marad az ország felvilágosult kisebbségét érdeklő tendenciákon. De ha a liberalizmus nyitást jelent – és minden hibájával és gyengeségével, az előző és a későbbi abszolutizmussal szemben bizonyosan az –, a nép valahogyan részt venne városai művelt polgárainak intellektuális kultúrájából. Lévén a város, ahogy Lewis Mumford¹ írja, „a legfontosabb eszköze az oktatásnak”, a spanyol nagyvárosok tövében élőknek erőszakkal kell kivenni részüket az intellektuális liberalizmus megújító levegőjéből.

De ezt más módon tennék, mint ahogyan a lakosság felsőbb rétegeinek tagjai tették. Az ő válaszuk a politikai mozgósítás, a kollektív szándék lesz az élet magasabb normáinak megszerzéséért. Kevéssé vagy egyáltalán nem ismerjük a városi tömegek életmódját a liberális forradalom előestéjén. Tudjuk, hogy ezek a tömegek mozgásban voltak – és hogyan! – a függetlenségi háború miatt, hogy korlátozta őket az egyház, hogy úgy éltek, mint sok más nép az ipari forradalmat megelőzően, a lét határán, az éh-ség és a betegség közelében. Csak Barcelonában, Alcoy-ban és még néhány városban tűnt föl az ipar, következésképpen a munkásosztály. Tudjuk azt is, vagy föltételezzük, hogy a nagyszámú, többé-kevésbé hispanizált külföldi jelenléte a tengerparti városokban, akik elsősorban a kereskede-

lemnek szentelték magukat, a tengerpartot nyitottabbá és európaisabbá tette, mint az ország zord belseje volt.

Mindez így van, de még az ország belseje is, viszonylagos elszigeteltsége ellenére, kedvezően fogadhatja a liberális konjunktúrát. Bár nem fejezi ki intellektuálisan, a nép mindig keresi a maga felszabadulását. Az „Éljenek a bilincsek” („Viva las cadenas”) az abszolutizmus és a haszonleső propaganda terméke. Semmi más. Tudjuk, hogy a kézműves osztály nagy tömegben fog részt venni a liberalizmus politikai mozgalmában, hogy a kispolgárság bár egyik város a másiknak ellentmondásosan, sőt ugyanannak a kebelén belül is egymásnak ellentmondva, népszerű módon veszi majd ki részét a szabadságból. Amikor megtudjuk, hogy milyen volt az élete azoknak Madridban 1820 előtt, akik rosszul táplálkoztak és nyomorult, molyrágta ruhákat hordtak és azonfelül intellektuális kíváncsiságuk kielégítésére nem engedtek meg maguknak más olvasmányokat, mint Szent Rozália könyveit, az Electo és Desiderio-t, a Finom üvegű tükör és fáklya mely fényesíti a lelket, a Szent zárándok és a szörnyeteg,² mely felfalta a saját fiait, verseit; amikor megtudjuk mindezt, arra gondolunk, hogy ezek a legények intellektuálisan nagyon messze vannak Montesquieu-tól vagy Rousseau-tól, de arra is, hogy elégük lehet az ilyenfajta életmódból és olvasmányokból, és hogy felhasználnák a liberális forradalom lehetőségét arra, hogy forradalmi módon más távlatok után vessék magukat.

A közös felolvasás, a hazafias társaság, döntőek lesznek ebben a fejlődésben. A közös felolvasás megengedi az írástudatlan népnek, hogy olvasson és bár legyen Madrid a hivatkozás alapja, én nem hiszem, hogy Spanyolország más városai — de még a falvak is — rosszabb helyzetben legyenek e tekintetben, mint a főváros. Az olvasás azonkívül egyesíti a népet és a középosztályokat és ebből az egyesülésből egy társadalmat összefogó irányzat indul el magától a rendszer természetétől ösztönözve, amely nagyon messzire vihet el.³ Itt valóban elmondhatnánk, hogy a működés hívja életre a gépezetet: az események menetében teremtik meg a liberalizmus új intézményeit, mindig a nép részvételével vagy felszólítva a népet. Politikailag, mint tudjuk, 1821-ben megjelenik a Kommün, egyfajta magas szintű forradalom, népi missióval. Nem baj most az, hogy megvalósítása nagyon eltér még forradalmi értelemben is a javasolt mintától. A liberalizmus és a nép — amelynek felkínálják magukat a hivatalosan liberális kormányok — az ellene folyamatosan elkövetett merényletekre nyilvános tüntetések formájában adja meg a választ, amelyeket a hatóságok feloszlatnak. És amíg lassanként kialakul egy politikai nyelvezet,

főleg, mert a vallásos háttérbe szorul, a társaságokat kialakító tendencia hat a proto-szindikalizmusnak nevezhető irányzatra is, amikor az föltűnik a Kölcsönös Segélyező Társaságok Nemzetőrségének kebelében, a régi céhrendszer nyilvánvaló hatása alatt, amely Spanyolország széles zónáiban még ellenáll, de a Nemzetőrségen belül már más jellemzői vannak. Valószínűleg nem feledkeznek meg erről, amikor kevesebb, mint negyed századdal később föltűnnek a munkásmozgalom első megnyilvánulásai.⁴

Ha a városból vidékre megyünk, a hivatalos politika csődje még nyilvánvalóbb lesz. Még a spanyol parasztok is, akikről nem tudunk semmit, illetve alig valamivel többet, mint földrajzi elhelyezkedésüket, reménykednek a változásban, általában 1820-ban. Elhagyatottságuk és hiányos műveltségük ellenére, ezek a parasztok, andalúziaiak, kasztíliaiak, aragóniaiak stb. mindig találnak egy segítő kezet, hogy kifejezze érdekeiket, szükségleteiket: egy tanítót, a községi tanács egy vezetőjét vagy egy „jó papot”. Egyrészt megtagadják a tized és a primicia (földesúrnak járó ajándék — a ford.) fizetését, másrészt a feudális végrehajtások ellen emelik föl szavukat. De a liberalizmust hivatalosan képviselő osztály a népnek hátat fordítva él, szorgalmasan keresve a szövetséget — mint említettem — a feudális, bürokratikus és tulajdonos osztályokkal. Az eredmény, a paraszt gyors kiábrándulása, hozzájárulása már 1821-ben az abszolutista gerilla csapatok megalakításához, az első pre-karlita (ugyancsak abszolutista — a ford.) közösségek — Alcañiz⁵ típusú — létrejöttéhez, vagy gyanús bandákhoz való csatlakozása és a legjobb esetben a teljes közömbösség, amikor 1823-ban bejönnek a franciák. Ugyanakkor a vidék elárastja a várost, valószínűleg 1820 előtt kezdődik el ez a folyamat; állástalanok és koldusok tömege, akiknek társadalmi veszélyességével tisztában vannak a liberálisok, de akikkel szemben nem jut eszükbe más, mint a rendőrséget használni. Ezt a helyzetet csodálatosan kiaknázza a reakció, amely hasznot tud húzni a helyi hagyományokból — amiket szintén ostobán feláldoztak a centralizáció oltárán — és a nép vallásos energiájából, hogy támadja, a népet magát felhasználva, nemcsak a liberalizmust, hanem a felvilágosodást is, amely lehetővé tette kialakulását.

1820-ban a helyzet a következő: vannak lehetőségei a liberális fejlődésnek és a rendszer megerősítésének, de a veszélyek is rendkívül nagyok és kiszámíthatatlan következménnyel járnak az ország jövőjére nézve. Néhány polgár tudatában van ennek — aki talán legjobban, az az aragón képviselő, Juan Romero Alpuente — de a mérsékelt többség elfojtja a szavát. Mégis, a nép megnyerésének szükségessége, a liberalizmus érték-

rendszerében való szerepeltetése fokozatosan utat nyit, néha számítással, máskor a népi elemek ösztönös cselekvésével, vagy mindkét formát ve-
gyítve. Valami köze kell legyen ehhez az irodalmi műfajoknak, a regény-
nek, amely megtelik fordításokkal és létrehozza eredeti alkotásként az
első gyengécske tanulmányokat; talán a költészetnek, de mindennél job-
ban az éneknek, cachucha-eknek, lairon-oknak és trágala-eknek (énekkel
kísért néptáncok, ill. az utóbbi a 19. század első felében divatos politikai
gúnydal – a ford.), amelyek hihetetlenül népszerűek lesznek. A felelős
elemek nem fogják jó szemmel nézni a trágala-t, de ennek az éneknek az
elterjedése, függetlenül politikai időszerűségétől, megkönnyebbülésül
szolgál azoknak, akik annyi évig vagy évszázadig voltak alávetettek és ki-
szolgáltatottak. Fejet hajtani a gazdagnak, mindig a nép feladata volt.
A divatos irodalmi műfajok közül talán a színház járul leginkább hozzá
az eszmék terjesztéséhez. Elég jól ismerjük már a nagy számban előfordu-
ló színházi társulatok klasszikus és modern repertóriumát, amelyek be-
járták az egész országot, és ismerjük – hála Varey és más kutatóknak –, a
félig cirkuszi látványosságokat és az új formákkal való kísérletezést is,
mint például Etienne Gaspard Robertson-t, a „fantazmagória” (fény-
hatásokon alapuló illuzionista színház – a ford.) feltalálóját, aki 1820-ban
mutatkozott be Madridban „történelmi arcképcsarnok”-ával, ahol felidé-
zte a nemzet hőseit, legendáriumát (Pelayo), történelmi (Cortés) és irodalmi
alakjait (Cervantes); a felvilágosodás gondolkodóit (Voltaire, Rousseau);
és a jelen hírességeit (Riego, Quiroga, Arco-Agüero).

Az előadás ezután folytatódott más morális, történelmi, költészet-
ből vett stb. képpel, és Young-féle (Night thoughts)⁶ „gyászos mulat-
ságokkal”. A színház teljesítette megújító feladatát, bár nem politizált.
Politikai színházból való darabok is nagy számban fordultak ugyan elő,
feltehetően alacsony művészi színvonalon: gyanítjuk, hogy a színészek fon-
tosabbak voltak sokszor, mint a szöveg. Ezek a művek nyomot hagyhat-
nak, mindennek ellenére. És közöttük föltűnik egy különösképpen eredeti
író: Joseph Robrenyo vagy Robreño, katalán, egy kétnyelvű színház szer-
zője, nagyon népszerű, a liberális politikai propaganda terjesztője. Az „El
Zurriago” szerzői is felismerték a gúnyolódó és tekintély csorbító színház,
mint politikai fegyver, fontosságát. De a Zurriago említésével már ráté-
rünk egy másik alapvetően fontos fejezetére a szemlélet alakulásának: a
sajtóra.

Természetesen már 1820 előtt voltak jelentős újságok Spanyolor-
szágban, még politikai jellegűek is. Gondoljunk Cañuelo „El Censor”-jára

vagy a függetlenségi háború időszakának „El Semanario Patriótico”-jára. De most az a feltűnő, néhányuk eredetisége mellett, hogy rendkívül nagy számban és a félsziget minden szögletében megjelennek. Sőt, amikor arcátlanul egyik a másikat lemásolja, lényeges feladatot látnak el: legyőzni a távolságot, földrajzunk akadályait, egyetlen módja annak, hogy gyorsan terjedjenek a hírek. És az újságok és a hírek, a bírálatok és a remények gyorsan terjedtek a liberális Trienio idején. Ez volt a sajtó és a rölapok alapvető munkája, amely kibővült a közös felolvasással.

Még 1820-ban is időbe és pénzbe került megindítani, terjeszteni és eladni egy újságot. Talán az egyik legnagyobb gyengesége a liberális rendszernek, hogy az átlagosabb újságok, nagyobb anyagi háttérrel, jobb gépekkel és nagyobb terjesztési kapacitással a francia-pártiak művei; megvesztegethetőek és reakciósak – az „El Imparcial” és a „Miscelánea”, az „El Censor” és mások –, vagy legalábbis a mérsékelt sajtóorgánumai voltak. Találhatunk nagy liberális újságokat is – az „El Eco de Padilla” – és opportunistákat – az „El Espectador”. De összességében, a liberális forradalom szempontjából, a nagy sajtó kiábrándító képet nyújt. Vele szemben, egyenlőtlen harcban kellett felvértezni a szellemet. A „Diario Gaditano”, az „El Zurriago” és számos követői egy nagy népszerűségnek örvendő kampányt indítanak meg, amelyben a nép nyelvén írnak és a nép vágyait fogalmazzák újra. Innen a fontosságuk. Alkotnak és ugyanakkor őket is alkotja a népi liberalizmus, az egyetlen, ami megerősödve veszélyeztethette az arisztokraták, polgárok és bürokraták könyörtelen szövetségét. A végső cél a polgári forradalom, de a nép közbenjárásával. Lehetetlen nem csodálni ezeket az újságírókat, úgy művészi szempontból, ebben az „El Zurriago” valóban magas színvonalat ér el, mint a személyes bátorság szempontjából. Mert a miniszteriális sajtó kényelmes, de legalábbis biztos megélhetést kínál és bizonyos esetekben magasabb lépcsőfokra való eljutásnak a lehetőségét. De másoknak, akik a nép ügyét képviselik, az újságíró hivatás, mint ahogyan évekkel később mondja majd egyikük, „kutyának való” munka: akinek az újságíró megmondja az igazat, az őt forradalmárnak, gorro-nak („gorro”, spanyolul „sapkás” kifejezés a 19. század első felében a nagy francia forradalom radikálisait illetve – a ford.) anarchistának titulálja, míg más újságok, amelyek nem ártják bele magukat az igazság dolgába, az alkalmazottak tenyészetei.⁷

Így jutunk el, szemlélet dolgában, nem annyira a hivatásos forradalmárig, akiből igen kevés lesz Spanyolországban, hanem egy demokratikus áramlat kialakulásához, amely éppen azzal a fájdalmas érzéssel szüle-

tik, hogy a liberalizmus, amely egy pillanatig nagy reménye volt, nem tudta vagy nem akarta teljesíteni az ígéreteit. De mindennek ellenére, ennek a demokratikus áramlatnak nehezebbre esik lazítani a kötőféken. Most és később találkozunk a mindennapi tapasztalatban felélesztett felvilágosodás elfogadásával – sőt bizonyos fajta, már torz formáinak visszatartásával – a francia forradalom megértésével általában és ritkábban – de ez is előfordul – Robespierre elfogadásával (pl. Fandiño-nál és másoknál). A klasszikus irodalom, a görög és római, és velük együtt Cervantes, és ki hinné, Quevedo is, nem remélt bizonyítékul szolgálnak a nemzeti identitás és a demokrácia felé vivő úthoz, amelyen magára talál Spanyolország. De nem kell kihangsúlyozni, hogy a szocializmus még messze van, sőt a republikánus felfogás is. Bár egyik és másik sem létezhetett volna Spanyolországban a Trienio ellentmondásos tapasztalata nélkül. És bár az inkvizíció már eltűnt, az üldözés, aminek szentelte magát, teljesen korszerűsödött. De ez a téma már nem fér a könyv keretei közé. Az, hogy a mi polgári forradalmunkat inkább jellemezte az elnyomás, mint a forradalmiság, legalábbis annak felső rétegeiben.

(Fordította: Semsey Viktória.)

Jegyzetek

1. *Lewis Mumford*: A városok műveltsége. Buenos Aires, Emecé, 1945. II. 422.
2. *Andrés Ortiz de Zárate*: Kiáltvány, amit a néphez intéz Don... Madrid, 1820. 12–13. Az említett címek közül egyik sem szerepel Palau-nál.
3. A közös felolvasás érdekes példái Kubában és Spanyolországban: *Fernando Ortiz*: A dohány és a cukor kubai ellenpontja (Barcelona, Ariel, 1973. 122–127. (dohányárudák és cigaretta gyáarak.) Jól ismert a kollektív olvasás fontossága az anarchizmusban is.
4. *Alberto Gil Novales*: A Kölcsönös Segélyező Társaságok a Liberális Trienio alatt. *Revista Internacional de Sociología*, 7–8. szám. 1973, július–december.
5. *Alberto Gil Novales*: Hazafias Társaságok, 237.
6. *J.E. Varey*: Bábok, marionettek és más népi szórakozások 1758 és 1859 között. Madrid, Instituto de Estudios madrileños, 1959. 27–29.
7. „A Mata-Moscas”, Madrid, 55–60. sz. 1837. május 11. 13–14.

SZILI SÁNDOR

Szibéria meghódításának néhány kérdéséről az 1970/80-as évek szovjet történész vitáiban

(Egy majd 250 éves polémia újabb fejleményei.)

Talán nincs is az orosz történelemnek még egy oly annyira összetett, félreértésekkel, ellentmondásokkal, vitáktól terhes témaköre, mint Szibéria és Oroszország egyesítésének kérdése, a Jermak expedíció forrásainak, kronológiájának, eseményeinek értékelése.

Az ismert dokumentumok körének behatároltsága, a bennük rejlő nyilvánvaló ellentmondások feloldása igen nehéz helyzet elé állította a kérdés kutatóit, különösen azért, mert az idevonatkozó két legfontosabb forráscsoport az ún. szibériai évkönyvek, és a korabeli hivatalos oklevelek, dokumentumok, diplomáciai iratok már eleve különböző prekonceptiók hatása alatt születtek. Így aztán nem véletlen, hogy a napjainkig húzódó viták gyökerei a 18. sz. közepéig nyúlnak vissza.¹

Ki volt valójában Jermak? Kinek az ösztönzésére, milyen céllal, hogyan és mikor vágtak neki a kozákok Szibériának? Milyen kapcsolat volt IV. Iván, a Sztroganovok, és a volgai atamán között? Melyek az expedíció legfontosabb eseményei, és hogyan alakult ezek időrendje? Ime azon kérdések csokra, amelyek megnyugtató válaszaival mostanáig adós a történetírás.

Vegyük számba a forrásokban felbukkanó változatokat! A 16. sz. végén – 17. sz. elején született diplomáciai iratok az állam tekintélyét voltak hivatva megerősíteni, ezért a cári akaratot végrehajtó hódítókként tüntették föl a kozákokat.² Ilyen szellemben tárgyalták az eseményeket a nemesi történetírók is.

A 19. sz-i polgári irányzatok elsősorban a Sztroganov-évkönyv (17. sz. második negyede) alapján a magántőke képviselőit tolták előtérbe, bár a trón kezdeményező szerepét nem tagadták.³

A pravoszláv egyház is igen hamar kialakította sajátos viszonyát az eseményekhez (Jeszipov-évkönyv). Az 1636-ban keletkezett krónika szerint a volgai atamán Isten kiválasztottja volt, és 540 társával kereszttel a kezében döntötte meg a szibériai böszörmény cár, Kucsum hatalmát.⁴

A források negyedik típusát végül azok a legendák, mondák, mesék, dalok, és hiedelmek alkotják, amelyeket főleg a Remezov- és Kunguri-évkönyvek (17. sz. vége – 18. sz. eleje) őriztek meg az utókornak, és amelyek Szibéria meghódítását a nép szabadságvágyával, a feudális terhek előli menekülésével hozták összefüggésbe.⁵ Ezek a gondolatok azonban 1917-ig komolyabb visszhang nélkül maradtak.

A történetírásban G.F. Müller (1705–1783), Szibéria történelmének első komoly művelője óta kialakult nézetek hamar kimerítették a lehetséges variációk számát, hiszen a forrásbázis adott lévén, ezek szélesítése egy bizonyos körön túl lehetetlenné vált. Így hosszú időn át új megközelítés a homályos részleteket illetően nem született, csak egyes régebbi elképzelések felfrissítése és átdolgozása folyt. Ennek során a már említett ellentmondásos forrásokra támaszkodva négy alapvető koncepció alakult ki.⁶

Az első, amely szerint a Sztroganovok aktívan részt vállaltak az expedíció szervezésében, először Karamzinnál talált támogatásra. E nézetet képviselte: Sz.M. Szolovjov, A.A. Dimitrijev, Sz.V. Bahrusin, A.A. Vvegyenszkij is. Ezzel szemben a történészek egy másik csoportjának véleménye szerint a Sztroganov családnak sem közvetve, sem közvetlenül nem volt szerepe az expedíció útbaindításában (P.I. Nyebolszin, Sz.A. Andrianov, A.I. Andrejev). E két csoport közti kompromisszum megteremtésén fáradoztak azok, akik szerint a Sztroganovoknak ugyan volt közülük az eseményekhez, mert ők látták el felszereléssel Jermakot és társait, de ezt kényszerből tették, hogy minél előbb megszabaduljanak a kozákoktól (G.F. Müller, P.A. Szolovcov, M.M. Scserbatov, D.I. Ilovajszkij). Végül kialakult egy negyedik álláspont is, N.V. Sljakové, aki a kezdeményezést egyedül IV. Ivánnak tulajdonította, de véleményével hosszú ideig magára maradt.

A valósághű állásfoglalás kidolgozását megnehezítette, hogy a különböző nézőpontok osztály- és ideológiai háttere és az adott korok társadalmi feszültségei mindig rányomták bélyegüket a lehetséges magyarázatokra.⁷

Az utolsó harminc év vitáiban végül is kikristályosodott az az álláspont, amely a IV. Iván cár kezdeményező szerepét túlhangsúlyozó G. Kraszinszkij véleményét ugyan elvetette, de a további kutatásoktól tette függővé a kérdéskör végleges megoldását anélkül, hogy az állam szerepét teljesen kizárta volna.⁸ A szájszavú források szórabírása elmélyült műhelymunkát, nyugodt légkört igényelt, aminek különösen kedvezett, hogy

a szibériai történetírás súlypontja a II. világháború utáni időszakban végérvényesen áttolódott a gazdaság és társadalomtörténeti kutatásokra. Ennek előfeltétele volt az 1940/50-es években kialakult terminológiai vita, amely a régi álláspontot fölülbírálva elvetette a fegyveres hódítás elméletét, és helyette általános használatra az egyesítés kifejezést javasolta. A katonai hódítás tényét ugyan nem tagadták, de azt a terület megszerzésének csupán egyik mozzanataként értékelve, a békés megszállás és önkéntes csatlakozás után harmadrangúnak minősítették. E három fázisból állt össze Szibéria és Oroszország egyesítésének folyamata, aminek békés lezajlását a kis népsűrűségű hatalmas területekből fakadó sajátosságokkal indokolták.⁹ (Itt azonban feltétlenül meg kell jegyeznünk, hogy ha óvatosan bár, de még mind a mai napig léteznek az általános értékelésektől eltérő álláspontok is!)¹⁰

A történészek véleménye már Jermak és csapata indulásának kezdeti időpontja tekintetében is különböző.¹¹ A szakirodalomba korán bekerült változatok mellett (1580, 1581, 1582) V.I. Szergejev az 1578/79-es dátumot is fölvetette. A nézetkülönbségek oka az évkönyvek és cári oklevelek ellentmondásaiban rejlik. (A Kunguri-évkönyv 1578/79-re, a Remezov, és a szolvicegodszi letopiszec 1579-re, a Sztorganov, Szinogyik, és Jeszipov-krónika 1581-re, az ún. „opalnaja gramota” (cári oklevél) 1582-re teszi az indulást.) A vélemények csak a szeptember 1-i dátumban egységesek, illetve abban, hogy Kaslik bevétele októberre esik (1581?, 1582?). Jermak halálát viszont már egyesek 1583, mások 1585. augusztus 5/6-hoz fűzik.¹²

Az események napjainkban legáltalánosabban elfogadott kronológiája a következő: az expedíció indulása 1581. szeptember 1-én történt, Kaslik bevétele 1582. október 26-án, Jermak halála pedig 1585. augusztus 6-án volt (A.I. Andrejev, A.A. Vvegyenszkij, Sz.V. Bahrusin, A.A. Preobrazsenszkij, A.P. Okladnyikov).¹³ Szergejev szinkretikus kísérlete, hogy az egymással ellentétes tartalmú krónikákat egybeötvözze, komolyabb visszhang nélkül maradt, bár E.K. Romodanovszkaja egy későbbi változatát figyelemreméltónak találta.¹⁴ Szintén elvetették az A.A. Dmitrijev (1580. szeptember 1.), N.V. Sljakov, majd R.G. Szkrinnyikov által támogatott javaslatot (1582. szeptember 1.) is. Nem sikerült a kutatóknak közös megegyezésre jutniuk az évkönyvek keletkezésének idejében és egymással való összefüggésükkel kapcsolatban sem.

A mai évkönyvkutatás Bahrusin 1915–1927 között kidolgozott vizsgálódásain alapszik. Ő állította föl azt a tételt, hogy a Sztrojanov, a

Jeszipov, és a Kiprián felhívására összeállította Szinogyik egy közös forrásra vezethető vissza, ez pedig az az irat (Napiszanyie), amelyet a kozákok hoztak 1621/22-ben az érsek felkérésére.¹⁵ A Bahrusin-féle koncepciót Szergejev átdolgozta, hogy kifejtett nézeteit bizonyítani tudja. Az ő szemére leginkább azt vetették, hogy túlságosan is a Kunguri- és a Remezov-évkönyvekre támaszkodott az expedíció indulási dátumának meghatározásában, valamint, hogy a kozák harcmódorra és életformára nem jellemző feltételezése (pl.: kozák druzsinában működő kancellária) nem állják meg a helyüket. Szergejev ugyanis alapos vizsgálódások után egy fantasztikusnak tűnő hipotézissel állott elő. A kozák druzsinában valóban voltak írkokok – jegyzi meg – akik között ott volt Makszim Sztrozanov embere is. Ő küldte a Sztrozanov-levéltárba azokat a jelentéseket, amelyeket a Sztrozanov-évkönyv összeállítója később fölhasznált. Az írkok állami szolgálatban Szibériában maradt, és amikor a Poszolszkij Prikaz 1596-ban a tjumenyi szolgáló embereket faggatta a hadjárat részleteiről, M. Sztrozanov egykori írka összeállította azt az írást, amely a Kunguri-évkönyv alapjául szolgált!¹⁶

Szibéria historiográfusai számára az 1970-es év igazi meglepetést tartogatott! A nem várt fordulatot hozó dokumentum adatait Romodanovszkaja a Tudományos Akadémia Szibériai Tagozatának Értesítőjében tette közzé: sikerült megtalálnia a Kiprián kérésére összeállított, és az elesett kozákok névsorát őrző jegyzék (Szinogyik) egy teljesebb, önálló változatát.¹⁷ Ezt 1970-ig csak rövidített formájában, a Jeszipov-évkönyv 37. fejezeteként ismerték.

Szergejev ugyan tett még egy kísérletet az expedíció eseményeinek sajátos rekonstruálására (Jermak kétszer indult neki Szibériának, először sikertelenül járt, majd másodszor, amikor Iván Kolco a volgai haramiákkal csatlakozott hozzá, már átjutott az Uralon, és meghódította a Szibériai Kánságot)¹⁸, de Romodanovszkaja felfedezése új irányba terelte a kutatások menetét.

Az expedíciót túlélő, majd 1585 után Szibériába visszatérő kozákok névanyagai után kutatva Preobrazsenszkij a cári hivatalok aktáit nézte át.¹⁹ Számos egykori Jermak druzsinabeli kozák neve mellett néhány olyan információt is publikált, melyek a már cári szolgálatban a vajdákkal Szibériába érkezettekről is közölt adatokat. Számunkra különösen érdekes az a felfedezése, hogy egy bizonyos Mátyás nevű magyart, aki Kaslik bevétele előtt 7 évvel került a livón csataterekről Moszkvába és állott be a cár

szolgálatába, egy fegyveres csapat tagjaként szibériai szolgálatra rendelték ki.²⁰

1976-ban Romodanovszkaja újabb értékes információval jelentkezett.²¹ A „Letopiszec sztarih let” 17. sz. végi krónikában egy Jermak származására vonatkozó, addig még ismeretlen bejegyzést fedezett föl. Eszerint Jermak az Északi Dvina menti egykor Boroknak nevezett településen született volna.

A korábbi biográfiák legelterjedtebb változatai a kozák atamánt Permből származtatták. Kevésbé elterjedt változatok Vologda környékére tették szülőhelyét, de Borok említése most fordult elő először.²² Az évkönyvben Jermak indulásának időpontjául 1579 van feltüntetve. Romodanovszkaja szerint Makszim Sztroganov 1577 őszén fölfogadta Jermakot, hogy az részt vegyen Makszim oldalán a családi örökség elosztása körüli torzskodásban. Később Jermak valószínűleg visszatért a Volga mentén táborozó társaihoz, de 2 év múlva a család felkérésére ismét a Kámán találjuk. Ezért van tehát nyoma a Sztroganov Krónikában a kozákok 1579-es meghívásának.

1977-ben L.A. Goldenberg a Szibéria és Oroszország egyesítésére vonatkozó források szűkösségére ismételten rámutatva, felhívta a figyelmet az addig még elég kevésbé tanulmányozott 17–18. századi kartográfiai dokumentumokra.²³

Romodanovszkaja már említett felfedezése a Pogogyin-évkönyvre irányította a kutatók figyelmét. A krónikát 1907-ben mint a Jeszipov egyik rövidített változatát publikálták.²⁴ Az alapos szövegelemzések azt az óvatos föltételezést engedték meg, hogy a Pogogyin-féle évkönyvben megőrzött szöveg egy része korábbi mind a Jeszipov, mind a Szinogyik teljes változatánál. Minthogy e részek információi szemtanúra vallanak, illetve, hogy a Pogogyin időrendben nem lép túl 1600-on, Romodanovszkáját arra a következtetésre vezették, hogy a Pogogyin krónika annak a Napiszanyienek a szövegét őrizte meg, amelyet a kozákok közt állítottak össze 1600–1601 körül, és 1621/22-ben Kiprian kérésére vittek az érsek elé. Tehát a legrégebb, legértékesebb forrással van dolgunk.²⁵ A tudós a krónika feltételezett szerzőjét Cserkasz Alekszandrovban, a Jermaktól a cárhoz küldött követség egyik tagjában vélte felismerni.

1979-ben jelent meg a leningrádi egyetem professzorának, R.G. Szkrinnyikovnak a tanulmánya, amelyben Jermak indulásául egy régen feledésbe merült koncepció (Sljakov) nyomán 1582. szeptember elsejét jelölte meg. A 16. századi Oroszország történetével foglalkozó ismert

kutató a livón háború hőseinek nyomán jutott el Szibéria meghódításának témaköréhez.²⁶ A 16. sz. 80-as éveinek cári oklevelei, Sztavinszkij vajda Báthorihoz intézett levele (ebben szerepel egy Jermolaj Tyimofejevics 1581 nyarán Mogiljov alatt), a nogaji tatárok panaszai (amiben Jermakot nem említik), és a Sztroganov ágyú öntésének feltételezhető ideje alapján arra a meggyőződésre jutott, hogy Jermak nem lehet azonos a korábbi biográfiák Vaszilij Aljonyin haramiájával, hanem az 1581 június–júliusában még Mogiljov alatt harcoló tapasztalt kozákvezérről (Jermolaj Tyimofejevicsről – gúnynevéen Tokmakról) mesélnek a dokumentumok, aki csapatával elmaradt zsoldja pótlására saját elhatározásából vonult Szibériába, némi támogatást nyerve a fosztogatásaitól tartó Sztroganovoktól.

Szkrinnyikov sajátos és különálló véleményét a Pogogyin-évkönyv újraértelmezésével próbálta alátámasztani. Minthogy Szibéria egyesítésének közelgő 400 éves évfordulója a társadalom szélesebb rétegeinek figyelmét fordította az addig szűk szakmai kereteken belül folyó vitára, Szkrinnyikov szenzációnak tűnő felfedezése (Jermak eltűnt „archívumának” rekonstruálása) széleskörű publicitást nyert.²⁷ Szkrinnyikov szerint a Pogogyin-évkönyv legalább olyan értékes forrás, mint amilyennek Romodanovszkaja véli, de összeállítója nem Cs. Alekszandrov, hanem a Poszolszkij Prikaz egy írónoka, aki a hivatalos iratokból és Alekszandrov követségének dokumentumaiból alakította ki krónikáját a 17. sz. végén.

A leningrádi történész hipotézise felállításakor éppen ezért döntően a cári oklevelek, és a Sztroganov-krónika mellett a Pogogyin-évkönyvre támaszkodott. Az általa rekonstruált időrend a következő: indulás – 1582. szeptember 1., Kaslik bevétele 1582. október 26., Jermak halála 1585. augusztus 6.

1981. október 13–15 között Novoszibírszkben országos tudományos konferenciát tartottak, amelyet Jermak hadjáratának, és Szibéria valamint Oroszország egyesítésének 400 éves évfordulója tiszteletére rendeztek.²⁸ Szibéria történetének középkori szekciójában több referátum mellett elhangzott Szkrinnyikov előadása is, amelyben röviden ismertette kutatásait, egy sor dokumentum elvetése mellett, új kronológia bevezetését javasolta. Az előadás után kibontakozott szakmai vita viszont egyértelműen elutasította álláspontját.²⁹ Noha Szkrinnyikov a vitában alulmaradt, 1982-ben megjelent két könyvében változatlan formában tette közzé ellenvéleményét.³⁰ A szaktudományos és a tudományos ismeretterjesztő változat értékét a koncepció vitathatósága ellenére főként az adja, hogy elsőként tett kísérletet az expedíció problémakörének monografikus

igényű összefoglalására. Szkrinnyikov évkönyvelemzése újabb viszonyrendszert állított föl a krónikák között.³¹ Szerinte a Sztrozanov- és Jeszipov-krónikák egy közös ösre, az ún. Protografra vezethetők vissza, amely a Szinogyikot és a veteránok visszaemlékezéseit tartalmazza. Mind a Jeszipov-, mind a Sztrozanov-krónikák szerzői előadásukat egyéb, azaz nem szibériai évkönyvek fordulatainak átvételeivel színesítették (Hronograf 1512 – Pveszty 1626).

Az 1981-es történelevitát és Okladnyikov posthumus megjelent írásait nem számítva, a monográfiára viszonylag későn született reagálás a hagyományos kronológia híveinek köréből.³² Preobrazsenszkij kiemelte ugyan Szkrinnyikov nézetének pozitív elemeit (Kraszinszkij véleményének elvetése, Oroszország szibériai politikájának helyes értékelése, az egyházi álláspont kritikája, a bennszülöttek fontos szerepe Jermak gyors győzelmében, az egyesítés jellege, értékelése), de az új koncepciót egészében elvetette. Szerinte Jermakot nem lehet a Mogiljov alatt harcoló Jermolajjal azonosítani, mert az a Vaszilij Janov és Jermolaj Tyimofejevics, akiket Sztravinszkij említ a levelében, a doni, és nem a volgai kozákokat vezették. Továbbá, több Jermak nevű embert is említenek a korabeli források, ami ellentmond Szkrinnyikov azon véleményének, hogy az atamánnak nem lehettek „alteregói”.³³ A Szergejev által 1976-ban publikált dokumentum (Urmagmet-murza a cárhoz intézett panasza) említi Jermak nevét a volgai fosztogatásokkal kapcsolatban 1581 nyarán, és ezt az információt nem lehet több évvel korábbra visszavetíteni, mint ahogy azt Szkrinnyikov gondolja. Az „opalnaja gramota” (cári oklevél) pontosabb szövegértelmezése is azt bizonyítja, hogy a kozákokat volgai útonállásuk levezelekése fejében fogadták föl Perm (és nem csak a Sztrozanov votcsina) védelmére, uralkodói engedéllyel, ha tehát közvetett módon is, de az állami politikának fontos szerep jutott az események alakításában.³⁴

A Sztrozanov krónika írója révén elkövetett hibák, és a Szkrinnyikov által föllelni vélt okaik ugyan igen érdekesek, de spekulatív magyarázatuk csak logikai úton bizonyítható, ami további kutatásokat kíván ez irányban is – hangsúlyozta Preobrazsenszkij. A moszkvai akadémikus azt is kétségbe vonta, hogy a kozákok két hónap leforgása alatt eljuthattak Kaslikba. Ezzel kapcsolatban ha nem is döntő bizonyíték, de figyelmet érdemel az a kísérlet, amelyet a permi egyetem diákjainak egy csoportja nemrég végrehajtott. Megpróbáltak a Csuszovajáról két hónap leforgása alatt Tobolszkiig lehajózni, de ez nem sikerült.³⁵ (Szkrinnyikov szerint a kozákok 56 nap alatt tették meg ezt az utat.)

Nem tűnik kielégítően bizonyítottnak az sem – írja Preobrazsenszkij –, hogy Alej, Kucsum fia a tatár erők elitjével Jermak expedíciója alatt támadt Cserdinyre. A többi forrás e támadással kapcsolatban vagy nem említ nevet, vagy egy másik vezérről, Kihekről beszél. Pedig ha a tatár kán fiáról volna szó, az esetnek jelentősége miatt mindenképpen nyoma kellett volna maradnia a forrásokban. Végezetül Preobrazsenszkij Szkrinnikov munkáját ugyan figyelemre méltónak nevezte, de olyannak, amely megnyugtató módon nem tudta tisztázni a homályos részleteket.

Sajnos meg kell említeni, hogy a témával kapcsolatos szakirodalomban néha komoly földrajzi tévedések is napvilágot látnak, ami arra mutat, hogy a kutatók a kartográfiai dokumentumok nem kellő figyelembevételével támaszkodnak az írott forrásokra. (Erre a veszélyre Goldenberg már többször felhívta a figyelmet.)³⁶ Így csúszhattak be topográfiai hibák olyan neves történészek munkáiba is, mint pl. Bahrusin, Dolgih, vagy éppen Szkrinnikov.³⁷

A források ellentmondásainak megnyugtató feloldása még várat magára. Az évkönyvek, amelyek általában 40–50 évvel keletkeztek az események után, többnyire csak másolatokban, rövidítésekkel, betoldásokkal maradtak fent. Egyedül a Remezov-krónikának van szerzői kézirata. A történeteket tehát csak gondos textológiai kutatásokkal lehet rekonstruálni.³⁸ Elkerülhetetlen a lehetséges változatok szó szerinti összehasonlítása, aprólékos, minden részletre kiterjedő vizsgálata.

Az utóbbi 15 év, ha megepezdítette is az állóvizet, és több új, figyelemreméltó elméletet produkált, a végső megoldással egyelőre adós maradt. A viták tehát 400 évvel a titokzatos atamán halála után sem szűntek meg, és noha a hőstettét körülfogó homály jórészt már oszladozni kezdett, a laikus érdeklődőknek egyelőre a türelmes várakozás, a történészeknek pedig az elmélyült kutatómunka jut továbbra is osztályrészül.

Jegyzetek

1. A.A. *Preobrazsenszkij*: U isztokov narodnoj isztoriograficeszkjoi tradicii v oszvescsenii problemi priszoezinyenyija Szibiri k Rosszii. In: Problemi isztorii obszcsesztvennoj miszli i isztoriografii. Moszkva, 1976. Nauka. 384.
2. A.A. *Preobrazsenszkij*: Ural i Zapadnaja Szibir v konce XVI-nacsale XVIII veka. Moszkva, 1972, Nauka. 44–55.
3. A.A. *Preobrazsenszkij*: U isztokov..., 377.
4. *Szibirszkije letopiszi*. Szpb., 1907, 122–123.
5. A.A. *Preobrazsenszkij*: U isztokov... 377.

6. *A.A. Vvegyenszkij*: Dom Sztroganovih v XVI–XVII vekah. Moszkva, 1962, 61–62.
7. *A.A. Preobrazsenszkij*: U izstokov... 376.
V.I. Sunkov: Razrabotka voproszov isztorii Szibiri za rubezson. In: Voproszi Isztorii Szibiri i Dalnyeo Vosztoka. Novoszibirszk, 1961. 35–39.
G.P. Basarin: Nyekotorie voproszi isztoriografii vhozsgyenyija Szibiri v szosztav Rosszii. Jakutsk, 1971, 19–20.
8. *G. Kraszinszkij*: Pokorenije Szibiri i Ivan Groznij. In: Voproszi Isztorii 1947. 3. 80–99. *O.N. Vilkov*: O nyekotorih pricsinah priszoegyinyenyija Szibiri k Rosszii v konce XVI- nacsale XVII. vekah. In: Izvesztyija SZO AN SZSZSZR 1967. 6. szer. obscs. nauk, vipuszk 2. 91–98. Isztorija Szibiri sz drevnyejsih vremjon do nasih dneje. Leningrád, 1968. Nauka. II. tom. *Isztorija Szibiri*. II. tom. Novoszibirszk, 1965.
9. *V.I. Sunkov*: Nyekotorie problemi isztorii Szibiri. In: Voproni Isztorii. 1963. 10. 66.
10. *G.P. Basarin*: Nyekotorie... 3. *Isztoriceszkaja nauka* i nyekotorie problemi szovremennosztyi. Sztatyi i obszuzsgyenyija. M., 1969, Nauka.
11. *E.K. Romodanovszkaja*: Szibirszkoe letopiszanyie i hronologija pohoda Jerma-ka. In: Szibirszkie ognji. 1981. 12. 134.
12. *A.A. Preobrazsenszkij*: Nyekotorie itogi i szpornie voproszi izucsenyija nacsala priszoegyinyenyija Szibiri k Rosszii. In: Isztorija SZSZSZR. 1984. 1. 118.
13. Uo. 114–115. *A.A. Vvegyenszkij* Jermak halálát 1584. aug. 6-hoz fűzi!
14. *E.K. Romodanovszkaja*: Szibirszkoe letopiszanyije... 135.
15. *Sz.V. Bahrusin*: Naucsnie trudi. tom 3. csaszty 1., Moszkva, 1955. 22–30.
16. *V.I. Szergejev*: U izstokov szibirszkovo letopiszanyija. In: Voproszi isztorii. 1970. 12. 58.
17. *E.K. Romodanovszkaja*: Szinogyik jermakovim kazakam. (Predvarityelnoje szoobscsenyije.) In: Izvesztyija SZO AN SZSZSZR 1970. 11. szer. obscs. nauk, vipuszk 3. 14–21.
18. *V.I. Szergejev*: Isztocsnjiki i putyi isszledovanyija szibirszkovo pohoda volzszkik kazakov. In: Aktualnie problemi isztorii SZSZSZR. Szbornyik trudov Moszkovszkovo oblasztново pedagogicseszkovo insztituta imenyi N.K. Krupszkoj, 1976.
19. *A.A. Preobrazsenszkij*: U izstokov... 378–383.
20. Uo. 381. Az erről szóló forrást N.N. Ogloblin már 1895-ben közzétette, de szerinte Mátyás Jermak kíséretében vetődött Szibériába. *N.N. Ogloblin*: Obozrenyie sztolbcov i knyig Szibirszkovo prikaza. cs.1. M., 1895. 285.
21. *E.K. Romodanovszkaja*: Sztroganovi i Jermak. In: Isztorija SZSZSZR. 1976. 3. 130–145.
22. Uo. 143.
23. *L.A. Goldenberg*: Kartograficseszkie matyeriali XVIII–XIX. vekov i nyekotorie voproszi priszoegyinyenyija Szibiri. In: Izvesztyija SZO AN SZSZSZR. 1977. 6. szer. obscs. nauk, vipuszk 2. 146–152.
24. *Szibirszkie letopiszi*. Szpb. 1907, 271–295.
25. *E.K. Romodanovszkaja*: Pogogyinszkij letopiszec (K voproszu o nacsale szibirszkovo letopiszanyija). Novoszibirszk, 1980. Nauka. 18–58.

26. *R.G. Szkrinnyikov*: Podgotovka i nacsalo szibirszkaj ekspedicii Jermaka. In: Voproszi Isztorii, 1979. 8. 44–56.
27. *V. Szenyin*: Szibirszkoe vzjatyie. Pravda. 1981. szept. 21. 7. *R.G. Szkrinnyikov*: V poiskah „arhiva” Jermaka. In: Nauka i ziszny. 1982. 6. 49–51.
28. *Szibir v prosloe*, nasztjoascsem i buduscsem. Szibir v epohu feodalizma i kapitalizma. Tезисы докладов i szoobszenyij Vseszozjuznoj naucsnoj konferencii (13–15 oktyabrja 1981.) Novoszibirszk, 1981, vipuszk 1.
29. *V.V. Alekszejev – N.N. Pokrovskij*: Prosloe, nasztjoascsee, i buduscsee Szibiri. Konferencija v Novoszibirszke. In: Isztorija SZSZSZR. 1983. 2. 209–213.
30. *R.G. Szkrinnyikov*: Szibirszkaja ekspediczija Jermaka. Novoszibirszk, 1982. Nauka. *Uő.*: Ekspediczija v Szibir otrjada Jermaka. Leningrád, 1982.
31. *R.G. Szkrinnyikov*: Szibirszkaja ekspediczija... 12–60.
32. *A.A. Preobrazsenszkij*: Nyekotorie itogi i szpornie voproszi... 101–118.
A.P. Okladnyikov: Tuzemnie legendi o Jermake. In: Szibirszkie ognyi. 1981. 12. 125–133.
Uő.: Podvig Jermaka. Szovetszkaja Rosszija. 1982. február 7. 4. *Uő.*: Priszoe-gyinyenyie Zapadnoj Szibiri i pohod Jermaka. In: Bajkal. 1984. 1. 126–137.
33. *A.A. Vvegyenszkij*: im. 89.
34. *A.A. Preobrazsenszkij*: Nyekotorie itogi i szpornie voproszi... 113.
35. Uo. 116.
36. *L.A. Goldenberg*: im. 146. *Uő.*: Atlaszi Szibiri Remezova kak isztocsnik dlja isztorii szibirszkikh gorodov. In: Goroda Szibiri. Novoszibirszk, 1978.
37. A Jajva, a Csuszovaja mellékfolyója – írja Bahrusin. (Naucsnie trudi. tom 3., 1.cs. 100.) Ez lehetetlen, hiszen a Jajva a Csuszovajanál jóval északabbra folyik, és a Kámába ömlik. A Csuszovaja mellékfolyói a következők: Szuljom, Utká, Szerebrjanka, Szilvica, Kojva, Uszva (jobbaldaliak), Revda, Liszva (baloldaliak) Lásd: Karta Szverdlovskoj oblaszti. Moszkva, 1984. lépték 1:750 000.
Bahrusin: Naucsnie trudi. tom 3., 2. részéhez B.O. Dolgih készített ki-gészítő térképet. Ez igen pontatlanul ábrázolja a Jamisev-tavat, amely így köny-nyen összetéveszthető a lényegesen nagyobb Kulundi-tóval. A Jamisev valójában sokkal kisebb, és az Irtis jobb partján van, a mai Pavlodártól délre kb. 60 km-re. Nagyon fontos sólelőhely volt, híres vásárral a 17–18. sz-ban.
Lásd erről: *A.P. Okladnyikov – O.N. Vilkov*: Priszoe-gyinyenyie Zapadnoj Szibiri k Rosszii, i razvityie ekonomiceszkikh szvjazej sz Kazahsztanom v konce XVI- pervoj csetverti XVIII. vekov. In: Izvesztyija AN Kaz SZSZSZR, szer. obscs. nauk. 1982. 3. 25. *Atlasz geograficeszkikh otrkrtij v Szibiri i v szevero – zapadnoj Amerike XVII–XVIII vekov.* szerk.: A.V. Jeffimov Moszkva, 1964, Nauka. 34. tábla. *The Atlas of Siberia* by Semyon U. Remezov. szerk.: L. Bagrow. Facsimile edition. 's-Gravenhage, 1958. 97. tábla. Szkrinnyikov: „A XV. sz. 20-as éveiben Dzsingiz-kán leszármazottja Hadzsi-Muhamed meghódította az isimi tatárokat és Kizil-Turában ültette föl szállását ott, ahol az Isim a Turába ömlik.” (Szkrinnyikov: Szibirszkaja ekspediczija Jermaka. 99.) Az Isim az Irtis-be ömlik. Ott valóban megtalálható Kizil-Tura, orosz nevén Krasznij Jar. (lásd: *R.M. Kabo*: Goroda Zapadnoj Szibiri. Moszkva, 1949. térképe, továbbá *The Atlas of Siberia* by Semyon U. Remezov 87. tábla.)
38. *E.K. Romodanovszkaja*: Szibirszkoe letopiszanyie... 137.

A társadalmi gondolat fejlődése Oroszországban
a felvilágosult abszolutizmus időszakában

1. Az orosz értelmiség kialakulása

Oroszországban az 1760–1770-es évekre tehető az ún. raznocsinyec (vegyesrendű) értelmiség kialakulása, amelynek előfeltétele a 18. századi iskolareformokban és az iskolaalapításokban keresendő. Mint ismeretes, I. Péter tevékenységére nagyfokú praktikizmus volt jellemző, s ez az oktatásügy ill. a tudománypolitika területén is érvényesült. A cárról számos nemesi származású fiatalembert küldött külföldre, az olonyeci és az urali üzemek mellett bányász- és kohásziskolákat létesített, s több városban ún. aritmetikai és helyőrségi (garnizon) iskolát nyitott. I. Péter uralkodása idején indult meg a katonai szakemberek szakiskolákban történő képzése is hajózási-, tüzér-, mérnöki- és orvosi főiskolákon. A diplomaták képzése ez idő tájt elsősorban Glück gimnáziumában folyt, ahol a történeti, valamint jogi ismereteken túl főleg idegen nyelveket oktattak.

A 18. század első harmadában indult meg a tankönyvek kiadása is, s a legelterjedtebbek közülük M. Szmotrickij grammatikája és L. Magnyickij „Aritmetiká”-ja voltak. Ezen kívül más szaktárgyakból is jelentek meg tankönyvek: így G. Szkornjakov-Piszarjev mechanikai és csillagászati művei, valamint földrajzi és történeti munkák, amelyek a század során számos kiadást értek meg, s több évtizeden keresztül használatban maradtak.¹

Nem kis lökést adott a tudományok és a pedagógiai gyakorlat fejlődéséhez a Pétervári Tudományos Akadémia létrehozása, amelynek felállításáról I. Péter 1724 januárjában írta alá a rendeletet.² A nyugati akadémiáktól eltérően Péterváron, ahol 1725-ben — Nagy Péter halála után — nyílt meg hasonló jellegű intézmény, csak matematikai, fizikai és társadalomtudományi kutatásokat végeztek, s nem rendelkeztek teológiai „osztállyal”. Lényeges eltérést jelentett az is, hogy a Pétervári Akadémia nemcsak tudományos, hanem egyszersmind oktatási intézmény szerepét is betöltötte, azaz az orosz tudósok képzését szolgálta, azt kívánta előmozdítani. Erre volt hivatva az ún. akadémiai gimnázium ill. egyetem megszer-

vezése is, amelyek 1726-tól kezdték meg működésüket, s a következő évtől már saját nyomdával, valamint folyóiratokkal rendelkeztek.³

A 18. század második harmadában a Péter idejében alapított oktatási intézmények közül csak a szakiskolák — főként a kadétintézetek — fejlődtek tovább, ahol a tanulók összetétele mindvégig szigorúan rendi jellegű maradt, s azokban szinte kizárólag csak a privilegizált osztályok gyermekei tanulhattak. 1731-ben szervezték meg a Szárazföldi Nemesi Kadétiskolát, a Tengerészeti Akadémiát pedig 1752-ben Tengerészeti Nemesi Kadétiskolává alakították át, ill. a tüzér- és mérnöki képzést nyújtó intézményeket Tüzér és Mérnöki Nemesi Kadétiskolává egyesítették.

Az 1740-es években az elemi iskolák közül gyakorlatilag csak a helyőrségi iskolák, valamint a bányák és a kohászati üzemek mellett működő intézmények ill. a moszkvai kórház iskolája maradtak fent. Az akadémiai gimnázium és az egyetem ebben az időben meglehetősen nehéz körülmények között működtek, s mindössze néhány tucat hallgatóval foglalkoztak.

Az 1750-es évek elejére az akadémiai tanintézetekben V.K. Tregyakovszkij, M.V. Lomonoszov és más orosz tudósok munkásságának eredményeképpen számottevően megélénkült az oktatás. Erre az időszakra (1755) esett a Moszkvai Egyetem felállítása, amelynek tervezetét és működési szabályzatát a kiváló tudós, gondolkodó és költő, M.V. Lomonoszov (1711–1765) dolgozta ki, I.I. Suvalov (1727–1797), I. Erzsébet cárnő kegyencének jóváhagyásával.⁴ Lomonoszov alapvető elképzelése az volt, hogy az egyetemen lehetővé kell tenni a tanulást valamennyi társadalmi osztály gyermekei számára, s noha a kormány mindent elkövetett, hogy az intézményben a nemesi származású tanulók legyenek többségben, mégis a diákok közt jelentős számban voltak már ún. raznocsinyec elemek is. Az egyetemnek a 18. század során három fakultása volt — filozófiai, jogi és orvostudományi —, amelyeket egy újonnan felállított gimnázium egészített ki, külön nemesi és vegyesrendű tagozattal. 1767-től — a nyugat-európai egyetemektől eltérően, ahol a középkori latin volt az oktatás nyelve — a moszkvai egyetemen orosz nyelven tartották az előadásokat.

Az 1720-as évek végétől kétségtelenül a Pétervári Tudományos Akadémia lett a birodalom szellemi életének központja, ahol a század során több tucat külföldi tudós is dolgozott. Többek közülük valóban sokat tettek az oroszországi tudomány fellendítéséért, így közéjük tartozott Leonhard Euler, Daniel Bernoulli, Georg Wilhelm Richmann, Peter Simon Pallas és Ludwig Schlözer. De az akadémia tagjai között voltak olyanok is, akik szomorú emléket hagytak maguk után, mint H. Bayer,

aki kidolgozta az orosz állam eredetének tudománytalan „normann elméletét”, amely ellen az orosz tudósok legjobbjai következetes harcot folytattak.

Az akadémián azonban a külföldiek osztatlan uralma nem tartott sokáig, hiszen már az 1750-es évekre több kiváló orosz tudós került előtérbe, mint V.K. Tregyakovszkij, az orosz verselés hangsúlyos szerkezetének kimunkálója, Sz.P. Krasenyinnikov a „Kamcsatka földjének leírása” c. mű szerzője, aki lerakta az orosz etnográfia alapjait, V.J. Adodurov, a neves matematikus és M.V. Lomonoszov.⁵

Lomonoszov ez idő tájt dolgozta ki a modern atomelmélet körvonalait, s első ízben fogalmazta meg a kémiai molekulák fogalmát, amelyet az ő terminológiája szerint „korpuszculá”-nak nevezett, s ezzel kapcsolatban azt a tézist, hogy a hő a molekulák mozgásformája. Ezen kívül megalapozta a fizikai kémiát, amely csak több mint száz évvel halála után indult fejlődésnek, de ugyancsak ő fogalmazta meg a „minden létező evolúciójának gondolatát” is, továbbá olyan ásvány- és földtani munkákat írt, amelyek sok tekintetben felette álltak a 18. századi tudományos élet és gondolkodás színvonalának. Lomonoszov azonban sohasem zárkózott be a „tisztá tudomány fellegrárába”, mivel elméleti kutatásait mindig igyekezett összekapcsolni az ország gyakorlati szükségleteivel (pl. kohó- és bányaipar, porcelángyártás; technológiai eljárások; gépek konstruálása; technikai újítások stb.).

Lomonoszov több, széles forrásbázisra épülő történelmi munkát is írt, s köztük a „Régi orosz történelem” (1054-ig) c. alapvető művében élesen bírálta a „normann elméletet”, továbbá bebizonyította az orosz államiség és kultúra önálló fejlődését, valamint részletesen kifejtette a szlávok etnikai egységének gondolatát is.⁶

Az orosz tudomány a 18. század során sem zárkózott be az akadémia falai közé: így – a szenátus anyagi támogatásával – 1733–1743 között szervezte meg a második kamcsatkai expedíciót (az első még I. Péter kezdeményezte: 1725–1730), amelyben az osztagok vezetői, V. Behring, A. Csirikov és az expedíció tagjai, Sz. Cseljuszkin, a Laptjev-fivérek Észak-Szibéria, továbbá az amerikai partok tanulmányozásán kívül feltárták az északi-tengeri út kereskedelmi felhasználásának lehetőségét is.

1768–1774 között újabb öt akadémiai expedíciót szerveztek, amelyek jelentősen hozzájárultak az orosz földrajztudomány, az etnográfia, a mineralógia fejlődéséhez, és számos új adatot szolgáltatottak a Csendes-

óceán északi részének, valamint Szibéria északkeleti területeinek növény- és állatvilágáról, az ott élő népcsoportok életmójáról, szokásairól.⁷

1765-ben alapították meg Péterváron a Szabad Közgazdasági Társaságot, amelynek kiadványaiban a korszak legkiválóbb tudósai számos tanulmányt közöltek a mezőgazdasági termelés fokozásának lehetőségéről, új agrotechnikai eljárásokról, s a különböző növényi kultúrákról.⁸

A 18. század második felére az orosz tudósok egész sora nőtt fel, így I.I. Lepjohin⁹, N.J. Ozereckovszkij (természettudósok), Sz.J. Rumovszkij (csillagász), V.M. Szevergin (mineralógus), Sz.K. Kotyelnikov (matematikus), V.F. Zujev (biológus), I.P. Kulibin (konstruktor)¹⁰, I.I. Polzunov (az első orosz gőzgép készítője)¹¹, K.D. Frolov (hidrotechnikus), M.M. Scserbatov és I.N. Boltyin (történészek).¹²

Mindezeknek a nagyszerű tudományos teljesítményeknek döntő jelentőségük volt abban, hogy a társadalmi gondolat fejlődése gyökeres fordulatot vett a megelőző időszakhoz képest.

2. A társadalmi gondolat (eszme) fejlődése Oroszországban

II. Katalin (1762–1796) korában¹³

A 18. század 60-as éveiben — akárcsak Nyugat-Európában — az oroszországi haladó társadalmi gondolkozásban is kezdetét vette a feudális viszonyok talajából sarjadt és a viszonyokat igazoló, megcsontosodott fogalmak és nézetek kritikai átértékelése.¹⁴ Ebben az európai mozgalomban kiemelkedő szerepet játszottak a francia felvilágosodás gondolkodói, akik előkészítették az „elméket” a közlegő forradalmi eseményekre és óriási hatást gyakoroltak a haladó eszmék kialakulására más országokban, többek között Oroszországban is.¹⁵

Oroszországban a szabadságésszmék megszületése a paraszti jogfosztottság bírálatával szoros kapcsolatban ment végbe.¹⁶ A parasztmozgalmak fellángolása az 1750–1760-as években gondolkodóba ejtette a különböző társadalmi rétegek képviselőit. A legmессzebbre látó jobbágytartókat nyugtalanította a lázadás veszélye, ezért tervezetek egész sora készült a parasztság lecsillapítására, hogy a jobbágyrendszer alapjainak megőrzése érdekében enyhítsék a rendszer kirívó visszásságait.¹⁷ Ilyen tervezeteket dolgoztak ki: P.I. Panyin (a Pugacsov-felkelés „pacifikálója”) és I.P. Jelagin (II. Katalin államtitkára). Őket messze túlhaladta D.A. Golicin tervezete, amelyben azt javasolta, hogy magas váltságdíj ellenében — bár föld nél-

kül – szabadítsák fel a parasztokat. De mindezek a tervek (felülről, reformok útján) csak a kormányzó körök képviselőinek szóltak, s nem jutottak a közvélemény tudomására. Emellett a nemesség reakciós többsége makacsul védelmezte a jobbágyrendszer sérthetetlenségét, a földesurak korlátlan hatalmát jobbágyaik felett, s határozottan követelte, hogy „a birtokosok kormányzását alattvalóik felett minden részletében hagyják meg a régi alapokon.”

Az arisztokrácia ideológusa, a neves 18. századi történész, M.M. Scserbatov „Elmélkedések annak hátrányairól, hogy Oroszországban szabadságot adjanak a parasztoknak és szolgáknak, vagy, hogy a földbirtokot tulajdonukba adják” c. munkájában határozottan kikelt mindenféle kísérlet ellen, hogy a paraszt-kérdést a nyilvánosság elé vigyék, mivel az „mindenféle fecsegésekre, a lázongó fők felháborodására és elégedetlenségére szolgáltatna alkalmat.”

1767–1769 között A.J. Polenov (jogász), J.P. Kozelszkij (filozófus), Sz.J. Gyesznyickij, D.Sz. Anyicskov és I.A. Tretyakov (a moszkvai egyetem tanárai), továbbá a Törvénykönyv-szerkesztő Bizottság haladó érzelmű küldöttei, a satirikus folyóiratokat kiadó N.I. Novikov és mások megkísérelték, hogy feltárják a társadalmi rendellenességek okait.¹⁸ A sajtó hasábjain, a bizottság vitáin, a Szabad Közgazdasági Társulat ülésein, az egyetemi előadótermekben a gazdasági, társadalmi, politikai, jogi, közművelődési és kulturális kérdések széles körét tárgyalták meg.¹⁹

A Törvénykönyv-szerkesztő Bizottság ülésein és a folyóiratok hasábjain az orosz felvilágosult gondolkodók – N.N. Popovszkij, A.A. Barszov, D.Sz. Anyicskov, Sz.J. Gyesznyickij, Ja. P. Kozelszkij, I.A. Tretyakov, A.M. Brjancev, D.I. Fonvizin, N.I. Novikov, I.A. Krilov, A.Ja. Polenov, Ivan Csuprov, A.A. Kaverznyejev, P.A. Szlovcov, I. Zserebcov, Andrej Maszlov, A.N. Ragyiscsev, P.Sz. Baturin, G.Sz. Korobjin – mind a gyűlölt jobbágyrendszer kérelhetetlen ellenségei léptek fel, leleplezve egyes földesurak kegyetlenkedéseit, ostromozták visszaéléseiket, s bátran kritizálták a feudális jogszolgáltatás fonásait.²⁰

A feudális-jobbágytartó rendszer és a felvilágosult abszolutizmus képmutató intézkedéseinek bátor hangú bírálatában, a belső társadalmi problémák feltárásában különösen a frissen alapított satirikus folyóiratok jártak az élen. N.I. Novikov (1714–1818) a „Here” (1769–1770), a „Fecsegő” (1770), a „Festő” (1772–1773), az „Erszény” (1774); V.G. Ruban a „Szorgos hangya”, a „Se nem ez, se nem az”, M.D. Csulkov „Ez is, az is”; F.A. Emin (1735–1770) a „Pokolposta”; V. Tuzov a

„Napszám” és I.A. Krilov „A lélekposta” (1789), „A néző” (1792), valamint a „Szentpétervári Merkurius” (1793) c. folyóiratok hasábjain polemikát folytattak a megcsontosodott, konzervatív nézetekkel, II. Katalin „Mindenféle, mindenfajta” c. lapjával, elszántan és következetesen ostromozva a feudális társadalmat a nemesség osztályönzését, szűkkeblűségét, műveletlenségét, gallomániáját, hivatali karrierizmusát, talpnyalását, elmaradott gazdálkodását, léha életvitelét.²¹

A jobbágyrendszer kérlelhetetlen bírálatával tünt ki A.Ja. Polenov, aki bár nem szólt a földesúri földek felosztásáról, de követelte: 1. az adók és szolgáltatások legyenek pontosan meghatározottak, s nem léphetik túl a jobbágy összjövedelmének 1/10-ét, 2. a robot heti 1 napban történő maximálását, 3. az adózás állami ellenőrzését, a földesúri túlkapások megakadályozását, 4. a jobbágy állami támogatását igavonó állatokkal, hitellel, 5. időnként fel kell szabadítani a jobbágyot a kötelező terhek alól, 6. a bíróságok összetételének demokratizálását (jobbágyok bevonása), 7. az „emberkereskedelem” megszüntetését, 8. a szabad költözés biztosítását, 9. falusi népiskolák alapítását.²²

Hasonló nézeteket vallott Ja. P. Kozelszkij, aki szerint pontosan körül kell határolni a jobbágy állami és földesúri szolgáltatásait, így a túlkapások megakadályozhatók lesznek. Fontos felismerése volt, hogy a föld népét érdekeltté kell tenni a termelésben és tiszteletben kell tartani azok ingó- és ingatlan vagyonát. Kozelszkij bár nem a jobbágyrendszer azonnal megszüntetése mellett érvelt írásaiban, megállapításai és követeléseai mégis rendkívül pozitívnak értékelhetők, így pl. az, hogy a rangokat, hivatalokat ne a nemesi származás, hanem a tehetség alapján ítéljék oda. Legismertebb művei: a „Filozófiai ítéletek” (1768), valamint a „Két indián, Kalan és Ibrahim beszélgetései az emberi megismerésről” (1788), amelyekben materialista ítéletalkotásról tett tanúbizonyságot, mind a természetet, mind az anyag fogalmát illetően.²³

Haladó nézeteket vallott Sz.J. Gyesznyickij, a Moszkvai Egyetem jogász professzora, aki sürgette, hogy mihamarabb véget kell vetni a földesúri önkényeskedésnek, elítélte a megalázó testi fenyegetést, s a lefejezés eltörlését javasolta. Sürgős feladatnak tartotta a törvényhozás demokratikus alapokra helyezését és a nők egyenjogúsítását. Legismertebb művében („Előterjesztés a törvényhozás, valamint a bírói- és végrehajtó hatalom intézményéről az Orosz Birodalom számára”) a társadalmi rend széleskörű demokratizálását javasolta.²⁴ Többek között azt, hogy a szenátus tagjai a kormányzósági küldöttekből kerüljenek ki, s a szenátorok legfel-

jobb öt évig maradjanak hivatalban, akik saját költségükön működnek, s dönteni szavazat többséggel lehetne. Gyesznyickij fontosnak vélte, hogy bárki legfeljebb csak kétszer legyen választható a szenátus tagjává, így elkerülhető lenne, hogy egyes ügyosztályok vezetése „dinasztiáról-dinasztiára” szálljon, és szinte örökletes hatalom alakuljon ki. Előterjesztése szerint célszerű lenne kilenc felsőfokú bíróságot szervezni a birodalom területén (Pétervár, Moszkva, Riga, Tobolszk, Novgorod, Kazany, Orenburg, Gluhov központtal, ill. egyet a lengyel határon), ahol 12 főből álló apparátusok működnek. Gyensznyickij elméleti munkáiban helyesen látta, hogy a korabeli filozófiát meg kell szabadítani a misztikumtól, s a mindennapi életben következetesen kell harcolni a babonák és előítéletek ellen.²⁵

A nyezsini polgári családból származó Gyesznyickij élesen bírálta a 17–18. századi természetjogot és fontos felismerései közé tartozott, hogy a társadalom és az államformák fejlődését a tulajdonviszonyok változásával kapcsolta össze. Az ember civilizációs fejlődését Gyesznyickij négy alapvető szakaszra osztotta: 1. a vadászat és a gyűjtögetés kora, ahol még nincs magántulajdon, 2. az ún. állattenyésztő szakasz, amikor megjelent az ingóság tulajdona, de a földé még nem, 3. a földművelés megjelenése (földtulajdon), 4. az ún. kereskedelmi szakasz, amelyet „eszményinek” tartott.

Radikális nézeteiről volt ismert D.A. Golicin herceg (1734–1803), aki követként Franciaországban és Hollandiában teljesített szolgálatot. Párizsi tartózkodása idején – saját költségén – megjelentette Helvetius: „Az emberről, szellemi képességeiről és neveléséről” c. művét, amelynek második kiadását a francia kormány betiltotta és elégette. Nézeteit a kiváló gondolkodó A.M. Golicin herceghez írott leveleiben fejtette ki, amelyekben javasolta, hogy a föld bár maradjon a földbirtokosok kezén, de mindvégig a jobbágy személyi felszabadítása mellett érvelt. Javasolta továbbá, hogy a jobbágyoknak biztosítani kell annyi földet, amely megélhetéséhez és gazdálkodásához elegendő.

Az orosz felvilágosult gondolkodók közül még okvetlenül fel kell idéznünk G.Sz. Korobjin (az 1767. évi Törvénykönyv-szerkesztő Bizottság delegátusa) és I.A. Tretyakov (1735–1779) nézeteit, akik a jobbágyterhek csökkentése, a pontosan megszabott szolgáltatások előírása, s új, demokratikus törvényhozási gyakorlat kimunkálása mellett érveltek, követelve a felvilágosodás ismereteinek terjesztését a néptömegek között.²⁶

A felvilágosult társadalmi gondolkodás – ha egyelőre szűk rétegek

között is – kiszélesedését segítette elő a filozófiai tudományok fejlődése is, amelynek képviselői a modern természettudományokra való hivatkozással – M.V. Lomonoszov nyomdokain haladva – harcot indítottak a skolasztika és a tudatlanság ellen. A 18. századi orosz filozófiai gondolkodás legkiválóbbjai: N.N. Popovszkij (1730–1760; Lomonoszov tanítványa, az 1755. január 12-én alapított Moszkvai Egyetem professzora),²⁷ D.Sz. Anyicskov (1733–1788, a filozófia és a matematika tanárai a moszkvai egyetemen, ateista szellemi munkáiban főleg a test és a lélek viszonyáról cikkezett),²⁸ A.M. Brjancev (1749–1821; művei: „A dolgok kapcsolatáról a világban” és „A természet általános és fő törvényeiről”, 1799),²⁹ A.A. Kaverznyev (Németországban tanult, s német nyelven írta fő művét „Az állatok elfajzásáról”, amelyben harcban állt Linné metafizikus és Binnet idealista-misztikus nézeteivel; az ember törzsfejlődését illetően összeütközésbe került az egyház hivatalos álláspontjával, amely tiltakozott a „majomös” gondolata ellen; a darwinizmus előfutára)³⁰, P.Sz. Baturin és A.A. Barszov felléptek a középkori skolasztika, a szkepticizmus és babonák ellen, nagyra értékelték a kísérleteket, a tudományos megfigyeléseket, a természettudományos ismeretek terjesztése mellett érveltek, s materialista-ateista gondolkodók voltak.³¹ (lásd Anyicskov: „Az ateizmus kistükre” c. művét!)

II. Katalin a „Mindenféle Mindenfajta” (Vszjakaja vszjacšina) c. folyóiratában élesen fellépett a bátorhangú tollforgatók ellen, tompítani akarva a szatira leleplező élet és erejét.

A 18. század nagyhatású gondolkodói közé tartozott G.Sz. Szkovoroda, az ukrán felvilágosodás egyik legnagyobb alakja, vándortanító, számos irodalmi-filozófiai mű szerzője. Szkovoroda beszédeiben és írásaiban elítélte az ukrán előkelők henyeségét, címkórságát és a szabad tulajdonra alapozott egyéni érdeket tekintette a haladás mozgatóerejének, valamint a közjó forrásának.

Az orosz demokratikus érzelmű értelmiség³² körében nagy hatást gyakoroltak N.I. Novikov (1744–1818) satírikus folyóiratai – 1769–1774 között Oroszországban 15 ilyen lap jelent meg – aki maró gúnnyal ostromozta a földesurak értelmetlen önkényét, lerántotta a leplet a hivatalnokok korrupságáról és zsarolásairól, a nemesek tudatlanságáról és felfuvalkodottságáról, s megkapó színekkel ecsetelte a jobbágyok nyomorát ill. jogfosztottságát. Novikov világosan látta, hogy a sajtó sokkal élesebb fegyver, hatása összehasonlíthatatlanul erősebb, mint a Törvénykönyv-szerkesztő Bizottságban vagy az egyetemi katedrákon elhangzott beszédeké.³³

Az orosz felvilágosult gondolkodók közül radikalizmusát tekintve A.N. Ragyiscsev (1749–1802) jutott a legmesszebbre, aki az „Utazás Pétervárról Moszkvába” (1790) c. híres, 650 példányban megjelent művében így jövendölt az orosz nép számára:

„Rettegj kegyetlen szívű földesúr

Ott látom minden jobbágyod homlokán ítéletedet!

... Ó, ha a rabok, akiket súlyos bilincsek terhe nyom, felbőszülve, kétségbeesésükben széjjelzúznák a szabadságukat lenyűgöző béklyóval fejünket (ti. a nemesekét), embertelen uraik fejét és vérükkel festenek pirosra földjüket! Mit vesztené ezzel az állam?”³⁴

Ragyiscsev személyében a dekabristák előfutárát kell tisztelnünk, aki büszkén vallotta magáról „Szabadság” c. ódájában:

„Én az vagyok, ki voltam, s kell is mindig lennem:

Nem fa, nem jámbor állat, szolga sem, de ember!”

Mint láttuk, a 18. századi orosz gondolkodók nézetei, javaslatai – pozitív szándékuk ellenére – meglehetősen következetlenek voltak, hiszen e szerzők képtelenek voltak felülemelkedni osztálykorlátaikon, azaz nem követelték a jobbágyrendszer teljes és radikális felszámolását, s valójában nem is értették meg a sorozatos parasztfelkeléseket, minthogy nem kis mértékben félték is azoktól. Ma már megmosolyogjuk és leírhatatlanul naívnak ítéljük meg e gondolkodóknak a felvilágosult uralkodókba vetett alaptalan illúzióit.

3. Az 1767-es Törvénykönyv-szerkesztő Bizottság

A társadalmi gondolat 18. századi fejlődésének sajátos színterét jelenti az 1767. évi Törvénykönyv-szerkesztő Bizottság tevékenysége, amelyhez a korabeli haladó közvélemény nagy reményeket fűzött, s benne a felvilágosult abszolutizmus oroszországi térnyerésének lehetőségét látta.

Az Orosz Birodalom egységes törvényhozásának felülvizsgálatát II. Katalin (1762–1796) trónralépése után egyre inkább időszerűvé tette, hogy ez idő tájt még mindig az 1649. évi ún. „Szobornoje ulozsenyje” alapján ítéleztek, amely már sem a nemesség érdekeinek nem felelt meg, de különösen a kereskedők tiltakozását váltotta ki elavult szelleme, korszerűtlensége és túlhaladottsága folytán. Ezért a cárnő 1766. december 14-én manifesztumot tett közzé – amelyet 3 egymást követő vasárnap felolvastak a templomokban – a bizottság küldötteinek összehívására.³⁵

Akkor a közigazgatási reform (1775) előtti birodalom 20 guberniumra, azok provinciákra, továbbá kerületekre tagolódott. Egy képviselőt küldtek a bizottságba a városok, ugyancsak egy nemest delegálhattak a kerületek is. Ezenkívül minden provincia után egy állami jobbágy, katona, ill. betelepült külföldi vehetett még részt a bizottság munkájában. A kozák küldötteket a jómódú sztarsina rétegéből kikerült előljárók képviselték. A kerületi és a városi választások egyfordulósak, a provinciaiak háromlépcsősek voltak.

A birodalomban összesen 564 küldöttet választottak meg, amelyből a városi képviselők aránya 39 % (208 fő; bár a birodalom össznépességének 5 %-át sem tették ki!), a nemességé 30 % (161 fő), az állami jobbágyoké 16 % (79 fő) volt. A kozákok 54 főt, a betelepültek, valamint az ún. jaszakos (főleg prémmel adózó) jobbágyok 34, az állami intézmények 28 küldöttet delegáltak a bizottságba. Nem képviseltethették tehát magukat a földesúri, a poszessziós, az ún. „hozzáírt” (pripisznije kreposznije) és az 1764-ben szekularizált kolostorok jobbágyai (az ún. ekonomicseszkiye kreposznije) sem.

A küldötteket számos privilégiummal ruházták fel, így mentesek voltak — társadalmi jogállásuktól függően — a kínzás és a testi fenyegetés alól, külön jelvényeket kaptak, amelyeket a nemesek később is viselhettek. A nemesi delegátusok egy évre 400, a városi és jobbágy küldöttek 120, ill. 30 rubel juttatásban részesültek.³⁶

1767. július 30-án nyílt meg a bizottság munkája a Kremlben. A tanácskozások színhelye a Granavitaja Palata lett, ahova maga Katalin is még aznap megérkezett népes kíséretével, s nyomban megválasztották a gyűlés marsallját, A.I. Bibikov személyében, akinek „az volt a feladata, hogy semmi olyan javaslat napirendre tűzését ne engedélyezze, amely zavarta volna a tanácskozások normális menetét”, azaz kényes kérdéseket feszegetett volna.³⁷ Ezért le is szögezték, hogy a bizottság nem azért ült össze, hogy unalmas panaszok sorát hallgassa végig, hanem ahelyett az új törvénykönyv összeállítását, s megszüvegezését tekinti feladatának.³⁸

A küldöttek hamarosan kijelöltek 3 kisebb (5–5 fős) albizottságot (direkciós, szerkesztő, előkészítő), amelyeknek figyelmükbe ajánlották, hogy az újságokat külön engedély nélkül nem informálhatják tevékenységükről, az elhangzott viták, felszólalások tartalmáról, a felmerült nézeteltérésekről. Ezt követően a 19 speciális szekció hozzálátott munkájához,

amelyek irányításában nem kis feladatot látott el P.A. Vjazemszkij herceg, II. Katalin jobbkeze, belpolitikai tanácsadója.

Az ünnepélyes megnyitón maga II. Katalin is felszólalt, amikor többek között az alábbiakat mondta: „Úgy gondoljuk, hogy az öncélú dicsőség helyett arra vagyunk kiválasztottak, hogy népünk javát szolgáljuk.” Ezen kijelentése után sokan sirvafakadtak, majd a hatás csak tovább fokozódott, amikor az uralkodónő így folytatta: „Istenem segíts, hogy törvényalkotásunk befejezése után népünk szabadabban, következőképpen gazdagabban éljen földjén, szerencsétlenségüket nem szeretném megérni.” A küldöttek ekkor felkérték a cárnőt, fogadja el a „Legnagyobb, Legbőlcsebb és a Haza anyjának” titulását.³⁹

A bizottság tevékenységéhez mintegy útmutatóul, vezérfonalképpen maga a cárnő írt terjedelmes „Utasítást” (Nakaz), amelyhez hasonló reformprogram addig ismeretlen volt az orosz politikai irodalomban, s törvényalkotási gyakorlatban. Az „Utasítás” elkészítésén a cárnő 1765 januárjától 1767 elejéig dolgozott, s erről 1765. március 28-án számolt be Mme Geoffrinhez írott levelében, amelyben arról tájékoztatta a divatos párizsi szalon tulajdonosnőjét, hogy immár 2 hónapja napi 3 órát dolgozik a birodalom új törvényeinek megszerkesztésén.⁴⁰ (A „Nakaz” teljes szövegét az Orosz Tudományos Akadémia csak később, 1907-ben adta ki!)

A „Nakaz” kidolgozásában II. Katalin franciás műveltsége, valamint a felvilágosodás jeles gondolkodóinak hatása – nem ritkán kompilációja – tükröződött vissza. Különösen nagy hatást gyakoroltak az „Utasítás” megírására Montesquieu „A törvények szelleme” (1748) c. munkája – amelyet Katalin az „uralkodók imakönyvének” nevezett, mivel minden sorát a józan ész lebilincselő ereje hatja át – valamint Beccarianak, a kiváló olasz jogtudós – kriminalistának „A bűnökről és büntetésekről” (1764) c. műve. A cárnő azonban nem a lényegyet ragadta meg a nyugat-európai filozófusok munkáiban, hiszen nem a feudalizmus kérlelhetetlen bírálata nyerte meg tetszését, hanem éppen ideológiájuk gyenge sarkpontja: a felvilágosult uralkodókba vetett naív hitük, amelyre ő maga is a „Nakaz” mondanivalóját alapozta. II. Katalin mindenekelőtt arról igyekezett meggyőzni a bizottság tagjait, hogy Oroszországban a közjó és a kormányzás egyetlen forrása csak az önkényuralom lehet.

A „Nakaz” először 20 fejezetből állt (így: a szenátusról; a birodalom polgárainak jogállásáról; az állampolgárok egyenlőségéről és szabadságáról; a törvényekről általában; a büntetésekről; a bírósági joggyakorlatról; a büntetőbírósági eljárásról; a jobbágyok helyzetéről; a birodalom népessé-

gének növeléséről; a kézművességről és a kereskedelemről; a nevelésről; a nemességről; a városokról; az örökségről; a törvények kodifikálásáról; a vallási türelemről; azokról a cikkelyekről, amelyek megvilágítást igényelnek), amelyhez a szerkesztés során további kettő járult (a rendőrségről, ill. az államháztartásról).⁴¹ Láthatjuk tehát, hogy a „Nakaz” a társadalmi problémák széles körére vonatkozott, de különösen a joggyakorlat és a bíróságok működését kívánta szabályozni, hangsúlyozva, hogy a bűnözés, a betegségek stb. megelőzésének záloga a felvilágosodás eszméinek és ismereteinek terjesztésében rejlik.

A „Nakaz” felsorolt fejezetei cikkelyekre tagolódtak, szám szerint 655-re, amelyekből 294-et Montesquieu-től, 104-et pedig Beccariától vett át. (Ez utóbbit „A büntető bírósági eljárás” c. 10. fejezet 108 cikkelyéből!) Az „Utasítás” kritikai elemzésével fényt deríthetünk továbbá az 1751-től kibocsátott nagy francia Enciklopédia, ill. a német Bielfeld és Justi publicisták hatására, nézeteik kompilációjára. Így kiderül, hogy a „Nakaz” legalább háromnegyed része külföldi szerzők fordításából származik, amelyet maga II. Katalin is később beismert. A „Nakaz” német fordítását elküldte II. Frigyesnek is az alábbi levél kíséretében: „Ön beláthatja, hogy én mint a mesebeli varjú, idegen tollakkal ékeskedtem, mivel ebben az írásban én csak az anyag elrendezését végeztem, csupán egy-egy sor, szócska az enyém.”⁴²

Az idegen nyelvű fordításokat a cárnő Kozickij nevű titkára végezte el, mivel Katalin ekkor még nem tudott kifogástalanul oroszul. A kompilációk fordítása következtében az egyes fejezetek között nem ritkán ellentmondások is előfordulnak. (Pl. a Montesquieu-től átvett fejezetben megengedhető a lefejezés, a Beccariától merített részben nem! 79. § ill. 209–212. §.)

A „Nakaz” szövege több változatban ismeretes. Első megfogalmazásában az uralkodónő még elítélte a jobbágykizsákmányolás szembeszökően kegyetlen formáit, az erőszakos túlkapásokat. Az elkészült fogalmazványt bemutatta P.I. Panyin grófnak, aki azt elolvasva, szörnyülködve kiáltott fel: „Ezek olyan axiómák, amelyek még a falakat is képesek ledönteni.”) („aksziomi, szposzobnie oprokinuty dazse sztyeni”).⁴³ Katalin megszívlelte Panyin intését, s egyszersmind feljogosította a vitában résztvevőket, hogy húzzák ki fogalmazványából mindazt, amit abban nem helyeselnek. „Minden cikknél viták alakultak ki – írta a cárnő – s ők az általam írottaknak több mint a felét kihúzták.”⁴⁴ Tehát még Katalin egészen mérsékelt reformjavaslatai is erős ellenállást váltottak ki a biroda-

lom vezető köreiben. A főurak elsősorban azokat a részekert nyírbálták meg, ahol – fokozódó állami adóterhek biztosítása érdekében – a cárnő bizonyos keretek között korlátozni kívánta a földesúri kizsákmányolást. Különösen sokat töröltek a XI. fejezetből, amely a jobbágyság gazdasági-szociális helyzetének bizonyos javítását irányozta elő, de heves ellenállást váltottak ki a kereskedői rend fokozottabb támogatását célzó javaslatai is. Viszont a nemesség maradéktalanul helyeselte a helyi, rendi-korporációs kiváltságok felszámolását. A balti tartományok sorsáról ezzel kapcsolatban a következőket írta a „Nakaz”: „Ezeket a provinciákat pedig a szmolenszkivel egyetemben a leggyorsabban el kell oroszosítani, hogy ne pislogjanak úgy, mint béka a kocsonyában.”⁴⁵

Világosan látnunk kell tehát, hogy II. Katalin tervezete nem a feudális-jobbágytartó rendszer alapja vagy pillérei ellen irányult – hiszen a jobbágyfelszabadítás kérdése még érintőlegesen sem szerepelt benne, még a személyi függés felszámolásának formájában sem – hiszen a tervezett szerény reformokkal éppen a fennálló viszonyokat kívánta korszerűsíteni, annak élettartamát szándékozott meghosszabbítani.

Az 1767 nyarán összeült „Törvénykönyv-szerkesztő Bizottság” üléseiről készült jegyzőkönyvek gazdag anyagot szolgáltatnak az orosz nemesség és kereskedők politikai nézeteinek tanulmányozásához is.⁴⁶ Az első „utasítást” egy a novgorodi kormányzóság, belozori provincia, kargopoli kerületéből való jobbágyküldött terjesztette elő, amelyet nyomban 26 hozzászólás és írásbeli vélemény követett.⁴⁷ Egyébként az első 14 ülés alkalmából mindössze 12 olyan utasítást olvastak fel, ill. vitattak meg, amely valamilyen formában a jobbágykérdéssel foglalkozott. A viták rendkívül vontatottan haladtak, különösen ha az a nemességet valamilyen módon érintette. A tanácskozásokon az orosz nemesség képviselői szűk, rendi jellegű követelésekkel léptek fel, s mindenáron a régi kiváltságaik helyreállítását szorgalmazták (pl. a szökött parasztok szigorú megbüntetése, stb.), de osztályérdekeik védelmében heves kirohanásokat intéztek a kereskedők ellen is, hangoztatva, hogy a nemesi rendhez nem tartozók ne kezdhessenek ipari és kereskedelmi vállalkozásokba. A növekvő erejük tudatára ébredt kereskedők viszont a maguk számára követelték az iparűzés és a szabad kereskedelmi tevékenység monopóliumát.⁴⁸ 1767-ben a nemesi jogokról ill. a kereskedők helyzetéről 46, a lívlandi és észti privilégiumokról 10 ülészakon keresztül vitáztak a küldöttek.

Moszkvában 1767 decemberében fejeződött be az első ülészak, s ekkor a delegátusok átköltöztek Pétervárra, ahol 1768. február 18-án újra

megindultak a törvénykönyv feletti viták. A fővárosban a bizottság előbb 5 hónapon keresztül a jogszolgáltatásról vitázott, 70 ülést tartottak, 200 küldött véleményét hallgatták meg, majd 3 hónapon keresztül újra a nemesi privilégiumokról disputáltak, amelyek áttételesen mindannyiszor a jobbágycérdést is érintették. Ám a vitákban II. Katalin szerény javaslatainak csak néhány támogatója akadt, így Grigorij Korobjin — a kozlovi kerület követe —, aki 1768. május 5-i felszólalásában a feudális jogszolgáltatás fonákosságaira mutatott rá, bebizonyítva, hogy a jobbágyok szökését a földesúri önkény, a gyakori túlkapások és az embertelen kizsákmányolás szüli. Előterjesztett javaslatát — amelyben azt indítványozta, hogy a jobbágy a továbbiakban szabadon rendelkezessen munkájával — azonban mindössze csak hárman támogatták.⁴⁹

A nemesi küldöttek általános hangulatát jobban tükrözte M.M. Scserbatov herceg (jaroszlávli képviselő) felszólalása, amelyben azt igyekezett bizonygatni, hogy a paraszti szökéseket nem a rossz gazdasági-szociális körülmények, hanem a kedvezőtlen éghajlati viszonyok idézik elő.⁵⁰ Scserbatov következetesen fellépett a tőzsgyökeres nemesség érdekében, védelmezve azok évszázados „szent jogait”. „A jobbágytartás kizárólag a nemesség privilégiuma — hangsúlyozta —, mert rajtuk keresztül tanulja meg a birodalom egy kis részének irányítását.”⁵¹ Véleménye szerint a kereskedők nem formálhatnak jogot jobbágyvásárlásra, amelyet statisztikai kimutatásokkal igyekezett alátámasztani. E szerint: a 7,5 millió jobbágylélekből valójában csak kb. 3,3 millió végez szántást-vetést, foglalkozik tehát effektív földműveléssel, akik 17 millió emberre dolgoznak, termelik meg kenyereket. Tehát minden földműves — érvelt tovább Scserbatov — 5 másik embert tart el, s ha a 20 000 kereskedő csak 2–2 lelket vásárolna meg, további 40 000-rel csökkenne a szántó-vetők száma, ez pedig a 18. századi termésátlagok mellett nem megengedhető.⁵²

A nemesség védelmében Scserbatovot talán csak A.P. Nariskin herceg — mihajlovói nemes — múlta felül hírhedt nézeteivel, jobbágyülöletével. Felszólalása szerint „a nemesi rang az a legszentebb adomány, amely megkülönbözteti egyik embert a másiktól, s amely lehetővé teszi számára és utódainak, hogy ennek megfelelően éljen.”⁵³ Véleménye szerint a birodalomban még 2 millió földműves sem akad, akik gabonát termelnének, ezért a kereskedők igénye jobbágyvásárlásra abszurd, s hovatovább a „szent Oroszország létét fenyegeti.”⁵⁴

A viták során egyértelműen kiderült, hogy a birodalomban a legelemibb szociális intézmények (kórházak, árvaházak, gyógyszer) is hiányoz-

nak, nincsenek megfelelő számban kenyérgabonaraktárak, bankok, posták, iskolák. Sok felszólaló keserűen panaszolta a jogszolgáltatás hibáit, fonákságait, rámutatva annak számos középkori maradványára.

A „Törvénykönyv-szerkesztő Bizottság” összehívása és vitái alkalmából is kitűnt, hogy II. Katalin politikája céltudatosan a balti tartományok beolvasztására irányult. 1767-ig a balti nemesség képviselői sohasem vettek részt birodalmi jellegű tanácskozásokon, ám most ukáz formájában megjelenésre szólították fel őket, s a nemesi önkormányzat vezetői valóban részt is vettek a törvénykönyv előkészítő vitáiban, ahol a jobbagykérdés alapvető pontjaiban teljes egyetértésre jutottak az orosz nemességgel. Sőt az orosz nemesség konzervatív képviselői egyenesen a balti tartományok jobbagyviszonyait állították példaképül a kormányzat elé. Livland és Észtország különállását illetően azonban már eltértek a vélemények, s több orosz küldött keményen nekitámadt a balti privilégiumoknak. A bizottság ülésein mindenki – a német küldöttek kivételével – az ún. határszéli kiváltságok és a különállás felszámolását követelte. (Az ülészek későbbi elnapolása pedig tulajdonképpen megmentette egy időre a balti tartományok „alkotmányát”!)

II. Katalin másfél év leforgása alatt meggyőződhetett arról, hogy manőverező, liberális politikáját a rövidlátó nemesi többség nem támogatja. A 203. ülés során kialakult viták, ellentétek meggyőzték arról is, hogy a bizottság – összetétele folytán – nem munkaképes, hiszen a feszült érdeellentéteket lehetetlen volt összhangba hozni. Ezért az uralkodónő 1768. decemberében – a kirobbant orosz–török háború ürügyén – bizonytalan időre elnapolta az üléseket és a bizottság tagjait elbocsátotta. A nagy bizottság beszüntette munkáját, de egyes alszekciók még évekig funkcionáltak. Katalin később emlékirataiban sikeresnek és eredményesnek könyvelte el a bizottság tevékenységét, hiszen mint írta: „kiderült, hol szorít a cipő (gd'e basmak zsmjot nogu?), s mi arra törekedtünk, hogy ezt kijavítsuk.”⁵⁵

S bár az elkövetkező évtizedben 1775-ig Katalin „három nagy csatát nyert” (1772. Lengyelország első felosztása; az 1768–74. évi orosz–török háború győztes befejezése; az 1773–75. évi Pugacsov vezette parasztháború leverése és megtorlása), a bizottságot többé mégsem hívta össze, hiszen meggyőződött annak életképtelenségéről, értelmetlen, meddő vitáiról.

II. Katalinnak a „Nakaz”-ban tükröződő álláspontja egy Európaszerte jelentkező újszerű feudális kormánypolitika orosz változata volt.

Ezt a sajátos „taktikát” a polgári történetírás „felvilágosult abszolutizmusnak” nevezte el, amelyről azóta könyvtárnyi szakirodalom jelent meg, így annak tárgyalása már túlnőne témánk keretein.

Jegyzetek

1. A 18. századi orosz kultúra általános történetéhez: *B.I. Krasznobajev*: Ocserki isztorii russzkaj kulturi XVIII veka. M. 1972; *uő.*: Russzkaja kultura XVIII veka. Isztorija SzSzsZR. 1976/6. 29–45; *Ja.D. Iszajevics*: Ukranszkaja kultura XVIII veka. Isztorija SzSzsZR. 1980/5. 85–98; *V.V. Poznanszkij*: Ocserk formirovanyija russzkaj nacionalnoj kulturi. M. 1975.
2. Akagyemija nauk SzSzsZR. Perszonalnij szosztav, 1725–1917. t. 1. M. 1974; *A.N. Bogoljubov*: Rosszjizskaja nauka XVIII veka. Voproszi isztorii. 1980/4. 82–95; *G.A. Knyazev – A.V. Kolcov*: Kratkij ocserk isztorii Akagyemii nauk SzSzsZR. izd. 2. M. 1957; *G.D. Komkov – B.V. Levsin – L.K. Szemjonov*: Akagyemija nauk SzSzsZR. t. 1. 1724–1917. M. 1977; *B.I. Krasznobajev*: Glava duh akagyemij. (J.R. Daskova, 1743–1810). Voproszi isztorii. 1971/12.
3. *J.Sz. Kuljabko*: Zamecsatyelnije pitomci Akagyemiceszkovo unyiverszityeta. L. 1977.
4. M.V. Lomonoszov és a Moszkvai Egyetem tevékenységéhez: *J.K. Azarenko*: Mirovoztrenyije M.V. Lomonoszova. Minszk. 1959; *M.T. Beljovszkij*: Nas pervij, nas moszkovszkij, nas rosszjizskij. M. 1970; *uő.*: M.V. Lomonoszov – nas pervij unyiverszityet. M. 1961; *P.N. Barkov*: Lityeraturnoje tvorcsesztvo M.V. Lomonoszova, M.-L. 1962; *V.L. Csenakal*: Euler i Lomonoszov. V Knyige: L. Euler. M. 1958; *P.L. Kapica*: Lomonoszov i mirovaja nauka. V Knyige: Zsizny dlja nauki. M. 1965; *Ju.Sz. Kukuskin – D.K. Selesztov*: Moszkovszkomu unyiverszityetu 225 let. Voproszi isztorii. 1980/1. 21–32; *V.P. Liszcov*: M.V. Lomonoszov – radonacsalnyik russzkovo prosvetyityelsztva. Voronyez. 1961. M.V. Lomonoszov: izbrannüje proizvegyenyija (Vsztup. sztatija: *A.M. Morozov*). M.-L. 1965; *A.A. Morozov*: M.V. Lomonoszov, 1711–1765. L. 1965; *G.A. Novickij*: Razvityije v Moszkovszkom unyiverszityete vo vtoroj polovine XVIII veka. Vesztnyik MGU. 1961/6. 16–26; *V. Parkadze*: M.V. Lomonoszov. Tbiliszi. 1961; *M.V. Szicsev-Mihajlov*: Iz isztorii russzkaj skoli i pedagogiki XVIII veka. M. 1960; *A.V. Zapadov*: Otyec russzkaj poezii (M.V. Lomonoszov). M. 1961.
5. A korabeli orosz természettudományok történetéhez: *Ja. F. Antosko*: Isztorija geografii. izd. 5. M. 1974; *Sz.Ja. Fel*: Kartografija Rosszii XVIII veka. M. 1960; *N.A. Figurovskij*: Ocserk obscej isztorii himii. M. 1969; *V.I. Grekov*: Ocserki iz isztorii russzkijh geograficeszkijh isszledovanyij v 1725–1765 godah. M. 1960; *N.D. Lebegyev*: Ocserki po isztorii geografii Rosszii XVIII veka (1725–1800). M. 1964; *T.A. Lukina*: I.I. Lepjohin. M.-L. 1965; Razvityije fiziki v Rosszii. t. 1. Ot nacsala XVIII veka do Velikoj oktjabrszkaj szocialiszticeszkaj revolucii. (Red.: *A.Sz. Predvogyityelev – B.I. Szpasszkij – A.F. Kononkov*).

- M. 1970; *Ja. A. Snejberg*: U izstokov elektrotehniki. Zsizny i gyejatyelnosztzy pervovo russzkovo elektrotehnika, akagyemika V.V. Petrova. M. 1963; *Z.K. Szokolovszkaja*: 200 naucsnih biografij. M. 1975; *N.F. Utkina*: Vzaimootnose-nyje matematiki i jesztjesztvennih nauk v Rosszii v XXVIII veke. Voproszi filosofii. 1964/8; *P.J. Zabłudovszkij*: Isztorija otyecsesztvennoj medicini. M. 1960.
6. *A.M. Szaharov*: Lomonosov – isztorik v ocenke russzkoy isztoriografii. Vesztnyik MGU. 1961/5.
 7. A 18. századi orosz földrajzi felfedezésekhez: *A.I. Alekszejev*: Hozsgyenije ot Bajkala do Amura. M. 1976; *uő.*: Szugyba Russzkoy Ameriki. Magadon. 1975; *M.I. Belov*: Podvig Szemjona Gyezsnyova., M. 1973; *N.K. Csukovszkij*: Bering. M. 1961; *A.B. Danyilszon – V.A. Makrusin*: Zov dalnyih morej. M. 1979; *N.G. Fradkin*: Kraseninnikov. izd. 3. M. 1974; *I.V. Glusankov*: Szekretnaja ekszpegyicija. (Ekszpegyicija Krenyicina – Levasova). Magadan. 1972; *N.A. Gvozgyeckij*: Geograficeszkije otkrityija v SzSzsZR. M. 1978; *V.A. Gyivin*: Russzkije moreplavanyija na Tyihom okeanye v XVIII veke. M. 1971; *J.P. Magidovics*: Ocserki po isztorii geograficeszkijh otkrityij. M. 1967; *A.P. Okladnyikov*: Otkrityije Szibiri. M. 1981; *V.M. Paszeckij*: Vitusz Bering. M. 1958; *B. Polevoj*: Grigorij Selehov – „Kolumb russzkij.” Magadan. 1960;
 8. *V.V. Oreskin*: Volnoje ékonomieszkoje obszesztvo r Rosszii, 1765–1917. M. 1963; *N.L. Rubinsztejn*: Szelszkoje hozjajsztvo Rosszii vo vtoroj polavinye XVIII veka. M. 1957.
 9. *T.A. Lukina*: I.I. Lepjokin. M.-L. 1965.
 10. *I. Alekszandr*: Hudozsnyik mehanyiceszkijh gyel (I.P. Kulibin). M. 1972; *A.N. Bogoljubov*: Isztorija mehanyiki masin. Kijev. 1964; *uő.*: Praktika mehanyiki i mehanyika praktyki (Iz isztorii nauki i tyehnyiki XVIII veka). M. 1976; Isztorija tyehnyiki. (Red.: *Sz.V. Suhargyin*). M. 1967; *Ju. N. Malevinszkij*: Dorozse vszjakovo zolota (I.P. Kulibin). M. 1980; *N.N. Raszkin*: I.P. Kulibin. M.-L. 1962; *uő.*: Voproszi tyehnyiki v gyejatyelnosztzy XVIII veka. Vesztnyik Akagyemii nauk SzSzsZR. 1974/4. 55–66.
 11. Isztorija tyehnyiki: Red. *V.V. Danyilevszkij*: M. 1962; *A.G. Kozlov*: Tvorci tyehnyiki na Urale. Szverdlovsk. 1981; Tyehnyika v jejo isztoriceszskom razvityii. Red.: *Sz.V. Suhargyin – A.A. Kuzmin – N.N. Sztaskova*. M. 1979; *V.Sz. Virginszkij*: Tvorci novoy tyehnyiki v kreposztnoj Rosszii. izd. 2. M. 1962.
 12. *L.V. Cserepnyn*: Russzkaja isztoriografija do XIX veka. M. 1957; *Sz.L. Pestic*: Russzkaja isztoriografija XVIII veka. L. 1961; *A.M. Szaharov*: Isztoriografija isztorii SzSzsZR. Doszovetszkij period. M. 1978; *Sz.M. Valk*: I.M. Boltyin i jevo rabota nad „Russzkoy Pravdoj”. M.-L. 1958; *A.G. Zadera*: Voproszi isztorii kresztjansztva v rabotah russzkijh isztorikov vtoroj polaini XVIII veka (M.M. Scserbatov, I.M. Boltyin, A.N. Ragyiscsev). Ucsonije zapiszki Rosztovszkovo – na Donu gosz. inyuversztijeta. t. 1. vipuszak 3. 1958.
 13. A témára vonatkozó fontosabb szakirodalom: *I.Sz. Bak*: Antifeodalnije ékonomieszckije ucsenyija v Rosszii vtoroj polovini XVIII veka. M. 1958; *V.N. Bernadszkij*: Ocserki po isztirii klasszovoj borbi i obszesztvenno-polityiceszkoy miszli v tretjej csetvertyi XVIII veka. Ucsonije zapiszki Leningradszkovo gosz. ped. insztrituta imenyi A.I. Gercena. t. 229. L. 1962; *A.G. Bolebruh*: Peredovaja

obszecsztvenno-polityiceszkaja miszl vtoroj polovini XVIII veka i carizm. Dnyepetrovsk. 1979; *I.Z. Dergacsev*: Iz isztorii russzkoj obszecsztvennoj miszli (70-je godi XVIII veka). Ucsonyije zapiszki Uljanovszkovo ped. insztituta. t. 21. vipuszk 5. 1969. 224–256; *I.L. Fedosov*: Iz isztorii russzkoj obszecsztvennoj miszli XVIII sztoletyija (M.M. Scserbatov). M. 1967; *G.A. Galin*: Pervenci szvobodi (A.N. Ragyiscsev). M. 1971; K isztorii ekonomiki, klasszovoj borbi, kultúri i obszecsztvennoj miszli v Rosszii konca XVIII–XIX sztoletyij. (Red.: *V.V. Pugacsov*). Ucsonyije zapiszki Gorkovszkovo gosz. unyiversityeta. vipuszk 58. Gorkij. 1963; *Ju. F. Karjakin* – *J.G. Plimak*: Zapretnaja miszl obretajet szvobodu. M. 1966; *Ju. A. Kogan*: Ocserki po isztorii russzkoj ateiszticeszkaj miszli XVIII veka. M. 1962; *L.A. Kogan*: Kreposztnije volnodumci. M. 1966; *M.D. Kurmacseva*: Kreposztznaja intelligencija v Rosszii (vtoraja polovina XVIII-nacsalo XIX veka). M. 1983; *ua.*: Kreposztznaja intelligencija v Rosszii v XVIII veke. Voproszi isztorii. 1979/1. 82–95; *V.V. Mavrogyin*: Klassszovaja borba i obszecsztvenno-polityiceszkaja miszl v Rosszii XVIII veka. L. 1964; *V.V. Poznanszkij*: Talanti v nyevole. M. 1962; *V.V. Pugacsov*: A.N. Ragyiscsev. (Evoljucija obszecsztvenno-polityiceszkikh vzgljadov). Gorkij. 1960; *I.Ja. Scsipanov*: Filoszofija russzkovo praszvescsenyija (vtoraja polovina XVIII veka). M. 1971; *M.M. Strange*: Demokratyiceszkaja intelligencija v Rosszii v XVIII veke. M. 1965; *L.F. Zaharova*: Polozsenyje kresztjan i obszecsztvenno-polityiceszkaja miszl v Rosszii XVIII veka. M. 1969; *V.A. Zapadov*: K isztorii „volnih” tipografij v Rosszii XVIII veka. L. 1970;

E. Donnert: Öffentliche Meinung und Pressepolitik unter Katharina II. Zeitschrift für Slawistik. 1973/6; *uő.*: Soziale Bewegungen und gesellschaftspolitisches Denken in Russland in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. 1976. Heft. 8; *uő.*: Aufklärung und anteilebeigenschaftliches Denken in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. 1972. H. 8; *uő.*: Zur politischen Ideologie der russischen Adelsaristokratie in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. Zeitschrift für Slawistik. 1973. H. 4; *uő.*: Mihail Scserbatov als politischer Ideologe der russischen Adels in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. ZfSl. 1973. H. 4; *uő.*: Zur Gesellschaftsauffassung Dmitrij Golicins. JbW. 1973/2; *uő.*: Zur Gesellschaftspolitik und Staatsräson des aufgeklärten Absolutismus in Russland unter Katharina II. Jahrbuch für Geschichte der sozialistischen Länder Europas. Bd. 18/2. Berlin. 1974; *uő.*: Zur ausenpolitischen Ideologie der russischen Gesellschaft in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. ZfSl. 1974. H. 1; *uő.*: Zur bürgerlichen Ideologie der russischen Gesellschaft in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. ZfG. 1974. H. 7; *uő.*: Zur Verbreitung bürgerlicher Wissenschafts – und Gesellschaftslehren an der Universität Moskau in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. JGSLE. Bd. 23/2. 1979; *uő.*: Johann Georg Eisen (1717–1779). Ein Vorkämpfer der Bauernbefreiung in Russland. Leipzig. 1978; *C. Grau*: Zur Ideologiegeschichte in Russland und zu den deutsch – russischen Beziehungen in den 60–70-er Jahren des 18. Jahrhunderts. JGSLE. Bd. 23/2. 1979; *U. Lehmann*: Kritik und humanistisches Menschenbild der russischen Aufklärung. ZfSl. 1973. H. 2; Klassenkampf und revolutionäre Bewegung in der Geschichte Russlands von den Anfängen bis

zur Oktoberrevolution (Hg. von *V.K. Buganov – P. Hoffmann – V.T. Pasuto – G. Voigt*). Berlin. 1977;

J.T. Alexander: Autocratic Politics in National Crisis. The Imperial Russian Government and Pugachev's Revolt (1773–1775). Bloomington. 1969; *uő.*: The Literature of Eighteenth – Century Russia. New York. 1967; *M. Kochan*: Life in Russia under Catherine the Great. London. 1969; *M. Raeff*: Imperial Russia, 1682–1825. The Coming of Modern Russia. New York. 1971; *uő.*: Home, School and Service in the Life of the 18-th Century Russian Nobleman. Slavonic and East European Review. 1962. vol. 40. N. 95; *uő.*: Origins of the Russian Intelligentsia. The Eighteen – Century Nobility. New York. 1966; *uő.*: Russian Autocracy and Its Officials. Russian Thought and Politics. Cambridge. 1957; *uő.*: State and Nobility in the Ideology of M.M. Schcherbatov. American Slavic and East European Review, 1960. vol. XIX. N. 3; *uő.*: Staatsdiens, Aussenpolitik, Ideologien. Die Rolle der geistigen Entwicklung der russischen Adels im 18. Jahrhundert. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Bd. 7. 1959. H. 2; *uő.*: Der Stil der russischen Reichspolitik und Fürst G. A. Potemkin. ZfGO. Bd. 16. 1968. H. 2; *R. Jones*: The Emancipation of Russian nobility, 1762–1785. Princeton. New Jersey. 1973;

14. Az európai felvilágosult abszolútizmus történetéhez: *P. Hoffmann*: Aufklärung, Absolutismus und aufgeklärter Absolutismus in Russland. In: Studien zur Geschichte der russischen Literatur des 18. Jahrhunderts. Veröffentlichungen des Instituts für Slawistik. 28/IV. Berlin. 1970; *Ch. Petrie*: Die absolute Monarchie und ihr System. Historia mundi. (Ein Handbuch der Weltgeschichte). Bd. 7. Bern. 1957; *W. Hubatsch*: Das Zeitalter des Absolutismus. Braunschweig. 1962; *F. Hartung*: Der aufgeklärte Absolutismus. Historische Zeitschrift. Bd. 180. 1955. *P. Mitrofanov*: Josef II. Seine politische und kulturelle Tätigkeit. Wien–Leipzig. 1910; *F. Mehring*: Ein aufgeklärter Despot. Zur preussischen Geschichte vom Mittelalter bis Jena. Prag. 1933; *uő.*: Die Lessing Legende. Berlin. 1963; *H.L. Mikoletzky*: Österreich. Das grosse 18. Jahrhundert. Wien. 1967; *H. Holborn*: Deutsche Geschichte in der Neuzeit. München–Wien. 1970; *I. Mittenzwei*: Über das Problem des aufgeklärten Absolutismus. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. 1970; *G. Schilfert*: Deutschland, 1648–1789. Berlin. 1962; *F. Wagner*: Europa im Zeitalter des Absolutismus. München. 1959;

M. Beloff: The age of Absolutism, 1660–1815. London. 1954; *R.W. Harris*: Absolutism and Enlightenment, 1660–1789. London. 1964; *P. Gay*: The Enlightenment. New York. 1969; *W. Blanning*: Joseph II and Enlightened Despotism. London. 1970; *Kosáry Domokos*: Felvilágosult abszolútizmus – felvilágosult rendiség. Történelmi Szemle. 1976/4.

15. *V.P. Volgin*: A társadalmi eszme fejlődése Franciaországban a 18. században. Bp. 1967. 9–14.
16. Az orosz felvilágosult abszolútizmus történetéhez: *I.A. Fedosov*: Proszvescsonnij abszolútizm v Rosszii. Voproszi isztorii. 1970/9; *I.A. Buligin – J.I. Indova – A.A. Preobrazsenszkij – Ju. M. Tyihonov – Sz. M. Troickij*: Nacsalnij etap genezisa kapitalizma v Rosszii. Voproszi isztorii. 1966/10; *M. P. Pavlova – Szilvanskaja*: K voproszu ob oszobennosztyah abszoljutyizma v Rosszii. Isztorija SzSzSzR. 1968/4; *A.L. Sapiro*: Ob abszoljutyizme v Rosszii. Isztorija

SzSzSzR. 1968/5; *A.M. Davidovics – A.A. Pokrovskij*: O klasszovoj szucs-nosztji i etapah razvityija russzkovo abszoljutyizma. Isztorija SzSzSzR. 1961/1; *Sz. M. Troickij*: O nyekotorih szpornih voproszah isztorii abszoljutyizma v Rosszii. Isztorija SzSzSzR 1060/3; *uő.*: Rosszija v XVIIIveke. M. 1982;

W. Küttler: Lenins historisch – politische Konzeption des russischen Absolutismus. JGSLE. Bd. 14/1. 1970; *uő.*: Gesellschaftliche Voraussetzungen und Entwicklungstyp des Absolutismus in Russland. JGSLE. Bd. 13/2. 1969; *F. Engels*: Die auswärtige Politik des russischen Zarentums. Marx–Engels Werke. Bd. 22. Berlin. 1963; *E. Donnert – P. Hoffmann*: Zur Frage der wissenschaftlichen und sozialen Grundlagen des Absolutismus in Russland. ZfG. XIV. 1966/5; *P. Hoffmann*: Entwicklungsetappen und Besonderheiten des Absolutismus in Russland. JGSLE. Bd. 14/2. 1970. 107–137; *A. Ja. Awrech*: Der Absolutismus und seine Rolle bei der Herausbildung des Kapitalismus. Sowjetwissenschaft-Gesellschaftwissenschaft. Beiträge. 1969/2; *C. Grau*: Probleme des Absolutismus in Russland 17. und 18. Jh. Wissenschaftliche Beiträge für die Geschichtslehrer. 5. Berlin. 1969; *iff. Barta János*: A felvilágosult abszolútizmus. AUD. KLTE. Debrecen. 1976. 3–30; *Niederhauser Emil*: Az orosz felvilágosodott abszolútizmus kérdésehez. AUD. KLTE. Debrecen. 1964; *uő.*: Az orosz felvilágosodás. Bp. 1966.

17. Izbrannije proizvedenyija russzkih miszlityelej vtoroj polovini XVIII veka. (Vsztpityelnaja sztatyja: *I. Ja. Scsipanov*). t. 1. Moszkva. 1952. 5–87.
18. Az orosz felvilágosodás (szerk.: *Niederhauser Emil*). Bp. 1966. 61–14.
19. *C. Grau*: Zur Ideologiegeschichte in Russland und zu den deutsch-russischen Beziehungen in den sechziger-siebziger Jahren des 18. Jahrhunderts. In: Jahrbuch für Geschichte der sozialistischen Länder Europas. Berlin. 1979/2, S. 83–98.
20. *E. Donnert*: Zur Verbreitung bürgerlicher Wissenschafts – und Gesellschaftslehren an der Universität Moskau in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. In: Jahrbuch für Geschichte der sozialistischen Länder Europas. Berlin. 1979/2, S. 25–35.
21. *G.P. Makogonenko*: Nyikolaj Novikov i russzkoje prosvszcsenyije. Moszkva–Leningrád. 1952. 68–74; Isztorija russzkoj szurnalisztiki XVIII veka. (redaktor: *P.N. Berkov*). Moszkva – Leningrád. 1958; Hresztomatyija po russzkoj lityerature XVIII veka. (red. *A.V. Kokorjev*). Moszkva. 1965.
22. Izbrannije proizvedenyija... 18–22.
23. *uo.* 411–661.
24. *E. Donnert*, 30–32.
25. Izbrannije proizvedenyija ... 187–335.
26. *I.A. Tretyakov* tevékenységéhez: Izbrannije proizvedenyija... 3335–362.
27. *uo.* 87–110; *E. Donnert*, 26–27.
28. Izbrannije proizvedenyija... 111–186.
29. *uo.* 363–386.
30. *uo.* 387–396.
31. *uo.* 105–186.
32. *M.M. Strange*: Demokrattyicseszakaja intelligencija v Rosszii XVIII veka. M. 1965; *M.D. Kurmacseva*: Kreposztznaja intelligencija v Rosszii v XVIII veke. M. 1983.

33. *G.P. Makogonenko*: N.I. Novikov i russzkoje proszvescsenyije XVIII veka. M.-L. 1952; *A.V. Zapadov*: Russzkaja zszurnalisztyika XVIII veka. M. 1964; *uő.*: P.N. Berkov: Isztorija russzkoj zszurnalisztyiki XVIII veka. M.-L. 1958;
34. *D.Sz. Babkin*: A.N. Ragyiscsev. M. 1966; P.N. Berkov: Nyekotorije szpornije voproszi szovremennovo izucsenyija zsziznyi i tvorcsestva A.N. Ragyiscseva. Szbornyik „XVIII vek”. t. 4. M.-L. 1959. 172–206; *A.I. Sztarcev*: Ragyiscsev v godi „Putyesesztvija”. M. 1960; *L.B. Szverlov*: A.N. Ragyiscsev. M. 1958.
35. *A.I. Markovics*: Predlozsenyija o szozive Komisszii dlja szosztavlenyija projekta novovo Ulozsenyija. Zapiszki imperatorszkovo Odesszkovo obscsesztva isztorii i drevnosztyej. Odessza. 1896. *G. Sacke*: Adel und Bürgertum in der Gesetzgebenden Kommission Katharinas II von Russland. JfGO. 1938/3. 408–417; *uő.*: Die Gesetzgebende Kommission Katharinas II. JfGO. 1940/1.
36. *A.V. Florovszkij*: Szosztav Zakonodatyelnoj Komisszii 1767 goda. Odessza. 1915. 7.
37. *A.I. Bibikov*: Isztorija Jekatyerinszkaj Zakonodatyelnoj Komisszii. Odessza. 1910. 84–87.
38. *V.O. Kljucsevszkij*: Kursz rosszkoj isztorii. 5. M. 1940. 86–88.
39. Uo. 91–93.
40. uo. 76.
41. uo. 78–79.
42. uo. 76–77.
43. uo. 78.
44. *G. Sacke*: Die Gesetzgebende Kommisszion, 143.
45. *Perényi József – Dolmányos István*: A Szovjetunió története. I. Egyetemi jegyzet. 172.
46. *M.A. Lapinszkij*: Novije dannije dlja isztorii Komisszii o szocsinyenyii projekta novovo Ulozsenyija. Zszurnal Minyiszersztva Narodno Proszvescsenyija. Szankt-Petyerburg. 1887. knyiga 7.
47. *V.O. Kljucsevszkij*, 89.
48. *A.V. Florovszkij*, 8.: A. Popov ribnyinszki delegátus felszólalása: „A nemesség csak azzal kereskedhet, amit saját birtokán megtermel”.
49. *V.O. Kljucsevszkij*, 100.
50. *E. Donnert*: Mihail Szerbatov als politischer Ideologe des russischen Adels in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. ZfSl. 1973. H. 4.
51. *M. Raeff*: State and Nobility in the Ideology of M.M. Scherbatov. American Slavic and East European Review. 1960. vol. XIX. N. 3.
52. *V.O. Kljucsevszkij*, 99.
53. Szbornyik „Russzkoje Isztoricseszkoje Obscsesztvo” (röv.: SzRIO). t. 4. 205.
54. *V.O. Kljucsevszkij*, 99.
55. Zapiszki Jekatyerini II. Szankt-Petyerburg. 1907. 212.

**ADALÉKOK A II. KATALIN KORABELI OROSZ–NÉMET
KAPCSOLATOK TÖRTÉNETÉHEZ¹**

A 18. század során Oroszország és a német fejedelemségek között meglehetősen széles körű dinasztikus, gazdasági és kulturális kapcsolatok kialakulásának lehetünk szemtanúi. Ezek a kontaktusok már I. Péter trónralépésével jelentős méreteket öltöttek, mivel a felemelkedő cári birodalomnak nagy szüksége volt építészekre, szakképzett kézművesekre, orvosokra, jogászokra, diplomataakra, pénzügyi szakemberekre, katonatisztekre, pedagógusokra és nyelvtanárokra.² A nagy reformer kitűnően látta, hogy országát csak akkor tudja „európaizálni” és modernizálni, ha átmenetileg szakképzett külföldieket hív hazájába. Számítása be is vált, hiszen a gyors meggazdagodás, a tudományos és szakmai karrier reményében külföldiek – zömében németek – ezrei utaztak Oroszországba, amely számukra ez idő tájt a végtelen lehetőségek birodalmát jelentette. A cár busásan megjutalmazta mindazokat, akik szakértelmüket „áruba bocsátva” hűségesen és odaadóan szolgálták őt. Az alkalmazást nyert külföldiek többsége valóban „második hazájának” tekintette a hatalmas országot, amely egy emberöltő alatt Európa vezető államainak sorába emelkedett. Voltak persze szép számmal olyanok is, akiket csak anyagi érdekek motiváltak, s a lelkük mélyén megvetették az orosz népet, amelyet valamiféle barbár nemzetnek tartottak.

A külföldről behívottak többsége az északi háború során meghódított balti tartományok nemességéből, illetve a különböző német fejedelemségekből került ki. A bevándorlók sorát építészek és kézművesek nyitották meg, akiket aztán főként a hatalmas méretűre duzzadt flottánál és szárazföldi hadseregnél alkalmazást nyert, a modern hadművészetet jól ismerő tisztek követtek. Az 1719-es közigazgatási reformmal új fejezet kezdődött a külföldiek, s így a németek alkalmazásában: az orosz állami hivatalok megnyitk a bevándorlók előtt, akik a helyzethez képest másfélszeres fizetésben részesültek. Ennek következtében rövid idő alatt a polgári tisztviselők húsz, a tábornoki kar harminc, a flotta parancsnokságnak pedig hetven százalékát német jövevények képezték.

Közismert, hogy Anna Ivanovna uralkodásának éveit különösen

megbecsült személyeknek számítottak a balti nemesek és a német betelepültek. A cárnő már 1730-ban olyan rendeletet bocsátott ki, amely a hadseregben a német tisztek számának további emelését mondta ki. Az uralkodói ukáz hamarosan a gyakorlatban is testet öltött, amit jól tükröz az a tény, hogy az Anna Ivanovna uralkodása alatt kinevezett száz gárdatiszt közül negyven német volt. Az 1731-ben felállított kadetintézet alapító okmánya ugyancsak sok kedvezményt tett a balti és a német nemeseknek, mivel többek között kimondta, hogy minden évben a kétszáz növendékből ötven a fentiekből kerüljön ki. Ez a rendelkezés még évtizedekig érvényben maradt, bizonyítva, hogy az orosz államnak ez idő tájt vitathatatlanul égető szüksége volt külföldi szakemberekre.

A korabeli orosz–német kapcsolatok erősödését szolgálták a dinasztikus házasságok is. I. Péter leánya, Anna Petrovna egy holsteini herceghez ment feleségül, s a kettőjük házasságából származott Peter Ulrich von Holstein – Gottorp, a későbbi III. Péter cár. A már idézett Anna Ivanovna – Nagy Péter testvérének, V. Ivánnak egyik leánya – a kurlandi hercegnek volt a felesége, illetve rövid idő után özvegye. Utódja, Ivan Antonovics pedig Anna Leopoldovna hercegnő és egy mecklenburgi herceg, Anton Ulrich ivadékaként látta meg a napvilágot. Az orosz–német dinasztikus kapcsolatok újabb fejezetét jelentette Péter Petrovics nagyherceg és Sophie Augusta Friderike von Anhalt-Zerbst hercegnő (a későbbi II. Katalin) eljegyzése, majd házassága is.

A fenti uralkodók szívesen látták „földijeiket” magas állami hivatalokban, de az 1725-ben alapított Pétervári Tudományos Akadémián is. Ezt bizonyítja, hogy 1725 és 1799 között az itt kinevezett 111 akadémiai tag között 58 német, 7 svájci, 3 balti német (tehát összesen 68 német anyanyelvű) és 35 orosz származású tudóst találunk.³

A német anyanyelvű külföldi tudósok közül feltétlenül említést kell tennünk Leonhard Euler oroszországi tevékenységéről.⁴ E kiváló matematikus 1707. április 15-én protestáns lelkészi családban született, s a bázeli egyetem befejezése után 1727-ben utazott Pétervárra. Itt 1730-ban, 23 évesen kapta meg a professzori címet. Bár egy időre, 1741–1766 között II. Frigyes felkérésére Berlinben dolgozott, 1783-ban bekövetkezett haláláig valóban második hazájának tekintette Oroszországot. Olyan kiváló tanítványokat nevelt az orosz tudományos élet számára, mint Sz.K. Kotyelnikov, Sz.Ja. Rumovszkij, M. Szofronov és M.J. Golovin. Pétervárott mintegy 120 tudományos dolgozat fűződött nevéhez, amelyek közül „Mechanika, avagy a mozgás tudománya” (1736), az „Általános arit-

metika” (1768–1769), az „Integrálszámítás” (1769), „A Hold mozgásának új elmélete” (1773) című művei érdemelnek különösebb figyelmet. Fia, Johann Albrecht Euler (1734–1800) professzor, 1769-től az akadémia titkári tisztségét töltötte be.

Hosszabb időt töltött Oroszországban Gerhard Friedrich Müller (1705–1783), a neves történész és földrajztudós.⁵ A lipcsei egyetem befejezése után 1725-ben utazott Pétervárra, ahol előbb a „Vedomosztyi” (Közlöny) c. újság szerkesztője, majd 1733–1743 között a második kamcsatkai expedíció szervezője ill. résztvevője lett. 1766-ban nevezték ki a Külügyi Kollégium levéltárának vezetőjévé. Ezzel párhuzamosan 1754-től az akadémia titkára, a „Jezseszjacsnije szolcsinyénija” c. folyóirat kiadója, valamint a Beckoj gróf által alapított nevelőház felügyelője. Az ő nevéhez fűződik továbbá Szibéria első rendszerezett történelmi, néprajzi és gazdaságföldrajzi összefoglalása, amely két kötetben 1750-ben jelent meg. „Az orosz nép eredetéről és nevééről” (1748–1750) c. munkája, bár számos értékes adatot tartalmaz a szláv törzsek korai történetéről, heves vitákat kavart, mivel a tárgyalt nemzetre vonatkozóan jónéhány sértő és tudománytalan nézetet is tartalmazott.

Ugyanilyen heves vitákat eredményezett August Ludwig von Schlözer (1735–1809) oroszországi tevékenysége is.⁶ E neves tudós 1751–1754 között Wittenbergben teológiát, majd a következő évben J.D. Michaelis professzornál orientalisztikát, Gatterer történésztől pedig a forráskritikai és statisztikai módszer alkalmazását tanulta. 1761-ben G.F. Müller meghívására utazott Pétervárra, ahol előbb Razumovszkij gróf házitánítója, majd az akadémia titkárának, Johann Kaspar Taubertnek támogatásával 1762 júliusában adjunktusi kinevezést kapott. Pártfogói támogatásával az orosz őskronikák forráskiadását kezdte meg, de kutatómunkája nem aratott osztatlan sikert, hiszen a műveiben közzétett hírhedt „normann-elmélete” a haladó orosz tudósok ellenérzését váltotta ki. Lomonoszov is élesen bírálta a fenti koncepciót, amely nyíltan hirdette, hogy a 9. századi szláv törzsek képtelenek voltak az önálló államalapításra, s ezért kellett behívni országukba a varég (normann) származású Rurik fejedelmet és katonai kíséretét. Ezzel szemben Lomonoszov meggyőződéssel vallotta, hogy az államalapítás történelmi szükségszerűség, amely a korabeli szláv törzsek fejlettségi viszonyai mellett a normannok nélkül is bekövetkezett volna. Ezzel magyarázható, hogy a két tudós között elmérgesedett polémia alakult ki, s írásaik kölcsönös gyűlöletről árulkodnak. Mindez még tovább mérgesedett 1764-ben, amikor Schlözer tervezetet nyújtott be II. Kata-

linnak, azzal a szándékkal, hogy elkészítse Oroszország összefoglaló történetét. Érthetően ez felettébb sértette Lomonoszov szakmai és emberi hiúságát, aki elképesztőnek tartotta, hogy egy „idegen” írja meg nemzete történetét. A cárnő mégis elfogadta és támogatta Schlözer javaslatát, s ez állítólag annyira felbosszantotta Lomonoszovot, hogy gutaütés érte és ágyának esett.

Schlözer 1769-ig maradt Pétervárott, de Göttingába való visszatérése után sem szakította meg kapcsolatát Oroszországgal. Még éveken át szoros levelezésben állt az akadémia jónéhány tagjával, így Bacmeister, Stritter, Euler, Stählin, Lowitz és Taubert professzorokkal. 1767-ben jelent meg „Das Neuveränderte Russland” c. forrásértékű, alapvető munkája, amelyet két év múlva Rigában újra kiadtak. Ezt követték „Az általános északi történelem”, (Halle, 1771), az „Oszkold és Dir” (Göttinga-Gotha, 1773), az „Orosz Birodalom alaptörvényeinek történeti vizsgálata” (Gotha, 1777) és az öt kötetes „Orosz évkönyvek” (Göttinga, 1802–1809), amelyek osztatlan sikert hoztak számára. Ezen kívül döntő érdeme volt abban, hogy a Göttingában megjelenő „Staatsanzeigen” folyóirat rendszeresen közölt recenziókat és beszámolókat az orosz tudományos életéről. Mint egyetemi tanár szívesen vállalta az orosz diákokkal való foglalkozást, akik közül P.B. Inohodcev és A.K. Kononov kiváló tudósok, A. Kajszarov és N. Turgenyev pedig a dekabrista mozgalom tagjai lettek. Fia, Ghristian — aki kiadta apja önéletírását — 1802-ben ugyancsak Moszkvába utazott, s éveken át az ottani egyetem professzoraként dolgozott.

1767-ben, 26 éves korában érkezett Oroszországba a botanikus Peter Simon Pallas (1741–1811). Az akadémia megbízásából az 1770–1780-as években hosszabb utazásokat tett Dél-Oroszország, a Krím, az Ural-folyó vidékén, valamint Ázsiában is. Művei, köztük az „Utazás az Orosz Birodalom különböző kormányzóságaiban” (1773–1788), „A négylábú rágcsálók új fajai” (1780), a „Növényi illusztrációk” (1803), az „Oroszország növényvilága” (1793–1794), az „Orosz-ázsiai zoográfia” (1831) és a „Történeti anyagok gyűjteménye a mongol népekről” (1776–1801) a szakmai megbecsülésen túl a világhírnevet is meghozták számára.⁷

1757-től 1798-ig volt a Pétervári Tudományos Akadémia tagja Theodor Ulrich Aepinus (1724–1802), a berlini obszervatórium csillagásza. Tevékenységének elismerését jelzi, hogy II. Katalin a trónörökös, Pavel Petrovics nagyherceg egyik nevelőjévé nevezte ki, majd 1780-ban, az észak-amerikai függetlenségi háború idején őt bízta meg az ún. tengeri fegyveres semlegesség elvének kidolgozásával.

A nagy utazók között is kiemelt hely illeti meg Johann Gottlieb Georgit (1729–1802), az akadémia kémia- és földrajzprofesszorát. Ő 1767-ben érkezett Oroszországba, s a következő évtől részt vett az akadémia által szervezett szibériai expedícióban. Munkái, így az „Ásványtani katalógus” (1786), „Az Altáj-hegység ásványtani és földrajzi leírása” (1788), „Az orosz állam valamennyi népének leírása” (1776–1777) rendkívül értékes adatokat tartalmaznak a korabeli Szibéria földrajzi-, gazdasági- és néprajzi viszonyait illetően.

Kalandos élete volt Sz. Gmelin (1745–1774) akadémikusnak, a neves Szibéria-kutató, Johann Georg Gmelin (1709–1755) professzor unokaöccsének. Tudományos ambícióitól vezérelve kereste fel a Kaukázus, a Kaszpi-tenger és Perzsia vidékét, amelyről „Utazás Oroszországon át” (1770–1784) c. művében számolt be. Az egyik perzsiai útja során azonban kémnek nevezték, ezért az ottani kán parancsára letartóztatták, börtönbe vetették, s ott is halt meg a nagy reményekre jogosult 29 éves tudós.

A 18. századi Kaspi-tenger, a Kaukázus és Asztrahány élővilágának leírása Johann Anton Gmelin (1745–1781) német orvos nevéhez fűződik, aki 1769-ben lett az akadémia adjunktusa, majd két évre rá a professzori címet is megkapta. Részt vett az 1768–1774. évi szibériai expedícióban, s erről „Utazás Oroszországon és a Kaukázuson keresztül” (1787–1791) c. munkájában számolt be.

Erich Laxmann (1737–1796) utazó és földrajztudós 1764–1760 között Szibéria, 1771-ben Közép-Ázsia, 1772-ben a Fekete-tenger, majd a következő években az Ilmeny-tó, a Valdaj-magasföld vidékén járta be és térképezte fel. Munkássága elismeréseként 1770-től az akadémia tagja, 1780-tól a nyercsinszki bányauzemek tanácsadója.⁸

Évtizedeken át Oroszországhoz kötődött a Lowitz család élete is. Az apa, Georg Moritz (1722–1774) csillagász, részt vett az akadémia 1769-es expedíciójában, amely során részletesen megfigyelte és leírta a Vénusz-bolygót. Személyében a Szabad Közgazdasági Társaság (1765) egyik alapítotagját kell tisztelnünk. Életét meglehetősen szerencsétlen körülmények között végezte be: a Pugacsov-felkelés idején a lázadók gyilkolták meg Asztrahányban. Fia, Tobias Lowitz (1757–1804) kémikus, az adszorbcio, a kristályosodás, a desztilláció, az alkoholszármazékok, a szilikátok és szén vizsgálatának a területén ért el kimagasló eredményeket. Az ő nevéhez fűződik a stroncium és a titán felfedezése, valamint a tudománytalan flogiszton-elmélet első megalapozott bírálata. Tudományos sikerei és elismerése ellenére rendkívül szerencsétlen magánélete volt, hi-

szen első és második házasságából született hat ill. három gyereke rendkívül korán elhalálozott. Ráadásul az egyik laboratóriumi kísérlet során, amikor mérgező anyagokkal bánt, fertőzést kapott, aminek következtében jobb karját amputálni kellett.⁹

1727-től dolgozott Pétervárott az első orosz nyelvű fizikatankegyetemen szerzője, Georg Wolfgang Krafft (1701–1754). Őt 1731-ben nevezték ki a matematika és a fizika professzorává, majd ezt követően rövid ideig akadémiai titkárrá. Fia, Wolfgang Ludwig Krafft (1743–1814) egész életét Oroszországban töltötte, ahol 1768-tól az akadémia adjunktusa, 1770-től a fizika professzora volt.

Jelentős érdemeket szerzett az orosz ásványtan területén Franz Johann Benedikt Herrmann (1755–1815), aki 1790-ben a pétervári akadémia tagja, 1801-től a Bányaügyi Kollégium vezetőjeként ismert. Művei, „Dolgozatok a szibériai bányákról és üzemekről” (1797–1801) és az „Ásványtani barangolás Szibériában” (1793–1801) évtizedeken át fontos kézikönyvnek számítottak.¹⁰

1735-ben hívták Oroszországba Jacob Stählint (1709–1785), a poétika professzorát, aki 1765–1769 között az akadémia titkári tisztségét töltötte be.¹¹ Felbecsülhetetlen kultúrtörténeti jelentőséggel bírnak feljegyzései, amelyek a korabeli orosz tudományos és művészeti életre vonatkozóan forrásértékű adatokat tartalmaznak.

Az orosz–német kulturális kapcsolatok tárgyalásakor feltétlenül említést érdemelnek még olyan jelentős személyiségek tevékenysége, mint: Johann Adam Braun (1712–1768; filozófus), Anton Friedrich Büsching (1724–1791; folyóiratszerkesztő, történész), Johann Jacob Ferber (1748–1790; mineralógus), Johann Eberhard Fischer (1697–1771; történész), Johann Kaspar Taubert (1717–1771; egy ideig az akadémia titkára), Johann Christian Hebenstreit (1720–1795; botanikus), Eberhard von Rochow (1734–1805; nyomdász, könyvkiadó), Ulrich Christopher Salchow (1722–1787; kémikus), Christoph Smidt-Phiseldek (1740–1801; Münnich tábornagy fiának nevelője), Friedrich Theodor Schubert (1758–1835; matematikus, csillagász) és Johann Stritter (1740–1801; történész), akik hosszabb-rövidebb időt töltöttek Pétervárott.¹²

Röviden utalni szeretnénk még Christian Wolff (1679–1754), a hallei és a marburgi egyetem professzorának a tevékenységére is. Személyében az európai felvilágosodás egyik legkiválóbb alakját kell látnunk, aki a német tudományos életben Leibniz örökségének legismertebb foly-

tatója. Közismert róla, hogy szívesen vállalta orosz diákok oktatását, s így került növendékei közé 1737–1739 között Lomonoszov is.¹³

A század során számos német opera- és balettegyüttes működött Pétervárott, így Carolina Neuberin társulata, amely Gottsched színházreformjának elveit vallotta, s 1739–1741 között vendégszerepelt az orosz fővárosban.¹⁴

A kulturális kapcsolatok sajátos fejezetét képezi a könyv- és újságkiadás, annál is inkább, mivel a korabeli orosz nyomdászok jelentős részét Johann Breitkopf, lipcsei nyomdájában képezték ki, Pétervárott pedig hosszú időn keresztül Hartwig Ludwig Christián Baumeister (1730–1806) irányította az akadémiai tipográfiát.¹⁵ Mindkettőjüknek jelentős szerepük volt abban, hogy II. Katalin uralkodása idején a könyvkiadás ugrásszerűen megnövekedett. Szemléletesen bizonyítja ezt az a tény, hogy még a 18. század második negyedében Oroszországban 355, addig az 1760-as években 1050, az 1770-es évtizedben, valamint az 1780-as esztendőkből pedig 1466 ill. 2685 könyv és újság jelent meg.¹⁶

A kultúrtörténeti kapcsolatok szerves részét képezi a Pétervárott 1765-ben létrehozott Szabad Közgazdasági Társaság működése, mivel azt orosz arisztokraták és német akadémikusok hozták létre.¹⁷ A 24 alapító tag között szerepeltek: Grigorij és Vlagyimir Orlov grófok (II. Katalin kegyencei), Roman Voroncov (alkancellár), Alekszandr Vjazemszkij herceg, Grigorij Tyeplov (államtitkár), valamint J.K. Taubert, J.G. Lehmann, W.R. Pohlmann, F. Wolf, L. Euler, J.A. Euler (apa és fia) és J. Stählin. Mint ismeretes a 18. század közepére Európa-szerte hasonló jellegű társaságok egész sora jött létre (így pl. Franciaországban 1761-ben), amelyek a gazdálkodási ismeretek széles körű terjesztésén túl elsősorban a birtokos nemesség jövedelmének, bevételeinek növelését kívánták előmozdítani. A pétervári Szabad Közgazdasági Társaság fennállása alatt (1790-ig) a tagok, ill. kívülállók 243 pályaművet, tervezetet, javaslatot nyújtottak be a hatékonyabb növénytermelésről és állattartásról, valamint a mezőgazdaságban használatos új típusú gépek előállításáról, alkalmazásáról.

A társaság által kiírt első pályadíjat 1766-ban Bearde de l'Abbey (1704–1771) francia közgazdász nyerte el, akinek elképzeléseit főleg Nyikita és Pjotr Panyin grófok, valamint I.D. Golicin herceg támogatták. A tervezet humánus szándékához semmi kétség sem férhet és szerzője minden bizonnyal a jobbágyság embertelen szociális viszonyain őszintén változtatni igyekezett, de a feudális társadalmi formáció gyökeres meg-

változtatásának gondolata elsikkadt fejtegetéseik között, annak ellenére, hogy javaslatának alapeszméje („Tulajdon és szabadság”) a kapitalizmus csíráinak kialakulását vetítette előre a jobbágytartó Oroszországban. Bearde de l'Abbeyl pályamunkáján kívül az európai felvilágosodás olyan kiváló alakjai készítettek tervezeteket, mint J. Ch. Wöllner, E.J. von Mencks, Johann Alberecht Euler és Christian Valentin. Érdekességképpen jegyezzük meg, hogy a fenti pályázaton maga Voltaire is elindult, de munkája nem került díjazásra.¹⁸

A 18. század során az orosz arisztokrácia mind több tagja fordult meg Nyugat-Európában, s ilyenkor nem mulasztották el, hogy a német fejedelemségeket is felkeressék.¹⁹ De sok tehetséges fiatalember utazott oda azzal a szándékkal, hogy valamelyik neves egyetem hallgatója legyen. Mint ismeretes Lomonoszov 1736 és 1740 között a marburgi és freiburgi egyetemen,²⁰ A.N. Ragyiscsev (Goethevel egyidőben) Lipcsében,²¹ A.I. Turgenyev (a későbbi dekabrista mozgalom tagja) pedig Göttingában tanultak. Hazatérve ezek a fiatal tudósok, irodalmárok és képzőművészek valóban sokat tettek a német kultúra és tudomány népszerűsítéséért és elismerően nyilatkoztak az ott látottakról.²² Lomonoszov pl. – aki Christian Wolf tanítványa volt – több munkájában nagyra értékelte Gottsched irodalomelméletét, grammatikáját, stilisztikáját, továbbá Christian Günter ódaköltészetét.

Az orosz–német kulturális kapcsolatok a 18. század második felében kétségtelenül rendkívül dinamikusn fejlődtek, hiszen Lessing, Wieland, Klopstock, Gottsched, Nicolai, Chr. Wolff, Schlegel, Mendelsson, Kant, Winkelmann, Schlozer, Goethe, Schiller, Herder, illetve Lomonoszov, Tatyiscsev, Fonvizin, Novikov, Gyerzsavin, Ragyiscsev, Popovszkij, Karamzin, Anyicskov, Gyesznyickij, Kozelszj, Polenov és Krilov művei egyaránt megbecsülést váltottak ki mindkét ország legkiválóbb gondolkodói körében, akik kölcsönösen nagyra értékelték egymás alkotói génuszát, az emberiséget halhatatlan kincsekkel megajándékozó, lenyűgöző teljesítményeit.

Jegyzetek

1. A II. Katalin korabeli orosz–német kapcsolatok történetéhez: – *E. Amburger*: Beiträge zur Geschichte der deutsch – russischen kulturellen Beziehungen. Giessen. 1961; *P.N. Berkov*: Deutsch–russische kulturelle Beziehungen im 18. Jahrhundert. In: Die deutsch–russische Begegnung und Leonhard Euler. (Quellen und Studien

- zur Geschichte Osteuropas. Bd. 1.) Berlin. 1958.; *P.N. Berkov*: Literarische Wechselbeziehungen zwischen Russland und Westeuropa im 18. Jahrhundert, Berlin. 1968; *P.N. Berkov*: Russland und Westeuropa. Berlin. 1968; Deutsch-slawische Wechselseitigkeit in sieben Jahrhunderten. Red.: *E. Winter*. Berlin. 1956; *E. Donnert*: Zum Wirken der Petersburger Freien Ökonomischen Gesellschaft in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. Jahrbuch für Geschichte der sozialistischen Länder Europas. Bd. 17/1. Berlin. 1973; *H. Grasshoff* – *U. Lehmann*: Studien zur Geschichte der russischen Literatur des 18. Jahrhunderts. Berlin. 1970; *H. Grasshoff*: Russische Literatur in Deutschland im Zeitalter der Aufklärung. Phil. Habilitationsschrift, Humboldt Universität. Berlin. 1966; *C. Grau*: Zur Ideologiegeschichte in Russland und zu den deutsch-russischen Beziehungen in den 60–70 Jahren des 18. Jahrhunderts. Jahrbuch für Geschichte der sozialistischen Länder Europas. Bd. 23/2. Berlin. 1979; *P. Hoffmann*: Aufklärung, Absolutismus, aufgeklärter Absolutismus in Russland. Berlin. 1970; *P. Hoffmann*: Radišev in Leipzig. In: Karl Marx Universität, 1409–1959. Bd. 1. Leipzig. 1959. 193–207; *A. Lauch*: Wissenschaft und kulturelle Beziehungen in der russischen Aufklärung. Zum Wirken H.L. Ch. Bacmeisters. Berlin. 1969; *U. Lehmann*: Der Gottschedkreis und Russland. Berlin. 1966; Lomonosov – Schlözer – Pallas. Red.: *E. Winter*. (Quellen und Studien... Bd. XII.) Berlin. 1962; *H. Mohrmann*: Studien über russisch-deutsche Begegnungen in der Wirtschaftswissenschaft, 1750–1825. Berlin. 1959; *H. Neubauer*: August Ludwig Schlözer (1735–1809) und die Geschichte Osteuropas. In: Jahrbuch für Geschichte Osteuropas. 18 (1970). 205–230; Ost und West in der Geschichte des Denkens und der kulturellen Beziehungen. Hrsg. von *W. Steinitz*. (Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas. Bd. 4) Berlin. 1966; *H. Raab*: Deutsch-russische Literaturbeziehungen in der Zeit von der Aufklärung bis zur Romantik. Wissenschaftliche Zeitschrift der Universität Greifswald. 1956/2–3; Russisch-deutsche Beziehungen von der Kiever Rus' bis zur Oktoberrevolution. Red.: *H. Lemke* – *B. Widera*. Berlin. 1976; Reisen und Reisebeschreibungen im 18. und 19. Jahrhundert als Quellen der Kulturbeziehungs-forschung. Red.: *B.I. Krasznolae*v. Berlin. 1980; August Ludwig von Schlözer und Russland. Red.: *E. Winter*. (Quellen und Studien... Bd. IX.) Berlin. 1961; *J. Tetzner*: Ludolf und Russland. Berlin. 1955; *E. Winter*: Helle als Ausgangspunkt der deutschen Russlandkunde im 18. Jahrhundert. Berlin. 1955.
2. *E. Amberger*, 24–44.
 3. Uo. 45–46.
 4. Die deutsch-russische Begegnung und Leonhard Euler. Red.: *E. Winter*. Berlin. 1958.
 5. *P. Hoffmann*: Gerhard Friedrich Müller. Die Bedeutung seinen geographischen Arbeiten für den Russlandbild des 18. Jahrhunderts. Berlin. 1958; *L.V. Čerepnin*: G.F. Müllers Bedeutung für die Quellenkunde der russischen Geschichte. In: Ost und West in der Geschichte des Denkens und der kulturellen Beziehungen. Berlin. 1966. 303–311; *Sz.V. Bahrusin*: G.F. Müller kak isztorik. In: G.F. Miller: Isztorija Szibiri. t. 1. M.-L. 1937. 3–56; *L.P. Belkovec*: K voprosu ob ocenke isztoriograficeszkih vzgljadov G.F. Millera. Isztorija SzSszR. 1985/4. 154–162; *Sz.M. Szolovjov*: G.F. Miller. Szovremennyik. 1854/9. 115–150.

6. August Ludwig von Schlözer und Russland. Rd.: *E. Winter*. Berlin. 1961. Lomonosov–Schlözer–Pallas. Red.: *E. Winter*. Berlin. 1962. 107–246; *H.G. Bräker*: A.L. Schlözers Russland- und Slawenbild. Göttingen. 1950; *M.E. Winkler*: A.L. Schlözers Studien zur russischen Geschichte. Leipzig. 1920; *H. Neubauer*: August Ludwig Schlözer (1735–1809) und die Geschichte Osteuropas. Jahrbuch für Geschichte Osteuropas. 18. (1970) 205–230.
7. Lomonosov – Schlözer – Pallas. Red.: *E. Winter*. Berlin. 1962. 247–320.
8. *E. Amburger*, 107–158.
9. *N.A. Figurovskij*: Leben und Werk des Chemikers Tobias Lowitz (1757–1804). Berlin. 1959.
10. Die deutsch–russische Begegnung..., 19–48.
11. *K. Stählin*: Aus den Papieren Jacob von Stählins. Königsberg–Berlin. 1926.
12. *A. Lauch*: Wissenschaft und kulturelle Beziehungen in der russischen Aufklärung. Zum Wirken H.L.Ch. Bacmeisters. Berlin. 1969; *G. Mühlpfordt*: Deutsch–russische Wissenschaftsbeziehungen in der Zeit der Aufklärung. In: 450 Jahre Martin Luther Universität. Bd. II. Halle–Wittenberg. 1952. 169–197.
13. *V.L. Cenakal*: Die wissenschaftlichen Verbindungen Lomonosov mit deutschen Gelehrten. In: Lomonosov–Schlözer–Pallas. Red.: *E. Winter*. Berlin. 1962. 3–12.
14. *U. Lehmann*: Der Gottschedkreis und Russland. Berlin. 1966. 73–74.
15. *A. Lauch*, i.m.
16. Buch – und Verlagswesen im 18. und 19. Jahrhundert. Belin. 1977. 36; Buch-Bibliothek-Leser. Festschrift für Horst Kunze zum 60. Geburtstag. Berlin. 1969.
17. *E. Donnert*: Zum Wirken der Petersburger Freien Ökonomischen Gesellschaft in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. Jahrbuch für Geschichte der sozialistischen Länder Europas. Bd. 17/1. Berlin. 1973. 161–183; *A.I. Hodnyev*: Isztorija imperatorszkovo Volnovo ekonomiceszkovo obscesztva. SzPB. 1865.
18. *E. Donnert*: Die Petersburger Freie Ökonomische Gesellschaft und die Preisschriften von 1766. In: Russisch–deutsche Beziehungen von der Kiever Rus' bis zur Oktoberrevolution. Red.: *H. Lemke – B. Widera*. Berlin. 1976. 137–162.
19. Reisen und Reisebeschreibungen im 18. und 19. Jahrhundert als Quellen der Kulturbeziehungsforschung. Red.: *B.L. Krasznobaev*. Berlin. 1980.
20. *M.T. Beljavsckij*: M.V. Lomonosov-nas pervij unyversityet. M. 1961; *uö.*: V. Lomonosov i osnovanyije Moszkovszkovo unyversityeta. M. 1955; *uö.*: Nas pervij, nas moszkovszkij, nas rosszijskij. M. 1970; *V.P. Liscov*: M.V. Lomonosov – rodonacsalnyik russzkovo prosvetyityelsztva. Voronyezs. 1961; *M.V. Lomonosov*: Polnoje szobranijje szocsinyenyij. t. 1–10. M.-L. 1952; Lomonosov–Schlözer–Pallas. Red.: *E. Winter*. Berlin. 1962. 3–106; *A.A. Morozov*: Lomonosov. M.–L. 1965; *V. Parkadze*: Lomonosov. Tbiliszi. 1961.
21. *P. Hoffmann*: Radiščev in Leipzig. In: Karl Marx Universität, 1409–1959. Bd. 1. Leipzig. 1959. 193–207; *uo.* Russische Studenten in Leipzig, 1767–1771. Ein Beitrag zur Radiščev-Forschung. In: Deutsch-slawische Wechselseitigkeit in sieben Jahrhunderten. Berlin. 1956. 337–348.
22. Orosz egyetemi hallgatók külföldi tanulmányairól: *E. Amburger*, 214–232; *O. Feyl*: Die Russlandbeziehungen der Universität Jena im 18. Jahrhundert. In: Die deutsch–russische Begegnung..., 170–175; *H. Raab*: Die Universität Greif-

swald und die Begegnung der Deutschen mit der russischen Kultur im 18. Jahrhundert. In: Die deutsch-russische Begegnung..., 164–169.

23. A korabeli orosz–német irodalmi kapcsolatokhoz: *P.N. Berkov*: Literarische Wechselbeziehungen zwischen Russland und Westeuropa im 18. Jahrhundert. Berlin. 1968; uo. Russland und Westeuropa. Berlin. 1968; *H. Raab*: Deutsch-russische Literaturbeziehungen in der Zeit von der Aufklärung bis zur Romantik. Wissenschaftliche Zeitschrift der Universität Greifswald. 1956/2–3; *H. Grasshoff* – *U. Lehmann*: Studien zur Geschichte der russischen Literatur des 18. Jahrhunderts. Berlin. 1970. *H. Grasshoff*: Russische Literatur in Deutschland in Zeitalter der Aufklärung. Berlin. 1969.

Orosz–amerikai kapcsolatok a függetlenségi háború időszakában¹

Amikor 1775. április 19-én először dördültek el a fegyverek az észak-amerikai gyarmat és III. György angol király katonái között, az európai közvélemény nagy várakozással tekintett a további események elé. És amikor 1775. május 10-én, Philadelphiában a Kontinentális Kongresszus mintegy 20 ezres hadsereg felállítását mondta ki, a kortársak meg voltak győződve arról, hogy Anglia rövidesen szövetségesek után lesz kénytelen nézni, annak ellenére, hogy a világ tengeri urának számított.² Az angol kormány különösen nehéz helyzetbe került azután, hogy a háború második felében a zömében farmerekből és városi kispolgári tömegekből álló amerikai hadsereg – George Washington, az egykori gazdag virginiai ültetvényes parancsnoksága alatt – sorozatos győzelmeket aratott a „szét-szórt harcászatt” ellen eredményesen harcolni képtelen reguláris angol erők ellen.

III. György kormánya már 1775. szeptember 1-én azzal a kéréssel fordult II. Katalinhoz – az uralkodó monarchikus érzelmeire apellálva –, hogy az amerikai „rebellisek” megfékezése céljából egy 20 ezres szárazföldi kontingenst bocsásson a rendelkezésére.³ A.Sz. Muszin – Puskin londoni orosz nagykövet – Nyikita Ivanovics Panyin, a Külügyi Kollégium vezetője utasítására – azonban közölte III. Györggyel, hogy Oroszország – az uralkodónő legnagyobb sajnálatára – nem tud eleget tenni a kérésnek. A követ a cárnő döntését azzal igyekezett indokolni – amelyről Panyinnak 1775. december 14-én be is számolt –, hogy csak a megelőző évben fejeződött be az orosz–török háború (1768–1774) és még csak alig csitulnak el a Pugacsov-féle felkelés (1773–1775) hullámai.⁴

A pétervári udvarban P. Hanning angol követ mindent megmozgatót, hogy Nyikita Panyin és Alekszej Orlov grófok beszéljék rá az uralkodónőre a kért katonai segítség megadására. A cárnő azonban hajthatatlan maradt és elhatározása megmászhatatlanságáról 1775. október 4-i levelében értesítette III. Györgyöt.⁵

Minél jobban romlott az angolok katonai helyzete az észak-amerikai hadszíntéren – amelyről a pétervári udvar általában a párizsi követ, A.Sz. Barjatyinszkij herceg révén szerzett tudomást – III. György kül-

döttei annál türelmetlenebbül sürgették egy angol–oroszl szövetség létrehozását.⁶ Párizsban viszont éppen ennek az ellenkezőjére kérte Benjamin Franklin – a neves tudós, író és filozófus, aki 1776. decemberétől az Egyesült Államok megbízottjaként élt a francia fővárosban – I.Sz. Barjatyinszkij herceget, s annak a reményének adott kifejezést, hogy Oroszország a függetlenségi háború időszakában semleges politikát folytat, így katonailag a harcoló felek egyikét sem segíti. Az orosz diplomácia állandó kapcsolatot tartott fenn a párizsi amerikai megbízottal, sőt 1779 őszén a pétervári udvar arra kérte fel B. Franklint, hogy segítsen annak kiderítésében: vajon amerikai hajók tűntek-e fel ez év áprilisában a petropavlovski kikötő (Kamcsatka-félsziget) közelében. A cári kormányzatot ugyanis nyugtalanította annak lehetősége, hogy Benyovszky Móric (1746–1786) kötött ki hadihajóival Kamcsatkánál. A lengyel származású, de magyar születésű Benyovszky ugyanis részt vett 1768–1769-ben az ún. bari konföderalisták Oroszország elleni mozgalmaiban, amelynek egyik vezére – neki jó barátja – K. Pulawski volt. Az orosz hatóságok ezért letartóztatták és a Kamcsatka-félszigeten fekvő Bolserackbe száműzték, ahonnan azonban 1771-ben néhány társával megszökött, s azzal fenyegette meg az irkutszki kormányzót, hogy hadihajókkal fog visszatérni.

I.Sz. Barjatyinszkij kérésére Franklin hamarosan kiderítette, hogy az 1779. április 29-én, a Kamcsatka partjainál feltűnt hajók minden bizonnyal James Cook harmadik világgörüli (1776–1780) expedíciójához tartoztak, amelyek előzőleg az Aleut-szigetcsoporthál fekvő Unalaskát hajózták körül és térképezték fel. Franklin feltevése később igazolódott is, hiszen J. Cook két hajójának legénységével Geraszim Izmajlov orosz geodéta is találkozott, aki hasznos információkat és pontos térképeket bocsátott az expedíció rendelkezésére.⁷

1778 áprilisában Sir Jamis Harris (Malmesbury grófja) egy újabb szövetségi tervezetet juttatott el II. Katalinhoz,⁸ akinek megbízásából azonban Nyikita Panyin május 17-i jegyzékében ismételtlen elutasította az ajánlatot.⁹

A pétervári kormánynak állandóan pontos információi voltak az amerikai hadszíntér katonai fejleményeiről, amelyekről egyrészt a hivatásos diplomaták (mint I.Sz. Barjatyinszkij, A.I. Markov, I.M. Szimolin, D.A. Golicin), másrészt a Nyugat-Európába utazó orosz arisztokraták (J.R. Daskova, A.P. Suvalov, I.G. Csernisev, D.I. Fonvizin, A.G. Orlov és mások) révén értesült. Ezért a külföldön szolgálatukat teljesítő diplomatáknak, így I.M. Szimolin londoni követnek is kategorikusan megtiltották

1779 júliusában, hogy az angol uralkodónak a katonai szövetség dolgában bármilyen ígéretet tegyen.

Jól láthatjuk tehát, hogy a függetlenségi háború első napjaitól Oroszország szilárdan és következetesen politikai semlegességet tanúsított, amely — az adott körülmények között — nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az észak-amerikai gyarmatok sikeresen megvívják nemzeti mozgalmukat. Éppen ezért Oroszország magatartása érthető módon nagy elismerésre talált a legkülönbözőbb amerikai társadalmi rétegek körében. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a pétervári udvar ezt nem valami emberbaráti szeretetből és a forradalmi háborúval való mélységes együttérzésből tette, tettének indítóokait a konkrét nemzetközi és a belső körülményekben kell keresnünk. Oroszországot ugyanis kétségtelenül nyomasztotta Anglia tengeri hegemoniája, a kibontakozó ipari forradalom következtében rohamosan megerősödő gazdasági helyzete és az európai kereskedelemben elfoglalt abszolút elsősége.¹⁰ Sértette Oroszország érdekeit az is, hogy az angol hadihajók — a függetlenségi háború ürügyén — gyakran megsértették a nemzetközi tengeri jog szabályait, s többször elkobozták az észak-amerikai kikötők felé cári felségjel alatt haladó hajókat. Ezzel is magyarázható, hogy 1780. március 9-én II. Katalin kibocsátotta a tengeri semlegesség elvéről szóló deklarációt, amely kimondta, hogy az európai semleges államok hajói egyaránt felkereshetik a harcoló felek kikötőit, azzal a megszorítással, hogy a rakományban semmiféle fegyver, vagy muníció nem szerepelhet.¹¹ A cárnő ezen felhívása az európai államok körében általában kedvező visszhangra talált és ezzel magyarázható, hogy 1783-ig szinte valamennyi ország képviselői aláírták. A tengeri semlegesség elvének deklarálása és elfogadása a cári kormány világtörténelmi jelentőségű lépése volt, amely még napjainkban is a modern tengeri jog egyik alappillérenek számít. Annak idején a kidolgozásában olyan kiváló államférfiak és politikusok vettek részt, mint N.I. Panyin, Sz.R. Voroncov, P. Bakunin, D.A. Golicin és T.U. Aepinus.¹²

A tengeri semlegesség elvének kedvező amerikai fogadtatását jelzi, hogy a philadelphiai Kontinentális Kongresszus 1780 december közepén állandó megbízottat küldött Francis Dana személyében Pétervárra, hogy ott egy szövetségi és kereskedelmi szerződés megkötésén munkálkodjon.¹³ Dana — aki 1781. augusztus 27-én John Quincy Adams nevű személyi titkárával érkezett Pétervárra — küldetése azonban nem járt sikerrel, mivel a cári kormány a tárgyalás alapfeltételéül az Egyesült Államok és Anglia közötti békeszerződés mihamarabbi megkötését tartotta.

II. Katalin külföldi diplomatái 1781–1782-ben élénk tevékenységet fejtettek ki azért, hogy a békeszerződés a harcoló felek között létrejöheszen. A cári kormány azt a megoldást tekintette volna ideálisnak, ha a 13 egykori gyarmat egyik része valóban elnyerné függetlenségét, a többi pedig az angol korona uralma alatt maradna. De ezek a javaslatok sem a Kontinentális Kongresszus, sem a brit parlament képviselői között nem találtak osztatlan sikerre. Ezzel is magyarázható, hogy az amerikai kongresszus 1783 augusztusába visszarendelte Francis Danát Pétervárról. A sors iróniája az, hogy az amerikai megbízott szeptember 2-án utazott el az orosz fővárosból, Párizsban pedig a következő nap írták alá a végleges fegyverszüneti megállapodást az Egyesült Államok és Anglia képviselői.

A tengeri semlegesség elvének meghirdetése és a függetlenségi háború befejezése kedvező lehetőséget teremtett az orosz–amerikai kereskedelmi kapcsolatok kiszélesítésére. 1783. május 17-én kötött ki Rigában az első (500 tonnás) amerikai hajó Daniel McNeil kapitány parancsnoksága alatt, aki vitorlavásznat és vasat szállított Oroszországból Jeremy Allen bostoni kereskedő megbízásából. 1784-ben már 5 amerikai hajó kötött ki Pétervárra, ahonnan elsősorban nagy mennyiségű vászonszállítmányokkal tértek vissza. Az Egyesült Államok ezekben az években a szükséges vas- és acélmennyiséget szinte kizárólag Oroszországból szerezte be, ahol ez idő tájt mintegy 10 millió pud vasat állítottak elő évente.

Az orosz–amerikai kereskedelmi kapcsolatok fellendülését jelzi, hogy 1785-ben a 2145 kikötött hajó között 640 angol, 100 orosz, 18 francia, 9 spanyol és 6 amerikai (valamint holland, dán, svéd és egyéb) hajó szerepelt. A következő évben, 1786-ban a 2155 kikötött hajóból 705 angol, 107 orosz, 14 francia, 4 spanyol és 10 amerikai ismeretes. 1787-ben 11, 1790-ben 22, 1792-ben 24, 1795-ben 44, 1798-ban 39, 1801-ben 61, 1791–1800 pedig összesen közel 500 amerikai hajó kötött ki. A rajtuk szállított áruk értéke 1790-ben kb. 1 millió, 1800-ban kereken 1,524,995 dollárra tehető. Pontos adataink vannak arról, hogy 1783–1806 között az amerikai hajókon 93 365 db vitorlavásznat és sok más egyéb árut szállítottak a balti-tengeri kikötőkből.¹⁴

Tudományos és kulturális kapcsolatok

Az orosz–amerikai tudományos kapcsolatok sajátos fejezetét képezik azok a levelezések, amelyek a 18. század második felében M.V. Lomo-

noszov, valamint a Pétervári Tudományos Akadémia szolgálatában álló kiváló külföldi tudósok, G.W. Richman¹⁵, T.U. Aepinus¹⁶, L. Euler és amerikai kollégáik, B. Franklin, J. Brown, E. Stiles között fennálltak. Mint ismeretes, Lomonoszov 1765. április 4-én (11-én) bekövetkezett haláláig gyakori levelezésben állt a 18. századi elektromosságtan kiemelkedő egyéniségével, B. Franklinnal, akinek részletesen beszámolt a Richmannal közösen végzett kísérleteik eredményeiről, ill. ez utóbbinak 1753 nyarán bekövetkezett tragikus haláláról.¹⁷

Több levél ismeretes J. Brown és Lomonoszov között is, amelyekben a kiváló amerikai tudós 1759-ben elsőként ismertette a világon a higanyszíves fagyásával kapcsolatos elméletét.

Az orosz–amerikai tudományos kapcsolatok különösen azután élénkültek meg, hogy 1780-ban Bostonban létrejött az Amerikai Művészeti- és Tudományos Akadémia, s ennek első oroszországi tagja a svájci származású matematikus, Leonard Euler lett 1782. január 30-án.¹⁸ A pétervári tudományos lapok 1787-ben megemlékeztek D. Boudwin – az Amerikai Művészeti- és Tudományos Akadémia első elnöke – haláláról, akit egyébként a kortársak a legkiválóbb természettudósok között tartottak számon.

1789. április 17-én a Philadelphiai Filozófiai Társaság¹⁹ tiszteletbeli tagjai közé választotta Jekatyerina Romanovna Daskovát, aki hálából még ez év novemberében a Pétervári Tudományos Akadémia professzorává nevezte ki Benjamin Franklint.²⁰ Ez utóbbinak jónéhány filozófiai és szépirodalmi műve nagy népszerűségnek örvendett Oroszországban, így az 1732-ben Richard Sanders álneven írott, s franciából („La Science du Bonhomme Richard”, 1784) fordított műve, valamint életrajzi írása (1791).

Párizsi tartózkodása alatt közeli kapcsolatba került Franklinnal D.I. Fonvizin – író, publicista és I.P. Jelagin személyi titkára –, aki 1777–1778-ban számos megbeszélést folytatott a neves tudóssal, s ezekről magánlevelezésében számolt be.

Az orosz–amerikai tudományos kapcsolatok tárgyalásakor feltétlenül említést kell tennünk arról is, hogy II. Katalin felkérésére George Washington és Lafayette értékes nyelvészeti anyagot (indián eredetű szavak jegyzékét) küldték el a Pétervári Akadémia gondozásában megjelent összehasonlító szótár számára.²¹

A függetlenségi háború befejezése után az amerikai tudományos élet vezető személyiségei többször fordultak a Pétervári Akadémiához

azzal a kéréssel, hogy bocsásson a rendelkezésükre részletes leírást a szibériai gabonafajtákról és más kultúrnövényekről, ezek meghonosítása érdekében.

*

Az 1770–80-as években az orosz sajtó – különösen a Pétervári Akadémia gondozásában megjelent „Szankt – Petyerburgszkije Vedomosztyi” és a Moszkvai Egyetem nyomdájában előállított „Moszkovszkije Vedomosztyi” című lapok hasábjain – részletesen beszámolt az amerikai függetlenségi háború legfőbb eseményeiről, így a saratogai (1777) és a yorktowni győzelmekről, valamint G. Washington és Lafayette tevékenységéről. Ez utóbbi kapcsán hírt adtak arról, hogy mintegy 150 ezer livre értékű vagyonát a polgárháború katonai céljaira áldozta fel, s abból fegyvereket ill. municiót szállított a felkelőknek.²²

Az orosz sajtó különösen azután közölt részletes és színes beszámolókat az amerikai eseményekről, miután 1779. május 12-től N.I. Novikov vette át a „Moszkovszkije Vedomosztyi” szerkesztését, s új munkatársakat (L. Ja. Davidovszkij, P.Sz. Lihonyin, A.F. Malinovszkij, A.A. Petrov, N.J. Popov, D.I. Rikacsev) szerződtetett a laphoz. Novikov és kollégái elfogulatlan és objektív beszámolókat közöltek pl. Burgoyne tábornok kapitulációjáról, a wigh párti politikusok (köztük Fox) parlamenti beszédeiről, az 1783-as párizsi békeszerződésről, valamint D. Sheys (1786. szeptember – 1787. február) felkeléséről.²³ Meg kell jegyezni, hogy Washington, Adams, Franklin, Lafayette korabeli beszédeinek, vagy a Sheys-féle felkelés eseményeinek ismertetése (ez utóbbiról a „Moszkovszkije Vedomosztyi 1787. május 5-i számában) Novikov meglehetősen nagy politikai bátorságáról tanúskodik, hiszen ezekről – az erős cenzúra miatt – csak alapos körütekintéssel lehetett írni azokban az években, amikor még alig csendesedtek el az 1773–1775-ös Pugacsov vezette parasztháború hullámai.

Az orosz lapok részletesen beszámoltak az 1778-ban aláírt amerikai–francia szövetség létrehozásáról, Franklin párizsi tartózkodásáról, megbeszéléseiről, és a philadelphiai Kontinentális Kongresszus határozatairól, de a cenzúra miatt a Függetlenségi Nyilatkozat tartalmáról mélysegen hallgatniuk kellett.

Az Egyesült Államok iránti fokozott érdeklődésről számos korabeli kiadvány tanúskodik, köztük A.P. Szumarokov „Amerikáról” (1759) c. költeménye, Artyemij Voroncov 1762-ben Észak-Amerikáról írott könyve

és D.M. Ladigin „Híradás Amerikáról” (1783) c. műve. Ezeken kívül nagy népszerűségnek örvendtek még W. Robertson „Amerika története” (angolul: 1775, ford.: A.I. Luzsakov, 1784), G.T. Raynal „Az amerikai forradalom” (London – Hága. 1781; ford.: P.I. Bogdanovics, 1781.) c. munkái. Értékes adatokat szolgáltatottak még a 18. század második felének Amerikájáról a „Zerkalo szveta”, a „Polityicseszkij zszurnal” (szerk.: P.A. Szohackij), az „Akagyemiceszkije izvestija” (szerk.: P.I. Bogdanovics), az „Ekonomicseszkij magazin” (szerk.: A.T. Bolotov, 1780–1789) és a „Pribavlénijje k Moszkovszkim vedomosztijám” (szerk.: N.I. Novikov, 1784–1785) c. folyóiratok, amelyek átlagosan 500–600-as példányszámban jelentek meg.

Az amerikai függetlenségi háború jelentős hatást gyakorolt A.N. Ragyiscsev forradalmi nézeteinek alakulására is, aki 1783-ban írott „Szabadság” c. ódájában nagyra értékelte a Függetlenségi Nyilatkozat szellemét, valamint G. Washington államférfiúi és hadvezéri képességeit.²⁴

Az orosz–amerikai kapcsolatok ismertetésekor feltétlenül szólni szeretnénk John Ledyard híres szibériai útjáról is.²⁵ Ledyard, aki tagja volt James Cook harmadik világmérvő expedíciójának, 1785-ben II. Katalin jóváhagyását kérte, hogy Szibérián és Kamcsatkán keresztül Észak-Amerikába juthasson. A cárnő kezdetben elutasította a „szokatlan kérést”, de Ledyard 1786 decemberében elindult Londonból, hogy személyesen kérje az uralkodónő támogatását. Mire az amerikai utazó 1787 márciusában az orosz fővárosba érkezett, a cárnő már elindult híres volgai hajóútvárá, ezért Ledyard – P.S. Pallas közbenjárására – Pál nagyherceghez fordult segítségért, aki végül is számára az utazást lehetővé tette.

Ledyard 1787. május 31-én indult el a fővárosból Moszkvába, majd Jekatyerinburgon keresztül Szibériába, ahol úticéljai Barnaul, Irkutszk és Jakutszk voltak. Itt találkozott össze A. Karamisev és K. Laxman neves tudósokkal, G. Selihov és P. Popov kereskedőkkel, ill. I.V. Jakobij kormányzóval, akikkel értékes megbeszéléseket folytatott a Csendes-óceán, a Kurilli-szigetek és Észak-Amerika partvidékéről.

1787 novemberében ugyancsak Jakutszkban találkozott össze Ledyard John Billings kapitánnyal, egy orosz expedíció parancsnokával, akivel együtt szolgáltak James Cook harmadik világmérvő útja során. A két neves utazó hamarosan összebarátkozott, és Billings beleegyezett, hogy magával viszi Ledyardot Észak-Amerikába. 1788 februárjában azonban a cári hatóságok megtiltották Ledyardnak a továbbutazást és ezzel egyidőben kiutasították az országból. I.V. Jakobij irkutszki kormányzó ugyanis

angol kémnek gondolta az amerikai utazót, s erről a feltételezéséről A.A. Bezborodko kancellárhoz írott levelében számolt be.²⁶ Az igazi ok persze inkább az lehetett, hogy az orosz hatóságok nem vették volna szívesen, hogy Ledyard lássa és beutazza az észak-amerikai telepeket, birtokokat, hiszen ebben a térségben egy esetleges angol konkurenciától tartottak. A hatóságok tehát féltékenyen vigyáztak arra, hogy az észak-amerikai új területi szerzeményekről semmiféle konkrét információ ne szivároghasson ki. II. Katalin viszont Ségur francia diplomatához írott levelében arra hivatkozott, hogy azért nem engedélyezte Ledyard továbbutazását, mivel felettébb aggódott annak „élete és egészsége miatt”.²⁷

A továbbiakban röviden szólni szeretnénk Paul Jones (1747–1792) – az Egyesült Államok nemzeti hőse, hadiflottájának egyik létrehozója – oroszországi tengerészeti szolgálatáról is.²⁸ Vezérőrnagyként került a Fekete-tengeri flottához, ahol aktívan részt vett az 1787–1791-es orosz–török háború hadműveleteibe. Rendkívüli bátorságáért, katonai tehetségéért és zseniális hadvezéri képességeiért, már 1788. április 15-én ellentengernaggyá nevezték ki. Hálából Paul Jones a Függetlenségi Nyilatkozat és az amerikai alkotmány kiadványát ajándékozta a cárnőnek.

Az 1788 júniusában vívott fekete-tengeri ütközetek, így 18-án és 28-án Ocsakovnál, 29-én pedig Kinburn közelében, fényesen bizonyították Paul Jones hadvezéri képességét. Az amerikai ellentengernagy legnagyobb csodálkozására azonban a kitüntetések és jutalmak vezértársa, Nassaui Jenő herceg kapta, aki közismerten szerény katonai erényekkel dicsekedhetett. Ezzel magyarázható, hogy Paul Jones a továbbiakban egyre többször került összeütközésbe Nassaui Jenővel, aki emiatt gyakran tett panaszt rá az uralkodónőnél. Szerencsétlenségére az angol diplomácia is rágalomhadjáratot kezdett ellene, amelynek során egyebek között azzal is megvádolták, hogy megerősakolt egy fiatalkorú leányt.²⁹ Ezek után nem csodálkozhatunk azon, hogy Paul Jones fokozatosan elvesztette G.A. Patyomkin, A.A. Bezborodko és az orosz hadvezetés kegyeit, ezért 1789 júliusában két évi szabadságra küldték, sőt szeptemberben az orosz fővárost is el kellett hagynia. Az Egyesült Államok nemzeti hősenek személyes tragédiáját és karrierjének csődjét az okozta, hogy képtelen volt megérteni azt a különbséget, ami a feudális-jobbágytartó Oroszország és a független, polgári USA belső viszonyait jellemezte.

Paul Jones a körülmények kényszerítő nyomásának hatására a forradalmi Párizsba utazott, s ott – pétervári kudarca ellenére – élete végéig nem mondott le egy orosz–amerikai szövetség tervének létrehozásáról.

Fáradozásait azonban nem koronázta siker. 1792. július 18-án, Párizsban halt meg.

Nehéz lenne felidézni mindazok életútját és tevékenységét, akik 1775–1783 között Oroszországból Amerikába utaztak, hogy ott fegyverrel a kezükben segítsék elő az Anglia elleni háború sikerét. De közülük méltánytalanság lenne megfedkezni Fjodor Vasziljevics Karzsavinról (1745–1812), aki egy jómódú pétervári kereskedőcsaládban született és fiatal korában nagy műveltségre tett szert.³⁰ 1776 szeptemberében apja üzleti megbízásából Amerikába utazott, s fegyvereket szállított a felkelők számára. A függetlenségi háború alatt Karzsavin két hajóját vesztette el – amelyeket az angolok koboztak el –, s mint önéletírásában elmondja „legalább 20-szor került életveszélybe”.

Karzsavin amerikai tartózkodásai (1776–1780. január 25; 1782. május 12 – június 11; 1784. szeptember 4. – 1787. április 20.) alatt jóbarátságban állt a virginiai Williamsburgban Carlo Bellini kormányzóval (neves egyetemi professzor), de kitűnően ismerte Madisont, az Egyesült Államok későbbi elnökét is.

Az amerikai nép ma is tisztelettel őrzi Gustav Henrich Wetter von Rosenthal (1753–1829) észt nemes emlékét, aki a függetlenségi háború kitörésének hírére 1775-ben Philadelphiába utazott, s ott előbb D. Jackson őrnagy személyi titkára lett. Később John Rous hadnagy néven harcolt az angolok ellen, számtalanszor kitüntette magát, s ezért 1781-ben William tábornok adjutánsává nevezték ki. A függetlenségi háború befejezése után, 1787 áprilisában visszatért Oroszországba, s Revalban – 1829. június 26-án bekövetkezett haláláig – köztisztvisletben álló és megbecsült orvosként dolgozott.³¹

Szólni kívánok még Dimitrij Golicin – D.A. Golicin koppenhágai követ fia – ameirkai tevékenységéről is, aki lemondva hercegi rangjáról – Augustin Smith álnéven 1792-ben Baltimore-ba utazott. Ezt követően katolikus misszionáriusként élt Pennsylvániában, Philadelphiától 200 mérföldre, Lorettóban, ahol ma emlékműve áll.³²

*

A 18. század második felének orosz–amerikai kapcsolatai – különösen a függetlenségi háború időszakában – jelentős fejlődést mutatnak, bizonyítva, hogy mindkét ország számos gondolkója őszintén kívánta népeik közeledését. Más kérdés az, hogy a feudális-jobbágytartó Oroszor-

szág vezető körei aggodalommal és félelemmel figyelték az amerikai forradalmi eseményeket, amelyeket nem kívánatos „métélyként” igyekeztek távoltartani a birodalom határaitól.

Jegyzetek

1. A II. Katalin korabeli orosz–amerikai kapcsolatok történetéhez: *Aptheker, G.*: Amerikanszkaja revoljucija, 1763–1783. M. 1962; *Bolhovityinov, N.N.*: Rosszija i vojna SZSA za nyezaviszimoszty (1775–1783). M. 1976; *uő.*: Vojna SZSA za nyezaviszimoszty i szovremennaja amerikanszkaja isztoriografija. Voproszi isztorii. 1969/12; *uő.*: Nyekotorije problemi isztoriografii amerikanszkoj revoljucii 18 veka. Novaja i novejsaja isztorija. 1973/6; *uő.*: Sztanovlenyje russzko-amerikanszkih otnosenij, 1775–1815. M. 1966; *uő.*: Sztanovlenyje naucsnihi i kulturnih szvjazej mezsdu Amerikoj i Rosszijej. Isztorija SZSZSZR. 1965/5; *uő.*: Iz isztorii russzko-amerikanszkih naucsnihi szvjazej v 18–19 vekah. SZSA-ekonomika, polityika, igyeologia. 1974/5; *uő.*: B. Franklin i M. V. Lomonoszov. Novaja i novejsaja isztorija. 1973/3; *Griffiths, D.M.*: Nikita Panin, Russian Diplomacy and American Revolution. Slavic Review. vol. 28. 1969/1; *uő.*: The American Commercial Diplomacy in Russia, 1780 to 1783. Wiliam and Mary Quarterly. vol. 27. 1970/3; *Golder, F.A.*: John Paul Jones in Russia. Garden City. 1927; *uő.*: Catherine and the American Revolution. The American Historical Review. vol. 21. 1915/1; *Jefimov, A.V.*: Ocserki isztorii SZSA. izd. 2. M. 1958; *Kapica, P.L.*: Naucsnaia gyejatyelnoszty B. Franklina. Vesztnyik Akademii Nauk SZSZSZR. 1956/2; *Dvojcsenko-Markov, E.*: K isztorii russzko-amerikanszkih naucsnihi szvjazej vtoroj polovini 18 veka. Szovetszkoje szlavanovegyenyije. 1966/2; *uő.*: John Ledyard and the Russians. The Russian Review. 1952/4; *Morsion, S.E.*: John Paul Jones. Boston. 1959; *Nyikolszkaja-Sprigova, N.N.*: Russzkaja pecsaty o vojnye Szevernoj Ameriki za nyezaviszimoszty v 18 veka. M. 1968; *Sztarcev, A.I.*: F.V. Karzsavin i jevo amerikanszkoje putyesesztvjije. Isztorija SZSZSZR. 1960/3.
2. *Jensen, M.*: The Founding of a Nation: A History of the American Revolution, 1763–1776. New York. 1968. 593; *uő.*: The American People and American Revolution. The Journal of American History. vol. LVII. June 1970. 22–23; *Szogrin, V.V.*: Osznovatjeli SZSA. M. 1983.
3. III. György levelét II. Katalinhoz idézi: Szbornyik Russzko-Isztoriczeszkovo Obscsesztva (a továbbiakban: SZRIO). t. 19. sztr. 478–479. A levél eredetije: Arhiv Vnyesnyej Polityiki Rosszii (továbbiakban: AVPR) Russzko-anglijszkije otnosenijaja, 1775. d. 36. 1. 2.
4. SZRIO. t. 19. 490–492.
5. uo. 500–501.
6. *Sztarcev, A.I.*: Amerikanszkij voprosz i russzkaja gyiplomatyije v godi vojni SZSA za nyezaviszimoszty. V knyije: Mezsdunarodnije szvjazi Rosszii v 17–18 vekah. M. 1966. 452–453.

7. Tretyje plavanyije Dzsemsza Kuka. Perevod sz anglijszkovo i kommentarii Ja. M. Szveta. M. 1971. 390–396.
8. *Madariaga, I. de*: Britain, Russia and the Armed Neutrality of 1780. Sir James Harris's Mission to St. Petersburg during the American Revolution. New Haven. 1962.
9. *Bolhovityinov, N.N.*: Rosszija i vojna SZSA za nyezavisimoszty. M. 1976. 32–33.
10. A korabeli orosz–angol kapcsolatok történetéhez: *Braun, Archibald*: Sz. J. Gyeszniczkij i I.A. Tretyakov v Glazgovoszkom unyiverszityetye (1761–1767). Vesztnyik MGU. szerija isztoriceszkaja. 1969/4; *Cross, A.G.*: By the Banks of the Thames. Russians in Eighteenth – Century Britain. Newtonville. 1980; *uő.*: Russia under Western Eys, 1517–1825. London. 1970; *uő.*: British Knowledge of Russian Culture, 1698–1801. Canadian-American Slavic Studies. vol. 13. 1979/4. 412–435; *uő.*: Russzkije zrityeli v anglijszkom tyeatre. V knyige: Russzkaja kultura 18 veka i zapadno-jevropeszkije lityeraturi. L. 1980. 162–173; Great Britain and Russia in the 18 Century. Ed. by A.G. Cross. London. 1979; Russian Literature in the Age of Catherine the Great. Ed. by A.G. Cross. London. 1976; Epoha Proszvescsenyija. Iz isztorii mezdunarodnih szvjazej ruszkoi lityeraturi. L. 1967; *Karacuba, I.V.*–*Krasznobajev, B.I.*: Russzkije v Anglii v 18 veke. Isztorija SZSZSZR. 1982/4. 202–207; Reisen und Reisebeschreibungen im 18. und 19. Jahrhundert als Quellen der Kulturbeziehungsforshung. Berlin. 1980; *Simmons, E.J.*: English Literature and Culture in Russia (1553–1840). Harvard University Press. 1935; Voszpriyatije ruszkoi kulture na Zapagye. Ocserki. L. 1975.
11. A tengeri semlegesség elvének deklarálásával kapcsolatban: Griffiths, D.M.: An American Contribution to the Armed Neutrality of 1780. The Russian Review. vol. 30. 1971/2; Bemis, S.F.: The Diplomacy of the American Revolution. The Foundations of American Diplomacy 1775–1823. New York–London. 1935. (rev. ed. 1957).
12. *Bak, I.Sz.*: Dmitrij Alekszejevics Golicin/Filoszofszkije, obszesztvenno-politicseszkije i ekonomiceszkije vozzrenyija. Isztoriceszkije zapiszki. t. 26. M. 1948. 258–272.
13. Francis Dana tevékenységéhez: *Bolhovityinov, N.N.*: Rosszija i vojna... 71–85; Writings of John Quincy Adams. Ed. by W.S. Ford. New York. 1913; John Quincy Adams and Russia. Quincy. 1965.
14. A korabeli orosz–amerikai kereskedelmi kapcsolatokhoz: *Fredrickson, J.M.*: American Shipping in the Trade with Northern Europe, 1783–1860. Scandinavian Economic History Review. vol. 4. 1956/2; *Griffiths, D.M.*: The American Commercial Diplomacy in Russia, 1780 to 1783. William and Mary Quarterly. vol. 27. 1970/3; *Saul, N.S.*: The Beginnings of American – Russian Trade, 1763–1766. William and Mary Quarterly. vol. 26. 1969/4; *Price, J.M.*: The Tobacco Adventure to Russia. Philadelphia. 1961; *Rasch, A.*: American Trade in the Baltic, 1783–1807. Scandinavian Economic History Review. vol. 13. 1965/1.
15. *Rihman, G.V.*: Trudi po fizike. M. 1956; *Kravec, T.P.*–*Radovszkij, M.I.*: K 200-

- letyiju szo dnya szmertyi akagyemika G.V. Rihmana. V knyige: Uszpehi fizi-
cseszkijh nauk. t. LI. vipuszk 2. M. 1953.
16. *Home, R.W.*: Science as a Career in Eighteenth-Century Russia: The Case of F.U.T.Aepinus. The Slavonic and East European Review. vol. 41. 1973. 75–94; *F.U.T. Epinusz*: Tyeorija elektricsesztva i magnyetyizma. L. 1951.
 17. *Bolhovityinov, N.N.*: B. Franklin i M.V. Lomonosov. Novaja i novejsaja isztoria. 1973/3.
 18. *Dvojcsenko-Markov, E.*: K isztorii russzko – amerikanszkijh naucsnyh szvjazej vtoroj polovini 18 veka. Szovetszkoje szlavjanovegyenyije. 1966/2; *Radovszkij, M.I.*: Venyiamin Franklin i jevo szvjazi sz Rosszijej. M.-L. 1958; *Leszter, G.M.*: Znakomsztvo ucsonih Szevernoj Ameriki kolonialno periodo sz rabotami M.V. Lomonoszoza i Petyerburgszkoj Akagyemii Nauk. „Voproszi isztorii jesztjesztvoznanyija i tyehnyiki.” vipuszk 12. M. 1962; *Bolhovityinov, N.N.*: Sztanovlenyje naucsnyh i kulturnih szvjazej mezsdu Amerikoj i Rosszijej. Isztorija SZSZSZR. 1965/5.
 19. *Dvoichenko-Marcoff, E.*: Benjamin Franklin, the American Philosophical Society and the Russian Academy of Science. Proceedings of the American Philosophical Society (röv.: PAPS). vol. 91. 1947/3.
 20. Tevékenységéhez: *Franklin, B.*: Opiti i nabljugenyija nad elektricsesztvom. M.-L. 1956; *uő.*: Izbrannije proizvegyenyija. M. 1956; *Kapica, P.L.*: Naucsnaia gyejatyelnosztj B. Franklina. Vesztnyik AN SZSZSZR. 1956/2; *uő.*: Zsizny dlja nauki. M. 1965. 21–35; *Home, R.W.*: Franklin's Electrical Atmospheres. The British Journal for the History of Benjamin Franklin. Ed. by *W. Labarec*. vol. 1–17. New Haven. 1959–1973; *Dvoichenko-Markoff E.*: The American Philosophical Society and Early Russian-American Relations. PAPS. 1950/6.
 21. „Linguarum totius orbis vocabularia comparativa. Petropolitana. 1787–1789.” címmel jelent meg. Részletes ismertetése: PAPS. vol. 94. N° 6.
 22. Az amerikai függetlenségi háború orosz sajtóvisszhangjáról: *Bolhovityinov, N.N.*: Rosszija i vojna SZSA za nyezaviszimosztj. Moszkva. 1976. 132–163; *Nyikolszkaja-Sprigova, M.N.*: Russzkaja peccaty o vojnye Szevernoj Ameriki za Nyezaviszimosztj v 18 veka. M. 1968.
 23. *Novikov, N.I.*: Izbrannije proizvegyenyija. M.-L. 1951. 521–564; *Makogonenko, G.P.*: N.I. Novikov i russzkoje Proszvescsenyije 18 veka. M.-L. 1958; *Berkov, P.N.*: Russzkaja zsurnalisztjika 18 veka. M.-L. 1952.
 24. *Ragyiscsev, A.N.*: Polnoje szobranyije szocsinyenyij. t. 1–3. M.-L. 1938–1952; *Karjakin, Ju.F.*–*Plimak, J.G.*: Zapretnaja miszl obretajet szvobodu. M. 1966; *Sztarcev, A.I.*: Ragyiscsev v godi „Putyesesztvija”. M. 1960; *uő.*: Amerikanszkaja revoljucia, Ragyiscsev i russzkoje obscsesztvo 18 veka. M. 1946; *uő.*: O zapadnih szvajazah Ragyiscseva. Internacionalnaja lityeratura. 1940/7–8; *Babkin, D.Sz.*: Ragyiscsev. M.-L. 1966.
 25. *Dvoichenko-Markov, E.*: John Ledyard and the Russians. The Russian Review. 1952/4; John Ledyard's Journey through Russian and Siberia, 1787–1788. Ed. by *S.D. Watrous*. Madison. 1966.
 26. I.V. Jakobjj levele A.A. Bezbzorodko cancellárhoz: Centralnij Arhiv Drevnyih Aktov. f. XXIV. d. 62. l. 419–422.
 27. *Okuny, Sz.B.*: Rosszijszko–Amerikanszkaja kompanija. M.-L. 1939. 24; Za-

- piszki grafa Szegjura o prebivanyii jevo v Rosszii v carsztvovanyije Jekatyerini II. (1785–1789). SzPB. 1865. 369.
28. *Griffiths, D.M.*: American Commercial Diplomacy in Russia, 1780–1783. William And Mary Quarterly. vol. 27. 1970/3. 384–389; *Memories of Paul Jones*. London. 1843; *Golder, F.A.*: John Paul Jones in Russia. Garden City. 1927; *Morison, S.E.*: John Paul Jones. Boston, 1959; *Russell, Ph.*: John Paul Jones. (Man of Action). New York. 1927.
 29. *Sztanyiszlavszkaja, A.M.*: Rosszija i Anglia v godi vtoroj tureckoj vojni 1787–1791 godov. Voproszi isztorii. 1948/II. 26–49.
 30. F.V. Karzsavin életéről: *Sztarcev, A.I.*: F.V. Karzsavin i jevo amerikanszkoje putyesesztvije. Isztorija SZSZSZR. 1960/3; *uő.*: Bül li Karzsavin drugom Ragyiscseva. Voproszi lityeraturi. 1971/4; *Dvoichenko-Markov, E.*: A Russian Traveler to Eighteenth-Century America. PAPS. vol. 97. 1953/4. p. 350–355; *Gercsuk, Ju.Ja.*: Etnograficeszkije nabljugyenyija russzkovo putyesesztvennyika F.V. Karzsavina v Amerike (konyec 18 veka). Szovetszkaja etnografija. 1972/1.
 31. *Bolhovityinov, N.N.*: Rosszija i SZSA..., 224–226.
 32. *Heyden, Th.*: Der Missioner Fürst Augustin Galitzin. Hamburg. 1859; *Brownson, S.M.*: Life of Demetrius Augustine Galitzin. New York. 1873.

Chaim Arlosoroff cionista szocializmusa

(The Socialist Zionism of Chaim Arlosoroff. The Jerusalem Quarterly, 1985/4. 68–87.)

A cionista munkásmozgalom egyik kiemelkedő alakja, a Zsidó Ügynökség Palesztina megalapításáért (Jewish Agency for Palestine) politikai osztályának vezetője, Chaim Arlosoroff 1933-ban vált gyilkosság áldozatává. Az ez idő óta egyre mélyülő szakadék a munkáspárti cionizmus (Labor Zionism) hívei és a revizionisták (Revisionists) között beármýékolja Chaim Arlosoroff politikai nagyságát és szellemi örökségét is. Hiszen Arlosoroff nemcsak egyszerűen egy elmérgesedett vita középpontjában álló gyakorlati politikus, de szellemileg igen nagyformátumú ember volt, olyan, amilyen kevés akadt a cionista mozgalom vezetői között.

Ugyanakkor meglehetősen ellentmondásos egyéniség volt. Ukrajnában született, de Németországban nőtt fel; politikai gondolkodásában így ötvöződtek az orosz narodnyik nézetek olyan elméletekkel, amelyek a német nemzeti romantikus ifjúsági mozgalomban gyökereztek. A munkáspárti cionizmus *Hapoel Hatzair* szárnyához, egy erkölcsi-etikai orientált-ságú irányzathoz tartozott, ugyanakkor erősen kötődött a nemzetközi szocialista mozgalomhoz és annak marxista örökségéhez. Írásai olyan eltérő teoretikusokat idéztek meg, mint Kropotkin, Nietzsche vagy A.D. Gordon, és – bár szellemileg az anarchista nézetekhez járt közel – Arlosoroff fölismernte a központi politikai struktúra szükségességét a modern társadalomban általában, és a cionista mozgalom fejlődésében különösen.

Werner Sombart német szociológus irányítása alatt írta meg doktori disszertációját Marx osztályharc-elméletéről; az 1920-as évek közepén

*Shlomo Avineri [Herbert Samuel, a jeruzsálemi Hebrew University politikai tudományok professzora, szerzője annak a közeljövőben megjelenő könyvnek, melynek címe *Moses Hess: Prophet of Communism and Zionism* (Moses Hess: A kommunizmus és a cionizmus prófétája).

Ezt a cikkét a Woodrow Wilson International Center for Scholars tagjaként Washingtonban írta.]

azonban úgy döntött, hogy inkább kivándorol Izrael népének földjére, minthogy egy német egyetemen tanítson.

A cionista mozgalomban kevés embernek volt ilyen gazdag életútja – és amikor meggyilkolták, Arlosoroff még csak 34 éves volt.

Írásai, melyek halála után jelentek meg egy összegyűjtött hétköte-tes héber kiadásban, tartalmazzák tudományos értekezéseit a marxizmus-ról és az anarchizmusról csakúgy, mint polemikus röpiratait azokról a gyakorlati politikai problémákról, amelyekkel a cionista mozgalomnak számolnia kell. Lenyűgözően egyedi gondolkodásmódja az elméleti szigo-rúság és a gyakorlati alkalmazás ötvözete.

I

Chaim Arlosoroff cionista szocializmusának elemzéséhez bevezetés-képpen legjobb első programadó írását megnézni. Ez az írás, mint Arlo-soroff legtöbb műve, németül jelent meg, „Jüdischer Volkssozialismus” címen. 1919-ben látott napvilágot, amikor szerzője csupán 19 éves volt; az írást nevezhetnénk akár szellemi *tour de force*-nak is. Maga a *Volks-sozialismus* kifejezés egyfelől az orosz *narodnyik* elméletek hatásáról árulkodik, másrészt viszont tükrözi a korszak romantikus német ifjúsági mozgalmának stílusjegyeit. E mozgalom a modern ipari civilizáció elleni lázadást a „vissza a természethez” jelszavával kapcsolta össze és a törté-nelmi, sőt olykor mitikus múltból vett képzetek és értékek itattak át. Másrészt a „szocializmus” terminus használata – ezt a szót a cionista *Hapoel Hatzair* („Ifjú munkások”) mozgalom, melynek Arlosoroff is tag-ja volt, kerülni próbálta – egyértelmű utalással egy fajta „népi szocia-lizmus”-ra a nacionalizmusról alkotott marxista doktrinér nézetek világos tagadása volt.

Ugyanakkor a társadalmi-gazdasági elemzés ebben az írásában módszereiben és elemző eszközeiben is több hasonlóságot mutat Marxhoz.

Politikai szempontból is sokcélú írás ez. Célba vette a liberális, pol-gári „általános” cionistákat, akik a cionizmus és a szocializmus bármiféle kombinációját idegennek és félrevezetőnek találták a végső céltól, a zsidó megújulástól. Arlosoroff vitairata azonban ugyanúgy támadta azokat a zsidó származású európai szocialistákat, is, akik tagadták valamiféle spe-cifikusan zsidó-orientáció jogosságát az emberiség általuk univerzálisnak képzelt megváltásában. A cionista szocializmusban Arlosoroff megoldást keresett mindkét iskola elméleti és politikai hiányosságaira.

Írását azzal kezdte, ami véleménye szerint a legalapvetőbb hibája a modern szocializmusnak, ill. különösen Marx szocializmusának: vagyis a nemzeti sajátosságok alulértékelése az emberiség történetében, és a proletariátus egyenlőségért folytatott küzdelmében. Az első világháború keserű tanulságát, a munkásszolidaritás megtörését is szem előtt tartva, Arlosoroff jelentős megállapítást tesz: a hagyományos szocializmus fatális tévedése volt a történelem hulladékgyűjtőjébe hajítani a nacionalizmust. Mivel a szocialista mozgalom célul tűzte ki mindenfajta elnyomás megszüntetését, és mivel a modern állam, mint a proletariátus elnyomásának eszköze, modern nemzet-államként jelent meg, a szocializmus e két dolgot – elnyomást és nacionalizmust – összefonódottnak tekintette, és ezért a munkásosztályon belüli nemzeti-nacionalista erőket figyelmen kívül hagyta.

A zsidó történelmi tudatot és a német oktatás felhangjait egyaránt tükröző írásában Arlosoroff a következőket fejt ki: „De a sorsközösség (*Schicksalgemeinschaft*) és a nemzeti lét közösségének vállalása ugyanúgy vonzást gyakorol a munkásra, mint a társadalom bármely más tagjára. Hiszen a munkás is szereti anyanyelvét, melyen kedves altatódalait énekeltek neki, a nyelvet, melyen szülei szellemi emléke megidéződik. Szülőföldjét is szereti, honfitársait, a színes népi hagyományokat, öltözeteket; az eget is szereti hazája fölött, a mezőket és városokat. Önmagában hordozza népe kulturális örökségét; önmaga lényege, szellemi léte megegyezik népe lényegével és szellemi létével.” Következésképpen Arlosoroff nem javasolja egyfajta absztrakt egyetemességnek, valamiféle megkülönböztetés nélküli kozmopolitizmusnak a követését; javasolja helyette, hogy a szocialista mozgalom próbálkozzon inkább egy nemzetközi proletár öntudat megalapozásával, amely elfogadja a pluralizmust és a nemzeti sajátosságokat különbözően értékeli. „Még ha a szocializmust mint elméletet el is vonatkoztathatjuk ezektől a különbségektől, mint mozgalmat, amely gyakorlati célokat irányoz elő, a szocializmust fel kell osztani szocialista népi mozgalmak sorozatára, melyek egymástól kultúrájukban, nyelvükben, irányultságukban, szándékaikban és módszereikben nagyon is eltérőek lehetnek.” Ha a pluralizmus és a nemzeti kultúra sokféleségének elfogadása gyökeret verne a szocialista mozgalomban az első világháborút követően, érvel Arlosoroff, akkor ez, *a fortiori*, a zsidó kérdés megoldásában is útmutató lehet. Hiszen semmi kétség nincs afelől, hogy a probléma specifikus természete ebben az esetben nyilvánvalóbb, mint sok más esetben. Azonban világos, mutat rá, hogy sok szocialista, köztük

zsidó szocialisták is, még mindig ragaszkodnak egy elvont univerzalizmus-hoz. Megpróbálják figyelmen kívül hagyni a zsidókérdés sajátosan nemzeti vonásait, és mindezt megkísérik a nemzetközi felszabadítás általános rubrikájába írni.

A hagyományos szocializmus elvont internacionalizmusa elleni érvelésének ezen a pontján Arlosoroff eltér az ún. „általános” cionistáktól, akik tagadták mindenféle forradalmi szocialista eszmék jogosultságát a cionizmuson belül. Ami a zsidó nép különleges helyzetét jellemzi az nem egyszerűen a *politikai* függetlenség hiánya, de a *gazdasági* függőség a diaszpórában, vagyis a hatékony infrastruktúra hiánya a zsidó közösségekben belül. A zsidó nép kiűzetése földjéről és a politikai függetlenség elvesztése egy időben történt, mondja Arlosoroff, egy létező gazdasági szerkezet szétválasztásával, és nemzetnek és társadalomnak a megszüntetésével.

A cionizmus célja tehát, hogy a zsidó népet visszavezesse földjére és hazájába, és: „Addig nem leszünk újra nemzetté, nem lesz kultúránk és újjászületésünk vagy küldetésünk, amíg ismét meg nem tanuljuk, hogyan kell dolgoznunk”, írja Arlosoroff. Nyelvezetében jól tetten érhető A.D. Gordon hatása.

Vagyis a zsidó nép visszatérése ősi földjére azt is jelenteni fogja, hogy visszatérnek a munkához – hiszen a haza, az otthon fogalma a fizikai földet is magában foglalja, ami anyagi bázisa egy gazdasági és kulturális újjászületésnek. Marx filozófiai materializmusának bírálatakor Arlosoroff mindig tisztában volt avval a ténnyel, hogy a zsidó nép politikai és kulturális felépítményében nem lehetséges addig változás, amíg nem következik be radikális átalakulás a zsidó társadalom gazdasági körülményeiben.

Ezért Arlosoroff számára világossá vált, hogy a cionizmus sikere nagymértékben függ attól, hogy mennyire válik tömegmértékűvé. Nemcsak a középosztálybeli zsidó értelmiség szellemi agóniájára építve, de sokkal inkább a kelet-európai zsidóság létének tényleges fenyegettettségére. Ezeket a zsidó tömegeket kell visszahozni az alkotó életbe, és erre nem képes egy olyan cionista mozgalom, amelyik tisztán csak burzsoá kapitalista terminusokban tud gondolkodni: „A nemzet új élete egy újjáalakított társadalmat is követel. Lehet-e vajon azt képzelni, hogy egy ember, aki nehéz küzdelemben éppen most nyerte vissza nemzeti függetlenségét, újra aláveti magát egy kapitalista igrának?” kérdi Arlosoroff. Fenntartja azt az álláspontját, hogy a nemzeti és társadalmi felszabadítást

együttesen kell kivívni Izrael földjén. Arlosoroff számára a cionizmus nem lehet sikeres a szocializmus nélkül, a zsidó szocializmus pedig nem győzhet a nacionalizmus nélkül. Az osztályharcról alkotott hagyományos marxista felfogás, amely felől Arlosoroffnak, (mint annyi más etikai szocialistának is a német revizionisták közül) kétségei voltak, a zsidókérdésben sokkal inkább problémásnak tünnek. Részből azért, mert a diaszpórán belül nem volt kitapintható zsidó proletariátus; a zsidó Volksszocializmus-nak éppen az volt az egyik célja, hogy Palesztinában a zsidó lét körülményeinek megváltoztatása részeként a proletariátus létrejöheszen.

A kézi munkához való visszatérés Arlosoroff számára kétirányú célt szolgált. Először is ez újból összeköti majd a zsidókat földjükkel, összekapcsolja a zsidó népet a munkával; az ipari munkásság elidegenedésének problémája is, ami Nyugaton a kapitalista társadalmakban már létező jelenség volt, kikerülhető ezzel. Az együttesen dolgozó munkások nemzetközössége Palesztinában példája lehet a világon mindenütt a szocialista mozgalomnak. Így integrálódik az egyedi és az egyetemes a zsidók nemzeti és társadalmi megváltásának küldetésébe.

Palesztinában „kertes városokat és iparosított falvakat” hoznak majd létre, és így, Arlosoroff szerint, a „falusi élet együgyűségét” (hogy Marx kevésbé elegáns kifejezését használjuk) és az iparosodott városok elidegenítő hatását is kikerülhetik ebben az újfajta társadalomban.

Arlosoroff szerint a marxista szocializmus figyelmen kívül hagyta a szocialista vízió etikai dimenzióit is, és így a szocializmus vonzerejének kiterjedését néha „ízléshatárok” közé szorította. Így a marxizmus, érdekes módon, a gazdasági liberalizmus tükörképévé vált, ami pedig az emberi motivációt pusztán a gazdasági önérdék működésének tekintette. Ez a fajta „vaskos” materializmus a cionizmussal kapcsolatban is tévedett, mivel „a történelem egyetlen vastörvénye sem, egyetlen általános gazdasági törvényszerűség, semmilyen objektív történelmi folyamat sem tudja Izrael népét hazájába visszavezetni... Nincs az a történelmi materializmus, amely e küldetéshez szükséges erőket produkálni képes – kizárólag a nemzeti idealizmus emberfeletti erőfeszítése”.

Gordon idealizmusának és a nitzsche-i akaraterőnek ez a kombinációja máshol is megjelenik Arlosoroffnál. Az úttörők, a megszállott–elhivatott nyomjelzők, avagy *halutz*-ok felemelkedésének tervezete, akiket példaként lehetne a kivándorló zsidó tömegek elé állítani, akik alkotják majd Palesztinában a zsidó társadalom szerkezetét. Ennek a fajta társadalomnak a következők lennének az összetevői: a földek közös tulajdonba

vétele, társadalmi ellenőrzés a természeti javak fölött, mezőgazdasági kommunális és kooperációs falvak kiépítése, és a mezőgazdasági javak és termékek együttes ipari földolgozása. Mindezt zsidó munkaerő állítaná elő, és ezzel a *déclassé* közép-osztály termelő mezőgazdasági és ipari munkásokká válna anélkül, hogy megsértenék az arab *fellah*-hot: „mivel minden, amit zsidó létnek nevezünk, a saját kezünk munkája által kell hogy megteremtődjék.”

Arlosoroff egy ellentmondásos ponton fejezi be vitairatát. A többi nemzetnél, ahol a nemzeti lét elfogadott tény, a szocializmus a létező történelmi valóság tagadásából tud kiindulni, és a nemzeti kultúra ellen indul rohamra. De a zsidóság esetében, ahol nem létezik egy tényleges gazdasági szerkezet, az egyetlen kapocs, amellyel a zsidók a világ minden tájáról egymáshoz tartozhatnak, pontosan a zsidó lét kulturális aspektusa, az együvé tartozás és a történelmi folyamatosság tudata. Ennél fogva ami megkülönbözteti a Volksszocializmus zsidó elágazását a többi európai szocializmustól az nem más, mint a kulturális kérdések megoldásában felállítandó stratégiák különbözőége.

Tehát a kulturális területen, és nem a gazdasági téren, ami nem is létezik, kell a zsidó szocialista forradalmat elindítani. Arlosoroff szavaival szólva, a zsidó szocializmus „kulturális forradalommal” kell hogy elkezdődjék; vagyis a közös történelmi múlt újrafelfedezése és újraértékelése, a nemzeti kultúra szimbólumainak és képzeteinek újjáteremtése, a zsidó ünnepek és hagyományok reinterpretálása, a héber nyelv megújítása, hogy egy intellektuális *jeu d'esprit* szalonnyelvből a nemzeti öntudatot a tömegeknek közvetítő nyelvvé váljon.

Továbbá, érvel Arlosoroff, amíg a zsidó nép nem rendelkezik életképes proletariátussal, amely a gazdasági termelési alap hiányából adódik, addig „proletár nemzet” lesznek. Csakúgy, mint a korszak orosz és német radikálisai, akik saját nemzetükre használták ezt a kifejezést, Arlosoroff a zsidó kontextusba ágyazza. A zsidó nacionalizmus, szerinte, „az éhség és az elnyomottság nacionalizmusa”, és mint proletár nemzet a zsidók „nem a hódítás irányába tömek előre, pusztán biztosítékot kérnek egy nép függetlenségének megtartásához, mert ragaszkodnak kulturális örökségükhöz és jövőjükhöz.”

Arlosoroff szocializmusról alkotott nézeteit egészíti ki az a másik kötet, amelyben az orosz anarchista Pjotr Kropotkinról szóló tanulmánya is található. 1925-ben jelent meg, és — annak ellenére, hogy egy kissé zavaros — a Kropotkinról valaha is írt egyik legjobb számvetés. Arlosoroff

két okból is közel állónak érzi magát Kropotkinhoz: ő is kitartott amellett, hogy pusztán csak az osztályérdek nem tekinthető a történelmi fejlődés meghatározó részeként, hogy a szolidaritás és együttműködés központi kérdése az emberi létnek. Arlosoroff rámutatott arra is, hogy Kropotkinnak sikerült megszabadítania magát a középkorról alkotott konvencionális racionalista előítéletek alól (amelyet az ortodox szocializmus elfogadott). Mint a középkori társadalmi feltételek minden modern bírálójának, a szocialistáknak is értékelniük kell a középkori falusi kommunák egymást segítő tevékenységét, érvel Arlosoroff. Itt megint csak nehéz lenne letagadni az orosz narodnyikok és a historizáló német nemzeti romantika együttes hatását.

Arlosoroff különbséget tesz, ahogyan ő nevezi, egyéni anarchizmus (mint például Max Stirner) és társadalmi anarchizmus, mint Proudhon és Kropotkin anarchizmusa között. Az előbbi tisztán egoizmusból fakad, míg az utóbbi kommunális együttérzésen alapul. A nem-állami irányítású együttműködési modellt Arlosoroff mint a jövőbeli, Izrael földjén megte remtendő, kooperatív és kommunális élet alapját veszi át Kropitkin elméletéből. Így a *kibbutz*, ez a sajátosan cionista szocialista képződmény, Arlosoroffnál egyetemes jelentőségűvé emelkedett, és a termelés megindításának és újjászervezésének specifikus megoldása szinte integrálódott az általános történelmi fejlődésbe.

Ugyanebben az évben jelent meg egy másik esszéje *Az osztályharcok történetéről* (On the History of Class Warfare) címmel. Ebben az írásában, mely lényegében doktori disszertációján alapul, rámutat arra, hogy Marx „osztály” koncepciója messze nem világos vagy jól behatárolt. Szerinte a *Kommunista Kiáltvány*-ban kifejtett elmélet az osztályellentétekről túlságosan egyszerű, sőt együgyű, míg *A tőke* III. kötetében Marx, ha nem is teljesen kimerítően, lényegesen árnyaltabban dolgozta ki elméletét az osztályok rétegződéséről. Arlosoroff tárgyalja Marxnak Németország és Franciaország osztályviszonyairól szóló történelmi esszéit is, melyek az 1848-as forradalmakat és az azt követő időszakot vizsgálják, és ismét hangsúlyozza, hogy ezekben a tanulmányokban mennyire csiszolt és sokoldalú az osztályharcról alkotott marxi elmélet kidolgozása. Arlosoroffnak ezt az írását abból a szempontból is jelentősnek tarthatjuk, hogy a marxizmus fejlődésében komoly történelmi értékkel bír, amennyiben Marx társadalom elméletéről szóló vitában íródott számos kiadványt indít útjára, melyek igazán nagy jelentőséget csak néhány évtized elteltével nyernek, amikor majd Marx korai írásait is fölfedezik.

A *Hapoel Hatzair* 1926-os kongresszusán Arlosoroff ezeket az elméleti megfontolásait a napi politikai lehetőségekre lefordítva mondta el programbeszédében. A beszéd, melynek címe „*Osztályharc Izrael földjén*”, egy sor általános elméleti fejtegetéssel indul, melyek a szocializmus milyenségét taglalják, illetve megpróbálja alkalmazni ezeket a zsidó viszonyokra. Az előadó távolról sem doktrínér univerzalista; a nálánál jóval etnocentrikusabb társait óvatosan figyelmezteti, hogy a zsidóság saját helyzete nem zárja ki azt, hogy a zsidó kérdést – és a problémák megoldását – helyezték a történelmi fejlődés és a társadalomkritika általános elméletén belülre.

Ebben a beszédében hangzik el a nacionalizmusról alkotott marxista elmélet újabb kritikája; a helyzet ugyanis egészen más dimenziókat nyer akkor, amikor a társadalmi rétegződés és formáció mellett felvetődik a gyarmatosító elnyomás problémája is. Az angol mandátumú Palesztinában a zsidó kapitalisták ugyanúgy idegen hatalom alattvalói, mint a zsidó munkások. Így ebben a függő helyzetben az együttérzés még erősebben köti össze a zsidó burzsoáziát és proletariátust, mint egyéb körülmények között. Továbbá, a szocialistáknak szembe kell nézni két nép, a zsidók és az arabok problémájával. Mindketten idegen elnyomás alatt szenvednek, de a „mindkét nép proletariátusának összefogása a kapitalizmus ellen” leegyszerűsített frazeológiája nem adekvát helyettesítése e bonyolult helyzet részletes társadalmi elemzésének.

Korábban említettük, hogy Arlosoroff már legelső művében kifejtette: a „kulturális forradalom” az egyik legalapvetőbb összetevője a cionista átalakulásnak. Hét évvel később, már Palesztinában, volt alkalma megfigyelni a fejlődés menetét, Arlosoroff úgy ítéli meg, hogy a kulturális forradalom a cionista munkáspárti mozgalom égisze alatt valójában már el is kezdődött. Más társadalmakban a proletariátus nagymértékben elidegenedett a nemzeti kultúrától, mégpedig a társadalomtól és annak meghatározó értékeitől való általános elidegenedés folyamatában. A cionizmus esetében a szocialista mozgalmat támogatja és erősíti a zsidó társadalom értelmiségi rétege: tanárok, írók, művészek és más értelmiségiek válnak a mozgalom elválaszthatatlan részeseivé Palesztinában. Újfajta nemzeti kultúra kialakítása folyik itt, és legfőképpen a munkásmozgalom és annak intézményei segítenek megszületésében. Mindez elsősorban Arlosoroff érzékenységének köszönhető. Elsők között ismerte föl, már az 1920-as évek közepén, a szocializmus alatti történelmi fejlődés kulturális lehetőségeit, a munkáspárti cionizmus domináns szerepét az új civi-

lizáció kialakításában, szerepüket az irodalom, a művészet, a költészet, a festészet és a zene területén csakúgy, mint az ország földrajza, állat- és növénytana iránti érdeklődés fölélesztésében.

Mivel Palesztinában még nem alakult ki a nemzeti termelés, ezért nem tűzhették ki célul a megtermelt javak feletti ellenőrzésért vívott osztályharc elindítását, hiszen ezeket a javakat először elő kellett állítani. A cionista mozgalom lényege, és ezzel Arlosoroff a marxista *Poalei Zion* jóval ortodoxabb balszárnyával szemben szállt síkra, nem az, hogy a nemzetgazdaság tiszteletet parancsoló magasságait hódítsák meg, hanem először is egy ilyen nemzetgazdaság megteremtése. Arlosoroff ironikus megjegyzése azokat veszi célba a *Poalei Zion* pártjából, akik már egy modern kapitalista társadalmat képzelnek „felfújtt” gazdasággal oda, ahol a modern gazdaságnak csak a csirái vannak meg. Ilyen körülmények között az osztályharcra szóló felhívás pusztá fantáziálás.

A szocializmus bevezetése Izrael földjén nem szorítja ki a meglévő kapitalista társadalmi rendet, hiszen először létre kell hozni ezt a rendszert. Azok akik Palesztinában kiépítenek egy modern gazdaságot, az ellenőrzést is megszerzik fölötte. Arlosoroff ezért nem osztályharcos szocializmust hirdet meg, hanem „építő szocializmust”.

Mindezek az elméleti eszmefuttatások az alapját képezték annak, amire Arlosoroff józan megítéléssel építette föl politikáját a Palesztinában útjára indított cionista vállalkozást követően. Az erről szóló írásokat az ún. Negyedik *Aliyah*-ról 1925 ill. 1926-ban íródott két esszéjében találjuk meg, illetve egy korábbi, 1923-ban készített feljegyzésében a *Zsidó Ügy-nökség Pénzügyei*-ről. Mind a cikkek, mind pedig a memorandum megpróbálja felmérni a palesztinai zsidó telepek társadalmi és gazdasági természetét.

Arlosoroff legerősebb támadása az ún. általános cionisták ellen, akik gyűlöltek minden szocialista kísérletezést a cionizmuson belül, az 1923-as memorandum egy megtámadhatatlan elméleti propozícióval kezdődik. Még a *laissez-faire* legradikálisabb hívei is elismerik, hogy egyetlen országban sem lehet a társadalom minden szféráját a szabad vállalkozásoknak átengedni. Még a legfejlettebb kapitalista országok példája is azt mutatja, hogy bizonyos területeket feltétlenül állami irányítás alá kell vonni. Ezek a területek a kül- és belbiztonság, az oktatás és a közegészségügy. Az állam feladatai közé tartozik továbbá a földek művelhetővé tétele, erdők telepítése, mocsarak lecsapolása, a csatorna- és úthálózat kiépítése.

Furcsa, mondja Arlosoroff, hogy ami elfogadható még a leginkább *laissez-faire*-hivő ipari országokban is, a burzsoá, „általános” cionisták véleménye szerint kárhozatos lenne Palesztina esetében. A fent említett szektorokat egyébiránt, amelyek valamennyi kapitalista országban állami kezelésben vannak, Palesztinában még előbb meg is kell teremteni. De hogyan lenne képes a szabadpiac ilyen szektorokat kiépíteni e fejletlen körülmények között, amikor még a fejlett ipari társadalmakban is a kormány és más közhivatalok irányítják ezeket? Amikor a polgári „általános” cionisták ellenzik, hogy a cionista mozgalom beavatkozzon ezekbe a szektorokba, melyeket a kapitalista társadalmakban így vagy úgy hatóságok irányítanak, akkor egy olyan álláspont mellett tartanak ki, ami ellenkezik a hagyományosan *laissez-faire* filozófiával.

Az egyértelmű, hogy az angol mandátumú kormány nem szándékozik és nem is lenne képes a felelősséget vállalni, ezért magának a mozgalomnak kell az infrastruktúra ezen alapvető beruházásait, mint például oktatás, egészségügy, stb., ellenőrzése alá vonnia. És nem szükséges szocialistának lenni ahhoz, hogy valaki támogassa a közös cionista részvételt mindezen szükségszerű beruházások létrehozásában a palesztinai zsidó közösség érdekében.

Az is valószínű, hogy a magánvállalkozások nem képesek a nemzetgazdaság infrastruktúrájának kiépítésére; hiszen a magánvállalkozók – a piac belső törvényei alapján – tőkájukat azokba a szektorokba irányítják, ahol olcsó arab munkaerőhöz juthatnak. Azonkívül inkább azokat a befektetéseket részesítik előnyben, amelyekkel gyorsan juthatnak profit-hoz, mint a nemzetgazdaság kiépítéséhez szükséges hosszútávú beruházásokat. A gazdasági alapok megteremtéséhez szükséges infrastruktúra kiépítésére csakis egy olyan állami szektor képes, amelyik a hosszútávú beruházásokkal sincs kitéve az állandó piaci változásoknak, és közös forrásból tudja fedezni a drágább zsidó munkaerőt. Senki sem kötelezheti a kapitalista magánvállalkozókat, ha mégoly cionista meggyőződéssel is bírnak, hogy hagyják figyelmen kívül a piac törvényeit, amely törvények egyébként nem segítik elő egy zsidó nemzetgazdaság kiépítését.

Arlosoroff a Negyedik *Aliyah*-ról szóló kritikájában írta, hogy 1925 körül első ízben fordult elő, hogy antiszemita politika hatására nagy tömegben vándoroltak Palesztinába középosztálybeli emberek Lengyelországból. Viszonylag komoly mennyiségű tőkét hoztak magukkal és a városi központokban telepedtek le. Tel Aviv kezdeti növekedése a húszas évek közepén nagyrészt ezeknek a kivándorló lengyel üzletembereknek köszön-

hető. Ilyen méreteken ezt a „kapalista” *Aliyah*-ot úgy üdvözölték, mint egy virágzó cionista kapitalizmus új korszakának bátor vállalkozását Palesztinában, és igazolva látták, hogy a kapitalizmus és nem a szocializmus tudja és fogja megteremteni az új zsidó hazát.

Arlosoroff két cikket is írt erről a Negyedik *Aliyah*-ról. Az egyiket 1925-ben, a tetőponton, a másikat egy évvel később, amikor a „buborékok szétpukkantak”. Mindkét cikk ritka példája a társadalmi elemzéshez szükséges éles kritikai érzéknek.

Arlosoroff nem tagadja a Negyedik *Aliyah* elért eredményeit; növekedett a zsidó népesség Palesztinában, különösen Tel Aviv környékén, növekedett a gyártási kapacitás, és Palesztina végre hasonlítani kezdett egy európai fogyasztóorientált társadalomhoz („mindez a legutóbbi varsói divat szerint értendő”).

Mégis, már az első cikkben, amikor a cionista mozgalom dicshimnuszokat zengett a nagy áttörésről, Arlosoroff – bár idézte az eredményeket – rámutatott a korlátokra is. Igaz, hogy ez a bevándorló tömeg megváltoztatta az ország látképét, de elsősorban egy városi központot érintett, Tel Avivot. Ugyanakkor a városi és falusi népesség számát aránytalanná tette. A Tel Aviv-i zsidó népességnövekedés nem jelentette azt, hogy sokan álltak át a termelő foglalkozásokra, hanem a javító–szolgáltató ipart növelte, valamint tovább duzzasztotta a zsidó gazdaság már meglévő kereskedelmi és csereüzleti szektorait. Szinte egyetlen új ipari vagy kézműves vállalkozás sem született. Az újonnan Palesztinába érkezett tőkések nagyrésze telekvásárlásokba fektette vagyonát; a telekspekulációk ellenőrizhetetlenné váltak. Az országba könnyen és olcsón befolyó pénzeszegek által emelkedett az életszínvonal, de e mögött nem volt emelkedés a termelékenységben. Így alakulhatott ki egy európai nívó egy szegény, iparilag fejletlen társadalomban. Mi más ez, kérdezte Arlosoroff, ha nem visszaesés „a diaszpróában jól ismert gazdasági struktúrához”? Hát már megint sovány borraivalókra akarjuk alapozni társadalmunkat, ahelyett, hogy termelőképes gazdaságot hoznánk létre a zsidó nép számára?”

Arlosoroff attól tart, hogy ez a virágzás rövid életű lesz; a helyzet emlékezteti őt a hagyományos zsidó kivándorlásra, amely nem segíti elő a diaszpórában élő zsidó társadalom átalakítását. Mint model a jövőben meg fog bukni, és súlyos gazdasági tragédiához vezet, adott hangot félelmeinek.

Egy éven belül Arlosoroff fájdalmas jövődöleése bekövetkezett.

Az 1926-ban publikált második cikkében szomorúan idézi vissza azokat a korábbi társadalmi és gazdasági elemzéseit, amelyek arra a következtetésre vezették őt, hogy a virágzás rövidéletű, hamis varázs csupán. Ismét leszögezte, hogy a bevándorlók túlnyomó többsége Tel Avivban telepedett le; egy olyan ház felső szintjére koncentrálódott a tömeg, amelynek alapjai még nem voltak biztonságosan lerakva. Ez alatt az egy év alatt az országba több mint két millió font sterling áramlott be. Ez jóval több volt, mint a cionista szervezet átlagos évi költségvetése. Mégis, e jelentős összeg nagy részét elherdálták. Kis részletekben használták föl ahelyett, hogy olyan nagyvállalkozásba fektették volna, ami jelentősen tudott volna lendíteni a gazdaságon. A városi zsidó népesség nagyarányú növekedését nem követte a falusi zsidó népesség párhuzamos növekedése. Ugyanakkor a mezőgazdasági termények iránt megnőtt a kereslet, amit az arab farmerek tudtak csak kielégíteni. Ebből adódott az a paradox helyzet, mutat rá Arlosoroff, hogy a Tel Aviv körüli területen az arab mezőgazdasági termelés hatalmas lendületet vett, hiszen egyszeriben jelentős új piacra tettek szert. Mi több, mivel az életszínvonal emelkedett Tel Avivban viszont az országban lényegében nem folyt ipari termelés, vagyis iparcikkek előállítása, ezért a behozott tőke nagyrésze azonnal kiáramlott az országból, hiszen a társadalom kezdett egy európai fogyasztóorientált társadalomhoz hasonlónak válni: „A mi városi népességünk, kiöltözve angol ruháiban, német csokoládét majszolgatva, arab zöldséget, ausztrál vaját, román lisztet fogyasztva, csakis adósságokat tud csinálni ...”.

Arlosoroff szerint a munkanélküliség, ami a buborék szétpukkanása után kezdődött, valójában nem is munkanélküliség. Hiszen az emberek nem munka után néztek Tel Avivban, hanem újabb befektetési lehetőségek után. De nem az iparba akartak investálni, hanem a mindig megújulni képes kereskedelembe. A konvencionális zsidó *Luftmensch* a zsidó hazában is megjelent, holott éppen ennek a diaszpórában kifejlődött eltorzult zsidó társadalmi struktúrának a megszüntetése lett volna a cél.

Arlosoroff javasolja, hogy a cionista mozgalom mentse, ami e romhalmaz közül menthető; nehogy az elégedetlen és összetört emberek elhagyják az országot. Sokakat közülük még hatékony ipari illetve mezőgazdasági munkára irányíthatnak. Arlosoroff új típusú telepeket szeretne látni, nem feltétlenül olyan radikális formában, mint a *kibbutz*-ok, hogy befogadhassák azokat, akik még egyszer hajlandók az újrakezdésre Palesztinában. Az alapvonal változatlan marad: a cionizmus egyedül a zsidó emberek munkába állításával érheti el célját. Ez a zsidó forradalom jelen-

tése, és csakis egy szocialista építőmunka — de se nem dogmatikusan marxista, se nem *laissez-faire* filozófájú — tudja végrehajtani. Arlosoroff szerint a Negyedik *Aliyah* fölemelkedése és bukása a történelem egy újabb példázata volt a cionista mozgalom számára.

II

A zsidó–arab kapcsolatok elemzésében is az vezérelte Arlosoroff-ot, hogy elméleti síkon tárja fel a két nép ellentétét. A cionista vezetők, a munkásmozgalmon kívül és belül egyaránt, nem mindig voltak jól informálva az arab társadalmat illetően; esetenként még a felületes megértéstől is tartózkodtak. Netán attól tartottak, hogy a pontosabb megértés meghiúsíthatja politikai és ideológiai küldetésük teljesítését. Arlosoroff, aki szociológiai és történelmi módszereiben képzetesebb volt náluk, megpróbált nyíltan, lehetőleg előfeltevések és előítéletek nélkül, szembenézni a problémával. Az elemzés során olyan messzemenő következtetéseket tudott levonni, amelyek meghaladták a cionista mozgalmon, köztük a cionista szocializmuson belül uralkodó hagyományos bölcselkedéseket.

Egy 1921-ben írt cikkében érinti először a Palesztinai arabok kérdését. A cikkben Arlosoroff megpróbálta összegezni az 1921. évi májusi zavargások tanulságait. Végző következtetése világos, nyílt és rendkívül pontos. Palesztinában arab nemzeti mozgalom működik. Ezért a cionista mozgalom végzetes hibát követ el, ha arról győzi meg saját magát, hogy a májusi zavargások pusztán bűnöző elemek kegyetlenkedései voltak, amire az angol hatóságok erőtlenül reagáltak. Tény az, teszi hozzá, hogy a gyilkoló és fosztogató arab csőcselék között bűnöző elemek is voltak a zsidó-ellenes felkelés kitörésekor. Le kell tartóztatni és bíróság elé kell állítani őket. De hiba lenne azt képzelni, hogy a törvény szigorú intézkedéseivel megoldják a problémát. Az ugyanis sokkal mélyebben gyökerezik, és a mozgalom végre fölismerhetné, hogy „a palesztinai arab lakossággal való viszonyunk, és egyáltalán az arab nemzeti mozgalomhoz való viszonyunk nem lehet pusztán törvényesség kérdése.”

Az 1920-as évek elején a palesztinai arab nacionalizmus még eléggé gyenge volt, annál inkább kell értékelnünk Arlosoroff meglátásait. Évekkel később, még mindig érezhetőek voltak bizonyos pszichológiai korlátok, melyek sok cionista vezetőnek tették nehezzé az arab kérdés ilyen őszinte feltárását. Arlosoroff elismerte, hogy a palesztinai arab nacionalizmus

sok mindenben eltér egy európai nemzetiségi mozgalmatól. Az is igaz, hogy az arabokat nagyon gyakran az arab világon kívül álló elemek bújtatják föl. Azért a palesztinai arab társadalomban sok év alatt bekövetkezett fejlődés intenzitását nem lehet elvitatni. Nem ítélné el őket senki azért, mert a Török Birodalom végnapjait fejletlen államként érték meg. Palesztinában most egységes arab társadalom létezik, vezetőik köré tömörülnek mind a mohamedán mind pedig a keresztény arabok. Olyan többé-kevésbé sikeres akciókban vesznek közösen részt, mint a kereskedelem bojkottja, vagy üzleti sztrájkok. A palesztinai arab vezetés helyesen olvas a politikai események között, és jól értelmezi a cionista vállalkozások következményeit az arabokra nézve. Ezekre a változásokra a cionizmus nem tekinthet nemlétezőként: „Az országban itt van ez a nemzeti tömeg, melyet az arab eszmék és jelmondatok ereje tart össze.”

Mindezekből Arlosoroff két következtést von le. Amikor az érdekeknek és elkötelezettségeknek két olyan különböző rendszere, mint a cionizmus és az arab nacionalizmus összecsap egymással, mindkét félnek feltétlenül kompromisszumot kell kötnie. Kompromisszum és mérséklet kell hogy a cionista politika fő elemévé váljon, de a másik féltől is meg kell követelni ugyanezt. Másrészt viszont, tekintettel az arab gyűlölködés erejére és változatlanúságára, a cionista politikának nagyon óvatosnak kell lennie. Az arab gyűlölet a cionista vállalkozással szemben alapvető, de *intenzitása* a napi politikai eseményekkel és társadalmi klímaváltozásokkal egyenes arányban alakul. A cionizmust tehát nem szabad hogy elriassza az arab gyűlölködés (ahogyan később a *Brit Shalom* hívei állították), hanem a mozgalomnak minimálisra kell csökkenteni azokat a területeket, ahol az összeütközés lehetséges, kerülni kell az üres, szónoki, maximalista kijelentéseket, és el kell követni mindent annak érdekében, hogy féken tartsák a cionista mozgalmon belül azokat az elemeket, akik állandóan szónokolnak, és így tovább provokálják az arabokat.

Az 1929-es felkelés és a revizionisták Siratófal-akciója, amelyik csak növelte a feszültségeket, bizonyítékul szolgált Arlosoroff számára: 1921-ben felállított elmélete a probléma óvatos és pragmatikus megközelítéséről helyes volt. Az 1929-es felkelést értékelő egyik cikkében Arlosoroff megismétli nézeteit az arab nacionalizmus utolsó néhány évtizedben bekövetkezett fejlődéséről. Az 1921-es cikk óta eltelt időszakban az oktatásra fordított erőfeszítések tovább erősítették az arab nép öndatát. Egy új, nagyobb műveltségű generáció nőtt fel, viszonylag modern gondolkodású, európai eszmékkel, köztük a nemzeti függetlenségről és a politikai jogokról szóló eszmékkel átitatva. A zsidó közösség gazdasági fejlőd-

dése is hatott az arab társadalomra, ez is elősegítette a korszerű gondolatok terjedését. Ezzel egyidőben az arab nacionalizmus mérséklődött Palesztinában az 1920-as évtizedben, állapítja meg Arlosoroff. Sok arab profitált a zsidó bevándorlást követő gazdasági föllendülésből; az arab földbirtokosok, akik földet adtak el zsidó szervezeteknek és egyéneknek éppúgy, mint az arab farmerek, akik terményeiket árulták az egyre növekedő városoknak. A szerény mértékű zsidó fejlődés az arabokra is jó hatással volt; a társadalmukon belül feszülő ellentétek is viszonylagos nyugalomban voltak. Összegezve tehát, az 1920-as évtized aránylag nyugodt időszak volt Palesztinában.

Arlosoroff a Siratófal körüli provokációnak nevezte azt az akciót, ami megsértette ezt a kényes egyensúlyt, és a meglehetősen laza arab közösséget egységbe kovácsolta. Arlosoroff azzal vádolta a revizionistákat, hogy a figyelmet egy olyan jelképre – a Siratófalra – terelték, ami, bár történelmi jelentősége nagy, soha nem vált fontossá a cionista mozgalomban. És a legkevésbé sem volt köze egy új társadalom fölépítésének cionista erőfeszítéseihez.

A Fal földrajzilag a mohamedán mecsetek szomszédságában, a Templom Hegy közelében áll. Így a revizionisták elősegítették, hogy az arab nemzeti mozgalom egy szimbólum köré mozgósítsa az arabok és mohamedánok millióit a világ minden tájáról. A mohamedán fundamentalisták, akik addig nem is igen hallattak magukról, az Iszlám szent hely veszélybe kerülésének hírére hatalmas tömegekkel vonultak föl. Meg lehet érteni, mondta Arlosoroff, hogy a mohamedán fundamentalisták miért érdeklődtek ennyire a Templom Hegy iránt; de nem értette, hogy „... hogyan engedhettük magunkat üres szimbólum- és presztizsharcba kergetni; hogyan bonyolódhattunk bele a mesterien irányított provokációk egész sorozatába? Hogyan válhat valami, ami számunkra soha nem volt igazán fontos új bálvánnyá? Hogyan adhattunk az arab radikálisok kezébe egy olyan fegyvert, amit nemcsak a palesztinai fellah-hok, de az egész Iszlám világ ellenünk tud felhasználni? Hogyan folytathattunk érdekeinkkel ennyire ellentétes politikát, amely politika ebbe a hetekig elhúzódó mészárlásba torkollott?”¹

¹ Amikor a Siratófal körüli felkelés kirobbant a nyáron, Arlosoroff Londonban tartózkodott. Miután meghallotta, hogy mi történt, a következőket írta feleségének: „Ez az egyetlen szűk kis átjáró, ami a Siratófalhoz vezet, valójában egy *cul-de-sac*; nincs kijárata és nem visz sehová. Drágán megfizetünk érte: vér, béke, idegeskedés, jóakarát, presztizs, építő szándékok, kapcsolatok és szerződések, amiket olyan nehéz megtartani.” (1929. augusztus 24.)

Ez a kegyetlen valóság. Arlosoroff erősen bírálta a revizionistákat vétkes könnyelműségükért és ostobaságukért. A Siratófal mellett dönteni egyet jelentett a hagyományos cionista sorrendiség megváltoztatásával. Holott ez a mozgalom mindig is a gyakorlati szempontokat és az új társadalom felépítéséhez szükséges konstruktív javaslatokat tartotta szem előtt. Az sem igaz, mondta Arlosoroff, hogy ez a felkelés mindenképpen kitört volna. Vagyis hogy az arab szélsőségesek már ürügyet kerestek volna a zsidók elleni gyilkos támadás megindításához. Arlosoroff tagadja azt a fajta fatalizmust és determinizmust, ami azt jelentené, hogy a történelmi fejlődés során soha nem számítanak sem a saját magunk által meg tett, sem a másik féllel folytatott kezdeményező lépések. A zsidó kezdeményezések befolyásolni tudják az arabok viselkedését: „Amíg a Siratófal problémája nem merült föl, addig az arab vezetőknek nem volt ilyen hatásos jelszavuk, mint most van.”

De a sérelem már megesett, ezzel Arlosoroff is tisztában van, és bármennyire is megsemmisítő a kritikája a revizionisták ostobaságáról, nem helyettesíthet egy hatásos politikai akciót. Az 1929-es zavargások két dologra is figyelmeztettek. Kerülni kell a túlkapásokat, amelyek csak elidegenítik az arab népet; a mozgalomnak világossá kell tenni az arab vezetők számára, hogy a *yishuv* elég erős ahhoz, hogy a fenyegetésekkel és az erőszakkal szembe szálljon. A *yishuv* két szélsőséges pontjának gyengeségeit is igazolták ezek a zavargások. A szélsőségesen pacifista *Brit Shalom* nem talált támogatót az arabok között. Ez a frakció, csakúgy mint a revizionista sovíniszták, a valóságtól messze elrugaszkodva, ködös és elvont jelmondatokra épít. A cionista szocialista mozgalom legszókimondóbb vezetőjeként Arlosoroff rámutatott a revizionista ideológia veszélyes következményeire. Ezért sok revizionista szemében Arlosoroff lett a fekete bárány (*bête noire*). Két szempontból bírálta a revizionista magatartást. Először is a revizionisták, miként a többi európai jobboldali tömegmozgalmak az 1920-as években és az 1930-as évek elején, az erőt, a hatalmat bálványozták. Arlosoroff morálisan elítélte ezt. De a hatalom iránti rajongás ellenére a revizionisták nem voltak képesek fölmérni erőfitogtató céljaikat. Ez viszont politikailag veszélyes. A szóbeli erőszak és a gyakorlati gyengeség revizionista ötvözete csak provokálta az arab közvéleményt, erősítette közöttük a szélsőséges radikális vonalat, és a briteket arra készítette, hogy hagyjanak fel a megbékélés politikájával. A *Betar*, egy revizionista ifjúsági mozgalom, „a fiatalok bizonyos csoportjánál nacionalista frazeológia használatát” vezette be, „saját céljaik kielégítésére sem

alkalmas akaraterőt oltott beléjük”. Az erőnek persze lehetnek forrásai az egyes történelmi szituációkban, de a retorika ereje a tehetetlenséggel párosítva Arlosoroff szerint a lehető legrosszabb.

A történetek után Arlosoroff az angol mandátumú kormánnyal való egyre intenzívebb együttműködést sürgeti. A zavargások miatt a britek együttérzése az arabok felé fordult, amit Arlosoroff egyértelműen a revizionista provokációnak ró fel. A brit és a cionista érdekek nem ütnek el teljesen egymástól, ahogyan azt a revizionisták állítják. Ez a nézet naív és rövidlátó. Az pedig egyenesen az ostobaság netovábbja, hogy a „Brit Birodalom határait zsidó légiókkal őrzik”, ahogyan ezt Jabotinsky gondolta. Diplomáciai tapasztalataiból merítve Arlosoroff számos példát hoz fel a brit-cionista kapcsolatokról: a Parlamentben, a Whitehall-ban, a brit közhivatalokban, a palesztinai brit hivatalnokokkal; egyáltalán a gyarmatbirodalom bürokratikus rendszerével esetenként szembekerülő zsidó állampolgár példáját említi. Ezekben a területeken többnyire a szorosabb brit–zsidó kapcsolatot szorgalmazták, de időnként a brit–arab kapcsolatot is erősítik. Ennek a sokszínű kapcsolatnak nagyon óvatos és érzékeny olvasata lehet csak irányadó a cionista diplomácia számára, mert akár akarják, akár nem „... nincs fontosabb a cionista mozgalom számára, mint erősíteni a szövetséget Angliával... Ebben a kapcsolatban sokszor kell lenyelni a sérelmeket és a hátrányos megkülönböztetés keserű piruláit. A dolgok fontosak lehetnek számunkra, de másodlagosak az ügy szempontjából.”

A Mapai Központi Bizottságának 1933. január 19-i ülésén is erről a kapcsolatról beszélt Arlosoroff. Véleménye szerint növelni kellene a zsidó részvételt az „egyik napról a másikra élő” kormányban, noha a britek sok ponton az arab közreműködést tartották előnyösebbnek. Kissé ironikus, hogy a központi bizottság ezen ülésén Arlosoroff-ot, a *Hapoel Hatzair* egykori tagját – ez a párt mindig is kétkedve nézett az állami hatalomra – Ben Gurion „etatizmussal” vádolta; az a Ben Gurion, a Poalei Zion egykori tagja, akit a *Histadrut* erő-centrikus politikai gépezetével azonosítottak. De Arlosoroff a realitásokról beszélt, nem az ideológiáról. Palesztinában egy brit mandátumú kormány működik, mondta. Bürokratikus szervezettel rendelkezik, ellenőrzi a költségvetést és az ellátást, emelik az adókat, és működésének fő célja természetesen a növekedés. Mivel a *yishuv* az utóbbi időkben gyanakodni kezdett erre a kormányra annak arab-párti elhajlása miatt, ezért a *yishuv* megpróbált az önállóság

útjára lépni, kiépíteni az önkormányzat autonóm szerveit (a Zsidó Ügy-nökség-et, a *Va'ad Leumi*-t, stb.).

De a *yishuv* bojkottja, illetve a cionista munkásmozgalom ellenál-lása önmagában még nem vetett véget a brit mandátumú kormánynak. Egyébként sem igaz, hogy a kormány minden intézkedése az araboknak kedvezett volna; a *yishuv* tartózkodása az együttműködéstől olyan ügyek-ben, mint mezőgazdasági fejlesztés, víz- és földtartalékok kiaknázása, adórendszer, oktatás és állami hivatalok megtöltése, csak azt eredmé-nyezte, hogy a kormány összetétele egyre inkább brit és arab összetételű lett, a zsidókat szinte teljesen kiszorítva. A *yishuv* jogosan vitázik a kor-mánnyal a vízellátásról, mivel az kedvezőbb helyzethez akarja juttatni a már meglévő arab falvakat a tervezett zsidó településeknél. A vízgazdál-kodás központi irányítása elengedhetetlen, de ha a kormány vízgazdál-kodási bizottságai zsidó tagjainak száma tovább csökken, akkor az arab képviselők száma növekedni fog. Továbbá, ha a cionista mozgalom ellenzi a föld erőforrásainak kiaknázására készített tervezeteket, akkor hamarosan hasznosítható földtartalékok nélkül marad az ország, amivel a mozgalom csak egyetemes fölháborodást vív ki magának, amiért kifosztotta és gyö-kértelessé tette az arab fellah-hokat. Hasonlóképpen azt is ellenezheti bárki, hogy brit javaslatra vezessék be Palesztinában a jövedelemadót (mivel a jövedelem nagyrészt zsidó forrásból származik, de az arab szek-torban használnák föl), de egy modern állam nem létezhet jövedelemadók nélkül, pusztán csak a fogyasztási adókkal. Az elviek miatt nem ellenez-heti a szocialista mozgalom a jövedelemadó bevezetését.

Röviden: a brit kormányból való egyre nagyobb distancia tartásával a mozgalom azt kockáztatta, hogy tovább gyengíti a zsidó befolyást. Arlosoroff – mint a cionista mozgalom általában – ellenzi egy Törvény-hozó Nemzetgyűlés létrehozását (amely a zsidó népesség kisebbségi hely-zetének állandósítását jelentené); ugyanakkor a *yishuv*-nak sokkal aktí-vabb szerepet kell játszania az ország irányításának különböző területein. A zsidóknak részt kell venniük a helyi és területi vízügyi hatóságok és az oktatási csoportok munkájában. Több képviselőt kell küldeni az állami hivatalokba (ahol mostanáig szinte csak angolok és arabok dolgoztak), stb. Ha nem növekszik a zsidó részvétel a kormányzás szerkezetében, ak-kor állandósul a kisebbségi helyzet. Ezért nem elégséges a zsidó autonóm intézményrendszer kiépítése.

Arlosoroff 1932. június 20-i Weizmannhoz írt leveléből kitűnik, hogy a kormányban való részvétel kérdésében csak ez lehet a reális és józan

hozzáállás. A levélben, amely alig fél évvel a Mapai Központi Bizottságához intézett beszéd *előtt* íródott, Arlosoroff először és utóljára jósolja meg egy olyan „átmeneti szakasz lehetőségét, amelyben a zsidó kisebbség forradalmasított úton fogja kormányozni az országban élő arab többséget”.

A levél valaha azt sugallta többek számára, hogy Arlosoroff élete végén eltávolodott a cionista munkaspárt fokozatosság elvét hirdető politikájától, és a revizionisták hatalmi politikájához hasonló vonal felé fordult. De nem így történt, hiszen fél évvel később a Mapai gyűlésén tartott beszédében a britekkel való szoros együttműködést szorgalmazza. Hogyan értelmezzük hát ezt az „elrugaszkodást”?

Nem helytállóak azok az érvek, melyek a Weizmannhoz írt levél nézeteit a politikai és egyéni stresszes állapot tükröződésének tartják. Arlosoroff levele az 1930-as évek revizionista elképzeléseitől teljesen eltér, hiszen Arlosoroff már kevésbé hisz abban, hogy megtalálják a közös nyelvet – egy *akármilyen* közös nyelvet – a britekkel. „Ostobaságnak” bélyegzi a revizionisták reményét; ugyan mikor fognak a britek Palesztinában egy zsidó rezsimet létrehozni? Ez azt jelentené, hogy a britek elvégzik a piszkos munkát a zsidók helyett. Nevetséges ilyet még csak képzelni is.

A Weizmann-hoz írt levél háttere persze sokkal bonyolultabb. Az 1932-es palesztinai helyzet (a náci németországi előretörését megelőző időszak ez) Arlosoroff szerint megoldhatatlan. Az arabok nem elég erősek ahhoz, hogy megsemmisítsék a *yishuv*-ot, de a zsidók sem elég erősek ahhoz, hogy biztosítsák a zsidó közösség további fejlődését. Ez a zsákutca, állítja Arlosoroff, azt jelenti, hogy nem tudják a végleges zsidó többség létrejöttét garantálni Izrael földjén. A cionizmus így nem éri el céljait, és a mozgalom semmilyen eszközzel nem képes arra kényszeríteni a briteket, hogy a cionistáknak adják át a mandátumot. Az 1929-es válság a holtpontra juttatta *yishuv*-ot; Arlosoroff most azt az Archimedes-i ponton keresi, ami kimozdítja innen a cionizmust.

Vajon mi változtatta meg Arlosoroff komor meglátásait? Mi történt az 1932. júniusától 1933. januárjáig eltelt időszak alatt? Mi készítette őt a központi bizottság ülésén elmondott beszédében arra, hogy a kormányban való teljesebb részvételre szólítson fel? A dilemma, amellyel Arlosoroff mindkét esetben szembe kerül, ugyanaz: hogyan lehetne biztosítani a *yishuv* határozott megerősödését. Csakhogy 1932 derekán erre semmilyen reális esélyt nem lát, míg 1933 elején, néhány nappal a náci hatalomra

jutása előtt, Arlosoroff is érzékelti tudta a radikálisan változó világpolitikai helyzetet, és egy másik stratégia mellett döntött.

A Weizmannnak írott levélben, mely a palesztinai zsidók és arabok közötti patthelyzetből indul ki, Arlosoroff felvázolja a cionista mozgalom előtt álló négy különböző lehetőséget: (a) a status quo elfogadását, amely egy fatalista megbékéléshez és a legteljesebb beletörődéshez vezet; (b) beismerését annak, hogy a cionista vállalkozás nem megvalósítható; (c) a hatalom megosztását, és (d) a zsidó kisebbség diktatúráját, mely a britek és az arabok ellen egyformán irányul.

Az első két lehetőséget persze el is veti, ez érdekeikkel ellentétes lenne. Érdekesek viszont kétségei, amelyek a hatalom megosztásával kapcsolatban (c) merülnek föl. Azzal érvel, hogy Palesztina 1932-es demográfiai szerkezete alapján (a náciik előretörése nyomán kialakult tömeges zsidó kivándorlás előtt vagyunk!), a zsidók még a zsidó állam számára kijelölt területen is kisebbségben lennének. Jeruzsálem problémája egyébként sem oldható meg a hatalom megosztásával. Ezekután nem marad más, mint a legradikálisabb megoldás fontolóra vétele.

A levél, amely az 1932-es év közvetlen hatása alatt és különös háttérben íródott, éppen a fenti elemzés által válik érthetővé. Arlosoroff nem elvi okokból utasítja el a hatalom megosztását. Nem állítja, hogy a „hazát nem lehet földarabolni”, ahogyan a revizionisták mondanák. Az ő érvei gyakorlatiak: a pillanatnyi demográfiai helyzetben még ez a felosztás sem biztosíthatja egy zsidó többségű állam létrejöttét. Történelmietlen dolog lenne azon gondolkodni, hogy mi lett volna Arlosoroff hozzáállása a kérdéshez, ha még a második világháború után, a Peel Bizottság idején is élt volna. Az 1933–37-es tömeges kivándorlás, amikor is majdnem megkétszereződött a zsidó népesség Palesztinában, radikálisan változtatta meg az 1932-es viszonyokat. Arlosoroff tehát láthatta volna, hogy a zsidó többség kialakulása lehetséges ebben az országban. Ilyen értelemben tehát a megosztás reális lehetőséggé vált volna, sokkal inkább, mint a lényegesen radikálisabb „zsidó kisebbségi forradalmi diktatúra”. Akárhogyan is, még az 1932 júliusa és 1933 januárja között eltelt két hónap is megváltoztatta Arlosoroff érvelésének hangnemet.

A Weizmannnak írt levél a maga nemében különben is egyedülálló: Arlosoroff sehol máshol nem hangoztatott ennyire eretnek tanokat. De miért pont Weizmannt választotta ki annyi ember közül, hogy ezeket a radikális elképzeléseit kifejtse? Miért nem másnak a cionista mozgalomból (vagy éppenséggel a munkásmozgalomból), akinél hatásosabban ért volna

célt ez a „harcis riadó”? A dielmma, amellyel Arlosoroff szembe került, eléggé reális. De érvelése, különösen a Weizmann-hoz írt levélben, egy népszerűtlen ügy védelmezőjének érvelése. Végletekig kiélezett az állítás; meglehet, Weizmann és rajta keresztül brit partnereit akarja meggyőzni palesztinai politikájuk katasztrófális végeredményéről.

Ráadásul bárki, aki ezt a levelet, mint a britekkel szembeni realpolitika alapját értelmezi, szinte azonnal észre veszi, hogy hiányzik belőle *a* premissza, ami pedig Arlosoroff számára mindig is döntő volt. Még ha el is kell fogadni egy ilyen forradalmian diktatórikus politikát, mi ennek a reális alapja a fennálló hatalmi struktúrában? A revizionisták premisszáik nélkül is állítottak bizonyos dolgokat, de Arlosoroff, ez a higgadt politikus soha. Igaz, negyedik „változatának” (d) aspektusai emlékeztetnek az 1948-ban Palesztinában végsősoron kialakult helyzetre; legalábbis néhány szempontból. De a zsidó közösség ekkor már a második világháborúban erősen legyengült Nagy Britanniával állt szemben. 1948-ban a *yishuv* egész stratégiája a hatalom megosztásának elfogadásából, nem pedig visszautasításából indult ki. Minden nyilvánvaló hasonlóság ellenére ez egy egészen más film forgatókönyve volt. Ugyanezen reális megfontolások alapján értékelhetjük Arlosoroff érdeklődését, sőt támogatását a zsidók transzjordániai földek vásárlására tett kísérletet illetően. Ez is ebben az időszakban történt (1932–33), és ismét utat nyitott a már említett (félre)értelmezéseknek. Ezek szerint Arlosoroff utolsó éveiben közeledett ahhoz a hagyományos revizionista állásponthoz, amely Transzjordániát az izraeli föld integráns részének tekintette. Mégis, mint az kiderül, lelkesedése nem a területi terjeszkedés erőfeszítéseinek szól. Most egy másik paradox helyzetben találja magát.

Korábban már említettük, hogyan próbál Arlosoroff meggyőzni az 1921-es és 1929-es zavargások hajnalán arról, hogy a cionista törekvéseket az arab érzékenység legkisebb súrolásával kell végrehajtani. A cionizmusnak ragaszkodnia kell céljai eléréséhez, de ugyanakkor meg kell próbálnia minden lehetőt megtenni, hogy ne kerüljön szembe az arab közvéleménnyel. Meg kell próbálnia a minimálisra csökkenteni a két nép közötti súrlódási felületeket. 1933 januári, a Mapai Központi Bizottságához intézett beszédében, Arlosoroff azt is elmondta, hogy az 1929-es zavargások egyik súlyos következménye volt, hogy az arab földbirtokosok egyre kevésbé voltak hajlandóak zsidó egyéneknek vagy intézményeknek földet eladni. Hogy mindez a fokozódó nacionalista érzelmekkel magyarázható, vagy azzal, hogy szélsőséges elemek megfélemlítették az arab

lakosságot, a probléma szempontjából közömbös. Arlosoroff számára is csak az a tény marad, hogy 1929 következtében látványosan csökkent a palesztinai földvásárlás lehetősége.

De mit tegyen a cionista mozgalom egy ilyen helyzetben, mikor földtartalékai megfogyatkoznak? Arlosoroff pontosan tudja, hogy a palesztinai zsidó földterületek további kiterjesztése nélkül az egész cionista vállalkozás megghiúsulhat. Minden további tömeges földszerzési kísérlet Palesztinában vagy heves arab ellenállásba ütközik, vagy pedig a brit jogrend bevezetéséhez vezet; az pedig erősen szabályozná, akár törvényen kívül is helyezhetné az ilyen földszerzéseket. (Ez az, ami valójában be is következett az 1939-es „White Paper” életbe léptetésével.) Arlosoroff fél még csak gondolni is a földszerzések ilyen beszüntetéséből adódó következményre, a zsidó bevándorlás megnyírbálására.

Ezért lehetőségeket keres arra, hogy Palesztina olyan térségeiben vásároljanak földet, ahol az arab lakossággal való sűrűlődsök jelenlegi szintje alacsony, ahol maga az arab lakosság nem túl sűrű, ahol a tömeges földszerzési akciók nyilvánosság nélkül véghez vihetők, és amelyeket addigra már, akár a legkisebb mértékig is, zsidó földek vesznek körül. Amikor Arlosoroff meghallotta, hogy Abdullah transzjordániai emír és néhány más transzjordániai beduin sejk politikai és gazdasági megfontolásoktól vezérelve nagy kiterjedésű földek zsidó kereskedőknek való eladását fontolgatják, megérezte ebben az egyedülálló lehetőséget. Ez biztosíthatta a leendő zsidó települések földszükségletét egy, az akkori közvélemény figyelmén kívül eső térségben.

Akkor hát itt húzódik az ellentmondás: Arlosoroff figyelmét nem a nagy területi elképzelések irányították Transzjordániára. Éppen ellenkezőleg. Arlosoroff megértette annak a szükségességét, hogy *minimálisra* kell csökkenteni a sűrűlődsi felületet az arabok és a zsidók között, és ugyanakkor meg kell őrizni a cionista mozgalom új társadalmat létrehozó építő elemeit. Arlosoroff törekvése, hogy kiterjesszék a zsidó településeket Transzjordániára paradox módon realizmusából, nem pedig a maximalizmusából ered. De mindez halva született ötlet maradt.

Arlosoroff egyszemélyben volt ragyogó intellektuális és gyakorlati politikus. Elméleti eszközeit egyaránt alkalmazni tudta a cionista, illetve az általános szocialista viszonyok, a történelmi valóság elemzésénél. Igaz ugyan, hogy ezek az intellektuális erények nem mindig tűntették őt fel jó színben a cionista mozgalom és a cionista munkásmozgalom éles harcai közepette. Az a tény, hogy a cionista munkásmozgalom vezetői közül

Arlosoroff-ot érte a legtöbb kritika a revizionisták részéről, azt mutatja, hogy szellemi zsenialitása gyakran sodorta őt gyakorlati politikai zűrökhöz.

Szellemi öröksége azonban vitathatatlan: a napjainkban Izraelben folyó vita a cionizmus céljait illetően nem hagyhatja figyelmen kívül Arlosoroff meglátásait a hatalom korlátairól, és a zsidó állam és arab szomszédai kapcsolatainak struktúrájáról.

PETER DUUS

Feudalism in Japan

(A feudalizmus Japánban. Studies in World Civilization, Alfred A. Knopf, New York, 1969, 1976.)

A könyv – mint a szerző az előszóban utal rá – elsősorban a feudális intézmények kialakulásával foglalkozik. Célja a téma rövid bemutatása. További kérdésfelvetésekre ösztönöz, inkább felvázolja és nem megoldja a problémákat. Kiindulásként röviden utal a fogalmak definíciójának nehézségeire: vajon mit kell belefoglalni egy kategóriába? A feudalizmus értelmezése során is szembe kell nézni ezzel a kérdéssel. Több értelmezési lehetőséget sorol fel. Ő maga az 1300–1600-as évek japán intézményrendszerét az európai feudalizmushoz hasonlítva vizsgálja.

Duus szerint mind Kína, mind Róma a civilizáció terjesztője volt saját környezetében. Felhívja ugyan a figyelmet arra, hogy a két rendszer (a kínai és a római) nem hasonlított egymásra, de mégis helyesnek tartja ezt az analógiát. (Érdemes utalni rá, hogy Perry Anderson ezzel szemben jogosan veti fel, hogy nem hasonlítható az antik-germán szintézis a kínai-japánhoz. Viszont leszögezi, – Marxra hivatkozva – hogy egy termelési mód születését meg kell különböztetni annak szerkezetétől, azaz a kialakulás eltérősége még nem jelenti azt, hogy a két rendszer nem is hasonlít egymáshoz.) Duus nagy vonalakban felvázolja a japán történelmet, a 6. századi patriarchális klántól nyomon követi a társadalmi fejlődést. Elemzi a kínai hatás nagy szerepét, amely például a 7–8. századi japán reformtörekvésekben ragadható meg. Azonban nem említi a legalább ennyire fontos koreai hatást, amely japán korai fejlődésének egyik döntő tényezője volt. S arról sem ír, hogy a Taihō törvények jelentőségét egyes történészek, például J.W. Hall, a Meiji forradaloméhoz hasonlítják. A korai időszakban a rizsföldek elvben az uralkodó tulajdonában voltak, a parasztok terményben adóztak, valamint munkával és katonáskodással tartoztak az államnak. Japán gazdaságában döntő szerepet játszott a shōen-birtok és a shiki jogok (jövedelemhez való jog a birtokról). Ezen alapult a bushi („katonák osztálya” [warrior class]) kialakulása. Hamarosan a politikába is bevonták őket; az állam csak az ő katonai segítségükre támaszkodva

tudta fenntartani a belső rendet. A bushik felemelkedését mutatja, hogy a katonai főparancsnok (a shōgun) megszerezte a hatalmat. A Gempei háborúk (1180–85) győztese, Minamoto Yoritomo megalapította a Kamakura bakufut („főhadiszállás” majd a kormány neve). A shogunatus új értelmet kapott: a legitimitást biztosította. A shōgun lett Japán igazi ura. A hűbéri rendszeren keresztül kormányzott, hűbéresei földet kaptak, cserében katonáskodással tartoztak, illetve tisztségviselők lettek. A közvetítők a bakufu és a „harcosok osztálya” között a nagycsaládok fejei, akiket Duus az európai főhűbéresekhöz hasonlít. (Bár a szóhasználatban megmaradt a vérségi kapcsolatok szerinti osztályozás, a valóságban ezek a „nagycsaládok” már csak részben álltak valóban rokoni kapcsolatú emberekből: a hűbéri kötelékek összetartó ereje helyettesítette a vérrokonságét.) Kialakult a shugo-jitō rendszer, a tartományi kormányzat hálózata. 1232-ben a Jōei Szabályokban rögzítették az új törvényeket. A kora 14. században a Kamakura bakufu különböző okok hatására felbomlott (földéhség kielégíthetlensége, korrupció a kormányzatban, elszegényedés: katonaság kiállítása megnehezül, mongol támadások, a hűbéri kötelék eldologiasodása). A császári hatalom visszaszerzésére történt sikertelen kísérlet után megalakult a Muromachi Bakufu (vagyis az Ashikaga shogunatus). De, ellentétben az előzővel, ennek a bakufunak nem volt igazi katonai hatalma. A harcosok időleges szövetekezéseinek adott keretet a shugok felemelkedése: katonai, igazságszolgáltatási, adószedési stb. feladataik segítségével személyes hatalmukat terjesztették ki, vazallsaikká tették a harcosokat és közvetítővé váltak a shōgun és a harcosok között. Érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy Satō Shin'ichi tanulmányában megállapítja: ahogy a shōgun és a shugok között változott a hatalmi egyensúly, úgy alakult át a Muromachi bakufu szerkezete is. A központi hatalom teljes elpusztítása az Ōnin háborúban (1467–1477) történt meg. Ekkor emelkedtek fel a feudális földesurak (daimyō). Fegyveres hatalmukra támaszkodva hűbéreseiken keresztül kormányoztak (megtörtént a hatalom decentralizációja). Ekkorra már a személyes szolgálat teljesen helyettesítette a vérségi kapcsolatot. Kialakult a chigyō (földmagántulajdon), amely örökölhető volt, de nem eladható. A japán hűbéres Duus szerint elsősorban védelmet biztosító intézménynek tekintette a hűbérességet, nem jövedelemforrásnak. Így nem is volt több hűbérura egy hűbéresnek. A feudális kötelék elsősorban katonai és politikai jelentőségű. A földbirtok egyben adminisztrációs egység is, amit a földesúr törvényei szerint kormányoztak, és

ahol egy-egy falu kollektíven volt felelős az adófizetésért és a rend fenntartásáért.

Japán a 17. századra daimyō-uralom alatt álló félautonóm területek összessége lett, amelyek felett a shōgun mint legfelsőbb uralkodó állt, összetartó erőként felül a feudális kötelék, alul a bürokratikus eszközök szolgáltak. Több földesúr törekedett birtokainak növelésére, egyesek így egész Japánra megpróbálták kiterjeszteni hatalmukat. Az első igazi sikereket Oda Nobunaga érte el. Nobunaga és Hideyoshi egyesítési politikáját Tokugawa Ieyasu fejezte be. Egyesítette Japánt, az 1600-as sekigaharai csatában legyőzte az ellenséges daimyōkat, és megalapította az Edo bakufut (azaz Tokugawa shogunatust). Hatalmi bázisul nagy saját birtokai (a termőföldek 1/3-a volt személyes tulajdonában) és katonai ereje szolgált. A daimyōk együttesen lehettek csak erősebbek nála. A Tokugawa hegemonia daimyō-konföderáción alapult. Kezdetben mint saját hűbéreseit tartotta össze a daimyōkat a shōgun, személyes hűségesküket tettek neki és földbirtokuk hűbérbirtok volt. (De fokozatosan a shōgun feudális hűbérúrból területi uralkodóvá vált.) Biztosítékot a sankin-kōtai rendszer jelentett (az év egyik felében személyesen voltak a shōgun udvarában a daimyōk, a másik félévben saját birtokukon lehettek, de családjuk – tulajdonképpen túszként – ott maradt Edoban (Tokió).)

1615-ben a Buke Shohattoban foglalták össze a harcosok viselkedési szabályait, kötelezettségeit. A bakufu törvényei vonatkoztak a daimyōkra, de nem voltak érvényesek azok birtokainak népeire. Ott a daimyōk saját törvényeiket alkalmazták. Fokozatosan bürokratizálódott a „katonáskodók osztálya”: a civil tisztviselők közülük kerültek ki, majd 1649-ben megszabták, hogy mekkora kíséretet tarthat harcra készen egy daimyō. A hűbérbirtokokat egyre inkább járandóságra változtatták. Ugyanakkor lefegyverezték a parasztságot (1580-as évek „kardvadászatai”); kizárólag mezőgazdasági tevékenységet végezhettek. Megmerevítették az osztályokat (szigorú előírások a ruházkodásra stb. is), de egyben a hosszú béke megteremtése gazdasági fellendüléshez, népességnövekedéshez, egy gazdagodó kereskedőréteg kialakulásához vezetett. Az 1630–40-es évektől elzárták az országot a külvilágtól, csak Nagasakiba engedtek be külföldi kereskedőket. Megtiltották a japánok külföldre utazását is. Amerikai, nyugat-európai és orosz katonai nyomásra volt szükség az ország megnyitásához. Felismerve a modernizálás, a felzárkózás szükségességét, Meiji császár 1868-ban megszerezte a hatalmat (Meiji forradalom). Megszüntették a kaszt-szerű osztályokat, bevezették a sorozást (megfosztva

ezzel a katonáskodás privilégiumától a korábbi uralkodó osztályt). Japán elindult a gyors modernizálás útján. Duus már nem ír Japán e korszakáról.

Peter Duus könyve élvezetes bevezetés Japán középkori történetébe, ugyanakkor hasznos a feudalizmussal foglalkozók számára is. Ezen nem változtat az sem, hogy a szerző nem állít fel egy teljes feudalizmus-modellt, és hogy az intézményeket vizsgálva csak utalásszerűen foglalkozik a hivatalszervezettel.

Berend Nóra

LIPCSEY ILDIKÓ

Ștefan Pascu: Făurirea statului național unitar. 1918.

(Az egységes román nemzetállam létrejötte. 1918.)

Bukarest, Akadémiai. K. 1983. 1–2. vol.

A román nép történelmének sorsfordulói kétségtelen jól behatárolhatók, évszámokhoz köthetők, jóllehet ezek a történelem nagy és rövidebb szakaszainak folyamába ágyazódnak. 1312–52: államalapítás Havaselnén, 1359: Moldvában; 1457–1504: Ștefan cel Mare (Nagy István) uralkodása, első kísérlet egy törökellenes európai koalícióra; 1600–1601: Mihai Viteazul (Vitéz Mihály) rövid uralkodása Havasalföldön, Moldvában és Erdélyben; 1711–1821: a fanarióta korszak, amikor a két fejedelemségben közel 80 fejedelmet nevezett ki a Porta; 1790: Supplex Libellus Valachorum néven az erdélyi románok memorandumot intéznek az osztrák császárhoz, kérve sorsok megjavítását; 1821: Tudor Vladimirescu, ellentmondásoktól terhes felkelésének kísérlete a török alóli függés megszüntetésére; 1831: a Szervezeti Szabályzat bevezetése, mint a kapitalista fejlődés előtti korlátok fellazítása; 1848: a forradalmak éve; 1859: Moldva és Havasalföld egyesülésével létrejön Románia; 1877–78-as függetlenségi háború: Románia felszabadul a török fennhatóság alól; s végül: 1918. december 1: az erdélyi Román Nemzeti Párt és a szociáldemokrata párt kolaíciójával létrejött Kormányzótanács kimondja Erdély egyesülését

Romániával, azonnal, még a béketárgyalások megkezdése, a békeszerződés megkötése előtt.

Könyvtárak és levéltárak polcai roskadoznak az erre vonatkozó korabeli újságoktól, dokumentumoktól. Ezen kívül több tucat visszaemlékezés, cikk, tanulmány, monográfia, forráskiadvány örökítette meg úgy a nap eseménytörténetét, mint az ideiglenes törvényhozási és végrehajtási hatalommal felruházott Kormányzó Tanács működésének két esztendejét.

Ha az utóbbi 5–8 év román historiográfiáját nézzük, akkor a szintetizáló jelleg, és a részletek feltárásában az új szempontok szerinti értékelés egyaránt fellelhető. Ezek közül kettő világosan nyomonkövethető. 1. Mircea Mușat és Gheorghe Zaharia,¹ valamint a népszerű Magazin Istoricban megjelenő kronológia² a román nemzet kialakulását egy nagy egységnek fogja fel, amelynek két korszakhatára: Burebista Dáciája, és az 1918-as egyesülés; illetve ahogyan azt Ilie Ceaușescu megfogalmazta:³ az erdélyi románok két évezrede állandóan harcban állottak nemzeti létük megőrzéséért. 2. Említett szerző már 1978-ban megfogalmazta azt a tételt, amely azután valamennyi, a 80-as évek elején írott tanulmányban visszatér: „a történelem tanulmányozása azt bizonyítja, hogy a nemzeti egység megvalósulása nem a kedvező események egybeesésének, konjunktúrájának következménye, hanem törvényszerű esemény volt.” Vagyis: a nagyhatalmak támogatása, a történelmi körülmények szerencsés egybeesése elhanyagolható, valóságos nemzeti mozgalom, nemzeti egységben megnyilvánuló egy akarat eredménye Magyarország és Erdély románlakta területeinek Romániához csatolása. Ezt mondja Mircea Mușat és Ion Ardeleanu cikke is,⁴ amikor hangsúlyozza: míg a két világháború között az erdélyi Nemzeti Parasztpárt, és a regáti Nemzeti Liberális Párt egyaránt maga érdemének tulajdonította az egyesülést, az, úgy is lehetne mondani, népszavazás, népi mozgalom eredménye. Mircea Mușat 1985-ben írott cikkében⁵ új szempontra hívta fel a figyelmet: Románia nemcsak a törökellenes küzdelmek idején, valamint a két világháború között – ld. Titulescu működését a Népszövetségben –, hanem már az első világháború kitörésének pillanatában saját nemzeti céljain kívül az egész térség, a dél-kelet-európai népek érdekeit is szem előtt tartotta. Adrian Stanescu cikke⁶ is azt igyekszik bizonyítani: Románia belépése a háborúba az antant oldalán történelmi szükségszerűség volt. Nicolae Edroiu és Marcel Știrban⁷ cikke ismerteti a Román Nemzeti Párt és a Magyarországi Szociáldemokrata Párt román szekciójának maximális együttműködését az egye-

sülés érdekében, amely – kapcsolódik a tanulmány Adrian Stănescuhoz – elengedhetetlen volt a román nép további gazdasági-társadalmi fejlődéséhez. Az *Anale de istorie* cikke 1985-ben⁸ visszakanyarodik Mircea Mușat és Gheorghe Zaharia 1978-ban írott cikke koncepciójához: Gelu, Menumorut, Bogdan, Mircea cel Bărtin, Iancu de Hunedoara (sic!), Vlad Țepeș, Ștefan cel Mare, Pertu Rareș, Mihai Viteazul és a román nép egyesek voltak a szabadság, a szuverenitás megőrzésének, a nemzeti függetlenség kivívásának óhajlásában, amely 1918. december 1-én vált valóra.

Viorica Moisuc 1981-ben megjelent tanulmánya⁹ lényegében historiográfiai összefoglalása a kérdésnek, amelyben a román polgári és marxista, valamint külföldi történetírás is bemutatásra került, többek között: Iorga, Pascu, Deac, Moisuc, Jászi, Iordanszki, Macurek, Kutina, Ormos, Ádám, Berend-Ránki, L. Nagy. Glatz. Romsics művei. 456 dokumentum került elő Anglia, Ausztria, Belgium, Svájc, Franciaország, Németország, Olaszország, Jugoszlávia, Lengyelország, Spanyolország, az USA, Magyarország és Törökország levéltáraiból, amelyek az 1879–1918 közötti periódusban valamiképp az egyesülésre vonatkoznak, s két vaskos kötetben 1983-ban kerültek kiadásra.¹⁰

Ștefan Pascu szerint a román népnek „igazságot szolgáltató”, az 1918. december 1-i sorsforduló napját megelőző és követő történeti eseményeket bemutató 1968-ban megjelent monográfiája átdolgozását, kibővítését 15 évvel később saját vallomása szerint az új szempontok figyelembevételé, valamint az tette szükségessé; vannak olyanok, akik „tolukat idegen érdekek szolgálatába állítják, és más célokat szolgálnak ki, mint a népek közötti megértés és együttműködés. A történelmet az uszítás és a feszültségkeltés fegyvereként használják, az objektív igazságot szubjektív, tendenciózus és tudománytalan interpretálással helyettesítve.”¹¹

A mai román történetírás egyik legtekintélyesebb, a tudományágot a nemzetközi fórumokon is képviselő erdélyi születésű (Apahida, 1914), Ștefan Pascu akadémikus, a Kolozsvári Babeș-Bolyai Tudományegyetem Középkori Történeti Tanszékének professzora, az egyetem rektora (1968–1976), a Román Tudományos Akadémia kolozsvári Történeti és Arheológiai Intézetének igazgatója (1973-tól) kerek ötven éves történetírói munkásságra tekinthet vissza. Első tanulmánya 1936-ban jelent meg *Az erdélyi románok kérései Bécs felé, 1849-ben* címmel. Ezt követte igen nagy számú monográfia, tanulmány, értekezés, felszólalás, népszerűsítő írás, nekrológ, többek között: *Erdély története, Adalékok a*

románok 13–14. századi történelméhez, *Az erdélyi parasztfelkelések, A román nemzet kialakulása, a Középkori Kolozsvár, Az erdélyi fejedelemség, Avram Iancu, Mihai Viteazul* című könyvek, és az *Erdélyi kenézek szerepe Hunyadi János törökellenes harcaiban, A feudalizmus periodizálása* című cikkek. Kutatásai középpontjában tehát Erdély áll, annak gazdasági-társadalmi-demográfiai viszonyai, az erdélyi románok nemzeti mozgalma, és természetesen közvetve vagy közvetlenül a román és a magyar nép kapcsolata. Egyik-másik munkája idegen nyelveken is megjelent, mint legutóbb a „Mit jelent Erdély?”¹²

Pascu a román történelem nagyívű monumentális ábrázolására törekszik, amelynek egyik eseménye logikusan következett a másikkól. Eszerint a román nép történelme nem más, mint a nemzeti lét kiteljesedéseért folytatott harc történelme. Ezt így fogalmazza meg: „A nemzet épületének örökkévaló, tekintélyes és karcsú oszlopai mellett – 1848, 1859, 1877, 1882–1884 – kimagaslik egy másik, még erőteljesebb és még parancsolóbb: 1918. Nem minden kapcsolat nélkül. Ellenkezőleg, egyik előkészítette a másikat, és megszilárdította am azt, és mind így együtt támasszák alá az épületet”.¹³ Pascu aláhúzza: az ország mai politikai határai fejezik ki legjobban a dákoromán eredetű, latin nyelvet beszélő, a Kárpát-Duna-Fekete tenger térségében élő román nép földrajzi, gazdasági, nyelvi, lelki, kulturális és mindenekelőtt *etnodemográfiai* egységét: „...mindenkori és mindenhol meglévő számbeli fölényüknek, az alap-, és felső réteg ellenállóképességének, amelyből a román etnodemográfiai szintézis származott, kulturális-lelki felsőbbrendűségének tulajdoníthatóan – amelyek együtt asszimilációs erőt jelentettek, a románok voltak azok, akik a velük együtt élő népeket asszimilálták.”¹⁴

Ștefan Pascut úgy tartják számon, mint aki a modern tudományos módszerek alkalmazásával már a korai századok vonatkozásában, amikor még nem léteztek népszámlálási statisztikák, reális képet tudott adni Erdély nemzetiségi viszonyairól, azok számáról. Munkájának első kötetében olvasható, hogy az 1760-as években Erdély lakosságának 66,46 %-a román, 21,6 %-a magyar és 11,72 %-a német volt. Hivatkozási alapja Benkő József: *Transsilvania sive Magnus Transsilvaniae Principatis*, Bécs, 1788-ban kiadott könyve.

Mindenekelőtt Benkő a jelzett oldalakon Erdély népeinek *nem nemzetiségi, hanem vallási* megosztását adja meg, és *nem százalékban, hanem számokban*. Számításaink szerint tehát ugyanazokkal a számokkal dolgozva, ha – jobb megoldás híján – a római katolikust (931.135), reformátust

(140.043), unitáriust (28.647) magyarnak vesszük, a lutheránust (130.365) németnek, a román (547.243) romának, akkor: 27,83 % magyar, 13,88 % német és 58,25 % román élt Erdélyben. A Magyar Országos Levéltárban nemrég fedezték fel az *első népszámlálási statisztikát*,¹⁵ amely majdnem teljesen azonos az ugyancsak 1850-es osztrák statisztikával.¹⁶

Az 1851-es erdélyi statisztika:			1850-es osztrák statisztika		
NEMZETISÉG SZERINT			VALLÁS SZERINT		
magyar	355.927	17,26	rom.kat.	219.536	magyar 355.000
székely	180.876	8,77	gr.kat.	664.154	székely 181.000
szász 1	75.637	8,52	gr.kat.	621.852	szász 192.000
német	16.633	0,81	ref.	298.136	német 10,4 %
román	1.225.618	59,45	evg.	196.356	román 1.227.000
cigány	78.885	3,8	unit.	446.012	57,3 %
örmény	7.687	0,37	izr.	15.599	
zsidó	15.606	9,76			
egyéb	4.776	0,23			

Pascu idéz még egy statisztikát Ion Ghicának, az Itáliai Nemzeti Párthoz intézett leveléből, a 19. század vonatkozásában:

E szerint 8.767.000 román élt a térségben, ebből Ausztriában:

3.871.000	Erdély	= 1.486.000	(Valószínűleg nyomdahiba következtében adta meg ezt az összeget, amely összeadva ténylegesen 3.801.000-t tesz ki.)
	Bánát és Mo.	= 2.015.000	
	Bukovina	= 300.000	

Ezenkívül Besszarábiában további 896.000, és a két román fejedelemségben együttesen 4.000.000 (Moldvában: 2.500.000, Havasalföldön:

1.500.000). Összevetésképpen, mivel némiképp eltúloznak tűnnek Ghica adatai: az 1910-es magyarországi népszámlálás szerint, amelyet a román szerzők is használnak, Erdélyben, Bánátban és Magyarországon összesen: 2.824.177 román, Erdélyben 1.660.488 magyar, 553.902 német élt. 1930-as román népszámlálási statisztika szerint Erdélyben összesen: 3.233.362 román, 1.481.164 magyar (197.000-en települtek át Magyarországra) és 542.068 német élt.

Pascu szerint a román nemzeti öntudat (*conștiința de neam*), (*neam* = nép, nemzet, faj, eredet, származás, család, nemzetség, rokon, atyafi, nem) ezzel együtt a nemzeti állam létrehozásának igénye már a 15. századtól létező valóság volt, megelőzve a román nyelvű írást, irodalmat, beszédet. Ezen állítása igazolására többek között hivatkozik Bonfinire, Verancsicsra, Oláh Miklósrá, (Nicolaus Olahus), a francia Lescalopier (1574), valamint két olasz humanistára; Poggio Bracciolini 1451-ben és Flavio Biondo 1453-ban írott munkáira, akik a románokról, mint a rómaiak utódáról tettek említést. Példái között sorolja fel Iancu de Hunedoarát – Hunyadi Jánost – aki szerinte arra törekedett, hogy Erdély és Havasalföld egy ország legyen. Utódai közül kiemeli Vlad Ţepeş-t és Ştefan cel Mare-t, mint hasonló program híveit. A szakirodalomban három koncepció létezik a középkori és modern állam viszonyáról: 1. akik szerint előbbi azonos volt az utóbbival, 2. akik szerint teljesen különböző volt, 3. végül, akik úgy látják – és a nyugati történészek többsége is effelé hajlik – a feudális állam előzménye volt a modern államnak, de nem volt vele azonos. Így a középkorban nemzetiségekről, etnikumokról lehet beszélni, akikben már többé-kevésbé erős volt a nemzeti érzés – a 15. század közepén épp Hunyadi János volt az, aki a *magyar haza* védelmére szólított fel, és hirdette meg a keresztes hadjáratot Kapisztrán János itáliai ferences baráttal együtt – a nemzeti öntudatról, a nemzeti államról abban az értelemben, ahogy Ştefan Pascu használja, szerintük csak a 18–19. századtól kezdve lehet beszélni.

A felvilágosodás korával kapcsolatban Pascu úgy látja: megszilárdult a román kultúra és nyelv helyzete. A fanaritóta uralkodók gyakori változása Moldva és Havasalföld trónján egységesítette a jogi, politikai, közigazgatási intézményeket, és tisztségeket. Ami az erdélyi románokat illeti, rámutat arra: milyen nagy szerepet játszottak a dákóromai kontinuitás elméletének tudományos megalapozásában. 1848-ban a válaszfal magyarok és románok között Erdély kérdésében volt – írja a szerző –, előbbieket jelszava: „Unió vagy halál!”. A románoké: „a román nemzet jövője, sem

nem Kolozsváron, sem nem Bécsben vagy Budapesten dől el, hanem Bukarestben és Iasiban” – ahogy George Barițiu mondotta. Pascu szerint 1848-ban Moldva, Havasalföld és Erdély románsága a független és egységes román állam létrehozására törekedett. Elismeri: akkor az erdélyi románok a magyar forradalomhoz nem viszonyultak egységesen. Egy részük az osztrák császártól várt támogatást az önálló román állam megalakulására, román légiók támogatták a magyarok ellen harcoló osztrákokat; míg egy másik szárny a román és a magyar forradalmi erők egyesülésén munkálkodott. El kell fogadni Pascu állásfoglalását, amennyiben később is ez az unió ellenesség jellemezte a románokat. *Erdély autonómiájának igénye is mindig és csakis Erdély uniójával szemben* fogalmazódott meg, mint például az 1863–1864-es nagyszabeni diétán, 1867 után, vagy a Román Nemzeti Párt programjában, és csak mint *taktikai* megoldás szerepelt. A végső cél: Erdély egyesülése Romániával. S amit csak többen sejtettek, vagy félve jegyezték meg, hogy Cuza fejedelem is csak *taktikai* okokból tárgyalt a magyar emigráció képviselőivel egy habsburgellenes közép-európai föderációról, azt e monográfia kétséget kizáróvá tette: Cuza tehát „azért nem követte Türr tábornok ajánlatait, indítványát, mert bízott a nemzeti egység megvalósulásában, egy várható európai háború körülményei között.”¹⁷ Pascu ezért tartja irreálisnak a Román Nemzeti Párt részéről jelentkező föderációs elgondolásokat is a 20. század elején.

A kötet rendkívül gazdag forrásanyaga között gyakran bukkanunk magyar szerzőkre vagy magyar levéltári anyagra, így Cuza kettős fejedelmé választásával kapcsolatban Pascu Kossuth Lajost idézi, akire a reveláció erejével hatott az esemény. Nem érdemtelen talán felidézni ezeket a szavakat: „... felbontatván a szavazatbárczákat, Couza Sándornak 64 szavazata volt. Titkos szavazáson egyhangúan lett megválasztva. És megkonduktak a harangok, a nép örömkialtásai rengették a levegőt, a lelkesedés le nem írható. Ilyen szellem kell ahhoz, hogy nép hazát alkosson, vagy ha elveszett, visszaszerezzen...”¹⁸

A múlt század Magyarországról egyértelmű és sommás az elmarasztaló ítélete: az arisztokrácia, az egyház és a polgárság érdekszövetsége volt a nem magyar népek és a magyarság haladó elemei elnyomására.

Pascu rámutat arra is: a „Memorandum”-mal új szakaszába lépett az erdélyi románok harca a dualizmus ellen. Nem kért többé, hanem követelt; ez volt az a pillanat, amikor egy nemzet nyílt ellenállásba ment át. A Memorandum-per jelentőségét abban látja, hogy Nyugat-Európa szemét

felnyitotta; és a Monarchia más nemzetiségei mozgalmának is irányt szabott. Megemlíti: a Kulturális Liga (Liga Culturală) Kolozsvárról szervezte meg a külföld tájékoztatását. (A Ligáról egyébként ugyanazt írja, amit Polonyi Nóra; hogy ugyanis a román kulturális egység hangoztatása csak elkendőzte az igazit: a politikai egységet.) Az 1868-as nemzetiségi törvényről az a neves román történész véleménye, hogy legjobban Erdély 3/4-ét kitevő román népet sújtotta, akik az ország 23 megyéjében többségben voltak, ennek ellenére a román nyelvet kiküszöbölték a közigazgatásból. Ehhez járult a mezőgazdasági és a sajtótörvény is, amely a román parasztságot, illetve a román értelmiség szabad véleménynyilvánítását érintette.

Tévedésnek ítélt minden olyan kezdeményezést, tárgyalást, amely a dualizmust szövetségi rendszerre, trializmussá, vagy föderalizmussá való átalakítására vonatkozott. Érdekes volt megtudni könyvéből, hogy Brătianu azt tanácsolta Ferenc Ferdinánd román híveinek (A.C. Popovicinek és Al. Vaida-Voevod-nak), hogy bízzanak annak politikai koncepciója megvalósulásában. Nem tartotta életképesnek azokat az elképzeléseket, amely szerint egyes magyar és nemzetiségi politikusok parlamenti együttműködése nyomán (M. Hodza, Stefan Zagorec, Vaida-Voevod, Kristóffy) meg lehetett volna reformálni — ld. általános választójog, hadsereg, stb. — a reakciós magyar politikai életet. Tisza István és a Román Nemzeti Párt tárgyalásairól az a véleménye, hogy az előbbi — beleértve az 1913-as 50 pontos javaslattal kapcsolatos egyezkedéseket — *leszerelő* hadmozdulatai közé tartoztak, az ígéretek teljesítésének minden felelőssége nélkül; és legfőképpen nem állt összhangban a románok célkitűzéseivel a Kárpátokon innen és túl: az egységes román nemzetállam létrehozásával.

A Cuza és mások által várt kedvező pillanat az első világháború kitörésekor jött el Románia számára. Ez azonban visszás helyzetben találta: Romániát szerződés kötötte a Központi Hatalmakhoz, akiktől nem remélhette vágyai teljesülését, ezért az 1914. augusztus 3-i koronatanácsan a többség a kivárás mellett döntött. A fordulat 1916. augusztus 16-án a bukaresti titkos szerződéssel következett be: ebben Románia kötelezte magát, hogy az antant hatalmak mellett belép a háborúba, nem köt különbékét. Anglia, Oroszország, Franciaország és Olaszország viszonzásul elismeri a román nép jogát a magyarországi és erdélyi románlakta területekre, egészen a Maros torkolatáig — beleértve Orosházát, Békés-

csabát, Vásárosnaményt, a Szamos vidékét — ezen kívül a Bánát, Bukovina és Máramaros egy részére is.

A szerző szerint ennek ellenére sem Wilson, sem az antant nem gondolt a Monarchia végleges feldarabolására. Álláspontjuk megváltoztatására két körülmény készítette őket: az antant 1918 évi nyári sikeres ellentámadása, valamint az, hogy a különböző román emigráns szervezetek, hivatalos delegációk, politikusok, ezen kívül kiadványok, térképek, brosurák hónapokon keresztül valóságos hadjáratot folytattak a nyugati közvélemény megdolgozására. Ehhez járultak a hazai tüntetések az egyesülés mellett, s a külföldön létesített román irodák propaganda munkája. Izgalmasan és érdekesítően mutatja be a háború utolsó hónapjainak román vonatkozású eseményeit. A sorozatos veresége miatt Románia kénytelen volt elfogadni a Központi Hatalmak békefeltételeit, az erdélyi román politikusok ismét tárgyalásokba bocsájtkoztak a magyar kormánnyal. Clemenceau, Poincaré, Orlando, Raphael-Georges Lévy, és mindenekelőtt Robert Lansing, az Amerikai Egyesült Államok külügyminisztere támogatásáról biztosította a román politikusokat. A Monarchia veresége tette egyértelművé a helyzetet: Wilson elnök ezután jelentette ki, hogy támogatja a Monarchia helyén alakuló nemzetállamokat. 1918. október 12-én Nagyváradon a Román Nemzeti Párt és a szociáldemokraták képviselői kijelentik, hogy a Román Nemzeti Bizottság képviseli ezentúl a magyarországi és erdélyi románok érdekeit, akik a jövőben Romániához akarnak tartozni. A Román Nemzeti Tanács, bírva a Román Katonai Tanács által szervezett nemzeti gárdák támogatását, 1918. december 1-re Gyulafehérvárra nagy nemzetgyűlést hirdetett meg, ahol kimondták Erdély azonnali, még a béketárgyalások előtti csatlakozását Romániához. A nap eseménytörténetéből, amelyen megválasztották az országrész ideiglenes kormányát, a Kormányzó Tanácsot, számunkra legizgalmasabb az Erdély autonómiájával, és a nemzetiségi kérdéssel foglalkozó vita volt. Vlad és Vaida-Voevod a nemzetgyűlés összehívásáig az ideiglenes autonómia; Cicio-Pop az átmeneti közigazgatási autonómia; Crişan, Dragomir és Mihuţi a feltétel nélküli egyesülés mellett szavaztak; a szociáldemokrata Novác és Flueraş kikötötte, hogy csak egy demokratikus Romániához hajlandóak csatlakozni, utóbbi még kiegészítette: Erdélyben mindenképpen biztosítani kell a nagyobb autonómiát. Végül Maniu döntötte el a vitát és a határozatban az alkotmányozó nemzetgyűlésig *Erdély ideiglenes autonómiaja* került be. Változtattak az eredeti, Goldiş féle szövegtervezeten a kisebbségi kérdéssel kapcsolatban is. Az eredeti szöveg *teljesen*

autonom nemzeti szabadságot ígért — deplină libertate autonomă națională — helyébe: *a teljes nemzeti szabadság került.*

A románok nemzetközi helyzetét a béketárgyalásokon bizonyos szempontból erősítette, — írja Pascu — hogy a román csapatok az antant hozzájárulásával 1919 áprilisában átlépték a semleges zónát és elindultak a Tisza felé. Az események, ami a román csapatok budapesti bevonulását, valamint a béketárgyalások eredményét illeti, ismereteseek. Ismertek azok a viták is, amelyek bizonyos magyar területek és városok, így Szatmárnémeti — 1910-ben a 34.151 lakosa közül 32.563 magyar, 820 a román —, Nagyvárad — 61.034 főből 56.527 magyar, 2870 román —, Temesvár — 68.471 lakosból 27.740 magyar, 30.064 német, 6.658 román —, Kolozsvár — 58.480 lakosból 49.634 magyar, 6.581 román — hovatarozásáról folytak. Ismertek a trianoni békeszerződés határozatai is.

Pascu még egy körülménynek ad nagy nyomatókat: szerinte a szászok és a magyarok demokratikus elemei mindig megértették a román nép törekvéseit, és egyet is értettek vele. A román népnek tehát sohasem velük volt nézeteltérése, konfliktusa a történelem folyamán, hanem a magyar reakció, a magyar uralkodóosztály nacionalista, maradi rétegeivel. Ștefan Pascu nagyformátumú monográfiája utolsó fejezetének utolsó mondataiban még további következtetéseket von le: „1918. december 1-én Gyulafehérváron a románok, szászok és svábok, zsidók, szlovákok, rutének, a magyarság és a székelyek egy része az 1910-es magyar népszámlálási statisztika szerint Erdély népességének 95 százalékát tették ki, a valóságban sokkal többet. Tehát a lakosság mintegy 95 százaléka szabadon, bármiféle nyomás vagy bármiféle beavatkozás nélkül Erdélynek Romániával való feltétel nélküli egyesülése mellett döntött”.¹⁹

Szűcs Jenő jegyezte meg a 19–20. századi polgári történetírással kapcsolatban, hogy azok *nemzeti történetírások* voltak, de olyan, hogy *történettudomány* valójában nem létezett. Mert „képzelnünk el olyan fizikát, melynek fogalmai Budapesten, Bukarestben, Prágában, továbbá Moszkvában, Párizsban, Londonban, stb., mások és mások!”.²⁰ A szellemes megállapítás a mára is vonatkoztatható: Közép- és Kelet-Európában a történetírás ma is sokarcú — természetesen egy országon belül is —, amely tény azonban egyáltalán nem az elmarasztalás szándékával vesszük tudomásul. A viták során kölcsönösen hatunk egymásra, és a más nézetek elfogadásának toleranciája magától értetődő.

Jegyzetek

1. *Mircea Mușat - Gheorghe Zaharia*: De la Dacia lui Burebista la Marea Unire din 1918. (Burebista Dáciájától az 1918-as nagy egyesülésig.) – *Anale de istorie*, 1978:5, 20–48.
2. *Cronica Marii Unirii*. (A nagy egyesülés kronológiája.) *Magazin istoric*, 1978:12, 1–52.
3. *Ilie Ceaușescu*: Transilvania de la daci la 1918. Două milenii de luptă și muncă pentru menținerea și afirmarea ființei și demnității naționale. (Erdély a dákoktól 1918-ig. Két évezred harca a nemzeti lét és tudat megőrzéséért és kinyilvánításáért.) *Anale de istorie*, 1978:6, 69–85.
4. *Ion Ardeleanu – Mircea Mușat*: Confirmarea internațională a Marii Unirii din 1918. (A nagy egyesülés nemzetközi jóváhagyása.) – *Revista de istorie*, 1981:8, 1423–1444.
5. *Mircea Mușat*: România în anii neutralității. 1914–1916. (România a semleges-ség éveiben. 1914–1916. *Anale de istorie*, 1985:5, 73–88.
6. *Adrian Stănescu*: Ecolul internațional al ieșirii temporare a României din război. 1918. (Romániának a háborúból való ideiglenes kilépésének nemzetközi visszhangja. 1918.) *Revista de istorie*, 1985:1, 43–58.
7. *Nicolae Edroiu – Marcel Știrban*: Marea unire din 1918 – rodul voinței și luptei întregului popor român. (Az 1918-as nagy egyesülés – az egész nép akaratának és harcának gyümölcse.) *Era socialistă*, 1985:23, 15–18.
8. 1 decembrie 1918 – supremul act de voință al întregului popor român. (1918 december 1 – az egész román nép akaratának teljesülése.) *Anale de istorie*, 1985:6, 3–12.
9. *Viorica Moisuc*: Anul 1918 în istoria românilor. – Puncte de vedere. (1918 a románok történetében. – Nézőpontok.) *Revista de istorie*, 1981:5, 853–883.
10. 1918 la români. Desăvârșirea unității național-statale a poporului român. Documente externe. 1879–1918. Vol. 1–2. București, Editura științifică și enciclopedică. 1983.
11. *Ștefan Pascu*: Făurirea statului național unitar. Vol. 1. p. București, Editura Academiei. R.S.R. 1983.
12. *Ștefan Pascu*: A History of Transylvania. Detroit, Wayne State Univ. Pr. 1982.
13. *Ștefan Pascu*, Făurirea...8.
14. U.o. 12.
15. Az 1850-es erdélyi népszámlálás. Bp. KSH Szolgálati példány. 1982.
16. Handbuch der Statistik des österreichischen Kaiserstaates. Brünn, 1852.
17. *Ștefan Pascu*, Făurirea..., 168.
18. *Kossuth Lajos*: Irataim az emigrációból. Bp. 1880. ed. 2. 376–80.
19. *Ștefan Pascu*: Făurirea... vol. 2. 248.
20. *Șzűcs Jenő*: Nemzet és történelem. Tanulmányok. Bp. Gondolat, 1974. 49.

B.I. KRASZNOBAJEV

Russzkaja kultura vtoroj polovini XVII — nacsala XIX veka

(*B.I. Krasznobajev: Az orosz kultúra a 17. század második felétől a 19. század elejéig. Moszkva, „Nauka”, 1983. 224.*)

Borisz Iljics Krasznobajev neve nem ismeretlen a hazai történészek előtt sem, hiszen művelődéstörténeti tanulmányai, vagy az 1972-ben kiadott „Ocserki russzkaj kulturi XVIII veka” c. műve kimagasló szellemi teljesítményt képviselnek. A szerző — halála évében — megjelentetett legújabb, és legutolsó munkájában arra vállalkozott, hogy összegezze három évtizedes kutatásainak eredményeit. Nem titkolt vágya volt, hogy a hagyományos — tematikus megközelítést követő — feldolgozás helyett olyan szintézist készítsen, amely komplex módon tárja fel a kultúrtörténet különböző szektorait. Éppen ezért tartotta szükségesnek bevezetőjében hangsúlyozni, hogy könyve a 18. századi orosz nemzeti kultúra kimagasló teljesítményeiről nemcsak leíró, összegző bemutatást kíván adni, hanem a művelődéstörténet egyes faktorait következetesen integráltan kezeli, mert csak így várható minőségileg új eredmények közzététele. A szerző persze nem áll egyedül ezzel a véleményével, hiszen E.Sz. Markarjan, Z.I. Fajnburg, M.Sz. Kogan, Ju. V. Bromlej, Ju. M. Lotman, A. Ja. Gurevics, V.J. Davidovics és Ju. A. Zsdanov is hasonló koncepciót képviselnek legutóbbi munkáikban.

B.I. Krasznobajev megkülönböztetett figyelmet fordít a kultúra fogalmának, tárgyának, módszerének, elméletének és tipológiájának korszerű értékelésére, valamint forrásainak bemutatására. Ez utóbbiak között — a 18. századi Oroszország sajátos viszonyait figyelembe véve — főként a korszak jogi dokumentumaira, publicisztikai munkáira, periodikus kiadványaira, levéltári forrásaira, irodalmi emlékeire, továbbá neves személyiségek levelezéseire, visszaemlékezéseire és útibeszámolóira támaszkodhatott a könyv írója. Természetesen Krasznobajev felhasználja mindazokat a könyvészeti forrásokat is, amelyek Sz.M. Szolovjov, V.O. Kljucsevszkij, P.N. Miljukov, M.N. Pokrovszkij, G.V. Plehanov és mások nevéhez fűződnek.

Kiemelt helyen foglalkozik B.I. Krasznobajev az orosz kultúrtörté-

net periodizációjával, korszakhatáraival, s az egyes időszakok legfőbb törvényszerűségeivel ill. sajátosságaival. Ezek után tér át az ún. régi és az új kultúra főbb vonásainak, valamint a köztük levő alapvető különbségek feltárására.

A szerző az „új kultúra” kibontakozását nagyjából Alekszej Mihajlovics cár uralkodásának idejére, azaz a 17. század második harmadára datálja, felidézve ezzel párhuzamosan azokat a társadalmi-, politikai- és gazdasági változásokat, amelyek a fenti időszakot jellemzik, s egyúttal lehetővé tették egy minőségileg magasabb rendű, sokszínűbb kultúra jelentkezését. Ebben a periódusban – amely a szerző szerint a 19. század elejéig tart – jelentős változások történnek a kultúra szerkezetében, jellegében, ami főleg azzal magyarázható, hogy bár a pravoszláv egyház továbbra is számottevő tényező maradt a szellemi életben, I. Péter reformjainak, majd a felvilágosodás eszméinek következtében mégis érzékeny veszteség érte erőpozícióit. Az „új kultúra” világi jellege, nyitottsága, sokszínűsége egyre inkább láthatóvá vált, annak ellenére, hogy hiányzott az a polgárság, amely Nyugat-Európában a kulturális és tudományos fejlődés motorját jelentette. Oroszországban a raznocsinyec (vegyesrendű) értelmiségre várt a feladat, hogy pótolja és behozza azt a hatalmas lemaradást, amelyet a mongol hódítás és a pravoszlávia évszázadai kényszerítetek az orosz népre.

B.I. Kraszno Bajev a továbbiakban részletesen elemzi I. Péter (1689–1725) azon reformjait, amelyek a nemzeti kultúra fellendítését szolgálták. Az ún. szociokulturális szféra vizsgálatánál a szerző elsősorban a korabeli oktatás, tudománypolitika, könyvkiadás, sajtó, öltözködés stb. helyzetét villantja fel. Ennek keretén belül részletesen idézi a Pétervári Tudományos Akadémia létrehozásának és működésének körülményeit, valamint a zömében külföldről behívott tudósok (L. Euler, J. Hermann, J.G. Gmelin, D. Bernoulli, G.F. Miller, G. Steller és mások) tevékenységét. Hasonló alapossággal mutatja be a könyv írója az 1755-ben felállított Moszkvai Egyetem történetének első félévszázadát, amelynek hírnevét olyan tudósok alapozták meg, mint M.V. Lomonoszov, Sz.G. Zibelin, D.Sz. Anyicskov, I.A. Tretyakov, Sz.J. Gyesznyickij, P.D. Venyiaminov, A.A. Barszov és N.N. Popovszkij.

Ezek után tér át a szerző a „katalini aranykor” kulturális életének felvázolására, főbb sajátosságainak megragadására. Ennek során értékeli az orosz felvilágosult abszolutizmus kultúrpolitikai törekvéseit, s részletesen szól a korabeli társadalmi gondolat, a tudomány, a technika, az iskola-

ügy, az irodalmi-, zenei- és színházi élet, a könyvkiadás, a sajtó, a képzőművészet kimagasló alkotásairól, s ezek jól kimutatható kölcsönhatásáról. Krasznobajev elismerően ír azoknak a külföldi tudósoknak és művészeknek – mint pl. L. Euler, G.V. Richmann, P.S. Pallas, V. Behring, J.G. Gmelin, ill. D. Quarenghi, E.-M. Falconet, K.P. Rastrelli – a tevékenységéről, akik valóban maradandó értéket hagytak maguk után Oroszországban, s azt ténylegesen második hazájuknak érezték.

Az orosz felvilágosodás – mutat rá a könyv szerzője – az európai tapasztalatok és kulturális értékek átvétele mellett meg tudta őrizni nemzeti karakterét, sajátos arculatát és bizonyos területeken tovább is fejlesztette „példaképe” eredményeit. A 18. századi orosz kultúra számos alakja – köztük I.T. Poszszkov, F. Prokopovics, V.N. Tatyiscsev, M.V. Lomonoszov, N.I. Novikov, D.I. Fonvizin, A.P. Szumarkov, V.K. Tregyakovszkij, Sz.P. Kraseninnyikov, V.F. Zujev, I.I. Lepjohin, N.Ja. Ozereckovszkij, I.I. Polzunov, P.I. Kulibin, M.F. Kazakov, V.I. Bazsenov, D.V. Uhtomszkij, Sz.I. Csevakinszkij, F.G. Volkov – hivatása „európai rangú” művelőjének tekinthető, s ez annál is figyelemre méltóbb, mivel alkotásaik a feudális-jobbágytartó viszonyok szorító béklyói között születtek.

Külön fejezetben tárgyalja Krasznobajev az ún. jobbágykérdés jelentkezését a társadalmi gondolat, az irodalom, zene, képzőművészet témakörében, az 1767. évi Törvénykönyv-szerkesztő Bizottság ülésein, valamint a satirikus folyóiratok hasábjain. Ez utóbbi kapcsán felidézi N.I. Novikov szerkesztői- és lapkiadói tevékenységét, ill. a cárnővel folytatott sajtóvitáját is. Hasonló elmélyültséggel elemzi A.N. Ragyiscsev (1749–1802) pályaképét, majd az 1790-ben, 650 példányban megjelentetett „Utazás Pétervárról Moszkvába” c. radikális nézeteket valló, a forradalom szükségességét hirdető híres művét.

Az önkényuralom bátor hangú kritikája, a földesúri túlkapások elítélése, s a jobbágyrendszer tarthatatlanságának gondolata – írja a szerző – azt jelzik, hogy az orosz társadalmi életben a 18–19. század fordulójára kialakultak azok a szellemi előfeltételek, amelyekből a következő nemzedékek erőt és példát meríthettek, s erre a szilárd alapra épülhetett fel a klasszikus orosz kultúra rendszere.

B.I. Krasznobajev könyvét elvi következetesség, a források tisztelete és gazdagsága, imponáló ismeretanyag, rendszerezettség, valamint kitűnő szerkezeti tagoltság jellemzi. Nyugodt lelkiismerettel ajánlhatjuk az orosz kultúra iránt érdeklődő szakemberek, ill. egyetemi-főiskolai hallgatók figyelmébe.

V. Molnár László

**Szovjetszkaja dokolhoznaja gyerevnyja. Szocialnaja struktura,
szocialnüje otnosenyija**

*(A Szovjet kolhoz előtti falu, társadalmi struktúra és társadalmi
viszonyok. Moszkva, Nauka 1979. 358.)*

A szerző a tömeges kolhozosítás előtti korszak agrárstratégiáját mutatja be, elsősorban a kezdeti szövetkezeti formákat, melynek segítségével a szegényebb elemek függetleníthették magukat a kulák elemektől és azok gazdaságától: a kölcsönös segítség és értékesítési szövetkezetek létrehozásával, valamint a szövetkezeti gazdaság fokozatos kiépítése segítségével; a szövetkezetek egyszerűbb formái a tozok, az artyelek és a komunák kialakításával.

A Nagy Októberi Forradalom sajátos képet talált az orosz falun. A kis paraszti elemek a bérlet következtében, valamint az igásállattal való ellátottság területén a kulák elemektől függő helyzetben voltak. A korai szovjet hatalom hitelszövetkezetek segítségével látja el igás állattal a szegényebb gazdaságokat. Az igával való ellátás másik formája, az igával való kölcsönös segítség, a szomszédi segítség intézménye a ledolgozás fejében. Ez az orosz falun a „kabalnüje otnosenyije” viszonyát alakíthatta ki, azonban a lóval és fontosabb mezőgazdasági gépekkel való ellátás intézményét a korai szakszövetkezetek körébe utalták, és így a szegényebb elemek ebben a formában megszabadulhattak a „kabala”, a kuláktól való függés terheitől. A gépállomások korai fajtái létrehozásával a szegényebb elemek a 20-as években nem voltak rákényszerülve a vagyonosabb kulák gazdák mezőgazdasági gépállományára.

A 20-as évek mezőgazdasági stratégiájában megfigyelhető a szövetkezetek fokozatos kialakításának jelensége. A faluközösség kötelékén belül a kölcsönös szomszédi intézmények és segítség révén pedig a géphasználati közösségek alakulhattak ki. Bizonyos munkálatokat szomszédi kölcsönös segítség fejében végezhettek el. Ezekben az intézményekben sok esetben az orosz „mir” patriarchalis vonásai figyelhetők meg és kedvezett a vagyonosabb gazdák számára, azonban nagyon jellegzetes jelenségek, hogy a kölcsönös segítség formájában és megvendéglés fejében a

kölcsönös szomszédi viszonyok alapján fokozatosan az egyszerű szövetkezési formák és géphasználati formák, valamint az egyszerűbb szövetkezetek alakulhattak ki. Ugyan a régi „mir” intézményei nemcsak ebben a formában maradtak fenn, hanem — például — a közösségi pásztorok intézménye még a 20-as években is megfigyelhető volt. 1927-re már a faluközösségi pásztorok fokozatos eltűnése figyelhető meg. A közösen leszerződő mezőgazdasági idénymunkások időszakos mezőgazdasági munkavállalása a 20-as évekre szintén megszűnik.

A 20-as évek agrárstratégiájára jellemző, hogy elsősorban a specializált szakszövetkezetek jönnek létre. Ilyenek voltak a lentermelő, cukorrépatermelő, baromfi termelő, méhészeti, kertészeti és gyapottermelő szövetkezetek. Ezekkel együtt alakultak meg a géphasználati és meliorációs szövetkezetek. A vertikális integráció jelenségei is megfigyelhetők, különösen az állami felvásárlás és a kontarktáció következtében. A kontarktációban olyan termékek szerepelnek, mint a cukorrépa, gyapot, len, dohány, napraforgó. Így, elsősorban a szövetkezeti szektortól kapott támogatás következtében, a szegényebb elemek függetleníthették magukat a vagyonosabb gazdák iga és gépállományától, és a piaci biztonság is adva volt. Az egyszerű kooperációs fajták és kölcsönös szomszédi segítségnyújtás intézményei révén fokozatosan a specializált szövetkezetek alakultak ki, és létrejöttek a vertikális integráció mellett a horizontális integráció egyszerűbb formái is. Így, ezen kölcsönös szomszédi segítségen alapuló specializált szövetkezetekből fokozatosan „tozok” alakulhattak ki, majd pedig fokozatosan az „artyel”-ek, és kommunák jelenhettek meg. A kommunákban elsősorban a szegényebb parasztság vett részt, és az artelektől távol tartotta magát — a vagyonosabb parasztság is — és ezekben elsősorban közepes paraszti gazdaságok tömörültek.

A szerző a Nagy Októberi Szocialista Forradalom utáni időszak agrárstratégiáját mutatja be, ahol a vagyonosabb és szegényebb elemek között még a „kabalnűje otnosenyija”, és a kölcsönös függőség jelensége figyelhető meg. A korszak az agrárstruktúrájára közepes paraszti birtoktestek dominálása jellemző, vagyis ebben a korszakban egy sajátos paraszti termelési módról lehet beszélni. Itt merül fel az a jelenség és az a kérdés, melyet a 20-as évek agrár közgazdaságtanában Csajanov a paraszti termelési módként dolgozott ki. Erről a szerző egész munkájában hallgat. Csajanov elvei közé tartozott a 20-as évek közepén, hogy az egyszerűbb szövetkezési formák, a kölcsönös segítségi intézmények és géptársulási intézmények a fokozatos szövetkezetesítésig vezetnek el bennünket, és így ebben a hely-

zetben nagyon erősen hangsúlyozta az értékesítő és hitelszövetkezetek, valamint a fogyasztási szövetkezetek szerepét. Fokozatosan, a régi paraszti hagyományokra alapozottan, a horizontális integrációt lehetett bevezetni. Csajanov a horizontális integráció és az önkéntes kolhozosítás jelensége mellett erősen hangsúlyozta a vertikális integrációt, vagyis a horizontális és vertikális integráció együttes jelenlétét, melyet a 20-as években a Szovjetunióban a kontraktációs termelési szerződések és a speciális értékesítési szövetkezetek biztosították. Így tehát a szerző által kibontott kép, mely szerint a kölcsönös segélyi intézményekből és az egyszerűbb kooperációs formákból magasabb fajtájú szövetkezeti formák alakulhatnak, továbbiakban az, hogy a vertikális integráció is jelentkezik a kontraktáció révén, a horizontális integráció mellett a tozok, artyelek és kommunák mellett, ez a kép a szerző munkájából jól kiolvasható; azonban ezt a korabeli szovjet agrár-közgazdaságtan Csajanov révén hangoztatta. Sajnos, erről hallgat a szerző, és ez tekinthető úttörő jellegű munkája egyik hiányának.

Tagányi Zoltán

V.I. BUGANOV, A.A. PROEBROZSENYSZKIJ, Ju.A. TYIHONOV

Evoljucija feodalizma v Rosszii. Szocialno-ekonomiczeszkije problemü

(A feudalizmus fejlődése Oroszországban. Társadalmi és gazdasági problémák. Moszkva, Műszl 1980. 295.)

Ebben a kézikönyvben az orosz feudalizmus fejlődésének rövid vázlatát olvashatjuk. Az utóbbi időben több részletkérdést boncolgató munka jelent meg a szovjet történészek tollából, azonban az ilyen jellegű összefoglaló szintézisek hiányoztak. A munka első felében a gazdasági és társadalmi viszonyokat tárgyalja a 10–15. századig, utána a 16. és 19. századig viszi el a fejlődés vázolt fonalát.

A korai időszakokban elsősorban a folyóvölgyek mentén való kolonizáció figyelhető meg, és a „pogoszty” típusú kis települések alakultak ki. Az ilyen kis pogoszty jellegű települések esetében elszórt települési

képlet alakult ki. A kievi állam korszakában 1,1 millió ember élt és ekkor Oroszország lakosainak a száma 4,5 millió ember. A lakosság a 16. századra 6,5 millióra növekszik.

A földművelés kezdeti szakaszán elsősorban a nomadisztikus földművelés dominált, az uralkodó parlagoló irtásos rendszerrel. A termelt növények között a búza, zab, rozs, árpa, len, kender, köles, borsó és olajos növények szerepeltek. A 14–15. században a háromnyomásos rendszer terjedt el, és ennek egyik változata, a kétnyomásos rendszer alkalmazásának egyik követelménye az istállózó állattartás, és a trágya alkalmazása a szántóföldi termelésben. Ezt a folyamatot a mongol hódítás akadályozta a korábbi időszakokban. A háromnyomásos rendszer elterjedésével egyidőben a falvak nagysága növekedett.

Nagyon fontos szerepet játszott a földesúr gazdasági tevékenysége is. A földesúri birtok egy korai „Hof” vagy „villa” lehetett, és ennek számára elsősorban természetbeli adókat kellett fizetni, és nemcsak földműves szolgáltatásokkal tartoztak a parasztok, hanem a „bobil” réteg negyed „tjaglo”-t, adót fizetve, kézműipari termékekkel is tartozott. Ezzel a korai földesúri gazdasággal kapcsolatban keleti vonások, despotikus vonások figyelhetők meg, így elsősorban a „polovnyicseszto”, a feles művelés kialakulása következtében. Szaharov a „polovnyicseszto” intézményét az állami feudalizmus kialakulásával magyarázza, míg Kopanev a 15–16. században a korai kapitalisztikus mozzanatokról beszél a feles művelés kialakulása következtében, a feudalizmus rendszerében. Ez a feles intézmény azonban nemcsak a földesúri és paraszti birtok között volt megfigyelhető, hanem a parasztság körében is, mert a társadalmi rétegződés igen előrehaladott volt. A 17. században az állatállomány igen alacsony volt, 1 ló, 2–3 sertés jutott egy paraszti gazdaságra, ugyanakkor a telek – a „nagyel” – nagysága igen eltérő volt. Ez 43 gyeszjatyinától 0,6 gyeszjatyináig terjedhetett, és így az egyes paraszti gazdaságok között is kialakulhatott a feles művelés, a „polovnyicseszto” intézménye, és a félig, vagy teljesen feudális függés, a „kabalnűje otnosenyija”.

A 15–17. században a földesúri birtokon a ledolgozás rendszere és a feles művelés mellett a „barcsizna”, a robotoltatás intézménye is kialakult, és a robotoltató gazdálkodás általánossá vált. (Kísérletek történtek a pénz-adó bevezetésére is, azonban ez nem vált általánossá.) A korai „Hof” vagy „villa” jellegű földesúri gazdaságok kialakulásával a parasztság általános alávetése következett be, azonban a faluközösségen belül sok törzsi és nemzetségi intézmény maradt fenn: ilyenek a vérbosszú in-

tézménye, az ősök kultusza. A földesúri birtokokon a szabad paraszti réteg, a „szmerd”-ek rétege is ott él és gazdálkodik. A faluközösséget, mely fokozatosan szomszédi közösséggé alakult át, ösközöségi intézménynek tartja, és csak ennek felbomlásával alakulhat ki az egyéni gazdálkodás rendszere.

A város kérdéseivel és az ipar kérdéseivel kapcsolatban azt hangsúlyozzák a szerzők, hogy elsősorban a paraszti kézműves ipari termelés dominál és az orosz kereskedelem főként a balti városok felé irányult gabona exporttal, valamint a kézműves vasipar termékeivel. Ugyanakkor Kelet irányában a selyemmel és a gyapotárúkkal való kereskedelem figyelhető meg. Ugyan az ipari termelés jobbára paraszti kézműipari termelés volt, azonban a városokban is éltek iparosok, akik céhekbe tömörültek. Ilyenek voltak a „poszadszkije ljugyi”.

A 17–19. századra vonatkozóan elsősorban azt hangsúlyozzák a szerzők, hogy a művelt területek nagysága növekszik. Új technikai kultúrák bevezetésével, úgymint: a burgonya, napraforgó, cukorrépa, a háromnyomásos rendszer javított változatai, és a vetésforgók jelennek meg. Ekkor jönnek létre a mezőgazdasági ismereteket terjesztő társulások. A nagybirtok igyekszik a maga termelése növelése érdekében a földeken a háromnyomásos rendszer miatt kialakított sakkktábla-szerű rendszert felszámolni és a robotoltató gazdaság további kifejlesztésével ipari termeléssel foglalkozik: malmokat hoz létre, borászattal foglalkozik majorsági birtokain. Ebben a korszakban a robotoltatás volt az általános – 1861-ben a jobbágyfelszabadítás előestéjén a paraszti gazdaságok 71,7 százalékán – és csak 28,3 százalék volt pénzadó „obrokon”.

Az ipari termelésre elsősorban a majorsági robotoltató munkán alapuló manufaktúrák voltak a jellemzők; ebben a korszakban a vasipar fejlődése mellett a bőrfeldolgozás és a textilipari termelés is növekszik. A kereskedelemre – elsősorban – a gabona szállítása a balti piacra a jellemző. Ennek a korszaknak a jellemzője még, hogy az örökölhető hivatali nemesség kialakul, majd pedig a katonai szolgálat teljesítése fejében kiváltságos elemek és rétegek jelenhetnek meg, olyanok, mint a kozákok. Az egyes korszakok tárgyalását az osztályharc és a paraszti felkelések mozzanatainak tárgyalása zárja le.

A munka nagyon jól használható szintézist nyújt, azonban vannak olyan megállapításai, melyek a szovjet történettudomány jelenlegi álláspontja mellett sem tarthatók fenn. Így például a 16. században a novgorodi területeken, Pomorje és Podvina területén zárt háromnyomásos rend-

szerről beszél. Azonban tudjuk a szovjet történetírás más eredményeiből, hogy ezeken a területeken szórvány jellegű, „pogoszty”-jellegű települések voltak megfigyelhetők a folyamvölgyek és a tavak partjain.

Továbbmenve, a 15–16. századtól a háromnyomásos rendszer elterjedése után jelzik a szerzők a szántó eszközök között a „sochát” és „lemezes”-ekét, azonban ezeket az eszközöket területileg nem lokalizálják. A lemezes eke elsősorban a déli, ligetes sztyeppei területeken terjedt el, ugyanakkor a socha elsősorban a nomád, parlagváltó irtásos gazdaság egyik eszköze volt, mely művelési rendszer a novgorodi északon sokáig fennmaradt.

A faluközösségre vonatkozóan egy akadémikus szerző a nemzetiségi és vérségi faluközösségből vezeti le a szomszédi faluközösséget, és csak a nemzetiségi és vérségi faluközösségből eredezteti a szomszédi faluközösséget, a nemzetiségi és vérségi faluközösség felbomlása után alakulhatott volna ki szerintük az egyéni gazdálkodás és gazdaság. Itt talán célravezető lett volna a fiskális iskola közismert megállapításainak megemlítése, mely szerint a feudális faluközösség a vérségi szervezetek alapján, a földesúri és állami beavatkozás hatására alakult ki, és elsősorban a kezdetben megfigyelhető nagycsaládi önálló és egyéni nagycsaládi „pecsise” jellegű egységek felduzzadásából jött volna létre. Nagyon helyesen jelzik, hogy a feudális korabeli faluközösségben fennmaradtak vérségi intézmények, olyanok, mint a vérbosszú intézménye és az ősök kultusza; azonban a fiskális szempontból a legfontosabb mozzanatot, a „krugovaja poruka” intézményét nem említi, melynek feladata a közösségnek mint egésznek állami, vagy földesúri megadóztatása. Ez kötelező erejű volt a faluközösség minden egyes tagja számára, és a szökevényeket ennek következtében akár vissza is toloncolhatták.

A 17–19. századra vonatkozóan pedig annak a tételnek a demonstrálását láthatjuk, hogy az orosz majorsági gazdálkodás a nyugat-európai városi fejlődés nyersanyagbázisává válik és nem jelzik Európa nyugati és keleti területei között kialakuló munkamegosztást, miszerint a keleti területek nyersanyag szolgáltató bázissá alakulnak át a nyugat-európai városi fejlődés számára.

Tagányi Zoltán

WOLFGANG ABENDROTH

Histoire du mouvement ouvrier en Europe.

(Az európai munkásmozgalom története. Paris, Maspero. 1973. 169.)

Wolfgang Abendroth a német munkásmozgalom egyik „nagy örege”, az 1920–1930-as évek résztvevője és krónikása, elemző történétírója. Abendroth sajátos helyet foglal el a nyugatnémet történétírásban. Pályájának íve bizonyos fokig kora ifjúságától töretlen: a szocialista elkötelezettség jellemzi. Megjegyezhetjük, hogy Abendroth írásai magyarul alig kaptak ez ideig visszhangot.

Az itt ismertetendő kisebb könyv, amely másfélévszázad európai munkásmozgalmának teljességéről kíván képet adni, eredetileg egy évtizeddel korább, németül jelent meg. Érdekes, hogy a német kiadványnak más volt a címe (Sozialgeschichte der europäischen Arbeiterbewegung). S itt mindjárt felvetődne a kérdés, mi az oka a címváltozásnak. A szerző e kérdésre a francia kiadás elé írt előszavában nem reflektál, s inkább azt húzza alá, hogy a modern szemléletű munkásmozgalom történetnek mennyire a teljességre kell törekednie. Ezenkívül még valamit aláhúz: hogy ilyen követelménynek megfelelő munkát csak a jövőben írnak majd meg. Jellemző, hogy Abendroth ebben a vonatkozásban egyetlen munkát említ, amely mintegy megnyitotta a sort, — de a feladatot nem oldotta meg: Julius Braunthal nagyobb lélegzetű írását. De Abendroth német talajon született orientáltságára utal, hogy a néhány ugyancsak hasonló módon reprezentatív munka (a francia Dolleaus, az angol Cole, a szovjet történészek kollektív vállalkozásai) elkerülték figyelmét.

Maga az írás több szempontból példaszerű. Peldaszerű anyaggazdagságával, az adatok (évszámok, pártalakulások, kongresszusok és viták, történeti szereplők és sztrájkok, forradalmi változások és kudarcok stb.) pontos feltüntetésével — s ugyanakkor azzal, hogy az adatok tengerében az olvasó mégsem veszik el. Abendroth igényt tart arra, — s e feladatot meg is oldja — hogy világos képet adjon a fő tendenciákról, az összefüggéseket is láttassa az események között. Írását éppen ezért valóban a nemzetközi munkásmozgalom rövid kézikönyvének is lehet tekinteni.

A szerző e hatalmas területet öt részre bontotta. Az első fejezetben

az 1848 előtti munkásmozgalom történetét mutatja be. Ennek során foglalkozik az Igazak, a Kommunisták Szövetségével, Marx és Engels szerepével csakúgy, mint az utópista szocialistákéval, Blanquival és Louis Blanc-val és az 1848-as forradalmakéval. A II. fejezetet az I. Internacionálénak szentelte. E fejezetnek szembeüő sajátja, hogy Abendroth ezúttal nagy hangsúlyt helyezett a kor levegőjének, s a munkásság akkori helyzetének érzékeltetésére: szól a munkaviszonyról, s azokról a törvényekről, amelyek két síkon is érintették a munkások sorsát: egyfelől a munkavédő, szociális típusú új törvényekről, illetve azokról, amelyek a politikai demokráciát szélesítették ki az 1850–1860-as években. Az Internacionálé történetét már a kitaposott ösvényeken haladva tárgyalja: a nemzetközi kongresszusokról, ezek vitáiról ad hű képet, kitérve külön a porosz–francia háborúra és a munkásság reakcióira, illetve a Párizsi kommúnre. Ehelyütt megjegyzendő, hogy Abendroth is azon történetírók közé tartozik, akik külön aláhúzzák, hogy a Kommún milyen kevés szociális reformot hozott, — ami persze semmiképp nem mérsékelte az ellenforradalom valóban gyilkos terrorját. E fejezetnek van még néhány más sajátossága is: az Internacionálé történetét ugyan ő is alapjában 1872-vel, a hágai kongresszussal zárja, de azért eljut az 1877-es genti „megbékeltető” kongresszusig.

Szól az 1870-es években a Kommünt követő ellenforradalmi, reakciós hullámról, s arról, hogy IX. Pius és XIII. Leo az 1870-es években miként csatlakozott maga is azokhoz, akik szocialistaellenes rendszabályokat sürgettek.

A III. fejezetben Abendroth egy nálunk jóval kevésbé ismert területre merészkedett: azt a két évtizedes időszakot tekinti át, amely az I. és a II. Internacionálét elválasztotta egymástól. E korszakból nálunk elsősorban, vagy szinte kizárólag csak a német „hőskorszak”, a német szociáldemokrata párt kialakulása, a gothai kongresszus, Bebel és Liebknecht életútja, illetve a Kivételes Törvény bevezetése és az ez ellen vívott harc és végül az 1890-es győzelem, s az új korszakot jelző erfurti kongresszus, az új program elfogadása (s az ekörüli viták) ismereteseek. Mindezt Abendroth rendkívül tömören foglalja össze, kiegészíti a szakszervezetek megerősödésére vonatkozó adatokkal, hogy azután képet adjon a francia, az osztrák — és néhány sorban a magyar — szociáldemokrata párt kialakulásával. De ugyanitt e fejezetben az olvasó tájékozódhat a spanyol, a belga, a holland szocialista párt kialakulásáról (ezek mind a késő hetvenes, illetve a kora nyolcvanas években alakultak), illetve a svájci, olasz, skan-

dináv és a kelet-európai orosz, lengyel szocialista pártok megszületéséről. Kár, hogy e latin-skandináv és kelet-európai pártok taglétszáma, ereje, szociális jellegére, országaikban való súlyára már nem tud kitekintést adni, politikai szemléletükről viszont jó tájékoztatást nyújt.

A IV. fejezet már ismertebb területre kalauzol; a II. Internacionáléval szembesülünk. Abendroth a megszokottnál korábbra nyúl vissza, s megemlékezik az 1880-as évek próbálkozásairól, hogy azután végigkísérje a nemzetközi kongresszusok vitáit 1900-ig.

Itt, ezen a ponton azonban megszakítja az eseményszerű ismertetést, hogy röviden szóljon az imperializmus kialakulásáról. Ennek a résznek a summázó ismeretnyújtáson túl azonban van egy értékes új eleme: kitér a munkásság életviszonyainak alakulására. Az új viszonyok kialakulásának érzékeltetése után hangsúlyozza, hogy maga a II. Internacionálé is igyekezett alkalmazkodni az új követelményekhez: erre mutat, hogy 1901–1903 között egyszerre született meg a nemzetközi szakszervezeti titkárság, illetve a politikai koordináló szerv, a Nemzetközi Szocialista Iroda.

Abendroth a szűk terjedelem szabta korlátok között ezúttal is sokféle ellentmondásra, problémára utal. Jelzi, hogy a német párt a régi pártprogram (1890–91-es) és az 1903-as ellenére is mint „tendál” jobbfelé, hogy a régi gárdából származó vezetők, (Liebknecht, Singer, Bebel) elhalálása vezetési „rotációra” vezet, bár persze ez csak járulékos tényező, hiszen Kautsky, Bernstein és Zetkin között is nőnek az ellentétek. Kitér arra a vitára, amely az Internacionáléban a háborús veszély megítélése kapcsán bontakozott ki, érinti a szocialista pártokban a nacionalista jobbszárny színrelépésének kérdését csakúgy, mint a pártok tehetetlenné válásának (német, osztrák párt) jelenségét.

Az átfogó jellemzések, korrajzok mellett Abendroth jónéhány olyan figyelemreméltó megállapítást tesz, amely szakkutatókat is további munkára ösztönözhet. Így az osztrák párt jobbszárnyának teoretikusa, Renner, mennyivel közelebb áll Marxhoz a századforduló után, mint Bernstein; másfelől, hogy a Max Adler, Hilferding, O. Bauer és Eckstein körül tömörülő „ausztromarxisták” nem maradtak el semmiben a német marxisták mögött. Elnagyoltabbnak tűnnek azok az oldalak, ahol a szerző az angol, francia, olasz, illetve a kelet-európai országok szocialista pártjainak történetét dolgozza fel.

Tulajdonképpen hasonlóak a következő nagyobb rész erényei és fogyatékoságai is, amelynek a szerző a következő címet adta: „Az euró-

pai munkásmozgalom az orosz forradalom és a közép-európai fasizmusok között”. Vagyis tulajdonképpen a dilemmát, a kettős kihívást, annak hatását állította a centrumba. Azonban ami a nyugat-európai munkásmozgalmat illeti, a francia, angol, belga mozgalommal rendkívül mostohán bánt. A legjellemzőbb sorok kétségtelenül a német fejlődésről szólnak. Abendroth aláhúzza, hogy a német baloldalnak 1918-ban nem volt elég tömegbefolyása ahhoz, hogy a szocialista fordulatot elérje – a másik oldalon a „többségi szociáldemokraták” szűklátókörű politikáját jellemzi, elképzeléseit ismerteti úgy, hogy az ismertetéssel egyidejűleg a politikát értékeli is. Ezt határozottan elmarasztalja, s többek között ebben látja azután a német politikai fejlődés eltorzulásának egyik forrását. Pálcát tör a centrum-párt és a demokrata párt fölött is, érintve a munkásság hangulatát – amit többször mintegy megszemélyesít –, egyértelműen baloldalinak fog fel, anélkül, hogy ezt a kérdést ténylegesen elemezné, bizonyítaná. A német fejlődést azután nyomon követi az 1919-es, 1920-as sztrájkokon, a Halle-i pártkongresszuson át az 1921-es márciusi harcokig, érinti mindezzel kapcsolatban a taktikai, politikai vitákat, majd az 1923-as eseményeket.

Jelentősebb helyet szentel a közép- és nyugat-európai kommunista pártok „bolsevizálásának”, de e fejezet erőnyeit talán inkább abban lát-nánk, hogy a szakszervezetek szereplését sem hanyagolja el. Itt egyaránt szól a Vörös Szakszervezeti Internacionáléről, a szociáldemokrata és kereszténydemokrata szervezkedésről, hogy azután a fejezet végén összefoglalóan érzékeltesse, milyen reakciókat váltott ki a nemzetközi munkásmozgalomban a gazdasági válság, s miként vezetett ez az angol munkáspárt és a német szociáldemokrata párt MacDonald, illetve Müller vezette kormányának bukására, s a belső pártválságokra. Spanyolországban viszont ugyanez a válság a mozgalom fellendülésére vezetett. A korszak középpontjában azonban a mélyülő német politikai válság, – a hitleri fasizmus előretörése – került, s ennek a visszahatását világítja meg a német politikai életben, munkásmozgalomban.

Viszonylag rövidebb rész tárgyalja azután az 1933–1945-ös korszakot, amely tulajdonképpen két periódusra bontható. Az első korszak a második világháború előtti, amelynek jelentősebb hányada ismét az orosz és német helyzettel foglalkozik, s jóval rövidebben tárgyalja a francia és spanyol népfront történetét. A francia népfront esetében a dilemma-pontokat jelzi (a belső gazdasági szabotázs és a polgárság nyílt szembefordulásának elkerülését, illetve a külpolitikai szövetség kérdését). Ami a spa-

nyolc belső fejlődést illeti, erről még kevesebbet szolt a szerző – inkább ezúttal is a fasiszta-ellenforradalmi kihívásról írt, majd a „benemavatókozási” politikáról, s hogy ez milyen kritikában részesült a francia munkásmozgalomban.

E fejezetnek megint azon oldalai látszanak több újat nyújtani, ahol röviden a skandináv országok munkásmozgalmáról ad tömör összegezést, vagy amikor azt foglalja össze, hogy milyen volt a munkásmozgalom helyzete a Hitler által megszállt Európában, illetve miként, mikor, hol születtek meg az új szervezetek, élénkültek meg a régié, hogyan bontakozott ki az ellenállási mozgalom. Végül az utolsó rész tárgyalja az 1945-től nyíló korszakot az 1960-as évekig, ezúttal is teljességre törekedve. Egész Európáról ír, valamennyi irányzatról, nem kerülve meg, hogy valamennyi irányzat „eredményeiről” és „hibáiról” egyéni értékeléseket adjon – amelyek Abendroth esetében nyilvánvalóan mélyen szocialista fogantatásúak.

Jemnitz János

Az 1980-as esztendő folyóirattermését áttekintve nem tapasztalunk lényeges eltérést az előző évi nemzetközi történetész-érdeklődésben hazánk historiográfiája iránt. Az ismertetett művek közül továbbra is – érthető gyakorlati szempontból – előnyben részesülnek a világnyelveken megjelent munkák. Az átfogó témájú szintézisek mellett (ugyancsak az előző évekhez hasonlóan) két korszak története érdekli leginkább a külföldi recenzenseket – s ennek alapján megállapíthatjuk, hogy a kutatókat is, hiszen ismertető és a kor szakembere a legtöbbször egy személyt jelent –: a magyar középkor a 16. századdal bezárólag, valamint a 19–20. századi magyar történelem. Az első periódussal foglalkozó ismertetett művek közül különösen meleg fogadtatásra talált az 1514-es parasztháború latin apparátussal ellátott okmánytára, míg az új- és legújabbkori művek között elsősorban Kosáry Domokos Napóleon és Magyarország kapcsolatáról írt francia nyelvű könyve, Berend T. Iván és Ránki György angol nyelvű tanulmánygyűjteménye, Hajdu Tibor angol nyelvű Tanácsköztársaság-monográfiája és Juhász Gyula ugyancsak angol nyelvű munkája a két háború közötti magyar külpolitikáról. A legtöbb tartalmi ismertetést a szlovák folyóiratok adták ebben az esztendőben is. Érdeklődésük a magyar történettudomány eredményei iránt érthető, az annotált forma inkább az ottani kutatók figyelmének felhívását, mint a részletes bírálatot szolgálja. Ahol azonban érdemi értékelést közölnek, ott a kifejezetten szakmai kérdéseken kívül előkerülnek más jellegű problémák is (pl. a tízkötetes magyar történeti összefoglaló hatodik kötetéhez írt szlovák recenzió), egészen a földrajzi nevek kérdéséig (az „Uhorsko-Madarsko” típusú problémák stb.).

Érdekeségként jegyezzük meg, hogy a román szaksajtó – sokéves hallgatás után – ismét közölt klasszikus értelemben vett könyvismertetést Magyarországon megjelent történeti munkáról: Ránki Györgynek az 1944. március 19-i eseményeket feldolgozó művét a *Revista de istorie*, valamint a *Magazin istoric* is bemutatta. A recenziók megjelenésének valószínű magyarázatát az 1980-ban Bukarestben rendezett történetész világkongresszusban kereshetjük.

Áttekintésünkben helyet kapnak a nemzetközi konferenciákról írt külföldi értékelések is, amennyiben ott magyar kutatók előadással vettek részt.

A kronológiai sorrendben a magyar történelem szokásos periodizációja szerinti csoportosításban közölt recenzióknál talán feltűnhet, hogy az 1848 és 1945 közötti majdnem egy évszázadot egyetlen periódusnak tekintettük. Ezt kizárólag szerkesztés-technikai nehézségek magyarázzák, ugyanis több olyan munka bemutatása szerepel itt, amelynek spektrumába egy évszázad tartozik. Így egy olyan könyv, amely mind a 19., mind a 20. századi gazdasággal, társadalommal, vagy egy társadalmi réteggel foglalkozik, egy periódusban található meg.

A magyar kutatók által végzett egyetemes történeti vizsgálódások eredményei közül a külföldi recenzensek elsősorban azokat tartották ismertetésre méltónak, amelyek a szűkebb kelet-közép-európai problematikával foglalkoznak.

I. ELMÉLETI, MÓDSZERTANI MŰVEK

KÖPECZI BÉLA: A művelődéstörténet tárgyról és módszertanáról. In: Történelmi Szemle, 1979. 4. sz. 682–692.

Ism.: – Vič –. – Historický Časopis (Bratislava), 28. 1980:3. 454–455.

Tartalmi áttekintés.

II. TÖRTÉNETI FOLYÓIRATOK ISMERTETÉSEI

SZÁZADOK, 1979. 113. évf. 1–6. sz.

Ism.: Lavová, M. – Historický Časopis (Bratislava), 28. 1980:3. 475–477.

Az évfolyam számaiban megjelent fontosabb tanulmányok, cikkek rövid tartalmi áttekintése.

TÖRTÉNELMI SZEMLE, 1977. 20. évf. 1–4. sz.

Ism.: Lavová, Mária – Historický Časopis (Bratislava), 28. 1980:4. 615–616.

Az egyes számokban közölt cikkek rövid tartalmi áttekintése.

TÖRTÉNELMI SZEMLE, 1978. 21. évf.

Ism.: M.L. – Historický Časopis (Bratislava), 29. 1980:2. 306–307.

Számonként a legfontosabb cikkek rövid tartalmi összefoglalása.

VILÁGTÖRTÉNET. Új folyam, 1979. 1., 2. sz.

Ism.: M.L. – Historický Časopis (Bratislava), 28. 1980:3. 477–478.

Fontosabb cikkekről rövid tartalmi ismertetés, a folyóirat szerkezetét még bizonyos mértékig kiforratlannak tekinti.

MUZEUMI KURIR. Debrecen, 1969–1977. Szerk.: Dankó Imre. 1–23. sz.

Ism.: Markuš, Michal – Historica carpatica (Kosice), 1979. 10. köt. 363–364.

Az egyes számok tartalmának vázlatos áttekintését adja..

III. KONGRESSZUSI BESZÁMOLÓK

1/ Magyarország

La formation et le développement des métiers au Moyen Âge (V^e–XVIe siècles). Colloque international, organisé par le Comité International des Recherches sur le Origines des Villes, tenu à Budapest 25–27 Octobre 1973. Akadémiai Kiadó, Bp. 1977. 152.

Ism.: Warnke, Charlotte (Frankfurt am Main) – Kahrbücher für Geschichte Osteuropas, 28. 1980:1. 93–95.

HECKENAST GUSZTÁV előadása – a magyarországi vaskohászat a 9–14. században – „lényeges kutatási hiányosságokat pótol”.

Az 1975-ös mátraházi konferencia közreadott anyaga Les Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale. Actes du Troisième Colloque de Mátraháza 28 Septembre – 2 octobre 1975. (Bp. 1977. Akadémiai Kiadó.)

Ism.: W.H. Zavadzki (Wolfson College, Oxford) – The English Historical Review, 1981. ápr. t. 96. f. 379. 9. 448.

Rövid méltatás.

2/ Német Demokratikus Köztársaság

Tinschmidt, Alexander: Zur revolutionären Umgestaltung auf dem Lande in der DDR und in der Ungarischen VR nach 1945 =Az 1945 utáni falusi forradalmi átalakulásról az NDK-ban és Magyarországon).

Ism.: Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 28. 1980:3. 255–257.

Tartalmi beszámoló az 1979-ben, Neubrandenburgban tartott NDK–magyar történész vegyesbizottsági ülésről.

3/ Német Szövetségi Köztársaság

KOSÁRY, DOMOKOS: Aufgeklärter Absolutismus – aufgeklärte Ständepolitik. Zur Geschichte Ungarns im 18. Jahrhundert (Felvilágosult abszolutizmus – felvilágosult rendi politika. Magyarország 18. századi történetéhez.) Südost-Forschungen 39. 1980. 210–219.

A Südost-Institut és a Südosteuropa-Gesellschaft meghívására 1980. áprilisában Münchenben tartott előadás szövege.

Adanir, Fikret – Müller, Michael G.: Südosteuropa im Spannungsfeld der Grossmächte 1919–1939. Ein Kolloquium (Délkelet-Európa a nagyhatalmak vonzásában, 1919–1939. Egy kollokvium). Südost-Forschungen 39. 1980. 242–248.

A szerzőpáros az 1979. dec. 6–8. között megrendezett nemzetközi kollokviumról számol be, amelyet a mainzi „Institut für Europäische Geschichte”-ben tartottak. A tanácskozás témája: Délkelet-Európa a két világháború között. Előadást tartottak, ill. a vitában résztvettek a következő magyar kutatók: Ránki, Berend, Ormos, Juhász, Kerekes, Fejes (Schulmann-Feyes).

Ism.: Studi Storici, 1980. jan.–márc. t. 21. f. 1. 211–218. pp.

Délkelet-Európa a nagyhatalmak közötti feszültség terében, 1919–1939.

RÁNKI GY. előadása: Hitel vagy piac? Változás a nagyhatalmak gazdasági hegemonia iránti törekvésében Délkelet-Európában. Átfogó referátumában a szerző az európai gazdaság struktúrájáról ad képet az új korszakban; aláhúzza, hogy a világháború után kvalitatív szempontból új fázis kezdődött, melyben a pénzügyi elem, vagyis a hitelek már nem voltak elegendőek ahhoz, hogy az európai gazdaság felkavart rendjében helyet adjanak a marginális államoknak. Új faktorként lépett fel annak szükségessége, hogy a fenti országok számára új piacokat biztosítsanak mezőgazdasági termelésük fölösleget felvételére.

JUHÁSZ GY. Anglia Romániára, Magyarországra, Jugoszláviára és Csehszlovákiára vonatkozó politikájáról tartott jól dokumentált előadást (1933–1938), melyben Anglia terhére írja, hogy nem realizálta a náci Németország terjeszkedése meggátolásának elsőrendű szükségességét.

KEREKES L. Az első osztrák köztársaság és próbálkozások Délkelet-Európa integrációjára, 1919–1921. c. előadásában mélyrehatóan elemezte a nagyhatalmak érdekellentétét, melyek eleve befolyásoltak minden kísérletet az Ausztria–Magyarország felbomlásából született új államok közötti politikai, kereskedelmi és gazdasági kapcsolatok létrehozására. Ezt súlyosbították még az új államok erősen nacionalista beállítottságú vezető csoportjai közötti éles ellentétek. (Az ismertetés készítője Kerekes előadásához hozzáfűzi, hogy az egész kollokvium kevésbé figyelt fel egy másik faktorra, mely kétségtelenül nagy jelentőségűt birt a háború utáni közvetlen korszakra, a bolsevik forradalom következményeképp fellépő forradalmi hullámokra.) Kerekes kiemelte a zónával kapcsolatos német érdekek azonnali feléléését, melyek a gazdasági tradíciókból és a Mittel-europa-fogalomhoz fűződő ideológiából táplálkoztak. A német politikai és gaz-

dasági befolyás újraéledését megkönnyítették – szerinte – az amerikai célkitűzések, melyeknek érdekében állt a francia hegemonikus törekvések meggátolása. Ez utóbbi problémával kapcsolatban az ülészak során egymással radikálisan szembehelyezkedő állásfoglalások alakultak ki; a történetírás közismertebb tézisét, a délkeleti sakkjátszárban a francia befolyás háború előtti meggyengülésének tételét ORMOS MÁRIA: A francia politika Délkelet-Európában, 1918–1922. c. előadása támogatta. Kiemelte, hogy milyen nagy eltérés van a francia külpolitika nagy stratégiai céljai és gazdaságának gyenge struktúrája között, a nagy gazdasági hierarchiák Amerika felé való radikális fordulása következményeképpen. A francia állásfoglalást szerinte a főbb ipari és pénzügyi csoportok és a kormányzó körök érdekösszefonódása határozta meg.

4/ Olaszország

Instituto Internazionale di storia economica Francesco Datini, Prato-ban 1979. ápr. 25–30-án tartott kongresszusa: Mezőgazdaság és átalakulás az újkor kezdetén.

Imserteti MAKKAI LÁSZLÓ előadását a vizek mezőgazdasági felhasználásáról a 18–19. századi nagy vízszabályozások előtti korszakban a Kárpát-medencében, továbbá ugyancsak Makkai László hozzászólását a kerekasztal-megbeszélésen az ember és a természet viszonyáról. In: Studi Storici, 1980. jan.–márc. t. 21. f. 1. 171–187.

5/ Szovjetunió

Grigulevics, I.R. – Udalcova, Z.V. – Csubarjan, A.O.: Problemü novoj i novejszej isztorii na XV Mezdunarodnom kongressze isztorieseszkijh nauk (Az új- és a legújabbkori történelem problémái a XV. Nemzetközi Történetész-kongresszuson). – Novaja i Novejszaja Isztorija, 1981.4. 23–40.

A kongresszus munkáját ismertető beszámoló a következő magyar hozzászólásokat említi:

A román előadók által megtartott „Kelet-Európa, mint a civilizációk találkozási zónája” c. főreferátum szakértői között „NIEDERHAUSER EMIL” professzor arra hívta fel a figyelmet, hogy a különböző népek kulturális kölcsönhatásának vizsgálatánál nem alkalmaztak stadiális (lényegében formációs) módszert; továbbá arra, hogy a szerzők túlbecsülték a bizánci hatást, viszont a nyugat-európaiat alábecsülték; valamint arra is, hogy még ebben a jóval későbbi periódusban is túlságosan kiemelték a geto-dák, majd a dáko-román kulturális tradíciókat.”

„A kongresszus résztvevőinek figyelmét felkeltette KÖPECZI BÉLA magyar történész 'A nagyhatalmak kialakulása a XVII–XVIII. században' c. előadása. A szerző ezt a kérdést a feudalizmusnak a kapitalizmussal folytatott harcának összefüggésében vizsgálta, elemezte a belső és a külső tényezők interdependenciáját. Mindezt széles történelmi háttér vizsgálatával, össz-európai méretekben tette.”

„BEREND IVÁN 'A nagy depresszió és Közép-Kelet-Európa' c. előadásában áttekintette, hogy az európai kontinensnek ezen a részén milyen megnyilvánulásai voltak az 1929–1933-as válságnak és bemutatta ennek következményeit a társadalmi fejlődés és az osztályharc szempontjából.”

Vinogradov, V.N.: Voproszú novoj i novejszej isztorii na IV. Mezdunarodnom kongressze po izucsanju sztran Jugo-Vosztocsnoj Evropi (A dél-kelet-euró-

pai országok új- és legújabbkori történelme a balkanológusok IV. Nemzetközi konferenciáján). — Novaja i Novejszaja Isztorija, 1980:4. 40–57.

Az 1979-es ankarai kongresszus részletes ismertetése kitér arra, hogy „PALOTÁS EMIL előadása a 19. század utolsó harmadában a Monarchia által folytatott balkáni politika gazdasági tényezőivel foglalkozott. A szerző hangsúlyozta, hogy az 1873-as világgazdasági válság következtében fokozódott az osztrák–magyar kereskedelmi és ipari körök érdekeltsége a balkáni terjeszkedésben. A gazdasági expanzió három területen dominált: a vasútépítés, a dunai hajózás és a kereskedelmi kapcsolatok terén. Ezeknek a fejlődését elemzi és rámutat, hogy a terjeszkedés kiindulópontja az 1878-as berlini szerződés volt.”

IV. MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE

A/ Általános művek

BENDA, KÁLMÁN – FÜGEDI, ERIK: A magyar korona regénye. Bp. 1979. Magvető Kiadó.

Ism.: Bogyay, Thomas von (München) – Südost-Forschungen 39. 1980. 286.

„A zsebkönyv formátumú, kézhez simuló helyes kis kötetet a széles olvasóközönségnek szánták. A szerzők azonban ismert szaktörténészek. A középkortörténész Fügedi a település-kutatásban szerzett érdemeket és a késő-középkori társadalomtörténet specialistája. Benda forráskiadványokkal és 17. és 18. századi politikai, eszméletörténeti kutatásokkal szerzett nevet magának. Munkájukban a szerzők – amelyet a 'szent koroná'-nak 1978 elején történt visszaadása ösztönzött – főként azokat a dokumentumokat beszélgetik, amelyek részben alig ismertek, sőt néhányat itt publikálnak először. A 'Szentkorona' helyenként kalandos történetéből persze a regényesen érdekes epizódokat emelik ki. A mű tudományos-ismeretterjesztő jellegét néhány pontatlan megfogalmazás bántja, a művészettörténeti-archeológiai problémák rövid bemutatásában is vannak hibák. Bizonyíthatóan tarthatatlan az a megállapítás, hogy Erzsébet királyné 1441-ben (helyesen: 1440-ben) III. Frigyesnek elzalogosította a szent koronát. Általában azonban nemcsak a történelem iránt érdeklődő laikusok, hanem a szakemberek is, különösen akik inszigniókkal és az uralkodói ideológiával foglalkoznak, élvezettel és haszonnal olvashatják a könyvet.”

SZÉKELY, ANDRÁS: Illustrierte Kulturgeschichte Ungarns. Corvina Kiadó. Bp. (Urania-Verlag, Leipzig) Jena, Berlin, 1979.

Ism.: Tinschmidt, Alexander – Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 28. 1980:8. 799.

„Ebben a reprezentatív kiállítású kötetben Székely a magyar nép kultúrtörténetét tárgyalja a kezdetektől napjainkig. A szerző érdekes bepillantást nyújt az irodalom, zene és művészet – ideértve az építészetet, valamint a színházat és a filmet – fejlődésébe. A szerző ábrázolja a legfontosabb gazdasági, politikai és társadalmi folyamatokat, a meghatározó osztályerőket és azok harcát. A szerző figyelembe veszi az újabb kutatási eredményeket is és megemlíti pl. a magyar őstörténetnél azt a még vitatott hipotézist, amely szerint a 'késői avarok' a honfoglaló magyarok előcsapatai. Minden fejezetben

kiemeli a szerző a Magyarországon kívüli kulturális eseményekkel való összeköttetéseket, ösztönző összehasonlításokat tesz és – ahogyan a reneszánsz esetében – megvilágítja a más országokból érkező sokrétű hatásokat is. Székely a Magyarország történelméről és kultúrájáról szóló átfogó tényanyag átadását összeköti a különböző áramlatok és művek szellemes, gyakran szubjektíve hangsúlyozott értékelésével. A részben színes képek gondos válogatása és jó reprodukciója hozzájárul a magyar kultúrtörténet eddig kevésbé figyelembe vett területeinek a feltáráshoz.”

B/ Magyarország történetének őskora és ókora; a népvándorlás kora; régészet

ECSEDY, ISTVÁN: *The People of the Pit-Grave-Kurgans in Eastern Hungary. With contributions by Sándor Bökönyi, György Duma, Antónia Marcsik and Dénes Virágh.* Bp. 1979. Akadémiai Kiadó. (Fontes Archeologici Hungariae.)

Ism.: Preidel, Helmut (München) – *Südost-Forschungen* 39. 1980. 285.

(...) „A szerző különböző érvekkel mutatja be, hogy az itt-ott megkülönböztethető egyes leletsoportokat hova lehet besorolni, de ezeknek a vélt okoknak a többsége nem elég helytálló ahhoz, hogy használható hipotéziseket lehessen felállítani. A szerző megállapításai sem kielégítőek ahhoz, hogy egy kelet-európai sztyeppe nép, nomád állattenyésztők Délkelet-Európában és mindenekelőtt Kelet-Magyarországon való megjelenését bizonyítsák. Ehhez itt túlságosan kevés megbízható megfigyelés van és ezek is alkalmoszerűek, amelyek ezért nem teljeseek, mert az ásatásnál nem jártak el objektívan; minden esetre a rendelkezésre álló bizonyítékok nem nyújtanak kifogástalan alapot jelentős következtetések levonására. Ezért jól tesszük, ha a terepen további megfigyeléseket teszünk és a leletanyagot úgy válogatjuk, hogy az kiállja a kritikát. Mindezek ellenére Ecsedy összeállításai érdemlegeseek, hiszen azt mutatják, hogy néha milyen könnyelműen tettek olyan megállapításokat, amelyek a kutatást hosszú ideig akadályozták abban, hogy a helyes mértéket megtalálják. Másrészt ezek az összehasonlítások arra is ösztönöznek, hogy az eddig elért eredményeket felülvizsgáljuk. Minden esetre a szerző fejtegetései a magyar veremsírok relatív kronológiájáról valóban hasznosak. Hasznosak a kiegészítő tanulmányok az antropológiai leletanyagról (Marcsik) és a kelet-magyarországi halomsírokról.”

BÓNA, ISTVÁN: *Der Anbruch des Mittelalters. Gepiden und Langobarden im Karpatenbecken.* Bp. 1976. Corvina Kiadó.

Ism.: Bogyay, Thomas von (München) – *Südost-Forschungen*, 39. 1980. 285–286.

„A kötet a szakemberek számára is hasznos tudományos-ismeretterjesztő mű.”

GARAM, ÉVA: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Kisköre.* Bp. 1979. Akadémiai Kiadó. (Fontes Archeologici Hungariae.)

Ism.: Mildenerberger, Gerhard (Bochum) – *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 28. 1980:3. 461–462.

A recenziens a könyv tartalmi ismertetése után kiváló, gondos és átfogó publikációnak minősíti a munkát.

PASCU, ȘTEFAN: *Cui Folosește? (Kinek használ?)* – *Magazin istoric*, 1980. 3. nr. 44–46. (Bukarest).

A História 1979/1. szám 26–28. oldalán leközölte a Wissenschaftlicher Dienst Südost. Europa kerekasztalbeszélgetését. A Magazin istoric ebből az alkalomból közölt kivonatokat, bizonyos kísértőszöveggel együtt. Kiemeli, hogy Mócsy nem ismeri el a 8–9. század vonatkozásában a románokra vonatkozó régészeti emlékek megbízhatóságát; hangsúlyozza, hogy Hanák a modern kor szakértőjeként szólalt a kérdéshez. Felsorolja érveit, valamint azokat a hazai és külföldi történészeket, akik elismerik dáko-román kontinuitás elméletét. A román történészek – a magyarokkal szemben természetesen – arra törek-szenek, hogy ne hallgassák el a történelem valóságos eseményeit, és leírják a Közép- és Kelet-Európában élő népek harcát az idegen elnyomók ellen, ami ily módon erősíti a közöttük lévő barátságot. Rendkívül károsnak tartja a szerző azt, hogy egyes történészek mellőzve a szaktudományok eredményeit, amely a népek közötti békéért és haladásért munkálkodik, ilyen teóriák mellett állnak ki, és ezzel mellőzik az igazi, humanista tartalmú tudomány hivatásának gyakorlását – jelenti ki a magyar történészek hozzászólásáról Pascu.

C/ Magyar középkor 1526-ig

RÁSONYI, LÁSZLO: Bulaqs and oyuzs in mediaeval Transylvania. In: Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 33. 1979:2. 129–151.

Ism.: Balás, Gábor (Budapest) – Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde 3. 1980:2. 174–175.

Tartalmi ismertetés.

BERTÉNYI, I.: K voproszu o mezdunarodnom polozsenii Vengrii poszle tatarskogo nasesztva. In: Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio historica. Tomus XIX. Bp. 1978. 241–249.

Ism.: Karpat, Josef – Historický Časopis (Bratislava) 28. 1980:4. 604. p.

Csak néhány mondatban mutatja be a cikket.

GUTHEIL, JENŐ: Az Árpád-kori Veszprém. Veszprém, 1977. (Veszprém megyei Levéltár Kiadványai, 1.)

Ism.: Bogyay, Thomas von (München) – Südost-Forschungen 39. 1980. 287–289.

„A régebbi helytörténeti kutatás, részben publikálatlan, nézeteinek alapos ismertetésével a szerző fejtegetései különösen jelentősek a kutatástörténet számára. Ez főként a koraközépkorról és a honfoglaláskorról szóló fejezetekre érvényes. Azonban éppen 1960 körül új szakasz kezdődött a koraközépkor kutatásában, amely a Karoling-kori keleti misszió és a pannóniai kontinuitás-problémával kapcsolatban lényegesen új ismereteket hozott. (Vö. Dopsch, ill. Boba) Így a szerző eredményei majdnem maradéktalanul túlhaladottnak és tarthatatlannak bizonyulnak. Egyébként érdemes tudni, hogy Róka János Veszprémet a katedrális Mihály-patrociniuma alapján már 1779-ben a Conversio Bagoariorum et Carantanorum „ad Ortahu” egyházas helyvel azonosította (32.). Ezt a Gutheil által kategorikusan elutasított nézetet a legújabb kutatás teljesen alátámasztotta.

Az első három fejezettel ellentétben a többi fejezet annál terméke-nyebb, mert itt a szerző a gazdag oklevéltanyagból és alapos helyismeretből

meríthetett. A levéltárilag bizonyított történelem a 6. fej.-ben kezdődik, a püspökség alapításával.

Gutheil tézisének Veszprém Esztergommal szembeni prioritásáról ma általánosan elismerik. Ezzel szemben igen támadható az a nézete, hogy Géza nagyfejedeleme alapította a várost. A 7. fej.-ben teljesen valószínűtlennek tűnik a román épület négytornyúsága."

A következőkben a recenzius egy-egy mondattal jellemzi az egymást követő fejezeteket. Itt csak azokat idézem, amelyek értékelő megjegyzéseket tartalmaznak: pl. „Támadható a 11. fej. azon tézise, amely szerint Gizella Veszprémben halt meg és a katedrálisban temették el. A passai nidernburgi Szent Kereszt templomban végzett legújabb ásatások sokkal inkább a passai hagyományt támasztják alá. Tanulságos a 12. fejezet Veszprém püspökségéről, mint királynéi kancelláriáról és annak koronázási jogáról. Félrevezető azonban a 103. oldalon IV. Béla 1269. okt. 3-án keletkezett oklevelének magyar fordítása, hiszen a királynékat nem a 'szent koronával' koronázták meg."

„A 17. fej.-ben a Keresztelő Szent János-plébániatemplomról van szó, de a várban való elhelyezése bizonyára hibás (I. Solymosi recenzióját a Századokban, 1977. 549–552., ahol a többi fejezet számos részletét helyesbíti.)."

„A 19. fejezetben jól sikerült azonban a szerző veszprémi főiskoláról adott beszámolója. — Ezzel szemben néhány szempontból túlhaladott a 20. fej.-ben a veszprémvölgyi görög apácakolostor története. A 21. fejezetben a Katalin-kolostor történetét részletesen tárgyalja, ahol Szent Margit eltöltötte ifjúságát. Az ábrázolás azonban nem teljes, mert a szerző Mezey László alapvető tanulmányát nem ismerte (Südostforschungen 1958.), amely megvilágította e jelentős rendház keletkezését. Jól sikerült a mongol támadás és a vár megsemmisítésének ábrázolása a 23. fej.-ben, valamint 1276-ban Csák Péter általi feldúlása és az utolsó Árpád-háziak időszaka a befejező 24. fej.-ben. Fügedi Erik utószavában néhány utalás hasznos lett volna arra vonatkozóan, hogy a mű mely részei tekinthetők lényegében túlhaladottnak. A rövidítve idézett irodalomjegyzék és a megjegyzések után, 215 fontos, a város történetét érintő oklevél jegyzékét találhatjuk az 1002–1523-ból származó időkben. Ki kell emelni a kitűnő regisztert, amely nagyban megkönnyíti e tartalmak könyvhasználatát. Mindent egybevéve, egyet lehet érteni Fügedivel, hogy G. munkája alapvető a várostörténeti kutatás számára. Érthető hiányai bizonyára ösztönzik majd a fiatalabb történészeket."

LADÁNYI, ERZSÉBET: Libera, villa, civitas, oppidum. Terminologische Fragen in der ungarischen Städteentwicklung. In: Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae, Sectio Historica XVIII. Bp. 1977.

Ism.: Fahlbush, F.B. (Münster, Westf.) — Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde. 3. 1980:1. 99–100.

A recenzius rövid, de a középkori magyar várostörténeti kutatás szempontjából bizonyára lényeges vizsgálódásnak minősíti a tanulmányt.

TANULMÁNYOK A FALUSI KÖZÖSSÉGEKRŐL. Pécs, 1977, 83.

Ism.: Karpát, J.: Historický časopis (Bratislava), 28. 1980:3. 445–449.

A négy tanulmányt tartalmazó kötet részletes tartalmi áttekintése (a cikkek a középkori magyar falusi közösségekkel foglalkoznak), de minden bíráló vagy elismerő megjegyzés nélkül.

DECRETA REGNI HUNGARIAE. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457. Collectionem manuscriptam Francisci Döry additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis, Vera Bácskai. Bp. 1976. Akadémiai Kiadó.

Ism.: Zernack, Klaus (Giessen) – Zeitschrift für Historische Forschung 7. 1980:2. 239–240.

„A kutatás nyeresége jelentős, főként, mert az összefoglaló bevezetést és a regesztákat németül írták. Őszintén üdvözlendő, hogy a regesztákat vitával és – helyenként – kutatási beszámolóhoz hasonló megjegyzésekkel látták el. Nem utolsósorban azonban, e kötet által biztosított forrásbázis új lehetőségeket nyit a közép-kelet-európai alkotmánytörténeti összehasonlítás számára.”

FEKETE NAGY, ANTONIUS – KENÉZ, VICTOR – SOLYMOSI LADISLAUS – ÉRSZEGI, GEISA: Monumenta Rusticorum in Hungaria Rebellum anno MDXIV. (Bp. 1979. Akadémiai Kiadó.)

Ism.: History, 1980:215. 65. 473.

„...A felkelés majdnem teljesen elkerülte a nyugati történészek figyelmét, főleg, mert tanulmányozásához sem közvetlen, sem másodlagos forrásanyag nem állt rendelkezésükre. E mulasztás egyik okozója kapott most orvoslást az eredeti forrásokból álló gazdag válogatás közreadásával, néhai Fekete Nagy Antal hosszú évekig folytatott gyűjtő munkája eredményével, melyet a parasztkirály születésének 500 éves évfordulójára való elkészített megemlékezésül adtak ki. A kötet 426 dokumentumot tartalmaz, többségük latin, néhány német, kevés olasz és cseh nyelven, sőt még spanyol is van közöttük. Néhány magyar nyelvű töredék is szerepel, ez hivatalos és levelezési nyelvként a század folyamán később kezd elterjedni. Az iratok számos közép-európai levéltár anyagából származnak, a legtöbb teljes terjedelmében adatott közre, sok közülük első ízben került nyomtatásba.

A gazdag kiállítású, hibátlan kiadványt számos segédlet kíséri, többnyelvű szöszedettel, paleográfiai facsimilékkel, pecsétek ábrázolásával. Nem laikusoknak való olvasmány; a háború eseményei dióhéjban, lábjegyzetben szerepelnek csak, a szövegeket nem kísérik magyarázatok, bár némi segítség nyújtanak a részletes indexek, melyek a rendkívül eltérő írásmódokat, pl. a felkelés vezetője nevének „Cheler”-től „Zägl”-ig terjedő variációit közös nevezőre hozzák, bár e „Székely” nevet a történelem által „Dózsá”-nak ismert férfi nevével csak a kevéssé feltűnő függelék azonosítja.

Néhány résznél némi szómagyarázat elősegítené a megértést, pl. a cseh iratokhoz Palacky óta aligha nyúlt valaki. A kötet a szakember számára a források gazdag tárházát nyújtja, Róma Bakács érsek keresztes hadjáratához való hozzájárulásának korábban ismeretlen tervezetétől kezdve a szemtanúk észrevételein keresztül, akik riadtan figyelték, ahogy a szent háború istentelen öldökléssé változott át, majd elkezdődött a hosszan tartó megtorlás. (Kifejezőmódjuk spontán hitelessége miatt kiemelkedik néhány német polgár levele.) Valójában több irat vonatkozik a felkelés törvényes következményeire,

mint magára a felkelésre, számtalan vádló, kisajátító, átruházó, vagy birtokba visszahelyező dokumentummal. – A kiadvány jelentősége összhangban van a Magyarország további történetére oly sokáig árnyékot vető, fontos esemény súlyával.”

Ism.: Franz, Günther (Stuttgart) – Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie 28. 1980:2. 255–256.

„... A kötet anyagát évtizedes munkával Fekete Nagy állította össze. Bár az iratok legnagyobb része eddig is ismert volt, egy kötetben való összegyűjtésük mégis igen hasznos. Más parasztfelkelésről készített összehasonlítható gyűjteményünk nincs (hacsak Rosenkranzknak a Bundschuhról készített iratgyűjteményétől el nem tekintünk). A kötet csak részleteiben egészíti ki a felkelésről alkotott képet – amennyire én látom – de biztos alapot nyújt a most Magyarországon a felkelés értékelésével kapcsolatos vitához. (Nem a falusi szegények, hanem a gazdag parasztlakosok voltak a felkelés hordozói.) Mivel akkoriban Magyarországon a latin volt a hivatalos nyelv, a legtöbb aktát latinul írták. Ezért joggal állították össze az egész apparátust is latinul, amely így a nem magyarok számára is hozzáférhető. Regiszter és 38 táblázat egészíti ki a kiválóan szerkesztett kötetet. Címében joggal viseli a „monumentum” szót.”

D) Magyarország története 1526–1848.

TARDY, LAJOS: Beyond the Ottoman Empire. 14th–16th Century Hungarian Diplomacy in the East. Szeged, 1978, 260.

Ism.: Kopčan, Vojtech – Historický časopis (Bratislava) 28. 1980:4. 605–606.

A rövid tartalmi bemutatáson kívül a recenzor megjegyzi, hogy a szerző bizonyos mértékig túlbecsüli a korabeli magyar diplomácia jelentőségét, mindamellett értékesnek tartja a munkát, mert az alapos betekintést ad Magyarországi diplomáciai törekvéseibe, valamint azokba az ismeretekbe, amelyeket a magyar diplomaták a távoli országok életéről, kultúrájáról hoztak haza magukkal.

FEHÉR, GÉZA: Türkische Miniaturen aus den Chroniken der ungarischen Feldzüge. Leipzig – Weimar, 1978, 144, 51 képmell.

Ism.: J. Pnk. – Československý časopis historický (Praha) 28. 1980:6. 930.

A Corvina kiadóval készített közös kiadás annotált ismertetése.

BARTA, GÁBOR: Az erdélyi fejedelemség születése. Bp. 1979. Gondolat Kiadó.

Ism.: Balás, Gábor (Budapest) – Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde 3. 1980:2. 175–176.

A könyvsorozat (Magyar História) ismertetése és a könyv fejezetcímeinek felsorolása után a recenzió így folytatja: „Már ezek a címek is jelzik, hogy a szerző sok figyelmet szentel Erdély peremkerületeinek. A részletkérdésekben elfoglalt álláspontja mutatja, hogy a szerző az eseményeket nem Erdély centrumából szemléli, hanem a peremterületek szemszögéből. Ez az álláspont egyrészt előnyös, másrészt hátrányos. Nem látja világosan a székelyi törzsi szervezet és a szász comes sajátosságait, a fogarasi románok rétegződését, az erdélyi unió szellemiségének nagy szerepét, kívülről azonban jobban látja a

megítélendő összefüggéseket, melyek a belső szemlélő számára csak kevésbé tűnnek fel. Egészében véve ez a kis könyv nemcsak jó olvasmány, hanem a történeti kutatás eredményeit is nyújtja, bár részletek vitathatók. Sajnos azok a források nincsenek elég részletesen megadva, amelyek a tudósokat érdeklik."

HUSZÁR, L.: Habsburg-házi királyok pénzei. I. 1526–1657. Bp. 1975. 168.

Ism.: Š.K. – Historický časopis (Bratislava) 28. 1980:3. 465–466.

A tartalmi ismertetésen túl elismerően ír a probléma módszertani és szerkezeti feldolgozásáról és számos újonnan feltárt adat, forrás feldolgozásáról.

BUCSAY, MIHÁLY: Der Protestantismus in Ungarn, 1521–1978: Ungarns Reformationskirchen in Geschichte und Gegenwart. Prt. 1.: Im Zeitalter der Reformation, Gegenreformation und katholischen Reform (Protestantismus Magyarországon, 1521–1978: Magyarországi református egyházak a múltban és a jelenben. 1. rész: A reformáció, az ellenreformáció és a katolikus reform.) Vienna – Cologne – Graz, 1978. Verlag H. Böhlau.

Ism.: Király, Béla K. (New York) – The Journal of Modern History 52. 1980:1. 162–163.

A recenzor szerint a könyv gazdag forrásanyagával értékes irodalom Közép-Kelet-Európa vallástörténeti kutatásaihoz.

CSONKA, F. (szerkesztő): Christianus Schesaeus: Opera Quae Supersunt Omnia. Bp. 1979. Akadémiai Kiadó.

Ism.: Barrett, Anthony A. (Univ. of British Columbia) – Canadian-American Slavic Studies 14. 1980:1. 142–143.

A recenzió másfél oldalas tartalmi ismertetést ad a műről. A kiadványt teljesen, és tudományos értékűnek tartja, négyszáz éves hiányt pótol be.

KISS, JÓZSEF: A Jászkun Kerület parasztsága a Német Lovagrend földesúri hatósága idején (1702–1731). Bp. 1979. Akadémiai Kiadó.

Ism.: Szöllösi, Dagmar – Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 28. 1980:3. 181.

Tartalmi ismertetés.

EMBER, GYŐZŐ: Az újratelepülő Békés megye első összeírásai 1715–1730. Békéscsaba, 1977. (Forráskiadványok a Békés megyei levéltárból 8.)

Ism.: K.N. – Südost-Forschung 39. 1980. 291.

„Az összeírások készítése Békés megyében a török kiűzése és a szatmári béke után, 1715-ben kezdődött. Mivel az első listák nem teljesek, ezért Ember forráskiadványa elsősorban az 1725-ből származó listákra támaszkodik, amely érdekes adatokat tartalmaznak az egyes helységek újratelepüléséről, az adórendszerről, az állami és megyei adóterhek megoszlásáról.”

LUKÁCS, Á.B.: Magyarország népessége törvényhatóságok szerint az 1820-as években. Történeti statisztikai füzetek. 1. köt. 1979. 152.

Ism.: Špiesz, Anton – Historický časopis (Bratislava) 28. 1980:4. 604–605.

Néhány mondatos ismertetés.

N. DÁVID, ILDIKÓ: A kolozsvári egyetem építészeti oktatása. In: Zádor Anna – Szabolcsi Hedvig: Művészet és felvilágosodás. Bp. 1978. Akadémiai Kiadó.

Ism.: Balás, Gábor (Budapest) – Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde 3. 1980:2. 185–186.

Tartalmi ismertetés.

KOSÁRY, DOMOKOS: Napoleon et la Hongrie. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, Bd. 130.) Bp. 1979. Akadémiai Kiadó.

Ism.: Roth, F.O. – Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark 71. 1980. 199–200.

„A tanulmány tudományos minőség szempontjából kimagasló, a szövegben hosszabb eredeti idézetek gazdag sora található, 26 oldalon keresztül 229 jegyzet messzemenően ismeretlen vagy legalábbis ilyen terjedelemben is ilyen szigorú pontossággal kiadatlan forrásanyagot tartalmaz, ill. utal az idevágó irodalomra. E tanulmány minden bizonnyal hozzájárulhat ahhoz, hogy az osztrák historiográfia felfogásában – Magyarország feltételezett „lojalitása” a napoleoni korban a Habsburg-dinasztia iránt – új hangsúlyokat tegyen, illetve ezeket eredendően máshova helyezze. (...)”

„Kosáry vitathatatlan érdeme, hogy behatóan elemezte azokat az elméleti és szellemi alapokat, amelyeket az Európát meghatározó napoleoni korban a 19. század közepének eseményei állítottak a perifériális Magyarországon.”

Ism.: Burian, Peter (Köln) – Zeitschrift für Ostforschung 29. 1980:2–3. 483–484.

„Három részlet fontos: 1. a napoleoni Közép-Kelet-Európa politika Kosáry által meggyőzően bizonyított terve, amely szerint Magyarország Lengyelországhoz (Varsói Nagyhercegség) hasonlóan csatlósállam lenne. 2. Napóleon abban a pillanatban lemond Magyarország olyan lehetséges elszakadásának támogatásáról, amely esetben a francia császárnak attól kellene tartania, hogy egy „független” Magyarország nyitva állna a cár befolyása előtt. 3. Nem veszi tekintetbe a magyarországi belső viszonyokat (társadalmi, nemzeti és vallási ellentétek).”

„Kosáry tanulmányának használatát megnehezíti, hogy hiányzik az irodalom- és forrásjegyzék.”

Ism.: Markow, Walter – Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 28. 1980:7. 688.

Tartalmi ismertetés.

E) Magyarország története 1848–1945.

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE TÍZ KÖTETBEN. 6. KÖT. (1848–1890.) Bp. 1980. Akadémiai Kiadó, 1480.

Ism.: Potemra, Michal – Historický časopis (Bratislava) 28. 1980:3. 429–435.

A kötet kiadását üdvözlí és hasznosnak tartja, de néhány mondatos elismerésen túlmenően elsősorban a köteg negatívumait emeli ki a recenzens. Ugyanazon értelmezési és módszertani hibáknak az elkövetésével vádolja a szerzőket, mint azt a 7. kötet vonatkozásában tette. A legélesebb kritikával a Spira Gy. által írott fejezetet illeti. (A recenzio teljes magyar nyelvű fordítása a MTA Történettudományi Intézet Tudományos Információs Osztályán mindenki rendelkezésére áll.)

BEREND, I. – RÁNKI, GY.: Underdevelopment and Economic Growth: Studies in Hungarian Economic and Social History (Bp. 1979. Akadémiai Kiadó.)

Ism.: Stone, Norman (Trinity College, Cambridge) – History 1980:215. 65. 509–510.

A könyv magyar nyelven különböző helyeken megjelent tanulmányokat és cikkeket tartalmaz. A fordítás sikeres. A szerzők a magyar határokon messze túl is szaktekintélynek számítanak a kelet-európai gazdaságtörténeti kutatások terén. Különösen sikeresen alkalmazzák együtt a gazdaságtörténet új technikáját és hagyományos kutatási módszereit. A kötet egy része statisztikai jellegű bemutatást ad olyan tényekről, mint a magyar (és részben osztrák) 1914 előtti gazdasági fejlődés. Célja annak a meghatározása, hogy a gazdaság milyen mértékben fejlődött, illetve milyen tényezők akadályozták azt. A szerzők tárgyalják az igen fontos nyugati tőkének, a kézműveseknek és a kisiparosoknak ebben a folyamatban játszott szerepét. Az 1914 előtti Magyarország gyorsan fejlődött, és a szerzők egy másik tanulmányban kapcsolatba hozhatják ezt a fejlődést a kisebbségi nacionalizmus (és antiszemitizmus) párhuzamos fejlődésével. A kötet további része Magyarország fejlődésének a két világháború közötti időszakát mutatja be. A Horthy korszak relatív stagnálást jelentett. Mindent összevetve: fontos könyv. Olyan ismereteket nyújt, amelyekkel érdemes rendelkezni mindazoknak, akik a gazdasági fejlődés, vagy Magyarország (és a Habsburg-monarchia) problémáival foglalkoznak.

Ism.: –q–. – Historický časopis (Bratislava) 28. 1980:3. 460–461.

A tanulmánykötet összefoglalását adja.

GAÁL, L. – GUNST, P.: Animal Husbandry in Hungary in the 19th – 20th centuries. Bp. 1977. Akadémiai Kiadó.

Ism.: Stadler, Helga – Der Donarum 25. 1980:1. 26–27.

„A számos forráshivatkozás, statisztikák és a korabeli irodalomra való utalások nemcsak a történelem iránt érdeklődő olvasó számára teszik ezt a könyvet érdekessé és értékesé, hanem a szociológusok, tervezők és állategészségüggyel foglalkozók számára is.”

SZEMZŐ, B. ÉS KOLL.: A cukorrépatermelés Magyarországon 1818–1938. Bp. 1979. Akadémiai Kiadó. 286.

Ism.: Vadkertyová, Katarína – Historický časopis (Bratislava) 28. 1980:4. 606–607.

Tartalmi bemutatása a munkának, de megjegyzi, hogy az 1848-tól a 60-as évek közepéig terjedő korszakot több szakaszra bontva kellett volna tárgyalni.

KABOS, ERNŐ – ZSILÁK, ANDRÁS (szerk.): Studies on the History of the Hungarian Trade-Union Movement.

Ism.: Seewann, Gerhard (München) – Südost-Forschungen 39. 1980. 294–295.

„Az összesen 9 tanulmányt tartalmazó kötet, melynek szerzői közül heten a budapesti Párttörténeti Intézet munkatársai, azzal az igénnyel készült, hogy sokszempontú, átfogó képet adjon a magyar szakszervezeti mozgalom történetéről: a kezdetektől, az 1870-es évektől (1871-ben hozták létre az Általános

Munkásegylet budapesti szekcióját) 1975-ig, mindezt az általános európai fejlődéssel összevetve. Valóban, ezeket az ismereteket az e témakörben évtizedekig tartó magyarországi kutatás összefoglalásaként kell látnunk és értékelnünk, amely most világnyelven jelent meg a függelék, amely személynévmutatót (részletes bibliográfiai adatokkal), kronológiát és forrás- és irodalomjegyzéket (az egyes levéltári forrásokra való utalással) is tartalmaz, kiemeli ezt a tudományos igényt. Az előszóban Kabos Ernő részletesebben leírja, hogy a századfordulótól kezdve a magyar történetírásban hogyan jelentkezett a szakszervezeti mozgalom.

Minden történetírás közismert politikai célkitűzésénél, ha ez jelen esetben egy olyan területet érint, sőt ezt témájaként választja, amely a jelenlegi állam- és társadalmi rend hagyományos szellemi alapjait magyarázza – és ez a helyzet a munkásmozgalom történeténél és természetesen e 'mozgalom' itt elemzett részaspektusánál –, nem lehet azon csodálkozni, hogy a tanulmányok közül azok a legérdekesebbek és legfontosabbak, amelyeknek témája a jelentől időben a legtávolabbi nyúlik. Ez érvényes Erényi Tibor tanulmányára (A magyar szakszervezeti mozgalom kezdetei, 1848–1890. 14–41.) és Kabos Ernő cikkére, aki a szakszervezet és a szociáldemokrácia kapcsolatait vizsgálja (42–67.) és arra az eredményre jut, hogy ezek a kapcsolatok mind ideológiailag, mind szervezetiileg nagyon szorosak voltak és pozitív hatást gyakoroltak a munkásmozgalom fejlődésére, mivel a szakszervezetek az osztályharc iskoláiként a pártnak a tömegekhez fűződő kapcsolatát teremtették meg és ezzel a párt tömegbázisát alkották: a szakszervezeti tagok 50 %-a egyben párttag is volt."

A továbbiakban a recenzius a tanulmányok néhány mondatos tartalmi ismertetését adja, majd így fejezi be ismertetését: „Összefoglalásképpen megállapíthatjuk, hogy a magyar szakszervezeti mozgalomnak az európaival való összehasonlító szemléletmódja, valamint a szakszervezeti politikának az általános magyar belpolitikai és gazdasági-társadalmi fejlődéssel való összevetése sajnos csak adalékszerű és csak a korábbi periódusokról szóló tanulmányoknál került alkalmazásra. Ez a hiányosság arra enged következtetni, hogy Magyarországon a kritikai, differenciált kortörténetkutatás még gyerekcipőben jár."

STUDIES ON THE HISTORY OF THE HUNGARIAN WORKING MOVEMENT (1867–1966). Bp. 1975. Akadémiai Kiadó.

STUDIES ON THE HISTORY OF THE HUNGARIAN TRADE-UNION MOVEMENT. Bp. 1977. Akadémiai Kiadó.

Ism.: Steiner, Herbert (osztrák) – Österreichische Osthefte 22. 1980:2. 187.

A két kötet tartalmi ismertetése. A szerző megjegyzi, hogy az osztrák és magyar munkásmozgalom között mindig voltak kapcsolatok, és így sajnálatos, hogy számukra a legtöbb kutatás ismeretlen maradt. Így értékeli az idegennyelvű köteteket.

PÁNDI, ILONA: A haladó magyar ételmiség útja, 1848–1948. Politikai esszék. Bp. 1977. Kossuth Kiadó.

Ism.: S.B. Vardy (Pittsburgh, Pennsylvania) – Südost-Forschungen 1980: 39. 291–292.

„A szerző megközelítési módja és célja többféle szempont során kategorizálható. A nyugati tudományos kutatások során az ideális cél a tulajdonképpen teljesen soha el nem érhető jelenség, amit 'tárgyilagosságnak' neveznek. A marxista tudományban az ideális cél a 'marxista pártosság' mércéjének való megfelelés, ami úgy tűnik, azt jelenti, hogy a történelmet Karl Marx által megfogalmazott társadalmi evolúció állítólagos tudományos törvényeivel összhangban kell értelmezni.

Léteznek olyan könyvek, amelyek tárgyilagossnak mondhatóak, ugyanakkor azonban unalmasak és csaknem olvashatatlanok. És léteznek olyan könyvek is, amelyekről egyértelműen megállapítható, hogy valamelyik ideológiai pártján állnak, és ezt a szerző sem titkolja, mégis érdekes, sőt érdemes elolvasni őket. Pándi Ilona szóbanforgó könyve ez utóbbiak közé tartozik. Egyértelműen pártos munka, átítatva a szerző a marxizmus iránti ideológiai elkötelezettségével. Mégis érdekes és izgalmas olvasmány. Némi jóakarattal, nevezhetnénk a magyar értelmiség történetének 1848 és 1948 között, bár igen selektív munka. Mint ahogyan ezt az író maga is elismeri: nem annyira hagyományos történelem, inkább egy sor 'polemizáló, és útkereső' tanulmány, a marxizmus és a magyarországi kommunista mozgalom iránti teljes elkötelezettséggel színeztve

Bár Pándi könyvének címe „haladó értelmiségről” beszél, alapvetően arról az értelmiségi rétegről van szó, amelyik a művészetekben és az irodalomban volt tevékeny. Az író saját szavaival, célja az volt, hogy átfogó képet adjon a „művészetekben és az irodalomban tevékenykedők szellemi arculatáról és tudományos gondolkodásáról”. A szerző szerette volna megismerni, hogy „milyen szerepet játszott ez a réteg a magyar társadalom osztályharcában ... (és erőfeszítéseiben), a magukat túlélő reakciós erők számának csökkentésében, és (végül), hogy hogyan jutottak el egyesek közülük a marxizmus megértéséhez és alkalmazásához”. Az említett elsődleges célokon túl azonban Pándi arra is választ keres, hogy miért csak az értelmiség egy töredéke csatlakozott a progresszív és radikális áramlatokhoz, és ez a töredék miért volt általában annyira egymástól elkülönítve. A szerzőt különösen meglepi a progresszív és radikális irányzatok állandó szétszórtsága, különösen annak a (szerintem helytelen) meggyőződésének a tükrében, hogy a konzervatív és reakciós erők általában egységesek voltak.

A rövid bevezetésen és az értelmiség és a társadalom közötti kapcsolat marxista elemzésén túlmenően (I. fejezet) Pándi három elkülönült részben tárgyalja a magyar progresszió fejlődését. Az első rész (II. fejezet) az 1848–1919 közötti időszakot fogja át, és több generáción át nyomon követi a progresszió megjelenési formáit, Petőfitől kezdve, Kossuthon, Eötvösön, Adyn, Jászin, Szabó Ervinen keresztül a fiatal Lukács Györgyig. A második részben (III. fejezet) a két világháború közötti időszakot tárgyalja (1919–1944), és részben a progresszív értelmiség konzervatívok elleni harcát, a későbbi fasiszta orientációt az uralmon lévő elitnél és általában a magyar társadalomban, részben pedig a zömében paraszt-párti, 'népies' értelmiség és az erősen zsidó vezetés alatt álló 'urbánusok' közötti nehézkes kapcsolatra koncentrál. Ezt követi a könyv IV. fejezete, 1945–1948 közötti időszokról, amikor a külön-

böző pártok koalíciós kormányainak sora jött létre, és amely időszak végére a kommunista hatalomátvétellel eltűntek a pártok. Szükségtelen említeni, hogy Pándi teljes szívvel köszöni ezt a hatalomátvételt. A gyakran kifejezésre jutott meggyőződése fényében ez érthető. Kevésbé érthető viszont, hogy miért nem foglalkozik a hatalomátvétel közvetlen következményeivel, a Rákosi diktatúrája alatt folyó terroruralommal. Ebben a befejező részben leginkább szembe ötlik Pándi elkötelezettsége, ami nemcsak abból a tényből nyilvánvaló, hogy elítéli a 'harmadik utat' vagy 'harmadik alternatívát' hirdető értelmiséget, akik ezzel a kommunista hatalomátvételt ellenezték, hanem abból is, hogy hajlamos magasztalni a kommunista győzelem támogatóinak szerepét.

Pándi: „A haladó magyar értelmiség útja, 1848–1948” c. könyve szokatlanul pártos mű, elolvasása azonban érdekes és hasznos intellektuális gyakorlat. Bár kifejezetten személyes nézeteket tartalmaz a magyar értelmiség szerepéről, mégis sokat elárul ennek a 'társadalmi osztálynak' a nézeteiről és tevékenységéről. Ugyanakkor azonban legalább ennyit árul el az ún. tudományos munkák mérsékelt ideológiái elkötelezettségének csapdájáról. Ilyen elkötelezettség mellett nyugati szemlélet szerint nem lehet tárgyilagos művet alkotni. De ez nem is volt soha a szerző célja.

Pándi munkáját kizárólag nyomtatásban megjelent forrásokra és monográfiákra alapozza, melyek többségét a bibliográfiában megtalálhatjuk.”

SZITA, LÁSZLÓ: Munkásmozgalmi emlékhelyek Pécsen. Pécs, 1977. Városi Tanács VB Művelődési Osztálya.

Ism.: Seewann, Gerhard (München) – Südost-Forschungen 39. 1980. 292–293.

„A munkásmozgalmak topográfiájának e kísérlete szerencsés kiindulási bázis választott mának. Ez a tanulmány egyáltalán az első könyv, amely a munkásmozgalmak széles spektrumát társadalmi és kulturális szempontból, e 'mozgalmak' rendkívül sokrétű tagozódását és szervezeti módját jól áttekinthető városi keretben, Pécs (mai) határain belül, földrajzi kiterjedésében és koncentrálódásában e város életében láthatóvá teszi és ábrázolja; ezek olyan részek, amelyek az e témával kapcsolatos ideológiai vonatkozású eddigi munkákban többnyire rejtve maradtak. A szerző, állományát tekintve Magyarországon második legnagyobb levéltárának igazgatója, nem sajnálta a fáradságot, hogy levéltári források tömegét dolgozza fel és vonja be a kutatásába, ami munkájának információs értékét lényegesen emeli és végeredményben olvasóinak rendkívül plasztikus képet nyújt a munkások számos – és nemcsak politikai – önszervező szervezetének aktivitásáról. Szita ezzel olyasvalamit ért el, ami manapság e témáról írott irodalom tömegében inkább ritkaság: a 'munkásmozgalmak' fogalmi absztrakcióját elkerülve és azt megmutatva, hogy milyen történelmi jelenségek, tények és összefüggések hozhatók ezzel a fogalommal kapcsolatba, részleteiben és helyi-konkrétumban.

Távol attól, hogy az 'emlékhelyek' pusztá felsorolásával megelégedne – ahogy a könyv címe sugalmazná – a mai utcanevek ábécé beosztásában írja le a házakat és helyeket.”

„Mindazonáltal ez olyan kutatási eredmény, amelyet a nemcsak hely-

történeti értékű könyvvel együtt a tudományos elismerés a mai Magyarországon valószínűleg megtagad."

KÁROLYI, MIHÁLY: Hit, illúziók nélkül. Angolból fordította LITVÁN GYÖRGY. Bp. 1977. Magvető Kiadó.

Ism.: Silagi, Denis (München) — Südost-Forschungen 39. 1980. 295–296.
„A budapesti publikáció gróf Károlyi Mihály (1875–1955) 1956-ban Londonban és 1957-ben New Yorkban megjelent emlékiratainak magyar fordítása, amely egyébként nagy könyvsiker, az első kiadást gyorsan elkapkodták és a könyvet többször kellett újra nyomni. Ez megfelelő alkalom arra, hogy utaljunk az angol eredetire, a „Faith Without Illusion”-ra. Fontos könyv, egy páratlan magyar politikus őszinteségre törekvő beszámolója, a 19. század végétől a Magyar Tanácsköztársaság létrejöttéig terjedő időszak értékes történeti forrása, igen tanulságos a szerző motivációival, ideáljaival és törekvéseivel kapcsolatban is.

Ez egyébként *csak* az angol műre érvényes. A magyar változatban meghamisították Károlyi elveit, véleményét, gondolatait és szándékait. Ennek ellenére a magyar könyv is érdekes bizonyos mértékig, akkor is, ha csupán kortörténeti kuriozítás.

A gróf az első világháború alatt a szent istváni birodalom liberális és pacifista táborának vezetői között tűnt fel. Gondolkodó fő volt, messze átlagon felüli olvasottsággal, de politikai karrierjét nem annyira tehetségének köszönhette, mint inkább annak a ritkaságnak, hogy egy arisztokrata és nagybirtokos van a baloldali ellenzék soraiban. Így lett 1918 őszén, a forradalmi események következtében proklamált „polgári” köztársaság díszfigurája (Gallionsfigur), először mint kormányfő, később mint államfő. Később gyakran a magyar Kerenszkijként jellemezték, de ez az összehasonlítás félrevezető. Károlyit a tanácskormány nem megbuktatta, hanem mintegy barátságban felváltotta és az 1919-től 1946-ig tartó első száműzetése alatt a gróf döntően szovjet-barát baloldali szocialista beállítottságú volt, mégha nem is esett a kritikátlan szovjetimádatba.

Amikor Károlyi 1946-ban ismét magyar földre léphetett, bár ünnepezték, de aggódtak azért, hogy politikai befolyás nélkül marad: a háború utáni köztársaság párizsi nagykövete lett. Ebben a tisztében szolgálta az új rezsimet még a teljes kommunista hatalomátvétel után is, azonban a Rajk László elleni kirakatpernél megragadta az alkalmat, hogy Budapesttel szakítson (1949 október). Utolsó éveit a gróf Franciaországban töltötte, ebben a második száműzetésben keletkezett a „Faith Without Illusion”, amelynek létrejöttében feleségének lényeges szerepe volt. Eközben állította őt a kommunista historiográfia a Kerenszkij-sarokba.

Károlyi bizonyára nehezen élte át a két világháború közötti időszakot, fél Európa arisztokráciájához fűződő szoros kapcsolatai nélkül és felesége nélkül, aki 23 évvel volt fiatalabb nála és aki rendkívül attraktív, szellemes volt és intellektuálisan valószínűleg túlszárnyalta őt. Amikor 1962-ben özvegyen visszatérhetett Budapestre, sikeresen tevékenykedett férje historiográfiai rehabilitásáért. Az 50-es évek végétől kezdve a magyar fejlődés erre kedvező volt. Nemsokára Károlyit félelem- és gáncsnélküli kommunista lovagként fel-

vették a mai népköztársaság arcképcsarnokába és a grófnő fáradozásainak megkoronázásaként megjelent a memoár magyar változata. Károlyiné előszót fűzött a könyvhöz, amelyben többek között kijelenti, hogy a tévedéseket helyesbítették és olyan részleteket hagytak el, amelyek csak a magyar ügyekben járatlan angolszász olvasók megértését segítették elő, és néhány kifejezést is el kellett hagyni, amelyek az akkori sokkal élesebb szituációban érthetőek voltak, ma már azonban csak zavaróan hatnának, de: ez a magyar kiadás csupán kisebb részletekben tér el az angol eredetitől.

Ez – hogy egy orosz szólásmondással éljünk – egy háromemeletes hazugság. A szövegösszehasonlítás számtalan eltérést mutat. Csak kivételesen van szó a hibák kijavításáról (mint pl. egy politikus helytelen keresztnévénél), vagy csekély opportunista változtatásról (mint pl. az egykori kommunista vezető és mai állami nyugdíjas Vas Zoltán kevéssé hízelgő jellemzésének retusálása a 326. oldalon). Itt nem pusztán tömörítésről van szó, hanem hosszabb szakaszok elhagyásával Károlyi lényegi véleménynyilvánításait sikkasztották el. Néhány helyen bizonyos módon manipulálták a szöveget, amely a szerző nézetét az ellenkezőjére fordítja. Itt csak egy példát említek: a 296. és skk. oldalakon az angol memoárban Károlyi panaszkodik a második világháború kitörése után eluralkodó kétségbeesést a Nyugat eddigi tehetetlensége miatt és a felháborodott megdöbbenést a Hitler–Sztálin paktum miatt – hogy azután egy oldalon keresztül arról írjon, hogy Dunkerque után a brit szellem ereje hogyan győzte le diadalmasan a hangulati mélypontot. A magyar változatban nemcsak a Hitler–Sztálin paktum említése és az angol demokrácia lelkes méltatása hiányzik – a magyar olvasó arról sem értesül, hogy mindaz, amit Károlyi hibáztat, a háború előtörténetéhez, ill. a Dunkerque-ig terjedő időszakhoz tartozik. A fejezet bevezető szakaszainak csak egyharmada van lefordítva és még ezeket a mondatokat is úgy állították be, hogy az olvasóban azt a benyomást keltsék, mintha itt a szerző általánosan akarná kritizálni a nyugati demokráciákat. A visszaemlékezések végén a politikai-világnézeti hitvallásának legfontosabb téziseivel így jártak el (367. és skk.). A kihagyásokat sem jelezték. A Károlyi szövegében történt értelemhamisító beavatkozások szinopszisa külön brosrút töltene meg. Éppen ez indokolja a magyar könyv kortörténeti kuriozitás értékét.”

HAJDU TIBOR: *The Hungarian Soviet Republic* (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, vol. 131.) Bp. 1979. Akadémiai Kiadó.

Ism.: Sugar, F. Peter (Univ. of Washington) – *Canadian–American Slavic Studies* 14. 1980/4. 589–590.

A recenzor szerint a könyv legzavaróbb vonása a díszítő jelzők szünet nélküli alkalmazása. Lehetséges, hogy ezek olyannyira állandósultak a magyar szokásban, hogy senki, még a szerző sem észleli helytelen alkalmazásukat és enyhén neveléséges voltukat. Az amerikai olvasó számára azonban bosszantó, hogy a nagyhatalmakat mindig imperialistáknak, az arisztokráciát reakciónak, a burzsoáziát pedig ellenforradalmárnak titulálják. Fenti jelzők monoton ismételtetése annál is inkább zavaró, mert a szerző figyelemreméltó objektivitással kezeli a témát, a marxista történelemszemlélet iránt nyilvánvaló elkötelezettsége ellenére.

Míg a főbűnösök, Gömbös Gyula és Bethlen István gróf egységesen sötét színekben jelennek meg, ugyanakkor a könyvben megmaradnak mellékszereplőnek. Fontos személyiségek, akiket a Tanácsköztársasággal szemben tanúsított nem egészen lojális viselkedésük miatt kritizálnak, olyanok, mint Garami Ernő, Haubrich József és Peidl Gyula, nem bűnösökként kerülnek bemutatásra, és cselekedeteiket, viselkedésüket a szerző tárgyilagosan elemzi és mutatja be.

Ami a legfontosabb, a szerző az első magyar kommunista állam hőseit, ideértve magát Kun Bélát is, hibáikkal együtt ábrázolja. Egyértelműen ők ugyan Hajdu hősei, de a szerző mindig rámutat hibáikra és hangsúlyozza, hogy a hibák többsége a dogmatizmusból és az 1919-es magyarországi körülmények félreértelmzéséből adódott.

Ilyen jellegű hozzáértő megítélést és elemzést majdhogynem minden oldalán találhatunk, de ezek leginkább a „Szocializmus azonnali megvalósításának elmélete” c. fejezetre jellemzőek, ezek teszik a könyvet érdekessé, értékesé és fontossá. Mert a szerző éppúgy kész rámutatni a hibákra, mint ahogyan kész dicsérni, az olvasó pedig készen fogadja el a következtetéseket akkor is, ha nem ért egyet azokkal az ideológiai feltevésekkel, amelyeken alapulnak. Mindenképpen ajánlani tudom a könyvet azoknak, akiket érdekel a Magyar Tanácsköztársaság története.

Láczay Etelka, Fischer Rudolf és Kovács Mária fordítása nyelvtanilag elég ahhoz, hogy a kötet érthető legyen, de jónak nem mondható. Míg a nyelvtan alapvetően helyes, oldalanként legalább egy tucat különböző hibát találhatunk, kisebb stilisztikai jellegűtől az értelmezést érintő problémáig. A recenzor – hogy egy példát említsen – nem tudta eldönteni, hogy a „pension houses” kifejezés (47. old.) mit takar. A hibák egy része komikussá teszi a máskülönbben szomorúbb részeket (példákat közöl).

A könyv néhány illusztrációja jól megválasztott és érdekes, a térképek értékesek, de a mutató csak korlátozottan használható, mivel csak személyneveket tartalmaz. A nyomtatás világos, olvasható és nyomdai hibáktól feltűnően mentes. A kötet fő erénye a szerző munkája, ami bizonyítja, hogy miért érdemelte ki magyar és külföldi kollégáinak elismerését.

Ism.: Steiner, Herbert (Bécs) Österreichische Osthefte 22. 1980:1. 90.

Hajduk már számos jelentős tanulmányt köszönhetünk Magyarorszáig legújabbkori történelmével kapcsolatban. Sajnálatos, hogy magyar nyelven megjelent írásai csak szűk kör számára hozzáférhetőek. Annál inkább értékelendő most ez a rövidített kiadás, amely Magyarországon két kötetben jelent meg. Hajdu az 1918–19-es magyar forradalom történetéhez minden magyarországi és szomszédos országbeli levéltárat, sőt még francia, angol és amerikai forrásokat is felhasznált. Hajdu bemutatja az események drámaiságát, a mozgásban lendült tömegek dinamikáját és a tanácskormány új kezdeményezéseit. Hajdu kritikus ábrázolása és elemzése mutatja, hogy lehetséges a Magyar Tanácsköztársaság értelmesebb besorolása a 20. század forradalmi eseménysorozataiba.

LADÁNYI, A.: Az egyetemi ifjúság az ellenforradalom első éveiben

(1919–1921). Értekezések a történeti tudományok köréből. 88. köt. Bp. 1979. Akadémiai Kiadó. 234.

Ism.: Vinczeová, Katarina. – Historický časopis (Bratislava) 28. 1980:4. 601.

Annotált ismertetés.

JUHÁSZ, GYULA: Hungarian Foreign Policy 1919–1945. Akadémiai Kiadó, Bp. 1979.

Ism.: Burian, Peter (Köln) – Zeitschrift für Ostforschung 29. 1980:2–3. 484–485.

„A szerző bevezetőként röviden, de megbízhatóan írja le a Habsburg-Monarchia külpolitikai helyzetét és a magyar utódállam létrejöttét, amely először Horthy győzelmével konszolidálódott nemzetközileg. Részletesebben számol be a trianoni béketárgyalásokról, a magyar állami vezetés magatartásáról közvetlenül a háborút követő időszak európai rendszerében és a Bethlen-kormány külpolitikai programjáról a húszas évek második felében”, stb. (A továbbiakban tartalmi ismertetés.)

„A függelékben Juhász a forráshelyzetről tudósít (339–350.). Láthatólag a témához már megjelent összes anyag mellett mindenekelőtt még publikálatlan magyar, német, angol és csehszlovák aktákat használt fel. Juhász sajnos teljességgel lemond a jegyzetekről és megállapításai és ítéletei esetében nem nevez meg bizonyítékokat, így nyitva marad, hogy milyen elképzeléseket vesz át és hol értékel és argumentál önállóan.” „Horthy utolsó napjait minuciózusan ábrázolja a szerző.”

Ism.: Beer, S. (Graz) – Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark, 1980. 201.

„Bár Juhász természetesen nagyon kritikusan szembenáll a revíziós politikával, mégis sikerül neki, hogy e kis állam külső sorsát nagyjában-egészében kiegyensúlyozottan és a felelős magyar államférfiak egyéni vagy kollektív kárhooztatásától lényegében mentesen ábrázolja és elemezze. Mindez kiterjedt, nagyrészen kiadatlan magyar, német, csehszlovák, sőt angol forrásanyagon nyugszik. Sajnos a feldolgozott szekunder-irodalom magyarázattal ellátott áttekintése sem pótolhatja a tudományos apparátus zavaró hiányát. Elismerésre és köszönetre méltó, hogy az angol kiadáshoz is készült. névmutató.”

Ism.: Korbuly, Dezső – Der Donauraum 25. 1980:2. 70–71.

A recenzió „jőneű magyar történész”-ként említi Juhász Gyulát, aki „hatásosan ábrázolja a két világháború közötti magyar külpolitikát.” A továbbiakban így ír: „Egyértelmű politikai álláspontja ellenére a szerző az események kiegyensúlyozott ábrázolására törekszik. A szerző korlátai érthetően ott mutatkoznak meg, ahol tabutémákat kell érintenie. Csak röviden és kommentár nélkül említi a Hitler–Sztálin paktumot és a szovjet–finn háború kitérését”.

UNGARN IM ZWEITEN WELTKRIEG. Drei Studien. (Magyarország a második világháborúban. Három tanulmány.) Berlin: Akademie Verlag 1978. (Internationale Reihe des Zentralinstituts für Geschichte der Akademie der Wissenschaften der DDR.)

Ism.: Seewann, Gerhard (München) – Südost-Forschungen 39. 1980. 301–303.

A három tanulmány közül BEREND T. IVÁN és RÁNKI GYÖRGY, ill. NEMES DEZSŐ tanulmányait tartalmilag ismerteti a recenzens, nem fűz hozzá értékelő megjegyzéseket.

Az utolsó publikációról a következőket írja: „A harmadik cikkben a három szerző, MADARAS ÉVA, NIEDERHAUSER EMIL és TOKODY GYULA, egy „Bibliographie raisonnée” formában írt, olvasásra igen érdemes áttekintést ad „Magyarország szerepéről a második világháborúban a polgári francia, angol–amerikai és NSZK-történetírásban” (55–98.). A három szerző néhány összefoglaló megfigyelését érdemes idézni. Ehhez tartoznak a következők: Az egész polgári-imperialista nyugati irodalom nem akarja azt a tényt figyelembe venni, hogy a magyar nép 1945-ben a Szovjetunió segítségével szabadult fel és azóta a szocialista építés útjára lépett (72.). Ez alól az ítélet alól csak Seaton-Watson és Macartney kivételek. Az NSZK polgári történetírói azonban a Szovjetunió szerepét sokkal helyesebben ítélik meg, mint nyugati kollégáik (73.). Hillgruber, Broszat és Jacobsen kutatási eredményeiről referálnak a legrészletesebben, amelyek Magyarország 1938 és 1945 közötti diplomácia- és hadtörténetével kapcsolatosak, s amelyeket nagyobb részben „elfogadható”-nak, ill. a magyar kutatásokkal egybehangzónak neveztek és kiemelték, hogy mindenki közül ez a három történész foglalkozik a legalaposabban a Harmadik Birodalomnak Magyarországhoz fűződő kapcsolataival. Egyéb-ként szemére vetik Hillgrubernek és Jacobsennek, hogy „kettejük közül egyik sem fedte fel a (Harmadik Birodalom) vazallus államai összeomlásának mélyebb okait” (88.). Hillgruberrel kapcsolatban kritikusan megjegyzi még, hogy „ez a magyar kérdésekkel foglalkozó NSZK-beli szakember bámulatosan kevésbé foglal állást a Szálasi-puccs előkészítésével és a nyilasok rémuralmával kapcsolatban” (92.). „Az NSZK-szerzői ezeknek a hónapoknak (1944–45) az ábrázolásánál majdnem teljesen kizárják a magyar ellenállási mozgalmat” (95.). Itt a magyar kollégák bizonyára valami alapvetőt és döntőt nem vesznek figyelembe: azt, hogy az NSZK kutatók ezt a témát csak azért nem tárgyalják és nem tárgyalhatják közelebbről, mert a nyugatnémet történészek nem férhetnek hozzá a magyar levéltári forrásokhoz, ami éppen ebben az esetben nagyon szükséges lenne. Csupán itt kell az akadályt megszüntetni, hogy a kutatás lyukait be lehessen tölni. A magyar kutatók számára minden német levéltár nyitva áll, a németek előtt azonban az e korról foglalkozó levéltárak egészen érthetetlen okokból zárva maradnak.

Ebben az összefüggésben is teljesen egyetérthetünk a három szerző befejező felismerésével: „A polgári történeti irodalom figyelése is új szempontok és új tényanyag megismeréséhez vezethet” (98.). Ez fordítva is érvényes, mégpedig az NSZK-kutatásra, a jelenkori magyar történettudomány kutatási eredményeinek befogadását tekintve. Az NSZK-beli kutatókra is teljességgel érvényes a következő felismerés igazságtartalma: „Nem elég, ha a marxista–leninista történészek csak saját körükben tárgyalják azokat a problémákat, amelyek a második világháborúval kapcsolatban felvetődnek” (98.). Nem ez érvényes minden történeti periódus problémára is?”

RÁNKI, GYÖRGY: 1944. március 19. Magyarország német megszállása. Bp. 1978. Kossuth Kiadó.

Ism.: Mindrut, Stelian – Revista de istorie, 1980. 33. tom. 6. n. 1239–1241.

A recenzió szerzője mindenekelőtt a felhasznált gazdag levéltári forrásanyagot emeli ki. Ezzel kapcsolatban megjegyzi: a szerző előnyben részesítette a nyugati forrásokat a helyi, azaz román, bolgár, csehszlovák stb. források rovására. Kiemeli azt a fejezetet, amely az erdélyi kérdéssel kapcsolatos külföldi magyar propaganda megítélésével és a szovjet állásponttal, a magyarországi belpolitikai élet árnyalt és reális bemutatásával foglalkozik. Hitelesebb lenne az Antonescu–Hitler által folytatott tárgyalás (1944. március 23.), ha a szerző jobban ismerné az ezzel kapcsolatos kutatások eredményeit – jegyzi meg Mindrut. Ránki György könyve ennek ellenére hozzájárult Közép- és Dél-Kelet-Európa népei történelmének mélyebb ismeretéhez.

RÁNKI, GYÖRGY: 19 martie 1944. O zi nefasta in istorie poporului ungar (1944. március 19. Egy vészterhes nap a magyar nép történetében).

Ism.: Magazin Istoric, 1980. 3. nr. 20–25. pp.

Ránki György hasonló című könyvének bemutatása Gergely László válogatásában és fordításában, aki szerint Ránki „mint a korszak nemzetközi is jól ismert történésze azok közé tartozik, akik kutatásaikban azt keresik: hogyan történhetett meg, hogy a fasiszta típusú ellenforradalmi Magyarországot lerohanta a hitleri birodalom.”

F/ Magyarország története 1945 után

KÖPECZI, BÉLA: Kulturrevolution in Ungarn. Budapest, 1978. Corvina Verlag, 178.

Ism.: Vardy, S.B. (Pittsburgh, Pennsylvania) – Südost-Forschungen 1980: 39. 303–34.

„A könyv Magyarország a II. világháborút követő három évtizedének kulturális forradalmáról” szóló összefoglalás és méltatás. A könyvet természetesen egy meghatározott, hivatalos légkör övezi, hiszen a jelenlegi magyar kulturális és tudományos felépítmény egyik fontos képviselőjének tollából származik. Mindazonáltal a könyv a szóbanforgó forradalommal kapcsolatos átalakulás marxista megközelítésének szabatos és arányos bemutatása. Az értékelés hű, annak ellenére, hogy nyilvánvaló: Köpeczi művét abban a meggyőződésben készítette el, hogy a marxista szemlélet és a marxista kulturális célkitűzések előnyösebbek a nem-marxistánál. A szerző marxista meggyőződése az egész művön átérződik, de különösen világosan fogalmazódik meg a könyv első fejezetében, ahol összehasonlító értékelést kapunk a kapitalista és a szocialista társadalmak kultúrájának szerepéről. Ennél a kérdésnél Köpeczi nem titkolja, hogy a marxista alternatívát részesíti előnyben, és egyértelműen magasabb rendűnek tartja a többinél. Ez többek között abból a kijelentésből is nyilvánvalóvá válik, miszerint ’a marxizmus az embert helyezi a kulturális koncepció középpontjába’, ezért ez az egyetlen ember-központú kultúra. Köpeczi a marxista megközelítést számos egyéb okból is különbnek tartja a nem marxistánál. Meggyőződése, hogy a kapitalizmussal ellentétben, a marxizmus nem tesz különbséget a ’racionális’ technikai haladás és az állítólagos ’irracionális’ tár-

sadalmi struktúra között. De nem is akarja leegyszerűsíteni a kultúra fogalmát az ún. 'eszmei' vagy 'intellektuális kultúra' fogalmára. Nem differenciál továbbá a marxizmus a kultúra kifejeződésének különböző formái között sem, így pl. a 'technikai kultúra' és a 'humanista kultúra', vagy az 'elit kultúra' és a 'tömegkultúra' között. A szerző tudja, hogy a tömegkultúra és az elitkultúra ténylegesen létezik. Nézete szerint azonban ezek alapján véve csak a kapitalizmusban léteznek, ahol a törvényeket állítólag a fogyasztói társadalom ún. 'fogyasztói kultúrája' manipulálja. Véleménye szerint ez nem valósul meg a szocializmusban, bár hasonló jellegű ellentétek manifesztálódására ott is sor kerülhet. Ezek azonban csupán a régi rendszer átmeneti maradványai, s később el fognak tűnni. Köpeczi teljesen meg van győződve arról, hogy a marxista társadalomelmélet általában a legszélesebb lehetőségeket biztosítja a tömegeknek, mivel célja az, hogy mindenki számára elérhetővé tegye a legigazibb kultúra elérését'. Azt tartja, hogy ez volt a magyar kulturális forradalom elsődleges célja 1945 óta, és ez a marxista elmélet alkalmazása tette lehetővé a magyar kultúrának, illetve a kultúra társadalomban betöltött szerepének teljes átorientálását.

Az egész könyv ideológiai alapjául szolgáló befejező fejezet végén Köpeczi összefoglalja a Magyarországon végbement marxista kulturális forradalom főbb összetevőit ill. célkitűzéseit. Ezek a következők: 1. Az uralmon lévő réteg kulturális monopóliumának felszámolása és egyidejűleg az elnyomott osztályok számára a kultúra lehetővé tétele; 2. a társadalom intellektuális kohéziójának erősítése a marxizmus terjesztése révén; 3. új értelmiség felnevelése, az új szocialista társadalom célkitűzéseinek szolgálatába állítása; 4. a hivatalos támogatás kiterjesztése a művészetekre és az irodalomra; 5. az ország társadalmi és kulturális átszervezéséhez a teljes anyagi fedezet állami biztosítása; 6. és végül az említett folyamat egészében a kommunista párt vezető szerepének elismerése.

E fontos bevezető fejezetet követően Köpeczi részletesen foglalkozik a magyar társadalomban 1945-től megvalósított marxista célkitűzésekkel. Így részletezi a magyar kulturális átalakulás ún. 'objektív tényezőit' (pl. demográfia, település, társadalmi struktúra, társadalmi mobilitás, termelés, jövedelem, fogyasztás, életszínvonal stb.), valamint jellemzi a magyarországi kulturális politika II. világháború utáni három fő szakaszát (1905–1948, 1949–1956, 1957–1975). Ezeken kívül Köpeczi külön fejezeteket szentel a magyar tudományos intézményeknek, és ezek a kultúra- és az ismeretterjesztésben játszott szerepének, a művészet és az irodalom különféle társadalmi funkcióinak, a magyar oktatási rendszer elit és ezoterikus voltának mindenki számára hozzáférhető és gyakorlatias oktatási rendszerré való átszervezésének. Külön fejezetben foglalkozik a népszerű tömegkultúra olyan intézményeinek fejlesztésével, mint pl. a könyvtárak, folyóiratok, könyvkiadás, kulturális szervezetek, rádió, televízió stb. és végül tárgyalja a magyar közfelfogás, világnézet és életmód átforgatását.

Köpeczi a magyar és a világkultúra közötti kapcsolat rövid összefoglalásával zárja le mondanivalóját, ismerteti a szóbanforgó kapcsolat kölcsönhatásának növelése érdekében tett erőfeszítéseket. Ez utóbbiakat relatíve sikeres-

nek értékeli, mégpedig a háború utáni évtizedek marxista-vezetésű kulturális forradalom sikereként könyveli el.

Köpeczi „Kulturrevolution in Ungarn” című könyve nem tekinthető az 1945 utáni magyar társadalmi és kulturális átalakulás tárgyilagos értékelésének. A mai magyar uralkodó ideológia iránt nyíltan vallott elkötelezettsége már eleve kizárta ezt. Könyve ennek ellenére hasznos összefoglalás Magyarország kulturális fejlődésének utóbbi idejéről. A könyv a legutóbbi néhány évtized eredményeinek rövid kézikönyvként is használható, illetve felvilágosítást nyújt arról, hogy az ország jelenlegi felépítménye milyen jelentőséget tulajdonít ezeknek az eredményeknek.

Köpeczi munkáját adatokkal támasztja alá, a könyvhöz hasznos válogatott bibliográfia tartozik, és egy hasonlóképpen használható függelék, amely azokat a főbb szereplőket tartalmazza, akik, ill. amik Magyarország háború utáni kulturális átalakításában jelentős szerepet játszottak.”

Ism.: –av–. – Historický časopis (Bratislava), 28. 1980:3. 455–456.

Vázlatos, tartalmi áttekintés. A külföldi olvasó számára nagyon hasznosnak tekinti a közölt gazdag irodalomjegyzéket, ill. a munka forgatását megkönnyítő tárgy- és névmutatót.

V. Egyetemes történelem, különös tekintettel Közép-Kelet Európára

HECKENSAT, GUSZTÁV (szerk.): Aus der Geschichte der ostmitteleuropäischen Bauernbewegungen im 16–17. Jahrhundert. Bp. Akadémiai Kiadó, 1977.

Ism.: Tinschmidt, Alexander – Jahrbuch für Geschichte der sozialistischen Länder Europa 24, 1980:1. 191–193.

Reprezentatív és nagy gondossággal szerkesztett kötet. A recenzens kiemeli Barta G. és Szűcs J. koncepcionális új álláspontjait, amelyek új fejezetet nyitnak a parasztháború történetének kutatásában.

CSIZMADIA, ANDOR – PAULI, LESTAW (szerk.): Studien aus der neueren europäischen Verwaltungsgeschichte. Pécs 1978. A Pécsi Tud. Egyetem Jogtörténeti Tanszékének kiadványai, 3.

Ism.: Slapnicka, Helmut (osztrák) – Österreichische Osthefte 22. 1980:2. 187.

A kötet tanulmányainak tartalmi ismertetése után a szerző véleménye: „A szerzőknek köszönetet kell mondani azért, hogy publikációjukkal lehetővé tették egy sor olyan értékes részlettanulmány megismerését, amelyek a kelet-európai jogtörténet problémáival foglalkoznak.”

HARASZTI, ÉVA H.: Chartism. Bp. Akadémiai Kiadó, 1978.

Ism.: Mock, Wolfgang (London) – Historische Zeitschrift 231. 1980:1. 209–210.

„A szerző nem elemzi olyan mélyen a chartista mozgalom hordozó bázisának érdekkonstellációit. Haraszi ábrázolása a chartizmus fejlődéséről gyakran világos ellentmondásban áll végkövetkeztetéseivel. Egyrészt utal a chartizmus mindenképpen jellemző kispolgári és polgári elemeire, másrészt azokban a statisztikákban, amelyek inkább ezt a megállapítást támasztják alá, a mozgalom majdnem „proeltár” jellegének bizonyítékát látja (164.). Haraszi záró megjegyzése, amely a chartizmus bukását végülis abban látja, hogy történelmileg „túlságosan korán” je-

lent meg, igaz is lehetne, de nyitva hagyja a kérdést, hogy tulajdonképpen mi is okozta azt.”

GONDA, IMRE — NIEDERHAUSER, EMIL: A Habsburgok. Bp. 1977. 363.

Ism.: Podrimavszky, Milan — Historický časopis (Bratislava) 28. 1980/4. 599–600.

A munkát értékelő és bíráló megjegyzés nélkül csak vázlatosan, tartalmilag mutatja be.

ROBERT A. KANN: Die Historiographie der Habsburgermonarchie und Robert A. Kann (A Habsburg-Monarchia historiográfiája és Robert A. Kann).

Ism.: Seewann, Gerhard (München) — Südost-Forschungen 39. 1980. 233–239.

Robert A. Kann Geschichte des Habsburgerreiches 1526–1918. Wien–Köln–Graz, 1977. c. könyvének bírálata kapcsán a szerző a következőt írja: „Gonda Imre és Niederhauser Emil: A Habsburgok. Egy európai jelenség című, 1978-ban már második kiadásban megjelent műve a Habsburg birodalom első modern magyar átfogó ábrázolása, melynek koncepciója Kann koncepciójával összehasonlítható.”

GALÁNTAI, JÓZSEF: Die Österreichisch–Ungarische Monarchie und der Weltkrieg. Bp. 1979. Corvina Kiadó.

Ism.: Szerkesztőség, — Südost-Forschungen 39. 1980. 281.

A könyv magyar nyelvű változatát az évkönyv 1978-as évfolyamában ismertették, így a szerkesztőség csak néhány apróságot említ meg a német nyelvű változattal kapcsolatban, így pl. hogy szerény bibliográfia egészíti ki a könyvet, s hogy jegyzeteket is tartalmaz. A „REZsL” rövidítés, amelyet korábban nem oldottak fel, a református egyház levéltárára vonatkozik, ahol Burián István gróf hagyatéka található.

I. GONDA: Verfall der Kaiserreiche in Mitteleuropa. Der Zweibund in den letzten Kriegsjahren (1916–1918). Bp. Akadémiai Kiadó, 177 p. 428.

Ism.: Nuova Rivista Storica, 1980. máj.–aug. t. 64. f. 3–4. 488–489.

A témát olyan elmélyülten, sokrétűen dolgozta már fel a nemzetközi historiográfia, hogy új interpretációt nehéz nyújtani, a kutató csak a nemzetközi irodalom teljes ismeretében próbálkozhat új perspektívákat nyitni. Gonda arra vállalkozott, hogy a bécsi, budapesti és potsdami levéltárak kiadatlan forrásanyaga alapján elemezze a két nagyhatalom közti kapcsolatok alakulását a döntő években, értelmezze a mechanizmusokat, melyek a két birodalom összeomlását eredményezték. Gonda kutatásainak eredményei nem mindig a legszerencsésebbek. Nyilvánvaló, hogy nem ismeri teljes egészében a kérdés historiográfiáját (nem hivatkozik L. Valiani és D.S. Perman döntő fontosságú munkáira Ausztria–Magyarország szétválásáról), és anyagát sem tudja megfelelően rendezni. Ahelyett, hogy a már önmagában is teljes témára, az 1916–18-as osztrák–német tengely kapcsolatainak alakulására koncentrálna, amellyel kapcsolatban hasznos kiadatlan anyag áll rendelkezésre, tágabb problematikát próbál rekonstruálni, amelynek nyilvánvalóan nem eléggé ura. Kitérnek ez a könyv két első fejezetében, amikor analizálni akarja a két birodalom belső struktúráját, hogy ezzel megmagyarázza a politikai, gazdasági és társadalmi feszültségek létrejöttét, azokat a feszültségeket, amelyek szerinte az osztrák–német imperializmus agresszív jellegének kialakulásához és

végso vereségéhez vezettek. Nemcsak, hogy témája bemutatásánál kevésbé organikus, interpretációinak is számos gyenge pontja van könyve e részében; nem használ fel történetileg már bebizonyított eredményeket, ehelyett nem eléggé motivált ítéleteket sorakoztat fel, – ez történik pl. akkor, amikor nacionalista áramlatokat az osztályharc elvont képletével próbál magyarázni. Gonda nem eléggé összefüggő és fontoskodó könyve kevésbé sikeres erőfeszítéseket tesz, hogy új vizsgálódás, új szemlélet alapján, marxista szempontból oldja meg az első világháború néhány alapvető problémáját.

Ism.: V.R. Berghahn (University of Warwick) *The English Historical Review*, 1981. ápril. t. 96. f. 379. 468.

Kiemeli a könyvnek a kettős szövetségen belüli feszültséggel foglalkozó részét; gyökereit egyrészt Németország annexiós politikája és a kompromisszumos békére való hajthatatlansága, másrészt Ausztria–Magyarország béketörekvéseiben látja. A két hatalom közötti feszült viszonyt elemezve, Gonda két hosszú fejezetben foglalkozik a két ország belső erőviszonyainak alakulásával; az Osztrák–Magyar Monarchián belül élesednek az osztálykonfliktusok, de komplikálják a helyzetet a nem-német nemzetiségek szeparatista törekvései; a Német Birodalom problémái, szerinte, hangsúlyozottabban az osztályellentétekből eredeztethetők. Bár a „német társadalom alapp problémája az első világháborúban a győzelem vagy az osztályharc, a háború folytatása vagy egy polgári-demokrata alkotmány életbeléptetése közötti alternatíva volt”, Gonda állandóan hangsúlyozza a vezető rétegek politikai ellentétek miatti megoszlását is. Könyve e része tehát főleg a „mérésékelt” és a szélsőséges annexió-pártiak közötti hatalmi harc elemzésével foglalkozik. A bőséges levéltári anyagra támaszkodó munkának sikerült érdekes szempontból megközelíteni a közép-európai belpolitika sajátos szövevényeit, koncepcióját a kettős szövetség politikai rendszerei „preimperialista eredeteinek” és viszonylagos elmaradottságának szélesebb összefüggéseibe helyezve. A hasznos monográfia tehát a kelet-európai történészek azon újabb kiadványai közé sorolható, amelyek összetettebb magyarázatot adnak az első világháború kitörésére és lefolytatására, mint amire az „orthodox leninizmus” eddig képes volt.

BEREND, IVÁN T. – RÁNKI, GYÖRGY: *East Central Europe in the 19th and 20th Centuries*. Bp. Akadémiai Kiadó, 1977.

Ism.: Bak, János M. (Univ. of British Columbia) – *Canadian American Slavic Studies* 14. 1980:1. 139.

A tanulmány teljes mértékben igazolja a kötet fedőlapján írtakat, amely szerint „keves más szerző illetékesebb arra, hogy Közép-Kelet-Európa utolsó két évszázadáról népszerű összehasonlító történelemkönyvet írjon”, mint Berend és Ránki; csupán az a sajnálatos, hogy ilyen rövid, és igen tömör összefoglalást készítettek.

A szerzők a 20. századi magyar történelemben és a gazdaságtörténetben való jártassága már egy ideje köztudott, ez a könyv ugyanakkor azt bizonyítja, hogy Közép-Európa teljes térségéről, Lengyelországtól a Balkánig, ennek társadalmi, kulturális és politikai fejlődéséről tiszta és meggyőző összehasonlítást tudnak nyújtani. A szerzők szerűleg a társadalmi és gazdasági fejezetek a legeredetibbek, de az általuk ábrázolt kép annyira teljes, hogy ennél jobb tankönyvet erről a tárgyról nem tudnék ajánlani sem a korral foglalkozóknak, sem pedig – kötelező olvasmányként – speciális kollégiumokhoz (pl. a kelet-európai nacionalizmus

vagy az antiszemitizmus tárgykörökhöz). Amennyiben a találó illusztrációkat (mintegy 40 portré, illetve fénykép a történelmi eseményekről) szebben lehetne sokszorosítani, és ha az angol fordítás gördülékenyebb volna..." (itt a recenzió példákat sorol fel a fordítási hibákra) "...akkor nem volna más kívánságom, mint hogy a 'Kultúra' jobban propagálja a könyvet, beleértve egy olyan árat, ami diákok számára is elérhetővé tenné azt, esetleg papírkötésben. A könyv, az említett apróbb hiányosságoktól eltekintve, komoly hozzájárulást jelent a Kelet-Európával foglalkozó tanulmányokhoz, amiért a szerzők méltók elismerésünkre."

KEREKES, LAJOS: Von St. Germain bis Genf. Österreich und seine Nachbarn 1918–1922. Wien – Köln – Graz, 1979.

Ism.: Malfer, Stefan – Österreichische Osthefte 22. 1980:2. 183–186.

A recenzió a könyv egyik legfőbb erényének az átfogó ábrázolási módot emeli ki: „Míg ugyanis az osztrák köztársaság első éveinek külpolitikai összefonódásait – a kézikönyvektől eltekintve – mindeddig csupán egyes tanulmányok formájában vizsgálták – amelyek Ausztriának egy szomszédos országhoz fűződő viszonyát, vagy részletkérdéseket, pl. Karintia vagy az Anschluss, elemezték –, addig először ebben a műben találkoztunk olyan átfogó és részletes ábrázolással, amely figyelembe veszi Ausztria minden szomszédos államát és a határokon túllépő problémákat is.”

„A könyv különleges érdeme, hogy Kerekes minden problémánál azokat a rendkívül összetett, sokrétegű erőket vizsgálja, amelyek ebben az átmeneti korszakban a legkülönbözőbb eszközökkel kísérelték meg elképzeléseik megvalósítását. Ezek tárgyalása során a szerző nemcsak a különböző országok céljait, hanem a társadalmilag, gazdaságilag és ideológiailag differenciált érdekcsoportok rejtett céljait is kidolgozza. Ha a szerző ezeket az irányzatokat nem is boncolja ugyanolyan pontossággal minden országban – ami egyébként is csak egyik vagy másik ország specialistájának tűnhet fel –, így mégis ez a módszer a kulcsa annak a mérlegelt véleménynek, amelyre a szerző jut. A mű egyrészt az egyes problémákkal kapcsolatban megjelent irodalom részletes és kritikai összefoglalásán – amelynél egyébként a többnyire nyelvi okokból nem használt magyar művek közvetítésére is utani kell –, másrészt pedig a budapesti és bécsi levéltárakban és különösen a bonni külügyminisztérium levéltárában végzett studiumokon nyugszik. Ennélfogva a könyv érdeme az, amint már a bevezetőben is említettük, hogy összképpen ábrázolja azokat a problémákat, amelyek éppen ezáltal, összefüggéseikben válnak láthatóvá, amelyhez a szerző számos új forrásanyagot szolgáltat. Érdekes a bécsi magyar nagykövetség, Gratz Gusztáv két publikálatlan kézírata. A könyv fordítása nagyon jó. Sok segítséget adó kronológia egészíti ki a kritikai apparátust.”

Ism.: F.K. – Československý časopis historický (Praha), 28. 1980:5. 771.

A mű annotált áttekintése a csehszlovák történészek számára a munkának első sorban azokat a részeit tekinti érdekesnek és értékesnek, ahol a szerző az elemzett kérdésekre az eddig fel nem tárt levéltári adatokra támaszkodva próbált választ adni.

Ism.: D.K. – Historický časopis (Bratislava), 29. 1981:1. 144.

Néhány mondatos tartalmi összefoglalás.

GLATZ, FERENC (szerk.): Ostmitteleuropa im Zweiten Weltkrieg (Historiographische Fragen) Budapest, 1978. Akadémiai Kiadó.

Ism.: Király, Béla K. – Slavic Review 39. 1980:2. 330.

„A II. világháború történetével foglalkozó Magyar Nemzeti Bizottság 1973-ban Budapesten nemzetközi konferenciát rendezett. A konferencián elhangzott előadások (és az ezzel kapcsolatos kommentárok) gyűjteménye számos, köztük jónéhány kiemelkedő szovjet, nyugat-európai és közép-kelet-európai szocialista tudós hozzászólását tartalmazza. A tanulmányok együttesen foglalják össze a témakörben a 60-as években végzett kutatások eredményeit. A tanulmányokra ugyan jellemző a szovjet-központúság, mégis elegendő figyelmet szentelnek a Nagy Szövetség nyugati tagjainak Közép-Kelet-Európa felszabadításában játszott szerepének. Érthető módon jelentős hangsúlyt fektetnek a meghódított országok, valamint a náci Németországgal szövetségben álló országok ellenállási mozgalmainak. A szerzők kellő súlyt helyeznek a különböző államok belpolitikai és gazdasági megfontolásai, valamint a térség katonai műveletei közötti interrelációkra. A szerkesztő véleménye szerint ezek képezik az Egyesült Államokban, a Szovjetunióban ill. a kelet- és nyugat-európai országokban folyó tudományos kutatás központi témáit.

A könyv egészében nem is lehet annyira átfogó jellegű, mint egy monográfia, de a tárgykörben folyó világméretű kutatások nagyszerű összefoglalása. A szakemberek számára jelentős értékkel bír.”

Ism.: Tinschmidt, Alexander – Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 28. 1980: 3. 388.

„A kötet előnyeire tartozik, hogy a szerzők – mindenképp a politikai és diplomáciatörténet tematikájához új forrásokat tártak fel és ezeket szembesítésként régi értékelésekkel.”

(Az MTA Történettudományi Intézete Tudományos Információs Osztály nyelvi referenseinek dokumentációja alapján összeállította: Petneki Áron.)

A magyar történettudomány külföldi visszhangja

1981–1982

Az elmúlt két év hungarica anyagából kitűnik, hogy a szokásos nagyobb vagy kisebb lélegzetű magyar történeti szakirodalom ismertetésén túl, kialakult különösen – az USA-ban, az NSzK-ban és Ausztriában – egy olyan történész gárda, akiknek munkássága – a magyar történelem és nyelv oktatói is valamelyik neves egyetemen – szinte „kiegészíti” a hazai történetírást. Talán az eddiginél is fokozottabb az érdeklődés a szlovák és román történészek körében a nemzeti múlt, a nemzeti öntudat kialakulása iránt. Túlzásaik mellett különösen az Osztrák–Magyar Monarchia társadalmi-gazdasági élete feltárásában elvégzett alapkutatásaik érdemelnek figyelmet a magyarországi kutatók részéről is, mivel eddig feltáratlan és hazai kutatóink szá-

mára nem feltétlen hozzáférhető levéltári források használata is gyakran előfordul.

A szlovák történetírásban határozott tendencia mutatható ki: egyértelműen és csakis szlováknak tüntetni fel az elmúlt századok történelmét. Így történhetett meg az, hogy a szlovák történetírás kialakulásával foglalkozó tanulmány sorozat (Pavel Horváth: *Historický časopis* 1982/6, 1983/1.) szlováknak tüntette fel Révai Pétert és Szentiványi Mártont. A szerző szerint a 19. században már egyáltalán nem lehet magyar és szlovák történetírásról beszélni, csak szlovákról, abból kiindulva, hogy a nemzetiségi hovatartozás ismérve a nyelv. A magyarországi történetírás és a társtudományok is mindig számíthatnak a szlovákiai kollégák figyelmére, nem fukarkodnak a bíráló megjegyzésekkel, de általában pozitívan értékelik a marxista történetírás eredményeit. Szlovákiai történészek aláhúzzák, hogy számukra egyik nagy feladatot a magyar polgári történetírás átértékelése jelenti szlovák nemzeti szempontból (a felszabadulás utáni történeti irodalom vonatkozásában is).

Nagy visszhangot váltott ki a Bukarestben megrendezésre került XV. Nemzetközi Történész Kongresszus, ami kiterjedt a magyar történészek fellépését rögzítő *Études Historiques Hongroises I–II* kötetére is. A mindössze tartalmi ismertetésen túl – ld. *The English Historical Review*, 1983/1. – pozitív hangú elemző értékeléssel is találkozunk, bár ezek a tartalmi ismertetésen túl alig mondanak többet; ez jellemző a magyar–francia kollokvium anyagát tartalmazó *Noblesse française, noblesse hongroise XVIe–XIXe siècles*, és a *La Pologne et la Hongrie aux XVIe–XVIIIe siècles* kötetekre is.

Nem lehet elmulni az 1979-ben megrendezett *csehszlovák–jugoszláv* tanácskozás mellett sem, mivel az a 18–19. századi szlovák gazdasági és társadalmi problémák számos részletkérdésére ráirányította a figyelmet, mint amilyenek az itt természetesen más szemszögből nézett Hajnóczy-, Reviczky- és Kollár-féle kísérletek a jobbágyság sorsának megjavítására, vagy a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetet siettető ipari fejlődésnek a vidéki levéltárak anyagára támaszkodó adalékai. Ugyanígy elengedhetetlen középkortörténeiseink számára a *Szlovák Történelmi Társulat VIII. kongresszusa* vitáinak ismerete, amelyek a 16–18. századra vonatkozó legújabb kutatások eredményei feldolgozása nyomán bontakozott ki. Jozef Vozár csak a kérdésfeltevésig jut el – lévén ez még fehér folt a szlovák történetírásban –, miszerint át kell gondolják a történészek: elnyomó politikáját hol érvényesítette leginkább a német és a magyar uralkodóosztály. Nem eléggé feltárt még a török hódítás, a reformáció–ellenreformáció kora, valamint a nemzetiségi viszonyok a mai Szlovákia területén.

A washingtoni egyetem tanára, Sugár Péter éppúgy a magyar történelem szakemberének számít – ld. *Az 1905–6-os magyar alkotmányos krízis*ről írott tanulmányát az *East European Quarterly* 1981/3-as számában –, mint a szovjet Vinogradov, a szlovák Marsina, a román Mindrut. Ő ajánlja kissé megkésve a Pamlényi Ervin szerkesztésében kiadott *History of Hungary* kötetet, azoknak, akik némi jártasságot már mutatnak a magyar történelemben, mivel képet ad a szerzőknek az utóbbi 25–30 év kutatásai eredményeiről. Kifogásolja azonban, hogy a szerzők, akiket kitűnő szakembereknek tart, nem tudják eldönteni: történész kollégáiknak vagy az érdeklődők számára írták meg a könyvet. Mint kézikönyv ugyanis több információt kellett volna adjon – írja Sugár.

Ugyanezt kifogásolja Kristóf Ladis is, amikor a *Slavic Review* 1981/1. számában bemutatta *Berend T. Iván – Ránki György: East Europe in the 19th and 20th Centuries* című munkáját. Amellett azonban, hogy elismeri: a magyar szerzőpáros monográfiája nemcsak Magyarország iránt növeli meg az érdeklődést, hanem a térség gazdasági-társadalmi változásai iránt is, olyannyira, hogy a nyugati egyetemeken a korral foglalkozó történelmi előadások kiegészítőjeként kezelendő ... éppen ezért tartja szükségesnek Kristóf a könyvnek egy olcsó kiadását is a diákok számára. Kazi-mir Š. A *Historický Časopis*ban (1982/5.) ismerteti a *Magyarország története V. kötetét*, amelyet különösen azért tart értékesnek, mivel híven ábrázolja a soknemzetiségű ország nemzetiségei történetét is.

A reformkor és az 1848-as forradalom szakértője, a Denver egyetem tanára, Bárány György *Budapest története* 4. kötetéről az a véleménye, hogy alapvetően sikeres vállalkozás. A szlovák történetírás is nagyfokú érdeklődést mutat a várostörténeti kutatások iránt, a *Historický Časopis* 1981/4–6-os számai mindegyikében található ilyen jellegű tanulmány. Pl. Š. Kazimiré, aki bécsi levéltári kutatásai alapján mutatja be a Pozsonyi pénzverést a 11–18. században, – ő ismerteti egyébként Granasztói Györgynek *Kassa város társadalmáról* írott tanulmányát –; Kohutováč, aki a 18. századi Nyitra megyei forrásokat átnézve mond ellent Acsádynak, a város lakosságának jelentős számbeli növekedésével kapcsolatban; és Marsináč, aki a középkori városok nemzetiségi összetétele vizsgálata során abból a szempontból nem hoz ugyan újat, amikor megállapítja: a városok vezetése a vagyonos német polgárság kezébe került. Az az állítása viszont ellenőrzést kíván, hogy Nagy Lajos 1381-ben adott kiváltságlevele következményei a 16. században értek be, ami azt jelenti: a szlovák származású polgárság vette át fokozatosan a hivatali élet vezetését.

A mai szlovák és cseh történészek figyelme nemcsak a Magyarországon megjelent szakirodalomra terjed ki, (ld. *Mérey Lajos: Deák-ság és Európa* című monográfiáját, amelyet speciális szlovák szempontból bírálunk meg, miszerint mellőzte a Nyugatra Birodalom hatását a kereszténység felvételekor, és mert nem ismeri az új szlovák és cseh régészeti kutatások eredményeit, ez, valamint általában a szláv nyelvű szakirodalom hiánya többször felmerül a recenzorok részéről. Ezt feltétlenül szükséges figyelembevenni bizonyos magyar történeti publikációknál is), hanem a Nyugat-Európában élő magyar történészek különböző kiadványaira is. Így történhetett, hogy szinte egyidőben jelent meg az *American Historical Review* 1982/4. és a *Československý Časopis historický*-ban (1982/5. sz.) Spira Thomastól egy-egy ismertetés *Csáky Móricz: Von der Aufklärung zum Liberalismus. Studium zum Frühliberalismus* c. munkájáról. Mindkettőjüknek az a véleménye, hogy a szerző, akinek történeti szemlélete közelebb áll az osztrák, mint a magyar történészekéhez, nem tudta eldönteni sokoldalú, alapos ismeretei ellenére sem, hogy kései felvilágosodásról vagy korai liberalizmusról van szó Magyarországon?

A nemzeti tudat, hovatartozás, nemzetiségi kérdés reneszánszát éli a világon: az ENSZ megfelelő szervei fokozott gonddal állítják össze erre vonatkozó évi statisztikai kimutatásait; az Amerikai Egyesült Államokban évről évre izgalmasnál izgalmasabb kiadványok látnak napvilágot az etnikum kutatási eredményeiről, nem szólva a közép- és délkelet-európai nemzetekről, akik ugyancsak nagy érdeklődéssel fordulnak nemzeti öntudatuk kialakulásának problematikája felé. Bak János–Bak

Gar Mária a vançouveri egyetem tanára a magyar „ezer éves alkotmány” politikai háttérét vizsgálja, Šmerda Milán a reformkori Magyarország nemzetiségeit térképezi fel, különös tekintettel a nyugati és keleti szlávokra; több magyar és német szerzőnek a német nemzetiség története, illetve a német politika képezi vizsgálódása tárgyát; Kassa nemzetiségi összetételét megvizsgálva Halaga Ondrej a 13–19. században mindig szlovák többséget lát érvényesülni.

A román tudományos és ismeretterjesztő irodalom, valamint a folyóiratok, napilapok egyik központi témája a román nemzet alakulása. A dákö-római kontinuitás után a géta-dák, illetve a géta-dák-római folytonosságra tevődött a hangsúly, a több mint kétezer éves önálló állami lét kiemelésére, a nemzeti öntudat kora középkori jelenlétének bizonyítására. Az önálló élet folytatására Muşat Mircea és Tănăsescu Florin szerint – ld. *Anale de istorie* 1982/4: *Az ősi Dácia* c. cikkét – a római légiók kivonása után lehetőség volt, annak ellenére, hogy a magyarok „e barbár, ázsiai eredetű nép” (ezt sohasem mulasztják el kiegészítő jelzőként és jellemzőként a „nagy-kultúrájú” román néppel szemben megjegyezni) évszázadokon keresztül arra törekedett, hogy függetlenségüktől megfossza őket. Popescu-Puţuri szerint is, a román nép története szüntelen életveszélyes küzdelmet jelentett a három agresszív birodalommal – a magyar, a török és a német hódítással – szemben.

Az utóbbi tíz esztendő magyar gazdaságtörténeti kutatásait is nyomon követi a külföldi szakirodalom. Két – az USA-ban élő – történész, Deák István és a román történelem ismert kutatója, Hitchins Keith mutatja be *Berend–Ránki: Underdevelopment and Economic Growth: Studies in Hungarian Social and Economic History* könyvét. Olyan alpműnek tartják, amely a térség elmaradott fejlődését vizsgálja a magyar példán keresztül. Az, hogy a két magyar gazdaságtörténész munkássága útmutató a környező országok számára is, és kézikönyv számba megy, nem feltétlenül elfogadott a térség történészei számára. Bár kétségtelen, a szlovák kutatók megjegyzik: elmaradottságuk ezen a téren hátránya a mai történetírásuknak. A magyar szakembereknek egyes történeti problémákra adott válaszaiban azonban olyan visszhangot keltenek, esetenként vagy erőteljesen megbírálják, vagy teljesen elvetik a kutatásaik végeredményét. Ez történt *Zimányi Vera: Gazdasági és társadalmi fejlődés Mohácsiól a 16. század végéig* című cikkével is, a *Historický časopis* 1981/3-as számában. S.K. mind a 16. századi mezőgazdasági, mind a külkereskedelmi konjunktúra elméletét elveti, s azt állítja, hogy Zimányi a valóságostól eltérő állapotokat rögzített tanulmányában.

A hasonló tematikájú román tanulmányokat azonban, eltekintve ideológiái háttérüktől vagy a hozzáfűzött magyarázatoktól, számításba kell venni. Különösen a 16–19. századi gazdaságtörténettel foglalkozóknak, mivel sokszor ismeretlen levéltári forrásokat használnak fel, s a tanulmányokat függelékek, melléklete, összeírások egészítik ki, amelyek a külföldi kutatók számára csak nagy ritkán hozzáférhetőek. Nem panaszkodhat ilyesmire például a pozsonyi történész, Vadkerti Katalin, akinek, mint megjegyzi: a szlovákiai mezőgazdaság fejlődése 1818–1918 között kutatása alkalmával az OL és a Magyar Mezőgazdasági Múzeum anyaga teljes egészében rendelkezésére állt.

Kristó Gyula: Az aranybullák évszázada és Fügedi Erik: Kolduló barátok, polgárok, nemesek könyvéről ismét csak a Csehszlovákiában élő történészek tudó-

sítanak először. A cseh Ludmilla Szlitzkova III. Endre király kancelláriájáról írta diplomamunkáját; Emil Lazea az Erdély középkori történetéről (Erdélyi kenézségek és fejedelemségek, Era socialista 81/14.) írott tanulmányának tipikus a szemlélete: „hazugok” azok az állítások, hogy a román nép a népvándorlás korában a hegyekbe menekült: szerinte Doboka, Torda, Gyulafehérvár kőből épült váraiban találtak menedéket, s mentették így meg a jövőnek önmagukat, s államiságukat.

Fehér hollónak számít a francia szakfolyóiratokban egy-egy magyar tanulmány vagy monográfia bemutatása. Ilyen kivétel Claude Michaud ismertetése a Heckenast Gusztáv szerkesztésében megjelent *Aus der Geschichte des ostmittel-europäischen Bauernbewegungen* c. kiadványról. Mivel a francia olvasónak a téma nem tud sokat mondani, megelégszik csak a tartalmi ismertetéssel. Todorescu I. érdekes, honfitársai számára eddig ismeretlen forrásra bukkant a *Varia pro historia Germaniae*-ban – ld. Erdély és a Keresztény Liga. (Anuarul Ins. de istorie și arheologie Iași, 1982.) Az 1597-ből származó, egy aragóniai tengernagy által készített feljegyzésekre, aki lengyelországi útja alkalmával nyert bepillantást Közép-Európa helyzetébe. Claude Michaud *Kosáry Domokos: Napoleon et la Hongrie* című munkájánál is megelégedett a tartalmi ismertetéssel, de Csáky Móríczt rámutat arra is, hogy Kosáry három politikai irányzat kialakulását véli felfedezni a napóleoni politika reflexiójaként Magyarországon.

A Bethlen Gábor emlékévet Romániában is megünnepezték. Az Igaz Szó c. marosvásárhelyi irodalmi folyóiratban magyar és román írók és történészek elevenítették fel alakját, bár néha ez az emlékezés sajátos módon történt, ld. Uugustin Deák és Gh. Bercan leírását *A három fejedelemség harca az egyesülésért. Bethlen Gábor uralkodása Erdélyben*. Anale de istorie, 1981/1. „A román nép határozott szembenállása, a román feudális államok gazdasági és politikai ereje, tekintélye, a hadsereg győzelmes erőfeszítései lehetővé tették, hogy Havasalföld, Erdély és Moldva ne váljon török pasalikommá.” Paul Cernovodeanu II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának legalaposabb ismerője; több publikációjában kimutatta a felkelés hatását a románok politikai harcaira. Ezúttal azzal magyarázza Moldva vezető köreinek tartózkodását – Revista de istorie, 1982/2. –, hogy az országrész sokkal inkább függő helyzetben volt a török birodalomtól, mint Havasalföld, és a rokonszenv ellenére nem nyújthattott fegyveres segítséget Rákóczi Ferencnek. A jobbágyság helyzetének vizsgálata áll *Ioan Rancu: A jobbágyi szolgáltatások a 18. században a három román fejedelemségben* c. tanulmányában (Revista arhivelor, 1982/3.). Ludovit Haraskin az *1831-es szlovákiai parasztfelkelés* nyomására hozott reformokkal foglalkozik (1981/4. sz. Historický časopis), és tulajdonképpen a magyar jobbágyság intézményének a 17–19. századi helyzete – illetve ahogyan azt a polgári és marxista történészeink látták – áll Szolonkin I.P. tanulmányának központjában, amely a Vesztnik Moszkovszkogo Univerzitetá 1982/3. számában jelent meg.

Csehszlovákiai történeti szakemberek vállalták *Deák István: The Lawful Revolution: Louis Kossuth and the Hungarians 1848–1849*. c. monográfiája bemutatását, megelőzve a magyarországi szakirodalmat. A Historický časopis 1981/1. számában figyelmébe ajánlják Szabad Györgynek, hogy többet kellene forgassa a hasonló témájú szlovák publikációkat.

A kiegyezés kora, különösen annak utóélete preferált helyen áll az osztrák történetírásban. Popely Gyula vállalkozása a *Katolikus Néppárt* (1895) történetét (Historický časopis 1981/6.), illetve annak nemzetiségellenes politikáját állította a fókuszba. Fritz Fellner főleg egyenletlensége miatt emel kifogásokat *Galántai József: Die Österreichisch-Ungarische Monarchie und der Weltkrieg* című munkájával kapcsolatban, mivel bizonyos történeti események tárgyalásába a részletekig belemegy (az 1908-as annexió válság, 1914 júniusi események), míg másokkal nagyvonalúnak és felületesnek mutatkozik. Erényének azt tartja, hogy alaposan ismeri a Monarchia külpolitikáját. A recenzius szubjektív kifogása, hogy Galántai nem ismeri az 1974-es belgrádi konferencián tartott előadását a Hoyos-misszióról. Vinogradov pedig, akit különösen az nyert meg, mert vitázik a korszak polgári történészeivel, a szláv nyelvű forrásanyagot hiányolja. Materman N.C. a *History* 67-es számában *Pölskei Ferenc: Hungary after Two Revolutions (1919–1922)* című, egyébként a külföld számára érdekes témájú monográfiáját szintén szegényesnek tartja forrásanyaga egyoldalúsága miatt. A *The English Historical Review* 1981/4. számában elismerően szép méltatás jelent meg *Gonda Imre: Verfall der Kaiserreiche in Mitteleuropa* című könyvéről.

Király Béla és Sakmyster Thomas a *Journal of Modern History* 1981/2. és a *Slavic Review* 1981/4. számában megjelent ismertetése egybehangzóan alapkönyvnek tartják *Juhász Gyula: Hungarian Foreign Policy 1919–1945* című munkáját, koncepciójánál, a felhasznált levéltári források gazdagságánál fogva. Kifogást mindössze amiatt emelnek, hogy teljesen hiányzik a tudományos apparátus. Ádám Magda: *A Kiasztant 1920–1938* című monográfiája osztatlan sikert aratott gazdag forrásanyaga, objektivitása miatt a *Historický časopis* 1982/5. számában megjelent ismertetés szerint.

Három román tanulmány is foglalkozik „az igazságtalan bécsi döntés”-sel. Magyar forrásokra is támaszkodnak, és szívesen hivatkoznak arra, hogy magyar részről, különösen a kommunista párt irányítása alatt álló baloldali szervezetek részéről is tiltakoztak a bécsi döntés ellen.

Valamelyest mostohábban bánnak a külföldi szaklapok a legújabbkori tárgyú történelmi művekkel, előadásokkal. Így csak néhány sorban mutatják be Boros Ferenc: *Közösen a szocializmushoz vezető úton*, Orbán Sándor: *A magyarországi népi demokratikus átalakulás* c., Korom Mihály: *Magyarország ideiglenes nemzeti kormánya 1944–1945*. és a *Tanulmányok a MEFESZ történetéből* c. munkákat a cseh-szlovákiai és NSZK-beli szerzők.

I. Forráskiadványok

FEKETE NAGY, ANTONIUS – KENÉZ, VICTOR – SOLYMOSI, LADISLAUS – ERSZEGI, GEISA: *Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium*, anno MDXIV. Budapest, 1979. Akadémiai K.

Ism.: Michaud, Claude, in *Annales ESC*. 36. 1981:6. 1064–1066.

A források tartalmi és formai jellemzőit ismerteti igen részletesen. Kiemeli a kötet világos felépítését és könnyen kezelhetőségét, ami különösen az index chronicusra, az index nominorumra, az index rerum seu vocabulariumra és az

index tenorisra vonatkozik. „A mű példás értékű kiadvány, könnyen használható” és eddig kevéssé ismert eseményeket tárgyal.

II. A történetírás elmélete és története

Szabó Ervin történeti írásai. Szerk.: LITVÁN GYÖRGY. Bp. 1979. Akadémiai K. 741.

Ism.: M-ra. Historický časopis (Bratislava) 29, 1981:4. 590–591.

A kötet rövid tartalmi bemutatása után a recenzor nagyon hasznosnak tartja a kötet megjelenését a szlovák történészek számára is, mivel Magyarország története kulcsfontosságú kérdéseinek Szabó Ervin által való értelmezése közel áll a mai szlovák marxista történészek Magyarország történetével kapcsolatos nézeteihez, másrészt Szabó Ervin nézeteit a liberális szlovák értelmiség (pl. M. Hodža) már 1918 előtt elismerte és magáévá tette.

KÓPECZI, BÉLA: Idea, história, literatúra (Eszme, történelem, irodalom). Bratislava, 1980. Slovenský spisovateľ, 224 p.

Ism.: Kopčan, Vojtech. Historický časopis (Bratislava), 29. 1981:6. 912–913.

A munkának főleg az esztétikával foglalkozó fejezetét mutatja be részletesen: az egész monográfiáról elismerően ír.

ELEKES, LAJOS: Ponímanie dejín v buržoáznej vede a kultúre (A polgári tudomány és kultúra történelem értelmezése). Bratislava, 1980. Pravda-Svoboda, 471.

Ism.: E. Kowalská. Historický časopis (Bratislava) 29, 1981:4. 569–570.

A recenzor a magyar történész szlovákul megjelent munkáját ismerteti, áttekinti – vázlatosan – az egyes fejezetek tartalmát, bár az a véleménye, hogy a könyv szerzője a mai történetírásban érvényesülő egyes irányzatok bemutatásánál kissé felületlen maradt; ennek ellenére Elekes munkáját, egészében véve, pozitívan értékeli.

ELEKES, LAJOS: Ponímanie dejín ...

Ism.: Staněk, Tomáš. Slezský sborník (Opava) 79. 1981:2. 135–137.

A magyarul megjelent munka szlovák fordítása. A rendkívül pozitívan értékelt munkának tartalmi összefoglalása.

GLATZ, FERENC (Szerk.): Ostmitteleuropa im Zweiten Weltkrieg. (Historiographische Fragen.) Bp. 1978. Akadémiai K. 254.

Ism.: Fischer, Alexander (Frankfurt am Main) Historische Zeitschrift 233. 1981:2. 494.

„Különösen a magyar Historiográfia jelentős átfogó készsége és említésre méltó termése tűnik szembe világosan, nem utolsósorban Ránki tanulságos megfigyelései által.” A vezető szovjet hadtörténész P.A. Zsilin semmitmondó megállapításainak („Mindnyájan, akik a második világháború történetének bonyolult folyamatával foglalkozunk, feltétlenül szükségünk van témánk historiográfiájának ismeretére.”) csak azt kívánhatjuk, hogy különösen saját kollégáinál essenek termékeny talajra.

Ism.: S3 – Historický časopis (Bratislava) 29, 1981:2. 295–297.

Budapesten 1973-ban tartott nemzetközi konferencián elhangzott előadások, hozzászólások gyűjteményes kötetéről. Csak tartalmi tátekintés.

Ism.: Kleinfeld, Gerald R. (Arizona State Univ.) Canadian-American Slavic Studies 15. 1981:4. 619–621.

Az ismertetés részletes tájékoztatást ad az 1973-ban Budapesten megtartott, a II. világháborúnak a duna-medencei népek életére gyakorolt hatásával foglalkozó nemzetközi konferenciáról, ahol a jelen kötetben közzétett tanulmányok elhangzottak.

Az előadások közül a leghosszabb és legelemzőbb RÁNKI GYÖRGYÉ, akinek a térséggel kapcsolatos problémák széleskörű historiográfiai áttekintése egy sor fontos kérdést érint. Említést tesz katonai, diplomáciai és hazai kérdésekről, amelyek nyugatnémetországi kutatásokban való jártasságról tanúskodnak, ellenében az NDK-ban folyó kutatásokat összegező tanulmánnyal, amely figyelmen kívül hagyja a Német Szövetségi Köztársaságban folytatott nagyméretű kutatásokat. Ránki kifejezetten felszólít a német gazdaságpolitika további tanulmányozására a térség vonatkozásában, és rámutat arra is, hogy a zsidóságról megjelent irodalom milyen szegényes. Véleménye szerint a zsidókkal kapcsolatos hivatalos dokumentumok publikálása lelassult és új impulzusra volna szükség. Ránki tanulmánya jelentős figyelmet szentel a nyugati hatalmak tervezett balkáni partraszállásának.

Mindent egybevetve, mint ahogyan a legtöbb ilyen tömör összefoglalás általában, ez a könyv is csalódást kelt. A fejezetek többsége túlságosan rövid ahhoz, hogy hasznos összefoglalást adjon a szakirodalom 1973-as állapotáról, ami ma már elavult, ugyanakkor pedig az elemzések túlságosan összefoglaló jellegűek ahhoz, hogy egyetlen problémát is megfelelően tárgyaljanak. A nyugat-német irodalom hiánya és egyenlőtlen kezelése a kötet hasznosságának legfőbb akadályai. A legtöbb amit mondhatunk az az, hogy a kötet képet ad a második világháborúval foglalkozó historiográfia 1973-as állásáról, részben ahogyan az Kelet-Európában tükröződik, és hogy segítséget jelent a különféle kutatási irányok meghatározásában számos nemzet szakemberei számára. A tapasztalatcsere egyértelműen hasznos volt, és igen sok fejlődés észlelhető azóta.

HORVÁTH, PAVEL: Počiatky slovenskej historiografie (A szlovák történetírás kezdetei). – Historický časopis (Bratislava) 30, 1982:6. 859–877.

A szlovák történetírás kialakulása és fejlődése első évszázadáról (1550–1560 közötti periódusáról) ad áttekintést, de elsősorban Révai Péter (1568–1620) és a cseh származású J. Jakobeus (1591–1645) történetírói munkásságát méltatja és értékeli.

HORVÁTH, PAVEL: Slovenská historiografia v období pred národným obrozením (A szlovák történetírás a nemzeti felvilágosodás előtt). 1. rész. – Historický časopis (Bratislava) 31, 1983:1. 85–110.

A tanulmány folytatása a Hist. čas. 1982. 6. sz.-ban (A szlovák történetírás kezdetei) közötti cikknek. Itt áttekintést kapunk az 1650–1780 közötti szlovák historiográfiáról, egyrészt a barokk-kor (1650–1740), ill. a felvilágosodás kezdeti szakasza (1740–1780) szlovák történetírásának fejlődéséről; a szerző legérdekesebben a kor két legkiemelkedőbb történetírója: Szentiványi Márton (1633–1705) és Parsic Kristóf (1630–1717) munkásságát elemzi és értékeli.

MARSINA, RICHARD: Osvietenský historik Ján Severini (1716–1789).

(Severini János [1716–1789], a felvilágosult történész). – *Historický časopis* (Bratislava) 29, 1981:3. 404–414.

A szlovákiai kulturális és tudományos élet egyik jelentős, a 18. század második felében tevékenykedő személyisége, a besztercebányai evangélikus gimnázium igazgatója (1755-től haláláig) történeti munkásságával foglalkozik a cikk; Severini munkáiban elsősorban a szlávokra és a szlovákokra vonatkozó részeket kíséri figyelemmel, de nagyra értékeli Severini pedagógiai és pedagógia-szervezői tevékenységét is.

KUČERA, MATÚŠ: Profil historického diela Frantiska Vít'azoslava Sasinka (F.V. Sasinek történelmi művének arculata). – *Historický časopis* (Bratislava) 29, 1981:2. 195–207.

A cikk a szlovák nemzeti történetírás megalapozója, a polihisztor Sasinek (teológus, történész, pedagógus, filozófus, esztéta, tudomány-szervező) történetírói munkásságát értékeli a 19. század második felétől, aki főleg a szlávok, a szlovákok eredetének, a Morva birodalom, ill. a kora-feudális Magyarország történetének kérdéseivel foglalkozott.

(Munkáit német, szlovák és magyar nyelven írta, s azok többek között a Történelmi Tárbán és a Századokban is megjelentek.)

HORVÁTH, PAVEL: Slovenská regionálna historiografia v 19. storočí (A 19. századi szlovák regionális történetírás). – *Historický časopis* (Bratislava) 29, 1981:2. 217–243.

A tanulmány – vázlatos – áttekintést ad a szlovák vidéki történetírás, vagyis a 19. századi szlovákok által írott történeti munkákról, történészekről. Horváth Pavel a szerzők nemzetiségi hovatartozásának meghatározásánál döntő szempontnak nem a nyelvet, hanem a nemzeti hovatartozásukat tekinti; majd kifejti, hogy a 19. században már nem lehet csak magyar történetírásról beszélni, hanem magyar és szlovák historiográfiáról.

MIHÓKOVÁ, MÁRIA: Mad'arská historiografia o Slovákoch a Slovensku do r. 1918. (A magyar történetírás a szlovákokról és Szlovákiáról 1918-ig). – *Historický časopis* (Bratislava) 29, 1981:1. 84–90.

A cikk – teljességre távolról sem törekedve – számba veszi a magyar történetíróknak – kb. a múlt század 80-as éveinek elejétől – a szlovákok és Szlovákia politikai, gazdasági és kulturális fejlődéséről írott munkáit (pl. Pechány, Ernyei J., Dugovich T., Steier L., Gerő J. stb.), mondván: azok eredményeit a szlovák történészeknek is feltétlen ismernie kell. Természetesen hangsúlyozza, hogy a magyar történészek munkáit mind ideológiai, mind pedig nemzeti szempontból újra kell értékelni.

MIHÓKOVÁ, MÁRIA: Mad'arská historiografia na východnom Slovensku v rokoch 1901–1918. I–II. (A magyar történetírás Kelet-Szlovákiában, 1901–1918-ban. I–II.) Košice, 1980. Štátna vedecká knižnica, 266, 528.

Ism.: J. Kz. *Historický časopis* (Bratislava) 30, 1982:2. 352–353.

Az első kötet a bevezetőt, módszertani kérdésekkel foglalkozó tanulmányokat és a magyar történetírás értékelését tartalmazza, a második kötet pedig a tényleges bibliográfiát.

BREZEANU, STELIAN: Romani et Blachi chez Anonymus (Romani és Blachi

Anonymusnál). Histoire et idéologie politique (Történelem és politikai ideológia). – Roumanie pages d'histoire 7. 1982:1. 21–54.

A tanulmány II. Béla történetírójának művét vizsgálja a történelmi hitelesség szempontjából. Anonymus írásai alapján igazolva látja a cikkíró a román népek jelenlétének folytonosságát a Kárpát-medence területén. Közelebbről az Anonymus által „Romani” és „Blachi” név alatt jelölt etnikai csoportok azonosságát kutatja, véleménye szerint a „Blachi” az oláhokat jelöli.

III. Nemzetközi konferenciák

ÉTUDES HISTORIQUES HONGROISES. I–II. Bp. 1980. Akadémiai K. 739, 808.

Ism.: Kopčan, V. Historický časopis (Bratislava) 29, 1981:3. 422–426.

A munkát a magyar marxista történetírás értékes és reprezentatív megnyilvánulásának tekinti; egészében véve pozitívan értékeli a magyar történetírásnak a legutóbbi öt évben elért eredményeit kitűnően tükröző munkát, főleg a történetimódszertani kérdésekkel foglalkozó tanulmányairól, a kötet szerkezetéről, ill. a kor, valamennyi korszak alapvető kérdéseit érintő, probléma-felvető tanulmányairól is elismerően ír.

GRIGULEVICS, I.R. – UDAL'COVA, Z.V. – CSUBARJAN, A.O.: Problemü novoj i novejszej isztorii na XV Mezsduarodnom kongressze isztoricseszkih nauk (Az új- és a legújabbkori történelem problémái a XV. Nemzetközi Történelemszakkongresszuson). – Novaja i Novejszaja Isztorija, 1981:4. 23–40.

A kongresszus egészét ismertető beszámoló a következő magyar hozzászólásokat említi:

a román történészek „Kelet-Európa, mint a civilizációk találkozási zónája” c. főreferátumához szólt hozzá NIEDERHAUSER professzor is, aki egyrészt módszertani kifogásokkal élt, másrészt rámutatott arra is: „a szerzők az egész balkáni térség középkori történelmében átértékelték a bizánci hatást, a nyugat-európaiakat viszont alábecsülték; valamint arra is, hogy még ebben a jóval későbbi periódusban is túlságosan kiemelték a geto-dák, majd a dákó-román kulturális tradíciókat.”

„A kongresszus résztvevőinek figyelmét felkeltette KÖPECZI BÉLA magyar történész 'A nagyhatalmak kialakulása a XVI–XVIII. században' c. előadása. A szerző ezt a kérdést a feudalizmusnak a kapitalizmussal folytatott harcának összefüggésében vizsgálta, elemezte a belső és a külső tényezők interdependenciáját. Mindezt széles történelmi háttér vizsgálatával.

BEREND IVÁN 'A nagy depresszió és Közé-Kelet-Európa' c. előadásában áttekinthette, hogy az európai kontinensnek ezen a részén milyen megnyilvánulásai voltak az 1929–33-as válságnak és bemutatta ennek következményeit a társadalmi fejlődés és az osztályharc szempontjából.”

Történész vegyesbizottsági ülések

ČICAJ, V.: Spoločná konferencia slovenských a maďarských historikov (A szlovák és a magyar történészek közös konferenciája). Bratislava, 1980. okt. 20–22. – Historický časopis (Bratislava) 29, 1981:2. 309–311.

A konferencián elhangzott előadások, hozzászólások néhány mondatos ismertetése.

MARSINA, RICHARD: XVI. zasadanie ceskoslovensko-maďarskej historickej komisie (A csehszlovák–magyar történész bizottság XVI. ülésszaka), Veszprém, 1981. szept. 14–19. – *Historický časopis* (Bratislava) 30, 1982:3. 513–515.

SMERDA, MILAN: Úloha a charakteristické rysy třídních bojů poddanského lidu v českých zemích, Uhrách a jižním Polsku v období pozdního feudalismu (A jobbágyság osztályharcának feladatai és sajátos vonásai a feudalizmus kései időszakában a cseh országrészekben, Magyarországon és Dél-Lengyelországban). – *Historické štúdie* (Bratislava) 25. köt. 1981. 78–100.

A tanulmány, amely az 1977-es csehszlovák–magyar történész vegyesbizottság 13. ülésén elhangzott referátum bővített változata, az Elbától keletre, azaz a Közép- és Kelet-Európában a 16. századtól a 19. század első feléig tartó korszak jobbágy osztályharcaival foglalkozik. Az úgynevezett „második jobbágyság” időszakát három alapvető részre bontva tárgyalja: a 16. századtól a 18. század közepéig, a 18. század közepétől 1792-ig, valamint 1792-től 1848-ig. Rendkívül gazdag irodalom – beleértve az általa hozzáférhető (az 1960-as évektől a 70-es évek elejéig) magyar marxista irodalom – alapján a jobbágyság osztályharcainak történelmi szerepét, társadalmi és gazdasági jelentőségét, céljait vizsgálja, a hangsúlyt az egyes országokban megnyilvánuló sajátos vonásoknak a kiemelésére helyezve.

Noblesse française, noblesse hongroise XVIe–XIXe siècles. Összeáll.: KÖPE-CZI BÉLA és H. BALÁZS ÉVA. Bp. Akadémiai K. – Editions du CNRS, Paris, 1981. 200.

Ism.: Marisna, R. – *Historický časopis* (Bratislava) 30, 1982:5. 757–758. pp.

Ism.: Pnk. J. – *Ceskovlovenský časopis historický* (Praha) 30, 1982:2. 283–284. pp.

Az 1975-ben tartott magyar–francia történész tanácskozás anyagát tartalmazó kötet tartalmi bemutatása.

La Pologne et la Hongrie aux XVIe–XVIIIe siècles. Actes du colloque polono-hongrois. (Budapest, octobre 1976) Réunis par VERA ZIMÁNYI. Bp. 1981. Akadémiai K. 149.

Ism.: Daniel Tollet (francia) in *Annales ESC* 36. 1981:6. 1074–1077.

A szerző rövid tartalmi ismertetést ad GRANASZTÓI GYÖRGY, ZIMÁNYI VERA, PACH ZSIGMOND PÁL, PÉTER KATALIN, KOSÁRY DOMOKOS és PETNEKI ÁRON tanulmányairól. Az ismertetés szerzője kiemeli, hogy talán nagyobb súlyt kellett volna fektetni a két ország különbözőségét bizonyító tényezőknél. Felhívja a figyelmet arra, hogy a lengyel A. Wychanski és J. Leszkiewicz megkérdőjelezi, hogy valóban olyan különböző-e fejlődésben a nyugat és a kelet-európai paraszti termelés struktúrája. Hiányolja, hogy nincs megválaszolva két jelentős kérdés: a városok miért nem úgy fejlődtek, mint Nyugat-Európában és a nemesség egészében véve miért nem rendelkezett ideológiai és gazdasági dinamizmussal. Elismeri, hogy Kelet-Európa a világgazdaságban jelentős feladatot töltött be az adott időszakban, de hiányolja, hogy nem jellemzi a termelési módot. Még feudalizmusról vagy már kapitalizmusról van-e szó? Ez a kérdés, bár felvetődik a konferencián, nincs kellően megválaszolva és jelentősége megérdemli, hogy majd részleteiben is megvilágítsák.

Ism.: Š. Kazimir. — Historický časopis (Bratislava) 29, 1981:5. 743–745.
Azoknak az előadásoknak a kötetben történő kiadása ez a könyv, amelyek Budapesten, az 1976-ban tartott közös kollokviumon hangzottak el; a recenzor valamennyi előadást külön elemzi és értékeli. A gazdasági előadásokat túl egyoldalúaknak tartja.

Ism.: Evans, R.J.W. (Oxford) History, 68. 1983:222. 157.
A recenzor együtt ismerteti a fenti művet a La Pologne et la Hongrie aux 16–18e siècles (ed. Zimányi, Vera; Bp. 1981. Akadémiai K.) c. kiadvánnyal.
„Ez a két kötet az 1975-ben Rennesben, illetve az 1976-ban Budapesten megtartott konferenciák anyagát tartalmazza... Közös témák vannak ugyan, összehasonlító jellegű munka azonban alig akad. Egyetlen előadás – PETNEKI ÁRONÉ – foglalkozik Lengyelország és Magyarország tényleges összehasonlításával, – s bár a téma történéseért kiált – ez a tanulmány szívfájdítóan rövid művészeti összevetés. Mindössze ketten (Waczanski, Leskiewicz) adnak elemzést a Kelet- és Nyugat-Európa közti hasonlóságokról illetve különbségekről... Szerkesztői megjegyzések nincsenek, és nincsenek feljegyzett viták sem. Vajon elég-e ennyi az olvasónak ahhoz, hogy értelmes konklúziókat vonjon le magának? A tíz francia tanulmány alig megy túl azon, amihez a szakemberek egyébként máshol is hozzáférhetnek. A magyarokat mindkét kötetben hat cikk képviseli. Egy sor témában hasznos összefoglalást kapunk a frissen végzett kutatások eredményeiről (SZÉKELY, GY., KÖPECZI, B., BALÁZS, É.H., KOSÁRY, D., GRANASZTÓI, GY., PÉTER, K.). PACH, ZS.P. hozzátesz valamit a levantei kereskedelemmel kapcsolatos értékes kutatásaihoz, ZIMÁNYI, V. közlést tesz a 17. századi marhaexport statisztikai adatait, BENDA, K. előterjeszti a kálvinista ellenállási elméletéről szóló érdekes tanulmányát. A kíváncsi laikus érdekes dolgokra bukkanhat itt, de mindez könnyű fajsúlyú. A Magyar Akadémia, amely mostanában annyi gondosan elkészített és fontos történettudományi művet ad ki, nem engedhetné meg magának, hogy külföldön ilyen publikációk alapján ítéljék meg.”

Különböző jellegű konferenciák Magyarországon

Az 1975-ös mátraházi konferencia közreadott anyaga.

Les Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale. Actes du Troisième Colloque de Mátrahévíz 28 septembre – 2 octobre 1975. (Bp. 1977. Akadémiai K.)

Ism.: The English Historical Review, 1981. ápr. t. 96. f. 379. 448. (W.H. Zevadzki, Wolfson College, Oxford.)

ŠTRBAŇOVÁ, S.: Konference o vývoji vědy a techniky ve střední Evropě v letech 1848–1918 (Konferencia a tudomány és a technika fejlődéséről a Közép-Európában 1848–1918 között). Budapest, 1980. szeptember 16–19.

Ism.: Dějiny věd a techniky (Praha), 14. 1981:3. 188–189.

Néhány mondatos összefoglalása a nemzetközi tanácskozáson elhangzott referátumoknak és hozzászólásoknak, ill. a konferencia eseményeinek.

IV. Kézművesipartörténeti Szimpózium. Veszprém, 1980. december 1–2. Veszprém, 1981. 210.

Ism.: Špiesz, A. Historický časopis (Bratislava), 30. 1982:3. 490–491.

A konferencián elhangzott előadások, hozzászólások rövid tartalmi összefoglalása.

SOMKUTI, E. – ÉRI, I. – NAGYBÁKAY, P. (Szerk.): Internationales handwerksgeschichtliches Symposium. Veszprém, 20–24. 11. 1978. Veszprém 1979.

Ism.: Göttmann, Frank (Konstanz) Zeitschrift für Historische Forschung 8. 1981:3. 332–335.

A szimpozionon elhangzott előadások tartalmi ismertetése után a következőket írja a recenzens:

„Megállapítható, hogy a szimpózionon tartott referátumok egész sora továbbvezető ösztönzéseket ad. Ezzel szemben éppen ilyen sok előadás csupán leltárát nyújtotta a történelmi tényeknek, anélkül, hogy rendező szempontokra figyelt volna. A kinyomtatott részletek után ítélve, a vitának sem sikerült ezt a hiányt kiegyenlítenie. A kötet végén összegyűjtött gondolatok, amelyek a kézművestörténeti kutatás nemzetközi együttműködéséről és a magyar kézművestörténeti bizottság folyamatban lévő tervmunkáiról szólnak, világossá teszik, hogy az ismertetet rendező célok és kérdésfeltevések kidolgozásától – amely a történettudományon belül egy specializált kézművestörténeti kutatás helyét is meghatározhatná – még igen távol állnak. Egy ilyenfajta ülésen célszerű lett volna ezekkel a problémákkal is intenzíven foglalkozni és az ipartörténeti kezdetekről vitázni, ahogyan ezt Zatschek, Wernet és Abel megfogalmazta. Azonban ezzel a nemzetközi rendezvénnel fontos lépést tettek, legalább a közép-kelet-európai kézművestörténeti kutatás koordinálása érdekében. Kíváncsú lenne, ha a példa iskolát teremtené.”

ENYEDI, GYÖRGY – MÉSZÁROS, JULIA: Development of Settlement Systems (Studies in Geography in Hungary, 15) Bp. 1980. Akadémiai K.

Ism.: Kosinski, Leszek A. (Univ. of Alberta) Canadian–American Slavic Studies 15. 1981:4. 618–619.

„Az Enyedi és Mészáros által szerkesztett könyv a második magyar–brit földrajzi szeminárium előadásainak anyaga... A brit és a magyar szerzők által tartott előadások összehasonlítása során arra a következtetésre juthatunk, hogy az előbbieket inkább konceptuális aspektusokat tárgyaltak és gyakrabban használtak grafikonokat és diagramokat, míg az utóbbiak statisztikai vagy leíró elemzésekhez inkább térképeket, sőt fényképeket használtak. A brit földrajzósokat jobban foglalkoztatta a társadalmi aspektus, a magyarok pedig többnyire a fizikai és gazdasági mutatókkal érveltek.

A konferenciák anyagainak szerkesztőit mindig terheli az a nehéz feladat, hogy kiválogassák azokat a tanulmányokat, amelyek a potenciális olvasó számára értékes anyagot tartalmaznak. Kétségeim vannak afelől, hogy ez esetben a szerkesztők sikeresen jártak-e el. Mi vajon a haszna az előadásrészletek publikálásának, vagy olyan tanulmányok közzétételének, amelyek rövidségük miatt alkalmatlannak arra, hogy további tanulmányozások nélkül az olvasó megértse a koncepció lényegét?

A címben ismertetett témakörben érdeklődők hasznosnak találják a következő fejezeteket: W. Kirk: városi–vidéki folytonosság; L. Lackó: hatássférák meghatározása; E. Daróczi: a városi fejlődés adminisztratív és pénzügyi keretei; D. Clarke: a testületi szerkezet hatása a városi növekedésre; W.B. Fischer: Észak-Kelet Anglia településtervezése; J. Tóth: városfejlesztés a magyar puszta; A.

Blowers, Gy. Enyedi, B. Sárfalvi, P.T. Wheeler, M.J. Moseley különböző előadásai a vidéki fejlődésről. Nincs tárgymutató.”

HORVÁTH, PAVEL: Poľnohospodárstvo na Slovensku v období rozkladu feudalizmu (Szlovákia mezőgazdasága a feudalizmus bomlása idején). – Hospodárské dejiny (Praha) 7. köt. 1981. 289–311.

1979. szeptemberében Prágában rendezett csehszlovák–jugoszláv történész tanácskozáson elhangzott előadás elsősorban Szlovákiának az összmagyarországi, ill. a monarchián belül végbemenő mezőgazdasági fejlődésben betöltött szerepét és jelentőségét vizsgálja a 18. század végétől a 19. század közepéig.

SEDLÁK, FRANTISEK: Názory na poddanskú otázkú a jej riešenie v druhej polovici 18. a na začiatku 19. storočia na Slovensku (A jobbágy-kérdésre és megoldására vonatkozó nézetek Szlovákiában a 18. század második felében és a 19. század elején) – Hospodárské dejiny (Praha) 7. köt. 1981. 339–363.

Prágában 1979. szeptemberében megtartott csehszlovák–jugoszláv történész tanácskozáson elhangzott beszámoló a jobbágy-kérdés megreformálására irányuló törekvéseket és nézeteket elemzi, főleg Hajnóczy, Berzeviczy és Kollár nézetei és véleménye alapján.

ŠPIESZ, ANTON: Mesto v hospodársko-sociálnom živote Slovenska v 18. storočí (Város a 18. századi Szlovákia gazdasági-társadalmi életében) – Hospodárské dejiny (Praha) 7. köt. 1981. 269–288.

A csehszlovák–jugoszláv történész tanácskozáson (Prága, 1979. szept.) elhangzott előadás a szlovák marxista történetírásnak a problémára vonatkozó legújabb kutatásainak eredményeit összegzi, s szerinte először közöl pontos adatokat az 1780 körüli szlovákiai városok és lakosságuk számára vonatkozóan.

KUČEROVÁ, KVETOSLAVA: Vzťah mesta a dediny na Slovensku v 18. storočí (A város és a falu viszonya a 18. századi Szlovákiában) – Hospodárské dejiny (Praha) 7. köt. 1981. 227–240.

Prágában 1979. őszén, a csehszlovák–jugoszláv történész tanácskozáson tartott beszámoló a szlovákiai város és vidék, ill. falu kölcsönös kapcsolatát vizsgálja, elsősorban a fejlődés sajátos vonásait veszi számba, s utal a probléma kutatásának néhány módszertani kérdésére is.

VOZÁR, JOZEF: Banská a priemyselná výroba na Slovensku v období prechodu od feudalizmu ku kapitalizmu (Bányászat és ipari termelés Szlovákiában a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában). – Hospodárské dejiny (Praha) 7. köt. 1981. 147–152.

A csehszlovák–jugoszláv történész bizottság 13. ülésszakán (Prága, 1979. szept.) tartott előadás főleg a szlovákiai levéltárakban végzett kutatások alapján a bányászatnak és az ipari termelésnek főleg azokat a vonásait vizsgálja, amelyek jelentős szerepet játszottak a feudális termelési viszonyok aláadásában és megszűntetésében, valamint a kapitalista termelési viszonyok kialakulásában és fejlődésében.

MARSINA, RICHARD: Problémy a úlohy slovenských dejín v stredoveku (10. storočie – 1526). (A középkori szlovák történelem problémái és feladatai. A 19. századtól 1526-ig.) – Historický časopis (Bratislava) 30, 1982:1. 27–33.

A Szlovák Történelmi Társulat VIII. kongresszusán elhangzott hozzászólásában

Marsina a szlovák kora-középkor történetével foglalkozó szlovák marxista historiográfia 1976–1980 között elért eredményeit összegzi és értékeli, s a készülő új Szlovákia története szintézisének megírásával kapcsolatban a még megoldásra váró legfontosabb feladatot négy pontban foglalja össze: 1/ az új szintézis igényesebb formában – a magyar és a közép-európai összefüggéseket alaposan figyelembe véve kell elkészíteni; 2/ a szlovákok eredetének kérdését még részletesebben tisztázni; 3/ a kora-középkori források kiadatását rendszeressé tenni; 4/ a szlovák lakosság kontinuitásának kérdését vitathatatlan módon és véglegesen megoldani.

VOZÁR, JOZEF: Klúčové otázky slovenských dejín v 16–18. storočí (A 16–18. századi szlovák történelem kulcs-kérdései). – Historický časopis (Bratislava) 30, 1982:1. 34–40.

A Szlovák Történelmi Társulat VIII. kongresszusán elhangzott referátum a 16–18. századi szlovák történelem problémáival foglalkozó történetesek eddigi kutatási eredményeiből kiindulva próbálja meg az új történeti szintézis megírását elősegítő megoldásra váró feladatokat felvázolni. Foglalkozik a szlovák nemzet története megírása etnikai-territoriális kérdéseivel, az uralkodó nemzet – e korszak vonatkozásában tehát a magyar nemzet – a szlovák nemzet történetében elfoglalt helyével, kiemelve, hogy a többnemzetiségű államok alaposabb vizsgálatot igényelnek: az uralkodó nemzet a maga hatalmi – uralkodó – funícióját a fejlődés mely fázisában és milyen formában gyakorolta, s ez az adott korszakban éppen melyik területen érvényesült leginkább. A felszólaló szerint az elkövetkezendő időben behatóan kell foglalkozni azzal a kérdéssel, hogy az új szintézis megírásánál a magyar történelem, vagy pedig a szlovák történelem keretéből kiindulva kell a problémákat megoldani? Ehhez tartozik az is, hogy milyen mértékben kell a magyar történelmet szlováknak tekinteni; a gazdaság történetén kívül (s a legkidolgozottabb területe a szlovák nemzeti történelemnek) a kulturális, ideológiai és politikai eseményeknek az eddigieknél sokkal nagyobb figyelmet kell szentelni, főleg a korszak sajátos problémáit illetően: a török expanziót, a reformációt, az ellenreformációt, a szlovák feudális nemzet, ill. a szlovák nemzeti tudat fejlődését, valamint a korabeli nemzetiségi viszonyok kérdését.

HALAGA, R. ONDREJ: K problematike najstarších dejín Slovenska (Szlovákia legrégebb története kérdéséhez). – Historický časopis (Bratislava) 30, 1982:1. 85–87.

MARSINA, RICHARD: O diskusii k obdobiu staršieho feudalizmu (A korai feudalizmusról folytatott vitáról). – Historický časopis (Bratislava) 30, 1982:1. 177–178.

MATULA, VLADIMIR: Záver zo sekcie rozvítiého feudalizmu (A fejlett feudalizmus témájával foglalkozó szekció vitájáról). Historický časopis (Bratislava) 30, 1982:1. 178–181.

BUTVIN, JOZEF: Záverečné slovo z obdobia zostreného národnostného útlaku, 1848–1918 (Az 1848–1918 közötti időben megnyilvánuló fokozott nemzetiségi elnyomásról folytatott vitán elhangzott zárszó). – Historický časopis (Bratislava) 30, 1982:1. 181–183.

JUCK, L'UBOMIR: K problematike pracovania dejín na Slovensku v stredoveku (A középkori szlovákiai városok feldolgozásának kérdéséhez). – Historický časopis (Bratislava) 30, 1982:1. 83–85.

A Szlovák Történelmi Társulat VIII. kongresszusán előadott referátumhoz kapcsolódó hozzászólás szintén az eredmények felmérésével és a megoldásra váró feladatokkal foglalkozik.

ŽEMLIČKA, JOSEF: Konference „Národnostní slčzení měst na Slovensku za feudalismu” („A városok nemzetiségi összetétele Szlovákiában a feudalizmusban” témára rendezett konferencia), Sztrecsény, 1981. június 9–12. – Československý časopis historický (Praha) 29, 1981:5. 800.

A konferencián elhangzott előadás, korreferátum cím-szerű bemutatása.

Konferencia o národnostnej štruktúre miest za feudalizmu v Žiline (A városok feudalizmus-kori nemzetiségi struktúrájáról Zsolnán rendezett konferencia), 1981. június 9–12. – Historický časopis (Bratislava) 30, 1982:2. 456–360.

Zsolna alapításának 600. évfordulója alkalmából rendezett konferencián elhangzott előadások, hozzászólások részletes bemutatása.

HALAGA, ONDREJ R.: Význam nadregionálnych trhov v ekonomike Slovenska v stredoveku (Az interregionális piacok jelentősége a középkori Szlovákia gazdaságában). – Historické štúdie (Bratislava) 25. köt. 1981. 151–174.

A cikk „A város és piac a feudalizmusban” témára (Bazin, 1977. június 2–3.) rendezett nemzetközi konferencián tartott előadás egy része, a középkori (11–13. századi) szlovákiai bel- és külpiaci viszonyokkal foglalkozik, de röviden érinti a koraközépkori piac néhány alapvető ismervét. Bőséges irodalom (szlovák és nemzetközi) kritikai feldolgozás alapján a középkori piac tipikus vonásainak összehasonlítására vállalkozott.

IV. Segéd tudományok

Kronológia

VINCZE, EDIT S. és koll.: Új erők születése (A magyarországi munkásmozgalom történetének kronológiája a dualizmus és a két forradalom időszakában, 1868–1919. aug. 1.). Bp. 1979. Akadémiai K. 861.

Ism. P. Hapák. – Historický časopis (Bratislava) 29, 1981:4. 591–592.

Csak tartalmilag mutatta be a kötetet.

Könyvtárügy

SOPKO, J.: Stredoveké latinské kódexy v slovenských knižniciach (Stredoveké kódexy slovenskej proveniencie, I.). (Középkori latin kódexek a szlovák könyvtárakban. Szlovák eredetű középkori kódexek, I.), Martin, 1981. Matica slovenská, 304.

Ism.: Čičaj, V. – Historický časopis (Bratislava) 30, 1982:3. 164–166.

A szlovákiai könyvtárakban, levéltárakban és múzeumokban féltve őrzött kódexekről készült kötet, amely részletes áttekintést ad a szlovák eredetű középkori kódexekről, részletes tartalmi és kritikai bemutatása.

ZSÁMBOKI, L.: A selmeci műemlék-könyvtár.; uő: Die schemnitzer Gedenkbibliothek von Miskolc in Ungarn. Miskolc, 1976. 73., ill. 1978. 108.

Ism.: Vozár, J. – Historický časopis (Bratislava) 29, 1981:1. 151–153.

KÖRMENDY, K.: A Knauz-hagyaték kódextöredékei és az esztergomi egyház középkori könyvtárának sorsa. Bp. 1979. Akadémiai K. 149.

Ism.: J.S. – *Historický časopis* (Bratislava) 29, 1981:2. 300–301.

CSAPODI, CS.: Magyarország a bécsi Österreichische Nationalbibliothekban. Magyar Könyvszemle, 1979. 95. évf. 391–400.

Ism.: J.S. – *Historický časopis* (Bratislava) 29, 1981:2. 293–294.

Csak tartalmi áttekintés.

Emlékkönyvek, megemlékezések

RÁDAY PÁL (1677–1733). In: Előadások és tanulmányok születésének 300. évfordulójára. Bp. 1980. 462.

Ism.: Kazimír, Š. – *Historický časopis* (Bratislava) 30, 1982:5. 672–763.

A kötet rövid tartalmi bemutatása; a munkát a korszakkal foglalkozó történészek és szakemberek figyelmébe ajánlja, mivel a kötet egy olyan személy életével és működésével foglalkozik, akinek jelentős hatása volt Szlovákia politikai és kulturális fejlődésére.

Ünnepi tanulmányok Sinkovics István 70. születésnapjára. Bp. 1980. 437.

Ism.: J.K. – *Historický časopis* (Bratislava) 30, 1982:2. 354.

A tanulmánykötet rövid tartalomjegyzék-szerű bemutatása.

Jogtörténeti tanulmányok. (Emlékkönyv Csizmadia Andor hetvenedik születésnapjára.) Szerk.: ÁDÁM A., BENEDEK F., SZITA J., Pécs, 1980. 432.

Ism.: Potemra, M. – *Historický časopis* (Bratislava) 30, 1982:5. 744–746.

A tanulmánykötetben közölt tanulmányok részletes tartalmi összefoglalása.

HAPÁK, P. – KARPAT, J.: Kemény G. Gábor (1915–1981). – *Historický časopis* (Bratislava) 30, 1982:2. 368.

Életének és munkásságának rövid méltatása.

V. Általános történeti művek

BEREND T. IVÁN – RÁNKI GYÖRGY: East Central Europe in the 19th and 20th Centuries. (Bp. 1977. Akadémiai K. 161.)

Ism.: Kristof, Ladis K.D. – *Slavic Review* 40. 1981:1. 139–140.

A recensens három könyvet ismertet ebben a cikkben, jelen művet egy, a román kommunista párttól Romániában megjelent tanulmányt, valamint Molnár Miklós (Svájc) A Short History of the Hungarian Communist Party c. könyvét. „A kötet állítólag laikusok számára készült, de akár az amerikai egyetemi hallgatók számára is írható volt. Olcsó paperback kiadásban minden bizonnyal szívesen oktatnának belőle történelmet vagy akár politikatudományt, mivel kitűnően pótol egy meglévő hézagot. A jelenkori történelemmel (kelet-európai) foglalkozó kurzusok időről időre megbuknak, mivel a diákok nem rendelkeznek elegendő háttérismerekkel és az instruktoroknak nincs idejük illetve nincsenek meg a szükséges eszközök ahhoz, hogy egy-két heti előadással a diákokat erről tájékoztassák. Ebben a rövid, szinte egységesen jól megírt kötetben, két ismert magyar gazdaságtörténész nyújt teljes képet a lengyelországi, a csehszlovákiai, a magyar, a román, a jugoszláv és a bolgár politikai, gazdasági és kulturális eseményekről 1848 és 1945 között. Az eseményeket természetesen nagyvonalakban tárgyalja, de az írók nagyszerűen ismerik a terület történelmét és tudják hogyan, és mit kell általánosítani ahhoz, hogy a történelem folyamatát érthetővé tegyék. Ezen túlmenően összehasonlításokat tesznek a különböző országok fejleményei között.

Nemzeti vagy egyéb elfoglaltság nem érezhető, kivéve talán ha Oroszországról, és különösen a Szovjetunióról van szó, és néhány tény és esemény mellett említés nélkül mentek el."

Ism.: Sundhaussen, Holm (München) – Südost-Forschungen, XL. 1981. 365–366.

A recenziens ismerteti a kötet tartalmát és csak lábjegyzetben utal néhány kisebb tartalmi kérdésekre és a tulajdonnevek és fogalmak átírásának problematikájára.

Várostörténeti tanulmányok

SPIRA, GYÖRGY – VÖRÖS, KÁROLY: Budapest története a Márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig (Budapest története, vol. 4.) Bp. 1978. Akadémiai K.

Ism.: Barany, George (Univ. of Denver) – Slavic Review, 40. 1981:1. 137–138.

„Ez a nagy terjedelmű, szépen illusztrált könyv, része a neves régész, Gerevich László által szerkesztett több kötetes sorozatnak, amelynek célja, hogy áttekintse a magyar főváros területén létrejött emberi települések fejlődését az őskortól napjainkig. A szóbanforgó kötet, számszerint a sorozat negyedik kötete. A két kiváló magyar történész műve. ...

A kötet első nagy részét az 1848–49-es forradalom legkitűnőbb magyar ismerője, Spira György készítette, akinek a Széchenyi Istvánról 1974-ben készített monográfiája (A Hungarian Count in the Revolution of 1848) nagyszerű angol fordításban is rendelkezésünkre áll. Spira fejezete, ami a recenzió tárgyát képező mű bevezetőjeként szolgál, rövid összefoglalást nyújt az ez után következő tanulmányról, ami Pest lakosságának helyzetét elemzi a forradalom előtt és alatt, valamint a győztes osztrák hadsereg főparancsnokának, Haynau katonai diktatúrája alatt. ...

A könyv ezt követő három nagy fejezete egyenként kb. húsz-harminc évet tekint át. Ez Vörös Károly gondos munkája. ...

A könyvnek mind a négy fejezetét bibliográfiai hivatkozások bőséges listája egészíti ki. A tartalomjegyzék, valamint az illusztrációk listája angol és orosz nyelvű fordítással is kiegészül. Hasznos lett volna a munkát névmutatóval is kiegészíteni."

VLACHOVIC, PAVOL: Hsopodárske a sociálne problémy miest v Panónii v 4–5. storočí (A 4–5. századi pannóniai városok gazdasági és társadalmi problémái). – Historický časopis (Bratislava) 30, 1982:3. 376–394.

A cikk a rendelkezésre álló igen gyér korabeli adat, főleg a régészeti ásatások eredményei, valamint Ammianus Marcellinus, antik szerző műve alapján az eddig alig feldolgozott kérdéskörrel foglalkozik: a pannóniai városok gazdasági és társadalmi fejlődéséről ad áttekintést a római birodalom politikai hanyatlása, bomlása, majd végleges széthullása idején. Bőven hivatkozik a korral foglalkozó magyar történeteszek (főleg Mócsy A., Póczy K., Barkóczy L.) kutatásának eredményeire is.

GRANASZTÓI GYÖRGY: A középkori magyar város. Bp. 1980. Gondolat K. 276.

Ism.: Kazimír, Štefan. – Historický časopis (Bratislava) 30, 1982:3. 466–468.

A munkát fejezetek alapján tartalmilag tekinti át, s néhány fejezethez bíráló megjegyzést fűz. Véleménye szerint a 4. (s részben a 3.) fejezet címe nem egészen

fedti a tartalmat. A városok politikai súlyának alacsony volta a gazdasági gyengeség s később a gazdasági hanyatlás eredménye, ill. következménye; a recenzor szerint az 5. fejezetbe nehezen illeszkedik a lakosság számának alakulására vonatkozó rész, sőt ez nem is tartozik ide! Kifogásolja az objektív értékelés hiányát ebben a fejezetben. A belföldi áru-forgalom (piac, vásár) szervezeti oldalát a szerző eléggé hiányosan tárgyalja, pedig a magyar városok számára a belföldi kereskedelem mindig nagyobb jelentőségű volt a külkereskedelemtől. Hiányolja a városok mai elnevezésének a feltüntetését, ill. a névmutatót. Egészében véve a munkát pozitívan értékeli és mint népszerűsítő munkát igen hasznosnak tekinti.

HORVÁTH, PAVEL – SEDLÁK, FRANTIŠEK: Zeme pánske mestá a mestečká a ich prínos pre feudalizmus (A szabad királyi városok és kisvárosok és hozzájárulásuk a szlovák nemzetiség fejlődéséhez a kései feudalizmusban). – *Historický časopis* (Bratislava) 29, 1981:6. 877–896.

A szerzők a szabad királyi városoknak a reformációt követő időben bekövetkezett gazdasági fellendülését, a városok szlovák jellegének, lakosság-összetételének alakulását, ill. ezeknek a városoknak a szlovák értelmiség kinevelésében, s a szlovák értelmiségnek a szlovák nemzeti mozgalomban és a szlovák nemzeti megújulásban betöltött szerepét vizsgálja az 1770-es évek végétől.

MARSINA, RICHARD: O národnostnej štruktúra stredovekých miest. (K 600. výročiu výsad pre žilinských Slovákov.) (A középkori városok nemzetiségi struktúrájáról. A zsolnai szlovákoknak adott privilégium 600. évfordulójára.) – *Historický časopis* (Bratislava) 29, 1981:5. 681–696.

A cikk bevezető része a szlovákiai – magyarországi városok nemzetiségi összetételének arculatát vázolja a 14. századtól a 15. század végéig, kiemelve, hogy a városi tanácsok vezető rétege főleg a gazdaságilag legerősebb német polgárok közül kerül ki (a bírói cím öröklődik). A szerző I. Lajos 1381-ben kibocsátott privilégiumának előzményeit és következményeit vizsgálja. Aláhúzza, hogy a szlovákoknak nyújtott kiváltság 1430-as évek elején nem igen érvényesült – okait külön elemzi –, csak az ezt követő évtizedekben került sor a városi tanácson belül a paritásos képviselet (a németek és a szlovákok részvételének a) megvalósítására, de ez is csak lassan és fokozatosan valósult meg. Viszont a 16. század végén a német elem – a szlovákok javára – szinte teljesen visszaszorult.

GRANASZTÓI GYÖRGY: Kassa társadalma (1549–1557) a korrespondencia-elemzés tükrében. In: Századok, 1980. 114. évf. 4. sz. 615–660.

Ism.: Š. Kazimir – *Historický časopis* (Bratislava) 29, 1981:4. 587–588.

A tanulmány részletes tartalmi bemutatása végén a recenzor megjegyzi, hogy a történelmi „összefüggések elemzésé”-nek a legmodernebb számítástechnikai eszközök alkalmazásával sem lehet valami szenzációs eredményt elérni, mert szerinte a történelmi jelenségeknek ilyen módszerrel történő vizsgálata csak nagyobb történelmi korszakok kutatásánál lehet igazán eredményes.

DEMONET, MICHEL – GRANASZTÓI GYÖRGY: Une ville de Hongrie au milieu du XVIe siècle (analyse factorielle et modèle social). (Egy magyar város a XVI. század közepén: faktorális analízis és társadalmi modell.) *Annales ESC* 37. 1982:3. 523–551.

A szerzők a faktorális analízist arra használják fel, hogy a Kassa városában 54 lakott házat sorra véve (ezt megkönnyíti a lakók ránk maradt névsora), bizonyos

gazdasági és demográfiai jelentőséget leírjanak. 1549 és 1557 között Kassa városában elsősorban felső- és középosztálybeli elemek laktak. A két réteg egyensúlyi helyzetét fejezi ki a jellegzetes polgári életstílus és a városi élet hermetikus zártsága, ami annyira jellemző a magyar feudalizmusra.

MARECKOVÁ, MARIE: Majetková struktúra samostatných žien v Bardějove v prvej polovine 17. storočia (A bártfai egyedülálló nők vagyoni struktúrája a 17. század első felében). — *Historický časopis* (Bratislava) 29, 1981:2. 244–258.

Az 1603, 1619, 1645-ös városi adókönyvek alapján — a történeti-statisztikai módszer segítségével — a szerző (számos táblázattal és kimutatással alátámasztva) a 3600–3900 lakosú, gazdaságilag stagnáló Bártfa helyzetének fokozatos romlásáról, az egyedülálló nők — akik a város szegény rétegeihez tartoztak — gazdasági, társadalmi és jogi helyzetéről tájékoztat.

KAZIMIR, ŠTEFAN: Mincovanie v Bratislave v období feudalizmu (A pozsonyi pénzverés a feudalizmus korszakában). — *Historický časopis* (Bratislava) 30, 1982:2. 250–271.

Eddig javarészt feldolgozatlan levéltári anyag, elsősorban a bécsi állami levéltárban végzett kutatások során feltárt adatok alapján a szerző áttekintést ad a pozsonyi pénzverés történetéről a 11. századtól a 18. század elejéig. Ezen belül azonban a legnagyobb figyelmet az eddig alig, vagy pedig egyáltalán fel nem dolgozott korszakra, a Mohács utáni évszázadok pozsonyi pénzverésének a történetére fordítja.

KOHÚTOVÁ, MÁRIA: K vývoju obyvateľstva na Záhori v prvej polovici 18. storočia (Adalék a lakosság számának gyarapodásához a Záhori vidékén a 18. század első felében). — *Historické štúdie* (Bratislava) 26. köt. 1982. 111–129.

A szerző az 1715–1720 közötti állami összeírás adatai, valamint nyolc Nyitra megyei település anyakönyvi adatai (a 17. század végétől a 18. század közepéig — helyenként bizonyos évek kihagyva, vagy hiányos bejegyzések) alapján arra a megállapításra jut, hogy a rendelkezésére álló adatok alapos elemzése erősen megkérdőjelezi Acsádynak azt a megállapítását, hogy a 18. század első felében a lakosság száma jelentősen emelkedett, mert e Nyitra megyei adatok is az ellenkezőjét, vagy legalábbis a mérsékelt növekedést támasztják alá.

Jogtörténet

Csak tartalmi összefoglalást adnak:

GERICS, J.: Az universitas középkori jogtörténetéhez. In: Vasi Szemle, 1979. 33. 4. sz. 580–584.

Ism.: Karpat, Jozef. — *Historický časopis* (Bratislava) 30, 1982:3. 481.

CSIZMADIA, ANDOR: Jogi emlékek és hagyományok. (Esszék és tanulmányok.) Bp. 1981. 504.

Ism.: Potemra, M. — *Historický časopis* (Bratislava) 30, 1982:6. 888–890.

Jogtörténeti tanulmányok, 4. Bp. 1980. Közg. és Jogi K. 352.

Ism.: *Historický časopis* (Bratislava) 29, 1981:3. 440–441.

Csupán a kötet tartalomjegyzékét adja.

SZABÓ TERÉZ: The Unification and Differentiation in Socialist Criminal Justice. Bp. 1978. Akadémiai K.

Ism.: Smith, Gordon B. (Univ. of South Carolina) – Canadian American Slavic Studies 15. 1981/4. 616–617.

„... Bár a könyv több érdekes kérdést tárgyal, nem tartalmaz elemzést. A tanulmány potenciális értéke többnyire abban rejlik, hogy általánosítható a többi kelet-európai rendszerekre, ugyanakkor csak felszínes összehasonlításokra ad alkalmat. A tanulmány jórészt a magyar jogrend történeti és erősen technikai jellegű fejlődését mutatja be 1896-tól.

A könyv másik fogyatéka az, hogy nem mutatja be teljességében a büntetőjogi rendszert. A három utolsó fejezet részleteiben és differenciáltan ismerteti az előzetes nyomozást, és a bírósági szakasz tényleges eljárását, ugyanakkor nem szentel figyelmet a büntetőeljárás további szakaszaira, az ítéletre, a fellebbezésre, a jogorvoslati kérdésekre, a feltételes szabadonbocsátásra és a mentesítésre. Bár a jog és az igazgatás kapcsolatának lényeges területeit érinti a tanulmány, mégsem oszlatja el az olvasó kételyeit a differenciált szocialista rendszerű büntetőjog terén megvalósított polgári jogok védelmével kapcsolatosan. Azok a szakemberek számára, akik a magyar és a kelet-európai jog technikai aspektusaiban érdekeltek, a tanulmány hasznos és örömmel fogadott adalék. Érdemei azonban kevésbé szembetűnőek azon szakemberek számára, akik széleskörű összehasonlító jogi illetve büntetőjogi megközelítésre számítanak.”

Eszmetörténeti tanulmányok

BĚLINA, PAVEL: Teoretické kořeny a státní praxe osvícenského absolutismu v habsburské monarchii (A felvilágosult abszolútizmus elméleti gyökerei és államgyakorlata a Habsburg Monarchiában). – Československý časopis historický (Praha) 29, 1981/6. 879–905.

A külön bevezető részt is tartalmazó tanulmány első része a felvilágosult abszolútizmus államtudományi és nemzetgazdasági koncepcióinak fejlődésével, a második rész pedig a felvilágosult abszolútizmus állami gyakorlatának alakulásával foglalkozik. A különálló befejező rész a tanulmány főbb következtetéseit összegzi.

CSÁKY, MORITZ: Von der Aufklärung zum Liberalismus: Studien zum Frühliberalismus in Ungarn (A felvilágosodástól a liberalizmusig: tanulmányok a magyarországi korai liberalizmusról). – Vienna, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1981.

Ism.: Spira, Tamás (Univ. of Prince Edward I.) The American Historical Review, 87. 1982/4. 1131–1132.

A recenzor másfél oldalon keresztül tartalmi ismertetést ad a műről. Véleménye szerint, bár a könyv jól megírt, és hasznos a szakemberek számára, a magyar reformkor történelme továbbra is feldolgozásra vár.

Ism.: Be. P. – Československý časopis historický (Praha) 30, 1982/5. 764.

A monográfiát, amely az 1795–1825 közötti időszakban vizsgálja a felvilágosodás és a korai liberalizmus problémáját Magyarországon, a recenzor pozitívan értékeli, még akkor is, ha a szerző által feltett fő kérdésre: „Kései felvilágosodás vagy korai liberalizmus?” nem kapjuk meg a választ.

MEZEY, L.: Deákság és Európa. (Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata.) Bp. 1979. Akadémiai K. 282.

Ism.: Sopko, J. – *Historický časopis* (Bratislava) 30, 1982:5. 736–739.

A 11 fejezetből álló munka tartalmi ismertetésén túl a recenzor számos kritikai megjegyzést fűz a könyvhöz. A legértékesebbnek az első 4 fejezetet tekinti, viszont úgy látja, hogy sok az elnagyolt rész a munkában. Pl. a Nagymorva-birodalom történetét érintő bekezdéseket is, – a recenzor szerint – a szerző a kereszténység felvétele kérdésének elemzésénél teljesen figyelmen kívül hagyja a nagymorva hatást. Nem ismeri a témára vonatkozó legújabb cseh és szlovák régészeti és történeti kutatások eredményét. A munkát egészben véve pozitívan értékeli, de használatát csak bizonyos kritikai fenntartásokkal javasolja.

Nemzeti–nemzetiségi kérdés

A magyar nemzet fejlődése

NIEDERHAUSER, EMIL: Formovanie sa maďarského národa vo východo-európskych podmienkach (A magyar nemzet kialakulása a kelet-európai körülmények között). – *Historický časopis* (Bratislava) 29, 1981:2. 182–194.

A cikk a magyar nemzet fejlődése legfőbb ismérveit és tényezőit – a kelet-európai fejlődésben fellelhető analógiákat is figyelembe véve – veszi számba a 18. század végétől 1848-ig, vagyis az olyan nemzetek kialakulását vizsgálja, ahol a politikai, gazdasági stb. vezető szerep a feudális uralkodó osztály kezében volt; a szerző e folyamat politikai, nemzet-tudati, nyelvi stb. ismérveit, a soknemzetiségű Magyarország fejlődése sajátos vonásait tárgyalja.

ŠMERDA, MILAN: K typologii národů habsburské monarchie v 1 polovině 19. století (Adalék a Habsburg Monarchia nemzeteinek tipológiájához a 19. század első felében). – *Hospodářské dějiny* (Praha) 7. köt. 1981. 31–43.

A szerző az újkori – az 1848-as forradalom előtti – nemzetek kialakulásának egyik alapvető vonását, nevezetesen a társadalom polgári átalakulásában játszott szerepét és eredményeit vizsgálja a Habsburg Birodalom nemzeteinek nyugati és keleti csoportja vonatkozásában. Részletesen kitér a magyar nemzet polgári átalakulásának kérdésére, főleg a nemzetek két csoportja között megnyilvánuló különbségek, eltérések okainak és következményeinek feltárására.

BAK, JÁNOS – BAK-GARA, ANNA: The Ideology of a „Millennial Constitution” in Hungary (A „milleniumi alkotmány” eszméje Magyarországon). – *East European Quarterly*, 15. 1981:3. 307–326.

A cikk a magyar „ezer éves alkotmány” eszméjének hátterét és politikai jelentőségét ismerteti.

Az MSzDP nemzetiségi politikája

KENDE, J.: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt nemzetiségi politikája 1903–1919. Bp. 1978. Akadémiai K. 121.

Ism. Hapák, Pavel. – *Historický časopis* (Bratislava) 29, 1981:1. 130–132.

Fejezetenkénti részletes tartalmi ismertetés: a munkát egészében véve pozitívan értékeli és hasznosnak tartja a szlovák történészek számára is, de véleménye szerint a szerző túl kevés forrásanyagot használt fel, abból a rendelkezésére álló és felhasználható, hozzáférhető dokumentum-tömegből, amellyel a magyarországi nem magyar szociáldemokrata mozgalomra vonatkozó következtetéseit jobban alá tudta volna támasztani.

Német nemzetiség Magyarországon

ÁCS, ZOLTÁN: Die Deutschen in Gyula im 18. Jahrhundert (A németek Gyulán a 18. században). – Südostdeutsches Archiv, 22–23. 1979–1980. 38–61.

A szerző a Gyulára települt németek jogi- és gazdálkodási viszonyait mutatja be a 18. század folyamán. Érinti a gazdasági asszimiláció és az életmód kérdéskörét is. Megvizsgálja továbbá, hogy a németeknek mennyire sikerült a soknyelvű, sok-nemzetiségű népességbe beilleszkedni.

STEINACKER, RUPRECHT: Betrachtungen zur Nationalen Assimilation des deutschen Bürgertums in Ungarn (Elmélkedések a német polgárság nemzeti asszimilációjáról Magyarországon). – Südost-deutsches Archiv, 22–23. 1979–1980. 62–89.

A német nemzetiség „elmagyarosodási” folyamata a 19. században, főképpen a városokban. A szerző számos, e kérdéskörrel kapcsolatos magyar forrásmunkára, statisztikára, tanulmányra hivatkozik.

KALMÁR, I. GYÖRGY: Szociáldemokrácia, nemzeti és nemzetiségi kérdés Magyarországon (1900–1914). Bp. 1976. Akadémiai K. 248.

Ism.: Spira, Thomas (Charlottetown, Canada) – Südost-Forschungen, XL. 1981. 374–376.

A cikk ismerteti a kötetben felvetett fontosabb kérdéseket. Hangsúlyozza, hogy alapos kutatómunka előzte meg a könyv megírását, amely értékes tanulmány egy nehéz és bonyolult témáról.

KÖVÁGÓ, LÁSZLÓ: Kisebbség – nemzetiség. Bp. 1977. Kossuth K. 157.

Ism.: Révész László. – Ungarn-Jahrbuch, 11. 1980–1981. 209–210.

„A második világháború után a nagyhatalmak a kisebbség – védelem ellen voltak; Kővágó az USA és Anglia szemére veti, hogy a kisebbség-védelem helyett az asszimilációért szálltak síkra... Említeni kellett volna, hogy az 1966-ban az ENSZ által elfogadott fakultatív jegyzőkönyvet – a Nemzetközi Szerződésekkel összefüggésben – egyetlen szocialista állam sem írta alá, éppen a külföldi beavatkozás veszélye miatt. A kisebbségi jogok megsértése esetén ugyanis a kisebbségeknek joguk lenne az illetékes ENSZ-szervezethez fordulni.”

Révész szerint a Szovjetunió nemzetiségi politikájáról nem nyújtott teljes képet.

SCHÖDL, GÜNTER: Varianten deutscher Nationalpolitik vor 1918. Zur politischen Organisation und Programmbildung deutscher Minderheiten in Ost- und Südosteuropa (A német nemzeti politika változatai 1918 előtt. A német kisebbségek politikai szervezeteihez és programjuk kialakulásához Kelet- és Délkelet-Európában). – Südostdeutsches Archiv, 22–23. 1979–1980. 104–127.

A szerző megvilágítja: 1/ bismarcki-vilmosi; 2/ nemzeti-liberális; 3/ „Népi” – „all-deutsch”; 4/ német-nemzeti; 5/ Schönerer-féle allddeutsch; 6/ „Schutzvereine” politika keletkezése körülményeit, funkcióit, programját, fő politikai-ideológiai jellemzőit. Érinti a magyarországi német nemzetiséget is.

KOLEJKA, JOSEF: Národnostní otázky v rakouské monarchii v období „jara národů”. I. Poštavení a cíle hnutí německých Rakušanů a Mad’arů (A nemzetiségi kérdés az osztrák monarchiában a „népek tavasza” idején: I. A német

osztrákok és magyarok mozgalmának helyzete és célja). – *Casopis Matice moravské* (Brno) 100. 1981:1–2. 77–100.

A tanulmány az osztrák németek és a magyarok mozgalmának politikai programját a nemzetiségi viszonyok alakulásának, ill. a nemzetiségi mozgalmak céljainak szemszögéből vizsgálja 1848 márciusa és júniusa között; a cikk befejező – harmadik – része a magyarországi események, a magyar liberálisok és radikálisok politikai programját és célját elemzi.

SEEWANN, GERHARD: *Das Ungarndeutschtum der Zwischenkriegszeit im Spiegel der internationalen Nachkriegsliteratur* (A magyarországi németiség a két világháború között a háború utáni nemzetközi irodalom tükrében). – *Südostdeutsches Archiv*, 22–23. 1979–1980. 128–151.

A szerző a magyarországi német nemzetiség 1919 és 1941 közötti helyzetét mutatja be, megjelent könyvek, monográfiák, tanulmányok alapján. Számos magyar dokumentumkötetre, összefoglaló műre utal. A hazai szerzők közül Tilkovszky-ra hivatkozik a legtöbbet.

TILKOVSZKY, L.: *Ungarn und die deutsche „Volksgruppenpolitik“ 1938–1945*. Bp. 1981. Akadémiai K. 368.

Ism.: V. La. – *Československý časopis historický* (Praha) 31, 1983:1. 126.

A munka néhány mondatban való bemutatása.

Szlovák nemzeti tudat alakulása

KUBINYI, ANDRÁS: *Národnostné pomery miest centrálneho Ukorska v stredoveku* (A központi Magyarország városai nemzetiségi viszonyai a középkorban). – *Historický časopis* (Bratislava) 1982:6. 847–858.

A cikk az Esztergom, Székesfehérvár és Buda által körülhatárolt háromszög, ill. Pécs és Szeged környéke városai nemzetiségi összetételét vizsgálja a 12. század végétől 1439-ig.

HALAGA, ONDREJ R.: *Vývoj jazykovo-národnostnej štruktúry Košice* (Kassa nyelvi-nemzetiségi struktúrájának fejlődése). – *Historický časopis* (Bratislava) 30, 1982:4. 588–604.

A cikk a város lakosságának nyelvi és nemzetiségi összetételét a 13. századtól a 19. század közepéig vizsgálja, s a fejtegetések olvastán az a benyomása támad az olvasónak, hogy a flamandok és a szászok által alapított Kassán a szlovák nemzetiség mindig többségben volt.

VYVÍJALOVÁ, MÁRIA: *Formovanie ideológie národnej rovnoprávnosti Slovákov v 18. storočí* (A szlovákok nemzeti egyenjogúsága ideológiájának kialakulása a 18. században). – *Historický časopis* (Bratislava) 29. 1981:3. 373–403.

A szerző Bél Mátyásnak 1722-ben megjelent munkái és az 1723-as magyar országgyűlés idején írott „*Murices... Sive Apologia*” című műve, valamint A.F. Kollárnak 1764-ben és 1783-ban kiadott jogi munkái alapján elsősorban a művek ideológiai koncepcióját vizsgálja; Bél és Kollár a szlovák nemzet – náció – kérdésével genetikai és földrajzi értelemben foglalkozik, s a nemzet alapvető ismérvei közül elsősorban a közös terület, a közös nyelv, a történeti hagyományok és az államiság kérdése közös volta szükségességét hangsúlyozzák. A tanulmány a két szerzőnek a szlovák nemzeti tudat és eszme kialakulásában játszott szerepét és jelentőségét a

18. századi Magyarország történelmi valóságába – politikai, gazdasági, társadalmi, kulturális körülményeibe – ágyazva próbálja meghatározni.

POTEMRA, MICHAL Rozvoj spoločenského myslenia na Slovensku na začiatku 20. storočia (A társadalmi gondolkodás fejlődése a 20. század eleji Szlovákiában). – Historický časopis (Bratislava) 29, 1981:3. 329–372.

A tanulmány főleg a korabeli munkás sajtó alapján ad keresztmetszetet a 20. század első két évtizede – 1918-ig – szlovákiai társadalmi gondolkodás alakulásáról, nemzeti vonásairól (külön kitérve a munkásosztály és a nemesi rétegek, valamint a burzsoázia eszméi és ideológiai arculatának formálódására), politikai céljairól. Mindezt a 20. század eleji általános filozófiai, politikai és tudományos világnézeti fejlődéssel, valamint a magyar uralkodó osztályok ideológiai és gyakorlati politikája ellen folytatott küzdelmével való szoros összefüggésben vizsgálja.

A nemzeti tudat alakulása a románoknál

MUSAT, MIRCEA – TĂNĂSEȘCU, FLORIAN: Straveche Dacie – pamînt românesc generos (Az ősi Dácia – nagyszerű román föld). – Anale de istorie, 1982. 4. nr. 58–71. (Bukarest).

A román nép a régészeti források szerint is a 4–10. század között – Maros megyében pl. 54 falusi és városi helység volt található – és a barbárok visszavonulása után folytatta állami életét. Függetlenségüket ismét az „ázsiai eredetű” magyarok kezdték veszélyeztetni, a románok békére törekvő politikájával mit sem törődve, Erdély meghódítására törekedtek. Ennek ellenére – itt a magyar történetírókat idézi – Erdély sohasem tartozott Magyarországhoz, két országról volt szó. Voltak és vannak azonban olyan magyar történészek, mint KRISTÓ GYULA, BARTA GÁBOR, akik tagadják ezt, a dáko-római kontinuitással egyetemben.

GIURESCU, D.C.: Romani in istoria Europe (A románok Európa történetében). – Magazin Istoric, 1983:2. 4–9. (Bukarest).

Három írott forrás tesz említést a románok erdélyi jelenlétéről a 10. században: a Kievi orosz krónika, Anonymus és Moise Kertogh örmény forrása. Az 1350–60-as években Európában olyan mozgás indult meg, amely arra irányult, hogy egyik ország a másik rovására terjeszkedjen. Elmondható ez a középkori Magyarországrol is. Annak ellenére, hogy az önálló román államalakulatok számára a magyar hódító politika létező valóság volt, meg tudták őrizni politikai kontinuitásukat.

POPESCU-PUTURI, ION: Rădăcinile istorice ale luptei împotriva dominației naziste (A náci uralom elleni harc történelmi gyökerei). – Anale de istorie, 1982:4. 38–58. (Bukarest).

A román nép, amely már a római hódítást követően hozzákezdett állami léte helyreállításához, a 12. századtól lényegében állandó harcot folytatott függetlensége megőrzéséért. Ezt különösen három hatalom fenyegette: a magyarok, a törökök, majd a németek. A román proletariátus, mint a 18. század gazdasági-társadalmi és politikai valóságának terméke, magáévá tette a függetlenség eszméjét és fokozatosan az érte folytatott harc vezetője lett az országban.

PAIUSAN, RADU: Lupta socială și națională a românilor bătăjeni împotriva dualismului austro-ungar în anii primului război mondial (A bánáti románok

társadalmi és nemzeti harca az Osztrák–Magyar Monarchia ellen az első világháború idején). – *Revista de istorie*, 1982:1. 35–55. (Bukarest).

A behívott román katonák Romániába való szökésétől, a tényleges politikai szervezkedésig Bánátnban is bebizonyosodott, hogy az összes románok egységéért folytatott harc, a nép jogos igénye. Új levéltári források teszik színvonalassá az érvelést.

HITCHINS, KEITH: The Nationality Problem in Hungary: István Tisza and the Rumanian National Party, 1910–1914. (Nemzetiségi probléma Magyarországon: Tisza István és a Román Nemzeti Párt, 1910–1914.) – *The Journal of Modern History*, 53. 1981:4. 619–651.

A cikk Tisza István a román vezetőkkel kezdeményezett tárgyalásairól és nemzetiségi politikájáról szól.

Gazdaságtörténeti művek

GONTA, ALEXANDRU: Marfuri și negustori în Transilvanie în secolele XIV–XV. (Moldvai áruk és kereskedők Erdélyben a XIV–XV. században). – *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie. A.D. Xenopol*. 1982. 525–529. (Iasi).

Rodna, Beszterce és Brassó által kibocsájtott jegyzékekből is kitűnik Moldova és Erdély számottevő kereskedelmi kapcsolata. Az elsőként 1211-ben, II. András magyar király által kibocsájtott forrás már utal erre. A 15. században megsokasodnak a moldvai és erdélyi fejedelem által kiadott kiváltságlevelek és jegyzékek száma. A szerző mindebből azt a következtetést vonja le, hogy az egykori Dácia területén létrejött három fejedelemség között sohasem volt éles a határ.

MAGYARI ANDRÁS: Unele aspecte ale politicii economice a autorității Habsburgice în Transilvania la sfârșitul sec. al XVII-lea. (A Habsburgok gazdaságpolitikájának bizonyos szempontjai a XVII. század végén Erdélyben). – *Studia Univ. Babeș-Bolyai*, 1981:1. 26–35. (Kolozsvár).

A Diploma Leopoldina ismertetése. A mezőgazdasági termelés 50 százalékos növekedése mellett a következőkben foglalja össze a szerző az udvar szándékait: 1. törekvés arra, hogy Erdélyt a birodalom részévé tegye, 2. merkantilista gazdaságpolitika bevezetése, 3. a parasztság terheinek növelése. Ennek természetes velejárója a parasztság ellenállásának növekedése.

TROCSÁNYI ZSOLT: Dignität und Beamtenintelligenz der Regierungsbehörden im Siebenbürgen des 16–17. Jahrhunderts. Bp. 1980. Akadémiai K. 250°.

Ism.: Pnk. J. – *Československý časopis historický* (Praha) 30, 1982:5. 762.

A tanulmány rövid tartalmi áttekintése után megjegyzi, hogy a munka értékét emeli az a tény, hogy a címben feltüntetett kérdéskör alapos elemzésén túl sokoldalú képet kapunk a korabeli Erdély gazdasági-társadalmi és politikai struktúrájáról is s ez igen hasznos a Közép- és Kelet-Európa történetével foglalkozó más történészek számára is.

ZIMÁNYI VERA: Gazdasági és társadalmi fejlődés Moháctól a 16. század végéig. Századok, 1980. 114. évf. 4. sz. 511–574.

Ism.: Š.K. – *Historický časopis* (Bratislava) 29, 1981:3. 442–444.

A tanulmány részletes tartalmi bemutatása, számos bíráló megjegyzéssel. A recen-

zor szerint a szerző túlbecsüli a magyarországi gazdaság határain kívül érvényesülő hatások jelentőségét (pl. a Fuggerek hatása); helytelen, hogy a 16. századot a magyarországi agrárkonjunktúra korszakának tekinti (ezt az állítást meggyőző érvekkel nem támasztja alá), túl nagy jelentőséget tulajdonít a 16. századi magyarországi külkereskedelemnek, s a felépítmény-jelenségeket (főleg jogi felépítményt) figyelmen kívül hagyja. A városok fejlődésének vizsgálatánál a helyi tényezők hatását alig veszi figyelembe, s ebben a tekintetben elsősorban az áremelkedések szerepét követi nyomon, ebben a vonatkozásban a textilipar fejlődését is túlértékeli. A recenzor szerint a szerzőnek csak részben sikerült a 16. századi magyarországi gazdasági és társadalmi fejlődés alapvető kérdéseire kielégítő választ adni, mivel a tényleges helyzetet jórészt figyelmen kívül hagyta.

RĂDUTIU, A.: *Instituțiile sătești din țările române în sec. al XVIII-lea* (Falusi intézmények a román területeken a XVIII. században). – Studia Univ. Babeș-Bolyai (Kolozsvár), 1981:1. 35–47.

A barcasági, bánati, fogarasi, moldvai, havasalföldi és az erdélyi agrárviszonyok összehasonlító elemzése.

WELLMANN IMRE: A magyar mezőgazdaság a XVIII. században. Bp. 1979. Akadémiai K. 194.

Ism.: Š.K. – *Historický časopis* (Bratislava) 29, 1981:3. 442.

Néhány mondatos tartalmi összefoglalás. A recenzor szerint a 18. századi magyarországi mezőgazdaságra vonatkozó ismereteket tartalmazza.

BEREND (T. IVÁN) – RÁNKI (GYÖRGY): *Underdevelopment and Economic Growth. Studies in Hungarian Social and Economic History*. Bp. 1979. Akadémiai K. 299.

Ism.: N. Kiss István – Vári András. – *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 89. 1982:3–4. 416–418.

Tartalmi ismertetés.

BEREND, IVÁN – RÁNKI, GYÖRGY: *Underdevelopment and Economic Growth. Studies in Hungarian Social and Economic History*. Bp. 1979. Akadémiai K.

Ism.: Deák, István. (Columbia Univ.) – *Canadian-American Slavic Studies*, 15. 1981:4. 613–614.

„Az ismert magyar szerzőpáros, Berend Iván, a budapesti Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemről és Ránki György, a MTA Történettudományi Intézetéből ismét egy olyan alkotással gazdagít bennünket, ami a kelet-európai gazdaságtörténet legjavának minősül. ...

A két szerző harminc éve dolgozik együtt, és több tucat monográfiát ill. tanulmányt adtak ki. Mégis figyelemreméltó különbség van kettejük között, intellektuális érdeklődésüket, tudományos céljukat és a magyar életben elfoglalt helyüket illetően. Berend, az elméleti szakember, elsősorban a metodológiára, a gazdasági tervezésre és országának jelenlegi gazdasági feladatainak megoldására fektet hangsúlyt. Ránki, a történész, a múlttal foglalkozik, de mindenkor nyitott szemmel tekint a jelenre. Kettejük közös tanulmányai, melyek legjobbjai szerepelnek az ismertetett műben, változatlanul óriási levéltári kutatásról tanúskodnak, és olyan fontos témákat érintenek, mint a nemzeti jövedelem és a tőkefelhalmozás Magyarországon az 1867-es kiegyezés és az I. világháború közötti időszakban, vagy

a gazdasági fejlődés és a közép-osztály nacionalizmusának kifejlődése közötti kapcsolatot; a két világháború közötti magyar társadalom túlzott rétegződése; valamint Magyarország, mint 'a német hadigazdaság kiszolgálója' a második világháborúban."

Az 1945 utáni időszakkal kapcsolatos tanulmányok a legkevésbé egységesek, inkább elméleti jellegűek és nem törekednek a teljességre. Mint ahogyan ez különálló tanulmányok esetében elkerülhetetlen, időnként ismétlésekre kerül sor, vagy átfedésekre, sőt egy-két ellentmondásra is. Például a szerzők együttesen arról tájékoztatnak bennünket, hogy az I. világháború előtt „az osztrák–magyar közös piac... visszahúzó erőt” képviselt az iparosításban (84–95.), ugyanakkor Ránki György később arról biztosítja az olvasót, hogy „Magyarország tagadhatatlanul jelentős elmaradottsága, amely a háború előtti időszakra is jellemző volt, nem tulajdonítható alapjában véve az Osztrák–Magyar Monarchiának, a közös vámterületnek...” (109.). Igaz, hogy a szerzők következetesen a „megmerevedett társadalmi és politikai szerkezetre” illetve a „feudalizmus maradványaira” hivatkoznak, mint a gazdasági fejlődés alapvető akadályaira. Az is igaz, hogy a nagy vámterület és a relatíve elmaradott ország szoros kapcsolata egy fejlettebb országgal (más szavakkal Magyarország Ausztriával fennálló viszonya), illetve az ehhez kapcsolódó előnyök és hátrányok végtelen és látszólag reménytelen tudományos vita tárgyát képezik. De ugyanakkor a „megmerevedett társadalmi szerkezettel” kapcsolatos érvelés egyáltalán nem kielégítő. A szerzők újra és újra hangsúlyozzák, hogy Magyarország rendkívüli fejlődésen ment keresztül 1867 és 1914 között. Ha ez igaz, akkor miért kell arról beszélni, hogy a nemesség akadályozta a fejlődés útját? És vajon valószínűsíthető-e az, hogy még gyorsabb lett volna a fejlődés, amennyiben az uralkodó nemesség politikailag és társadalmilag félreállt volna? Végülis éppen az erős központi kormány és a tekintélyi elven alapuló társadalmi rend az, amely a kapitalista fejlődést lehetővé tette."

„A szerzők célja az, hogy megvilágítsák a gazdaságilag elmaradott európai területek kései fejlődésének okait, Magyarország eseti példáján keresztül. Ebben a vonatkozásban bámulatos eredményt értek el. A két szerző pontosan megvilágítja előttünk Nyugat- ill. Kelet-Európa kölcsönhatását, azt, hogy a nyugati iparosodás hogyan hozta magával a keleti agrárforradalmat, és hogyan ösztökölte az európai piacok növekvő szükségleteinek kielégítése a nyugati kormányokat és társaságokat a keleti iparfejlesztés támogatására... Sajnos a lebilincselő tanulmánygyűjteményt nem egészíti ki bibliográfia vagy tárgymutató, de a lábjegyzetek igen alaposak, és a szöveg olyan gazdag tájékoztatást ad, ill. bepillantást enged, aminek jelentőségét az ismertetésben épphogy csak érzékeltetni állt módomban."

Ism.: Hitchins, Keith (Urbana, Illinois). – *Historische Zeitschrift*, 232. 1981:3. 636–640.

„A gyűjtemény 16 tanulmányból áll, amelyeket eredetileg 1957 és 1977 között magyarul publikáltak és amelyeket most jó angol fordításban egy szélesebb olvasóközönség számára tettek hozzáférhetővé. A könyv nemcsak új ismereteket és eredeti interpretációkat közvetít a magyar társadalom- és gazdaságtörténet tárgyköréből, hanem bepillantást enged a jelenlegi magyar történettudomány fő kutatási területeibe és módszereibe."

A továbbiakban a tanulmányok rövid tartalmi ismertetése következik. „A kötet két izgalmas esszével zárul, annak a felfogásnak a védőbeszédeivel, hogy sem a jelen, sem a jövő nem oldható meg a múltból.”

EVANS, R.J.W.: *The Making of the Habsburg Monarchy 1550–1700. An Interpretation*, Oxford, 1979. XXIV + 531.

Ism.: J.Po. – *Československý časopis historický* (Praha) 29, 1981:5. 771.

A három részre osztott monográfia – elsősorban O. Redlich osztrák történész-szel polemizál – a Habsburg birodalom kialakulása és fejlődése politikai történetét dolgozza fel; gazdasági és társadalmi jelenségekre igen kis figyelmet fordít – legalábbis ez a recenzor véleménye. Nem ismeri a problémára vonatkozó cseh és magyar történészek munkáit sem.

PETROVIĆ, NIKOLA: O ključnom významu dopravy k dosažení uspechu v markantilistické politice ve středním Podunají (A közlekedés kulcsfontossága a merkantilista politika sikereiben a Közép-Duna mentén). – *Hospodářské dějiny* (Praha) 7. köt. 1981. 45–60.

A cikk az Al-Duna – főleg Bácska, Bánát – vidéke gabonatermő területeinek a birodalom nyugati vidékeivel való összeköttetésének megteremtésére irányuló bécsi kormánytörekvésekről számol be, mivel e területek közlekedésének – olcsó közlekedés – kiépítése a 18. század folyamán az osztrák gazdaságpolitika egyik célja volt. Elsősorban a Duna-Tisza csatorna kiépítésének a kérdését dolgozza fel, részletesen foglalkozik a magyar Kiss-fivérek csatorna tervével is.

GERGELY, O.: *Spíšké hospodářské spolky* (Szepesi gazdasági egyesületek). In: *Agrikultura*, 1981. 55–118.

Ism.: Vadkertyová, K. – *Historický časopis* (Bratislava) 30, 1982:6. 94–905.

A tanulmány – amely az 1848–1918 közötti gazdasági egyesületek történetét dolgozza fel – tartalmi bemutatása.

POGÁNY MÁRIA: Vállalkozók, mérnökök, munkások a magyar vasútépítés hőskorában (1845–1874). Értekezések a történeti tudományok köréből, 90. sz. Bp. 1980. Akadémiai K. 170.

Ism.: –vá–. – *Historický časopis* (Bratislava) 30, 1982:2. 347–348.

A munka részletes tartalmi bemutatása, pozitív értékelése, a szlovák történészek számára főleg a szlovákiai vasútépítés történetével foglalkozó részeket tartja hasznosnak.

VARGA, L.: *Ipartámogatás a dualizmus korában*. In: *Történelmi Szemle*, 1980. 2. sz. 189–206.

Ism.: –vá–. – *Historický časopis* (Bratislava) 30, 1982:2. 346–347.

Csak a cikk rövid tartalmi összefoglalását adja.

VADKERTYOVÁ, KATARINA: *Rozvoj hlavných odvetví poľ'nohospodárskeho priemyslu na Slovensku v rokoch 1848–1918* (A mezőgazdasági ipar fejlődése Szlovákiában 1848–1918 között). – *Hospodářské dějiny* 1982. 9. köt. 65–134.

Főleg eddigi munkálatai, valamint a MOL-ban, a Magyar Mezőgazdasági Múzeum levéltárában, ill. a szlovákiai levéltárakban, a témára vonatkozó korabeli sajtó és irodalom, valamint a két világháború közötti szlovákiai és magyarországi irodalom alapján a szerző a mezőgazdaság modernizálásának folyamatát kíséri figyelem-

mel, s elsősorban a szlovákiai mezőgazdasági ipar három alapvető ágazatáról: a cukor-, a malom- és a szeszipar fejlődéséről ad részletes elemzést.

SÁNDOR, PÁL: Besonderheiten der ungarischen Agrarentwicklung in neuerer Zeit (A magyar agrárfejlődés sajátosságai az utóbbi időszakban). A magyar mezőgazdaság a XIX–XX. században, 1849–1949. (Szerk.: Gunst Péter – Hoffmann Tamás.) Agrártörténeti Tanulmányok, 4. Bp. 1976. Akadémiai K.

Ism.: Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1980. IV. 99–104.

„Hiányzik egy bevezető arról, hogy a tanulmányok milyen szempontok szerint és milyen módszerrel dolgozták fel az anyagot. Egy tízsoros, túl rövid bevezetőben az olvasót csupán arról tájékoztatják, hogy a tanulmányok nem elsősorban szerzőik egyéni kutatásait tükrözik, hanem az eddigi kutatások eredményeit foglalják össze. Valójában azonban ennél kevesebbet nyújtanak. A tanulmánykötet nem ad áttekintést a magyar mezőgazdaság egy évszázadáról, ahogyan a cím igéri. Inkább csak összefoglalja a mezőgazdasági termelési folyamat változásait. Ezen túlmenően még kronologikus hiányokat is felmutat. Így kimarad a Tanácsköztársaság agrárpolitikája és a magyar mezőgazdaság helyzete az első és a második világháború alatt. Ezért a mű tematikailag és szerkezetileg diszharmonikus. Tematikus határai között azonban magas színvonalú.”

GAÁL, L. – GUNST, P.: Animal Husbandry in Hungary in the 19th and 20th Centuries. Bp. 1977. Akadémiai K.

Ism.: Völgyes, Ivan (Univ. of Nebraska-Lincoln). – Canadian–American Slavic Studies 15. 1981.4. 614–615.

„Ez a magyar állattenyésztés fejlődésével foglalkozó terjedelmes kötet egy olyan nagy tudományos jelentőséggel bíró tanulmány, amelynek fő célja a magyar államban az állattenyésztés terén megvalósított fejlesztés különböző formáinak a bemutatása. A könyv címe félrevezető. Az első fejezeten kívül, ami az I. világháború előtti mezőgazdasággal foglalkozik, és az utolsó két fejezetet is leszámítva, amelyek a II. világháború alatti, illetve az 1945 és 1970 közötti magyar mezőgazdaságot mutatják be, a kötet egésze, kb. 325 oldal, a két világháború közötti állattenyésztéssel foglalkozik. ...

A kötet mindenre kiterjedő kutatásokon alapuló jól megtervezett mű, amely nagy jelentőségű a magyar mezőgazdaság általános fejlődésével foglalkozó szakemberek számára, és mint ilyen nagyszerű forrásmunka. Technikai jellegénél és meglehetősen szűk profiljánál fogva a könyv általában mentes a felesleges, ideológiai ihletésű zsargonról, és általában jó az angol fordítása. Bár egy ilyen szűk szakterületet érintő vizsgálódásból nemigen lehet általánosítani, a szakemberek minden bizonnyal könyvtáraikban szeretnék majd tudni ezt a könyvet, ami egyike az angol nyelven ritkán megjelenő, a magyar állattenyésztés fejlődésével foglalkozó tudományos tanulmányoknak. Mint ilyen, a könyv felbecsülhetetlen értékű útmutató ebben a meglehetősen periférikus témakörben.”

DOMBRÁDY, LÓRÁND: A magyar gazdaság és hadfelszerelés 1938–1944. Bp. 1981. Akadémiai K. 292.

Ism.: Szöllösi, Dagmar. – Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 30. 1982.4. 380–381.

A könyv tartalmának néhány soros összefoglalása.

MARK, GREGORY A.: Hungarian Consumers and the New Economic Me-

chanism (Magyar fogyasztók és az új gazdasági mechanizmus). – East European Quarterly, 16. 1982:1. 87–104.

A cikk az 1968-as magyar gazdasági mechanizmus mai gyakorlatának buktatóira mutat rá.

ROESLER, JÖRG: Die Wiederherstellung der Volkswirtschaft in den europäischen Volksdemokratien. Ein Forschungsbericht zu ökonomischen Problemen der Nachkriegsentwicklung (A népgazdaság helyreállítása az európai népi demokráciákban. Kutatási beszámoló a háború utáni fejlődés gazdasági problémáiról). – Jahrbuch für Geschichte der sozialistischen Länder Europas 26, 1982:1. 113–132.

A szerző tanulmányában kísérletet tesz a címben vázolt téma jelenlegi kutatási helyzetének felvázolására. A cikk végén összefoglalásul megállapítja, hogy a szocialista országok történései, közgazdasági szakemberei jelentős lépést tettek előre a periódus megismerésére, de kutatási hiányosságok is vannak, hiányzik pl. az új-jáépítés lényegének komplex ábrázolása. Magyarország vonatkozásában utal több Berend–Ránki könyvre, Niederhauser, Huszár, Szakács, Jánossy, Hetényi könyvre, cikkeire.

KAZIMIR, ŠTEFAN: Malokarpatské vinohradníctvo do konca 18. storočia (A Kis-Kárpátok vidékének szőlőtermesztése a 18. század végéig). – Historické štúdie (Bratislava) 25. köt. 1981. 115–150.

A tanulmány a mai Délnyugat-Szlovákia területén kialakult és fejlődő szőlőtermesztést a 13. századtól követi figyelemmel, s elsősorban a probléma gazdaságtársadalmi vonatkozásait és azokat a területeket vizsgálja, amelyek a természetcsennységi és minőségi színvonal tekintetében a legjelentősebbek voltak.

KAZIMIR, ŠTEFAN: Vývoz vína z malokarpatskej vinohradníckej oblasti od 13. až do polovice 18. storočia (A Kis-Kárpát vidéki szőlőtermelő terület borkivitele a 13. századtól a 18. század közepéig). – Historický časopis (Bratislava), 29. 1981:5. 719–734.

A szerző áttekintést ad a szőlőművelés, a bortermelés és a borkereskedelem fejlődéséről a terület gazdasági fejlődésében játszott szerepéről. A bel- és külföldi (Szilézia, Morvaország, Csehország, Lengyelország, egy ideig még Bécs felé is) irányuló borkereskedelem fő lebonyolítója és haszonélvezője a polgárság volt. A terület borkivitele a 14. század közepétől fokozatosan növekedett, de rohamos fellendülést és csúcspontot a 16–17. században ért el (Magyarország török megszállása után). Ekkor főleg a külföldre szállított borkivitel virágzott; a kedvezőtlen hatások a 17. század végén és a 18. század elején kezdték éreztetni hatásukat, s a 18. század első évtizedei már a hanyatlás időszakát jelentették (ebben jelentős szerepe volt a porosz vámpolitikának is).

VI. Magyarország története

PAMLÉNYI, ERVIN (ed.): A History of Hungary (Magyarország története). London, Collet's 1975.

Ism.: Sugar, Peter F. (Univ. of Washington). – Austrian History Yearbook XV–XVI. 1979–1980. 387–388.

„A kötet, amely a magyar nép történetét ismerteti, annak eredetétől kezdve 1962-ig, a ma élő legjobb magyar történészek közül hétnek a munkája. Vala-

mennyien olyan szakterületet dolgoztak fel, amelyen már évek óta kutatásokat folytattak. Mind a hét szerző megérdemelt nemzetközi nevet szerzett korábbi munkáiért, többen közülük vendégprofesszorként tanítottak Magyarországon kívül, többek között az Egyesült Államokban is. Ezek a tények már önmagukban is érdekessé teszik a kötetet mindazok számára, akiket a magyar történelem érdekel.

Az *A History of Hungary* értékét emeli a szokásosnál jobb fordítás, a hasznos index, a sok jó történelmi térkép és kitűnő illusztráció, és egy olyan kronológiai táblázat, ahol a magyar, illetőleg az egyéb európai események párhuzamos rubrikákban szerepelnek. A kötet rövid életrajzot közöl a magyar történelemben fontos szerepet játszó személyiségekről. A gondatlan korrektúrát bőségesen kárpótolja a tiszta és könnyen olvasható forma.

A jeles szerzők és a könyv gondos előkészítése ellenére nem ajánlhatjuk a kötetet, mint a magyar történelem egyetlen angol nyelvű irodalmát, amely mindenkinek, akit az ország érdekel, teljes és átfogó képet nyújt a témáról. A könyv értékének felismeréséhez szükség van a magyar történelemben szerzett bizonyos jártasságra. Számos alapismeret, amely nélkül egy ország történelme érthetetlen marad, ebben a tanulmányban nem kerül említésre. Lehet, hogy a szerzők ezeket a részleteket annyira 'természetesnek' és 'eleminek' tartották, hogy véleményük szerint említésük felesleges lett volna. Azonban, ezekre nemcsak ezért lenne szükség, hogy a be nem avatott olvasó tisztában legyen a magyar történelemmel, hanem azért is, hogy az elsőrangú szakemberek közös erőfeszítésének igazi értékeit méltányolni tudják.

Az első öt fejezet, amit MAKKAI LÁSZLÓ és BARTA ISTVÁN írtak, főleg a magyar történelem gazdasági és társadalmi aspektusaival foglalkozik, a kötetet ez dominálja. Bár a következő fejezetekben egységesebb és szélesebb területet átfogó témák kerülnek feldolgozásra, az olvasó túl sok háttérinformációt veszít el ahhoz, hogy könnyen beilleszthesse a számos adatot és fejleményt a korábban kialakított képbe. Ez a gond különösen egyértelművé válik a VI. fejezetnél, a Hanák Péter által írt két fejezet egyikénél, ami a legterjedelmesebb. Ugyanakkor az ő fejezete könnyebbé teszi a tájékozódást azokban az ezt követő, és L. NAGY ZSUZSA, BEREND T. IVÁN, RÁNKI GÖYRGY és LACKÓ MIKLÓS által írt fejezetekben, ahol a fókusz ismét összeszűkül.

Ezeket a kritikai észrevételeket nézve, nem az tűnik ki, hogy a recenzor megkérdőjelezi a szerzők nagy szakértelmét, vagy hogy az egyoldalúság vagy egyszerűsítő interpretáció vádjával illeti őket. A gazdaságtörténet és a társadalomtörténet igen le volt értékelve a magyar historiográfiában, azelőtt, hogy a kortárs tudósok, ideértve a szerzőket is, figyelmüket az ország történelmének ezen aspektusai felé fordították. E tudósnemzedék jól kiérdemelt reputációja nagymértékben az ezeken a területeken végzett munkájuk gyümölcse. Bizonyos értelemben a kötet nem más, mint rövid angol nyelvű összefoglalás ezeknek a tudósoknak a főbb kutatásaiból, akik itt prezentálják a magyar történészeknek az elmúlt 25–30 év alatt elért figyelemreméltó eredményeit. Azok az olvasók, akik legalább egy kicsit otthonosak a magyar történelemben, sokat fognak tanulni a kötetből.

Majdnem elkerülhetetlen, hogy amikor a mai magyar történettudomány jelentős eredményeit az angol nyelvű olvasóközönség számára hozzáférhetővé akarják

tenni, a szerzőknek fel kellett adniuk a magyar történelem egyes vetületeit, általában azokat, mint pl. a politika- vagy diplomáciatörténelem, ahol is a szerzők az elmúlt negyedszázadban kevésbé eredeti vagy figyelemreméltó következtetésekre jutottak. Ha a magyar történelem ezen szempontjait is feldolgozták volna, a tanulmány nem fért volna el egy egykötetes kiadványban. Az eredmény így kitűnően megfelel a szakemberek céljainak, de kevésbé alkalmas az átlagos olvasó számára, ideértve az amerikai diákságot, akiknek a magyar történelem iránti érdeklődése ritkán terjed túl egyetlen könyv elolvasásán.

Történelemtanulmányt természetesen sokfajta olvasónak lehet készíteni. A társukatatók számára készített könyv jogossága éppannyira igazolható, mint a diákok vagy a széles olvasótábor számára írott könyv. Kétségbe vonom azonban, hogy az *A History of Hungary* kifejezetten tártörténelem számára íródott volna. Ha helyes a sejtésem, hogy a kötet szélesebb köröknek készült, akkor a könyv nem érte el a célját. Ez az egyetlen pont, ahol ezt a kötetet kritika érheti, azonban a könyv minden más szempontból szerzőinek hírnevét öregbíti.”

A. Kezdetektől – 1526-ig

KRISTÓ GYULA: Az aranybullák évszázada. Bp. 1981. Gondolat K. 256. (2. kiadás)

Ism.: Marsina, Richard. – *Historický časopis* (Bratislava), 29. 1981:6. 921–922.

A 2. kiadásban megjelent munkát pozitívan értékeli, s bár a könyv a kor politikai történetének az elemzésére vállalkozott, a röviden érintett gazdasági, társadalmi és kulturális események feldolgozását is értékesnek és érdekesnek tekinti. Sajnálja viszont, hogy a soknemzetiségű Magyarország problémáját figyelmen kívül hagyja, s a magyar királyoknak a cseh II. Premysl Ottokár királyhoz való viszonyának a tárgyalását túlságosan magyar szempontúnak tartja.

FÜGEDI, ERIK: A stredovekej uhorskej štátnej zmluvy slovenského pôvodu (A szlovák eredetű középkori magyar nemességről). – *Historický časopis* (Bratislava), 30. 1982:3. 392–403.

A szerző a 13. századból fennmaradt források újraelemzése alapján a szlovák eredetű személyeknek a nemesi vármegye szervezetébe, ill. a magyar nemesség közé való beépülésének a körülményeit vizsgálja a 14. század vonatkozásában, összegzi a nemesi vármegye és a vármegyei nemesség néhány jellegzetes vonását.

SULITKOVÁ, LUDMILA: Kancelária posledního Ľudmíla Ondřeje III., její činnost a personální obsazení (Az utolsó Árpád-házi király, III. Endre kancelláriája, tevékenysége és személyi összetétele). – *Historický štúdie* (Bratislava) 25. köt. 1981. 175–216.

A tanulmány az 1290–1301 között uralkodó III. Endre kancelláriájának struktúrájáról, funkciójáról és működéséről ad áttekintést a korabeli oklevelek kritikai elemzése alapján; a szerző az 1977-ben megvédett diploma-munkája fontosabb megállapításait közli.

LAZEA, EMIL: Cnezatele și voievodatele transilvanene (Erdélyi kenézségek és fejedelemségek). – *Era socialista*, 1981:14. 29–33. (Bukarest).

Ezeknek az államalakulatoknak a kialakulása hosszantartó folyamat eredménye. Az első román társadalmi-gazdasági állami formátumok a történeti dokumentumok alapján már a 9. században kialakultak. Doboka, Szatmár, Bihar, Torda, Gyulafehérvár kőből épült várai a 10. században azt bizonyítják, hogy hamisak azok a történelmi állítások, hogy a román nép a népvándorlást a hegyekben vészeltte át, hiszen ezek nyújtotta menedék mellett erre nem volt szükség. A kenézségek és vajdaságok megmaradtak a 11–14. században is, amikor a szintén népvándorló népek közé tartozó magyarok fokozatosan meghódították Erdély területét. Eltűnésük kb. a 17. században fejeződött be, addig megőrizték sajátos román jogi és adminisztrációs felépítésüket.

CHITESCU, LUCIAN: Cetățeni – centrul voivodinal al lui Seneslau (Cetățeni – Seneslau fejedelem székhelye). – Magazin istoric, 1982:9. 26–29. (Bukarest).

A beszámoló, amelyben az Arges megyei ásatások eredményeiről adnak számot, a román nép kontinuitását, és önálló politikai államalakulatok létét bizonyítja, szerte az országban a 12–13. században.

RUSU, A.A.: Castelani din comitatul Hunedoara în sec. XV-lea (Várnagyok Hunyad megyében a XV. században). – Studia Universitatis Babeș-Bolyai (Kolozsvár), 1981:1. 12–26.

Déva, Hátszeg és Hunyad várainak helyzete. A feudális intézmények alakulása. Társadalmi rétegződés a hadseregen belül. A három fejedelemség kapcsolata Hunyadi János korában.

B. 1526–1848.

FÜGEDI ERIK: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Bp. 1981. Magvető K. 568.

Ism.: Marsina, R. – Historický časopis (Bratislava) 31, 1983:1. 139–140.

A 14 – korábban többnyire periodikákban megjelent – tanulmányt magában foglaló munkát egyes tanulmányok szerint néhány mondatban összefoglalva mutatja be.

PERJÉS, GÉZA: Game Theory and the Rationality of War: The Battle of Mohács and the Disintegration of Medieval Hungary (Játékelmélet és a háborús racionalitás: a mohácsi csata és a középkori Magyarország szétesése). – East European Quarterly 15. 1981:2. 153–162.

Perjés ebben a cikkében röviden ismerteti az általa kidolgozott, immár híressé vált akciórádiusz elméletét, ill. az Ottoman Birodalom 16. századi lehetőségeit.

HECKENAST, GUSZTÁV: Aus der Geschichte der ostmitteleuropäischen Bauernbewegungen im 16–17. Jahrhundert. Budapest, 1977. Akadémiai K. 535.

Ism.: Claude Michaud (Francia) – Annales ESC, 36. 1981:6. 1066–1069.

A szerző tartalmilag ismerteti ELEKES LAJOS, HECKENAST GUSZTÁV, SZÉKELY GÖYRGY, SZÜCS JENŐ, GYIMESI SÁNDOR, KARDOS TIBOR, PACH ZSIGMOND PÁL, BENCZÉDI LÁSZLÓ, RÁCZ ISTVÁN, BÁNKUTI IMRE, SZAKÁLY FERENC, DEMÉNY LAJOS és több külföldi (pl. Robert Mandrou) tanulmányait. MAKKAI LÁSZLÓt külön kiemeli, mert ő adja meg a kérdéskör összegzést. Érdemének tartja, hogy rehabilitálja a paraszttideológiát.

giák történelmi jelentését. Igen óvatos a parasztháborúk osztálykategóriákkal való interpretálásában, mivel Makkai megadja „az árnyalatokban is gondosan kidolgozott marxista historiográfia összegzését, amelynek eredményeit hasznos lenne párhuzamba állítani a nyugati népi felkelések problematikájával.”

TODERAȘCU, I.: Transilvania și Liga Creștină. O relație necunoscută din 1597. (Erdély és a Keresztény Liga egy eddig ismeretlen kapcsolat 1597-ből). — Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie. — A.D. Xenopol, 1982; 303–317. (Iasi).

1593 februárjában az erdélyi diétán a török-ellenes hadjáráshoz szükséges anyagi feltételekről döntöttek. 1594-ben belpolitikai válság tört ki Erdélyben — írja a szerző — a törökökkel való kapcsolatok megszakítása kérdésében. A *Varia pro historia Germaniae* megőrzött egy spanyol nyelvű feljegyzést, „az aragóniai tengernagyét”, aki 1597-es lengyelországi útja alkalmával bepillantást nyert a közép-európai helyzetbe. A forrás eddig ismeretlen volt a román történetírás számára.

VOCELKA, KARL: Die ismanische Expansion und Mitteleuropa (Az oszmán expanzió és Közép-Európa). — *Südostdeutsches Archiv*, 22–23. 1979–1980. 26–37.

Áttekintő írás a török birodalom felemelkedéséről. A cikk említést tesz a törökök Magyarország elleni támadásairól és a magyarok törökellenes harcáról.

FODOR, P.: Bauarbeiten der Türken an den Burgen in Ungarn im 16–17. Jahrhundert. In: *Acta Orientalia* 35, 1981:1. 55–88.

Ism.: Kopčan, V. — *Historický časopis* (Bratislava) 30, 1982:6. 92–903.

A tanulmány rövid tartalmi összefoglalása.

MAYER, THEODOR: Verwaltungsreform in Ungarn nach der Türkenzeit. Sigmaringen, Jan Thorbecke Verlag, 1980. XII+152.

Ism.: P. Bě. — *Československý časopis historický* (Praha) 29, 1981:5. 770–771.

A munka — amely az 1683–1688 közötti évek témára vonatkozó eseményeit dolgozza fel — rövid tartalmi összefoglalása.

VANTUCH, ANTON: Pázmányov pokus o obnovenie Academie Istropolitany v Bratislave v rokoch 1626–1627 (Pázmány kísérlete a pozsonyi Academia Istropolitana felújítására 1626–1627-ben). — *Historické štúdie* (Bratislava) 25. köt. 1981. 101–113.

A cikk — elsősorban Pázmány levelei alapján — Pázmánynak azzal a küzdelmével foglalkozik, amelyet a Pozsony város vezető testületével — ez többségében evangélikus volt s meglévő jogaihoz következetesen és kitartóan ragaszkodott — a katolikus kollégium felújításáért folytatott, de a kísérlet sikertelenségének okait és következményeit is feltárja.

DEAC, AUGUSTIN — BERCAN, GH.: Dezvoltarea luptei pentru unirea celor trei țări românești în secolul al XVII-lea. Domnia lui Gabriel Bethlen în Transilvania (A három román fejedelemség egyesüléséért folytatott harcának alakulása a XVII. században. Bethlen Gábor uralkodása Erdélyben). — *Anale de istorie*, 1981. XXVII. évf. 1. sz. 85–99. (Bukarest).

„A román nép határozott szembeszállása, a román feudális államok gazdasági

és politikai ereje és tekintélye, a hadsereg győzelmes erőfeszítései lehetővé tették, hogy Havasalföld, Erdély és Moldova ne válják török provinciává (pasalikommá)."

Bethlen Gábor és állama. Bp. 1980. 179.

Ism.: Karpat, Jozef. – Historický časopis (Bratislava) 29, 1981:6. 926.

A tanulmánykötet rövid tartalmi bemutatása.

DEÁK, AUGUSTIN – BERCAN, GEHORGHE – PAUL, CRISTIAN: Un grand prince de Transylvanie – Bethlen Gabriel (Egy nagy erdélyi fejedelem – Bethlen Gábor). – Roumanie pages d'histoire 4. 1981:2. 98–127.

A tanulmány Bethlen Gábor életútját mutatja be és megállapítja, hogy történelmileg pozitív szerepet játszott, mivel hozzájárult a három román fejedelemség politikai egységének kialakulásához.

BENCZÉDI LÁSZLÓ: Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon (1664–1685). Bp. 1980. Akadémiai K. 180.

Ism.: Kazimír, Š. – Historický časopis (Bratislava) 29, 1981:6. 924–926.

A munka nagyon részletes tartalmi bemutatása, főleg az osztály-érdekek és ellentétek szerepének elemzését értékeli pozitívan.

CERNOVODEANU, PAUL: Atitudinea cercurilor conducătoare din Moldova față de insurecția rákócziána, 1703–1711. (A moldvai uralkodó körök magatartása a Rákóczi-féle fegyveres felkeléssel szemben). – Revista de istorie, 1982:2. 307–311. (Bukarest).

A havasalföldinél is kevesebb szabadsággal rendelkező Moldva kezdetektől fogva nagy rokonszenvvel figyelte a felkelést, de helyzetére való tekintettel fegyveres segítséget nem tudott nyújtani. A szerző külön hangsúlyozza a magyar történetírás eredményeit a felkelés árnyalt bemutatásában.

CHERGHEDEAN, MIHAI: Ultimatul lui Horea (Horea ultimátuma). – Magazin istoric, 1982:10. 44–46. (Bukarest).

Déva város nemességéhez intézett levél, amely a feudális kiváltságok eltörlését tartalmazta, visszhangra talált a magyar parasztság körében is.

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE. V. KÖT. 1790–1848. Bp. Akadémiai K. 1980. 2 köt. 1456.

Ism.: Kazimír, Š. – Historický časopis (Bratislava) 30, 1982:5. 741–744.

A tízkötetesre tervezett Magyarország története eddig megjelent kötetéről a Historický časopisban közölt ismertetések közül ez az első recenzió, amely az egész kötetet egyértelműen pozitívan értékeli. A recenzor már a bevezető részben kiemeli, hogy a magyar történetész-kollektíva sikerrel tudott megbirkózni az átmeneti korszak sajátos történeti problémáinak feldolgozásánál jelentkező nehézségekkel, amelyeket a soknemzetiségű Magyarország helyzete még tovább bonyolított. Az adott történelmi realitást komolyan vevő történetész-gárda nemcsak a magyar, hanem a Magyarországon élő más népek és nemzetek történetéről is objektív képet nyújt. A munkát fejezetenként néhány mondatban foglalja össze. A felhasznált irodalom- és forrásanyagról (és nemcsak a magyarról!) készített gondos és körültekintő jegyzéket is nagyon értékesnek tartja, mivel az a válogatás miatt egyben kritikai értékelést is jelent. Az V. kötetet olyan munkának tartja, amely hosszú évekig lehet és lesz is a problémával foglalkozó történészek alapmunkája. Rendkívül hasznos ez a

kötet a szlovák nemzet története szempontjából is, főleg azért, mert a magyarok az újkori szlovák nemzet kialakulásának a folyamatát (a szlovák történeszek eddigi kutatásának eredményeit jól felhasználva!) az össz-magyar összefüggésekbe helyezik, tárgyalják és értelmezik.

SZOLONKIN, I.P.: Kreposztnoe kresztjansztvo Vengrii konca XVIII – pervoj polovinu XIX v. v rabotah vengerszkij burzsuaizma isztorikov (A magyarországi jobbágság a XVIII. század végén – a XIX. század első felében, ahogy a magyar polgári történészek megírták). – Vesztnik Maszkovszkogo Universziteta, 1982:3. 67–78.

Acsády, Szekfű, Hóman, Wellmann és Szabó István munkásságát elemzi a szerző, hivatkozva SÁNDOR PÁL, LEDERER EMMA és GUNST PÉTER marxista műveire.

RANCA, IOAN: Caracteristicile servituti i iobăgesti din central și răsăritul Transilvaniei în perioada elaborării ordonanței „Certa Puncta”. 1765–1769. (A jobbágyi szolgáltatások jellemzői Erdély középső és keleti részén, a „Certa Puncta” kidolgozásának idején, 1765–1769). – Revista Arhivelor. 1982. 3. 222–231. (Bukarest).

A szerző véleménye szerint – a magyar szakemberek közül TRÓCSÁNYI ZSOLT monográfiáját használja fel – a Mária Terézia által kiadott rendeleteket megelőző korszakban, az általános reform-szellem nem érvényesült Erdélyben, ami az udvar és az erdélyi gubernium közötti kapcsolatból is kiderült.

HARAKSIM, L'UDOVIT: Východoslovenské roľnícke povstanie roku 1831 (Az 1831-es kelet-szlovákiai parasztfelkelés). – Historický časopis (Bratislava) 29, 1981:4. 467–481.

A felkelés 150. évfordulóján a szerző elsősorban a felkelés gazdasági és társadalmi okait elemzi, kiemeli, hogy az ún. koleralázadás jól dokumentálta a társadalmi igazságtalanság, jogtalanság és osztályellenesség ellen fellépő parasztság elszántságát, s veresége ellenére is számos tanulsággal szolgált; felhívta az uralkodó osztály figyelmét a meglévő feudális viszonyok tarthatatlanságára, a mielőbbi változások, reformok végrehajtásának szükségességére és további halogatásának veszélyességére.

KOSÁRY, DOMOKOS: Napoléon et la Hongrie. Bp. 1979. Akadémiai K. 122. = Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 130.

Ism.: Radvánszky, Anton (Párizs) – Ungarn-Jahrbuch 11. 1980–1981. 220–224.

„Helyes a szerzőnek az a megállapítása, hogy a magyar nemesi felkelés már akkoriban elavult volt és a francia Eugene de Beauharnais tábornok csúfos vereséget mért rá a győri csatában; ezt egyébként már több mint 150 éve minden magyar történész elismeri.

... Szeretnénk megbírálni Kosáry túlzott kategorizálását. A Napoleonnal szembeni magyar állásfoglalás 'három variánsa' – amelyet a szerző már az első fejezetben tárgyal és fentebb mi is említettünk – nyilvánvalóan erőltetett, hiszen történetileg nem egyenértékűek. Még inkább erőltetett a magyar nacionalizmus három fajtába való besorolása. Helyesebb lenne feudális nacionalizmus helyett rendről beszélni és aláhúzni, hogy a három nacionalizmus

közötti határ cseppfolyós (flüssig) volt és évtizedeken keresztül kölcsönösen befolyásolták egymást.”

„Kitűnőek az 1809. évi hadjárat részletei. Megfelelően méltatja azokat a magyar és francia személyiségeket is, akik az 1809-es eseményekben szerepet játszottak és a történetírásban eddig említetlenül maradtak. Ez a tanulmány történelmileg legérdekesebb része.”

Ism.: Csáky, Moritz (Bécs) – Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 29. 1981:3. 458–460.

„Kosáry Domokost bizonyára nem kell külön bemutatni a magyar történelem iránt érdeklődő olvasóknak: háromkötetes műve, a Bevezetés... minden történeész nélkülözhetetlen segédeszköze, aki a magyar történelemmel foglalkozik. Emellett Kosáry speciális kérdésekkel is foglalkozott, különösen Kossuth és a Mohács előtti Magyarország szubtilis ismerője. Azonban egyre gyakrabban és egyre behatóbban foglalkozik a 18. század problémáival; ennek az intenzív munkának az eddigi koronája a csak nemrégiben megjelent szintézis a 18. századi magyar művelődésről.

A jelenlegi tanulmány eredetileg két magyar változatban jelent meg: először a neves történelmi folyóiratban, a Századokban, majd 1977-ben monográfiaként (részben kibővítve). Rögtön szeretném előrebocsátani: a munka lényegesen többet tartalmaz, mint amit a címe először elárul. Természetesen szó van a különböző magyarországi politikai körök Napóleonnal kapcsolatos magatartásának részletes eseménytörténeti vizsgálatáról is, ahol a magyar, francia és osztrák források szuverén kezelésével mind egyes tények újonnan kerültek napvilágra, mind nagy összefüggések nemzetközi történelmi dimenzióba helyeződtek. Azonban itt egyáltalán nem a Napóleon és Magyarország kérdés pusztán eseménytörténeti ábrázolásáról van szó; sokkal inkább az ábrázolt téma alapján a magyar társadalmon belül 1800 körül kibontakozó pozíciók sokrétűségének bemutatásáról. Kosáry három irányzatot különböztet meg.”

A recenzens a továbbiakban ismerteti ezeket a változatokat, majd így folytatja: „Kosáry joggal hívja fel arra a figyelmet, hogy ez a három változat időnként özszemosódik. Sémájának alaphelyzetéhez mégis ragaszkodik, amivel azonban – ha az ember a sémát következetesen végiggondolja – fennáll az a veszély, hogy bizonyos kérdéseket és problémákat egysíkúan ítél meg. Azaz a séma következetes végigvezetése egy kevésbé differenciáló egyszerűsítés határához vezet.

Valójában az 1800-as évek magyar társadalmát, minden valóban ambivalens politikai célkitűzésével, egyáltalán nem lehet egy jogi-rendi gondolkodás által megszabott keretbe kényszeríteni, mégha ez a gondolkodás akkoriban általánosan elterjedt volt.”

A recenzens a továbbiakban néhány gondolattal illusztrálja, hogy milyen komplex volt a magyar társadalom és annak politikai célkitűzései 1800 körül. Végezetül ezt írja:

„Bár a Kosáry által kidolgozott hármas séma első pillantásra csábító, de véleményem szerint egy történelmi elemzésben alig tartható.

E mű alapkategóriájáról írott kritikai gondolatokkal semmiképpen sem akarom

azt a fatális benyomást kelteni, mintha Kosáry tanulmányát mint olyant, elutasítanám. Ellenkezőleg: a recenzens boldog lenne, ha az általa ismertetett történelmi műveknek legalább egy része nemcsak azt a történelmi-módszertani szubtilitást mutatná, hanem mindenekelőtt továbbgondolkodásra hívna fel – mégha ellentmondásosan is – úgy, ahogy Kosáry tanulmánya Napóleonnal és Magyarországról.”

Ism.: Michaud, Claude (Francia) – *Revue d'histoire moderne et contemporaine* 28. 1981:3. 530–531.

A magyar nemességet megrémíti a francia forradalom. A fő politikai tendencia az egyezés keresése a bécsi udvarral. A magyar jakobinusok összeesküvésének felfedése csak tovább erősíti ezt az áramlatot. A franciák két ügynöke, Gérard Lacuée és Lezay-Marnésia kissé eltérően értékeli a helyzetet. Az előbbi szerint a magyarok akarják a szabadságot, de a jobbság fenntartásával. Az utóbbi szerint a magyar nemesség annyira fél a forradalomtól, hogy feltétlen híve a Habsburgoknak. Az 1806–1809-es években tovább nő a franciaellenesség a spanyol és a lengyelországi események hatására. Napoleon kiáltványa voltaképpen elhibázott lépés volt. Nem a nemességgel, hanem inkább a jakobinusokkal kellett volna keresni a kapcsolatot. Felvetődik a kérdés, hogy Napoleon igazán akarta-e, hogy a helyzet a végsőig éleződjön. A szerző (Kosáry) újraértékeli Révai József nézeteit, a magyar nemesség vezérlő ideológiáját, mint feudális nacionalizmust határozza meg. A feudális nacionalizmus legjelesebb alakja Kazinczy, de az a tény, hogy ugyanakkor ő a modern nemzeti nyelv úttörője, és e nyelv megteremtése a polgári nemzeti átalakulás legfontosabb eleme, néhány periodizálási és lelkiismereti problémát okoz a szerzőnek. Az ismertetés írója megkérdőjelezi a feudális nacionalizmus, mint elkülönült korszak érvényességét, valamint azt, hogy ez visszalépést jelent az 1785–95-ös és az 1830-as évek törekvéseihez képest. A nemesség fő törekvése a 16. századtól a 19. század elejéig az ország szabadságának és a nemesi alkotmánynak a védelme, de mindez saját társadalmi privilégiumainak őrzéséhez is kötődik. A nacionalizmus szó anakronisztikusnak tűnik a 19. század előtti időkre.

Megjegyzendő, hogy a magyar történelmi nevek nagyrésze hibás helyesírással íródott (pl. Berzevicky, Józsej Réz). Az ismertetés szerzője kevésbé tájékozódott a magyar viszonyokban. Azt írja, hogy Napoleon végül nem indult Budapest! ellen.

Ism.: Sapper, Christian (Bécs) – *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 89. 1981:4. 409–411.

Tartalmi ismertetés.

1848.

SPIRA, GYÖRGY: *A Hungarian Count in the Revolution of 1848*. Bp. 1974. Akadémiai K.

Ism.: Spira, Thomas (Univ. Prince Edward Island) – *East European Quarterly* XIV. 1980:4.

„Az az első ízben 1862-ben megjelent '1848 Széchenyije és Széchenyi 1848-a' c. Spira által írt könyv hű angol nyelvű fordítása egy, a magyar forradalmi

történelem elhanyagolt, bár fontos szakaszát követi nyomon. A tradicionális magyar történetírás óvatosan, sőt kitérően kezelte a liberális Széchenyi István gróf rövid és jelentéktelen együttműködését a radikális Kossuth Lajos-sal, Széchenyi örök politikai ellenségével. Spira kísérletet tett a két politikus nehezen nyomon követhető kapcsolatának bemutatására, Széchenyi jellemének és politikai filozófiájának feltárására, valamint a forradalom korai szakaszában uralkodó érdekcsoportok és személyiségek viszonyainak megismerésére. Lényegét tekintve azonban ez egy politikai és pszichológiai portré, egy olyan emberé, akit magyarok generációi, konzervatívok, liberálisok és marxisták egyaránt tiszteltek.

... Míg a legtöbb Széchenyi életrajz arra törekszik, hogy dicsőítse vagy igazolja a politikust, ez a mű a 'másik Széchenyit' mutatja be. ... Biztosan nem állt szándékában, azonban mégis megerősíti a szerző nagy mennyiségű dokumentációja azt a gyanút, hogy Széchenyi nem állt volna helyt mindenfajta történelmi konfliktusban. ...

Spira alapos tudományos felkészültsége, kellemes stílusa, a dicséretre méltó fordítás kiérdemli az angolnyelvű tudományos olvasótábor elismerését. Bár a téma kissé misztikus, valószínűleg érdekelné fogja a forradalom történetével foglalkozó kutatókat éppúgy, mint a társadalom-, gazdaság- és politikatörténet kutatóit. A kötetet 'Széchenyi alakja és a történelemtudomány' című esszé egészíti ki. A korrektúra nem tökéletes, és jó lett volna, ha a kötet tartalmazna egy rövid bibliográfiát a Széchenyiről 1962 óta közzéadott művekről."

PASCU, STEFAN: A propos du commencement de la révolution romaine de 1848 en Transylvanie (Az 1848-as erdélyi forradalom kitörésével kapcsolatban). — Roumanie pages d'histoire 7. 1982:1. 87–96.

A Századok 1979:2. számában TRÓCSÁNYI ZSOLT tollából recenzió jelent meg a Cluj-Napoca Történelmi és Régészeti Intézet 1977-ben kiadott, az 1848–49-es erdélyi forradalommal kapcsolatos dokumentumkötetről. A tanulmány szerzője ezt a recenziót ismerteti, illetve bírálja.

BREUILLY, JOHN: The Failure of Revolution in 1848 (Forradalmi kudarc 1848-ban). — European Studies Review 11. 1981:1. 103–116.

A szerző szemleciikk keretében ismerteti Deák István: The Lawful Revolution: Louis Kossuth and the Hungarians, 1848–49. (New York, 1979. Columbia Univ. Press) c. könyvét.

DEÁK, ISTVÁN: The Lawful Revolution. Louis Kossuth and the Hungarians 1848–1849. New York, 1979. Columbia University Press, XXI+416. 21 képmell., 6 térk.

Ism: F.K. — Československý časopis Historický (Praha) 29, 1981:2. 284.

A recenzor szerint a munka tulajdonképpen életrajz, Kossuth és a magyar 48-as forradalom életrajzának tekinthető. Szerinte a munka a mai burzsoá történetírás által most követett irányvonal beszédes reprezentánsa; a téma feldolgozásának néhány módszertani megoldásával nem ért egyet, de elismeri, hogy az ismertetett munka az eddig meglévő és hozzáférhető forrásanyag és irodalom alapos ismerete alapján szolid szakmai színvonalon lett megírva.

Ism.: Peter, László (Univ. of London). – *The Journal of Modern History* 53. 1981:4. 748–750.

Két és fél oldalas tartalmi ismertetést ad a műről.

SÁNDOR PÁL: *Aufhebung der Leibeigenschaft in Ungarn und Modalitäten ihrer Verwirklichung* (A jobbágság eltörlése Magyarországon és megvalósulásának módosulásai). – *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*, 1982:4. 51–66.

A szerző a magyarországi jobbágyszabádkésítés előfeltételeinek bemutatása után tárgyalja annak eredményeit és megoldatlan problémáit, a Habsburg Monarchia többi részétől eltérő különbözőségeit és az egyező vonásokat, kiemelve a magyar sajátosságokat. Felvázolja a jobbágyszabádkésítés újraszabályozásának elveit a neoabszolutizmus korában.

C. 1848–1819.

SZABAD, GYÖRGY: *Hungarian political Trends between the Revolution and the Compromise* (1849–1867). Bp. Akadémiai K. 1977. 184.

Ism.: E.J. – *Historický časopis* (Bratislava) 29, 1981:1. 156.

Csak rövid tartalmi áttekintés. A végén azonban megjegyzi, hogy a nem magyar népek, nemzetiségekre vonatkozó utalásoknál többet kellett volna felhasználni a szlovák történetírás témára vonatkozó munkáiból.

SASHEGYI, OSZKÁR: *Ungarns politische Verwaltung in der Ära Bach 1849–1860.* (Magyarország politikai igazgatása a Bach-korszakban, 1849–1860.) (Zur Kunde Südsteuropas. II/7.) Graz, 1979.

Ism.: Mikoletzky Lorenz (Bécs). – *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 89. 1981:3–4. 415–416.

„Sashegyi ezzel a művével lényegesen hozzájárul a ferenc-józsefi kor előtörténetéhez, jelentősen gazdagítja az eddigi kutatásokat és új, érdekes aspektusokat ad. Az osztrák történeti kutatás csak hálás lehet az ilyen nagyszerű munkáknak!”

GOTTAS, FRIEDRICH: *Ungarn im Zeitalter des Hochliberalismus. Studien zur Tisza-Ära* (1875–1890). (Magyarország a késői liberalizmus korában. Tanulmányok a Tisza-éréről, 1875–1890). Wien, 1976. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Ism.: Vermes, Gábor P. (Newark) – *East European Quarterly* 15. 1981:3. 404–406.

Az ismertetett könyv a Tisza Kálmán korszakot mutatja be.

POPELY, JULIUS [Gyula]: *Boj o liberálné cirkevopolitické reformy v Uhorsku a zalozenie latolickej l'udovej strany* (Küzdelem a liberális egyházpolitikai reformokért Magyarországon és a Katolikus Néppárt megalakulása). – *Historický časopis* (Bratislava) 29, 1981:6. 857–876.

A szerző a század utolsó évtizedében kibontakozott liberális reformok bevezetésének politikai és társadalmi célját, a reformok bevezetése ellen fellépő, s 1895 tavaszán megalakult Katolikus Néppárt politikai programját, a párt társadalmi bázisát elemzi, foglalkozik a nemzetiségi politikai mozgalmak vezetőinek a Katolikus Néppárt politikáját, ill. programját elutasító álláspontjával.

SUGAR, PETER F.: An Underrated Event: The Hungarian Constitutional Crisis of 1905–1906 (Egy alábecsült esemény: az 1905–1906-os magyar alkotmányos krízis). – *East European Quarterly* 15. 1981:3. 284–306.

A szerző cikkével azt igyekszik bizonyítani, hogy az 1905–1906-os alkotmányos válság döntő jelentőséggel bírt nemcsak az Osztrák–Magyar Monarchia alakulására, hanem Kelet-Európa sorsára nézve is.

ERDÉLYI TIBOR: Szocializmus a századelőn. Tanulmányok a magyarországi munkásmozgalom történetéből. Bp. 1979. Kossuth K. 514.

Ism.: Hapák, P. – *Historický časopis* (Bratislava) 29, 1981:3. 428–430.

A tanulmánykötet rövid tartalmi bemutatása; a korszakkal és a témával foglalkozó történészek számára igen hasznos és értékes segédkönyvnek tartja a kötetet, bár kevesli a kötetben a nem magyar munkásmozgalomra vonatkozó adatot és utalást, ezenkívül más megjegyzése sincsen.

GALÁNTAI, JÓZSEF: Die Österreichisch–Ungarische Monarchie und der Weltkrieg. Bp. 1979. Corvina K.

Ism.: Fellner, Fritz (Salzburg). – *Historische Zeitschrift* 232. 1981:1. 193–195.

„A 'Corvina-könyvek' sorozata, amelyben e mű is megjelent, azt a célt tűzte ki, hogy a 'magyarországi társadalomtudományok legújabb eredményeit tudományos-ismeretterjesztő formában' Magyarországon kívül megismertesse. Galántai ezt a feladatot a legjobban oldotta meg: a K.u.K. külpolitika folyékonyan, tárgyyszerűen és kiegyensúlyozottan van megírva és a szerző biztos kézzel vezeti be az olvasót az osztrák–magyar Balkán-politika problematikájába. A szakember szemszögéből nézve viszont néhány kritikai megjegyzésnek is helye van: először is a könyv címe kissé félrevezető; Galántai Ausztria–Magyarország szövetségi- és Balkán-politikáját ábrázolja 1867-től, különös hangsúllyal az 1908-as annexió válság időszakára és az első világháború kitörésére, tehát nem magával a világháború történetével foglalkozik. A könyvnek majdnem a felét az 1914 júliusi események ábrázolásának szenteli a szerző. Galántai a magyar levéltárakban folytatott kutatásai – s különösen Burián és Tisza feljegyzései – alapján új szempontokat hozott a magyar miniszterelnök magatartásának megítélésébe és az 1914-es júliusi döntésekről szóló vitákba és a szerző fejtegetései hatásosan bizonyítják, hogy mennyire elébe volt az 1913-as októberi ultimátum Ausztria–Magyarország 1914 júliusi magatartásának, s hogy az a válság mennyire általános problémája volt a háború későbbi kirobbantásának. Megütközéssel kell azonban megállapítani, hogy Galántai nem dolgozta fel az 1974-ben Belgrádban tartott konferencia eredményeit, amelyet „Les Grandes Puissances et la Serbie à la veille des la première Guerre Mondiale” címmel 1976-ban, az Assises de l'Académie Historiques No.1.-ben jelentettek meg (sajnos számtalan értelemzavaró, sőt gyakran torzító, meghamisító sajtóhibával). A 'Hoyos-misszióról' ott általam előadott új anyagok és az ebből levont következtetések vitathatóak lehetnek, de nem lehet figyelmen kívül hagyni egy, a júliusi válságot, sőt speciálisan Hoyos gróf berlini misszióját és a háború kitörését olyan részletesen ábrázoló műben, amely 'a legújabb kutatási eredmények' feldolgozásának igényével lép fel.”

Ism.: F.K. – Československý časopis historický (Bratislava) 29, 1981:1. 132.

A monográfia néhány mondatos tartalmi összefoglalása, de aláhúzza, hogy a munka gerincét a monarchia diplomáciai tevékenységének az elemzése képezi, s elsősorban az utolsó békeév eseményeinek a bemutatására helyezi a hangsúlyt.

Ism.: Vinogradov, K.B. – Voproszű Isztorii, 1982:7. 161–164.

„A korszak kulcskérdéseivel foglalkozó szerző új könyvét a széles olvasótábornak szánta, árnyaltan írta meg. (...) Jóllehet a tudományos ismeretterjesztő formát választotta, könyve gazdag forráskutatáson alapuló originális mű. (...) Galántai a korszak polgári történetészeivel polemizál, egyes megállapításait korrigálja. (...) Részletesen elemzi Ferenc-Ferdinánd szándékait, ... mestérien analizálja Tisza leveleit, memorandumait. ... Nem elég kritikus a brit diplomácia manővereivel kapcsolatban és az orosz külpolitikai helyzetre, vagy a szerbekre vonatkozó megállapításai vitathatóak. ... Kár, hogy a szláv nyelvű forrásokból keveset használ fel.”

D. 1918–1919

PÖLÖSKEI, FERENC: Hungary after Two Revolution (1919–1922). Bp. 1980. Akadémiai K.

Ism.: N.C. Masterman (Swensaea). – History 67. 1982:219. 171–172.

A monográfia a Magyarországon élő magyarok számára készült, nem pedig külföldiek számára. Valójában kevés nem magyar forrást jelöl meg a szerző. Részletes, kronológiai leírás, teljes listát közöl a konferenciákon résztvevő, a bizottságokban vagy a kormányban szolgálatot teljesítő személyekről, anélkül, hogy magyarázatot kapnának arról, hogy ők kicsodák. Az olvasást a nem megfelelő fordítás még nehezebbé teszi, és hiányzik a tárgymutató. A könyv nem ismert meg a Tanácsköztársaság bukását megelőző eseményekkel és váratlanul befejeződik Bethlen gróf 1922-es választási győzelmével. A monográfia alapján véve politikátörténet. A szerző, a borítón közöltekkel ellentétben, nem igazán a személyiségek iránt érdeklődik, hanem a kormánydekrétumok és a politikai pártok fúziója vagy szétválása iránt. A szakember számára azonban érdekes részleteket tartalmaz, pl. a revizionista mozgalom istenhitéről és Magyarország feltámadásáról. „Nem várnánk el mai magyar könyvtől, hogy szimpátiával beszéljen a fehér-terror 'különítményeiről', vagy azokról, akik kényszerítve érezték magukat a kompromisszumra, amit Pölöskei mélységesen elítél. Érdekesen tárgyalja magyar szemszögből nézve az alkotmányosságot, vagy még gyakrabban annak hiányát, ezen kaotikus idők különféle dekrétumainak vagy intézkedéseinek tükrében. A korszak egészéről alkotott képe – bár bizonyos értelemben részletesebb ábrázolásban –, nemigen tér el a brit történészek által általánosan elfogadottól, még azokétól sem, akik olyannyira szimpatizáltak a magyar konzervatívokkal, mint pl. a néhai C.A. Macartney. Ilyen Horthy admirális, mint a terroristák tevékeny vezetőjének felbukkanása és későbbi, régensi, passzív szerepe közötti kontraszt. Tiszteletreméltóbb viselkedése a későbbi időszakban és Magyarország antik alkotmányosságának újjáéledése Bethlen gróf alatt, néhány történészt arra az állás-

pontra juttattak, hogy Magyarország inkább egy reakciós konzervatív, mint fasiszta állam volt a két háború között. Lehet, hogy álláspontjukat némiképpen meg fogja változtatni ez a beszámoló Horthy és barátainak viselkedéséről ebben a korai időszakban, vagy az a metódus, amivel Bethlen gróf megszerezte és megtartotta a hatalmat. A 'különítményeket' eltávolították a Gellért szállóból, azonban – és Pölöskei is elismeri, hogy – a következő Bethlen éra alatt háttérbe kerültek."

Ism.: Höppner, Siegfried. – Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 30. 1982:1. 76.

„Bár a szerző az előszóban nem igéri a korszak összefoglaló ábrázolását, mégis lényeges összefüggéseket közvetít." A recenzens Pölöskei Horthy-rendszerről adott megfogalmazását nem tartja „egyértelmű jellemzésnek", de elismeri, hogy az ellenforradalmi rendszer törvényeinek és rendelkezéseinek „alapos elemzésével új ismereteket közvetít".

Ism.: –q–. – Historický časopis (Bratislava) 29, 1980:4. 579–580.

Csak tartalmi összefoglalást ad a munkáról.

GONDA, IMRE: Verfall der Kaisereiche in Mitteleuropa. Der Zweibund in den letzten Kriegsjahren, 1916–1918. Bp. 1977. Akadémiai K. 428.

Ism.: V.R. Berghahn (Univ. of Warwick). – The English Historical Review, 1981. t. 96. f. 479. 468.

Kiemeli a könyvnek a kettős szövetségen belüli feszültséggel foglalkozó részét; gyökereit egyrészt Németország annexiós politikája és a kompromisszumos békére való hajthatatlansága, másrészt Ausztria–Magyarország béketörévéseiben látja. A két hatalom közötti feszült viszonyt elemezve, Gonda két hosszú fejezetben foglalkozik a két ország belső erőviszonyainak alakulásával; az Osztrák–Magyar Monarchián belül élesednek az osztálykonfliktusok, de komplikálják a helyzetet a nem-német nemzetiségek szeparatista törekvései; a Német Birodalom problémái, szerinte, hangsúlyozottabban az osztályellentétekből eredeztethetőek. Bár „a német társadalom alapproblémája az első világháborúban a győzelem vagy az osztályharc, a háború folytatása vagy egy polgári-demokrata alkotmány életbeléptetése közötti alternatíva volt". Gonda állandóan hangsúlyozza a vezető rétegek politikai ellentétek miatti megosztását is. Könyve e része tehát főleg a „mérsékelt" és a szélsőséges annexió-pártiak közötti hatalmi harc elemzésével foglalkozik. A bőséges levéltári anyagra támaszkodó munkának sikerült érdekes szempontból megközelíteni a közép-európai belpolitika sajátos szövevényeit, koncepcióját a kettős szövetség politikai rendszerei „preimperialista eredeteinek" és viszonylagos elmaradottságának szélesebb összefüggéseibe helyezve. A hasznos monográfia tehát a kelet-európai történetészek azon újabb kiadványai közé sorolható, melyek összetettebb magyarázatot adnak az első világháború kitörésére és lefojására, mint amire az ortodox leninizmus eddig képes volt."

Ism.: Revue d'histoire de la deuxième guerre mondiale 32. 1982:128. 132.

Kétsoros tartalmi ismertetés.

Ism.: MfP. – Historický časopis (Bratislava) 29, 1981:2. 297–298.

Csak tartalmi áttekintést ad.

KLEIN, FRITZ: Auseinandersetzung um die „Kriegsschuldfrage" nach

1919. (Viták a „háborús felelősség kérdéséről” 1919 után). – Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 30. 1982:8. 675–690.

A szerző nemcsak a címben jelzett szempont szerint vizsgálja a versaillesi béke-rendszer, hanem annak hatását is tanulmányozza a vesztes országokban, így Magyarországon is, összefüggésben a háború után kialakult forradalmi helyzettel. Magyar szerzők műveire is utal, így: HETÉS, HAJDU, LIPTAI, PÖLÖSKELI.

SIKLÓS ANDRÁS: Magyarország 1918/1919. Események, képek, dokumentumok. Bp. 1978. Kossuth K. – Helikon K.

Ism.: Höppner, Siegfried. – Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 29. 1981:2. 158–160.

Tartalmi ismertetés.

HÖPPNER, SIEGFRIED: Zum Übergang von der bürgerlich-demokratischen zur sozialistischen Revolution in Ungarn 1918/19. (A polgári-demokratikus forradalomból a szocialista forradalomba való átmenet Magyarországon 1918–19-ben). – Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 29. 1981:2. 116–132.

Az átmenet elemzése a történelmi fejlődés és Magyarország helyzetének, helyzetének sajátosságaiával összefüggésben. A szerző számos magyar szerző e témakörben írt tanulmányát felhasználta (pl. HAJDU, LITVÁN, L. NAGY, JÓZSA stb.).

MILEI, GYÖRGY: Aspekte des ideologischen Kampfes vor der Gründung der Kommunistischen Partei Ungarns (Az ideológiai harc aspektusai a Kommunista Magyarországi Pártjának megalakulása előtt). – Jahrbuch für Geschichte der sozialistischen Länder Europas 26. 1982:1. 73–88.

A szerző a KMP megalakulásához vezető politikai, ideológiai tényezőket foglalja össze.

HAIJDU, TIBOR: The Hungarian Soviet Republic. Bp. 1979. Akadémiai K. 172.

Ism.: F.K. – Československý časopis historický (Praha) 29, 1981:1. 132–133.

Csak rövid tartalmi áttekintése a munkának, bárminemű megjegyzés, méltatás nélkül.

Ism.: The English Historical Review, 1981. t. 96. f. 381. 935.

Rövid ismertetés; értékeli a kötet új, részben kiadatlan forrásokon alapuló anyagát, koncepcióját elfogultnak tartja, amit számos, szó szerinti kiemelt idézettel illusztrál.

JÓZSA, ANTAL: Zur Geschichte des proletarischen Internationalismus auf dem Territorium der Ungarischen Räterepublik. (A proletár internacionalizmus történetéhez a magyar tanácsköztársaság területén). – Jahrbuch für Geschichte der sozialistischen Länder Europas 26. 1982:1. 89–103.

A szerző a forradalmi internacionalista szolidaritás megnyilvánulásait taglalja a tanácsköztársaság idején, hiszen osztrák, német, orosz és ukrán, csehszlovák, lengyel, román, bolgár, olasz, francia és szerb internacionalisták nyújtottak segítséget 1919-ben a magyar munkásoknak.

VASS HENRIK és koll.: Küzdelmes évszázad. (Fejezetek a magyar munkásmozgalom történetéből.) Bp. 1975. Tankönyvkiadó, 298.

Ism.: P. Hapák. – *Historický časopis* (Bratislava) 29, 1981:4. 591.

A recenzor rövid tartalmi áttekintést ad a magyar munkásmozgalom történetét bemutató tanulmánykötetről (az 1860-as évektől napjainkig).

MIKLÓS, MOLNÁR: A Short History of the Hungarian Communist Party (A Magyar Kommunista Párt rövid története). Boulder, Colo. and Folkestone, England: Westview Press and Dawson, 1978.

Ism.: Kristof, Ladis K.D. (Portland State Univ.) – *Slavic Review* 40. 1981:1. 139–140.

A recenzor három könyvet ismertet egy cikkben, jelen tanulmányt, egy, a román kommunista párttal kapcsolatban Romániában megjelent művet, valamint a Berend–Ránki féle *East Central Europe in the 19th and 20th Centuries* c. magyar kiadványt.

A szóbanforgó mű a lausanne-i egyetemen és a genfi Nemzetközi Tanulmányok Intézetében tanító Molnár professzor írása. A recenzor véleménye szerint a könyv igen olvasható, azonban a tárgyat nem kezeli tényszerűen, illetőleg kronológiai szempontok alapján. „Nem olyan mű ez, amelyet az Oktatási Minisztérium jóváhagyna vagy igényelne.”

Az első fejezet a párt történetét követi nyomon megalakulásától napjainkig, a második a párt szervezetét és szerepét elemzi, a harmadik a párt országon belüli pozíciójával foglalkozik, ezt követi egy befejező fejezet, ami a külkapcsolatokról szól.

A cikkíró szerint a könyv legjobb része a második és a harmadik fejezet, a szerző ezekben a témákban otthon van.

E. 1919–1945.

JUHÁSZ, GYULA: Hungarian Foreign Policy, 1919–1945. Bp. 1979. Akadémiai K.

Ism.: Béla K. Király (New York). – *The Journal of Modern History* 53. 1981:2. 373–375.

„Ez Juhász Gyula könyvének angol változata. A könyv már két ízben megjelent Budapesten magyar nyelven. Ez a téma legszisztematikusabb és legátfogóbb bemutatása, ami valaha is megjelent idegen nyelven.

Juhász megközelítését három fő szempont jellemzi. Óvatosan helyezi el témáját a közép-kelet-európai, az általános európai és a világ-kontextusban. Jól átgondolt, bár kissé egyoldalúan politikai szemszögből tekinti át a Horthy Miklós féle rezsim belpolitikája és a nemzetközi kapcsolatok közötti kölcsönhatást. ...

A szerző nemcsak a kinyomtatott források lehető legszélesebb körére támaszkodik, de keleti és nyugati levéltárak forrásait egyaránt felhasználta. Épp ezért igen sajnálatos, hogy még közvetlen idézetek esetében sem jelöli meg a forrást: egyszerűen nem alkalmaz lábjegyzeteket.

Juhász azt állítja, hogy Magyarországra Trianonnál erőszakolt békeszerződés kemény és igazságtalan volt... Bírálatainál azonban Juhász pártatlan. Bár itt-ott bírálja a Kis-Antantot általában és Benest különösen, ugyanakkor minden

módon elítéli a hajthatatlan magyar irrendetizmust... A könyv legértékesebb része a Szovjetunióval folytatott háborúról szóló fejezet. Ezidáig nyugati kutatók előtt ismeretlen adatok gazdag tárárt nyújtja...

A könyvet a szakemberek számára írták, akiknek ez gazdag csemegét nyújt. Egyedi alkotás ez a közelmúlt magyar és közép-kelet-európai történelméről. Nehéz elképzelni, hogy a belátható jövőben más könyv elfoglalhatja ennek az alapos szakirodalomnak a helyét."

Ism.: Sakmyster, Thomas (Univ. of Cincinnati). — Slavic Review 40, 1981/4. 139.

„Az első magyar nyelvű kötet megjelenése után észak-amerikai recenzorok javasolták, hogy a mű fordítás révén szélesebb körű olvasótáborhoz jusson el. Bár bizonyos stilisztikai pontatlanságok csökkentik a hatást, ez az angol nyelvű változat mégis nagyszerűen megfelel a célnak. Juhász a magyar külpolitikával kapcsolatos tanulmánya kiegyensúlyozott, alapos és lényegrelátó; minden bizonnyal egyike a második világháború utáni magyar marxista historiográfia legkiválóbb alkotásainak.

Juhász tanulmányának egyik legfőbb érdeme az, hogy felismerte, nemcsak belső tényezők (főleg a merev politikai és társadalmi rendszer), hanem a külső tényezők is közrehatottak a magyar külpolitika alakulásában. Az író feltételezi, hogy a szerencsétlen 1919–20-as béketárgyalások általános elégedetlenséget okoztak Magyarországon. A Horthy-rendszer kiaknáztatta és szította ezt az elégedetlenséget, jóllehet a probléma kulcsát a hárommillió magyarnak az új szomszédokhoz való kerülése jelentette, valamint az, hogy a kis-antant-hoz tartozó országok következetesen elutasították a határok újramegállapításának koncepcióját. Juhász realiztikus módon megállapítja, hogy a politikai baloldal erői a két világháború közötti időszakban Magyarországon gyengék voltak, még a munkásosztály körében is. Nincsenek túlzott kijelentések a Kommunista Párt befolyására nézve, sőt, a baloldali erőket túlságosan gyengének jellemzi ahhoz, hogy képesek lettek volna megteremteni a náci-ellenes mozgalom alapját. Juhász tanulmánya részletes és szisztematikus. A kulcsszereplőket közelebbről is bemutatja és tartózkodik a polemikus támadástól. Ugyanakkor azonban ezek az államférfiak — Horthy Miklós, Bethlen István és Kánya Kálmán, meg a többiek, — élettelenek maradtak, nem ismerjük meg őket. Részletesen tájékozódunk a külföldi vezetőkkel folytatódott eszmecsereikről, az általuk írt memorandumokról, de nemigen történt arra kísérlet, hogy gondolkodásmódjukról képet kapjunk, vagy hogy választ kapjunk gyakori kétségeik és elkeseredéseik okáról. A magyar politikusok közötti ellentétek jelentőségét a tanulmány háttérbe szorítja, és ha említést is tesz róluk, nem fűz hozzá kielégítő magyarázatot. Így például nem elég világos a Gömbös Gyula és Kánya Kálmán között 1930-ban lezajlott vita lényege.

A tanulmány alapját jelentő másodlagos és levéltári forrásanyagok valóban lenyűgözőek. Különösen fontosak a londoni Public Record Office kiadatlan iratai, melynek alapján Juhász átdolgozta a magyar különbékére vonatkozó tárgyalásokról szóló tanulmányát. Ugyanakkor új források is megjelentek azóta, amióta Juhász elkészült ezzel a művel, ideértve a nemrég hozzáférhetővé vált osztrák diplomáciai iratokat. Váratlan források is érdekessé válhatnak:

ilyen a MAGIC dokumentumok gyűjteménye, a japán diplomáciai üzenetek amerikai lehallgatásáról. Esetleg az „ultra” dokumentumok hasonló megjelentését fognak okozni.

Juhász munkáját ajánljuk mindazoknak a történészeknek, akik a modern Kelet-Európával foglalkoznak. A polcon C.A. Macartney October Fifteenth c. munkája mellett kell neki helyet biztosítani, ez utóbbit jól kiegészíti forrásanyagával és elemzésével.”

ÁDÁM MAGDA: A Kisantant (1920–1938). Bp. 1981. Kossuth K. 267.

Ism.: Deák, L. – Historický časopis (Bratislava) 30, 1982:5. 734–736.

A recenzor – aki részletes tartalmi ismertetést ad a munkáról – a szerző könyvét nagyon pozitívan értékeli, főleg a 20-as évek eseményeit elemző fejezeteket, mivel ez a rész nagyon sok, eddig ismeretlen adatot tartalmaz. (A problémával foglalkozó történészek eddig inkább a 30-as évek vonatkozásában vizsgálták a Kisantant történetét.) Elsősorban nagyra értékeli az új és nagyon gazdag forrás- és dokumentum-anyag feldolgozást és az ebből levont új következtetéseket és nézeteket.

ROUCEK, JOSEPH S.: The Problems Connected with the Departure of Karl the Last from Central Europe („Utolsó” Károly Közép-Európából történő távozásával kapcsolatos problémák). – East European Quarterly 15. 1981:4. 453–468.

A cikk az Osztrák–Magyar Monarchia szétesésével, ill. az 1916-ban trónra kerülő Károly császárnak a Monarchia visszaállításával kapcsolatos törekvéseivel foglalkozik.

SAKMYSTER, THOMAS L.: Hungary, the Great Powers, and the Danubian Crisis 1936–1939. (Magyarország, a nagyhatalmak és a dunai válság, 1936–1939). Athens, 1980. Georgia, the Univ. of Georgia Press.

Ism.: Held, Joseph (Rutgers University). – East European Quarterly 15. 1981:4. 541–543.

Kétoldalas tartalmi ismertetés a műről.

BOBOCESCU, VASILE – SULTAN, DUMITRU: Lupta comunistilor împotriva ocupatiei horthyste pentru anularea dictaturii de la Viena, 1940–44. (A kommunisták harca a horthysta terület-elfoglalás ellen, a bécsi döntés megsemmisítéséért, 1940–1944.). – Anale de istorie, 1982:3. 58–81.

A tanulmánynak különösen forrásanyaga érdemel említést, amennyiben túlnyomórészt magyar szerzők munkáiból merít. Megemlékezik a magyar értelmiségi és egyházi vezetők szerepéről a fasiszmus elleni harcban.

MUSAT, MIRCEA – BOBOCESCU, VASILE: Une injustice historique: le diktat fasciste de Vienne (Egy történelmi igazságtalanság: a fasiszta bécsi diktátum). – Roumanie pages d'histoire 4. 1981:2. 150–210.

A cikk az első világháború után kialakított status quo megváltoztatását eredményező bécsi döntés fasiszta és igazságtalan voltát hangsúlyozza.

RĂCEANU, GRIGORE: Brasov, 1 septembrie 1940. Nu Dictatul! (Brassó, 1940. szeptember 1. Le a bécsi döntéssel!). – Magazin istoric (Bukarest), 1982:9. 15–19.

A román nép egész Erdélyben tiltakozott, hatalmas méretű tüntetések keretében a második bécsi döntés ellen.

JUHÁSZ GYULA: Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban. Bp. 1978. Kossuth K. 320.

Ism.: Opéns, Brigitta. — Jahrbuch für Geschichte der sozialistischen Länder Europas 26. 1982:1. 186–188.

A cikk a könyv tartalmának összefoglalását adja.

Eliberind 4000 localităţii (4000 hely felszabadítása). — Magazin istoric (Bukarest), 1982:5. 14–15, 29.

A cikk különösen azt hangsúlyozza, hogy Románia milyen nagy szerepet játszott Magyarországon, Ausztriában és Csehszlovákiában.

F. Magyarország története a felszabadulás után

ORBÁN, SÁNDOR: O niektorych osobitných podmienkach a cestách ľudovodemokratickej prestavby v Maďarsku (A magyarországi népi demokratikus átalakulás néhány sajátos feltételéről és útjáról). — Historický štúdie (Bratislava) 26. köt. 1982. 209–214.

Csehszlovákia felszabadulásának 35. évfordulója alkalmából a szlovákiai Szomolányban 1980 tavaszán „A Közép- és Délkelet-Európában a szovjet hadsereg által való felszabadítása – e területek szabad és forradalmi fejlődésének jelentős határköve” címen rendezett nemzetközi tanácskozáson elhangzott felszólalás.

BOROS, FERENC: Společně na cestě k socialismu (Közösen a szocializmushoz vezető úton). Praha, 1982. Svoboda K. 172.

Ism.: Fe.O. — Československý časopis historický (Praha) 30, 1982:5. 772.

A korábban magyar nyelven megjelent dolgozat cseh nyelvű kiadása, amelyet a recenzor fejezetenként néhány mondatban bemutat. A munkát egészében véve hasznosnak tartja (a csehszlovák–magyar kapcsolatokat tárgyalja 1867-től napjainkig), de megjegyzi, hogy a jövőben nagyobb figyelmet kell fordítani a magyar 1956-os, ill. a csehszlovák 1968–69-es események objektív értékelésére.

Ism.: Mates, Pavel. — Historický časopis (Bratislava) 30, 1982:4. 636–640. Magyarország és Csehszlovákia közötti politikai, kulturális és társadalmi kapcsolatok fő mozzanatait föltáró munka tartalmi áttekintését adja a recenzor. A magyar szerző az 1866-tól terjedő korszak történetét vizsgálja 1948-ig. Bár a recenzor szerint a szerző néhány kérdést túl leegyszerűsítve tárgyal (pl. a csehszlovák emigráció I. világháború alatti politikáját, ill. az 1918–38 közötti csehszlovák külpolitikát). A könyvben számos pontatlansággal is találkozni, s a kérdésre vonatkozó újabb irodalmat figyelmen kívül hagyta.

TANULMÁNYOK A MEFESZ TÖRTÉNETÉBŐL 1945–1948. Felsőoktatástörténeti tanulmányok, 6. Bp. 1981. Felsőoktatási Pedagógiai Kutatóközpont, 154.

Ism.: Venclová, K. — Historický časopis (Bratislava) 30, 1982:5. 758–59.

Csak tartalmi áttekintést ad.

BENNETT, KOVRIG: Communism in Hungary. From Kun to Kádár. Hoover Institution Press, Stanford, 1979. (Kommunizmus Magyarorszá-

gon. Kuntól Kádárig.) – *International Review of Social History* 25. 1980:3. 425.

Ötsoros tartalmi ismertetés a műről.

KOROM, MIHÁLY: Magyarország ideiglenes nemzeti kormánya és a fegyverszünet, 1944–1945. Bp. 1981. Akadémiai K. 524.

Isrn.: Szöllösi, Dagmar. – *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 30. 1982:5. 465.

A könyv tartalmának néhány soros ismertetése.

FERGE, ZSUZSA: *A Society in the Making: Hungarian Social and Societal Policy 1945–47* (Az alakulóban lévő társadalom: magyar társadalom- és szociálpolitika, 1945–75.). M.E. Sharpe, inc., 1979.

Isrn.: Hollos, Marida (Brown Univ.) – *East European Quarterly* 16. 1982:3. 380–381.

A recenzió részletesen bemutatja a könyv tartalmát.

„Ferge Zsuzsa könyve jelentős hozzájárulás az angol nyelven megjelenő és a háború utáni kelet-európai társadalmakkal foglalkozó növekvő mennyiségű szakirodalomhoz. A könyv célja a magyar társadalompolitikának az elmúlt harminc évben megvalósult feladatai bemutatása, a problémák és hiányosságok, a sikerek, valamint a jövőbeni célok ismertetése.

A szerző marxista keretekben dolgozik, erősen befolyásolja a magyar marxista Lukács György. Mint marxista, a szerző felfogása szerint a gazdasági feltételek diktálják a társadalmi kapcsolatokat és a politikai intézményeket, ezért a gazdaságpolitika az alapvető társadalompolitika. A háború utáni magyar társadalmi mozgás ilyen keretben került ezért bemutatásra.

Mint ahogyan S.M. Miller a könyv előszavában kimondja, „a könyvet három szinten lehet olvasni: egyrészt, mint a magyar társadalomstruktúra tankönyvét, másrészt, mint az összehasonlító társadalompolitika egy esettanulmányát, és végül, mint a társadalompolitika elméletének egy variációját. ...”

„... A könyv komplex és jól átgondolt tanulmány nagy dimenziókkal, ami összefoglaló társadalmi elemzést ad és egyben nyíltan kiáll a társadalmi tevékenység és az intervenció mellett a társadalomtudós részéről. Ugyanakkor a szocialista rendszer hibáinak szimpatikus kritikáját is tartalmazza a könyv, és az eredményeket tárgyilagosan igyekszik számba venni.”

VII. Új- és legújabbkori egyetemes történelem

KUČERA, M.: *Pater patriae. Zo starých českých a slovenských dějin.* (Pater patriae. A régi cseh és szlovák történelemből). Bratislava, 1981. Tatran K. 275. Isrn.: Marsina, R. – *Historický časopis* (Bratislava) 31, 1983:1. 121–124.

A munka IV. Károly cseh király halálának 600. évfordulója alkalmából jelent meg. A szerző – népszerű formában – összefoglaló és értékelő áttekintést nyújt a cseh és szlovák középkor, főleg a 14. század történetéről, mégpedig az egyetemes és a magyar történelmi események összefüggéseinek tükrében.

LUKAČKA, JÁN: *Západné Tribečské podhorie do roku 1526.* (A Tribecs-hegysége nyugati vidéke 1526-ig). – *Historické štúdie* (Bratislava) 26. köt. 1982. 131–161.

Rendkívül nagy mennyiségű levéltári anyag (a megjelentetett anyagon kívül az

OL-ban és a szlovákiai levéltárakban végzett kutatásai) alapján a szerző a Közép-Nyitra vidék történetével foglalkozik az ókortól a 16. század elejéig, elsősorban azonban a terület gazdasági és társadalmi fejlődéséről ad áttekintést.

POTEMRA, MICHAL: Otázky verejnej správy Uhorska v politike Slovenskej národnej strany v rokoch 1901–1918. (Magyarország közigazgatásának kérdései a Szlovák Nemzeti Párt politikájában, 1901–1918.) – Historické štúdie (Bratislava) 26. köt. 1982. 87–110.

A cikk – rendkívül gazdag korabeli irodalom és sajtóanyag alapján – a szlovák állam- és jogtörténet egyik alapvető kérdésével, a szlovák – önálló – nemzeti közigazgatás kialakulása gyökereivel, s ezen belül is a Szlovák Nemzeti Párt burzsoá-demokratikus programja ama pontjaival foglalkozik, amelyek a pártnak a korszak magyarországi közigazgatása megoldására vonatkozó elképzeléseit tartalmazza. A cikk tulajdonképpen CSIZMADIA ANDOR: A magyar közigazgatás fejlődése a 18. századtól a tanácsrendszer kialakulásáig. (Bp. 1976.) c. munkájához szolgál adalékkul.

PRĚHLED DĚJIN ČESKOSLOVENSKA I/1., DO ROKU 1526. (Csehszlovákia története I/1. köt., 1526-ig.). Főszerk.: PURŠ, JAROSLAV és KROPI-LÁK, MIROSLAV. Praha, 1980. 648. 100 krétarajz mell.

Ism.: Patrán, Josef. – Československý časopis historický (Praha) 30, 1982:6. 892–896.

A négykötetesre tervezett szintézis első kötetéről, amely 1981. végén jelent meg. A kötet a csehszlovák történetírásnak a 70-es évek elejéig elért kutatási eredményeit összegzi; a magyar történelem szempontjából főleg a szlovákiai történetre vonatkozó fejezetek lehetnek a legérdekesebbek, amelyek szerzői: Marsina, Ratkoš és Vozár.

TAJTÁK, LADISLAV: Vývoj robníckeho hnutia na Slovensku na začiatku 20. storočia (A szlovákiai munkásmozgalom fejlődése a 20. század elején). – Historický časopis (Bratislava) 29, 1981:6. 820–856.

A cikk bőséges korabeli forrásanyag, főleg sajtó, ill. a témára vonatkozó régebbi és a legújabb magyar és szlovák irodalom alapján a szlovákiai munkásmozgalomnak (a mai Szlovákia területén élő munkásság döntő többségét a szlovák munkások alkották, de ők voltak a magyarországi munkásmozgalom szervezetileg, ideológiailag, politikailag és szakmailag legelmaradottabb rétege) a magyarországi szociáldemokrata párt agrár- és nemzetiségi programja kialakításáért, annak közvetlen végrehajtásáért, a szlovák munkásságnak a szakszervezeti mozgalomban való bekapcsolásáért, a szlovák szociáldemokrata mozgalom pozsonyi központjának létrehozásáért folytatott küzdelmét dolgozza fel.

CIUREA, D.: Ștefan cel Mare – marele european (Nagy István – a nagy európai). – Anuatul Institutului de Istorie și Arheologie A.D. Xenopol. 1982. 177–183.

A 15. században Nagy István moldvai fejedelem az egész nyugati kereszténység védelmét vállalta törökellenes háborúival. A tanulmány bemutatja, hogy a nemzetközi diplomácia milyen mértékben foglalkozott Nagy István külpolitikájával, kapcsolataival, különös tekintettel Lengyelországot, valamint Magyarországot illetően.

GJUZELEV, VASIL: Beiträge zur Geschichte des Königreiches von Vidin im

Jahre 1365. (Adalékok a vidini királyság történetéhez 1365-ben). — Südost-Forschungen 39. 1980. 1–16.

A szerző először a Bulgáriát és annak történetét bemutató két 14. századi költeményt ismerteti (szerzője Peter Suchenwirt osztrák költő, aki egyébként Nagy Lajos királyi udvari költője is volt), majd azokat a magyar okleveleket és elbeszélő forrásokat tárgyalja, amelyek Vidin 1365. évi elfoglalásával foglalkoznak. A függelékben öt, eddig kiadatlan magyar oklevelet közöl, amelyeket Vidinben állítottak ki, és amelyeket a szerző az Országos Levéltárban talált meg.

BALÁZS, JUDIT: Die Rolle des Staates bei der Entstehung und Vertiefung der kapitalistischen Produktionsverhältnisse in der Türkei. Eine kritische Würdigung des Kemalismus vornehmlich- unter ökonomischer Aspekten. (Az állam szerepe a kapitalista termelési viszonyok létrejöttében és elmélyülésében Törökországban. A kemalizmus kritikai értékelése különösen gazdasági szempontok figyelembevételével). — Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte 1980. IV. 49–66.

Kemal Atatürk gazdasági programja.

TILKOVSKÝ, L.: Die Weimarer republik und die duetschen Minderheiten im Donaubecken. Bp. 1980. Akadémiai K. 350.

Ism.: V. La. — Československý časopis historický (Praha) 30, 1982:3. 465.

A munka néhány mondatos tartalmi összefoglalása, pozitív értékelése.

KEREKES, LAJOS: Von St. Germain bis Genf. Österreich und seine Nachbarn 1918–1922. Bp. 1979. Akadémiai K. 415.

Ism.: D.K. — Hstorický časopis (Bratislava) 29, 191:1. 144.

Csak néhány mondatos tartalmi összefoglalása a munkának.

HARASZTI, ÉVA H.: Chartism. Bp. 1978. Akadémiai K.

Ism.: Jones, David (Swansea). — History 66. 1981:218. 531.

„A chartizmus ... az a mozgalom, ami kicsit túl korán ugyan, de elkerülhetetlen lendült fel, és ami a marxista elméletnek is ösztönzést adott, — Lenin szavaival élve — a marxizmust megelőző utolsó kísérlet.” Ez a következtetés és egyébként a könyv több analízise is előrelátható és nem eléggé kidolgozott. A chartista mozgalom kritikát kap „elméleti alkalmatlansága miatt”, a gyári munkásokon kívül kapott támogatás „vele született gyengesége” miatt, a földreform-tervezet pedig „reménytelen és retrograde” volta miatt. Ezek és hasonló megjegyzések jó ortodox marxista eredetre vallanak és kevés elsődleges forrás támasztja alá őket. Szerencsére azonban Harashti Éva jó történész és vannak részek, ahol a chartizmusról megjelent legfrissebb irodalomban szerzett jártassága ellensúlyozza a fentieket. Érdekes dolgokat tudunk meg O’Connorról, a chartista harciasság kronológiájáról, az internacionalizmusról, az 1830-as politikai mozgalom eredetéről és a Nemzeti Chartista Szövetségről. A hosszú függelék 18 dokumentumot is tartalmaz, az érdekesebbek kivonatát a Jelenkorból és a Pesti Hírlapból. A mű közvetlensége és emlékeztető jellege tetszetős, mint az a mód is, ahogyan a szerző álláspontját releváns életrajzokkal világítja meg. A fordítás elég jó, bár néhol furcsa kifejezések fordulnak elő és sok a sajtóhiba. Méltányolandó a szerző és a fordító lelkesedése és dedikációja, bár végső soron a könyv keveset nyújt a chartista mozgalom megértéséhez.

TŐKEI, FERENC: *Essays on the Asiatic Mode of Production*. Bp. 1979. Akadémiai K. 129.

Ism.: P.V. — *Československý časopis historický* (Praha) 29, 1981:6. 936.

A munka néhány mondatban való bemutatása, de az eddig vitatott és megoldatlan kérdések összegezése jó alapot nyújt a további munka folytatásához.

(Az MTA Történettudományi Intézete Tudományos Információs Osztály nyelvi referenseinek dokumentációja alapján összeállította: Lipcsey Ildikó.)

A VILÁGTÖRTÉNET REPETÓRIUMA

(Új folyam, 1979–1984)

1. A Világtörténet repetóriumáról

a) A címfelvétel

Repetóriumunk fő része a tárgydíszak (1979–1984 vége) irodalmát tárja fel – megjelenésének időrendi sorrendjében. A tanulmányok címfelvétele tartalmi koncepció alapján történt, így az esetleges formai kérdések megoldásához a folyóirat megléte szükséges, nélkülözhetetlen. Ezt a tartalmi jelleget bizonyítja az is, hogy ahol csak lehetett, a nagyobb tanulmányok alcímeit is felvettük.

A címfelvételnél a szerzőként szereplő, a tartalom szempontjából is fontos nevek a címleírás szabványainak megfelelően kerültek leírásra (családi név csupa nagybetű...stb.).

Amennyiben a műben nem elsődleges információt közlő közreműködő írása szerepel (pl. ismertetés, életrajz) ebben az esetben a mű címe utáni dőlt vonal után került, szerzői minőségének megnevezésével, felvételre.

Pl. Vaszil ZLATARSKI

(az ismertetést írta és az anyagot összeállította: Niederhauser Emil

A bal oldalon található, folyamatosan emelkedő tételszámok a mutatózás munkáját könnyítik, míg a jobboldali – folyóiratszámokként 1-től emelkedő – oldalszámozásnál a helytakarékoság szempontjainak szem előtt tartásával csak a kezdő oldalszámokat adtuk meg. A következő tétel ismeretében így is kalkulálható az adott összoldalszám, az alcímek megadott oldalairól nem is beszélve.

A rövid tartalmi annotációban mindenhol – a továbbgondolhatóság kedvéért, ahol volt – a jegyzetapparátusok meglétét jeleztük.

b) A mutatók

Repetóriumunk összevont, egységes betűrendbe ötvözött hely, név és tárgy-mutatót tartalmaz, – tételszámra utalással. Közülük az első szorul a legkevesebb magyarázatra; a tartalmak szempontjából fontos helyek a betűrendben elhelyezve.

Névmutató

Kétfajta, tipográfiaiilag megkülönböztetett típussal találkozunk.

1. CSALÁDI NÉV – csupa nagybetű-szerző, valamilyen műve (akár ismertetés is), utána megjelölve, hogy miről ír

pl. BAYER József

– a sztálinizmusról

(216)

2. Családinév – nagy betűvel kezdődik, de kicsivel folytatódik=valakire vonatkozó irodalom

pl. Engels, Friedrich

17

Életrajzi tétel esetén, ha van a szerzőnek vagy a szerzőre vonatkozó irodalomnak bibliográfiája, vagy arcképe, a tételszám után megjelöltük.

pl. Xenopol, Alexandru Dimitre

(46)-bibl.al.képével

Tárgymutató

Három, tipográfiaiilag megkülönböztetett típussal találkozunk.

1. CSUPA NAGYBETŰVEL írt tétel tematikus bontásra került, melyeken belül a tételszók betűrendje a rendező elv

pl. AFRIKA

– Általában

...

– Tájékozódás

...

– Történelem

...

2. Csak a kezdőbetű nagybetű=a még több, de legalább 2 azonos értékű, betűrendben sorakozó altárgyszóra bontott meghatározás jelzése – Kivéve a nyelvtani helyesség által megkövetelt nagybetűt!

pl. Feudalizmus

– birtokviszonyok

– gazdasági rendszer

– India stb.

3. Csupa kisbetű=az egyedi, legfeljebb 1 altárgyszóval bontott, vagy csak pontosított (értelmezett) meghatározások jelzése

pl. anarchia

– fogalom

182

2. A „Világtörténet”-ben 1979–1984 között megjelent irodalom annotált jegyzéke
– megjelenési sorrendben

1979/1

<i>Tételszám</i>	<i>Társadalomtörténeti szám</i>	<i>Oldalszám</i>
1.	SZÜCS Jenő Nép és ország a korai középkorban (A nép, nemzet, ország fogalmának kialakulásáról: jegyzetapparátussal)	5
2.	WALLERSTEIN, Immanuel A nemzeti fejlődés három útja a 16. századi Európában (Napjaink világrendszerének működése a 16. századi előzményekre vezethető vissza – ezekről a politikai gazdaságtani, társadalomtörténeti, politikatörténeti előz- ményekről szól)	25
3.	RÁNKI György A társadalmi struktúra történeti elemzésének problémái (Rövid összefoglalás a társadalomtörténeti kutatások módszertanáról és előzetes a következő cikkekhez)	37
4.	MAYER, Arno J. Az alsóközéposztály mint történeti probléma (Társadalomtörténeti tanulmánycikk; az alsóközéposz- tály fogalmáról, összetevőiről, többféle szemléletről jegyzetapparátussal)	40
5.	HARDACH, Gerd Osztályok és rétegek Németországban 1848–1970; A tár- sadalmi struktúra történeti elemzésének problémái (Társadalomtörténeti tanulmánycikk; a szerző szándéka pontosabban meghatározni az osztály fogalmát, mint a társadalmi struktúra történeti elemzésének központi kategóriáját; konkrét történeti helyzetben jegyzetappa- rátussal)	60
6.	PALACKY Frantisek (1798–1876) (az ismertetést írta és szerkesztette Benedek Gábor (Palacky munkásságáról – egyik művének rövid rész- letével – arcképével – legfontosabb műveinek jegyzé- kével)	80
7.	ADENAUER, Konrad Részletek az 1955-ös moszkvai útjáról szóló leírásából (A részlet a szerző Emlékek; 1953–1955 című könyvé- ből)	91

8.	Az 1875–78-as keleti válság újabb irodalmából (Szemeszerű áttekintés néhány szovjet és bolgár kiadványról; – rövid tartalmi ismertetéssel)	97
9.	A Magyarország története című kötet külföldi visszhangja; Bp. : Corvina, 1971; 1973; 1974 (szemlét írta Ferber Katalin) (Francia, német, angol nyelven jelent meg a kötet – az egyes nyelvek ismertetéseiről, véleményeiről gyűjtötte össze a szemléző az anyagot)	106
10.	FOLYÓIRATREPERTÓRIUM 1975/II. (Neves külföldi történeti folyóiratok cikkanyagát dolgozzák fel – címfordítással, rövid annotációval)	
	Elmélet, módszertan	113
	Historiográfia	113
	Diplomácia	115
	Európa	116
	Kelet-Közép Európa	117
	Anglia	117
	Ausztria	117
	Csehszlovákia	118
	Franciaország	120
	Hollandia	120
	Lengyelország	120
	Németország	121
	Olaszország	122
	Románia	123
	Szovjetunió (Oroszország)	124
	Afrika	125
11.	FOLYÓIRATREPERTÓRIUM 1976/I	
	Konferenciák	128
	Historiográfia	131
	Dokumentumok, forráskiadványok	134
	Nemzetközi kapcsolatok	135
	Európa	137
	Kelet-Közép Európa	137
	Anglia	138
	Bulgária	139
	Csehszlovákia	139
	Franciaország	140
	Lengyelország	143
	Németország	143
	NDK	147
	NSZK	148

Olaszország	148
Portugália	151
Románia	151
Spanyolország	152
Szovjetunió	153
Törökország	155
Amerika	
Mexikó	155
USA	155
Afrika, Ázsia	156

KELET-KÖZÉP-EURÓPA ANYAGI KULTÚRÁJÁNAK TÖRTÉNETÉHEZ

12. Bevezető: Makkai László
(Anyagi kultúra: anyagi javak társadalmi termelésének, elosztásának és fogyasztásának technikai oldala; a termelőerők fejlődése, ezek termékeinek társadalmi felhasználása) 5
 13. KRZEMIENSKA, Barbara–TRESTIK, Dusan
A kora-középkori állam gazdasági alapjai Közép-Európában
(Részlet az eredeti cikkből; gazdaság és társadalomtörténeti visszatekintés – foglalkozások szerinti sorrendben; jegyzetapparátussal) 8
 14. ENDREI Walter
A posztó ólombélyegek eredetéről
(A minőségjelző bélyegek megjelenéséről, szerepéről, formájáról...stb.; ábrával jegyzetapparátussal) 31
 15. A LENGYEL anyagi kultúra történetének első öt ketete (az ismertetést írta Petneki Áron)
(Az anyagi kultúra kutatásáról és a kezdetektől 1870-ig megjelent kötetekről szóló ismertetés) 40
- A NEMZETKÖZI MUNKÁSMOZGALOM KÉRDÉSEIRŐL**
16. A Világtörténet elé
(Jemnitz János bevezetője a következő, munkásmozgalom kérdéseivel foglalkozó tanulmányok elé) 47
 17. HOBBSÁWM, Eric
Megtorpanás a munkásmozgalom fejlődésében?
(Tanulmánycikk a brit munkásosztály fejlődésének

néhány sajátosságáról az 1878–1978 közötti időszakban)	49
A munkáosztály többségben	50
A fizikai munka hanyatlása	50
Két következmény	52
A szakszervezeti szervezkedés változatai	52
Történelmi átalakulás	53
A proletárélet közös vonásai	55
Változások az angol kapitalizmusban	56
Női munkások	57
Emigráció és munkáosztály	58
Szekcionális különbségek	59
Választóvonalak	59
Rétegződés	60
A szekcionalizmus növekedése	61
A szegények	62
Osztályöntudat	63
Csökkenő szavazatok	63
Marx és Engels	64
A krízis nem elkerülhetetlen	65
Gazdasági harciasság	66
A mozgalom lendületének megtorpanása	66
18. JOHNSTONE, Monty	
Az országos baloldali mozgalom Angliában	
(Az 1925–1935-ös időszak angol munkásmozgalmáról)	68
Az általános sztrájk döntő próba	69
Akcióbizottságok	70
Szektás fordulat	71
„A forradalmi munkások kormánya”	72
Katasztrofális hatások	73
„Szociálfasiszta Munkáskormány”	
(Munkáspárti kormány)	74
Szakszervezeti vita	74
Új politika, de...	75
Ismét a munkáspárt támogatása	76
19. SZTYEKLOV, Jurij Mihajlovics (1873–1941)	
(az ismertetést írta és az anyagot válogatta Bóka Éva)	
(Az orosz és a nemzetközi munkásmozgalom történetével foglalkozott; a cikk ismerteti munkásságát és művei néhány részletét; arcképével, műveinek bibliográfiájával)	77
Szemelvények (Sztjeklov műveiből)	
Lavrov és Bakunyin	83

	A narodnyikok	84
	A fekete újrafelosztás (Csornúj Peregyel)	68
	Bibliográfia	
	Ju.M. Sztjeklov legfontosabb könyvei 1902–1930	91
	Georges HAUPT munkássága (1928–1978)	
20.	LABROUSSE, Ernest	
	Georges Haupt; A nemzetközi szocializmus francia történet-írója	
	(Haupt munkásságáról; – arcképével; műveiről, nézeteiről)	93
21.	STEINER, Herbert	
	Georges Haupt és a munkásmozgalomtörténészek nemzetközi ülése; Részlet	
	(Haupt felszólalásáról, véleményéről a munkásmozgalommal, a nacionalizmussal és internacionalizmussal kapcsolatban)	98
22.	HAUPT, Georges	
	Milyen munkásmozgalom történetre van szükség? Részlet	
	(Részlet Haupt művéből; módszertani, korábbra visszatekintő cikk)	100
DOKUMENTUMOK		
23.	DOKUMENTUMOK az I. Internacionálé korából a belga munkásmozgalom és az I. Internacionálé kapcsolataihoz; César de Paepe levelezéséből	
	(2 dokumentum teljes közlése, rövid ismertető César de Paepe-ről)	105
TÁJÉKOZÓDÁS		
24.	OTRUBA, Gusztav	
	A kézműipar és a céh historiográfiájához a mai Ausztria területén	
	(Rövid historiográfiai összefoglalás és bibliográfia; mely válogatott és országrészenként tárja fel az anyagot)	111
	a. 1914 előtti kutatások	111
	b. A kutatás a két világháború közti időszakban	112
	c. Közlemények a második világháború idején	113
	d. 1945 utáni kutatások	113
	Válogatott bibliográfia	
	A. Ausztria általában	116
	B. Wien	117

	C. Niederösterreich	118
	D. Burgenland	118
	E. Oberösterreich	119
	F. Steiermark	119
	G. Kärnten	120
	H. Salzburg	120
	I. Tirol	120
	K. Vorarlberg	120
25.	SPIRA, Leopold	
	Otto Bauer reneszánsza	
	(1978 novemberében Bécsben tartottak Otto Bauerről szimpozionot, mely a két világháború közötti marxista teoretikus munkásságával foglalkozott; a szerző az elhangzott előadásokat, véleményeket ismerteti)	121
26.	FOLYÓIRATREPERTÓRIUM 1976/II.	
	(A külföldi történeti folyóiratok 1976-os anyagából)	
	Konferenciák	129
	Elmélet, módszertan	129
	Historiográfia	132
	Nemzetközi kapcsolatok	134
	Európa	137
	Közép-Kelet Európa	138
	Dél-Kelet Európa	138
	Albánia	138
	Anglia	139
	Ausztria	139
	Csehszlovákia	140
	Franciaország	141
	Finnország	144
	Görögország	145
	Hollandia	145
	Lengyelország	145
	Németország	146
	NDK	151
	NSZK	151
	Olaszország	152
	Románia	156
	Spanyolország	158
	Svájc	158
	Szovjetunió	158
	Törökország	161
	Amerika	162
	USA	162
	Kína	163

Az Olvasóhoz (Az új folyam beköszönő írása)

3

TANULMÁNYOK ÉS ÖSSZEFOGLALÓ ISMERTETÉSEK

27. **KLANICZAY Gábor**
Népi vallás, népi kultúra a középkorban; Historiográfiai áttekintés 4
28. **GINZBURG, Carlo**
A sajt és a kukacok; Egy 16. századi molnár teremtésmélete
(Egy falusi molnár világképét és teremtésméletét elemző könyv bevezetője; jegyzetapparátussal) 13
29. **SAINTYVES, Pierre**
Általános kutatási terv a népi kultúra felméréséhez
(Tartalomjegyzékszerű kérdőív vázlat) 32
A. A nyelv; népi nyelvhasználat és nyelvjárás 32
B. A népi tudásanyag és alkalmazási módjai 32
C. A népi bölcsesség 33
D. Az esztétika 33
E. A misztika 33
II. A népi vallás az isteni nyomdokaiban 34
30. **SCHMITT, Jean Claude**
„Népi vallás” és folklórisztikus kultúra
(Étienne Delaruelle életművének értékelésével és bírálattal szeretné felhívni a figyelmet egy új, az etnológia és folklórisztika metodológiáját hasznosító szemléletmód szükségességére; jegyzetapparátussal)
I. A „népi vallás” 36
II. A vallási mező és a folklórisztikus kultúra 39
III. Egyház, vallás, feudális társadalom 42
IV. Tudós kultúra és folklórisztikus kultúra 44
31. **ORMOS Mária**
Viták a történettudomány „nagy kérdéseiről”
(Bevezető metodológiai tisztázás) 52
32. **HILLGRUBER, Andreas**
A nemzetközi kapcsolatok történetének módszertana és elmélete
(A módszertani-elméleti gondolkodás helyzete a polgári és a marxista történettudományban, majd ezek alapaxiómáik összehasonlítása; jegyzetapparátussal) 56

33.	FABER, Karl-Georg Összefoglaló ismertetése a társadalomtörténetírás módszer- tani csatájáról (Az NSZK-ban folyó vita ismertetése; historiografikus cikk; jegyzetapparátussal)	72
TÖRTÉNETÍRÓI ARCKÉP		
34.	LELEWEL, Joachim (1786–1861) (az ismertetést írta és az anyagot válogatta Sós István) (Lengyel történettudós életrajza, műveinek bibliográ- fiája – arcképével) Joachim Lelewel műveinek válogatott bibliográfiája	89 93
35.	LELEWEL, Joachim Lengyelország története népszerű módon elbeszélve; Rész- let (Az eredeti műből szövegkiadás) 214. A Négyéves Szejm (1788) 215. A törvények, a trónöröklés, a kettős követvá- lasztás 216. A kormányzó törvény 219. A beteg Lengyelország 220. Az erők elégtelensége a felkelés során 221. A sors beteljesedése; a széthúzás zavarkeltése 222. A harmadik felosztás 223. A lengyelek megvigasztalódása	96 96 97 98 98 99 99 100
36.	LELEWEL, Joachim Historyka (Módszertani munka a kutatásokról és azok kifejtésének módjairól, lehetőségeiről) A kutatások A historiográfia	101 103
37.	SPEER, Albert Emlékeim; Az amerikai–angol bombatámadások hatásáról 1944-ben. Részlet A. Speer emlékiratából	106
TÁJÉKOZÓDÁS		
38.	KURUNCZI Jenő Az új szovjet történeti irodalom. I. Péter koráról; 1970– 1977 (Historiográfiai áttekintés – tematikusan szerkesztett bibliográfiai kalauz; jegyzetapparátussal)	110

39.	FOLYÓIRATREPERTÓRIUM 1977/1.	
	(Külföldi történettudományi folyóiratokból)	
	Elmélet, módszertan	126
	Historiográfia	128
	Nemzetközi kapcsolatok	129
	EURÓPA	
	Középkor	130
	Újkor (1789–1917)	131
	Legújabbkor (1917–1945)	131
	KÖZÉP-KELET EURÓPA	
	Középkor	131
	Újkor (1789–1945)	131
	1945-től napjainkig	131
	DÉL-KELET EURÓPA	132
	Anglia	132
	Bulgária	133
	Csehszlovákia	133
	Franciaország	135
	Görögország	138
	Hollandia	138
	Lengyelország	139
	Németország	139
	NDK	142
	Olaszország	143
	Portugália	145
	Spanyolország	145
	Románia	146
	Szovjetunió	147
	Törökország	150
	Afrika	151
	Amerika	151
	USA	151
	Ázsia	152
	Kína	152
	India	152

CSALÁDTÖRTÉNET-HÁZTARTÁSSTRUKTÚRA

40. Bevezető (Katus László)
 (A családtörténet kialakulásáról, fogalmáról, néhány jele-
 sebb kiadványról)

41.	LASLETT, Peter A család és háztartás; Történeti megközelítések (Ismerteti az ezen a területen végzett kutatások eredményeit, javaslatot tesz néhány definícióra... ábrák- kal, táblázatokkal, jegyzetapparátussal)	6
	I. Általános definíciók	
	– Lakás, közös tevékenység és rokonság	7
	– A háztartás tagjai	8
	– Nem tagok társulása	9
	II. Terminológia és elemzési séma	
	– A háztartás típusai	10
	– Klasszifikáció	13
	– A fejlődési ciklus problémái	14
	III. Együttlakó csoportok és lakóhelyek	15
	– A háztartás és a lakás; bentlakók, albérlok és albérlet	16
	– A háznép és házuk; többszörös bérlet	18
	IV. A családi csoportok ideografikus ábrázolása	
	– A grafikus ábrázolás előnyei	21
	– Megjegyzések az V. és VI. táblázathoz	23
	– Táblázatok, ábrák	27
42.	MITTERAUER, Michale Családnagyság-családtípusok-családciklus; Az osztrák forrás- anyag mennyiségi kiértékelésének problémái (Statistikai módszerek alkalmazásáról egy adott törté- nelmi-földrajzi helyzeten keresztül; jegyzetapparátus- sal)	38
	AZ INTERDISZCIPLINARITÁS, „INTEGRÁLT TÖRTÉNELEM” ÉS A TÖRTÉNELEM EGYSÉGE	
43.	Bevezető (Péteri György) (Az interdiszciplináris kutatás alapelveiről, előzetes a kö- vetkező cikkek elé)	71
44.	JANIK, Allan-TOULMIN, Stephen Wittgenstein Bécse; Bevezetés Problémák és módszerek (Az Osztrák–Magyar Monarchia haldoklásának idősza- káról; egy könyv és jelentése, egy ember és eszméi, egy kultúra és fő irányultságai, egy társadalom és problémái; a feldolgozás módszeréről és alkalmazásáról; jegyzet- apparátussal)	74

45. YAMAMURA, Kozo

Ebül szerzett siker?; A meidzsi militarizmus szerepe Japán technológiai fejlődésében

(Célja bizonyítani, hogy a Meidzsi korabeli Japán háborúi – Kína 1895, Oroszország 1904 – lényeges módon hozzájárult a sikeres iparosításhoz; Az interdiszciplináris módszer alkalmazása, emellett feltárja a témával foglalkozó irodalmat is)

A restaurációtól a kínai–japán háború előestéjéig 95

A kínai–japán háborútól 1914-ig 101

Záró megjegyzések 109

TÖRTÉNETÍRÓI ARCKÉP

46. XENOPOL, Alexandru Dimitre (1847–1920)

(az ismertetést és az anyagot összeállította Lipcsey Ildikó)

(A román történettudós – a dákó-román elmélet kidolgozója – életrajza, munkássága, műveinek bibliográfiája – arcképével)

Xenopol élete, munkássága 115

47. XENOPOL, Alexandru Dimitrie

Szemelvények

Ünnepi beszéd a putnai Stefan al Mare ünnepség alkalmából (1871. aug. 15.) 127

A románok története Dácia Traianában 127

Magyarok és románok 129

Bibliográfia (Xenopol műveiből) 130

EMLÉKIRAT

48. FRANK, Hans

Naplójából

(A náci háborús bűnös 1939. okt. 12–1945. jan. 12. között Lengyelországban vezetett naplójának és az általa összegyűjtött hivatalos jegyzőkönyvekből készült kiadvány részletei; a lengyelekről és a zsidókérdésről) 132

49. FOLYÓIRATREPETÓRIUM 1978/I.

(Válogatás a szocialista országok folyóirataiból; 1978.)

Konferenciák 145

Elmélet, módszertan 145

Segéd tudományok 147

Historiográfia 148

Munkásmozgalomtörténet 150

Nemzetközi kapcsolatok 150

Európa 153

Délkelet Európa	155
Anglia	155
Ausztria	156
Bulgária	156
Csehszlovákia	157
Franciaország	160
Görögország	160
Jugoszlávia	161
Lengyelország	161
Magyarország	167
Németország	168
NDK	170
NSZK	170
Románia	170
Spanyolország	174
Svájc	174
Szovjetunió (+Csernyisevskij évforduló)	174
Törökország	182
USA	183

1980/1

A LEVANTEI KERESKEDELEM NÉHÁNY KÉRDÉSE

50.	Bevezető (Hóvári János)
(A kereskedelemről és szakirodalmáról jegyzetapparátussal)	3
51.	ASHTOR, Eliyahu
A nagy változás a levantei kereskedelemben
(A 16. század utolsó harmadának kiviteli-behozatali
változásairól; jegyzetapparátussal)	8
52.	LABIB, S.Y.
A portugálok megjelenése az Indiai-óceánon
(A földközi tengeri kereskedelemre gyakorolt hatásáról;
kereskedelemtörténeti tanulmány; jegyzetapparátussal)	19
53.	PAPACOSTEA, Serban
Kaffa és Moldva az oszmán hódítások irányában
(A Fekete-tenger gazdasági beépüléséről az oszmán
birodalom egységébe – történetiségében; jegyzetapparátus-
sall)	28
54.	MELVILLE, Ralph
Az osztrák földbirtok és a cseh nemesség Vormärz idején;
Előadás a MTA Történettudományi Intézetében 1979 novem-
berében	

(A 19. század első felének ausztriai uradalom, birtok
térbeli struktúrájáról, a birtokból származó jövedelmek-
ről Csehországgal; irodalomjegyzék)

39

55. BOREJSZA, Jerzy

Lengyelország és a lengyel emigráció 1795–1918 között;
Az emigráció politikai szerepe a 19. századi Európában
(Az emigráció fogalmáról; a lengyel és más kelet-európai
emigrációkról; jegyzetapparátussal)

52

TÖRTÉNETÍRÓI ARCKÉP

56. ZLATARSZKI, Vaszil (1866–1935)

(az ismertetést írta és az anyagot válogatta Niederhauser
Emil)

(Életrajz, munkásságának bemutatása, bibliográfia –
arcképével; bolgár történettudós)

68

Bibliográfia/Zlatarszki műveiből

71

57. ZLATARSZKI, V.N.

Az első bolgár birodalom; Első rész

(A kezdetektől a 17. századig – szövegkiadás)

1. A bolgár állam megalakulása és megszilárdulása

74

– A hellenizálás kora

80

EMLÉKIRATOK

58. HENNEY, Gustav

Magyarország sorsa Kelet és Nyugat között; Emlékiratok

(A második világháború alatt politikai, katonai tevé-
kenységet fejtett ki; a közlés művéből az 1944-es ese-
ményekről eleveníti fel – folytatás: 78-as tétel)

87

IX. A német Wehrmacht megszállja Magyarországot

87

X. Magyarország kiútja a második világháborúból

– A Lakatos-kormány megalakulása

90

– A fegyverszüneti kérdés fejlődése

93

– A Németországhoz intézett magyar ultimá-
tum

95

– Az 1944. szept. 10-i titkos ülés

97

– A fegyverszünet előkészítése

98

59. FOLYÓIRATREPERTÓRIUM 1978/II.

(Válogatás a nyugat-európai országok és az USA 1978 első
félévi folyóirataiból)

Bibliográfia

104

Historiográfia

104

Elmélet, módszertan

105

Marxizmus	111
Munkásmozgalom	112
Nemzetközi kapcsolatok	112
Egyetemes történelem	
Európa	114
Kelet-Európa	117
Délkelet-Európa	118
Anglia	118
Ausztria	121
Dánia	121
Franciaország	122
Lengyelország	128
Magyarország	128
Németország	128
Olaszország	134
Portugália	138
Spanyolország	139
Svájc	140
Svédország	140
Szovjetunió (Oroszország)	140
USA	142
Közép-Amerika	143
Dél-Amerika	144
Ázsia	144
Afrika	145

80/2

A HARMINCÉVES HÁBORÚ TÖRTÉNETÉNEK IRODALMA

60.	Bevezető (Benda Kálmán)
(Előzetes a tanulmányok elé – a kutatások történetéről röviden)	1
61.	STEINBERG, Sigfrid Henry von
A harmincéves háború; Új interpretáció
(A harmincéves háborúról kialakult hagyományos képről és újabb véleményekről)	3
62.	POLISENSKY, Josef
A cseh háború és az európai Kelet és Nyugat közötti politikai kapcsolatok
(A cseh rendi felkelésről 1618–1620 – annak politikai vezetéséről, a Habsburg ellenes koalíció beavatkozásáról a közép-európai országokban)	15

63.	JANÁCEK, Josef	
	Wallenstein és kora	
	(Részletek a szerző azonos című könyvéből – a cseh területtel foglalkozik kiemelten ebben a részben; jegyzetapparátussal)	28
	Győztesek és legyőzöttek	
	(Fehérhegyi csatavesztés)	30
	A nagy kiárúsítás	
	(Birtokok 1622-es árusítása)	32
	A frydlandi hercegség	34
	Rejtélyes fordulat	
	(I. János György, szász fejedelemről)	37
	A wallensteini probléma	40
64.	MANN, Golo	
	Wallenstein	
	(Életrajzi könyv részletét közlik – Wallenstein egyéniségéről; saját írását közölve elemez a szerző)	43
	A csillaghit	
	– Éjszakai gondolatok	
	(Wallenstein írása 1630 január)	43
	Kepler sorsa	50
	LATIN-AMERIKA TÖRTÉNETÉBŐL	
	Bevezető/Anderle Ádám	53
65.	SOLOMON, Frank	
	Vertikális politikai rendszerek az Inka Birodalom területén	
	(A vertikális önellátás rendszeréről; az inka hódítás lehetőségeiről, sajátosságairól, menetéről, magáról a birodalomról, területi alapon)	55
	II. Pasto	56
	III. Otavalo és Quito	60
	IV. Puruhá	67
	Konklúzió	71
66.	HUITRÓN, Jaciuto	
	A munkásmozgalom a mexikói forradalom idején	
	(Memoár részlet; A Zapata által képviselt parasztság és a munkásság viszonyáról, a „vörös” zászlóaljak megalakításáról; a jegyzetekben a szereplő életrajzával jegyzetapparátussal)	77
67.	SÁNCHEZ, Ramiro Guerra (1888–1970)	
	(az ismertetést írta Kukovecz György)	
	(Életrajz, munkásságának, nézeteinek, műveinek ismer-	

	tetése, fontosabb műveinek jegyzékével – kubai történettudós)	85
68.	A TÖRTÉNETÍRÁS Latin-Amerika munkásmozgalmáról (összeáll. Anderle Ádám) - (Egyetemes historiográfiai áttekintés jegyzetapparátussal)	95
69.	LATIN-AMERIKA a magyar történetírásban; Bibliográfiai válogatás 1945–1979 (összeáll. Tóth Ágnes) (A Magyarországon megjelent történeti értékkel bíró munkákat vették fel; a magyar-latin-amerikai kapcsolatokról és bibliográfiákról sem feledkeztek meg)	103
70.	FOLYÓIRATREPETÓRIUM 1978/III. (Válogatás a nyugat-európai országok és az USA 1978-as folyóirataiból. II. rész)	
	Elmélet, módszertan	114
	Marxizmus	118
	Segédtudományok	119
	Historiográfia	119
	Technikatörténet	122
	Történelemtanítás	122
	Művelődéstörténet	123
	Nemzetközi kapcsolatok	126
	Egyetemes történelem	
	Európa	129
	Délkelet-Európa	132
	Anglia	133
	Belgium	135
	Franciaország	135
	Lengyelország	141
	Németország	142
	NSZK	155
	Olaszország	146
	Románia	151
	Spanyolország	151
	Szovjetunió	151
	USA	153
	Mexikó	153
	Dél-Amerika	153
	Afrika	154
	Ázsia	154

A TUDOMÁNYTÖRTÉNET ELMÉLETÉRŐL

71. FEYERABEND, Paul
A módszer ellen; Egy anarchisztikus tudományelmélet körvonalai
(Az „ellenszabály” melletti érvelés; a bevett elméletekkel inkonzisztens hipotéziseket kell bevezetni – a konzisztencia feltételéről jegyzetapparátussal) 3
72. TOULMIN, Stephen
A tudományos eszmék fejlődése
(Tudománytörténeti áttekintés; a tudósokat foglalkoztató közös intellektuális feladatokról, magyarázataik típusáról, a jó elméletek megkülönböztethetősége a rossztól) 14
73. KUHN, Thomas S.
Az út a normál tudományhoz
(Olyan kutatásról szól, mely szorosan múltbéli tudományos eredménnyel alapul, s amelyet egy tudományos közösség további tevékenységének alapjaként ismer el; tudománytörténeti áttekintés jegyzetapparátussal) 27

OLASZ KÉRDÉSEK AZ 1920–1930-AS ÉVEKBŐL

(Az 1979 novemberi budapesti IV. Olasz–magyar konferencia anyagából)

74. MALGERI, Francesco
A fasiszta mozgalomtól a fasiszta rendszerig; 1922–1933.
(Az olasz fasizmusról és uralkodó nézetté válásáról; jegyzetapparátussal) 39
75. LA MARCA, Nicola
Olasz gazdasági terjeszkedés Délkelet-Európában, különös tekintettel Magyarországra; 1922–33.
(Gazdaságtörténeti áttekintés; jegyzetapparátussal) 55

TÁJÉKOZÓDÁS

76. ZOMBORI István
A spanyol abszolutizmus és V. Károly császársága; Az újabb szakirodalom tükrében
(A 16. század első felének viszonyairól – szintetizálja az újabb eredményeket; jegyzetapparátussal) 69

TÖRTÉNETELMÉLET

77. SOMLYÓI TÓTH Tibor

Augusztinus történet szemlélete

(Hippo püspökének, Ágostonnak – 353–430 – kettős világképéről fő művén – De Civitate Dei –, véleményén keresztül; jegyzetapparátussal)

A két város kettős értékrendje	84
A két város eredete	85
A két közösség tagjai	86
Isten városának fejlődése	88
Isten városa és az Egyház viszonya	89
– Az Egyház fogalma	92
– Az Egyház célja	92
– Az Egyház társadalmi szerepe	94

EMLÉKIRAT

78. HENNYEY, Gustav

Magyarország sorsa Kelet és Nyugat között; Emlékiratok

(Folytatása az 58-as tételnek – a fegyverszüneti tárgyalásokról és Roosevelt Horthyhoz intézett üzenetéről)

Miniszteriális tanácskozás 1944 okt. 14-én	98
1944 okt. 15.	98
A német követ és Hitler különmegbízottjának fogadása a kormányzó által	100
Fegyverszüneti kérelem a szövetséges hatalmaktól	102
Október 15 délutánjának és a 16-ára virradó éjszakának eseményei	104
A nyilasok hatalomátvétele	108

79. FOLYÓIRATREPERTÓRIUM 1979/I.

(Válogatás 1979 első negyedév külföldi folyóirataiból)

Elmélet, módszertan	114
Historiográfia	116
Segédtudományok	118
Munkásmozgalom, a munkásmozgalom ideológiája	119
Nemzetközi kapcsolatok	120
Tudomány és technika történet	124
Művelődéstörténet	124
Egyetemes történelem	126
Kelet-Európa	128
Délkelet-Európa	129
Anglia	129
Belgium	131
Bulgária	131

Csehszlovákia	131
Franciaország	133
Görögország	137
Hollandia	137
Jugoszlávia	137
Lengyelország	138
Németország	139
NSZK	139
Olaszország	142
Románia	145
Spanyolország	146
Szovjetunió	147
USA	150
Közép és Dél-Amerika	150

80/4

TÉR ÉS IDŐ FELOSZTÁSA EURÓPÁBAN

80. BRAUDEL, Fernand

A tér és az idő felosztása Európában

(Részlet a szerző „Anyagi civilizáció, gazdaság és kapitalizmus a 15.–17. században; 3. kötet=A világ ideje” című könyvéből. Először a tér, majd az idő felosztásáról, az ezt követő gazdasági és társadalmi jelenségek elhelyezése terük és időtartamuk szerint; gazdaságtörténeti tanulmány; – jegyzetapparátussal)

Tér

Tér és gazdaság; Gazdasági világok	
A gazdasági világok	3
Gazdasági világok az idők során	5
Tendenciaszerű összefüggések, szabályok	8
Első szabály: a lassan változó tér	9
Második szabály: A központ egy uralkodó kapitalista város	11
Második szabály (folytatás): a városok elsőégi sorrendje változó	14
Második szabály (folytatás és vége): többé vagy kevésbé teljes a városi uralom	16
Harmadik szabály: a különböző területek rangsora	17
Harmadik szabály (folytatás): a Thünen-féle zónák	19

Harmadik szabály (folytatás):	
a gazdasági világ térbeli sémája	20
Harmadik szabály (folytatás):	
semleges övezetek?	23
Harmadik szabály (folytatás és vége):	
burok és infrastruktúra	25
Gazdasági világ	
Egy rend a többi renddel szemben	26
A gazdasági rend és a nemzetközi munkamegosztás	28
Az állam: politikai hatalom, gazdasági hatalom	30
Birodalom és gazdasági világ	34
Háborúk a gazdasági-világ különböző zónáiban	36
Társadalom és gazdasági világ	40
Kulturális rend	44
A gazdasági-világ séma bizonyosan helytálló	47

A gazdasági-világ időbeli felosztása

Konjunkturális ritmusok	49
Árfluktuációk és továbbgyűrűzések	51
Évszázados trendek	53
A gazdasági-világok értelmező kronológiája	56
A Kondratyev és az évszázados trend	57
Magyarázható-e a hosszú konjunktúra?	59
Tegnap és Ma	61

SZEMELVÉNYEK A HIDEGHÁBORÚ IRODALMÁBÓL

81. Bevezető/Vida István
(Rövid előzetes és tájékoztató a korszak irodalmáról;
jegyzetapparátussal) 70
82. TRISTER-GATI, Toby
Tradicionisták, revizionisták és a hidegháború. Bibliográfiai
áttekintés
(A jellegzetes hidegháború történeti nézeti csoportok-
ról az USA-beli irodalomban; historiografikus áttekintés
után a hidegháborús irodalmat feltáró válogatott bib-
liográfiával) 75
 Válogatott bibliográfia
 (A hidegháborúról az USA-ban) 84
83. ALPEROVITZ, Gar
Atomdiplomácia; Hiroshima és Potsdam
(A szerző azonos című könyvének zárófejezete. Bemü-
tatja a kor diplomáciai erőviszonyait és bizonyítja; nem

- volt katonai szempontból szükséges az atombomba le-
dobása) 88
jegyzetapparátussal)
84. YERGIN, Daniel
A döntő beszéd
(Részlet a szerző könyvéből, melyben a szovjet–ame-
rikai kapcsolatok alakulását tekinti át 1945–1948 kö-
zött, amerikai szempontból; a közölt részlet a Truman
doktrínát mutatja be és elemzi; jegyzetapparátussal) 103
85. JAZKOVA, A.A.
Az Egyesült Államok romániai politikájának néhány as-
pektusáról (1945)
(A tanulmány célja áttekinteni az USA romániai politi-
kájának néhány vonását a Petru Groza vezette demok-
ratikus kormány külső és belső helyzetének megszi-
lárdításáért folytatott harc idején; jegyzetapparátussal) 122

DOKUMENTUM

86. A „Look” című folyóirat közölte Sztálin elvtárs Elliot Roose-
veltnak adott interjút; In.: Izvesztija, 1947. jan. 24.
(Az interjú szövegekőzlése) 132
87. TRUMAN beszéde a kongresszus két házának együttes ülé-
sén; 1947. márc. 12.
(Külpolitika, nemzetbiztonság) 136
88. ROOSEVELT papers
Roosevelt elnök és Churchill miniszterelnök kézjegyével el-
látott aide-memoire; 1944. szept. 19.
(Az atombombáról) 143

HÁROM KÖNYV EURÓPA GAZDASÁGÁRÓL

(Ismertetés)

89. Wolfgang STROMER
A pamutipar keletkezése Közép-Európában / írta Wolfgang
Stromer
(Az előzmények felvázolása után a közép-európai bar-
hendművesség korai történetét dolgozza fel a 13. szá-
zadtól a 14. század közepéig) 145
90. Bártfa társadalmi struktúrája a 17. század első felében / írta
Marie Marecková
(A mű a város topográfiai, demográfiai fejlődésétől a la-
kosság vagyoni rétegződéséig tekinti át kijelölt korszakát) 148

91. KÖLN városának gabonapiaca és gabonaárjai; 1368–1797.
(Az NSZK-beli ár, bér és gazdaságtörténeti irodalom
jelentősebb műveinek ismertetésével foglalja röviden
össze a témát)

154

1981/1

Afrika szám

VITA

93. WALLERSTEIN, Immanuel
Afrika a tőkés világban
(Afrika történetének, a gyarmatosítás folyamatának,
okainak feltárására törekvő irodalom bemutatása, histo-
riográfiai áttekintés; jegyzetapparátussal)

5

AFRIKA KORAI TÖRTÉNETE

93. BUDA Géza
Kelet-Afrika és a Kelet
(Kelet-Afrika kapcsolatáról az Indiai-óceán térségével a
történelem folyamán irodalomjegyzékkel a téma irodal-
máról)
- Az Indiai-óceán medencéje 35
Az Indonéz bevándorlás 36
A keleti part kereskedővárosai 40
A kereskedelmi partnerek és fontosabb árucikkek 42
Irodalom (bibliográfia a téma irodalmáról) 46
94. KILWA Kiswani ősi története; Részletek
(A szöveg eredeti, suhaéli nyelvből fordított orális
közlés lejegyzett formája – Kilwa történetéről)
közlő: WELTEN, Carl
A suhaéli vers és próza.
– Berlin, 1907. –

50

AFRIKA KÉRDÉS A 19–20. SZÁZADBAN

95. SÍK Endre
Fekete Afrika története V. kötet; Részletek a hagyatékban
maradt befejezetlen műből
(A még gyarmati sorban lévő országok háború utáni tör-
ténetéről a 70-es évekig, valamint Etiópia és Libéria
háború utáni története 1960-ig; Dél-Afrikáról írtak
közlése, valamint a tervezett tartalomjegyzék)

53

	A IX. résznek a Délafrikai Unió 1945 utáni történetét ismertető fejezetének bevezetése	54
	Smuts politikájának általános jellemzése (A IX. rész 3. fejezete részlete)	55
	Malan személye és politikájának általános jellemzése (IX. rész 4. fejezet – a fasizmus előretörése Dél-Afrikában – bevezető sorai)	56
	Strijdom személye és politikájának általános jellemzése (IX. rész 5. fejezet – A fasiszta terrorrendszer továbbfejlődése – bevezető sorai, részlet)	58
	A Tanlinson jelentés (az előbbieken közölt részlet közvetlen folytatása)	61
	Sík Endre: Fekete Afrika története című műve 5. kötete tartalomjegyzéke	
	IX. rész: A gyarmati rendszer utolsó sáncai Fekete Afrikában	63
	X. rész: Etiópia és Libéria eltérő útja	69
96.	KRIZSÁN László	
	Néhány magyar kutató szerepe Afrika tudományos megismerésében; 18–19. század	
	(A magyar afrikakutatás eredményeiről röviden, majd egyes kutatókról)	
	jegyzetapparátussal)	71
	Benyovszky Móricz 1741–1786	72
	Magyar László 1818–1864	72
	A Magyar Afrika Társulat egy évtizede	76
	TUDÓS MISSIONÁRIUSOK	
	Czimmermann István 1849–1894	78
	Menyhért László 1849–1897	79
	TÖRTÉNETIRÓI ARCKÉP	
97.	JOSEPH KI-ZERO; Egy afrikatörténész műve és arcképe (az ismertetést írta és az anyagot válogatta Kende István (Életrajz, munkásságának, műveinek jellemzése, értékelése Ki-Zero arcképével)	82
98.	KI-ZERO, Joseph	
	Fekete Afrika története; Tegnaptól holnapig	
	(Részletek a szerző azonos című művéből teljes jegyzetapparátussal)	
	1. A történelem koncepciója	
	(Az „A történelem feladatai Afrikában” című bevezető zárórésze, teljes terjedelmében)	90

	2. A társadalmak (A 12–16. századot tárgyaló „Nagy századok” című fejezet alfejezetének – A Nyugat-afrikai gazdaságok és társadalmak – összefoglaló záró része, teljes terjedelmében)	95
	3. Következtetések: A nagy egyéniségek (Az „Integrációs törekvések a 19. században” című, néhány kiemelkedő vezető és hadvezér tevékenységét tárgyaló 8. fejezet záró megállapításai, teljes terjedelemben)	99
	4. Az afrikai ellenállás (Kisebbségi részek az „A kontinens megszállása: az afrikaiakat megfosztják Afrikától” című fejezetnek az afrikai ellenállás című alfejezete bevezető részéből, amelynek címe: Az afrikaiak kezdeti magatartása)	101
	5. Egyesíteni Afrikát (A könyv utolsó fejezetének címe: „Mai afrikai problémák”. Ennek utolsó alfejezetének két záró-része kerül teljes terjedelemben közlésre)	102
	– Az akadályok	102
	– Miért van ok reményre?	108
99.	1. Névtelen arab szerző korabeli krónikájának részlete; Sundjata győzelme – 13. század (Sundjata-Mari Djata – a 13. század első felének legnagyobb fekete afrikai államalapító uralkodója volt a Mali Birodalom megalapításának eseményeiről szól a krónika – a király rövid életrajzával)	115
100.	2. Részletek Zara Yaqob etióp uralkodó-krónikájából – 15. század (Zara Yaqob császár, keresztény teológiai művek szerzője, ugyanakkor erős kezű uralkodó uralkodásáról szóló krónika részlete – rövid életrajzával)	117
101.	3. Affonso kongói király levele és levél részlete a portugál királyhoz – 1526 (Affonso a portugál hódítás idején uralkodott, előző neve Mbemba Nzinga volt – a fehérek viselkedéséről ír – rövid életrajzával)	119
102.	4. Usman dan Fodio a kormányzás öt szabályáról – a 19. század elejéről (Dan Fodio muzulmán vallási vezető a kormányzásról rövid életrajzzal)	122

<i>Tételszám</i>		<i>Oldalszám</i>
103.	5. Andrianampoinimerina, Madagaszkár államalkotó uralkodójának végrendelete és utolsó szózata 1810. (Rövid életrajzzal)	123
104.	6. Ezeröttszáz párizsi munkás felterjesztése a francia Nemzetgyűléshez a rabszolgaság eltörlése ügyében – 1844	
105.	7. Libéria Függetlenségi Nyilatkozata – 1847. (Libéria amerikai típusú alkotmánya)	130
106.	8. Négy levél Kelet-Afrika gyarmatosításának éveiből (1889–1892) (Henry Wright Duta Kitalwle anglikán lelkész egy zanzibári misszionáriushoz; 1892. ápr. 5. (Az ugandai helyzetről tájékoztat) Apolo Kagwa Katikiro (alvezér) levele Euan-Smith ezredes brit főkonzulnak. Zanzibár, 1890. ápr. 25. (Katikiro Mwanga király nagyvezir – Uganda helyzetéről, az angol fennhatóság kérdéséről) L. Mwanga Kabaka levele Euan-Smith-nek, a brit főkonzulnak Zanzibár, 1890. ápr. 26. (Az ugandai eseményekről és fegyvert kér) L. Mwanga kabaka (uralkodó) levele F.J. Jacksonhoz, a Brit Keletafrikai Társaság expedíciója vezetőjéhez, 1899. jún. 15-én (Saját életéről ír, majd aktuális híreket közöl)	137 138 139 140
107.	9. Szerződés Franciaország és Yatenga királyság között. 1895 (Yatenga a jelenlegi Mali és Felső-Volta határán, jobbra a felső-voltai területen alakult a 13. században – jelen szerződés a francia fennhatóság alá helyezést szentesíti)	141
108.	10. A fashodai incidens. 1898 (Részlet Winston S. Churchill: A folyami háború című könyvéből – mely személyes élményekből készült)	143
109.	11. Az első (párizsi) Pánafrikai Kongresszus határozata. 1919 (A panafrikai mozgalom történetének rövid ismertetésével)	145
110.	12. A brit Munkáspárt elemzése az afrikai imperialista tevékenységről. 1926 (A kelet-afrikai brit imperializmus tevékenységének elemzése)	147
111.	13. Részletek az ötödik (manchesteri) Pán-afrikai Kongresszus határozataiból	

(Az 1945. okt. 15–19-én tartott kongresszus történelmi jelentőségű – az első valóban afrikai)

150

BIBLIOGRÁFIA

112. KELET-Afrika történelmével és a kapcsolódó tudományterületekkel foglalkozó magyar írások válogatott bibliográfiája/összeállította Páricsy Pál
(Történelem, gazdaság, néprajz, vallás, irodalom, stb.)

155

81/2

POLGÁRI FORRADALMAK

A kora újkori Európa forradalmainak előkészítése

113. FORSTER, Robert–GREENE, Jack P.

Elméleti bevezető

(Bevezető a két szerző által szerkesztett Precondition of revolution in early modern Europe című tanulmánygyűjteményhez; átfogó képet adnak a németalföldi és angol forradalomról, a Fronde-ról, a Pugacsov felkelésről, a spanyol monarchiabeli lázadásról)

3

114. STONE, Lawrence

Az angol forradalom

(A fentebb leírt tanulmánygyűjtemény egyik tanulmánya a forradalom előzményeiről és lefolyásáról

Jegyzetapparátussal)

Előzetes feltevések

19

A diszfunkciók fejlődése

26

A katalizátorok – 1629–39

33

A kirobbantó okok – 1639–42

37

Következtetések

40

115. MOUSNIER, Roland

A Fronde (1648–53)

(A 113. tételszámon felvett tanulmánykötet egyik tanulmánya; a szerző célja a francia társadalmon belüli különböző csoportok harcainak elemzésén keresztül bemutatni a társadalmi és politikai érdekek alapvető jellegzetességeit; a témára vonatkozó nemzetközi irodalommal)

45

A POLGÁRI FORRADALMAK

116.	KOSSOK, Manfred
Az újkor összehasonlító forradalomtörténete
(Elméleti-módszertani cikk historiografikus áttekintés;
jegyzetapparátussal)	64
117.	HOBSBAWM, E.J.
A forradalom
(A szerző a San Francisco-i történészkongresszusra
– 1975 – készített tanulmánya.. Általános forradalom-
elméleti tanulmány sokszempontúan, bőséges irodalom-
ra támaszkodva határozza meg jellemző vonásait irodal-
omjegyzékkel)	88
118.	Folyóiratrepertórium 1979/II.
(Válogatás 1979 második negyedév külföldi történeti folyó-
irataiból)	
	Elmélet, módszertan	123
	Historiográfia	124
	Munkásmozgalom, a munkásmozgalom ideológiája	126
	Nemzetközi kapcsolatok	126
	Egyetemes történelem	129
	Kelet-Európa	131
	Anglia	132
	Bulgária	133
	Csehszlovákia	134
	Franciaország	135
	Lengyelország	136
	Németország	137
	Olaszország	141
	Románia	141
	Spanyolország	142
	Szovjetunió (Oroszország)	143
	USA	146

81/3

PARASZTSÁG ÉS TÁRSADALMI FORMÁCIÓ

119.	MUNKHIA, Harbans
Volt-e feudalizmus az indiai történelemben?
(A társadalmi formációelmélet kérdéseinek adott tárgy-
körön belüli bemutatása, egyben történelmi tanulmány;
jegyzetapparátussal) | 3 |
|------|--|---|

120. TAKAHASI, H. Kohashiro–OISHI, Kaichiro
 A feudális földtulajdon felbomlása és a parasztság társadalmi differenciálódása Japánban
 (A szerzőknek a leningrádi V. gazdaságtörténeti kongresszuson 1970-ben a fenti címen elhangzott előadásának kivonatából; a japán agrár és társadalmi struktúráról a 19. században, a Meiji restaurációról) 29
121. SCOTT, James C.
 Forradalom a forradalomban
 (Forradalomelméleti bevezető; a mozgalmat motiváló ideológiát vizsgálja – ha tipizáljuk a forradalmat egységnek tartjuk, de általában a népi lázadásnak a rendre és az igazságra vonatkozó más nézeteivel nem foglalkozunk. A cikk ennek a jelenségnek néhány alapvető vonását mutatja be és körvonalazza e vonások ereedetét a paraszti társadalom struktúrájában, kultúrájában és történelmében) 36
 II. A jelentés világi 37
 III. A duális társadalom, a duális forradalom; néhány rövid példa 41
 IV. A „kis tradíció” a forradalomban
 1. Lokalizmus és közvetlen érdekeltségek 44
 2. Szeparatizmus és zárt gazdaság 50
 3. Egalitarianizmus 53
 4. Millenáris gondolkodás 56
 V. Végkövetkeztetések 59
- KÍNA TÖRTÉNETÉBŐL**
122. POLONYI Péter
 Adalékok a piac szerepéhez Kínában; In memoriam Emilija Pavlova Sztruzsina (1931–1979)
 (Rövid témaismertető-historiográfiai áttekintés Kína gazdaságáról) 68
123. SZTRUZZSINA, Emilija Pavlova
 A város és kolostora a középkori Kínában; a kapcsolatok néhány aspektusa
 (A kolostorok funkcióiról, a templomok jellegzetességeiről; gazdaságtörténeti szempontból a 11–13. században) 73
124. SKINNER, William C.
 Piaci rendszer és társadalmi struktúra Kína vidéki körzeteiben

	(Kína vidéki körzetei piacának részletes leírása és elemzése közgazdasági szempontból; ábrával, táblázatokkal, jegyzetapparátussal)	85
	Piacok és központok	87
	Periodicitás és piacrend	90
	Piaci struktúrák mint területi és gazdasági rendszerek	93
	Piaci struktúrák mint társadalmi rendszerek	107
125.	HSZIAO-TUNG, Fej A kereskedelmi tevékenység által létrehozott kereskedővárosok és kereskedőtelepülések (Kereskedelemtörténeti áttekintés)	125
126.	Csien PO-CAN (1898–1968) (Polonyi Péter) (A kínai történész életéről, munkásságáról)	129
127.	LISI jencsui; Történeti kutatások (A kínai történészek reprezentatív folyóirata; a lap 1979 évi számainak angol nyelvű tartalomjegyzékét közlik)	133

TÁJÉKOZÓDÁS

128.	HAVAS Péter A brit kommunisták és a munkáspárt. Történeti szakaszok és historiográfiai-szakirodalmi áttekintés	139
	I. 1920–1926 (27)	142
	II. 1926/27–1933 (34)	144
	III. 1933(34)–1947	146
	IV. 1948–1961	150
	V. 1961–1979 (80)	154

81/4

FEUDALIZMUS

129.	BOIS, Guy Mi a feudalizmus? (A trieri egyetem és a Société d' Étude du Féodalisme közös konferenciáján 1981. máj. 7-én elhangzott előadás Történelemelméleti kérdések)	3
	I. Struktúrák koherens együttese	7
	A. A termelés szempontjából	8
	B. A termelési viszonyok szempontjából	
	Végkövetkeztetés	20

	II. A fejlődés logikája	21
	A. A növekedés új logikája	21
	B. A termelési viszonyok átalakulásának logikája	26
	Általános konklúzió	26
130.	BARG, M.A. A feudális tulajdon problémája Karl Marx „Tőké”-jében (A szerzőnek a trieri egyetem és a Société d'Étude du Feodalisme 1981 májusában tartott konferenciájára be- küldött előadása – történelemelméleti tanulmány jegyzetapparátussal)	27
	A SZOVJET TÖRTÉNETÍRÁS KÉRDÉSEIBŐL	
131.	KUN Miklós A pánszlávizmus gyökereinél; A 19. század első fele szláv mozgalmai értékeléséhez (Historiográfiai áttekintés – szakirodalmi körkép)	54
132.	IGRICKIJ, Ju.J. Az októberi forradalom a mai polgári történetírásban (Historiográfiai áttekintés – szakirodalmi körkép) A forradalom kutatásának módszertani fogyatékos- ságai a polgári tudományban Október burzsoá történetírásának változatlan posztu- látuma A hagyományos koncepciók módosulásai A „megtervezett forradalomról” szóló verzió	76 78 80 83 87
133.	HORVÁTH Attila Viták a szovjet történetírásban az orosz abszolutizmus kérdéseiről (Historiográfiai áttekintés; szakirodalmi körkép az 1968–71 közötti vitáról. Ld. még 250. tételnél)	97
	TÖRTÉNETÍRÓI ARCKÉP	
134.	Vaszilij Oszipovics KLJUCSEVSZKIJ (az ismertetést írta és az anyagot válogatta Szvák Gyula) (Életrajz, munkásságának ismertetése, a róla szóló iroda- lom bibliográfiája; arcképével)	111
135.	KLJUCSEVSZKIJ, V.O. Rettenetes Iván cár jellembrázolása (Részlet a szerző orosz történelemmel foglalkozó tanul- mánykötetéből; jellemrajz, Iván hatalomhoz való viszo- nya, értékelése)	118

136. KLJUCSEVSZKIJ, V.O.
Nagy Péter külseje, szokásai, élet- és gondolkodásmódja, jelleme
(Részlet a szerző előadásait tartalmazó kötetből)

SZOVJET FOLYÓIRATSZEMLE 1980

137. Szovjet történettudományi folyóiratok – 1980
(Történettudományi sajtóbibliográfia; rövid ismertetésekkkel)

146

1982/1

Nők a történelemben szám

A NŐ A TÖRTÉNELEMBEN

138. D'ALVERNY, Maria-Thérèse
Hogyan látták a nőt a teológusok és a filozófusok?
(A középkor teológusainak, filozófusainak véleménye, elvárása a nőkről)
jegyzetapparátussal/ 3
139. GIEYSZTOR, Alexander
A nő a 10–13. századi civilizációkban; A nő Kelet-Európában
(A szláv nő történetének felvázolása a korabeli házasságokról és a nő helyzetéről a térségben; jegyzetapparátussal) 40
140. KNIBIEHLER, Yvonne
Az orvosok és a „női természet” kérdése Napóleon Polgári Törvénykönyvének idejében
(Elemzi a „nőiségről”, a nőről a 19. század elején kialakult képet, amely jóval az első világháború utáni időkig uralkodó volt a francia társadalomban)
jegyzetapparátussal) 55
Források 57
A nő teste 63
A nő lelke 71
A nő betegségei 76
Kérdések 80
141. FOHLEN, Claude
A nő a társadalomban

	(A nő szerepéről a társadalom fejlődésében; kutatások-ról, eredményekről; jegyzetapparátussal)	
	I. A nő visszatérése a történelemben	85
	II. A jelenlegi problematika	88
	1. A nő és jogai	89
	2. A nő és a család	94
	3. A nő és a nevelés	96
	4. A nő és a munka	98
	5. A nő és a teste	103
	6. A nők harcai	107
	III. Amit csinálni lehet	111
142.	RENZO, Villa A prostitúció, mint történettudományi probléma (Hogyan vált a nő teste áruvá; komplex megközelítésben a 19. század végéig jegyzetapparátussal)	119
143.	LASCH, Christopher Az átalakulóban lévő család (A befelé forduló, gyermekközpontú család térhódításáról, a családtörténet irodalmáról ismertetés, véleményezés)	131
BIBLIOGRÁFIA		
144.	SICHERMAN, Barbara–MONTER, William A.–SCOTT, Joan Wallach et.al. Nő a társadalomban (Főleg amerikai vonatkozású, tematikus bibliográfia)	
	I. Női munka	140
	II. A magánélet szférája	145
	III. A közélet szférája	151

145.	SIMON Róbert A muszlim történet kutatásának dekolonializálása (Kutatástörténeti vázlat; a „harmadik világ” felé irányuló európai nézetekről, ennek ellenható tényezőiről, az arab kutatásokról a 60-as, 70-es évek történeti irodalmában; történeti bibliográfiájával)
------	--

I. Elméleti problémák	3
II. Termelési mód/társadalmi formáció problematika	8
a. Egyiptom problematikája	13
b. A Szahara világaról	18
c. Rodinson problémafelvetése	20
d. Samir Amin formációelmélete	22
Bibliográfia	
(Orientalisztikai és a térség történelmére vonatkozó)	27

KLASSZIKUS KOR

146.	A KORÁN (fordította és kommentálta Somogyi József és Simon Róbert)	
	(Részletek; olyan részletek, melyek képet adnak a Koránnak a későbbi jogi és gazdasági életet szabályozó, meghatározó mozzanatáról, és történeti források; magyarázatukkal)	
	2. szura A tehén (Medina)	32
	4. szura az asszonyok (Medina)	40
	105. Az elefánt szurája	
	106. Az egyezés szurája	
147.	Ibn HALDUN-hoz (732/1332–808/1406)	
	Az ismertetést és az anyagot összeállította Simon Róbert	
	(A legjelentősebb muszlin történetfilozófus életéről, munkásságáról, műveiről; a róla szóló kutatások bibliográfiájával)	
	a. Ibn Haldun „felfedezése”, kiadásai	45
	b. Az Ibn Haldun kutatás bibliográfiájához	47
148.	HALDUN, Ibn	
	részletek műveiből	
	A steppelakók ősi emberek a városlakóknál és korábbiak azoknál. A steppei élet a civilizáció és a városok alapja, s erőforrása	48
	A legyőzött kész örökké utánozni a győztest (mindenben), ami megkülönbözteti: a külső megjelenésben, a vallásban, s minden egyéb állapotában és szokásában	49
	A beduinok (arabok) csak a sík vidéket tudják uralni	50
	A beduin/arabok csak a próféta, a szentkultusz, vagy egyáltalában valami jelentős vallásos jelenség vallási színezetével jutnak királyi hatalomhoz	50
	A királyi és az általános dinasztikus hatalmat csak a törzs/csoport és a csoportszolidaritás révén lehet megszerezni	51

	Minden dinasztíának meghatározott mennyiségű tartománya és területe van, amelyet nem léphet túl	52
	A dinasztíának ugyanolyan természetadta életkora van, mint az egyéneknek	54
	A dinasztiaiák fázisai, hogyan változik meg a nomád jelleg a különböző fázisokban	56
	Az adózás; A sok, vagy a kevés adózás oka	58
	Az uralkodó kereskedelme káros az alattvalók számára és tönkreteszi az adózást	60
	A dinasztiaiák korábbiak a kisebb és nagyobb városoknál, ezek másodlagosak a királyi uralomhoz képest	63
	Árak a városban	64
	A vagyonos városlakóknak szükségük van rangra és védelemre	67
	A mindennapi megélhetés és a szerzés valósága és magyarázata; a szerzés az emberi munka/ellen/értéke	67
	A földművelés a gyengék és a szükségét szenvedő be- duinok megélhetési módja	70
	A kereskedelem értelme, módszerei, fajtái	71
149.	RIDONSON, Maxime Gazdaságtörténet és a társadalmi osztályok története a muszlim világban (Historiografikus szemle jellegű gazdaság és társadalom- történeti feldolgozás jegyzetapparátussal)	72
150.	CAHEN, Claude Néhány szó a muszlim világ kereskedelmének hanyatlásáról a középkor végén (Kereskedelem-történeti, gazdaságtörténeti áttekintés; jegyzetapparátussal)	91
	MODERN KOR	
151.	LAROUÏ, A. Tradicó és tradicionalizáció; Marokkó (A hagyománystruktúra és hagyományideológia kér- dése a 18–20. századi társadalomban a téma bibliográ- fiájával)	
	I. A probléma	98
	II. Marokkó	98
	A. A politikai szervezet	99
	B. A kultúra	100
	C. A vallás	100
	a. A nacionalizmus	102
	b. A függetlenségi utáni politika	103

	III. Módszertani következtetések	105
	Bibliográfia	
	(A kérdés történelmi és szociológiai vonatko- zásaihoz)	106
152.	ZGHAL, A.	
	Nemzetépítés a Magrib országaiban	
	(Az észak-afrikai arab nemzetek antropológiai, szocio- lógiai, politikai története; a nemzetépítés, a nemzet- válás, nemzetállammá alakulás folyamatában; jegyzet- apparátussal)	108
	A Magrib nemzetépítésére vonatkozó kutatás helyze- te	109
	A Magrib és a mediterrán világ	111
	A francia etnológusok és az angolszász antropoló- gusok eredményei	120
	Közös kultúrkincs	121
	A Bled Sziba meghódítása után a nemzetépítés új lendülete	125
	A függetlenség és a szegmentáris struktúrák helyre- állása	127
	TÖRTÉNETÍRÓI ARCKÉP	
153.	WELLHAUSEN, Julius (1844–1918)	
	(az ismertetést írta és az anyagot összeállította Simon Róbert)	
	(Az arab antikvitás legnagyobb történészének életraj- za, munkássága, műveinek és a róla szóló irodalom bibliográfiája)	133
	BIBLIOGRÁFIA	
154.	WELLHAUSEN, Julius	
	II. ^c Umar és a Mawalt	
	(II. ^c Umar kormányzóról, uralkodásáról és az iszlám el- terjedéséről)	139

A budapesti Gazdaságtörténeti Világkongresszus (1982 aug.) A szekciójának
fő referátumai (eredetileg) előzetesként

155.	MAKKAI László	
	Nagybirtok és kis gazdaságok, földesúr és parasztok Európá- ban a közép- és újkorban	

	(A Gazdaságtörténeti kongresszus egyik főreferátuma)	
	Előzetes megállapítások és az előkészítés munkája	5
	Fogalmak és meghatározások	7
	Keletkezés és struktúrák	11
	Uradalom, parasztbirtok, réserve	15
	Hódítás útján való terjeszkedés	17
	A feudális járadék átalakulása	22
	A város és az uradalmi rendszer felbomlása	26
	A város és az uradalmi rendszer átalakulása	29
	Kolonizáció útján való terjeszkedés	33
	Krízis és átszervezés	40
	A kapitalizmus és a mezőgazdaság	52
	Növekedéskonjunktúra	56
156.	ZIMÁNYI Vera	
	Uradalom és jobbágytelkek Kelet-Közép-Európában; 14–17. század	
	(A nagybirtok és a parasztgazdaság témakörében a 14. századtól a 17. századig vizsgálja Németország keleti felét, Lengyelországot, Litvániát, Csehországot és Magyarországot)	61
	Hibaigazítás: a 73. oldal legfelső sorában az évszám hibás – helyesen 1530–40-es években...	
157.	MENDELS, Franklin	
	Proto-indusztrializáció; elmélet és gyakorlat	
	(Az ipari forradalom előzményeihez, elveihez, világvisszonylatban)	80
158.	Melléklet	
	(A beküldött A szekció-anyagok jegyzéke)	116
159.	ROSENBERG, Nathan	
	Technológiai fejlődés és gazdasági növekedés	
	I. A történelmi tapasztalat sokfélesége	
	A. Az ipari forradalom háttere	118
	B. Pillantás Európára; Nagy Britannia és ami azon túl van	120
	C. Az amerikai gyakorlat	123
	D. A japán helyzet	128
	II. A technológiai változás sajátosságai	
	A. Bevezetés	
	(Technikai fejlődés hatása a gazdasági növekedésre)	130
	B. Termék és újítási folyamat a gazdasági fejlődésben	133
	C. A kisebb fejlesztések hatása	134

D. A technikai kiegészítések hatása	136
E. A „nélkülözhetetlenség axiómája”	138
F. Az elvárások szerepe	139
Bibliográfia a téma irodalmából	142

82/4

160.	EMMER, P.C. – KOLFF, D.H.A. – ROSS, R.J. Európa terjeszkedése és a harmadik világ mezőgazdaságának átalakulása; Két gyarmati modell (A budapesti gazdaságtörténeti világkongresszus 1982 A/1 szekciójának referátuma)	
	1.A. Bevezetés	3
	1.B. A Frontier és a munkaerővándorlás a tengeren- túli kapitalista mezőgazdaság fejlődésében	5
	1.C. A parasztgazdaságok igazgatása	8
	2.A. Nyugat-Afrika meg nem hódítása	10
	2.B.—1. Portugál Amerika 1800-ig	11
	2.B.—2. Spanyol Amerika 1800-ig	13
	2.B.—3. A Karib-térség	15
	2.B.—4. Az észak amerikai szárazföld	17
	2.B.—5. Tőkés mezőgazdaság a rabszolgafelszabadítás utáni Amerikában	18
	3. Ausztrálázsia	
	4.A. A gyarmati egyenlítői Afrika	22
	4.B. Afrika déli része	25
	5. Dél-Ázsia	27
	5.B. Délkelet-Ázsia	31
161.	CAHEN, Claua A középkori muszlim kelet gazdaság és társadalomtörténete (Az orientalisztika és a történelem közötti kapcsolatok néhány problémájának aspektusáról konkrét viszonyo- kon bemutatva jegyzetapparátussal)	34
162.	BENKŐ Judit José Martí nemzeteszmeje (José Martí; eszmei, ideológiai arculatáról, Kubáról és az előtte álló feladatokról jegyzetapparátussal)	53
	1. A kubai nemzetettévalás néhány sajátos vonása	53
	2. José Martí nemzeteszmejének főbb komponensei	61

Hibaigazítás: az 54. oldal első sora helyesen: Programatikus Platform tervezet

163. HORVÁTH Gyula
 A mexikói forradalom döntő szakasza; a Konvent és a polgárháború – 1914–1916
 A constitutionalista erők közötti egység felbomlása 75
 A Konvent és a „kettős hatalom” 76
 A polgárháború; a Konvent utóélete 79
 84

MEGEMLÉKEZÉSEK

164. In memoriam Albert Soboul
 (írta Benda Kálmán)
 (Nekrológ) 91
165. Albert SOBOUL, a Francia Forradalom történésze; új kötet – régi viták (az ismertetést írta Hahner Péter
 (Soboul műveiről, munkásságáról, a körülötte zajló vitákról) 93
166. Vlagyimir Mihajlovics TUROK-POPOV
 (Nekrológ a szovjet történészről) 106
167. Megemlékezések (Turok-Popovról)
 Herbert Steiner 108
 Jemnitz János 110
168. TUROK, V.M.
 Levél Rudolf Neck-nek
 (A két történész személyes levélváltásából, melyben tudományos együttműködésükről is szó esik) 112

DOKUMENTUM

169. Oroszországi helyzetkép az 1905 évi forradalom küszöbén
 (Hugo Ganz korabeli – 1904 tavaszán – készült interjúja Sz.J. Vitte gróffal, az orosz polgári liberális átalakulás képviselőjével)
 Bevezető/Gyarmati György
 (A korabeli helyzetről és Vitte életrajza, munkássága röviden) 121
 Az interjú 124
170. FOLYÓIRATREPERTORIUM
 (Válogatás 1979 második félév külföldi történelmi folyóirataiból)
 Elmélet, módszertan 132

Historiográfia	134
Tudománytörténet	135
Munkásmozgalom, a munkásmozgalom ideológiája	136
Nemzetközi kapcsolatok	137
Egyetemes történelem	140
Délkelet-Európa	143
Kelet-Európa	144
Anglia	144
Bulgária	145
Csehszlovákia	146
Franciaország	148
Lengyelország	150
Magyarország	150
Németország	151
Olaszország	153
Románia	154
Spanyolország	156
Szovjetunió	156

1983/1

BRENNER VITA

171. Előszó a Brenner-vitához/Orthmayr Imre
(A 17. századi általános válságról a Past and Present hasábjain – Robert Brenner vitaindítójával – a mezőgazdasági osztályviszonyok és az osztályharc elsődleges szerepéről Európában – ismerteti az egyes hozzászólókat) 5
172. Az agrártársadalom osztályszerkezete és a gazdasági fejlődés a preindusriális Európában/Robert BRENNER
(Az osztályviszonyok, az osztályuralom szerkezete határozza meg a demográfiai, kereskedelmi, a jövedelemeloszlás és gazdasági növekedés tendenciáit; ismertetés) 9
173. Népeség és osztályviszonyok a feudális társadalomban/írta M.M. POSTAN és John HATSCHER
(Brenner – véleményük szerint – téves, vagy hiányos gazdaságtörténeti ismereteinek legkirívóbb eseteiről; ismertetés) 16
174. Az agrártársadalom osztályszerkezete és a gazdasági fejlődés/írta Patricia CROOT és David PARKER
(Üdvözlük az osztályszerkezet komparatív elemzését, de

- a hosszútávú gazdasági átalakulásról kifejtetteket elna-
gyoltnak érzik; ismertetés) 21
175. **Parasztsszervezetek és osztálykonfliktus Kelet és Nyugat Né-
metországban** /írta Heide WUNDER
(Brenner néhány elméleti vonatkozását bírálja; a közép-
kori német faluszervezet nem létező eltéréseit, az osz-
tálystruktúra fogalmának nem kielégítően árnyalt keze-
lésmódját; ismertetés) 25
176. **Válasz Brenner professzornak** /írta Emmanuel Le Roy Ladurie
(13 pontban foglalja össze Brenner írásaira vonatkozó
megjegyzéseit; helyesebbnek látja „neo-malthusiánus”-
nak nevezni a Brenner által malthusiánusnak nevezett
modellt; ismertetés) 27
177. **A neo-malthusiánus ortodoxia ellen** /írta Guy BOIS
(Egyetért Brennerrel, viszont okfejtésével és metodoló-
giai orientációjával nem; ismertetés) 29
178. **A feudalizmus válsága** /írta R.H. HILTON
(Nem személynek szóló polémia; az osztályviszonyok
meghatározó szerepének a feudális társadalom fejlődé-
sében komplex jellegéről; ismertetés) 35
1. A feudális rendszer 36
2. A feudalizmus 14–15. századi válsága 38
179. **Az agrárkapitalizmus nyomában** /írta J.P. COOPER
(A vita leghosszabb, nehezen bogozható, a kérdés
szakirodalmának történetére is kitékintő írás; ismer-
tetés) 41
180. **Az európai kapitalizmus mezőgazdasági gyökere** /írta Robert
BRENNER
(Vitazáró tanulmány; összegzi a vita eredményeit – a
jogos kritikákkal javítva; ismertetés) 51

ANARCHIZMUS

(összeáll. Vadász Sándor és Kun Miklós)

181. **Bevezetés** /Vadász Sándor
(Vélemények, gondolatok, dokumentumok az anarchiz-
musról; szöveggyűjtemény; rövid történeti ismertetés,
magyarázat a szövegek elé; a közölt szövegek lelőhelyé-
vel) 64
182. **MALATESTA, Errico**
Anarchia 69

183.	PROUDHON, Pierre-Joseph A munkásosztály politikai kapacitásáról (A kölcsönösség a kormányban. A gazdaság és politikai elv azonosságának koncepciója. Hogyan oldja meg a Munkásdemokrácia a rend és a szabadság problémáját)	71
184.	M. Bakunyin politikai filozófiája A tudományos anarchizmus (Az államról, föderalizmusról, a szabad társadalom prog- ramjáról)	72
185.	BAKUNYIN, M. Államiság és anarchia (Szlávok, németek, franciák elemzése; szláv újjászületés feltételei)	75
186.	A zürichi szláv szekció programja (A szláv földeken a népi erő megszervezéséről nem ismer el felsőbb irányító szervet)	85
187.	A Saint Imer-i anarchista kongresszus határozatai	87
188.	MICHEL, Louise Miért vagyok anarchista? (Önvallomás; hogyan, milyen módon lesz valaki anar- chista?)	88
189.	KROPOTKIN, Pjotr Az anarchia; filozófiája és eszményei	89
190.	STIRNER, Max Nevelésünk hamis elvei (A személyes vagy szabad embert létrehozó nevelésről, és a korabeli nevelésről Lázadás és forradalom (fogalomértelmezés)	91 94
	Az anarchoszindikalizmus ideológusa	
191.	a. PELLOUTIER, Fernand Az anarchizmus és a munkások szakszervezetei (Elvi útmutatás, teendők meghatározása, pl. belépni a szakszervezetbe)	94
192.	b. POUGET, Emil A szakszervezet (A szakszervezetekről, az anarchisták szemszögéből)	99
	A lényeges csoportosulás	99
	Szakszervezeti autonómia	100
	A szakszervezet az akarat iskolája	102

193.	SOREL, Georges Elmélkedések az erőszakról (Elméleti-„forradalmi” gondolatok)	103
194.	SOREL, Georges A marxizmus felbomlása (A marxizmus anarchista kritikája)	106
195.	A. Volszkij-Jan Waclaw Machajski 1867–1926 /az ismertetést írta Szabó Magdolna (Az anarchista életrajza, munkássága, gondolatai, elképzelései, véleménye – lényegében a gazdasági harcra helyezi a hangsúlyt)	107
196.	VOLSZKIJ, A. A szellemi munkás. Részletek (Volszkij szemlélete, gondolata, anarchizmusa)	111
197.	A Machno-émlékiratok és ami azokból kimaradt /az ismertetést írta Kun Miklós (Machno tevékenységéről, harcairól, eszméiről; a Machno féle mozgalommal foglalkozó szakirodalom jegyzékével)	121
198.	MACHNO, Nesztor Találkozásom Leninnel (Részlet Machno emlékirataiból)	129
TÖRTÉNETÍRÓI ARCKÉP		
199.	Constantin DOBROGEANU-GHEREA 1855–1920 /az ismertetést írta Lipcsey Ildikó (A román társadalomtudós életéről, munkásságáról, műveiről, véleményéről egyes kérdésekben; jegyzetapparátussal)	137

A TÖRÖKSÉG A TÖRTÉNELEMBEN

200.	FODOR Pál Ahmedi elbeszélése – Dasitan – mint a korai oszmán történelem forrása (A 15. századi elbeszélő forrás értelmezési problémái – Ahmedi 1334 táján született és 1412-ben hunyt el – művének történelmi szempontú elemzéseiről jegyzetapparátussal)
------	---

201. HEGYI Klára
Török berendezkedés a meghódított országokban
(A török birodalom felépítéséről, a központi kormányzati szervezetről és a tartományok ellenőrzéséről; részlet a szerző kandidátusi disszertációjából jegyzetapparátussal)
Az arab országok 19
A vazallus államok 21
A balkáni berendezkedési forma 24
202. HÓVÁRI János
Az Oszmán Birodalom és a levante-kereskedelem a 15–16. században. Egy nagyobb tanulmány vázlata
(A nagy földrajzi felfedezések, új útkeresések okairól, a levantei kereskedelem és a törökök összefüggéseiről jegyzetapparátussal) 42
203. MATUZ, Joseph
Az iszlám. Részletek a szerző egy nagyobb kéziratából
(Az iszlám vallásról, világképről röviden jegyzetapparátussal) 62
204. Musztafa Kemál ATATÜRK
/Hazai György méltatása
(Elhangzott a Kemál Atatürk születésének 100. évfordulója alkalmából a MTA-n rendezett tudományos konferencia megnyitó előadásaként 1981. okt. 28-án – életrajz, munkássága, nézetei, értékelése) 67
205. BALÁZS Judit
Az állam szerepe Kemal Atatürk gazdaságpolitikájában
(Kemál Atatürk születésének 100. évfordulója alkalmából rendezett emlékülésen elhangzott előadás – 1981. okt. 28-án – az eredeti tőkefelhalmozás kései török sajátosságairól, az állam sajátos szerepéről a gazdaságban) 75
- TÁJÉKOZÓDÁS
206. BÓKA Éva
Európa és a törökök
(Válogatás a Török Birodalom megdöntésére született 16–17. századi tervekben; válogatás a téma irodalmáról és néhány fontosabb terv említése; jegyzetapparátussal) 83
207. Francois de La Noue „Politikai és katonai értekezései”-ről
(Rövid életrajz – 1531–1591-ig élt – török ellenes új kereszteshadjárat megvalósításának javaslata, okai-

	ról, a megoldás módjával; ismertetés/jegyzetapparátussal)	105
208.	Életrajzok a mongol népi forradalom korából /összeállította Vinkovics Judit, Balogh Péter (A felhasznált irodalom jegyzékével)	
	DZSAVDZANDAMBA, a nyolcadik bogdógegen (1869–1924)	113
	CSOJBALSZAN, H. (1895–1952)	117
	STRENBURG, Roman Fjodorovics Unger von (1886–1921)	121
209.	FOLYÓIRATREPERTÓRIUM (Válogatás 1980 első negyedév külföldi folyóirataiból)	
	Bibliográfiák	128
	Elmélet, módszertan	128
	Historiográfia	130
	Marxizmus	132
	Munkásmozgalom	132
	Nemzet, nemzetiségek	133
	Művelődéstörténet	134
	Tudománytörténet	135
	Nemzetközi kapcsolatok	136
	Egyetemes történelem	141
	Kelet-Európa	144
	Délkelet-Európa	145
	Anglia	146
	Ausztria	146
	Bulgária	146
	Csehszlovákia	147
	Franciaország	148
	Jugoszlávia	149
	Lengyelország	150
	Magyarország	151
	Németország	152
	Olaszország	153
	Románia	154
	Szovjetunió	155

210.	GYIMESI Sándor A reformáció és Európa
------	--

	(Beszámoló a Magyar–NDK Történész Vegyesbizottság 1982. szept. 27-én, a Nyíregyházi Tanárképző Főiskolán megrendezett 19. ülészakáról; a referátumokról, felszólalásokról)	3
211.	BRENDLER, Gerhard Luther Márton teológiájának ereje és hatása (Osztályhoz, réteghez, csoporthoz kötődéséről, társadalmi érdekek kifejezésre juttatásáról, felhasználásáról – hatásáról a korai „polgári forradalomban”; a vegyesbizottság egyik referátuma)	14
212.	HOYER, Siegfried A török, mint antikrisztus; adalék Luther Márton török képéhez (A vegyesbizottsági ülés egyik referátuma Luther törökökkel kapcsolatos nézetei, azok chriasztikus összefüggéseiben)	30
213.	JÓNÁS Ilona Megjegyzések Luther társadalmi nézeteihez (Luther társadalomfelfogásáról munkássága tükrében; jegyzetapparátussal)	42
214.	KRAUSZ Tamás A szovjet 20-as évek történelmi elhelyezéséről; Előzetes megjegyzések (A személyi kultusz kialakulásának közvetlen előzményeiről, a forradalmat követő első évtized kérdéseiről jegyzetapparátussal) A forradalom megközelítéséről A NEP és a politikai hatalom az apparátusok A NEP bukása és a forradalom lezárása Néhány következtetés	56 59 61 67 70
215.	BÉLÁDI László A bolsevik párt kongresszusai a számok tükrében. 1917–1939 (A bolsevik párt struktúrájáról, szervezeti felépítéséről, összetételéről a számok tükrében; ábrákkal, táblázatokkal) 1. Küldöttlétszám 2. Nemzetiség 3. A pártba lépés ideje szerinti megoszlás 4. Életkor 5. Képzettség Szociális helyzet–foglalkozás	76 81 84 91 97 101 105

	6. Más pártokból jöttek	117
	7. Részvétel a korábbi kongresszusokon	117
	8. A nők aránya	120
216.	BAYER József
„Sztálinizmus és antikommunizmus”. Werner Hoffmann
sztálinizmus koncepciójáról
(Az NSZK-beli történész a sztálinizmus fogalmáról; a
szovjet gazdaság és társadalom 1928–1953 közötti
időszakáról írt művének elemzése)	128

TÁJÉKOZÓDÁS

217.	JÁNOSSY Imre
A Közép és Dél-Amerikai szabadságküzdelmek és a felsza-
badítás teológiája
(A szabadságküzdelmek hatása a keresztény egyházak
politikai állásfoglalásaira/jegyzetapparátussal)	145
218.	MAJOROS István
Gazdaság vagy politika? Vélemények, viták a külpolitika
alapvető meghatározóiról; A francia–orosz viszony kérdése
(A gazdaság és politika szerepéről, a külpolitikára gya-
korolt hatásáról, a döntési folyamatokban melyiknek
van primátusa? A 19–20. századra vonatkozó francia és
oroszl nyelvű irodalomból; jegyzetapparátussal)	152

83/4

MARX KÁROLY

219.	HABIB, Irfan
Marx észrevételei Indiáról
(A Marx halálának 100. évfordulójára rendezett linzi
konferencián elhangzott előadás szövege; Marx Indiáról
alkotott nézeteinek elemzése művei tükrében; jegyzet-
apparátussal)	3
	A PREKOLONIÁLIS TÁRSADALOM	
	1. A hagyományos általánosítások	4
	2. Faluközösség	6
	3. Despotizmus többlet és árucikkek	8
	4. Ázsiai mód-megfontolások	13
220.	MAKKAI László
Marx a feudalizmusról	

- (A Magyar Történelmi Társulat, a MTA Történettudományi Intézete és a Párttörténeti Intézet által 1983 máj. 20-án tartott Marx emlékülésszakon elhangzott előadás bővített átdolgozása; Történelemelméleti elemzés, Marx főként politikai gazdasági elképzelései a feudalizmusról) 21
221. Marx Károly és a szociáldemokrácia; Manfred Banaschak, Rainer Diehl, Peter Glotz, Sven Papcke és Otto Reinhold beszélgetése
(Az NSZK-ban lezajlott vita témája Marx filozófiai és politikai életműve egyfelől, filozófiai és különösen politikai hatása másfelől) 43
222. Marx Károly; 100 megjegyzés
(Angol kommunisták beszélgetése Marxról. Vitavezető: Alan Hunt, résztvevők: Bob Bowthorn, Ralph Miliband, Anne Schowstack Sassoon, Eric Hobsbawm; a marxizmus jellemzőiről, jellegzetességeiről, történetiségéről, szerepéről a világban és jövőjéről Angliában) 63
223. DALIN, V.M.–NYEPOMNYASCSAJA, N.I.
Történeti tárgyú könyvek Marx könyvtárában; Részletek
(A könyvtár könyveinek néhány szóval jellemzett ismertetése – a tanulmány további részleteit „A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv.” 1983-as száma közli; jegyzetapparátussal) 83
224. JEMNITZ János
Egyhetes Marx-konferencia Párizsban; 1983. máj. 24–28.
(A párizsi VII. és VIII. Egyetem és a Politikatudományi Országos Alapítvány konferenciája; Marx munkásságán kívül a halála utáni korszakkal, napjaink marxista jellegű problémáival is foglalkozott; beszámoló) 101
225. Lunacsarszkij, a memoáíró (az ismertetést írta és az anyagot összeállította Donáth Péter
(Röviden életrajzáról, munkásságáról, műveiről elemzés véleményel; jegyzetapparátussal) 106
226. LUNACSARSZKIJ, Anatolij
Forradalmár portrék
(Részletek „A nagy fordulat” című művéből; személyes emlékek alapján rajzolt portrék)
Jakov Mihajlovics SZVERDLOV 118
Mojszej Szolominovics URICKIJ 122
Grigorij Jevszejevics ZINOVJEV 126

227.	FOLYÓIRATREPERTÓRIUM 80/II. (Válogatás 1980 második negyedév folyóirataiból)	
	Bibliográfiák, bibliografikus ismertetések	131
	Segédtudományok	132
	Elmélet, módszertan	133
	Historiográfia	135
	Munkásmozgalom, a munkásmozgalom ideológiája	137
	Történelemoktatás	139
	Nemzetközi kapcsolatok	139
	Egyetemes történelem	141
	Délkelet-Európa	144
	Anglia	144
	Bulgária	145
	Csehszlovákia	146
	Franciaország	147
	Magyarország	150
	Németország	150
	Olaszország	152
	Románia	153
	Spanyolország	154
	Szovjetunió	155
	India	157
	USA	158
	84/1	
228.	GUENÉE, Bernard Állam és nemzet Franciaországban a középkorban (Az államfogalomról, nemzetfogalomról; konkrét történelmi szituációban; jegyzetapparátussal)	3
229.	KOHN, Hans Reneszánsz és reformáció. A nacionalizmus jelentkezése (A nemzeti fejlődés általános tendenciáiról jegyzetapparátussal)	17
230.	SOWELL, Thomas Az amerikai nemzet mozaikkövei (Az USA etnikai tagozódásáról – történetiségében)	38
231.	TOWNSHEND, Charles Modernizáció és nacionalizmus; perspektívák a közelmúlt írói történelmében (Historiográfiai áttekintés az írói nacionalizmus témakörében megjelent irodalomban)	50

232. CSATELLAN, Georges
A nacionalizmus tanulmányozásához; A német mítosz és az osztrák öntudatra ébredés
(Historiográfiai áttekintés a téma szakirodalmából) 65
233. NIEDERHAUSER, Emil
A dicső múlt-mítosz és realitás
(A nemzeti megújulás vagy újjászületés korszakának kelet-európai történetírásának historiografikus jellegű áttekintése jegyzetapparátussal) 74
234. ÁGH Attila
Nemzettévalás a fejlődő országokban
(A nemzettévalásról általában, elvi síkon, majd a konkrét térség specifikus tárgyalása jegyzetapparátussal) 84
1. Marxizmus és nemzettévalás 84
2. A mai világkapitalizmus és nemzeti fejlődés 90
3. A nemzeti fejlődés lényege és eltérő folyamatai 98
235. ABDEL-MALEK, Anouar
Szociológiai útikalauz a „nemzeti reneszánsz” fogalmához
(Egyiptom fejlődésének – 19. század végétől az 1960-as évek végéig – sajátosságairól jegyzetapparátussal) 112
236. MARKOVITS, Claude
A gyarmati India; Nacionalizmus és történelem
(Az indiai nacionalizmus kialakulásáról és hatásáról a történetírásra jegyzetapparátussal) 127
A történelem nacionalista koncepciójának kidolgozása 131
A nacionalista történetírás fő témái 136
Az európai hatások 141
Két történeti iskola 146
- 84/2
237. GAUNT, David
Történelem és antropológia
(A két tudomány kölcsönös történelmi fejlődéséről, egymásra hatásáról, jeles képviselőiről, műveiről)
1. Kölcsönhatások 3
2. Másság 8
3. Az antropológia történészek általi használata 11
4. A történelem antropológusok általi használata 14

238. DAVIS, Natalie Z.
Antropológia és történettudomány a 80-as években
(Historiográfiai jellegű szakirodalmi áttekintés jegyzet-
apparátussal)
A múlt lehetőségei 17
239. KATER, Michael H.
Hitler társadalmi összefüggéseiben
(Röviden a szakirodalomban kialakult Hitler képről,
majd társadalmi beágyazódottságáról; jegyzetapparátus-
sal) 28
240. LEDEEN, Michael A.
Renzo de Felice és az olasz fasizmusról folyó vita
(Renzo de Felice Mussolini életrajza kapcsán kiobbant
vita ismertetése; historiográfiai-szakirodalmi áttekintés
jegyzetapparátussal) 61
241. NOAKES, Jeremy
A náci útja a hatalomhoz
(A náci hatalomrajutásának rövid, elemző összefog-
lalása – 1933-ig) 77
242. KERSHAW, Ian
1933. Folytonosság vagy törés a német történelemben?
(Röviden a folytonosság vitáról – lényegében a náci
uralom megvalósulása az előző korok szerves folyama-
ként jött-e létre) 85
243. WOODWARD, Vann C.
A populizmus jelentése és természete
(Korunk politikai életének szerves eleme a populizmus
– jelen elemzés eme irányzat USA-beli szálaának ki-
bogozását, valamint az ellentétes értelmezések politikai
ideológiai hátterének kiderítését célozza) 95

TÁJÉKOZÓDÁS

244. Abd el Kader 1807?–1883
/az ismertetést írta és az anyagot válogatta J. Nagy László
(Abd el Kader életéről, pályafutásáról, tetteiről – a róla
szóló irodalom jegyzékével) 103
Abd el Kader a francia gyarmati hódítás elleni harc
élén (1832–1847
(A gyarmatosítók elleni harcról, államszervezésé-
nek kérdéseiről) 104
Irodalom 109

245.	Abd el Kader kapcsolata a Portával és Angliával 1840–41-ben /Abdeljelil Temini (Külgapcsolatok története – egy dokumentumm- mal)	110
	Abd el Kader levele az angol miniszterelnökhöz – 1841 dec. 10	115
246.	RÉTI György A Komintern és az albán kommunista mozgalom kezdetei (Albánia függetlenségének elnyerése utáni történelmé- ről – 1912 – igen röviden, majd a Kommunista Párt megalakulásáról és kapcsolatáról a Kominternnel jegyzetapparátussal)	117
247.	FOLYÓIRATREPERTÓRIUM (Válogatás 1980 második félév külföldi folyóirataiból)	
	Elmélet, módszertan	126
	Historiográfia	128
	Munkásmozgalom, a mozgalom ideológiája	131
	A nőkérdés a történelemben	132
	Nemzetközi kapcsolatok	133
	Egyetemes történet	134
	Közép és Dél-Európa	136
	Anglia	137
	Ausztria	139
	Bulgária	139
	Csehszlovákia	139
	Franciaország	141
	Lengyelország	143
	Magyarország	143
	Németország	145
	NDK	148
	Olaszország	148
	Románia	149
	Spanyolország	150
	Szovjetunió	151
	Törökország	155
	USA	155
	Dél-Amerika	156
	Közép-Amerika	156

248.	SZVÁK Gyula Az „orosz feudalizmus” historiográfiájának vázlata
------	---

- (Szakirodalmi áttekintés a véleményekről, nézetekről – jegyzetapparátussal) 3
249. FILIPPOV, Szergej
Az 1960–70-es évek szovjet történettudományának vitái a feudalizmuskori Oroszország fejlődéséről
(Gazdaság, társadalom, politikai vita – historiográfiai-szakirodalmi áttekintés jegyzetapparátussal) 24
250. AVREH, A. Ja.
Az elveszített „egyensúly”
(Az orosz abszolutizmus vita indítójának cikke a vita befejeződése kapcsán – válaszol az érdekelt felszólalóknak, így mintegy összegzi a vita eredményeit – a vitáról korábbi ismertetés 133-as tételszámon – jegyzetapparátussal) 47
251. VARGA Ilona
A központositástól az abszolutizmusig
(Az orosz állam fejlődéséről a 17–18. században a témára vonatkozó irodalom bibliográfiájával) 79

ÜTLEÍRÁS

252. FLETCHER, Giles 1548–1611
Az orosz államról, avagy az orosz cár kormányzási módja (akit általában moszkvai cárnak neveznek), ezen ország lakóinak erkölceiről és szokásairól való leírással; részletek
Giles Fletcherről és Az orosz államról... című munkáról (Életrajz, rövid bevezető ismertetés – lényege a 16. századi Oroszország képe) 93
- Az orosz államról
Oroszország leírása, kiterjedése széltében és hosszában, tájainak elnevezése 95
A talajról és az éghajlatról 97
A kormányzás módja 98
A zemszkij szobor tanácskozásairól 101
A nemességről és azokról az eszközökről, melyeket a kormányzás fórumainak megfelelően meggyengítéssükre használnak 103

AZ OROSZ TÖRTÉNETI IRODALOMBÓL

253. MIKJUKOV, Pavel Nyikolajevics
Az orosz kultúra történetének alapvonásai. Részlet
(Rövid bevezetőben a szerzőről – metodológiai prob-

lémákról fejt ki véleményét, mely jól jellemzi a marxizmus előtti történetírás lehetséges történelemszemléletét, megközelítési módjait)

118

TÁJÉKOZÓDÁS

254. MOLNÁR László V.

A francia felvilágosodás és a forradalom fogadtatása II. Katalin Oroszországában; Adalékok a korabeli orosz–francia kapcsolatok történetéhez

(18. századi; – jegyzetapparátussal)

131

A francia forradalom és az orosz közvélemény

145

255. Kiadványok a forradalom előtti Oroszország történetéről; Bibliográfiai útmutató /az ismertetést írta Alekszander GONTAR

(ismerteti az azonos című bibliográfiát)

155

84/4.

256. ZIENTARA, Benedykt

Nemzettudat a középkori Nyugat-Európában; A jelenség felbukkanása és működési formái

(A nemzettudat korai kialakulásáról – eredetmítoszok... stb. – történetiségében; jegyzetapparátussal)

3

257. MENACHE, Sophia

A százéves háború első évtizedeinek mítosza és szimbólumrendszere; A nemzettudat kialakulása

(A középkori nacionalizmus kérdéséről a 14. század első felének Franciaországában és Angliájában; jegyzetapparátussal)

25

258. TAZBIR, Janiusz

Lengyel nemzettudat a 16–17. században

(Az időszak történelmi és művelődéstörténeti összefüggéseivel; jegyzetapparátussal)

37

259. GROSS, Mirjana

A horvát nemzet integrációjáról; Egy nemzetépítési esettanulmány

(A horvát nemzet kialakulásának 19. századi története – az elvégzendő kutatások számára irányvonal, hipotézisek – melyek felölelik a gazdaságot, politikát, társadalmat, kultúrát ajánlott irodalommal)

59

260.	Graf von KRICKOW, Christian A nacionalizmus, mint német probléma (A német nacionalizmus sajátosságairól, az egyetemes típustól eltérő vonásairól; jegyzetapparátussal)	
	1. Németország, mint ellenpélda	77
	2. Az állameszme nélküli nagyhatalom	82
	3. A történelem naturalizálása	84
	4. Az anti-nacionalizmus és okai	88
261.	KORALKA, Jiri Nemzet, állam nélkül (A cseh nemzetfogalom, nemzet kialakulásának törté- nete, jellegzetességei)	100
262.	MISKOLCZY Ambrus Az 1920-as évek román fejlődésvitája a polgárság nemzeti- történeti szerepéről (A két világháború közötti román politikai gondolko- dásnak jellegzetes vonásai a kérdésfeltevésben – mely erők játszhatják el a nemzetné válásban a vezető szere- pet – a témára vonatkozó irodalom jegyzékével)	* 118
263.	WALTER, Arnold Japán gazdasági nacionalizmus; Protekcionizmus az inter- nacionalizmussal szemben (A gazdasági nacionalizmus értelmezése, történeti ki- alakulása – gazdaságtörténeti aspektusból; jegyzetap- parátussal)	134
	Japán „rég” gazdasági nacionalizmusa (19. század végétől 1945.)	135
	Japán új gazdasági nacionalizmusa (1945–70-es évek)	141

3. MUTATÓK

(név, hely, tárgy)

Jelek, rövidítések:

- pontosítás, az altárgyszavak elválasztására
- : viszonyítás jelentése: kapcsolat, viszony
- , összetételeknek a hátravetés, máskor a logikailag összetartozás jele
- // számoknál ismertetés, ami lehet – szemle
- bibliográfia
- életrajz

tárgyszó mellett magyarázat

---...--- egy adott téma teljes irodalmának tételszám felsorolása
 bibl. al bibliográfiával

A. Á

ABD el Kader	történelem, segédtudományok –
Kelet Afrika
–levele Angliába	/112/
245	–életrajzok – királyok, uralkodók
Abd el Kader	Affonso
/244/ bibl. al	101
–245	Anrianampoinimerina
ABDEL-MALEK, Anouar	103
–Egyiptom fejlődéséről	Mwanga L.
235	106
Abszolutizmus	Sundjata
–orosz: Szovjetunió	99
/133/	Zara Yaqob...100
250	100
251	–források
ld. még Vita-Szovjetunió...	99–111
–spanyol–16. sz. eleje	ld. még dokumentumok...
/76/	–repertórium
ADENAUER, Konrad	10, 11, 39, 59, 70
–Moszkvai útjáról	–Történelem
7	–92–112–
AFFONSO (Kongói király)	–alkotmány – Libéria
–a fehérek viselkedéséről	105
101	–Brit Keletafrika Társaság
AFRIKA	106
–Általában	–brit Munkáspárt, elemzés – Kelet Af-
–történelem feladata	rika – 1926
98	110
–történelem, segédtudományok –	–Észak Afrika, arab országok
Kelet Afrika	ld. Magrib ...
/112/	–Fekete Afrika
–Tájékozódás	12–20. sz.-ig
–bibliográfia, kalauz gyarmatosí-	98
tás	ősi történet
/92/	94
–bibliográfia, önálló magyar Kelet	13. sz.
Afrika irodalom	99
/112/	1945–1970
	94

- gyarmatosítás–okok, folyamat
/92/, 98, 101, 107, 110
- indonéz bevándorlás–Kelet Afrika
93
- Kelet Afrika –i.e. –i.u. 5–6. sz.
93
- Kelet Ázsia
93
- magyar irodalom: Kelet Afrika
/112/
- megismerése–magyarok, 18–19. sz.
/96/
- mezőgazdaság, gyarmati–
- Dél Afrika
160
- Egyenlítői Afrika
160
- misszionáriusok–magyarok–
18–19. sz.
/96/
- nemzetek
kormányzás– 19. sz.
102
- 1945–1970
94
- Pánafrikai Kongresszus
1. Párizs, 1919
109
- 5. Manchester, 1945
111
- pánafrikai mozgalom
98, 109
- társadalom–Nyugat Afrika 12–16.
sz.
98
- afrikakérdés –19–20. sz.
95, /96/
- afrikakutatás, magyar
–18–19. sz.
/96/
- ÁGH Attila
–a nemzetvételéről
234
- Ágoston. Szent
/77/
- agrárkapitalizmus–Európa–
17. sz.
/179/
- agrártársadalom–Európa–
17. sz.
/172/–/180/
- Ahmedi (15. sz.i török elbeszélő)
/200/
- ALBÁNIA
–Tájékozódás
–repertórium
26
- Történelem
–1912-ig
246
- Kommunista Párt:
Komintern
246
- ALGÉRIA
–Tájékozódás
–dokumentum–Abd el Kader
levele Angliába
245
- életrajz
politikus–Abd el Kader
/244/
- Történelem
–Franciaország elleni harc–
1832–1847
/244/
- Alkotmány–amerikai típusú
105
- Állam
–fogalom
228
- anarchizmus
184, 185
- gazdaság, politika
80
- államszervezés–Algéria–
19. sz. vége
- ALPEROVITZ, Gar
–az atomdiplomáciáról
83
- alsóközéposztály
4

AMERIKA

- Tájékozódás
 - bibliográfia, kalauz munkásmozgalom– Latin Amerika
/68/
 - bibliográfia, önálló magyar történetírás: Latin Amerika
/69/
 - repertórium
 - általában
26, 39
 - Dél Amerika
59, 70, 79, 247
 - Közép Amerika
59, 79, 247
- Történelem
 - felszabadítás teológiája– Latin Amerika
217
 - Inka Birodalom– Latin Amerika
65
 - inka hódítás– Latin Amerika
65
 - Latin Amerika
65–69, 217
 - mexikói forradalom– Latin Amerika
66
 - mezőgazdaság, gyarmati–Észak Amerika
160
 - mezőgazdaság–1800-ig
Portugál Amerika
160
 - Spanyol Amerika
160
 - munkásmozgalom– Latin Amerika
általában
/68/
 - mexikói forradalom
66
 - szabadságküzdelmek, Latin Amerika: keresztény egyházak
216

AMERIKAI EGYESÜLT ÁLLAMOK

- ld. USA
- Amin, Samir
145
- Anarchia–fogalom
182
- ANARCHIZMUS
 - Tájékozódás
 - életrajzok
Machno
/197/
 - Volszkij
/195/
 - forrás
szöveggyűjtemény
/181/–198
- Téma irodalom
 - anarchia–fogalom
182
 - anarchoszindikalizmus–ideológia
191–194
 - erőszak kérdése
193
 - filozófia
184, 189
 - gazdasági anarchizmus
196
 - kongresszus–Saint Imer
187
 - marxizmusról
194
 - munkásosztály–politikai kapacitás
183
 - nevelés
190
 - egyszemélyes meggyőződés
188
 - szakszervezetek
191, 192
 - tudományos anarchizmus
184
 - zürichi szláv szekció
186
- anarchoszindikalizmus
ld. Anarchizmus...

ANDERLE Ádám

–Latin Amerika munkásmozgalmáról
/68/

–Latin Amerikai bevezető
/64/

ANDRIANAMPOINIMERINA (madaszkári uralkodó)

–végrendelet
103

ANGLIA

–Tájékozódás

–bibliográfia, kalauz
kommunisták: munkáspárt
/128/

–dokumentum
atombombáról–1944
88

fashodai incidens
108

–életrajz–politikus
Fletcher
252

–repertórium
10, 11, 26, 39, 49, 59, 70, 79,
118, 170, 209, 227, 247

–Történelem

–Brit Keletafrika Társaság
106

–ipari forradalom
159

–marxizmus hatásáról
222

–munkásmozgalom
1878–1978
/128/

1925–1935
18

kommunisták–1920–1980
/128/

Munkáspárt
1920–1980
/128/

Kelet Afrikáról–1926
110

Szakszervezetek

1878–1978

17

1925–1935

18

–nemzettudat–középkor–14. sz.
257

–Pánafrikai Kongresszus, 5.–
Manchester, 1945

111

–polgári forradalom
113, 114

antropológia: történelem
237, /238/

anyagi civilizáció–Európa–
15–17. sz.

80

Anyagi kultúra

–fogalom
12

–lengyel
/15/

–történet
12–/15/

ARAB VILÁG

/145–154, 161/

ld. még Magrib...

–Általában

–muszlim történet kutatás
145, 161

–Tájékozódás

–bibliográfia, kalauz
gazdaság és társadalom törté-
net
/149/

muszlim történet
145

–bibliográfia, önálló
muszlim hagyomány
Marokkóban–18–20. sz.
/151/

muszlim világ és orientalisztika
145

–életrajzok

- életrajzok
 - történetírók
 - Haldun
 - 147
 - vallási vezető
 - Usman dan Fodio
 - 102
- Történelem
 - klasszikus kor
 - 146–150–
 - gazdaság
 - 148, /149/, 150
 - hatalom kérdése
 - 148
 - iszlám elterjedése
 - 154
 - kereskedelem
 - 148, 150, 161
 - Korán
 - 146
 - társadalom
 - 148, /149/, 161
 - vallás
 - 148
 - modern kor
 - hagyományok a társadalom-
ban
 - 151
 - Magrib–nemzettéválás
 - 152
 - :Oszmán Birodalom
- Arcképek
 - Haupt
 - /20/
 - Ki–Zero
 - /97/
 - Kljucsevszkij
 - /134/
 - Lelewel
 - /35/
 - Palacky
 - /6/
 - Sztyeklov
 - /19/
 - Xenopol
 - /46/
- ártörténet–Köln–gabona–
 - 1368–1797
 - /91/
- ASHTOR, ALIYAHU
 - a levantei kereskedelemről
 - 51
- Asszonyok
 - szura–Korán
 - 146
 - :történelem
 - ld. nő: történelem
- Atatürk, Musztafa Kemál
 - /204/, 205
 - ld. még Törökország
 - gazdaság, politika
- atomdiplomácia–USA–fenyegetés
 - 83
- Augusztinus
 - 77
- Ausztrálázsia–mezőgazdaság, gyarmati
 - 160
- AUSZTRIA
 - ld. még Osztrák–Magyar Monarchia
 - Általában
 - nacionalizmus
 - /232/
 - Tájékozódás
 - bibliográfia, kalauz cég
 - /24/
 - nacionalizmus
 - /232/
 - bibliográfia, önálló kézműipar
 - /24/
 - életrajz–munkásvezető Bauer
 - /25/
 - repertórium
 - 10, 26, 49, 59, 209, 247
- Történelem
 - családtörténet
 - 42
 - birtokok, uradalmak–19.sz.
 - eleje
 - 54
 - Vormarz

AVREH, A. Ja.

–az orosz abszolutizmusról

250

ÁZSIA

–Tájékozódás

–repertórium

11, 39, 59, 70

–Történelem

:Afrika –i.e. –i.u. 5–6. sz.

–mezőgazdaság, gyarmati

Dél Ázsia

160

Délkelet Ázsia

160

b.

BAKUNYIN, Mihail

–államiságról és anarchiáról

185

–politikai filozófia

Bakunyn, Mihail

19

BALÁZS JUDIT

–a kései török kapitalizmusról

205

balkáni berendezkeséi forma–

Oszmán Birodalom

201

BALOGH PÉTER

–életrajzok a mongol forradalom

idejéből

208

BANASCHAK, Manfred

–Marx és a szociáldemokrácia

221

BARG, M.A.

–a feudális tulajdonról Marxnál

130

barhandművesség–Közép

Európában–13–14. sz.

/89/

Bártfa–társadalmi struktúra–17. sz.

/90/

Bauer, Ottó

Bauer, Ottó

25

BAYER József

–a sztálinizmusról

/216/

beduinok

148

ld. még Arab világ...

BÉLÁDI László

–a bolsevik párt kongresszusairól

215

BELGIUM

–Tájékozódás

–életrajz–munkásvezető Paepe

/23/

–repertórium

70, 79

–Történelem

–munkásmozgalom

23

BENDA Kálmán

–a 30 éves háborúról

/60/

–nekrológ Soboulról

/164/

BENEDEK Gábor

–Palacky-ról

/6/

BENKŐ Judit

–Marti nemzeteszemjéről

162

Benyovszky Móricz

/96/

bértörténet–Köln piaca–

1368–1797

/91/

BIBLIOGRÁFIA

–biográfia

–Csernyisevskij

49

–Haldun

/147/

–Haupt-képével

/20/

–Kader

/244/

- Kljucsevszkij–képével
/134/
- Lelewel–képével
/34/
- Palacky–képével
/6/
- Sánchez
/67/
- Soboul
/165/
- Sztyeklov–képével
/19/
- Xenopol–képével
/46/, 47
- Wellhausen
/153/
- Zlatarszki–képével
/56/
- kalauz
 - Afrika gyarmatosításáról
/92/
 - antropológia és történettudo-
mány
/238/
 - a brit kommunisták és a mun-
káspárt
/128/
 - a család-történet irodalma
/143/
 - a Fronde-ról 1648–53
115
 - a 30 éves háborúról
61
 - a hidegháborúról
/81/
 - az ír nacionalizmusról
/231/
 - a kelet európai nemzeti megúj-
lásról, nacionalizmusról
/233/
 - a keleti válságról
/8/
 - a kínai piac szerepéről
/8/
 - a köln gabonapiacáról–
- a köln gabonapiacáról–
1368–1797
/91/
- a középkori népi kultúráról
/27/
- Latin Amerika munkásmozgal-
máról
/68/
- a lengyel anyagi kultúráról
/15/
- a levantei kereskedelemről
/50/
- a Machno féle mozgalomról
/197/
- a muszlim gazdaság és társada-
lomtörténetéről
/149/
- a muszlim történet kutatásáról
/145/
- a német és az osztrák naciona-
lizmusról
/232
- az októberi forradalom a polgári
történetírásban
/132/
- az olasz fasizmus vita
/240/
- az orosz abszolutizmus vitáról
/133/
- az orosz feudalizmus vitáról
/248/
- Oroszország feudalizmuskori
fejlődéséről
/249/
- az osztrák kézműiparról
24
- a pánszlávizmus eredetéről
/131/
- Péter, I. koráról
/38/
- a spanyol abszolutizmusról a
16. sz. elején
/76/

- a társadalomtörténetírás módszertanáról
/33/
- a Török Birodalom megdöntését célzó tervekről
/206/
- az újkori összehasonlító forradalomtörténetről
/116/
- az USA-beli hidegháborús nézetekről
/82/
- önálló
 - a forradalom előtti Oroszország történetéről
/255/
 - a forradalomelméletről
117
 - a horvát nemzettudat kialakulásáról a 19. sz.-ban
259
 - Kelet Afrika és a Kelet kapcsolatáról
93
 - Kelet Afrika történetéről és a kapcsolódó tudományterületekről
/112/
 - Latin Amerika magyar irodalmáról
/69/
 - a meiji militarizmusról
45
 - a muszlim hagyomány a 18–20. sz.-i marokkói társadalomban
/151/
 - a muszlim világ és orientalisztika
145
 - a nő a társadalomban
/144/
 - az orosz állam fejlődése a 17–18. sz.-ban
251
 - az osztrák kézműiparról
24
- technikai fejlődés és gazdasági növekedésről
159
- az USA-beli hidegháborús irodalom
/82/
- repertóriumban
59, 209, 227
- sajtó
 - szovjet történettudományi folyóiratok
/137/
- bibliografikus ismertetések
ld. Bibliográfia, kalauz
- Birtokviszonyok
 - Európa–közép és újkor
155
 - Kelet–Közép Európa–
14–17. sz.
156
- Bled Sziba
152
- BOIS, GUY
 - a Brenner vitához
/177/
 - a feudalizmusról
129
- BÓKA Éva
 - Európa és a törökökről
/206/
 - Sztjeklovról
/19/
- Bolgár Állam
ld. Bulgária...
- bolshevik párt, szovjet–
Kongresszusok–1917–1939
215
ld. még Szovjetunió
- BOREJSZA, Jerzy
 - az emigrációkról
55
- BOWTHORN, Bob
Marx és a marxizmusról
222

BRAUDEL, Fernand
–az anyagi civilizációról
80

BRENDLER, Gerhard
–Luther teológiájáról
211

BRENNER, Robert
–az agrártársadalomról
/172/
–a kapitalizmus mezőgazdasági
gyökereiről
/180/

BRENNER vita-történész–
NSZK
/171/–/180/

Brit Keletafrikai Társaság
106
ld. még Anglia

BUDA Géza
–Kelet Afrika és Kelet kapcsolatairól
93

BULGÁRIA
–Tájékozódás
–életrajz–történetíró
Zlatarszki–bibl. al. képével
/56/
–repertórium
11, 39, 49, 79, 118, 170, 209,
227, 247
–Történelem
–Bolgár Birodalom, 1.
57

C, Cs

CAHEN, Claude
–a muszlim gazdaságról és társada-
lomról
161
–a muszlim világ kereskedelméről
150

CASTELLAN, Georges
–a germán nacionalizmusról
/232/

céh–Ausztria–bibliográfia,
kalauz
/24/

CHURCHILL, Winston S.
–az atombombáról
88
–a fashodai incidensről
108

cikkbibliográfia (külföldi folyóiratokból)
ld. Folyóiratrepertórium
civilizáció, anyagi–Európa–15–17. sz.
80

COOPER, J.P.
–az agrárkapitalizmusról
/179/

CROOT, Patricia
–az agrártársadalomról
/174/

Családtörténet
–/40/–42, 141, /143/–
–bibliográfia, kalauz
/143/
–Kelet Európa–10–13. sz.
139

CSEHSZLOVÁKIA
Csehország
Szlovákia
Csehszlovákia
Csehország
ld. még Kelet–Közép Európa
–Általában
–nemzettudat
261
–Tájékozódás
–életrajz
politikus
Wallenstein
64
történetíró
Palacky–bibl. al.
képével
/6/
–Történelem
–birtokok, uradalmak– 19. sz.
eleje

- Fehérhegy
63
- rendi felkelés–1618–1620
- Szlovákia
 - Történelem
 - Bártfa–társadalmi struktúra
17. sz.
[90/
- Csehszlovákia
 - Tájékozódás
 - repertórium
10, 11, 26, 39, 49, 79, 118,
170, 209, 227, 247
- Csernisevskij
[49/
- Csojbalzan, H.
[208/
- csornűj peregyel
19
- Umar, II. (arab kormányzó)
154
- Czimmermann István
[96/

D.

- D' ALVERNŸ, Maria-Thérèse
 - filozófusok, teológusok a nőről
138
- Dácia-Traina: románok
47
- dákó-román elmélet
[46/], 47
- DALIN, V.M.
 - Marx könyvtáráról
[233/
- dan FODIO, Usman
 - a kormányzásról
102
- DÁNIA
 - Tájékozódás
 - repertórium
59
- Dasitan (Ahmedi elbeszélő forrása a
15. sz.-ból)
[200/
- DAVIS, Natalie Z.
 - antropológia és történettudomány
[238/
- De Civitate Dei
77
- de Felice, Renzo
240
- Dél Afrika
ld. Afrika...
- Délafrikai Köztársaság
 - történelem– 1945–70
95
- Délafrikai Unió
ld. Délafrikai Köztársaság
- Dél Amerika
ld. Amerika...
- Dél Ázsia
ld. Ázsia...
- Dél Európa
ld. Európa...
- Dél-Kelet Európa
ld. Európa...
- Dél-kelet Ázsia
ld. Ázsia...
- Delaruelle, Étienne
30
- DIEHL, Rainer
 - Marx és a szociáldemokráciáról
221
- DIPLOMÁCIA
ld. még Nemzetközi kapcsolatok
- Tájékozódás
- repertórium
10
- Történelemben
- hidegháború–atomfenyegetés
83
- Dobrogeanu–Gherea, Constantin
[199/–bibl. al
- DOKUMENTUMOK
ld. még Források
- Tájékozódás
- repertórium
11
- Tárgya

- Abd el Kader levele az angol miniszterelnökhöz– 1841
245
 - az atombombáról– 1944
88
 - Belgium– munkásmozgalom
23
 - a fashodai incidensről
108
 - a fehérekről Afrika gyarmatosításakor– 1526
101
 - hogyan lesz valaki anarchista
188
 - Internacionálé, I.
23
 - a kelet afrikai brit tevékenység munkáspárti elemzése– 1926
110
 - Korán– részlet
146
 - lengyel– zsidókérdésről
48
 - Libéria Függetlenségi Nyilatkozata– 1847
105
 - Madagaszkár uralkodójának végrendelete– 1810
103
 - a Mali Birodalom megalapításáról– 13. sz.
99
 - Mexikó– forradalom, munkásmozgalom
66
 - muzulmán vallási vezető a kormányzásról– 19. sz.
102
 - a Pánafrikai Kongresszus. I. Párizs, 1919– határozata
109
 - a Pánafrikai Kongresszus, 5.– Manchester, 1945– határozatai
111
 - a rabszolgaság eltörlése ügyében– francia munkásfelterjesztés– 1844
104
 - riport Vitte gróffal– Oroszországgal 1904
169
 - a Saint Imer-i anarchista kongresszus határozatai
187
 - Sztálin nyilatkozata a nemzetközi helyzetről– 1946
86
 - találkozás Leninnel
198
 - törökök elleni hadjárat terve– 16. sz.
207
 - Truman a külpolitikáról, nemzetbiztonságról– 1947
87
 - Turok– Neck történész együttműködés
168
 - az urangai helyzetről– 1892
106
 - útleírás a 16. sz-i Oroszországról
252
 - Yatenga és Franciaország közti szerződés– 1895
107
 - Zara Yaqob etióp uralkodó krónikájából– 15. sz.
100
 - a zürichi szláv szekció
– anarchista– programja
186
- DONÁTH Péter
– Lunacsarszkijról
/255/
duális forradalom
121
Dzsavdzandamba /mongol
/208/

E. É.

EGYETEMES TÖRTÉNELEM

–Általában

–ipari forradalom–előzmények,
elvek

157

–Tájékozódás

–repertórium

79, 118, 170, 209, 227, 247

egyezség–szura–Korán

146

Egyház

–keresztény

30, 77, 217

–keresztény: Latin Amerika–
szabadságküzdelmek

217

–muzulmán

146

Egyiptom–nemzettudat, nacionaliz-
mus– 19–20. sz.

235

együttműködés–tudományos–

Turok-Neck

168

elefánt–szura–Korán

146

ÉLETRAJZOK

–afrikakutatók

Benyovszky

/96/

Magyar

/96/

–afrikakutatók – misszionáriusok

–Czimmermann

/96/

–Menyhárt

/96/

–anarchisták

–Machno

/196/

–Volszkij

/195

–forradalmárok, ellenforradalmárok

Csojalszan

/208/

Dzsavdzandamba

/225/

Stenberg

/208/

Szverdlov

/226/

Urickij

/226/

Zinovjev

/226/

–királyok, uralkodók

Affonso

101

Andrianampoinimerina

103

Mwanga I.

106

Sundjata

99

Zara Yaqob

100

–munkásvezetők

Bauer

/25/

Paepe

/23/

–politikuskok

Atatürk

/204/

Fletcher

252

Huitrón

66

Kader–bibl. al

/244/

Vitte

169

Wallenstein

64

–stratégák

La Noue

207

–történetírók

Dobrogeanu–Gherea

/199/

Haupt–képével

/20/

Haldun–bibl. al

/147/

Ki–Zero–képével

/97/

Kljucsevszkij–bibl. al. képével

/134/

Lelewele–bibl. al. képével

/35/

Miljukov

253

Palacky–bibl. al. képével

/6/

Po–Can

/126/

Sánchez–bibl. képével

/67/

Soboul

/164/, /165/

Sztjeklov–bibl. al. képével

/19/

Turok–Popov

/166/, /167/

Xenopol–bibl. képével

/46/

Wellhausen–bibl. al

/153/

Zlatarszki–bibl. al. képével

/56/

–vallási vezető

Usman dan Fodio, muzulmán

102

ellenforradalmárok

ld. Életrajzok–forradalmárok...

ellenszabály–tudománytörténet-

elmélet

71

Emigráció

–fogalom

55

–kelet európai– 19. sz.

55

Emlékiratok

Adenauer

7

Frank

48

Hennyey

58, 78

Huitrón

66

Speer

37

EMMER, P.C.

–a gyarmati modellekről

160

ENDREI Walter

–a posztó ólombélyegekről

14

Engels

17

eredetmítoszok–Európa

256

eredeti tőkefelhalmozás–Törökország–

kései– 19–20. sz.

205

erőszak kérdése–anarchizmus

193

Észak–Amerika

ld. Amerika...

Észak Afrikai arab országok

ld. Magrib

ETIÓPIA

–Tájékozódás

–dokumentum

15. sz.-i történet

100

–Történelem

–15. sz.

100

–1945–1960

/94/

etnológia–metodológia

30

Euan-Smith (ezredes, zanzibári főkon-

zul)

106

Európa

–Tájékozódás

–bibliográfia, kalauz

–keleti válság

/8/

–nemzeti megújulás, nacionalizmus Kelet-Európában

/233/

–török ellenes háborúk

206

–repertórium

–általában

10, 11, 26, 79, 39, 49, 59,
70, 118, 170, 209, 227,
247

–Dél Európa

247

–Dél Kelet Európa

26, 39, 49, 59, 70, 79,
170, 209, 227, 247

–Kelet Európa

59, 79, 118, 170, 209

–Kelet–Közép Európa

10, 11, 26, 39, 247

–Közép Európa

247

–Történelem

–agrárkapitalizmus– 17. sz.

/1790/

–anyagi civilizáció– 15–17. sz.

80

–anyagi kultúra–középkor

13, 14

–barhindművesség–Közép-

Európa– 13–14. sz.

89

–birtokviszonyok–Kelet–

Közép Európa– 14–17. sz.

156

–családtörténet–Kelet Európa–

10–13. sz.

139

–emigráció–Kelet Európa–

19. sz.

55

–gazdaság–Közép Európa–
korai középkor

13

–gazdaságtörténet– 15–17. sz.

80

–gyarmatosítás–világon

160

–kapitalizmus–mezőgazdasági
alapok

/180/

–keleti válság–Kelet-Európa–

1875–1878

/8/

–levanti kereskedelem– 16. sz.

51, 202

–mezőgazdasági osztályviszo-
nyok– 17. sz.

/171/–/180/

–nagy földrajzi felfedezések:
Oszmán Birodalom

202

–nagybirtok, kisgazdaságok–
középkor, újkor

155

–nemzetfogalom– korai közép-
kor

1

–nemzeti fejlődés– 16. sz.

2

–nemzeti megújulás, nacionaliz-
mus–Kelet Európa

/233/

–nemzettudat–Nyugat Európa–
középkor

256

–népi kultúra–középkor

27

–népi vallás–középkor

/27/, 28

–népi vallás– 16. sz.

28

–nő helyzete–Kelet Európa–
10–13. sz.

139

- olasz gazdasági terjeszkedés–
Délkelet Európa– 1922–1933
75
- pamutipar–Közép Európa–
13–14. sz.
/89/
- polgári forradalmak– kora
újkor
113–115
- reformáció
/210/–213
- törökök elleni háborúk tervei–
16–17. sz.
/206/
- világkép–középkori, 16. sz.
28

F.

- FABER, Karl Georg
 - a társadalomtörténetírásról
33
- faluszerkezet–német–középkor
/175/
- fashodai incidens– 1898
108
- Fasizmus
 - olasz
74
 - olasz–vita
/240/
- fehérhegyi csata
63
- fejlődő országok–nemzetté válás,
nacionalizmus
234
- Fekete Afrika
 - ld. Afrika...
- Fekete Tenger–Oszmán Birodalomban
53
- fekete újrafelosztás–Szovjet-Oroszország
19
- Felice, Renzo de-
240
- felszabadítás teológiája
217
- felvilágosodás, francia: Oroszország
254
- FERBER Katalin
 - a Magyarország történetéről
/9/
- feudális társadalom
30, 129, 130, 155, 173, 220
- Feudalizmus
 - ld. még Középkor...
 - Társadalmi formáció...
 - Gazdaságtörténet...
 - Társadalomtörténet...
- birtokviszonyok–Európa
155
- birtokviszonyok–Közép-
Kelet Európa
156
- gazdasági rendszer
155, /173/, 220
- India
119
- Japán
120
- járadék, paraszti–Európa
155
- orosz-kérdés
/148/, /249/
- politikai gazdaságtan Marx
220
- társadalmi, gazdasági-formáció
129, 130, 220
- válság– 14–15. sz.
/178/
- FEYERABEND, Paul
 - a tudománytörténetről
71
- FILIPOV, Szergej
 - az orosz feudalizmus fejlődéséről
/249/
- Filozófia
 - anarchista
184, 189

- Marx-hatás
 - 221
- filozófusok–nőkép–középkor
 - 138
- FINNORSZÁG
 - tájékoztató
 - repertórium
 - 26
- FLETCHER, Giles
 - a 16. sz.-i orosz államról
 - 252
- Fletcher, Giles
 - 252
- FODOR Pál
 - Ahmedi elbeszéléséről
 - 200
- FOHLEN, Claude
 - a nő és a társadalomról
 - 141
- folklór
 - ld. Népi...
 - néprajz...
- folklórisztika–metodológia
 - 30
- Folyóirat
 - történeti
 - Kína
 - /127/
 - nemzetközi–Past and Present
 - /171/
 - Szovjetunió–bibliográfia
 - /137/
- FOLYÓIRATREPERTÓRIUM
 - (külföldi folyóiratokból)
 - 1975/2
 - 10
 - 1976/1
 - 11
 - 1976/2
 - 26
 - 1977/1
 - 39
 - 1978/1
 - 49
 - 1978/2
 - 59
- 1978/3
 - 70
- 1979/1
 - 79
- 1979/2
 - 118
- 1979/3–4
 - 170
- 1980/1
 - 209
- 1980/2
 - 227
- 1980/3–4
 - 24
- FORRADALOM
 - Tájékoztató
 - bibliográfia, kalauz Nagy
 - Októberi Szocialista Forradalom
 - 132
 - bibliográfia, önálló forradalom-elmélet
 - 117
 - Téma irodalma
 - elmélet
 - 117, 121, 190, 193–
 - ld. még Történettudomány-elmélet
 - anarchista
 - 190, 193
 - duális forradalom
 - 121
 - ipari
 - Anglia
 - 159
 - előzmények, elvek
 - 157, 158, 159
 - Japán
 - 159
 - USA
 - 159
 - mexikói
 - 66, 163
 - polgári
 - 113–117, 254
 - Anglia
 - 113, 114

- elmélet
 - 117
- francia: Oroszország
 - 254
- Franciaország–Fronde,
 - 1648–53
 - 113–115–bibl. al
- kora újkori
 - 113–115
- Németalföld
 - 113
- összehasonlító forradalom-
 - történet
 - /116/
- szocialista
 - Nagy Októberi–polgári
 - történetírásban
 - /132/
- történet
 - összehasonlító módszer
 - /116/
- forradalom a forradalomban
 - 121
- forradalmárok
 - ld. Életrajzok
- forrásértelmezés
 - oszmán–15. sz.-i
- Források
 - ld. még Dokumentumok
 - anarchizmus
 - 182–198
 - ld. Anarchizmus
 - Augustinus történetiszemlélet
 - 77
 - Kilwa szuhaéli nyelvű története
 - 94
 - lengyel zsidókérdés–világháború, 2.
 - 48
 - német–szovjet-viszony– 1955
 - 7
 - Németország bombázása– 1944
 - 37
 - riport Vitte gróffal–
 - Oroszország 1904
 - 169
- Magyarország– 1944
 - 58, 78
- Mexikó munkásmozgalma a forra-
 - dalom idején
 - 66
- Sztálin nyilatkozata a nemzetközi
 - helyzetről– 1947
 - 86
- Truman a külpolitikáról– 1947
 - 87
- Ütleírás a 16. sz.-i Oroszországról
 - 252
- FORSTER, Robert
 - a polgári forradalmak előkészítésé-
 - ről
 - 113
- földrajzi felfedezések, nagy
 - Oszmán Birodalom
 - 202
- földtulajdon–feudális–Japán
- FRANCIAORSZÁG
 - Általában
 - állam-anarchista elemzés
 - 185
 - Tájékozódás
 - bibliográfia, kalauz
 - Fronde
 - 115
 - dokumentum
 - szerződés–Yatenga királyság–
 - 1895
 - 107
 - török elleni hadjárat terve–
 - 16. sz.
 - 297
 - életrajz
 - stratégia
 - La Noue
 - 207
 - történetírók
 - Haupt-képével
 - /20/, /21/
 - Soboul
 - /164/, /165/

- repertórium
10, 11, 26, 39, 49, 59, 70, 79,
117, 170, 209, 227, 247
- történelem
 - állam és nemzet–középkor
228
 - anarchizmus
183, 188, 191, 194
 - Fronde–1648–53
113, 115, –bibl. al.
 - gyarmatok
harc
244
 - Nagy Francia Forradalom
:Oroszország
254
 - Nemzetgyűlés–1944
104
 - nemzettudat–középkor
228, 257
 - nőkép– 19. sz.
140
 - :Oroszország
18. sz.
254
19–20. sz.
/218/
 - Polgári Törvénykönyv kora–
Napóleon
140
 - Pánafrikai, I. Kongresszus–
Párizs 1919
109
 - a rabszolgaság eltörléséről–
1844
104
 - török ellenes hadjárat tervezet
207
- FRANK, Hans
 - a lengyelekről és a zsidókérdésről
48
- Fronde–Franciaország
113, 115–bibl. al.
- Frontier
150
- Függetlenségi nyilatkozat–Libéria–1847
105
- G. GY
- GANZ, Hugo
 - interjú Vitte gróffal
169
- GAUNT, David
 - történelem és antropológiáról
/237/
- Gazdasági
 - anarchizmus
196
 - nacionalizmus–Japán
263
 - világ–konjunkturális ritmusok
80
 - világok–térbeli, időbeli felosztása
80
 - növekedés: technikai fejlődés
159
- GAZDASÁGTÖRTÉNET
 - Tájékozódás
–bibliográfia, önálló ipari forradalom–előzmények, elvek
150
 - Téma irodalma
–arab klasszikus- és középkor
148, /149/, 161
 - Európa–közép és újkor
155
 - Európa– 15–17. sz.
80, /89/–/91/
 - ipari forradalom–előzmények, elvek
157, 159
 - Kína
122–124
 - konjunkturális ritmusok
80
 - malthusiánus szemlélet
/175/, /177/

–olasz terjeszkedés– 1922–1933

75

Gherea-Dobrogeanu, Constantin
/199/–bibl. al.

GIEYSZTOR, Alexander
–a szláv nő történetéről
139

GINZBURG, Carlo
–egy falusi molnár világképéről
28

GLOTZ, Peter
–Marx és a szociáldemokrácia
221

GONTAR, Alekszander
–Oroszország történeti bibliográfiá-
járól
/255/

GÖRÖGORSZÁG
–Tájékozódás
repertórium

26, 39, 49, 79

GRAF von KROCKOW, Christian
–a német nacionalizmusról
260

GREENE, Jack P.
–a polgári forradalmak előkészíté-
séről
113

GROSS, Mirjana
–a horvát nemzettudat kialakulásáról
259

Groza, Petru
85

GUENÉE, Bernard
–a középkori francia nemzetről
228

GYARMATI György
–Vitte grófról és Oroszországról
/169/

gyarmati mezőgazdaság–világ
160

Gyarmatosítás
–Afrika
/92/, 98, 101, 107, 110
–világ
160

GYIMESI Sándor

–a reformációról és Európáról

/210/

gyűjtés, néprajzi–kutatási kérdőív
29

H.

HABIB, Irfan
–Marx és Indiáról
219

háborúk
ld. események megnevezésénél

Hagyományok
–Magrib nemzetei
152

–társadalom–Marokkó
151

HAHNER Péter
–Soboul műveiről
/165/

HALDUN, Ibn
–az arabokról
148

Haldun, Ibn
/147/–bibl. al.

HARDACH, Gerd
–német osztályok és rétegekről
5

(30) HARMINC ÉVES HÁBORÚ

–Tájékozódás
–bibliográfia, kalauz
61

–Története
–/60/–64–

–cseh háború

62, 63

–Habsburg ellenes koalíció
62

Hatalom

–Arab klasszikus világ
148

–náci-Németország–1933
241, 242

- HATSCHER, John
 –a feudális osztályviszonyokról
 /173/
- HAUPT, Georges
 –a történetírás módszertanáról
 22
- Haupt, Georges
 /20/–képével, /21/
- HAVAS Péter
 –a brit kommunisták és a munkás-
 pártról
 /128/
- HAZAI György
 –Atatürkéről
 /204/
- háztartástörténet
 41
- HEGYI Klára
 –a Török Birodalom felépítéséről
 201
- HENNYEY Gustav (Gusztáv)
 –Magyarországról 1944-ben
 58, 78
- HENRY von STEINBERG, Sigfrid
 –a 30 éves háborúról
 61
- HIDEGHÁBORÚ ––/81/–88––
 –Tájékoztató
 –bibliográfia, kalauz
 /81/
 –bibliográfia, önálló
 –történet– USA
 /82/
 –dokumentum
 –az atombombáról 1944-ben
 88
 –forrás
 –Szovjetunió–Sztálin
 nyilatkozat– 1947
 86
 –USA–Truman beszéde–
 nemzetbiztonság, kül-
 politika– 1947
 87
- Téma irodalma
 –diplomácia
 83
 –Truman doktrina
 84
 –USA–románia politika
 85
- HILLGRUBER, Andreas
 –történeti módszertanról
 32
- HILTON, R.H.
 –a feudalizmus válságáról
 /178/
- Hirosíma: hidegháború
 83
- histográfia
 ld. történetírás
- historiográfiai szemle
 (szakirodalmi körkép)
 ld. bibliográfia, kalauz
- Hitler Adolf
 239
- HOBSBAWM, Eric J.
 –a brit munkásosztályról
 17
 –a forradalomról
 117
 –Marx és a marxizmusról
 222
- HOFFMANN, Werner
 –a sztálinizmusról
 /216/
- HOLLANDIA
 –Tájékoztató
 –repertórium
 10, 26, 39, 79
- Horthy kiugrási kísérlete
 58, 78
- HORVÁTH Attila
 –az orosz abszolutizmus vitájáról
 /133/
- HORVÁTH Gyula
 –a mexikói forradalomról
 163

- Horvátország
ld. Jugoszláva–Horvátország...
- HOYER, Sigfried
–Luther törökképéről
212
- HÓVÁRI János
–a levantei kereskedelemről
/50/
–a törökök és a levantei kereskedelemről
202
- HSZIAO-TUNG, Fej
–a középkori kínai kereskedelemről
125
- HUITRÓN, Jaciuto
–a mexikói forradalomról
66
- HUNT, Alan
–Marx és a marxizmusról
222

I.

- IGRICKIJ, Ju. J.
–az októberi forradalomról
/132/
- INDIA
ld. még Ázsia...
–Általában
–nacionalizmus: történetírás
236
–Tájékozódás
–repertórium
39, 227
–Történelem
–feudalizmus
119
–prekolonialis társadalom–
Marx
219
- Indiai Óceán
–medencéje: Kelet Afrika
93
–portugálok –kereskedelem
53

- Inka Birodalom
ld. még Amerika...
–politikai rendszer
65
- Internacionálé, 1-dokumentum
23
ld. még Dokumentumok
interdiszciplináris módszerkutatás
44
ld. Történeti kutatások
internacionalizmus
/21/
ipari forradalom
–előzmények, elvek
157, 158
ld. még Forradalom, ipari
- Írország
–nacionalizmus
/231/
Isten városa–Augusztinus műve
77
- ISZLÁM
–Tájékozódás
–dokumentum
Korán
146
–Téma irodalma
–átfogóan
203
–elterjedés
154

J.

- Jackson, F. J.
106
- JANÁCEK, Josef
–Wallenstein és koráról
63
- JANIK, Allan
–Wittgenstein és Bécsről
44
- János György, 1-száz fejedelem
63

- JÁNOSSY Imre
–a „felszabadítás teológiájáról”
217
- JAPÁN
ld. még Ázsia...
–Tájékozódás
–bibliográfia, önálló meiji mili-
tarizmus
45
–Történelem
–gazdasági nacionalizmus–
19. sz.–1970-es évek
263
–ipari forradalom
159
–Kína–háború–1895
45
–meiji
militarizmus
45
restauráció
120
–Oroszország–háború–1904
45
–parasztság– 19. sz.
120
- járadék
feudális–közép és újkor
155
- JAZKOVA, A.A.
–az USA romániai politikájáról
85
- JEMNITZ János
–Marx konferenciáról
/224/
–a nemzetközi munkásmozgalom
problémáiról
/16/
–Turok-Popovról
/167/
jobbágytelek
Kelet–Közép Európa 14–17. sz.
156
- JOHNSTONE, Monty
–az angol baloldali mozgalomról
18

- JÓNÁS Ilona
–Luther társadalmi nézeteiről
213
- JUGOSZLÁVIA
–Tájékozódás
–repertórium
49, 79, 209
–Történelem
–nemzettudat–Horvátország–
19. sz.

K.

- KADER, Abd el
–levele Angliába
245
- Kader, Abd el
/244/–bibl. al. 245
- Kaffa–török korabeli
53
- KAGWA, Apolo
–Uganda 19. sz-i helyzetéről
106
- Kapcsolatok
ld. még az egyes tényeknél
jellel
–anarchizmus–szakszervezetek
191, 192
–Anglia
–Kelet Afrika
110
–Abd el Kader
–Apolo Kagwa katikiro és Euan
Smith között–1890
160
–brit kommunisták és a munkás-
párt–1920–1980
/128/
–dákok-románok
47
–francia–oros–18-sz.
254
–19–20. sz.
/218/

- Franciaország–Yatenga királyság–
1895
107
- Internacionálé, I.–belga munkás-
mozgalom
23
- Kelet Afrika–Indiai óceán térsége
93
- Kelet és Nyugat Európa–30 éves
háború
62
- Kína–város és kolostor–11–13. sz.
123
- Latin Amerikai szabadságküzdel-
mek–keresztény egyházak
217
- Magrib–mediterrán világ
152
- magyar–latin amerikai-bibliográfia
/69/
- Mwanga kabaka–angolok
106
- nemzetközi
ld. nemzetközi kapcsolatok
- népi kultúra– népi vallás
30
- orientalisztika–történelem
161
- Oszmán Birodalom–levanti keres-
kedelem–15–16. sz.
202
- portugálok–Indiai óceán
52
- román–magyar
47
- szociáldemokrácia–Marx
221
- Szovjetunió–NSZK–1955
7
- technikai fejlődés–gazdasági
növekedés
159
- történelem–antropológia
237, /238/
- Turok-Neck-történészek
168
- USA–Szovjetunió–1945–1948
84
- Kapitalizmus
 - agrár
 - Európa–17. sz.
/179/
 - birtokviszonyok
 - Európa
155
 - gazdasági növekedés
159
 - ipari forradalom
 - előzmények, elvek
157, 159
 - mezőgazdaság
gyarmati
160
 - újkor
155, 160
 - mezőgazdasági alapok
 - Európa
/180/
 - török
 - állam szerepe
206
- Karib térség
 - mezőgazdaság, gyarmati
160
- Károly, V.
 - spanyol császár
/76/
- Katalin, II.
 - ld. Oroszország–...
- KATER, Michael H.
 - Hitler társadalmi beágyazódottságá-
ról
239
- KATUS László
 - a család-történetről
/40/
- Kelet Afrika
 - ld. Afrika...
- Kelet Ázsia: Kelet Afrika
93
- Kelet Európa
 - ld. Európa

Kelet Afrikai Társaság

ld. Brit Keletafrikai Társaság

Keleti válság–1875–1878

/8/

KENDE István

–Ki-Zero-ról

/97/

Kepler

64

kérdőív–népi kultúra kutatás

29

KERESKEDELEM

–Tájékoztató

–bibliográfia, kalauz

–levantei

50

–Története

–Arab klasszikus világ

148, 150

–Kelet Afrika és a Kelet között

93

–Kína

122–125

–levantei

/50/–53, 202

–minőségjelzés–középkor

14

kereskedővárosok

–Kína

125

KERSHAW, Ian

–a német náci hatalomátvétel előzményeiről

/242/

kézműipar

–Ausztria–bibliográfia, kalauz

24

KI-ZERO, Joseph

–Fekete Afrika történetéről

98

Ki-Zero, Joseph

/96/-képével

Kilwa

–története, ősi

94

KÍNA

ld. még Ázsia...

–Általában

–történeti folyóirat

/127/

–Tájékoztató

–bibliográfia, kalauz

–piac szerepe

/122/

–életrajz

–történetirő

–Po-Can

/126/

–repertórium

26, 39

–Történelem

–gazdaság

/122/–124

–háború Japánnal– 1895

45

–kereskedelem

/122/–125

–kereskedővárosok

125

–kolostor–középkor

123

–piac

/122/, 124

KITALWLE, Henry Wright Duta

–az ugandai 1892-es helyzetről

106

KLANICZAY Gábor

–népi kultúráról a középkorban

27

KLJUCSEVSZKIJ, Vaszilij Oszipovics

–Nagy Péterről

136

–Rettenetes Ivánról

135

Kljucsevszkij, Vaszilij Oszipovics

/134/–bibl. al. képével

KNIBIEHLER, Yvonne

–a nőiségről Franciaországban a

19. sz.-tól

140

KOHN, Hans

–a nacionalizmusról

229

KOLFF, D.H.A.

–a gyarmati modellekről

160

Komintern

:Albán Kommunista Párt

kondratyev (mint mértékegység)

/80/

KONFERENCIÁK

–Történelem

–Tájékoztató

repertórium

1976/1

11

1976/2

26

1978/1

49

–témák

–Atatürk születésének 100. évfordulója tiszteletére–Budapest,

1981. okt. 28.

204, 205

–gazdaságtörténet

Budapest, 1982

155–159

/158/– beküldött anyagok jegyzéke

160

–Leningrád, 1970

–Marx

–Budapest, 1983

220

–Linz, 1983

219

–Párizs, 1983

/224/

–munkásmozgalom

21, /25/– Bécs, 1978

–olasz–magyar–1979

74, 75

–reformáció: Luther

Nyíregyháza, 1982

/210/–213

–San Francisco, 1975

117

–társadalmi formációkról

Trier, 1981

129, 130

KONGÓ

ld. még Afrika

–Tájékoztató

–dokumentum fehérekről–1526.

101

Kongresszus

–anarchista–Saint Imer

187

–Pánafrikai

–1. –Párizs, 1919

109

–5. –Manchester– 1945

111

–szovjet bolsevik párt 1917–

1939

215

–történelem

ld. Konferencia–történelem

konzisztencia feltétel

–tudománytörténet– elmélet

71

KORALKA, Jiri

–a cseh nemzetfogalom kialakulásáról

261

Korán

146

kormányzás

elmélet– Afrika, 19. sz.

KOSSOK, Manfred

–az összehasonlító forradalom-történetről

/116/

Köln

–gabonapiac–1368–1797

/91/

Közép Amerika

ld. Amerika...

Közép Európa

ld. Európa...

Közép Kelet Európa

ld. Európa, Kelet Közép

KÖZÉPKOR

–Tájékozódás

–bibliográfia, kalauz

–népi kultúra–Európa

/27/

–forrás

–világkép, kettős

77

Történelem

–barhendeművesség–Közép

Európa–13.–14. sz.

–családtörténet

139

–faluszerkezet–Németország

/175/

–filozófusok–nőkről

138

–gazdaság

–Kína

122–124

–muszlim kelet

161

–kereskedelem

–Kína

/122/–125

–muszlim

150

–korai

Európa

1, 13

Közép Európa

13

–levantei kereskedelem–16. sz.

51

–nemzettudat

–Nyugat Európa

256

–népi kultúra

–Európa

/27/

–népi vallás

–Európa

/27/, 28

–nő helyzete

–Kelet Európa–10–13. sz.

139

–nőkép

138, 139

–pamutipar

–Közép Európa–13–14. sz.

/89/

–társadalom

–muszlim kelet

161

–teológusok–nőről

138

–16. sz.–Európa

2

világkép

28

KRIZSÁN László

–a magyar afrikakutatásról

/96/

KROCKOW, Christian Graf von

–a német nacionalizmusról

260

KROPOTKIN, Pjotr

–az anarchizmusról

189

KRZEMIENSKA, Barbara

–a középkori állam gazdasági alapjairól

13

KUBA

ld. még Amerika...

–általában

–nemzeteszmé

162

–Tájékozódás

–életrajz

–történetíró

Sánchez

67

KUHN, Thomas S.

–a normál tudományról

73

KUKOVECZ György

–Sánchez-ről

/67/

Kultúra

–anyagi

/12/–/15/

–lengyel

/15/

–Magrib–közös

512

–Marokkó

–18–20. sz. hagyományok

151

–népi

30

–középkor

/27/, 30

–kutatási kérdőív

29

–orosz

történet

253

KUN Miklós

–az anarchizmusról

181

–Machnóról

/197/

–a pánszlávizmus gyökereiről

/131/

KURUNCZI Jenő

–Nagy Péter koráról

/38/

kutatók

ld. Történeti kutatások

külpolitika

–meghatározottságának kérdése

/218/

L.**LA MARCA, Nicola**

–az olasz gazdasági terjeszkedésről

75

La NOUE, Francois de

–török ellenes hadjáratról

207

LABIB, S.Y.

–a portugálok az Indiai Óceánon

52

LADURIE, Emmanuel Le Roy

–hozzászólás a Brenner vitához

/176/

Lakatos kormány

–Magyarország, 1944

58

LAROU, A.

–Marokkó hagyományairól

151

LASCH, Christopher

–az átalakuló családról

6143

LASLETT, Peter

–a család és háztartásról

41

LABROUSSE, Ernest

–Hauptról

/20/

Latin Amerika

ld. Amerika

Lavrov,

19

LE ROY LADURIE, Emmanuel

–hozzászólása a Brenner vitához

/176/

LEDEEN, Michael A.

–az olasz fasizmus vitáról

/240/

LELEWEL, Joachim

–Lengyelország történetéről

35

–történetírás metodikájáról

36

Lelewel, Joachim

/34/–bibl. al. képével

LENGYELORSZÁG

ld. még Európa... Kelet Közép

Európa

- Tájékozódás
 - bibliográfia, kalauz
 - anyagi kultúra /15/
 - életrajz
 - történetíró
 - Lelewel /35/-bibl. al képével
 - forrás
 - világháború, 2.
 - lengyel és zsidó kérdés 48
 - repertórium
 - 10, 11, 26, 39, 49, 59, 70, 79, 118, 170, 209, 247
- Történelem
 - anyagi kultúra-1870-ig /15/
 - emigráció-1795-1918 55
 - művelődéstörténet-16-17. sz. 258
 - nemzettudat-16-17. sz. 258
 - 16-17. sz. 258
 - 18. sz. 35
 - világháború, 2.
 - lengyel és zsidókérdés 48
- Lenin, Vlagyimir Iljics 198
- LEVANTEI KERESKEDELEM
 - tájékozódás
 - bibliográfia, kalauz /50/
 - Téma irodalom /50/-53, 202
- Libéria
 - ld. még Afrika...
 - Függetlenségi Nyilatkozat-1847 105
- Történelem
 - 1945-1960 /95/
- Litvánia
 - ld. még Európa... Kelet Közép Európa
- LIPCSEY Ildikó
 - Dobrogeanu-Ghereáról /199/
 - Xenopolról /46/
- Lisi Jencsui
 - (kínai történeti folyóirat) /127/
- Look (USA) napilap 86
- LUNACSARSZKIJ, Anatolij
 - forradalmár portrék 226
- Lunacsarszkij, Anatolij /225/-bibl. al.
- Luther Márton 211, 212, 213
- M.
- Machajski, Jan Wacław /195/
- MACHNO, Nesztor
 - Leninről 198
- Machno, Nesztor /197/-bibl. al.
- Madagaszkár
 - történet-1810 103
- Magrib
 - nemzetépítés, nemzettudat 152
- Magyar László /96/
- Magyar Afrika (kutató) Társulat /96/
- MAGYARORSZÁG
 - ld. még Európa... Kelet Közép Európa

- általában
 - afrikakutatás-18-19. sz.
/96/
 - történetírás
 - Latin Amerika
/69/
- Tájékozódás
 - bibliográfia, önálló
-Kelet Afrika
/112
- életrajzok
 - afrikakutatók
 - Benyovszky
/96/
 - Magyar
/96/
 - misszionáriusok
 - Czimmermann
/96/
 - Menyhárt
/96/
- forrás
 - világháború, 2.-1944
58, 78
 - repertórium
49, 59, 170, 209, 227, 247
- Történelem
 - átfogó
/9/
- :Olaszország
 - gazdasági terjeszkedés-
1922-1933
75
 - román-magyar viszony-
19-20. sz.
47
 - világháború, 2.
 - fegyverszünet-1944
58, 78
 - Lakatos kormány-1944
58
 - megszállás-1944
58
 - nyilas hatalomátvétel
78

MAJOROS István

- a külpolitika meghatározóiról
/218/

MAKKAI László

- az anyagi kultúráról
/12/
- a középkor és újkori nagybirtokról
és kisgazdaságokról
155
- Marx a feudalizmusról
220

Malan, Daniel

95

MALATESTA, Errico

- az anarchiáról, anarchizmusról
182

MALGERI, Francesco

- az olasz fasizmusról
74

Mali Birodalom

- megalapítás-13. sz.
99

malthusiánus

- /176/, /177
- ld. még neo malthusiánus

MANN, Golo

- Wallensteinről
/64/

MARECKOVÁ, Marie

- Bártfa társadalmi struktúrájáról
/90/

Mari Djata (afrikai államalapító)

99

MARKOVITS, Claude

- az indiai nacionalizmusról
236

Marokkó

- hagyomány a társadalomban-
19-29. sz.
151

Marti, José

162

Marx, Karl

17, 219-224

MARXIZMUS

ld. még Munkásmozgalom

–ideológia

–Tájékozódás

–repertórium

59, 70, 79, 209

–Téma irodalma

/25/, 221, 222, 224, 234

–anarchista kritika

194

(2.) Második világháború

ld. Világháború, 2.

MATUZ, Joseph

–az iszlámról

203

MAYER, Arno J.

–az alsóközéposztályról

4

Mawalt

154

MBEMBA Nzinga

–a fehérekről, önéletrajzával

101

megemlékezések

ld. nekrológok

Meidzsi

ld. Meiji

Meiji

–militarizmus–Japán

45

–restauráció–Japán

MELVILLE, Ralph

–a 19. sz.-i osztrák földbirtokokról

54

MENACHE, Sophia

–a középkori nacionalizmusról

257

MENDELS, Franklin

–az ipari forradalom előzményeiről

157

Menyhárt László

/96/

MEXIKÓ

ld. még Amerika...

–Tájékozódás

–életrajz

–politikus

Huitrón

66

–forrás

–munkásmozgalma forrada-

lom alatt

66

–repertórium

11, 70

–Történelem

–forradalom

–Konvent

163

–munkásmozgalom

66

–polgárháború–1914–1916

163

Mezőgazdaság

–gyarmati

160

–kapitalizmus–alapok

–Európa

/180/

–kép és újkor

155

MICHEL, Louise

–az anarchizmusról

188

MILIBAND, Ralp

–Marx és a Marxizmusról

222

MILJUKOV, Pavel Nyikolajevics

–az orosz kultúra történetéről

253

minőségjelző bélyegek–ólom

14

MISKOLCZY Ambrus

–a román nemzetnévelés kérdéseiről

/262/

misszionáriusok

–magyarok–Afrika–18–19. sz.

/96/

MITTERAUER, Michale

–az osztrák családnagyságról, típusokról

42

- Moldva
–török korabeli
53
- MOLNÁR László, V.
–a 18. sz-i orosz–francia kapcsolatokról
254
- molnár, falusi
–világkép–16. sz.
28
- MONGÓLIA
ld. még Ázsia...
–Tájékozódás
–életrajzok –népi forradalom
–Csojbalzan
/208/
–Dzsavdzandamba
/208/
–Sternberg
/208/
- munkamegosztás
–nemzetközi
80
- MONTER, William E.
–nő a társadalomban –bibliográfia
/144/
- MOUNSIER, Roland
–A Fronde-ról
115
- MUKHIA, Harbans
–az indiai feudalizmus kérdéseiről
119
- munkádemokrácia
–anarchista
183
- MUNKÁSMOZGALOM
–általában
–történetírás módszertana
22
–Tájékozódás
–életrajz
–vezetők
Bauer
/25/
Paepe
/23/
- dokumentum
–Internacionálé, 1.
23
- repertórium
–ideológia
79, 118, 170, 227, 247
–nemzetközi
59, 79, 118, 170, 209, 227, 247
–történet –nemzetközi
49
- Története
–anarchisták –Szovjet-Oroszország
19
–anarchizmus
/181/–198
–Anglia
–1878–1978
17
–1925–1935
18
–elemzés Kelet Afrikáról –
1926
110
–kommunisták és a munkáspárt –1920–1980
/128/
–Ausztria
/25/
–Belgium
23
–fekete újrafelosztás –Szovjet-Oroszország
19
–Komintern: Albán Kommunista Párt
246
–Mexikó
–forradalom
66
–narodnyikok
19
- Munkásosztály
–Anglia
17

- politikai kapacitás
183
- Munkáspárt
 - Anglia
 - 1920–1980
/128/
 - 1925–1935
18
- Munkáspárti Kormány
 - Anglia–1925–1935
18
- muszlim
ld. Arab világ...
- MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET
 - Tájékozódás
 - repertórium
70, 79, 209
 - Téma irodalma
 - Lengyelország 16–17. sz.
258
- MWANGA, L.
 - levelezése–Uganda 1892-s helyzetéről, életéről
106
- N. NY
- nácik hatalomrajutása– Németország–
1933
241, 242
- NACIONALIZMUS
 - /21/, 151, 228–236, 260, 263--
 - ld. még nemzet–fogalom
nemzet fejlődés
nemzettudat
 - Tájékozódás
 - bibliográfia, kalauz
 - Írország
/231/
 - német és osztrák
232
 - Téma irodalma
 - Egyiptom–19–20. sz.
235
- fejlődő országok
234
- francia
228
- gazdasági–Japán–19. sz.–1970-es évek
263
- India
236
- ír
/231/
- Kelet Európa
/233/
- középkori–14. sz.
257
- német
/232/, 260
- osztrák
/232/
- Nagy László, J.
 - Abd el Kaderről
/244/
- Nagy Péter, 1. (cár)
/38/, /136/
- Nagy Októberi Szocialista Forradalom–
polgári történetírásban
/132/
- Nagybirtok
 - Európa–közép és újkor
155
 - Kelet–Közép Európa 14–17. sz.
156
- Napóleon
140
- narodnyikok
19
- Neck, Rudolf
168
- Négyéves Szejm–1788
35
- Nekrológok
 - Soboul
/164/, /165/
 - Turok-Popov
/166/, /167/

- nemesség
 - cseh–19. sz. eleje
54
- Német Császárság
 - ld. Németország
- NÉMET DEMOKRATIKUS KÖZTÁRSASÁG
 - Tájékozódás
 - repertórium
11, 26, 39, 49, 247
- NÉMET SZÖVETSEGI KÖZTÁRSASÁG
 - Tájékozódás
 - forrás
 - német–szovjet viszony
1955
7
 - repertórium
11, 26, 49, 70, 79
 - Téma irodalma
 - a marxizmus hatásáról
221
 - történeti irodalom
 - Köln gabonapiaca 1368–1797
/91/
 - történetírás
 - Brenner vita
/171/–/180/
 - folytonosság-e a náci hatalomátvétel-vita
242
 - társadalomtörténet írás-módszertana
/93/
- Németalföld
 - ld. Németország...
- Németország keleti fele
 - ld. Európa...Kelet–Közép...Európa
- NÉMETORSZÁG
 - Általában
 - állam–anarchista elemzés
185
 - nacionalizmus
/232/, 260
 - Tájékozódás
 - bibliográfia, kalauz
 - Köln gabonapiaca–1368–1797
1797
/91/
 - nacionalizmus
/232/
 - Életrajz
 - történetíró
Wellhausen–bibl. al.
/153/
 - forrás
 - világháború, 2.
–bombázások, angol–amerikai
37
 - repertórium
10, 11, 26, 39, 49, 59, 70, 79, 118, 170, 209, 227, 247
 - Történelem
 - anarchizmus
190
 - faluszerkezet
–középkor
/175/
 - forradalom
 - Németalföld–újkor
113
 - Hitler
 - társadalmi beágyazódottság
239
 - Köln
 - gabonapiac–1368–1797
/91/
 - Luther hatása
211
 - nácik hatalomrajutása–1933-ig
241, 242
 - parasztszervezetek–17. sz.
/174/
 - reformáció
 - Luther társadalmi beágyazódottsága
211
 - társadalmi struktúra–1848–1970
5

NEMZET

- Tájékozódás
 - repertórium
 - fogalom
 - 209
 - Téma irodalma
 - fogalom
 - 1, 228
 - történetiségében
 - 228–236

Nemzetek

- Afrika–1945–1970
 - 94
- Kuba–sajátosságok
 - 162
- Magrib–1945–1980
 - 152

nemzeteszme

- Marti–Kuba
 - 162

Nemzeti fejlődés

- Egyiptom–19–20. sz.
 - 235
- Európa–16. sz.
 - 2
- reneszánsz és reformáció
 - 229
- USA–etnikai tagozódás
 - 230

nemzeti reneszánsz

- Egyiptom
 - 235

NEMZETISÉGEK

- Tájékozódás
 - repertórium
 - 209

NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK

ld. még kapcsolatok...

- diplomácia...
 - Tájékozódás
 - repertórium
 - 11, 26, 39, 49, 59, 70, 79,
 - 118, 170, 209, 227, 247
 - Téma irodalma
 - elmélet
 - /218/

–történet

–elmélet

32

–módszertan

32

nemzettévalás

- fejlődő országok
 - 234

NEMZETTUDAT

- 1, 2, /21/, 94, 151, 152, 162,
- 228–236, 256–263--

ld. még nemzeti fejlődés

nemzetek...

nacionalizmus...

–Tájékozódás

–bibliográfia, önálló

–a horvát nemzet kialakulása

–19. sz.

259

–Téma irodalma

–Afrika–1945–1970

94

–cseh

261

–Egyiptom–19–20. sz.

235

–Európa–korai középkor

1

fejlődő országok

234

–francia

*228

–horvát–19. sz.

259

–India

236

–ír

/231/

–Kelet Európa

/233/

–Kuba

162

–lengyel–16–17. sz.

258

–magrib–1945–1980

152

- német
/232/
- nyugat Európa–középkor
256
- oszlávok
/232/
- reneszánsz és reformáció
229
- román
262
- neo malthusiánus
/176/, /177/
- NEP–Szovjetunió–1920-as évek
214
- NÉPI KULTÚRA
 - Tájékozódás
 - bibliográfia, kalauz
 - középkor
/27/
 - Téma irodalma
 - általában
30
 - középkor
/27/, 30
 - kutatási kérdőív
29
- Népi vallás
 - általában
30
 - középkor
/27/, 28
- néprajz
 - gyűjtés–kutatási kérdőív
29
- nevelés, anarchista
190
- NIEDERHAUSER Emil
 - a kelet európai nemzeti megújulás-
ról
/233/
 - Zlatarszkirol
/56/
- NOAKES, Jeremy
 - a náci németországi hatalomrajutá-
sának történetéről
241
- normál tudomány
73
- NOUE, Francois de La
 - török ellenes hadjáratról
207
- NŐ
 - Tájékozódás
 - bibliográfia, önálló
 - nő a társadalomban
/144/
 - repertórium
 - nő a történelemben
247
 - Téma irodalma
 - Kelet Európa
 - 10–13. sz.
139
 - társadalomban
 - történet
141
 - történelemben
138–/144/, 247
 - prostitúció
142
- női munkások
 - Anglia
17
- nőiség
 - Franciaország–19. sz.
140
- nők harcai
141
- Nőkép
 - Franciaország–19. sz.
140
 - középkor
138, 139
- NYEPOMNYASCSAJA, N.I.
 - Marx könyvtáráról
/223/
- Nyugat Afrika
ld. Afrika...
- Nyugat Európa
ld. Európa...

O.

OISHI, Kaichiro

- Japán 19. sz.-i agrár és társadalmi struktúrájáról
120

OLASZORSZÁG

- általában
 - történetírás
 - fasizmus vita
[240]
- Tájékoztató
 - bibliográfia, kalauz
 - fasizmus vita
[240]
 - repertórium
10, 11, 26, 39, 59, 70, 79,
118, 170, 209, 227, 247
- Történelem
 - anarchizmus
182
 - fasizmus–1922–1933
74
 - gazdasági terjeszkedés–Dél-
kelet Európa–1922–1933
75

ólómbélyegek, posztó

14

orientalisztika

ld. Arab világ...

Történeti kutatások...

ORMOS MÁRIA

- a történettudomány módszertani
kérdéseiről
[31]

Oroszország

ld. Szovjetunió...

- orosz abszolutizmus vita
[133]

ország

– fogalom

1

ORTHMAYR Imre

- a Brenner vitáról
[171]

Oszmán Birodalom

ld. Törökország...

Osztályok

- társadalmi
4, 5
- Németország
5

osztályöntudat

- munkásosztály – Anglia
17

Osztrák–Magyar Monarchia

- ld. még Ausztria...
Magyarország...
Csehszlovákia...
Horvátország...
stb.

- története–19–20. sz.
44

OTRUBA, Gusztáv

- az osztrák kézműiparról
bibliográfia is
[24]

Ö.

Összehasonlító forradalom-

történet–újkor

[116]

P.

PAEPE, César de

- levelezése
23

Paepe, César de

23

PALACKY, Frantisek

- a huszitizmusról
[6]

Palacky, Frantisek

- [9]–bibl. al. képével

- pamutipar
– Közép Európa–kzépkor– 13–14. sz.
/89/
- Pánafrikai Kongresszus
– 1.–Párizs, 1919
109
– 5.–Manchester– 1945
111
- pánafrikai mozgalom
98, 109
- pánszlávizmus–eredet– 19. sz.
/131/
- PAPACOSTEA, Serban
– a Fekete tenger beépüléséről a Török Birodalomba
52
- PAPCKE, Sven
– Marx és a szociáldemokráciáról
221
- Paraszttszabadság
– Európa–közép és újkor
155
– gyarmati–igazgatás
160
– Kelet–közép Európa– 14–17. sz.
156
- Paraszttság
– Európa– 17. sz.
/172/–/180/
– feudalizmus
119–121, 155, 156
- paraszttszervezetek
– Németország– 17. sz.
/174/
- PÁRICSY Pál
– Kelet Afrika történetéről
bibliográfia
/112/
- PARKER, David
– az agrártársadalom osztályszerkezetéről
/174/
- Past and Present
(történeti folyóirat)
/171/
- PELLOUTIER, Fernand
– az anarchizmus és a szakszervezetekről
191
- Péter (1.), Nagy (cár)
/38/, /136/
- PÉTERI György
– az interdiszciplináris kutatásokról
/43/
- PETNEKI Áron
– a lengyel anyagi kultúráról
/15/
- piac
– Kína
/122/, 124
- Po-Can, Csien
/126/
- polgárháború
– Mexikó– 1914–16
163
- polgári forradalmak
113–117
ld. még forradalom, polgári
- Polgári Törvénykönyv
– Napóleon
140
- POLISENSKY, Josef
– a cseh rendi felkelésről
62
- politika
– történet
2
- politikai élet
– populizmus–USA
243
- POLONYI Péter
– a piac szerepéről Kínában
/122/
– Po-Can-ról
/126/
- populizmus–USA
243
- PORTUGÁLIA
– Tájékozódás
– repertórium
11, 39, 59

- Történelem
 - levantei kereskedelem 52
 - megjelenés az Indiai Óceánon 52
- POSTAN, M.M.
 - a feudális osztályviszonyokról /173/
- posztó ólombélyegek 14
- Potsdam: hidegháború 83
- POUGET, Emil
 - a szakszervezetekről anarchistaként 192
- prostitúció–történet 142
- proto industrializáció 157
- PROUDHON, Pierre-Joseph
 - a munkásosztály politikai kapacitásáról 183
- Pugacsov felkelés
 - Oroszország 113
- R.
- rabszolgafelszabadítás
 - :USA–mezőgazdaság 160
- RÁNKI György
 - a társadalmi struktúra történeti elemzéséről 3
- Reformáció
 - :Európa /210/–213
 - nemzeti fejlődés 229
 - Luther
 - társadalmi beágyazódottság 211
- társadalmi felfogás 213
- török képe 212
- REINHOLD, Otto
 - Marx és a szociáldemokráciáról 221
- rendi felkelés
 - Csehország–1618–1620
- reneszánsz
 - nemzeti fejlődés 229
- RENZO, Villa
 - a prostitúcióról 142
- repertórium
 - ld. Folyóiratrepertórium
- Régegek
 - munkásosztály–Anglia–1878–1978 17
 - társadalmi –Németország
- RÉTI György
 - az albán kommunista mozgalomról 246
- Rettenetes Iván (cár) /135/
- revizionisták
 - USA–hidegháború történet /82/
- RODINSON, Maxime
 - a muszlim világ társadalomtörténetéről /149/
- Rodinson, Maxime 145
- ROMÁNIA
 - általában
 - nemzettudat 262
 - Tájékozódás
 - életrajz
 - történetírók Dobrogeanu-Gherea /199/

- Xenopol—bibl. al. képével
/46/
—repertórium
10, 11, 26, 39, 49, 70, 79,
118, 170, 209, 227, 247
—Történelem
—Dácia—Traiana
47
—dákó-román elmélet
/46/, 47
—hidegháború
—USA politika
85
—magyar—román viszony
19–20. sz.
47
—oszmán hódítás
—gazdasági
53
—polgárság nemzeti szerepe—
1920-as évek
262
ROOSEVELT, Elliot
—interjú Sztálinnal
86
ROOSEVELT, Franklin D.
—az atombombáról
88
—üzenete Horthy-nak
78
Roosevelt papers
—az atombombáról
88
ROSENBERG, Nathan
—a technológia fejlődés
159
ROSS, R.J.
—a gyarmati modellekről
160
- S.
- SAINTYVES, Pierre
—népi kultúra kutatási kérdőív
29
- Sánchez, Ramiro Guerra
/67/—bibl. al
SASSON, Anne Schowstack
—Marx és a marxizmusról
222
SCHMITT, Jean-Claude
—a folklórisztikus kultúráról
30
SCOTT, James C.
—a „forradalom a forradalom”-ról
121
SCOTT, Joan Wallach
—a nő a társadalomban—bibliográfia
/144/
segédtudományok
ld. Történettudomány
—segédtudományok
SICHERMAN, Barbara
—nő a társadalomban—bibliográfia
/144/
SIK Endre
—Dél Afrikáról és Fekete Afrikáról
95
SIMON Róbert
—Haldun-ról
1/47/
—a muszlim történet dekolonizálá-
sáról
/145/
Wellhausen-ről
/153/
SKINNER, William C.
—Kína piaci rendszeréről
124
Smuts, Jan Christian
95
Soboul, Albert
/164/, /165/
SOLOMON, Frank
—az Inka Birodalom-ról
65
SOMLYÓI TÓTH Tibor
—Augusztinus történelemszemléleté-
ről
77

- SOREL, Georges
 – az erőszakról
 193
 – a marxizmusról
 194
- SÓS István
 – Lelewelelől
 /34/
- SOWELL, Thomas
 – az USA etnikai tagozódásáról
 230
- SPANYOLORSZÁG
 – Tájékozódás
 – bibliográfia, kalauz
 – abszolutizmus – 16. sz.
 /76/
 – repertórium
 11, 26, 39, 49, 59, 70, 79,
 118, 170, 227, 247
 – Történelem
 – abszolutizmus
 – 16. sz. eleje
 /76/
 – Károly, V. császársága
 /76/
 – monarchiabeli lázadás – kora
 újkor
 113
- SPEER, Albert
 – az angolszász bombatámadásokról
 37
- SPIRA, Leopold
 – Bauerről
 /25/
- statisztika
 – történeti
 42, 215
- Stefan al Mare
 47
- STEINBERG, Sigfrid Henry von
 – a 30 éves háborúról
 61
- STEINER, Herbert
 – Hauptról
 /21/
- Turok-Popovról
 1/67/
- Sternberg, Roman Fjodorovics Unger
 von
 /208/
- STIRNER, Max
 – az anarchista nevelésről
 190
- STONE, Lawrence
 – az angol polgári forradalomról
 114
- Strijdom, (Dél-Afrikai politikus)
 94
- STROMER, Wolfgang V.
 – a közép európai pamutipar kelet-
 kezéséről
 /89/
- Sundjata (afrikai államalapító)
 99
- SVÁJC
 – Tájékozódás
 – repertórium
 26, 49, 59
- SVÉDORSZÁG
 – Tájékozódás
 – repertórium
 59
- SZ.
- SZABÓ Magdolna
 – Volszkij-ről
 /195/
- szakirodalmi körkép – történetírás
 ld. bibliográfia, kalauz
- Szakszervezetek
 – Anglia
 17, 18
 :anarchizmus
 191, 192
- (100) Száz éves háború
 :nemzettudatok kialakulása
 257

- Szejm
 –Négyéves–1788
 35
- személyi kultusz
 –Szovjetunió–1920-as évek
 214
- Szent Ágoston
 77
- szimpozium–történész
 ld.
 Konferencia...
- szláv mozgalmak–19. sz.
 /131/
- szláv nő–10–13. sz.
 139
- szláv újjászületés
 –anarchizmus
 185
- Szlovákia
 ld. Csehszlovákia–Szlovákia
- SZOVJETUNIÓ
 –OROSZORSZÁG
 –SZOVJETUNIÓ
- OROSZORSZÁG
 –Általában
 –feudalizmus kérdése
 /248/, /249
 –kultúratörténet–metodológia
 253
- Tájékozódás
 –bibliográfia, kalauz
 –abszolutizmus vita
 /133/
 feudalizmus
 /248/, /249/
 –Machno féle mozgalom
 /197/
 –pánszlávizmus
 /131/
 –Péter, 1. kora
 /38/
 –bibliográfia, önálló
 –NOSZF előtti történelem
 /255/
 –az állam fejlődése a 17–18.
 sz-ban
 251
- dokumentum
 –találkozás Leninnel
 198
 –útleírás–16. sz.
 252
- életrajzok
 –forradalmárok
 Lunacsarszkij
 /255/
 Szverdlov
 266
 Urickij
 226
 Zinovjev
 226
- politikuskok
 Vitte gróf
 169
- történetíró
 Miljukov
 253
- források
 –riport Vitte gróffal
 1904
 169
- repertórium
 10, 11, 26, 39, 49, 59, 70, 79,
 118, 170, 209, 227, 247
- Történelem
 –abszolutizmus
 /133/, 250, 251
 –állam fejlődése–17–18. sz.
 251
- anarchizmus
 184–186, 189, 195–198
- :Franciaország
 –18. sz.
 254
 –19–20. sz.
 /218/
 –helyzetkép–földrajzi társadal-
 mi–16. sz.
 252
 –1904
 69

- Japán háború–1904
45
- :Nagy Francia Forradalom
254
- NOSZF–polgári történetírásban
/132/
- nemesség–16. sz.
252
- pánszlávizmus–19. sz.
/131/
- Péter, I. kora
/38/
- Pugacsov felkelés
113
- Szovjet-Oroszország
ld. Szovjetunió
- SZOVJETUNIÓ
- Általában
- Történetírás
 - az októberi forradalom a polgári történetírásban
/132/
 - az orosz abszolutizmus vita
/133/
 - az orosz abszolutizmusról
250
 - az orosz feudalizmus kérdése
/248/
 - Oroszország feudalizmuskori fejlődése
/249/
 - a pánszlávizmus eredetéről
/131/
 - Péter, I. koráról
/38/
 - tudományos folyóiratok
/137/
- Tájékozódás
 - bibliográfia, kalauz
 - orosz abszolutizmus vita
/133/
 - orosz feudalizmus vita
/248/, /249/
 - bibliográfia, sajtó
 - történettudományi folyóiratok
/137/
- életrajzok
 - forradalmárok
Lunacsarszkij
/225/
 - Szverdlov
226
 - Urickij
226
 - Zinovjev
226
- történetírók
Kljucsevszkij–bibl. al. képével
/134/
- Sztyeklov–bibl. al. képével
/19/
- Turok-Popov
- forrás
 - Adenauer látogatás
7
 - hidegháború
 - Sztálin nyilatkozat
1947
86
 - repertórium
10, 11, 26, 39, 49, 59, 70, 79,
118, 170, 209, 227, 247
 - Történelem
 - 1920-as évek
214
 - NEP
214
 - 1928–1953
/216/
 - 1955
7
 - munkásmozgalom
 - anarchisták
19
 - bolsevik párt 1917–1939
215
 - fekete újrafelosztás
19

- narodnyíkok
19
- sztálinizmus
/216/
- szöveggyűjtemény
- anarchizmus
182–198
- ld. még Dokumentumok
- SZTÁLIN, Joszif Visszarionovics
- riport a nemzetközi helyzetről
86
- sztaínizmus
- 1928–1953
/216/
- SZTRUJSINA, Emilija Pavlovna
- a középkori Kína kolostorokról
123
- SZTYEKLOV, Jurij Mihajlovics
- az anarchistákról és a narodnyíkok-ról
19
- Sztyeklov, Jurij Mihajlovics /1/–bibl. al.
képével
- szuhaéli nyelvű dokumentum
94
- Szura
- 2.–tehén–Korán
146
- 4.–asszonyok–Korán
146
- 105.–elefánt–Korán
146
- 106.–egyezség–Korán
146
- SZÜCS Jenő
- a nemzet, ország fogalmának
kialakulásáról
1
- SZVÁK Gyula
- Kljucsevszkij-ról
/134/
- az orosz feudalizmus vitáról
/248/
- Szverdlov, Jakov Mihajlovics
226

T.

Tájékozódás

- ld. egyes országoknál, földrészeknél
stb...

bibliográfia
dokumentum
életrajz
forrás
repertórium

TAKAHASI, Kohashiro H.

- Japán 19. sz-i társadalmáról
120

Tanlinson jelentés

- (Délafrikai Köztársaság)
94

tanítás

- történelem
ld. történelemtanítás

társadalmi formáció

- arab világ
145
- feudalizmus
129, 130, 220
- parasztság–középkor
119–121

TÁRSADALMI STRUKTÚRA

- Általában
3, 119, 120
- Tájékozódás
–bibliográfia, önálló
nő
/144

- Téma irodalma
–alsóközéposztály
4

- Bártfa. 17. sz.
/90/

- nő–történet
141

- osztályok, rétegek
5, /173/, 211

- parasztság
120, 121, 155, /172/–/180/

Társadalom

- Arab klasszikus világ
148, /149/
- India–prekoloniális
219
- hagyomány–Marokkó 18–20. sz.
151
- feudalizmus
30, 119, 120, 130, 129 /173/
- nézetek–Luther
213
- szabad–anarchista
184

TÁRSADALOMTÖRTÉNET

- 1–5, /39/, /149/, 161–
- Tájékoztató
–bibliográfia, kalauz
–módszertan
- Téma irodalma
–arab klasszikus világ
/149/, 161
- módszertan
3, /33/

TAZBIR, Janiusz

- a lengyel nemzettudatról
258

technikai fejlődés

- gazdasági növekedés
159

Technikatörténet

- Tájékoztató
–repertórium
70, 79

tehén–szura–Korán

146

TEMIMI, Abdaljelil

- Abd el Kader külkapcsolatairól
245

teológusok

- középkor–nőkép
138

teremtésmélet

- falusi molnár–16. sz.
28

TÓTH Ágnes

- Latin Amerikáról–bibliográfia
/69/

TOULMIN, Stephen

- a tudományos eszmék fejlődéséről
72
- Wittgenstein Bécséről
44

TOWNSHEND, Charles

- az ír nacionalizmusról
/231/

A tőke

130

Török birodalom

ld. Oszmán Birodalom

TÖRÖKORSZÁG

- Tájékoztató
–bibliográfia, kalauz
Török Birodalom megdöntése
/206/
- életrajz
–politikus
Atatürk
204
- repertórium
11, 26, 39, 49, 247
- Történelem
–eredeti tőkefelhalmozás–kései–
19–20. sz.
205
- gazdaságpolitika 19–20. sz.
205
- Oszmán Birodalom
arab államok
201
- balkáni berendezkedési
forma
201
- elleni hadjárat tervezet
207
- Európa–háború
/206/
- felépítés, szervezet
201
- gazdasági terjeszkedés
53, 202
- levanti kereskedelem
202
- vazallus államok
201

- oszmán történelem
 - korai
 - 200
- Törökök
 - Luther nézeteiben
 - 212
 - világtörténelemben
 - 200–207
- Történelem
 - antropológia
 - 237
 - feladatok Afrikában
 - 98
 - nő szerepe
 - 138–/144/
- TÖRTÉNELEMTANÍTÁS
 - Tájékozódás
 - repertórium
 - 70, 227
- történész konferenciák, kongresszusok,
 - ülésszakok
 - ld. Konferenciák–történész
- Történeti Kutatások
 - (kínai történeti folyóirat)
 - /127/
- TÖRTÉNETI KUTATÁSOK
 - ld. még Bibliográfia, kalauz
 - Tájékozódás
 - bibliográfia, kalauz
 - muszlim történet
 - 145
 - Téma irodalma
 - anyagi kultúra–lengyel
 - /15/
 - arab–1960–70-es évek
 - 145, 152
 - család, háztartás
 - 41
 - 30 éves háború
 - /60/
 - interdiszciplináris
 - /43/–45
 - kézműipar, céh–Ausztria
 - /24/
 - módszertan
 - 36, /43/, 44, /132/, 145
 - NOSZF–polgári
 - /132/
 - népi kultúra–segédanyag
 - 29
 - orientalisztika
 - 145
- történeti statisztika
 - 42, 215
- TÖRTÉNETÍRÁS
 - Tájékozódás
 - bibliográfia
 - a NOSZF a polgári törté-
netírásban
 - /132/
 - repertórium
 - 10, 11, 26, 39, 49, 59, 70, 79,
118, 170, 209, 227, 247
 - Téma irodalma
 - India: nacionalizmus
 - 236
 - módszertan
 - 36, /116/
 - NSZK
 - Brenner vita
 - /171/–/180/
 - Köln gabonapiaca
 - 91
 - társadalomtörténetírás módszer-
tan
 - 93
 - Olaszország
 - olasz fasizmus vita
 - /240/
 - orosz polgári metodológia
 - 253
 - polgári–kérdések
 - /132/
 - ld. még egyes országoknál
 - szakirodalmi körkép
 - ld. bibliográfia, kalauz
 - szovjet
 - /131/–/133/, /137/, /248/–250
 - pontosan ld. Szovjetunió–
történetírás
 - társadalomtörténet
 - módszertan
 - /33/

TÖRTÉNETÍRÓK

- életrajz
 - filozófusok
 - Haldun
 - /147/
 - marxista
 - Haupt
 - /20/, /21/
 - Po-Can
 - /126/
 - Sztyeklov
 - /19/
 - Turok-Popov
 - /166/–/167/
 - munkásmozgalom
 - Haupt
 - /20/, /21/
 - Sánchez
 - /67/
 - polgári
 - Dobrogeanu–Gherea
 - /199/
 - Ki-Zero
 - /97/
 - Kljucsevszkij
 - /134/
 - Lelewel
 - /34/
 - Miljukov
 - 253
 - Palacky
 - /6/6
 - Soboul
 - /164/, /165/
 - Xenopol
 - /46/
 - Wellhausen
 - /153/
 - Zlatarszki
 - /56/

TÖRTÉNETTUDOMÁNY

- Tájékozódás
 - bibliográfia, kalauz
 - antropológia
 - /238/

- módszertan
 - /116/
- bibliográfia, sajtó
 - szovjet folyóiratok
 - /137/
- repertórium
 - elmélet
 - 10, 26, 39, 49, 59, 70, 79, 118, 170, 209, 277, 247
 - módszertan
 - 10, 26, 39, 49, 59, 70, 79, 118, 170, 209, 227, 247
 - segédtudományok
 - 49, 70, 79, 227
- Téma irodalma
 - :antropológia
 - 237, /238/
 - elmélet
 - ld. még forradalomelmélet
 - 1, 2, 32, 41, 77, 98, 116, 117, 121, 129, 130, 200, 228–236, 256–263
 - módszertan
 - 22, 31, 32, /116/
 - segédtudományok
 - néprajz
 - 27–30
- tradicionalisták
 - USA–hidegháborútörténet
 - /82/
- TRESTIK, Dusan
 - a középkori állam gazdasági alapjairól
 - 13
- TRISTER-GATI, Toby
 - a hidegháború irodalmáról
 - bibliográfia
 - /82/
- TRUMAN, Harry
 - külpolitikáról, nemzetbiztonságról
 - 87
- Truman doktrina
 - 84
- TUDOMÁNYTÖRTÉNET
 - Tájékozódás
 - repertórium
 - 79, 170, 209

- Téma irodalma
 - elmélet
 - általában 71–73
 - ellenszabály 71
 - konzisztencia feltétel 71
 - normál tudomány 73
- tulajdon
 - feudális 130
- TUROK-POPOV, Vlagyimir Mihajlovics
 - levele Neck-nek 168
- Turok-Popov, Vlagyimir Mihajlovics
 - /166/, /167/
- U.
- Uganda
 - történelem–1892–1899 106
- Újkor
 - emigráció–Kelet Európa–19. sz. 55
 - forradalmak
 - Európa–korai 113–115
 - ipari forradalom
 - előzmények, elvek 157
 - összehasonlító forradalomtörténet /116/
- ^cUmar, II. (arab kormányzó) 154
- Unger von Sternberg, Roman Fjodorovics
 - /208/
- Uradalom
 - Európa–közép és újkor 155
 - Kelet–Közép Európa–14–17. sz. 156
- Urickij, Mojszej Szolomonovics 226
- USA
 - Általában
 - nemzet összetevői–etnikai tagozódás 230
 - populizmus 243
 - Tájékozódás
 - bibliográfia, kalauz
 - hidegháborús nézetek, irodalom /82/
 - bibliográfia, önálló
 - hidegháború történet /82/
 - nő a társadalomban /144/
 - dokumentum
 - hidegháború–atombomba– 1944 88
 - forrás
 - hidegháború–Sztálin nyilatkozat–1947 87
 - repertórium 11, 26, 39, 49, 59, 70, 79, 118, 227, 247
 - Történelem
 - hidegháború
 - diplomácia 83
 - románia politika 85
 - Truman doktrina 84
 - történet–nézetek /82/
 - ipari forradalom 159
 - mezőgazdaság
 - rabszolgafelszabadítás után 160

X. Y.

XENOPOL, Alexandru Dimitre

–a románok történetéről

47

Xenopol, Alexandru Dimitre

/46/-bibl. al. képével

YAMAMURA, Kozo

–a meiji militarizmusról

45

YAQOB, Zara

–15. sz.-i etióp krónika

100

Yatenga

–szerződés Franciaországgal, 1895

107

ld. még Afrika:::

Dokumentumok...

YERGIN, Daniel

–a truman doktrínáról

84

V. W.

VADÁSZ Sándor

–az anarchizmusról

181

VALLÁS

–Tájékozódás

–dokumentum

–iszlám–Korán

146

–Téma irodalma

–keresztény

30

–muzulmán

146, 148, 151, 154, 203

–népi

30

–középkor

/27/, 28, 30

VARGA Ilona

–az orosz államról a 17–18. század-

ban–bibliográfiával

251

városfejlődés

–Európa–15–17. sz.gazdaság

80

vertikális önellátás

–Inka Birodalom

65

VIDA István

–a hidegháború irodalmáról

/81/

Világháború

–2.

–lengyel kérdés

48

–Magyarország–1944

58–78

–Németország bombázása–1944

37

–zsidókérdés–Lengyelország

48

Világkép

–kettős

–Augustinus–korai középkor

77

–molnár, falusi–16. sz.

28

világtörténelem

ld. Egyetemes történelem

VINKOVICS Judit

–életrajzok a mongol forradalom ide-

jéből

/208/

Visszaemlékezések

–Adenauer

7

–Hennyey

58

–Huitrón

66

–Lunacsarszkij

226

–Machno

198

–Michel

188

–Speer

37

Vita

- történezs
- NSZK
 - Brenner–17. sz.-i általános válság Európában /171/–/180/
 - folytonosság-e a náci hatalomátvétel? 242
 - Marx életművének hatásáról 221
 - társadalomtörténetírás /33/
- Olaszország
 - olasz fasizmusról /240/
 - ld. még Renzo de Felice
- Szovjetunió
 - orosz abszolutizmus /133/, 250
 - Oroszország–feudalizmuskori fejlődés /249/

VITTE, Sz. J. (orosz gróf)

- riport– az 1904-es orosz helyzetről 169

VOLSZKIJ, A.

- az anarchizmusról 196

Volszkij, A.

/195/

Vormarz

54

WALLENSTEIN

- éjszakai gondolatok 64

Wallenstein

63, /64/

WALLERSTEIN, Immanuel

- Afrika gyarmatosításának irodalmáról /92/
- az európai nemzeti fejlődésről 2

WALTER, Arnold

- a japán gazdasági nacionalizmusról 263

WELLHAUSEN, Julius

- ^cUmar, II-ről 154

Wellhausen, Julius

/163/–bibl. al.

WELTEN, Carl

- Kilwa történetéről 94

WITTGENSTEIN

44

WOODWARD, Vann C.

- a populizmusról 243

WUNDER, Heide

- a 17.-i német parasztszervezetekről /175/

Z. ZS.

Zanzibár

- 1892–1899 106

Zapata, Emiliano

66

ZARA Yaqob

- 15. sz.-i etióp krónika 100

Zemskij szobor

- Oroszország–16. sz. 252

ZGHAL, A.

- a nemzetépítésről Észak Afrikában 152

ZIENTARA, Benedykt

- a nyugat európai nemzettudatról 256

ZIMÁNYI Vera

- földtulajdonviszonyok a 14–17.sz.-i Kelet Európában 156

Zinovjev, Grigorij Jevszejevics

226

ZLATARSZKI, Vaszil

–az első Bolgár Birodalomról

57

Zlatarszki, Vaszil

/56/–bibl. al. képével

ZOMBORI István

–a spanyol abszolútizmusról

/76/

zsidókérdés

–világháború, 2.–Lengyelország

48

TARTALOMJEGYZÉK

1. A Világtörténet repertóriumáról

A címfelvétel	287
A mutatók	287

2. A Világtörténetben 1979–1984 között megjelent irodalom annotált jegyzéke – megjelenési sorrendben

kezdő tételszám

1979	79/1	1	289
	79/2	12	291
	79/3	27	295
	79/4	40	297
1980	80/1	50	300
	80/2	60	302
	80/3	71	305
	80/4	80	307
1981	81/1	92	310
	81/2	113	314
	81/3	119	315
	81/4	129	317
1982	82/1	138	319
	82/2	145	320
	82/3	155	323
	82/4	160	325
1983	83/1	171	327
	83/2	200	330
	83/3	210	332
	83/4	219	334

1984	84/1	228	336
	84/2	237	337
	84/3	248	339
	84/4	256	341
3. Mutatók (tárgy, hely, név)				342

(Készítette: Szeifert Dezső)

*Olvasóink szíves tudomására hozzuk, hogy
a VILÁGTÖRTÉNET
az alábbi Hírlapboltokban vásárolható meg
Budapesten:*

Telefon:

V., Váci u. 10.	185-604
V., Szabadsajtó u. 6.	184-840
SUGÁR Üzletközpont Örs vezér tér	843-160/69
Magyar Jakobinusok tere Déli p. u.	—
Szt. István krt. 25.	314-334
I., Bem u. 9.	352-346
V., Felszabadulás tér 4. (Párizsi udvar)	181-401
V., József nádor tér 1.	185-850
CORVIN Áruház	335-551
Lenin krt. 17.	423-551
Hegedűs Gyula u. 43.	491-505
Baross u. 59.	131-286
SKÁLA Áruház	852-222/28
Petőfi S. u. 17.	189-013
Rákosfalva park 3/c. (XV.)	847-274
Hírlapbolt (KHI) V., Bajcsy Zs. út 76.	116-269

56418

1307

VLÁGTÖRTÉNET

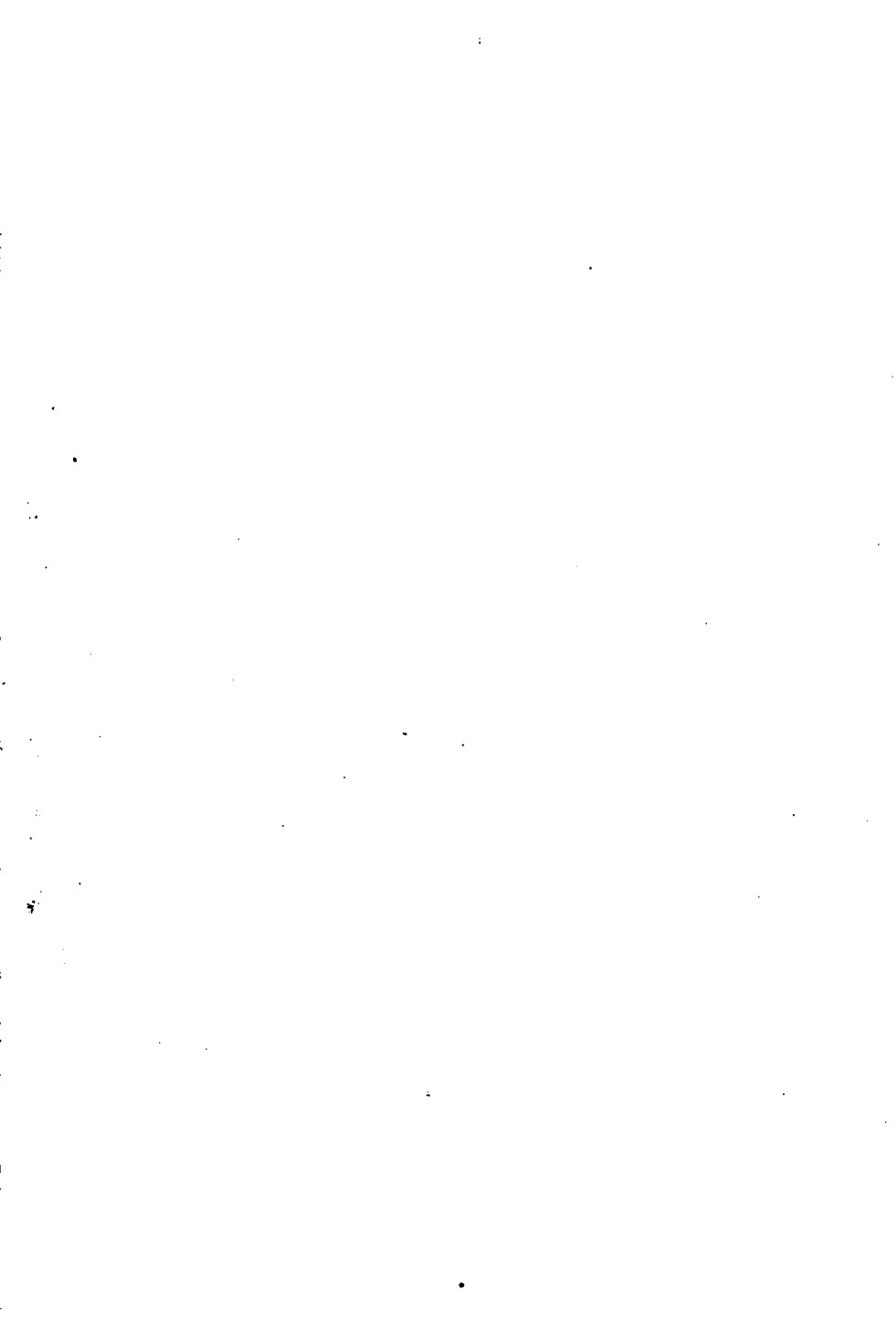
1088 III 18

GVNIVERSALIS COSMOGRAPHIAO

1986/3-4.

Egyetemes történeti negyedéves folyóirat

Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete
Főszerkesztő: Incze Miklós

TARTALOMJEGYZÉK

Gyáni Gábor: Az „új történetírás” jelensége	3
Robert W. Fogel: „Tudományos” és tradicionális történetírás	7
Theodore Zeldin: Társadalomtörténet és totális történet	40
Jürgen Kocka: Elméletek és kvantifikáció a történetírásban	53
Szvák Gyula: Az orosz „hosszú” 16. század fejlődéslogikája	63
Othmar Pickl: A magyar–török végvárok és palánkok állapota a Budáról Belgrádba vezető úton 1688-ban	99
Friedrich Lenger – Dieter Langewische: Urbanizáció és belső vándorlás Németországban	107
Pándi Lajos: Portugália, 1968: stabilizáció vagy fejlődés?	120
Alberto Gil Noveles: A liberális Trienio historiográfiája. Bibliográfia	145
Folyóiratrepertórium (Válogatás az 1981–1982. évek külföldi folyóira- taiból)	156
<i>Szemle</i>	214

Japan before Tokugawa. Political Consolidation and Economic Growth, 1500–1650. (Ism.: *Berend Nóra*); Ocserki ruszszkoj kul'turü XVIII veka. (Ism.: *V. Molnár László*); Rudolf G. Ardelt: Friedrich Adler. (Ism.: *Szinai Miklós*); The Working Class in Modern British History. (Ism.: *Jemnitz János*); Willy Brandt: Links und frei. Mein Weg 1930–1950. (Ism.: *Jemnitz János*); Mozi és történelem. (Ism.: *Majoros István*).

A címlapon Honterus világtérképe Amerika ábrázolásával.

(J. Honterus, Rudimenta Cosmographiae. Brassó, 1542. — OSzK. RMK.
II. 28.)

Terjeszti a Magyar Posta.

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a hírlapkézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI) Budapest V., József nádor tér 1. 1900. Közvetlenül, vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215–96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 120,— Ft, példányonkénti eladási ár: 30,— Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083—6265

Főszerkesztő: Incze Miklós

Felelős kiadó: MTA Történettudományi Intézete

Kiadásért felelős: Glatz Ferenc

8616609 MTA Sokszorosító, Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

AZ „ÚJ TÖRTÉNETÍRÁS” JELENSÉGE

New history vagyis „új történet” – mind sűrűbben találkozni e címkével az utóbbi évek nemzetközi tudományosságában. A magát új történetiként azonosító vagy mások által így számon tartott történetírói törekvések igen tág tematikai keretek között mozognak. Hobsbawm az 1970-es évek elején még csupán hat olyan témát, kérdéskomplexumot sorolt fel, amelyet az általa egyébként társadalomtörténettel azonosított „új történet” a hatalmába kerített: a történeti demográfiát, a várostörténetet, a struktúrakutatást, a mentalitástörténetet, a nagy társadalmi átalakulások (iparosodás, modernizáció), ill. a társadalmi mozgalmak (a kollektív erőszak) vizsgálatát. A lista mára tovább bővült, mindenekelőtt a család története (family history), a kvantitatív politikatörténet és a psychohistory mutatott fel az utóbbi másfél évtizedben nagy eredményeket. És természetesen a sorban első hely illeti meg az ökonometrikus gazdaságtörténetet, vagy szűkebben vett kliometriát, amely az egész folyamatban az úttörő szerepét játszotta.

De mi az a többnyire az „új” jelzővel kifejezett közös elem, ami a szűkebb tárgyukban eltérő íménti történetírói irányzatokat egymással rokonítja. Legáltalánosabban az „új történetírás” definíciós ismérveit az alábbiakban összegezhetnénk.

1. Az ide sorolható munkák anyagukat nem narratív módon, hanem *analitikusan* közelítik meg.

2. Problémafölvetéseinek középpontjába az emberi lét anyagi alapjait feltételei, elsősorban a demográfiai, a földrajzi, az ökológiai és a gazdasági struktúrák kerülnek; további sajátos vonása a társadalomtörténeti tematika, melynek keretében a nemzet szintje alatti integrációs-intézményes formák (a családtól a templomig, a munkahelytől a kocsmáig), valamint a társadalmi folyamatok és mozgalmak (földrajzi-szociális mobilitás, a státusz, a pozíció és a hatalom, a politikai mobilizáció) vizsgálatára helyeződik a súly. Végül megjelenik egy új típusú kulturális társadalomtörténeti nézőpont igénye, amely a népi, a nem legitim (gyakorta artikulálatlan) világkép és szokásrend, szélesebben pedig az értékek, a szimbólumok, viselkedési rituálék kutatását ambicionálja.

3. Ezen irányzatok majd mindegyike hangsúlyozottan *populista* be-

állítottságú, értve ezen azt, hogy figyelmük zömmel a tömegekre, a politikai hatalom sáncain kívüliekre (a parasztságra, a munkásságra, a nőkre, a marginális csoportokra), egyszóval a közemberekre irányul.

4. Az „új történet” leggyakrabban említett sajátossága *inter- vagy multidiszciplinaritása*, ami azt jelöli, hogy a kutatók koncepció, módszer és a technikai eljárások végett bátran merítenek a társadalomtudományokból, főként a közgazdaságtanból, a szociológiából, a pszichológiából és szociálpszichológiából, illetve a matematikai statisztikából.

5. E kutatási stílus szintén gyakori velejárója a *kvantifikáció* valamilyen formájának és szintjének a gyakori használata, a kérdések számszerű vizsgálatának a kidomborítása.

6. Végül nem lenne teljes a kép, ha elfelejtkeznénk arról, hogy az analitikus hangvételű, gyakorta kvantifikáló, de mindenesetre a formalizálási eljárásokat bőven alkalmazó, többnyire tömegjelenségeket kutató, nemegyszer új forrásanyagot megmozgató „új történeti”-ként aposztrofált történetírás egyik módszertani talpköve az *összehasonlítás*.

A nagyon is vázlatosan és sommásan jellemzett „új történetírás” jelensége ugyanakkor eredendően *nemzetközi fejlemény*. Jóllehet színreléptét határozottan Franciaországhoz, a két háború közti, majd a háború utáni *Annales* folyóirat erjesztő hatásához köthetjük, számos újabb törekvését pedig kifejezetten az Egyesült Államok történetírásán belüli fejleményekből vezethetjük le, mindez a legkevesbé sem csökkenti a historiográfiai tendencia valódi nemzetközi jellegét. Kedvezően hat ebbe az irányba az is, hogy az összehasonlító perspektíva ambicionált érvényesítése szinte kikényszeríti a különböző országokban elszigetelten folyó, ám mind témájukban, mind elméleti és módszertani eszköztárukban egy sínen haladó kutatások egymásközi intenzív párbeszédét. Paradox fejlemény, de a tapasztalat szerint mind gyakoribb, hogy könnyebben ért szót két más-más országbeli „új történész”, mint egy „új történész” saját országának bármely „tradicionális” történészével.

Alábbi cikkválogatásunk három markáns történész egyéni értelmezésén át nyújt betekintést az „új történet” korántsem homogén világába. Közülük a legextrémebb nézettel a neves amerikai ökonometrikus történész, Robert W. Fogel lép fel, aki a kliometria néven ismert irányzatot tekinti az „új történet” kizárólagos képviselőjének.

Fogel töretlen optimizmusát ellenpontozza a brit Zeldin parttalan szkepszise, melynek gyakorlati gyümölcse az ún. *pointillista* történeti ábrázolás. Ez a Franciaország 1848–1945 közötti történetét tárgyaló több-

kötetes, sajátosan Zeldin-i műben gyakorlattá érő történészi látásmód, melynek szemléleti alapjairól az itt közölt írás ad számot, a legkevésbé sem pozitívista (mint pl. a kliometria), de hagyományos értelemben sem igazán történeti.

Fogel és Zeldin nem kevés empátiával kifejtett elképzelései, melyeket konkrét történeti munkák hitelesítenek, közülük számos épp a szerzők tolla alól kerülve ki, jól kiegészülnek a problémakört hűvösebben elemző Kocka-írással. A fiatalabb és újító nyugatnémet történésznemzedék egyik legjelesebbje által képviselt historiográfiai törekvés arra példa, hogy miként egyeztethető össze az angolszász szcientizmus a hagyományos német elméletiséggel.

Nem célom, hogy e rövid bevezetőben részletesen elemezzem a három írást és azt a szerteágazó kérdéskomplexumot, amely közös tárgyuk. Hadd utaljak csupán arra, hogy az „új történetírás” eme apológiai milyen nagy súlyt helyeznek a tudománytörténeti előzmények, az előtörténet bemutatására. De nemcsak a pozitív hagyományok, hanem az ellenhagyományok, pl. a német historicizmus is úgy kerülnek bemutatásra, mint amelyek megelőlegezték vagy reakció módjára egyszerűen csak kikényszerítették az újító erőfeszítéseket. Mindennek alapvető eszmei igazoló szerepe van az „új történet” létjogosultsága szempontjából.

Másodikként említeném, hogy érdemes külön figyelni, ahogy a szerzők e történetírás elméleti orientáltságát megfogalmazzák. Döntő kérdéssről van szó, hiszen az „új történetírás” igazi megkülönböztető jegye az *explicit elméleti előfeltevések* vizsgálati kiindulópontként tételezése. De honnan származzanak az elméleti posztulátumok, meddig mehet el a történész az elméleti eklekticizmusban (amely – tegyük hozzá – itt egészen normális és természetes gyakorlat), s milyen szintű általánosítások tölthetnek be ezt a szerepet – olyan kérdések ezek, amelyek körül sok vita dült a közelmúltban.

Végül ki kell emelni az „új történet” erősen technicista, módszertani irányultságát, ami azzal kapcsolatos, hogy ez a fajta történészi megközelítés azoknak a megállapításoknak ad igazán hitelt, amelyeket *formalizált eljárások és gondolatmenetek* támasztanak alá. A formalizálás, mint általános ismerv, legtöbbször a *mérés* kiterjesztésében, a kvantifikálás, a múltbéli jelenségek számszerűsítése formájában ölt testet, de a mentalitás-történet újabb irányzatai (ld. a történeti-antropológiát) a kvalitatív modellek alkotásával és alkalmazásával kitágítják a történészi formalizálás eddigi határait.

Az „új történet” tudományközi helyzete veti föl a kérdést, hogy történetírásról van-e még szó esetükben vagy már történeti módszerrel dolgozó társadalomtudományokká vált szakágazatoknak tekintendők. Anélkül, hogy e kérdésbe valamennyire is belemélyednénk, meg kell állapítani: sem egyikről, sem a másikról nem beszélhetünk. Az „új történet” nem pusztán részdiszciplína akár a történetíráson, akár a megfelelő társadalomtudományokon *belül*. A kliometrikus történetírás egyes irányzatai (elsősorban a retrospektív kvantitatív történet) ugyan a társadalomtudományokon belüli fejlemények (pl. a közgazdaságtané), míg a pusztán csak a kutatási eszköztárt modernizáló historikusi törekvések pedig a történetírás keretén belül találják meg a helyüket. Nehezebb a dolgunk az ún. „társadalom-tudományos”, a social-scientific típusú megközelítésekkel, amelyek nem mutatnak belső koherenciát sem a történetírás, sem az egyes társadalomtudományok szempontjából. Úgy vélem, ebben az esetben új diszciplinával van dolgunk, amely mondjuk a „társadalomtudományos irányultságú társadalomtörténet” és a „történelmi irányultságú szociológia” fokozatos összeolvadásából alakul ki.

Az „új történetírás” nyomán fölmerülő fogalmi és gyakorlati kérdések további és mélyebb megismerése, a velük történő megismerkedés érdekében a továbbiakban az idézett szerzők alább következő írásaihoz invitáljuk a tisztelt olvasót. Válogatásunkhoz csupán annyi megjegyzést fűznénk: Zeldin és Kocka írásait teljes terjedelmükben adjuk közre; Fogel eredetileg is hosszabb tanulmányát kivonatosan közöljük, az elhagyott részek többségéről — zárójelek között — rövid összefoglalásokban igyekszünk beszámolni. A tanulmány érdemi részei azonban csonkítás nélkül hozzáférhetők a magyar fordításban is. Jelentősebb viszont a jegyzetanyagot ért veszteség, az eredeti teljes szöveg számos terjedelmes referáló jegyzetétől eleve el kellett tekintenünk, de a szövegkihagyásoknak is számos jegyzet vált az áldozatává.

„TUDOMÁNYOS” ÉS TRADÍCIONÁLIS TÖRTÉNETÍRÁS

(*R. W. Fogel – G. R. Elton: Which Road to the Past?
Two Views of History. New Haven, Yale Univ. Press, 1983. 5–71.*)

Jóllehet a „tudományos” és a tradicionális történészek szóbeli viaskodása bizonyos tekintetben ma sem zajtalanabb, mint valaha, szembenálló kutatási módjaik kölcsönhatása egészen előrehaladott.* A kulturális hadviselés hosszú időszaka a párhívek közül némelyeket meggyőződéses ellenféllel tett. Számuk azonban elenyésző. A viszálynak nincsenek összebékíthetetlen ideológiai gyökerei, nem nyugszik illetékességi küzdelem, bár mellékesen ezek is belejátszanak. A kutatási javallatok (agenda), a módszertan és a stílus ennél jóval finomabb és összetettebb különbségein múlik a dolog. A különbségek lényegén töprengve azt mondhatjuk, hogy a „tudományos” és a tradicionális történészek egymás közti affinitása és kiegészítő vonásaik fontosabbak eltéréseiknél. Már majdnem negyedszázad telt el a konfliktus kiújulása óta. Az érintett kérdések történelmi távlatba helyezése nem pusztán a múlt eseményei megvilágítását szolgálja, de sejteti a fölmerülő szintézis jellegét is.

Törekvés a tudományos történetírára

(A termelés, az infrastruktúra 19. századi modernizálódása nem maradt hatás nélkül a tudományokra sem. Különösen a tudomány gyakorlati – gazdasági-műszaki – felhasználásának sikerei vetették föl a tudományos gondolatoknak a társadalom és a politika problémáira történő alkalmazhatóságának esélyét. Mindez viszont elkerülhetetlenné tette az emberrel foglalkozó tudományok szakszerűvé tételét, szaktudományos alapvetését. Ez a törekvés hatotta át a korabeli történetírást is.)

A történészek közül egyeseknek a tudományossá válás egyet jelentett az objektivitás követelményével, az objektivitás viszont a morálfilozófiából származtatott történelmi koncepciók elvetését kívánta. Az objektivitás, ahogyan Ranke definiálta, mindenekelőtt az elsődleges forrásokba történő alapos belemerülést, valamint azt követelte meg, hogy e forrásokat

kimerítő külső és belső kritikának vessék alá. A források hitelességének ilyenén fürkészése, ami a klasszika filológiában kialakított, a paleográfiában és a diplomatikában megvalósuló módszerekkel élt, a történeti kutatás alapjaként a jegyzetekkel agyonzsúfolt monográfiához vezetett el. Együttal magával hozta a történelem egyedi és partikuláris jellegének a kiemelését, ill. a törvényeknek, a törvényi jellegű kijelentéseknek, mint a történelem tanulmányozására alkalmatlan eszközöknek az elvetését.¹(...) A szakma zöme így azután óvakodott az emberi viselkedés empirikusan igazolt törvényeinek a kimutatásától, belenyugodván abba, hogy az efféle spekulatív vállalkozások a társadalomtudományokra háruljanak. A történeti iskolázottságú társadalomtudósok némelyike ezt mint ésszerű munkamegosztást fogadta el. John William Burgess pl. azt mondta, a történészek feladata „az emberi tapasztalat tényeinek igaz és hűséges megörökítése” és a politikai tudományok kutatóira vár e tényeknek a politikai viselkedés „tételei vagy elvei formájába” öntése.²

A történészek természetesen elutasították szerepük ekkénti szűk körülfatárolását. Számos gazdaságtörténész pl. továbbra is célul tűzte maga elé, hogy törvényi jellegű megállapításokat tegyen, jóllehet nem a Marshallra és más gazdaságteoretikusokra jellemző deduktív módon, hanem induktíve, a gazdaságtörténet tényeinek rendszeres összegyűjtése útján.³ És ha a történészek magva főleg a politikátörténetre szorítkozott is, lemondva a viselkedés törvényszerűségeinek kereséséről, nem hagytak föl egészen az általánosítás lazább, számukra kevésbé fellengzősnek ható formáival.

A tradicionális történetírás diadala

(Johann Gustav Droysen fejtette ki rendszerezetten a tudományos történetírás azon fogalmát, amelyet mint jellegzetesen szellemtörténeti koncepciót szokás meghatározni. A droyseni definíció ugyanakkor határozott törekvés is a történetírásnak a spekulatív történetfilozófiáról történő leválasztására.)

Ezzel a filozófiai alapvetéssel a történészek igyekeztek méginkább eltávolodni attól az elképzeléstől, hogy a természettudományok a történeti kutatás modelljéül szolgálhatnak. Amerikában a kiábrándulási folyamat valószínűleg Carl Becker és Charles Beard elnöki beszédeivel, az 1930-as években tetőzött, melyet Cushing Strout a történeti pozitívizmussal és a tudományos történetírással szembeni pragmatikus lázadásként jellemezett.

Becker és Beard tagadták, hogy a történész múltból adott beszámolója „igazi tudás” lehet, legföljebb „roppant kis mértékben” tekinthető annak. Egy történelmi beszámoló – állították – „alapjában csupán időleges értékelés, amely a történész érdekeire és értékeire megy vissza, melyeket a saját kora, a körülmények és a személyiség határoznak meg”. Bár nem állítható, hogy a történészek többsége magáévá tette a szakmáját érintő iménti felfogást, sokakra gyakorolt hatása mégis kétségtelen. Az 1930-as, 1940-es, sőt az 1950-es évek elején is lankadatlanul gyengült a természettudományok iránti korábbi azonosságtudat. Ami még a források összegyűjtésében, értékelésében is megmutatkozott, a történészek fokozatosan elfordulva a természettudományoktól a forrás szigorú kiértékelése során sem fogadták el többé a természettudományi törvényeket követendő modellként.⁴

A jogi modell túlsúlya teljesen nyilvánvaló a forrásértékelés mércéinek ama meghatározásánál, amit a Harvard Guide to American History 1954-es kiadásában találni.⁵ A Harvard-i történészek elsőként arra figyelmeztetnek, hogy gondosan meg kell határozni a szavak valódi jelentését az egyes összefüggésekben. Bizonyos szavaknak ma szembeszökően más a jelentése, mint volt a múltban, ugyanakkor egyéb szavaknak – még egyazon időpontban is – különböző a jelentése az egyik és a másik csoport számára. A „tulajdon” – mutatnak rá – „egyvalamit jelentett John Locke-nak és másvalamit az American Liberty League számára”. Hangsúlyozták továbbá „az ironia, a satíra, az epigramma, az irodalmi szóvirág, a túlzás és a kisebbités, ill. a nüanszok, a hajlékonyság és a szélsőség teljes emberi tartománya iránti érzékenység szükségét. (...)”

Hogy eljussunk az igazsághoz, a tanú részletes kivallatása kívántatik. A Harvard-i történészek e folyamat értelmes útikalauzát állították össze. Rámutattak annak szükségességére, hogy figyelembe vegyük minden tanú „általános karakterét”, de óvtak a „történet eredetét az értékével összekavaró logikai botlástól; esetenként a krónikus hazudozó igazul is tanúskodhat, viszont a nagylelkű ember is reménytelenül összezavarodhat időnként”. A levelekben előforduló „trehány” hibákra és a napló „szándékos” bejegyzéseire, az idősek hibás és önigazoló visszaemlékezéseire, „a költői képzeletnek... történelmi tényként” való könnyed elfogadására szintúgy felhívták a figyelmet. S mivel „túl könnyű megmérgezni a történelem véráramát”, kihangsúlyozták, hogy minden adódó ténynek külön meg kell erősíteni a hitelét. (...)

Azért időztem el a bizonyíték mércéinél, mert annak központi a

jelentősége az általam „tradicionális”-nak elkeresztelt és az azt sikerrel megkérdőjelező, a „tudományos” márkájú történetírás megkülönböztetésében. Mielőtt áttérnék a két történeti kutatási mód összevetésére, elsőként a tradicionális történet tárgyát kell szemügyre venni.

A 19. században a történeti kutatás nemcsak az Egyesült Államokban, de Angliában, Franciaországban és Németországban egyaránt a politikára koncentrált. A Herbert Baxter Adams által szemináriuma falára felírt szavak olyan közismertek, hogy szinte már közhellyé váltak: „A történelem a múlt politikája, a politika a jelen története.” Az aforizma eredetileg nem Adamstól való, Edward A. Freeman-től veszi át. De a politikába való beletemetkezés sem valami új jelenség. A szakma kezdetétől a történészek az államra, az egyházra és a hatalom egyéb szerveire összpontosítottak; maguk a szerzők is azokból álltak, akik hatalmi pozíciókat foglaltak el vagy a közelükben voltak. Az isteni uralkodók abszolút uralma idején a történészek gyakorta olyan udvari alaknak számítottak, akik feladata patrónusaik tetteinek a dicsőítése. A forradalom korának kezdetétől mindvégig a politika állt a történetírás homlokterében, de a történészek ekkor már a forradalom teljesítményeit ünnepelték és a régi rend bukásának okaira keresték a magyarázatot. A tudományos történetírás megjelenése Németországban, későbbi elterjedése Európa- és Amerikaszerte tovább nyomatékosította a politikumra helyezett hangsúlyt. Mivel az állami iratokat őrizték meg a leg gondosabban, s azok voltak egyúttal a legkönnyebben hozzáférhetők azon primér forrásokból, melyeket Ranke és mások lényegesként tüntettek föl.⁶

A 20. század elején Európában és Amerikában a politikát is magába foglaló, ámde azt meg is haladó erős történetírói mozgalmak jelentek meg. E mozgalmak gyökereit olyan korai tudósokig lehet visszavezetni, mint Giambattista Vico, Lord Macaulay és Jules Michelet. A történelem szélesebb, társadalmibb felfogását ők a domináns politikai hagyománnyal szembeni alternatívaként képviselték. Az egyensúly megváltozása nagyjából az első világháború táján vagy nem sokkal utána vált nyilvánvalóvá. Az Egyesült Államokban James Harvey Robinson emelt szót „az új történetírásért”, amely átfogná „mindannak nyomát és maradványát, melyet az ember csinált vagy gondolt mióta a földön először megjelent”. Ez a történetírás — folytatta — nem csak a nemzetek sorsát követné nyomon, de „a legérthetlenebb egyének szokásait és érzelmeit is ábrázolná.” Franciaországban a „totális történet” mozgalma az *Annales* című folyóirat körül tömörült. Az *Annales* kör alkalmasint többet merített lelkesedésében

a társadalomtudományok kifejlesztette gondolatok és megközelítések gar-
madából, beleértve a politikum szociológiai megközelítését is, mint bárme-
lyik más csoport akárhol. Ugyanakkor messzemenő módszertani rugalmas-
ság jellemzi őket, a csoport manapság prominens alakjai, mint Emmanuel
Le Roy Ladurie és Francois Furet álltak a kvantitatív módszerek törté-
nettudományi alkalmazási lehetőségeit kutató francia történészek élére.
Egészében, az *Annales* kör tagjai ma már a történelem tanulmányozásá-
ban hasznosítható megközelítések úgyszólván teljes skáláját felvonultat-
ják, jóllehet közülük némelyek közelebbi rokonságban vannak a hagyo-
mányos megközelítésekkel, míg mások az új márkájú „tudományos”
történetírással mutatnak affinitást.

Az amerikai történészek valamivel ambivalensebbek abban a tekin-
tetben, hogy mit kellene és mit nem kellene átemelniük a társadalomtu-
dományokból. Először a gazdasági elgondolásokat volt a legkönnyebb be-
kebelezni. Frederick Jackson Turner nagy súlyt helyezett a bőven hoz-
záférhető földek amerikai demokráciát befolyásoló hatására; Charles A.
Beard megpróbálta bemutatni hogyan hatottak a különböző gazdasági ér-
dekek az alkotmányos folyamatokra és a politikai összeütközések alaku-
lására; U.B. Phillips a tőke gazdasági elméletéből merített, midőn a rab-
szolgaság folyamatát értelmezte a polgárháborút megelőző időszak tekin-
tetében. A két háború közti időszak vége felé, majd azután a szocioló-
giai és antropológiai gondolatok látszottak fokozatosan jelentőségre szert
tenni. Richard Hofstadter kimutatta, hogy milyen átható volt a darwiniz-
mus befolyása a 19. század végi gondolkodásban, ugyanakkor Oscar
Handlin feltárta a bostoni bevándorlók társadalmi mobilitásának lehetősé-
geit és gátjait.

Amit „tradicionális” történeten értek, az a történetírásnak a Harvard
Guide 1954-es kiadásában leírt és e szerzők által az 1930-as, 1940-es és
az 1950-es évek elején művelt fajtája, melynek további ismert képviselői
között találjuk az Egyesült Államokból C. Vann Woodward-öt, Kenneth
M. Stamp-et, Allan Nevinst vagy Richard Hofstadtert; Angliából R.H.
Tawneyt, G.M. Trevelyant, Herbert Butterfield-et, J.H. Plumb-ot és G.R.
Eltont; Franciaországból Marc Bloch-ot, Lucien Febvret és Fernand
Braudelt. A tradicionális történészek az emberi tapasztalat teljes tartomá-
nyának a képét igyekeztek megfesteni, a tanulmányozott civilizáció ösz-
szes lényegi vonását úgy ragadva meg, hogy jelentőségük a jelen szempont-
jából tisztázódjék. Folytonosan a „szintetizáló elveket” keresték, ame-
lyek lehetőséget teremtenének arra, hogy a feltárt tények milliárdjait

ésszerűen egybekapcsolják. E törekvés mindinkább a társadalomtudományokból átvett általánosítások felé terelte őket. Amíg néhányan úgy találták, hogy a történelem gazdasági magyarázata szolgáltatja azt a „fogalmi keretet, melyen az egész fölépül”, mások a szociológiai vagy kulturális felfogásokat részesítették előnyben. De a tendenciák leggyakrabban az eklektikusság irányába mutattak. A történészek az elemzéseiknek erőt és mélységet kölcsönző gondolatokat fokozatosan az egyes társadalomtudományokból kezdték meríteni anélkül, hogy az emberi viselkedés és a történeti fejlődés egyetlen mindent átfogó szemléletéhez ragaszkodtak volna. A „képzelt megértés” vagy a „történeti képzelőerő” intuitív elgondolása maradt az átfogó tematikai integrálás alapja.⁷

A social-scientific gondolkodásnak a munkásságukban betöltött nagy, egyre növekvő szerepe ellenére sok tradicionális történész aggódott a társadalomtudományok gyártotta általánosítások miatt és fölötébb válogatott, hogy mit is fogadjon el belőlük. G.R. Elton arra figyelmeztetett, miszerint a társadalomkutatók „hangsúlyaira túl gondosan kihelyezett fül ki van téve annak, hogy zavaros eredményeket produkál”, részben mert „a társadalomtudományokban a divatok nyugtalanító sebességgel váltják egymást”. Nemcsak az általánosítások minősége fölötti elégtelen ellenőrzés indította Eltont és a többi tradicionális történészt arra, hogy szembeszálljon a tudományos vonzásának, hanem az a meggyőződés is, hogy a történetírás olyan autonóm diszciplína, melynek szakmai mércéi inkább illeszkednek a történész előtt álló feladatokhoz, mint azok, melyeket máshol alkottak meg. Sok minden az egyes és az általános viszonylagos jelentőségén fordul meg. (...)

Amíg Elton nézetei közel állnak a tradicionális történészek képviselte fő tendenciához, a társadalomtudományokkal szembeni beállítottság széles skálán mozog; a metodológiaiag radikálisabbak, mint Handlin vagy Braudel, maguk is sokat tettek az új márkájú „tudományos” történethez vezető út kikövezéséért.⁸

A tradicionális történészek bármennyire készek a társadalomtudományokhoz fordulni az emberi viselkedés megértése érdekében, többségük visszahőköl azok analitikus módszereitől. A matematikai modellezést és a méréssel való foglalatosságot, e diszciplínák virulens eljárásait széles körök minősítették történelemellenesnek, sterilnek, olyannak ami a történetírás legbenső minőségét — irodalmiasságát, személyes hangját és az individualitás fogalmába sűrített számtalan finom minőség iránti érdeklődését — fenyegeti. A legtöbb tradicionális történész az irodalmiasságot

nemcsak esztétikai kvalitásai miatt becsüli, hanem mint olyant, ami a múltbeli tapasztalatok közvetítésének is lényegi eleme. (...)

A tradicionális történészek vonakodása a statisztikai bizonyítékok kezelésétől, gondolom, részben annak a következménye, hogy a forrásértékelés során a jogi modellre támaszkodnak. Amint Hans Zeisel rámutatott, a bíróságok „megvetették a statisztikai bizonyítékokat”, kivált ha „egy egyedi, speciális eset bizonyítékaiként” tálták őket. A bíróság elutasító magatartása részint abból a félelemből táplálkozik, hogy a minták a képviselt univerzum szegényes visszatükrözései; részint persze abból a meggyőződésből is fakad, hogy a statisztikai bizonyosság a legenda-jellegű tanúságtételek fajtájából való, melyek pontossága vallatással egykönnyen nem ellenőrizhető. Következésképpen a jogi doktrina, jegyzi meg Zeisel, gyakran teszi megengedhetővé a „kiválasztott tanúk vallomástételét, noha ők távolról sem képeznek reprezentatív mintát, ugyanakkor elveti azt a fölmérést, amely pedig reprezentatív mintán nyugszik.”^{8/a} Meglepő az előbbinek a tradicionális történészek nézeteivel fennálló párhuzamossága. A modern statisztikai módszerek iránti bizalmatlanság képezi – mint majd látjuk – az új márkájú „tudományos” történet részéről a tradicionális történeti módszertannal szembeni ellenvetések egyik legfontosabbikát.

Jogosult az ellenvetés, hogy miként lehet olyan különböző történetéseket egyetlen, a „tradicionális történészek” kategóriájába összevonni, mint Elton és Tawneyt vagy Nevinst és Handlint. Nemcsak a megközelítések skálája széles a tradicionális történészek körében, de az árnyalatok is igen finomak. A nagy csoport kisebbekre szabdalása tekintetében egy sor hasznos módszer ajánlható. Bizonyos célokra különbség tehető pl. a politikatörténeteszek régibb típusa (akik maradéktalanul gyanakszanak a társadalomtudományokra) és a „totális” történészek között, az utóbbiak ugyanis sok hasznosíthatót vélnek találni a társadalomtudományok általánosításaiban. Végeredményben nem is oly régen még a „totális” történészek voltak az eretnekek és az új szempontokat megfogalmazó folyóiratok alapítói.

Egy eset még említhető azzal kapcsolatban, hogy a kutatási módszerek hasonlóságai gyakran szembeötlőbbek a tradicionális és a „tudományos” történészek között, mint az egyes csoportokon belül a tagok viszonylatában. A részletek iránti lelkiismeretes figyelmük révén E.A. Wrigley és R.S. Schofield nagyobb közösséget mutatnak F.W. Maitland-el vagy Elton-al, mint azon „tudományos” történészekkel, akik modellek

alkotására specializálták magukat a „stilizált” tények horderejének megvilágítása végett (a gondolatmenet céljaira a részleteket tények gyanánt fogadva el, bár azok empirikus fedezete alig biztosított). Wrigley és Schofield a demográfiai kérdésekre vonatkozó kvantitatív adatokkal dolgoznak elsősorban, Maitland és Elton munkáinak előterében viszont a jogi és politikai dokumentumok, ill. kérdések állnak. A tárgyakat és forrásait kategóriáit illető nagy különbségek ellenére a vizsgált konkrét problémák a tudósok mindegyike számára kimagasló jelentőségűvé avatta a részletek tanulmányozását. Bár hozzá kell tenni, hogy a részletek relevanciáját bizonyító módszerek, sőt magának a „releváns részletnek” a fogalma is messzemenően más a történeti demográfiában, mint a tradicionális jog- vagy politikatörténetben. (...)

A „tudományos” történetírás új márkája

Itt az ideje a másodszerreplő bemutatásának. A „tudományos” történetírás új márkája, melyet én „kliometriának” nevezek majd, az 1950-es években lépett a történetírás arénájába. Noha a kliometrikusokról nemegyszer mint „iskoláról” emlékeznek meg, a kifejezés némileg félrevezető, hiszen a kliometria nagyon sokféle témát, szempontot és módszert takar. A kliometrikusok közös vonása, hogy a történelem tanulmányozása során a társadalomtudományok viselkedési modelljeit és kvantitatív módszereit adaptálják. A kliometrikus megközelítést szisztematikusan elsőként a gazdaságtörténetben fejlesztették ki, de a fertőzés mintájára gyorsan elterjedt a legkülönbözőbb területeken, mint a népesedés-, a család-, a város-, a parlament-, a választás- és az etnikus történetben.

A kliometrikusok a történelmet az emberi viselkedés explicit modelljei alapján szándékoznak tanulmányozni. Úgy vélik, a történészek nem választhatnak aközött, hogyan használjanak vagy sem viselkedési modelleket. Hiszen a történelmi magatartás értelmezésére irányuló minden törekvés – a történelem elemi tényeinek az egymásra vonatkoztatása – neveztesse bár *Ideengeschichte*-nek vagy „történeti képzeletnek”, netán „viselkedési modellezésnek”, magában rejtje a modell valamilyen fajtáját. A választás igazában ott van, hogy e modellek vajon implicit, homályosak, tökéletlenek és belsőleg ellentmondásosak legyenek-e, miként a tradicionális történeti kutatásokban a kliometrikusok szerint oly sűrűn lenni szokott; vagy váljanak explicitté az összes lényegi előfeltevés világos meg-

fogalmazásával és akként formulázva, hogy a szigorú empirikus igazolásnak alávetethetők legyenek. A megközelítésmód a kliometrikusokat gyakorta késztetni arra, hogy a történelmi magatartást matematikai egyenletekkel jelenítsék meg, majd olyan rendszerint mennyiségi bizonyítékok után kutassanak, amelyek ezen egyenletek alkalmazhatóságát képesek igazolni vagy megkérdőjelezni. Azt a magatartást, mellyel a kliometrikusok ez ideig foglalkoztak, általában egyetlen egyenlettel, vagy egyszerű, aránylag kevés változós szimultán-egyenlet modellekkel ábrázolták. Formájukat tekintve ezek többnyire lineárisak, de legalábbis lineáris vagy egyéb kevés lépésből álló approximációkat ölelnek föl.

Az ilyen matematika látszólag túl egyszerű ahhoz, hogy hasznat hajthatna a komplex emberi viselkedés jellemzése során. Mindamellett a tényleges gyakorlat megmutatta, hogy ez az egyszerű matematika is gyakran hatásos eszköz a múlt megismerésének előbbre vitelében. Először, a feltételezett viselkedési viszonylatokat explicitté téve, e modellek alapot teremtenek annak megfontolt kiértékelésére, hogy melyek az adekvát lineáris vagy kevés lépéses approximációk és melyek az ekkor inadekvátak. A tradicionális történészek narrációi a változók közötti viszonylatokkal foglalkozva nagyon gyakran implicite az összes funkció közül a legegyszerűbbet – a változók közötti szigorú arányosság elvét – tételezik. Bizonyítást nyert, hogy amikor egy sokkal valóságosabb funkcionális viszony bevezetésével ezt a szigorú kötöttséget megbontják, bizonyos történeti események magyarázata erősen átalakul. A kliometrikusok munkásságának java része arra irányul, hogy kihámozzák és formalizálják a tradicionális történeti elbeszélések implicit modelljeit, elbírálják empirikus értéküket.

Másodsorban, a történelmi magatartás matematikai jellemzése segít azonosítani a történeti elbeszélések kritikus paramétereit. Az adatok tökéletlensége miatt a történészek gyakorta igen eltérően vélekednek elemzéseik implicit vagy explicit paramétereinek az értékéről. E gondolatmenetek matematikai formába történő lefordítása teszi lehetővé az „érzékenységi elemzésbe” bocsátkozást – tehát az adott argumentációból folyó következtetések érzékenységeinek vizsgálatát a konkrét paraméterek alternatív becserétekei esetén. Ez az eljárás sok hiábavaló vitát előzhet meg, kimutatván, hogy adott pontokra vonatkozó pontos információ hiánya időnként jelentőség nélküli. Mivel egy, az elemzésben logikailag szükséges mérés gyakran olyan, hogy bármilyen valószínű számot – a valóságostól nagyon eltérőt is – megenged, hozzájárul az elemzés alapját adó logikai rendszer zárttá tételéhez. Albert Fishlow pl. ezt az eszközt

vette igénybe az USA polgárháború előtti interregionális kereskedelmi szabályszerűségeinek a rekonstruálásához, amikor is megbecsülte az újra-exportált déli importhányadot, bebizonyítva, hogy becslésének semmilyen valószínű torzítása sem módosíthatja a kapott eredményt néhány százaléknál többel.⁹ Noha az ilyen technikák nem szüntetik meg minden hibát, nem tüntetnek el minden fölösleges vitát, a hiba és a vita is csökken a hiba azonosítását, a kérdések megoldását elősegítő ismérvek rendelkezésre bocsátásával.

A kliometrikusok a legtöbb időt nem az elemzésre, hanem a leírásra szánják. Ebben a tekintetben a kliometrikusok Ranke figyelmeztetéséhez tartják magukat, hogy ti. a történészek szenteljék magukat annak a feladatnak, hogy meghatározzák, mi is történt valójában. Ranke 19. és 20. századi követőjéhez hasonlóan, akik átkutatták a közlevéltárakat a diplomáciai és minisztériumi dokumentumok után, hogy feltárják a kormányzati politikában történeteket, a kliometrikusok újfent átkutatják a levéltárakat ezúttal olyan kvantitatív forrásokat keresve, amelyek a társadalmi magatartás történéseivel kapcsolatosak.

Most érkeztünk el a tradicionális és a kliometrikus történet különbözőségeinek a legnehezebbikéhez. Sok tradicionális történész túlzottan is a különös egyénekre, egyedi intézményekre, konkrét eszmékre és a nem ismétlődő történésekre igyekszik koncentrálni; azok viszont, akik megpróbálkoztak a közösségi jelenségek értelmezésével is, az explicit viselkedési modelleket általában csak korlátozottan használták, s rendszerint főként irodalmi forrásokra hagyatkoztak. A kliometrikusok igyekeznek kifejezetten az egyének közösségeire, az intézményi kategóriákra és az ismétlődő eseményekre koncentrálni; magyarázataik gyakorta foglalnak magukba viselkedési modelleket és bátran használják a kvantitatív forrásokat. Egy tradicionális történész pl. természetes módon azt igyekszik megértetni, hogy miért halt meg John Keats akkor és ott, ill. az adott körülmények közt, ahogy az megtörtént. De egy social-scientific történész számára nem annyira az angolok sorait ritkító halál lefolyása, Keats halálának a konkrét körülményei érdekesek, mint azok a viszonyok, melyekből kiviláglik: miért volt a tuberkulózis okozta halálozás olyan gyakori a 19. század első felében. Természetesen az iménti megközelítések nem rekesztik ki kölcsönösen egymást, semmilyen értelemben sem antagonisztikusak, jóllehet a két megközelítés hívei sűrűn tesznek úgy, mintha ez volna a helyzet.

Néhány kutató a kvantifikációt úgy kezeli, mint azt a jegyet, amely a

kliometrikusok egyedüli megkülönböztető vonása. Kvantifikációval sürűbben találkozni a kliometrikusok műveiben, mint a viselkedés explicit modellezésével, bár az efféle munkáknak nem ez az általános jellemzője. A „kliometrikus” kifejezés azokat a kutatókat illeti meg, akik ritkán használnak ugyan számokat vagy matematikai jelölési módokat, vizsgálódásukat viszont explicit társadalomtudományi modellekre alapozzák. A már említett okokból, róluk később részletesebben is lesz még szó, nem egyetlen vonás különbözteti meg a tradicionális és a „tudományos” történészeket, bár a történetírás autonómiájával kapcsolatos kutatói beállítottság e téren minden *differentia specifica*-nál inkább nyom a latban. A „tudományos” történészek a történelmet általánosságban alkalmazott társadalomtudományként fogják föl és azt állítják, hogy e területek statisztikai és analitikus módszerei egyformán relevánsak a múlt és a jelen tanulmányozásában. A tradicionális történészek gyakran és élénken vitatják e megállapítást. Handlin, J.H. Hexter és Elton többek között azt állítják, hogy a történetírás a tudás külön ága, melyet (bár merít a társadalom- és természettudományokból, az irodalomból és egyéb humanióriákból, valamint a jogtudományból) a többi diszciplínától elütő gondolkodás hat át.¹⁰

Számos kutató vélekedik úgy, hogy a kliometriát a történelem magyarázatához felhasznált társadalomtudományi elméletek fémjelzik. Már jóval azelőtt, hogy a kliometrikusok megjelentek, sok tradicionális történész (főleg a „totális történet” mozgalmának a tagjai) bizonyítékai lehetővé tették a társadalomtudományokhoz fordult általánosításokért. Amikor Elton megbíráltta egyes kollegáit, mert azok idegen elméleteket erőszakolnak a történelemre, fő célpontja nem is a kliometrikusok voltak, hanem azok a tradicionalista történészek, mint Stone és Braudel, akik szintetizáló elveik és magyarázó sémáik érdekében folyamodtak ismételtelen a szociológiai, antropológiai és gazdasági elméletekhez. A kliometrikusok az ilyen social-scientific tradicionalistáktól nem a társadalomtudományi elméletek átvételében tanúsított nagyobb hajlamban, hanem azok alkalmazásának a módjában térnek el. A social-scientific tradicionalisták az elméletet – mutat rá Elton – általában „analogikus gondolatmenet formájában” hasznosítják. Pl. „a 19. századi bantukat és polinéziaiakat” „a prekolumbián Amerika és a germán erdei törzsek” értelmezésére szokás felhasználni; az efféle összevetések, Elton szerint, annyira messze vezetnek, hogy értékük, „sőt új kérdések és meglátások sugalmazását lehetővé képezzék is” bizony „fölkötőbb problematikusak”.¹¹ A társadalomtudományi elméleteket ezen az informális úton bekapcsoló történészek

nagyon ritkán ellenőrzik az elméleteknek a konkrét történeti szituációra alkalmazhatóságát. Sokan állítják, hogy az elméletek formális tesztelésének nincs helye a történetírásban és tagadják, hogy alapkérdések a kliometrikusok műveiben oly sűrűn előforduló kvantitatív tesztekkel megválaszolhatók lennének. A kliometrikusokat a társadalomtudományi elméleteknek az a formulázása különbözteti meg a tradicionális történetiséktől, amely a speciális történelmi körülményekre alkalmazhatóságuk szigorú ellenőrzésével és a tesztek végrehajtásával párosul.

A forrás hitelességének megállapítására szolgáló eljárások szintén segítenek a két csoportot megkülönböztetni. A tradicionális történészek részéről evégett kifejlesztett módszerek inkább a különös eseményekkel, a bennük szereplő sajátos egyéniségekkel és nem az egyének csoportjait átfogó ismétlődő eseményekkel hozhatók összefüggésbe. De mi hasznát veheti a történész a megtalálандó két megerősítő vélemény ismervének, ha a szőnyegen heverő kérdés az, hogy vajon hanyatlott-e az angol munkáosztály életszínvonala az ipari forradalom idején? Erről tucatnyi eltérő nézet született és még a teljesen forrás nélküli történésznek sem esik nehezére két vagy akár több olyan tanút találni, aki a kérdésről azonosan vélekedik. De az ilyen korlátozott mértékű véleményazonosság az ellenkező álláspontra is beszerezhető.¹²

Valóban, magának az életszínvonal hanyatlásnak a fogalma is egészen mást jelent az egyén, mint a csoport esetében. Még a legsúlyosabb válságok idején is, amikor a legtöbb ember gazdasági körülményei romlanak, találni egyéneket, akik létviszonyai javulnak. Azok a módszerek, amelyek alkalmasak George Washington jövedelme forradalmat követő csökkenésének a meghatározására, nem megfelelők annak eldöntésére, hogy csökkent vagy sem az amerikai rabszolgatartók osztályának jövedelme.

Az egyéni viselkedés elemzésében bevált technikák egyszerű transzponálása jobbra eltorzítja, ahelyett hogy megvilágítaná a kollektív viselkedést. Az az egyén, aki politikailag annyira ellentmondásos, hogy egyidejűleg vallja a forradalmi párt politikáját és legádázabb ellenfelei meggyőződését, mint pszichotikus könyvelendő el. Mégis az ilyen ellentmondásos viselkedés normálisnak hat nemzetek, egyházak, osztályok és egyéb alapvető társadalmi, politikai vagy gazdasági formák esetében. Bármik legyenek azok a tulajdonságok, melyek az egyéneket csoportjegyekkel látják el, nem találni helyzetükben, attitűdjeikben és reakcióikban olyan egyöntetűséget, melynek alapján azonos személyiségekként kezelhetnénk

őket. A nagyszámú egyént megmozgató parlamenti küzdelmek elemzése így az abszolutista uralkodó, egy demokratikus kormány miniszterelnöke vagy egy parlament egynéhány vezetője viselkedésének az értelmezésétől gyakorta igen eltérő problémákat vet föl.

E kérdésnek mind a tradicionális, mind a „tudományos” történészek a tudatában vannak és keresik a kollektív viselkedés vizsgálatával összefüggő problémák sajátos megoldását. A parlamentekkel foglalkozva a tradicionális történészek a parlamenti küzdelmek középpontjában álló személyek véleményeire szeretnek hagyatkozni, akik abban a helyzetben vannak, hogy tudják mi ment végbe, vagy akik ha csak megfigyelőként is kifinomult érzéssel ragadják meg a helyzet valószínű lényegét. A tudományos történészek a névsorokra, a törvényhozók és választóik kvantifikálható vonásaira igyekeznek koncentrálni. Olyan statisztikai módszereket keresnek, amelyek nyomán képesek e forrásokból a parlamenti és pártfrakciók létre, a különféle pozíciókhoz ragaszkodás intenzív voltára, a koalíciókat erősítő (vagy felbomlással fenyegető) háttérbeli tényezőkre, valamint bizonyos törvényhozók szellemi alkatára, a törvényhozók kategóriáira utaló információkhoz jutni.

A kliometrikus megközelítés abban az esetben is felkelti az érdeklődést, ha pusztán csak megerősíti a tradicionális történeti módszerekkel feltártakat. A kliometrikus megközelítés gyakorlatilag alkalmazása minden területén amellet, hogy a régibb kutatási eredményektől merőben eltérő alapvető megállapításokhoz vezetett, egyúttal ráirányította a figyelmet korábban nem észrevett jelentős folyamatokra is. (...)

(Példa erre a Cambridge Group 1960-as évek közepén megindított család és háztartásszerkezeti kutatássorozata. P. Laslett és kollegái kimutatták a nukleáris családforma többévszázados dominanciáját, bizonyították a földrajzi mobilitás ipari forradalmat megelőző nagy intenzitását stb. De említhető az Egyesült Államok rabszolgagazdaságáról Conrad és Meyer 1958-ban közzétett nevezetes tanulmánya által kirobbantott – máig tartó – heves vita. Az e kérdésben kibontakozott kvantitatív kutatás többl oldalról bizonyította a rabszolgaüzem magas gazdasági hatékonyságát és a szabad munkaerőn nyugvó gazdaságformával szembeni versenyképességét.)

A bevett magyarázatok megkérdőjelezése és az új eredmények magukkal ragadták a történeti, egyúttal társadalomtudományos képzésben is részesült fiatal kutatók képzeletét. A kliometrikus megközelítés a gaz-

daságtörténetben fejlődött ki a leggyorsabban és legalábbis az Egyesült Államokban itt vált a kutatás meghatározó formájává több mint egy évtizeden át. Az Egyesült Államok vezető gazdaságtörténeti folyóirataiban közölt írások többsége ma már teljesen matematizált, s kliometrikusoké a vezető szerep a Gazdaságtörténeti Társaságban is. Az átalakulás gyorsasága részben a megelőző, hagyományosabb gazdaságtörténészek részéről az új kutatási módnak szóló biztatásnak köszönhető, akik általában üdvözltek és serkentették fiatalabb kollegáik kísérletezéseit. A gazdasági modellek nagy tárháza, melyből a kliometrikusok meríthetnek és azok könnyed alkalmazhatósága a gazdaságtörténet problémáira úgyszintén hozzájárult az iram gyorsaságához.

A politika-, az eszme- és a társadalomtörténet kliometrikus művelői több nehézséggel találják szemben magukat. Megoldásra váró kérdéseik is eredendően bonyolultabbak a gazdaságtörténetben adódóaknál és a társadalomtudományi modellek kiaknázandó tárháza szintén szűkösebb. Ugyanakkor saját területükön a tradicionális történészek is nagyobb ellenállást fejtettek ki törekvéseikkel szemben, az Egyesült Államok vezető történészfolyóiratainak a szerkesztői pl. alig érdeklődtek írásaik riánt. Ennek volt a következménye, hogy számos olyan új folyóirat létesült, s indult virágzásnak, amely ezt a kutatási módot dédelgeti, mint pl. a *Historical Methods*, a *Journal of Social History*, a *Journal of Interdisciplinary History*, és a *Journal of Family History*. A hagyományos folyóiratok lapjai mostanában nyílnak meg kissé jobban a kvantitatív tanulmányok előtt és az Egyesült Államok legfontosabb történeti intézeteinek többsége ma fakultásain már helyet ad egy-két olyan kutatónak is, aki az új kutatási mód híve.

Sok kliometrikus számára a betagozódás folyamata túl lassúnak tűnik.¹³ Egy J. Morgan Kousser által nemrégiben elvégzett, az USA 83 történeti intézetére kiterjedő felvétel megmutatta, hogy 64%-uk indít a graduate hallgatók részére kollégiumot a statisztikai módszerekről, amelyek színvonala azonban szinte mindenkor igen elemi. Az intézetek csupán 10%-a szervez kollégiumot a social-scientific elméletek tárgyából. Ez arra lenne hivatva, hogy akárcsak elemi szinten is elsajátíttassa a hallgatókkal a viselkedési történettudományos alkalmazásának művészetét. Amíg az efféle kollégiumok, mint Kousser is rámutat, legyőzhetik a történészetet ma üldöző „matematikai szorongást”, ugyanakkor nem készíthetik fel a hallgatókat a kliometrikus módon megoldott komoly kutatásra.

Nemegy kliometrikus átfogó módosításokat látna szívesen mind a

graduate, mind az undergraduate történeti tanmenetekben. De kevés kivételtől eltekintve (pl. Pittsburgh, a California Institute of Technology és a Carnegie Mellon) az átfogó változtatásokat a tradicionális történészek megíúsítják. Közülük számosan úgy vélekednek, hogy a társadalomtudományokkal való felszínes megismerkedésen túl többre nincs szükség, hiszen az akár még káros is lehet. Amint újabban Lawrence Stone fogalmazott, a történészeknek a társadalomtudományokhoz csupán „egy speciális gondolat vagy egy darabka információ keresése” végett kell folyamodnia, de a társadalomtudományi módszerek alaposabb elsajátítása „lehetetlenné teszi”, hogy a történész graduate hallgatók „megszerezzék azt a széles történeti tudást és belátást, a források kezelésének azt a jártasságát, amely ez ideig a történész szakma döntő előfeltételének számított.”²⁰

Az intézeti tanmenet reformálásának lassúságával elégedetlenkedő amerikai kliometrikusok megpróbálkoztak a hagyományos csatornák kikerülésével. Intenzív nyári képzési programokat szerveznek és ide irányítják át diákjaikat. Ezek egyike a Michigan-i egyetemen működik már 14 év óta, egy másik Chicago-ban a Newberry Library-ben található és 11 nyár van már mögötte. A kliometria fellendítésére irányuló erőfeszítések tetőpontja az volt, amikor 1975-ben létrejött a Social Science History Association (SSHA), melynek ma már kb. 700 tagja van és amely évi konferenciáin több száz kutatót gyűjt egybe. Az SSHA, melynek van saját folyóirata is (*Social Science History*) arra törekszik, hogy tevékenységét a hasonló beállítottságú külföldi kutatók munkájával is összehangolja.

A történeti kutatás két létező módja

(A történetírás ma uralkodó két kutatási módja – paradigmája – jól jellemezhető az eltérő tárgykörrel, a különböző fogalmi eszköztárral és metodológiával. A következőkben ezeket egyenként veszi a szerző számba. Rámutat ugyanakkor, hogy az egyes pontok kapcsán regisztrált elkülönülések „statisztikusan” értendők, tendenciákat jelölnek csupán, amelyek nem zárják ki a más tekintetben jelentkező különbözőséget. Nincs szó teljes homogenitásról.)

A tárgy

Talán ez a különbözés legalapvetőbb pontja. A „tudományos” történészek előszeretettel fordítják figyelmüket az emberek kollektíváira és az ismétlődő eseményekre, ugyanakkor a tradicionális történészek a konkrét egyénekre és eseményekre hajlamosabbak koncentrálni. Nem kívánom sugalmazni sem azt, hogy a „tudományos” történészek elhanyagolják a konkrét eseményeket, vagy hogy a tradicionális történészek nem kutatják a társadalmi és politikai mozgásokat. De amikor a „tudományos” történészek az árutőzsde 1929-es összeomlását vagy a brit parlamentnek azt a döntését vizsgálják, mellyel gyarmatain véget vet a rabszolgaságnak, netán XVI. Lajos bukását kutatják, abból az előfeltevésből indulnak ki, hogy ezek az egyedi események olyan funkcionális viszonyok szabályozta folyamatok eredményei, melyek egyszerre szisztematikusak és sztochasztikusak. Az egyedi eseményekhez közelítésük mikéntje teljesen egybevág azzal, amit manapság az Országos Közlekedésbiztonsági Tanács alkalmaz, amikor egy másik konkrét esemény kapcsán, a DC-10 repülőgépnek a chicagói O'Hare repülőtéren bekövetkezett katasztrófája ügyében kezdeményez vizsgálatot. Az ügynökség igyekszik megadni az aerodinamika törvényei, az anyagok tulajdonságai stb. ismeretében és az eseménnyel összefüggésbe hozható tények lehetőleg pontos felmérése nyomán a katasztrófa legvalószínűbb magyarázatát.¹⁴ A tradicionális történészek persze szintén érdeklődnek az általános erők iránt és tudják, hogy azok hatással vannak az emberi magatartásra. De nem fogadják el pl. Louis Napoleon-nak a Poroszország elleni háború megindítására vonatkozó döntése magyarázatául azt a formulát, hogy: „ilyen és ilyen körülmények között az uralkodók valószínűleg háborút indítanak.” Mégha ez a fajta általános megállapítás helyesen rögzítené is, hogy tízből hét uralkodó azonos körülmények mellett háborúzik, nem magyarázza meg, hogy Louis Napoleon miért kezdett háborúzni. Miközben a tradicionális történész a francia–porosz háborút előkészítő mélyben ható erőkkel foglalkozik, arra kíváncsi, hogy Louis Napoleon miért a héjákra és nem a galambokra hallgatott és vajon az intrikák kerítették-e hatalmukba vagy a súlyos érvek győzték meg. És arra is kíváncsi, hogy milyen befolyása volt Napoleon erős akarátú feleségének, valamint vajon a közsvényének és egyéb betegségeinek volt-e köze belenyugvó magatartásához.

Ugyanezt másként fogalmazva azt mondhatnánk, a tradicionális történészek gyakran olyan problémákat tartanak szem előtt, melyekben a

sztochasztikus viszonyok hatása a túlnyomó, ugyanakkor a „tudományos” történészek rendszerint azokat a kérdéseket veszik elő, melyekben a szisztematikus viszonyok a dominánsak. Ami az egyikük számára pusztán a háttér, másikuknál az kerül az érdeklődés fókuszába. Néhány kutató hajlik annak vitatására, hogy vajon a szisztematikus vagy a sztochasztikus elemeknek kellene-e a történeti kutatás fókuszában állnia. A válasz bizonynyal esetenként lesz más és más attól függően, hogy a korábbi kutatók mely aspektust tárták fel a legteljesebben.

Az orientációnak ez az eltérése segít megértetni azt a türelmetlenséget, melyet a kliometrikus és a tradicionális történészek tanúsítanak egymás kutatási javallatai iránt. Kevés olyan tradicionális történész akad, aki tagadná néhány demográfiai adat hasznát, ellenben unalommal tölti el őket a kliometrikusoknak a termékenység és a halálozás időszaki szabályszerűségeibe temetkezése és a két idősor változásainak datálása fölötti végeérthetetlen vita. Kétségeik vannak a tekintetben, hogy a háztartásszerkezet adatainak nemzetközi összehasonlításaiból vagy a föld-munkaerő arány módosulásainak a feudalizmus felemelkedésére és hanyatlására vonatkoztatásából, netán a kollektív erőszak nyomomkövetéséből vagy a parlamenti névjegyzékek elemzéséből sok hasznos információ adódhat. A kliometria kutatási javallatainak legelején szereplő témák, mint a frontier-nak az USA-beli technológia jellegére kifejtett hatása körüli évtizedes vita, a tradicionális történészeknek még a tudatáig sem jutnak el. Arra sincs sok bizonyíték, hogy az olyan, a tradicionális történészeket ma leginkább foglalkoztató kérdések, mint a preindusztriális *mentalitás*, az abolicionista ideológia vagy a vallásos gondolkodás fejlődése túl sok kliometrikus érdeklődését fölkeltene.

Természetesen vannak olyan problémák, amelyek egyaránt foglalkoztatják a tradicionális és a „tudományos” történészeket és amelyekben mind a két csoport nagyobb figyelmet szentel a mélyben ható társadalmi, gazdasági és politikai erőknek, mint a véletlenszerű tényezőknek vagy a konkrét személyeknek. Ez történt pl. amikor a történészek e két típusa az Új Dél eredetéről, a szerelem és a család Nagy-Britannia-i változó természetéről vagy a feudalizmus hanyatlásáról igyekezett számot adni. Ezekben az esetekben a listánkon szereplő többi szempont, kivált a preferált forrástípus és a bizonyítás mércéje voltak azok, amelyek a két kutatási mód különbözőségét mutatták.

A forrás preferált típusai

Mind a tradicionális, mind a „tudományos” történészeknek a fennmaradt, a sors kegyéből átörökölt és rendszerint dokumentáris jellegű bizonyítékokkal kell dolgoznia; ugyanakkor el is térnek egymástól abban, hogy mely forrástípusok elégítik ki őket a leginkább. A tradicionális történészek igencsak előnyben részesítik az irodalmi (nem kvantitatív) forrást, a „tudományos” történészek viszont különösen vonzódnak a kvantitatívak iránt. Annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy mennyire voltak szorosak a rabszolgacsáládok tagjait összekötő érzelmi szálak, a tradicionális történész tanúként Harriet Beecher Stowe-t idézné meg, akinek a Tamás bátya kunyhója című regénye a rabszolgacsáládokat átható melegségről és érzelemgazdagságról szól. Egy másik tradicionális történész az előbbivel azonosan kvalifikált tanúként állíthatná vele szembe mondjuk Fanny Kemble-t, aki azt bizonygatja, hogy a rabszolgarendszer hatását tekintve annyira kegyetlen és romboló volt, hogy a rabszolgacsáládokat is megfosztotta minden „gyöngédségüktől” és „lelki finomságuktól”.¹⁵

Az ilyen ellentmondó tanúságtételek esetében (ami nagy csoportok vonatkozásában normálisnak hat) a kliometrikusok a tényleges viselkedésre utaló információkat fölébe helyezik a róla alkotott véleményeknek és olyan adatokat keresnek, amelyek a rabszolgarendszerrel kapcsolatos változatos családi reakciók teljességére utalnak. Ilyen információkra van szükség, hogy megtudjuk: mely tanúk írták le a tipikus viselkedést és melyek a kivételest. A kliometrikusok így azután a rabszolgháztartások tartósságának megoszlásáról, a felbomlott, majd a lehetőségek szabaddá válásával újraegyesített rabszolgacsáládok százalékos megoszlásáról és a rabszolgákat fölnevelő háztartások karakterjegyeinek a szóródásáról (amint az a volt rabszolgák elbeszélésének ezreiből kiolvasható) gyűjtik az információt. A tradicionális történész a minták reprezentativitása körüli kétségei miatt eleve lejjebb szállítja e források értékét; kételkednék az idős rabszolgák emlékezetének megbízhatóságában és feltételeznék, hogy a válaszokat az interjúvoló faji hovatartozása befolyásolta. A „tudományos” történész viszont megpróbálna olyan eszközöket alkotni, melyekkel a lehetséges torzítások súlya megbecsülhető.

(A tradicionális történészek azon gyakran hangoztatott vádja, hogy a kvantifikáció már azért is elhibázott vizsgálódási technika, mert a források maguk is hemzsegnek a hibáktól, gondos kritikát kíván. Tény ugyan-

is, hogy a valóban előforduló hibák és torzítások a forrást nem általában, hanem csak bizonyos célokra teszik alkalmatlanná. Továbbá, adott a lehetőség annak kimutatására, hogy a véletlenszerű hibaforrások milyen mértékű torzítással járnak. Végül a forrás szisztematikusan torzítása esetén is lehetőség nyílik – a megfelelő matematikai-statisztikai eljárások alkalmazásával – bizonyos becslött értékek kimutatására.)

Minden hiba közül a legrosszabb, ha azt gondoljuk, hogy akár az irodalmi, akár a kvantitatív forrás önmagában is elég, amikor pedig nem elégséges. Egy ilyen önellátás nem valósítható meg, midőn a vizsgálat tárgya a széles társadalmi mozgás. Moses Finley-nek bizonynyal igaza van, kijelentvén, hogy „minden a házassági életkorról, a családnagyságról, a törvénytelen születések rátájáról szóló lehetséges statisztikából nem áll össze a család története.” Hogy a történetírásnak a családi élet minőségére vonatkozó kérdések egész sorával kell teljes értékűen foglalkoznia, miként azt Stone is tette; a férjek, a feleségek és az egyéb rokonok váltakozó szerepeivel, egymás közötti kapcsolataival és módosuló beállítottságaival; a családi attitűdöknek és szerepeknek elsőként a családok kultúrájára, tagjaik életútjára és végül a társadalomra, a gazdaságra, az államra kifejtett hatásával. Az is igaz viszont, hogy – mint Finley más alkalommal már hangsúlyozta – e kérdéseknek még a legárnyaltabb és képzeletgazdagabb tárgyalása is összeomlik, ha nem épül a mi a tipikus és mi a kivételes szilárd bizonyosságára. Stone felfogása az általa tárgyalt problémák egész sorával kapcsolatban (miként egyebek közt Keith Thomas, Christopher Hill és Alan Macfarlane kiemelte) időnként és ismétlődően a tipikust és az atipikust illető előfeltevésekre ment vissza, úm. a háztartásszerkezet feltételezett trendjére, a demográfiai és társadalmi változókra, a közöttük tételezett kölcsönkapcsolatokra, továbbá olyan titokzatos dolgokra, mint a szenvedély, a kötődés, a kötelesség és az érzelmi alkat. Tagadható-e, hogy a család megfelelő történetének egyszerre kell rendelkeznie kvalitatív és kvantitatív aspektusokkal és hogy bármelyikük mellőzése tévútra viszi a történetírást?¹⁶

A bizonyítás és a verifikáció mércéi

A tradicionális történész a maga alátámasztásához és ellenfele megcáfolásához a jogi modellt veszi mintául.¹⁷ Erkölsileg megbízható, jó képességű tanúk bevetésére törekszik és azt igyekszik bizonyítani, hogy

helyzetükből következően ismerték a történéseket. Kétségbevonja az ellenfele idézte tanúk jellembeli megbízhatóságát, tárgyilagosságukat és hogy ismerhették a történéseket. Hasonló mércék alkalmaztatnak a dokumentáris bizonyságok esetében is. Az adott magyarázatot alátámasztó dokumentumokat megvizsgálják abból a célból, hogy eldöntsék hitelességüket, értékeljék a bennük foglalt megállapítások, az általuk közvetített (akár kvalitatív, akár kvantitatív) információk megbízhatóságát, megállapítsák származásukat (proveniencia) és meghatározzák belső konzisztenciájukat, s a többi forrással meglévő összhangjukat. A történész igyekszik bizonyítani, hogy az ő dokumentációja teljesebb és megbízhatóbb, mint opponálójáé. Ennek során nem egyetlen dokumentumot állít szembe egy másikkal, hanem rendszerint kritikailag újravizsgálja azokat és opponense belőlük formált magyarázatait. Az ügyészi faggatáshoz roppant hasonló módon a történész megkérdőjelezheti a felhasznált dokumentumok állítólagos eredetiségét, datálásuk és rendszerbe rakásuk módjának az érvényességét, a dokumentumok szerzőinek abbeli képességét, hogy elsőkézből szerzett információkról tudósítsanak vagy hogy pontosan be tudnak számolni a látottakról, a hallottakról és cselekedeteikről. Még ha a dokumentumok adott körének az őszinteségéhez, megbízhatóságához, eredetiségéhez, rendszerezéséhez és értelmezéséhez kétség nem is férhet, az újólagos vizsgálat kimutathatja a belőlük levont következtetések alaptalanságát, érvényük valószínűtlenségét. (...)

A kliometrikusoknak a maguk kijelentéseit igazoló, ellenfeleikét elvető bizonyítási eljárása az empirikus-tudományos modellben gyökerezik. A stratégia az, hogy explicitté tegyék azokat az implicit empirikus előfeltevéseket, amelyekben sok történeti gondolatmenet nyugszik, s majd csak ezt követően kutassák föl azon többnyire kvantitatív forrásokat, amelyek alkalmasak e feltevések megerősítésére vagy épp elvetésére. A rabszolgaság jövedelmezősége tekintetében pl. Conrad és Meyer azt állították, hogy az ültetvényes naplók és hasonlók bizonyágtétele ellentmondásos és nem megfelelő. A kérdés megoldásához a gyapot árára és terméseredményeire vonatkozó adatok reprezentatív mintáinak, a földmennyiségekre, a földárakra, a felszerelésre és a termeléshez megkívánt egyéb tőkékre, a rabszolga eltartási költségeire és halálozási arányukra vonatkozó adatok összegyűjtésével fogtak hozzá. A megtérülési rátát illető számításukról folyó régi vita olyan kérdések körül forog, hogy reprezentatívak-e a minták, teljesek-e az ár- és outputadatok, megfelelők-e a halálozási jegyzékek, valamint hogy a számítások mennyire érzékenyek a

megtérülési ráta egyenlet útján történő kiszámítása alternatív módszereire.

A forrástípusok különbözősége, melyek a bizonyítás alapjai, hatással van a verifikáció folyamatára is. Amikor a bizonyíték megfigyelők beszámolóiban (levelek, naplók, jegyzőkönyvek, újságtörténetek, könyvek stb. formájában) adott vagy törvények, rendeletek, jogi eljárások és hasonló bürokratikus iratok magyarázatán alapul, a jegyzet a dokumentálás döntő eleme. Ami a kétkedő olvasót az anyagok lelőhelyéhez utasítja és rábízta, hogy véleményt formáljon azok fontosságáról, megbízhatóságáról, ill. a kutató magyarázatának értékéről.

A kliometrikus kutatásban, ahol a bizonyítás alapjául nagy tömegű adat szolgál, a jegyzet szerepe erősen lecsökken, bár továbbra is felhasználják avégett, hogy informálják az olvasót a hasznosított anyagok fajtáiról, de egyéb mellékes célokra is. A döntő információt rendszerint táblázatok, grafikonok vagy egyenletek hordozzák és lehetetlen a jegyzetekben visszaadni a megfigyelések ezreit és tízezreit, melyekből megszerkesztették őket. Még az adatelemzés során követett eljárásokról sem lehet részletesen beszámolni egyetlen tanulmányban, mivel azok nemegyszer műveletek százait vagy ezreit tartalmazzák. Következésképp a kliometrikusoknál az adatoknak a többi kutató rendelkezésére bocsátása végett az a szokás alakult ki, hogy kérésre reprodukálják a gépszalagot vagy letétbe helyezik a Michigan-i egyetem mellett működő Inter-University Consortium for Political and Social Research-nél, amely nemzetközi kölcsönkönyvtárat tart fenn a gépszalagok részére. A szalagon rögzített adatok elemzéséhez használt eljárásokról gyakorta külön technikai tanulmányok adnak számot (melyeket néha jóval az alapmunka megjelenése előtt már közléstesznek); más esetekben sokszorosított tanulmányokban, kódutasításokban vagy munkalapokban írják le őket, amelyek kérésre a kutatótól szerezhetők be.

Ezek az eljárások a kliometrikusoknak nem okoznak túl nagy nehézséget, hiszen már hozzászoktak a gépszalagok kikérdezéséhez, a formalizált megfogalmazásokhoz, a kódutasításokhoz és munkalapokhoz, amikor egy kollégájuk elemzését szeretnék újraismételni – néha azzal a szándékkal, hogy építsenek rá, néha azért, hogy megcáfolják. De a tradicionális történetészeket gyakorta elrémíszti az a munka, amely a kliometrikus kutatásban a verifikációhoz elengedhetetlen.

(Ezzel kapcsolatban idézi Lawrence Stone megállapítását, amely a Tilly-k

ismert kllimometrikus könyve, a *The Rebellious Century, 1830–1930* kapcsán rámutat a kvantitatív elemzés dokumentálásának és az eljárások ellenőrizhetőségének a mai hiányosságára, sőt a gyakorlati lehetetlenségére).

A vita szerepe

Amíg a tradicionális történetírásnak meg van a maga része a vitákban, az eszmecsere normálisan nem bizonyítja egy tanulmány sikerét. A siker azon fordul meg, hogy a munkát milyen széles körben, mennyire kedvezően fogadják. Bár léteznek ismert kivételek, heves támadások, kivált ha kiemelkedő kollegától érkeznek, odahathatnak, hogy aláaknázzák egy munka megbízhatóságát, dacára annak, hogy a vitás empirikusan jogtalan. A tradicionális történész gyakran úgy lép föl kollegái és az olvasók előtt, mint egy szakember tanú, aki gondosan megvizsgálta a kérdések mindegyikét és könyve vagy tanulmánya e szakértelem vallomása – hogy úgy mondjuk: lerakata. Így a kiemelkedő tradicionális történészek néha eltérnek azon monografikus modelltől, hogy tanulmányaikban minden kijelentést a jegyzetekben dokumentáljanak, az átvizsgált forrásokról legfőljebb bibliográfiában számolnak be. A történész, mint tanú, megbízhatóságát erő támadásnak – s e támadások közül nem egy magára a személyre vonatkozik – hasonló az értelme, mint a bírósági tanú megtámadásának. A vallomás érvényét veszti.

A „tudományos” történészek körében általános a vita és sok tradicionális történész az éles véleményütközéseket úgy értelmezi, mint a társadalomtudományos metodológia, s kivált a történetírásban használt kvantitatív módszerek csődjének a bizonyítékait. Ez a nézet a tudományos és a művészi folyamatok összekeveréséről árulkodik és a művészi elemeknek a tradicionális történeten belüli fontosságához juttat bennünket vissza. Egy festmény, egy hangverseny, egy regény és sok hagyományos történeti munka keletkezhet egyetlen személy viszonylag gyors intenzív tevékenysége tökéletes alkotásaként. Amiként a művészeti alkotások általában, akként a tradicionális történeti tanulmányok szintén szokás szerint hangsúlyozottan személyes jellegűek. A tudományos alkotások létrejöttéhez azonban rendszerint több időre van szükség, a tökéletességhez fokként közelítenek és számtalanszor sok kutató erőfeszítéseit sürítik magukba. Az olyan viták, mint pl. a demográfiai átmenet értelmezése Nagy-Britanniában, a rabszolga gazdaság az USA-ban, a jobbágyásgról a

tőkés mezőgazdaságra való átmenet Oroszországban, a háztartások szerkezete Észak-Nyugat-Európában, a társadalmi mobilitás a városokban, a vállalkozói sikertelenség a viktoriánus Angliában, a termékenység visszaesése az Egyesült Államokban és a vasutak társadalmi megtakarítása, mind-mind az analitikus kérdések roppant összetettségét, valamint azt bizonyítják, hogy megoldásukhoz nagy tömegű adatra van szükség, s ezen adatok elemzése közben is számtalan hibalehetőség adódhat. Az ilyen problémákat együttes erőfeszítéssel oldják meg, aminek része az egymást követő hozzájárulások fontossága és értéke fölötti intenzív vita. Senki se képzelje, hogy a tudományos viták szükségképp mentesek a kirohanásoktól vagy óhatatlanul az összes résztvevő teljes egyetértésével zárulnak. „Valamely új tudományos igazság” – miként Max Planck egyszer megjegyezte – „nem úgy szokott győzelemre jutni, hogy az ellenfelek meggyőzöttek.”¹⁸ Hanem inkább úgy, hogy a specialisták újabb generációja győzetik meg, akik miután személyükben nincsenek már érdekelve, képesek a vita tárgyalagos szemléletére.

Jóllehet a tradicionális történészek hajlanak egy történeti munka magyarázatainak a maguk egészében való elfogadására vagy elvetésére, a kliometrikusok arra tendálnak, hogy minden becslést, egy nagy munka minden egyes eredményét külön értékeljenek. Fontos kérdésekről a kliometrikusok közül többen is kísérletet tehetnek az eredmény újrais-métlésére. A kritikusok és a kutatók közti kölcsönhatás gyakorta több fordulón keresztül folytatódhat és közben a szóban forgó problémákat minden forduló pontosabbá finomíthatja, egyszersmind még precízebb becslésekre vagy részletezőbb adatokra jelentve be az igényt. Ez az, amiért a verifikáció folyamata, amely a módosítás folyamata is lehetne, gyakran annyira elhúzódik. A kliometrikusok hajlanak arra, hogy magasra taksálják a számukra meglepő eredményeket, de ezek esnek át legnagyobb valószínűséggel a legszörszálhasogatóbb kritikákon, mielőtt értékük felől az egyetértés létrejöhet.

Ezek a megfigyelések azt sugallják, hogy a vita a tradicionális és a „tudományos” történetben eltérő helyet foglal el, anélkül hogy megmondtuk volna a különbség lényegét. Nem is valószínű persze, hogy egy rövid eszmefuttatás keretében ez egyáltalán lehetséges. Habár a két kutatási módot megkülönböztető számos jellegzetesség megnyilvánul vitáikban is, e kifejezések árnyaltak és összetettek. Ezért nem tárgyalhatjuk adekvátan pl. a kliometrikus viták személytelen, néha száraz voltát, amely oly sok tradicionalistát elrémiszt, ha nem teszünk egy sor megszorítást. Elke-

rülhetetlen, hogy ne csak azokra a kivételes esetekre hívjuk fel a figyelmet, mint a rabszolgaság ökonómiája körüli érzelmi vihar, ellenben foglalkozzunk a tónus és az anyag viszonyával. A kliometrikus viták személytelensége összefügg a szóban forgó kérdések viszonylag korlátozott körével és a legalábbis elvileg a mérés és az egyéb tudományos eljárások révén megoldható pontok nagy arányával. Az ilyen vitákból leszűrjt jól körülhatárolt kutatási javallatok rendszerint technikai kérdésekre korlátozódnak, amelyek a vitákat eredetileg kiobbantó mélyen emberi problémáktól látószólag távol esnek ugyan, mégis komoly következményekkel járó ügyeket érintenek.

(Jóllehet nem hiányzanak a merőben módszertani-technikai kérdések körüli összecsapások a tradicionálisok vitáiból sem – gyakoriságuk és a vitákon belüli súlyuk azonban csekélyebb. Mindez nem kívánja azt sugallni, hogy a tradicionális történehez nem tartozik hozzá az újítás, a megújulás. Mindamellett a „tudományos” történetírásnak úgyszólván alapeleme az újítás, ami részint az „új” források fölfedezése és kiaknázása, valamint a régi források új módon történő értékesítése nyomán is egyaránt mindenkor biztosított.)

Az együttműködéshez való viszony

A tradicionális történezek rendszerint nem működnek együtt, kivéve azt az esetet, amikor kézikönyvet (textbook) írnak, ahol az együttműködés általános. Számos sok kötetes sorozat ismeretes, mint az Amerikai élet története című, melyben minden egyes szerző egy kötetrel szerepel; vagy gondoljunk a Cambridge history-kre, melyekben nagyszámú kutató vett részt egy vagy több fejezet megírásának az erejéig. De ezekben az esetekben a kötetek, netán fejezetek mindegyike egy konkrét kutató személyes alkotása és nem egy csoport közös műve. A tradicionális történet nagy klasszikusai közül mindenkinek megvolt az erősen egyéni hangja. Amiként Shakespeare-é a „Julius Caesar” akként Gibbon-é a „Római birodalom hanyatlása és bukása” vagy Prescott sajátja a „Mexikó meghódításának története”. A tradicionális történészek a kivételesen egyéni hangot sem tekintik hibának, a tárgyilagosságtól való eltérésnek. Épp ellenkezőleg, a szellem sajátzerűsége, a szerző szellemisége, amint a történeti munka lapjairól kisugárzik, e történetírás méltánylásának központi elemei. A tradicionális történésztől el is várják, hogy levonja az

erkölcsi tanulságokat és az egyazon történeti kérdésről szóló két tanulmány gyakorta kevésbé a tények megállapításában, mint inkább erkölcsi beállítottságában üt el egymástól.

Bár nem minden kliometrikus történész vesz részt nagyszabású közös kutatásban, az ilyen project-ek fémjelzik igazán a kliometrikus munkát, kivált a társadalomtörténetben. Az együttműködést részben a sok kezű igénylő nagy adathalmazok kényszerítik ki, részben az, hogy nem várható el egyetlen kutatótól az ilyen project-ek megkívánta technikai szakértelem egészének birtoklása. Az angol népesség és társadalomszerkezet kutatásába a Cambridge Group-nak pl. nemcsak programozókat, statisztikusokat és matematikusokat, de demográfusokat, élelmezési szakértőket, genetikusokat és járványszakértőket is bele kellett vonnia.¹⁹ Az együttműködés alapja többnyire technikai természetű, a közreműködők erkölcsi nézőpontjai viszont nemegyszer a teljes ideológiai spektrumot átfogják. E szellemi vállalkozások termékei zömmel sokszerzős munkák: egy újabban íródott tanulmányt nem kevesebb, mint tíz szerző szignált.

A személyes tónus persze e munkákból sem vész ki egészen, bár ugyancsak letompul és számos kliometrikus előfordulását a hiba jeleként értékeli. Mivel a tényekkel és a viselkedési szabályszerűségekkel foglalkoznak, azzal amelyek objektívan megállapíthatók, a személyes hangvételű írást és a moralizálást, amely gyakorta együttjár vele, teljesen helytelennek tekintik. És amikor a kutatás folyamán elkerülhetetlenül morális kérdésekbe ütköznek, a kliometrikusok jellegzetes visszafogottsággal, s hidegséggel nyúlnak hozzájuk. Ami a tradicionális történészeket borzadállyal tölti el. A szenvtelenségnek ez a légköre még akkor is, ha erkölcsi kérdések közvetlenül nem is kerülnek szóba, fölkelte a tradicionális történészek gyanakvását, főleg azokét, akik képtelenek rájönni a kutatók erkölcsi alapállására és akik rettegnek attól, hogy amit tárgyilagos forrásként számukra felkínálnak, valójában nem is objektívek, sőt valamiként az derül ki róluk, hogy ellentétesek a saját ideológiai pozíciójukkal. Számos tradicionális történész az efféle együttműködések kapcsán „gyákráról” beszél, a közreműködőkre, együttdolgozókra pedig a „helóták” kifejezés bélyegét süti.²⁰ Úgy tűnik, nincsenek tudatában az ilyen project-ekben együttműködők közötti magas fokú szellemi feszültségnek és hajlamosak azt hinni, hogy mint a 19. század egyes német szemináriumait, ezeket is a parancsnokló professzor és tanítványai alkotják.

Kliometrikus együttműködésre nemcsak project-eken belül, de

project-ek között is sor kerül. A tradicionális történetben egy Andrew Jackson kormányzati politikáján dolgozó kutató normálisan nem tekinti érdeklődése szempontjából relevánsnak a francia forradalom történészek munkáját, hacsak bizonyos áttételeken át nem.²¹ De az Egyesült Államok történeti demográfusai pl. más országok tevékenységi és halálozási kérdésében is intenzív kutatómunkát végeznek. Ennek részben az az oka, hogy az ebből nyert eredményeik gyakran közvetlenül relevánsak saját munkájuk szempontjából; részben az, hogy közvetlenül is fontos adott régió és kor demográfiai viselkedésére vonatkozó adatok más régiók és korok vonatkozó adataival történő egybevetése; végül pedig az, hogy az egyik kutató kidolgozta analitikus technikák nemegyszer közvetlenül átvihetők egy másik kutató problémáira. A különféle kliometrikus csoportok tagjai közvetlen érintkezésben állnak egymással, kicserélik tanulmányaikat, személyesen konzultálnak amikor csak lehetséges, látogatják egymás szemináriumait, ahol a folyó kutatásról esik szó és sűrűn rendeznek konferenciákat, hogy fölmérjék a szakma helyzetét. A technikailag legfejlettebb kutatóközpontok, mint a Cambridge Group, Európából és Amerikából magukhoz vonzzák a kutatókat. A látogatások rendszerint röviddek (néhány naposak vagy hetesek), de különösen a fiataloknál, elvéve egy teljes évig is eltarthatnak. Jóllehet erőforrásaik szűkösek, az olyan kliometrikus központok, mint a Cambridge Group, a Philadelphia History Project, a Newberry Family and Community History Center, a Chicago-i Economic History Workshop és az uppsalai Institutes for Social, Family and Economic History, szívesen fogad látogatókat.

Párbeszéd az olvasókkal

(A hagyományos történészek szerfölkött nagy súlyt helyeznek arra, hogy minél szélesebb olvasóközönséghez szóljanak. A történésznek a közvélemény befolyásolásában a politikusok, a papok, a költők és írók, valamint a tanárok szerepéhez hasonló jelentőséget tulajdonítanak.)

A kliometrikusok általában nem a szélesebb nagyközönséghez szólnak, gyakran meg is vetik maguk között azokat, akik ezt ambíciónálják. Némelyek kételkednek a morál és az esztétika birodalmába való betévedés ésszerűségében és nem érzik, hogy a történésznek valamiféle kötelessége, amihez külön felkészültsége is lenne, a fiatalok erkölcsi orientálása. Hajlanak arra, hogy megvessék a „régén elhalt egyének motívumainak és

érzelmeinek” a rekonstruálását célul tűző törekvéseket, néhányan pedig úgy vélik, hogy az efféle erőfeszítések — legyenek bár drámaiak és lenyűgözőek — „túlmutatnak az empirikus kutatás hatókörén” s „jobb meghagyni” azokat a „költők invokáló módszereinek.”²² Sok kliometrikus a múltat illető empirikusan szavatolt kijelentésekre igyekszik korlátozódni, melyek közvetlenül relevánsak a mai kérdések és érdekek szempontjából. Számosan abban reménykednek, hogy a múlt tanulmányozásával az emberi viselkedésről jogos általánosításokhoz juthatnak el, amelyek a jelenben, de a jövőben is érvényesek. A kliometrikusok többsége úgy véli, hogy az efféle munkák valódi közönsége nem a történetírást az élvezet végett olvasni kész publikumból, hanem azok köréből verbuválódik, akik értékelni, méltányolni tudják a tudományos munka gyümölcseit — nem a széles olvasóközönségből tehát, hanem a magasan képzett specialisták szűk csoportjából.

A „tudományos” és tradicionális történészek közötti kapcsolatok

Egészében a két hagyományhoz kötődők egymáshoz való viszonya a kulturális hadviseléssel jellemezhető. Ez az ellenségeskedés természetes dolog, hiszen aligha várható el, hogy azok, akik a tradicionális történet építményén dolgoztak, a kliometrikus törekvésektől indítatva hajlandók lennének annak lerombolására. Nem csupán arról van szó, hogy a kvantifikáció számottevő hibákat tárt fel a tradicionális történészek műveiben; az antagonizmust a kliometrikusok hallatlanul aggresszív alapállása és túlzott becsvágya is előidézte. Amint David Landes nemrégiben megjegyezte, a kliometrikus kritika szinte teljesen mentes attól az udvariasságtól és tisztelettől, amely a bírálókat élét letompíthatná és amely „még a maliciát is kellemessé teheti.” Néhány kliometrikus láthatólag úgy vélekedik, hogy a tradicionális történet olyannyira telve van tévedésekkel, hogy egészében véve hasznavehetetlen. A nekünk címzett üzenet — mondja egy tradicionális történész — úgy szólt: „Újítsd meg magad, gondold újra és alkalmazkodj, különben a földbe taposunk.”²³

A tradicionális történészek általában nem adták be a derekukat a kliometrikusok előtt. Számosan egyszerűen figyelembe se vették a kihívást. Mások arra szólították föl a kliometrikusokat, hogy mérsékeljék hangjukat és becsvágyukat, s kutatni kezdték a kliometrikus eredmények-

nek a tradicionális historiográfiába olvasztásának a lehetőségeit. A leggyakoribb reakció azonban az ellentámadás volt.

Az egyik általános ellenvetés, hogy a tradicionális történet nemegyszer túl impresszionisztikus, nagyon is pontatlan és feljavítható a gondolatmenetek formalizálása, ill. a gondosabb mérés segítségével. Ugyanakkor tagadják, hogy az ilyen irányú kliometrikus törekvések jelentősen fejlesztették ismereteinket, kivéve talán a gazdaságtörténetet, amely külön kezelendő. Egy további vonulat azon az alapon támadta a kliometrikus kutatást, hogy az általa használt forráscsoportok érdektelenek, statisztikai eljárásaik alkalmatlanok vagy helytelenül alkalmazottak, az elemzések pedig logikailag és ideológiailag elhibáztak. A támadások harmadik hulláma során azt állították, hogy a statisztikákkal és a viselkedési modellekkel való bíbelődés a kliometrikusokat az emberi motivációk, viszonylatok, személyiségek és az etika olyan szélsőségesen leegyszerűsített szemléletéhez vezette, hogy immár képtelenek adataik értelmes magyarázatára. Az a vád, hogy a kliometrikusok túl ártatlanok ahhoz, hogy rájuk bízassák a pszichológia és a kultúra problémáinak tárgyalását, észrevétlenül azt sugallja, hogy rejtett ideológiai premisszáikat alátámasztó eredményeik elérése végett ravaszul manipulálják statisztikai méréseiket.²⁴

(A kliometrikus teljesítmények ilyenén nyegle és lekezelő megítélése azért is különös, mert nem szűnő erőfeszítést kíván a kliometrikus történészek megállapításainak újólagos cáfolata vagy az arra irányuló igyekezet. Egyébként a kliometrikusok hatása szüntelenül nő főként a fiatal történészek körében.)

A tradicionálista történészek előre beharangozott teljes veresége sem következett be, a történetírás nem alakult át tudománnyá. A kliometrikusoknak el kell ismerniük, hogy bizonyos problémákhoz a tradicionális módszerek inkább valók, mint a tudományosak. Emellett a kliometrikus módszerek sikeres alkalmazása a történelmi körülmények mély és átfogó ismeretét követeli meg. A megalapozott kliometrikus teljesítmények rendszerint a primér forrásokon nyugvó fáradtságos levéltári kutatás, a másodlagos irodalom biztos kezelése, a köz- és magándokumentumokban való elmélyülés eredményei. Ami elengedhetetlen az általános metódusoknak a sajátos történelmi helyzetekre való sikeres alkalmazásához. Bármennyire matematikai boszorkánykodás és komputer mágia sem rövidítheti le ezt a folyamatot. Az ilyen törekvések legfőbb zavaró hibákat szülnék.

Azon felismerés, hogy a történelmi kutatásban használatos viselkedési modellek szükségképp hely- és időspecifikusak, a kliometrikusokat szem-

befordítja a 19. század végi tudományos történésekkel, akik időtlenül érvényes általánosítások fölfedezésében reménykedtek. Ezen általánosítások ti. egyformán vonatkoztak volna Babilónra, a viktoriánus Angliára vagy a 20. századi Amerikára. A kliometrikusok rájöttek, hogy az általánosítások közül kevés az olyan, ami az emberi tapasztalatok ennyire széles mezőnyét átfogná, valamint az ilyeneknek csekély az operacionális értéke. A tapasztalat megmutatta, hogy a kliometrikus módszerekkel leírható szabályszerűségek, mint az egyes árucikkek keresleti görbéi, a termékenységet a társadalmi és gazdasági változókra vonatkoztató egyenletek vagy amelyek a politikai viselkedést írják le, nem azonosak mindenkor és mindenhol, ellenben koronként és színhelyenként mások. A történelmi specifikumot távolról sem küszöbölve ki, a kliometrikus technikák gyakran világítottak rá, hogy az időbelileg folytonosnak tetsző folyamatok valójában egészen diszkontinuusak vagy a két színhelyen egyezőnek észlelt viselkedés ténylegesen teljesen eltér egymástól. Távolról sem vonatkoztatva el a részletektől, a kliometrikusok a kutatás soha nem látott mélységeibe hatolva jutottak el a rabszolgaság rendszere, a családszerkezet, a társadalmi mobilitás, a választói magatartásra ható etnikus hatások és további kérdések részleteiig.

Még az amerikai gazdaságtörténetben is, ahol közismerten legnagyobb a tudományos módszerek befolyása, a kliometrikus kutatásokból képtelenség összeállítani az utolsó 370 év gazdasági fejlődésének folyamatát. Az új gazdaságtörténészek jelentős, néha messzeható eredményeket könyvelhettek el, de azok nem terjedtek túl a hagyományos történet határain, az azok keretei közti nagyon speciális pontokra vonatkozván. Módosíthatták, de nem helyettesíthették a mezőgazdaság fejlődésének, az ipar jelentkezésének, a bankrendszer kialakulásának, a kereskedelem elterjedésének és sok egyébnek az alapvető bemutatását, melyeket hagyományos módon kísértek nyomon és dokumentáltak. Néhány kliometrikus azt állítja, hogy bár teljesítményeik a kérdések jóllehet szűk körére korlátozódnak, ennek ellenére új megvilágításba helyezték a tradicionális ábrázolás túlnyomó részét és a narrációt új irányokba terjesztették ki. A lényeg azonban az, hogy a kliometrikusok vajon a tudás új útjait nyitják-e meg, felrúgva a hagyományos elbeszélés némely elemét, vagy csupán finomítják azt egyes vonatkozásokban és éppenséggel a narráció kiteljesítéséhez járulnak hozzá. A kliometrikusok még nem tették időszerűtlenné a narratív történetírást.

(Mindamellett számos, régtől adott, közös vonás teremt kapcsolatot

a két kutatási mód és szemlélet között. Példa rá Thukydidesz, aki a maga módján mindkét történetírói stílus előfutárának is elfogadható.)

Az egymásnak csak fukarul adagolt elismerések hallgatólágosan azt sugallják, hogy önmagában egyik kutatási mód sem alkalmas a történeeszt foglalkoztató problémák összességének fölvetésére. A polgárháború ki-robbanásának magyarázata pl. megköveteli, hogy az illető ne csak a gazdasági, a társadalmi, az eszmei és a politikai szférák szisztematikus erőivel foglalkozzék, amelyek egy ilyen válság kitörését valószínűsíthetik, hanem a konkrét egyének, egyedi események, döntések szerepével is gondoljanak, vagyis azzal, amelyek másként alakulhattak volna, a melléfogásokkal, s egy sor további véletlen tényezővel. Így, jóllehet a „tudományos” és a tradicionális történet eltérő és bizonyos szempontból rivális kutatási módok, de nem zárják ki egymást és belsőleg sem antagonisztikusak. Épp ellenkezőleg, pontosan azért, mert a kutatás némely területein mindegyik rendelkezik komparatív előnyökkel, kiegészítik és gazdagítják egymást. Nem ésszerűtlen abban bizakodni, hogy a két kutatási mód kölcsönhatásának folyamatossá tételével a kulturális konfliktusok hevéssége is alább-hagy. A kulturális háborúskodások tanulmányozói azonban tudják, hogy az efféle konfliktusok lefolyásában az irracionális tényezőknek legalább akkora a szerepe, mint a racionálisoknak. Vajon öncsalás-e azt feltételezni, hogy a történészek több valószínűséggel okulnak majd a történelem tanulságaiból, mint más népek? Nem tudok szabadulni a meggyőződéstől, hogy ez esetben a racionalitás győzedelmeskedik majd.²⁵

Jegyzetek

- * E tanulmány a Sixth International Congress of Logic, Methodology and Philosophy of Science-n elhangzott előadás módosított változata, amely eredetileg a konferencia kiadványában 1982-ben látott napvilágot (...) A „tudományos” kifejezés az Egyesült Államokban és máshol is tevékenykedő történészek azon csoportját jelöli, akik magukat a „scientific”, a „social-scientific” vagy a „kliometrikus” jelzővel illetik. A „tudományos” kifejezést, ha e csoportra vonatkozik, mindenkor idézőjelek között szerepeltetem. Ily módon juttatva kifejezésre egyrészt, hogy a kifejezés ekkénti kisajátítását a többi történész megkérdőjelezi; másrészt hogy a kifejezéshez egyébként asszociálható erkölcsi főlény sugalmazását elkerüljem.
- 1. Ranke metodológiáját és hatását újabban tárgyalja, *Georg G. Iggers: The Image of Ranke in Ameircan and German Historical Thoughts, History and Theory* 2 (1962): 17–40; *Peter Gay: Style in History* (New York, Basic Books, 1974); *Leonard Krieger: Ranke: The Meaning of History* (Chicago, University of Chicago Press, 1977).

2. *John W. Burgess*: Political Science and History. Annual Report of the American Historical Association (1896), 209–10.
3. *Ld. Robert W. Fogel*: The Reunification of Economic History with Economic Theory. American Economic Review 55, (1965), 92–98, és az ott idézett források.
4. *Cushing Strout*: The Pragmatic Revolt in American History: Carl Becker and Charles Beard; Ithaca, Cornell University Press, 1966, 9; vö. John Higham et al.: History. Englewood Cliffs, Prentice Hall, 1965. A 3. és 4. fejezetek.
5. E bekezdés és a következő idézetei, beleértve az idézőjeles citátumokat is, az alábbi műből származnak: *Oscar Handlin* et al.: Harvard Guide to American History. Cambridge, Harvard University Press, Belknap Press, 1954, 24–25.
6. *Herbert B. Adams*: In History Past Politics? Johns Hopkins University Studies 13 (1895), 67–81; *Harry E. Barnes*: A History of Historical Writing. 2. javított kiadás, New York, Dover Publications, 1962, 4–10. fejezet; *Arthur Marwick*: The Nature of History. London, Macmillan, 1976, 2. fejezet.
7. *Richard Hofstadter*: History and Sociology in the United States. In Sociology and History: Methods. Ed. Seymour M. Lipset – Richard Hofstadter, New York, Basic Books, 1968, 8.
8. *G.R. Elton*: The Practice of History. Glasgow, Collins, Fontana, 1969, 23, 39, 40, 41, 43, 55. A társadalomtudományoknak a tradicionális történetíráson belüli szerepét gondolatgazdagon értékeli, *Richard Hofstadter*: History and the Social Sciences. In: The Varieties of History. Ed. *Fritz Stern*. New York, Meridian Books, 1956; *Handlin*, Harvard Guide; *John Higham*: Writing American History: Essays in Modern Scholarship. Bloomington, Indiana University Press, 1970. Különösen az első fejezet; és *Oscar Handlin*: Truth in History. Cambridge, Harvard University Press, Belknap Press, 1979.
- 8/a *Hans Zeisel*: Statistics as Legal Evidence. International Encyclopedia of the Social Sciences. New York, Macmillan, 1968, vol. 15, 247.
9. *Albert Fishlow*: Antebellum Interregional Trade Reconsidered. American Economic Review, 54 (1964. május), 352–64. és a függelék. Természetesen az érzékenységi analízis gyakran azt bizonyítja, hogy a becsült paraméterek apró változásai is radikálisan módosíthatnak az értelmezésen. Vö. *Clayne L. Pope*: The Impact of the Ante-Bellum Tariff on Income Distribution. New York, Arno Press, 1975.
10. *Handlin*: Truth in History, különösen a 10. fejezet; *J.H. Hexter*: History: The Rhetoric of History. International Encyclopedia of the Social Sciences 6. New York, Macmillan, 1968, 368–94; *Elton*: Practice of History, különösen 20–24, 36–56.
11. *Elton*: Practice of History, 46–47.
12. *Ld. Arthur J. Taylor*, ed.: The Standard of Living in Britain in the Industrial Revolution. London, Methuen, 1975, a vita 1975-ig tartó áttekintéséhez és értékeléséhez.
13. A mostani és a következő két bekezdésben foglaltak döntően az alábbi két tanulmányon alapulnak; *J. Morgan Kousser*: Quantitative Social-Scientific History. In: The Past, Before Us: Contemporary Historical Writing. Ed. *Michael Kammen*. Ithaca, Cornell University Press, 1980, különösen 448–51.

14. *Carey B. Joynt – Nicholas Rescher: The Problem of Uniqueness in History. History and Theory*, 1, 1961, 150–62.
15. *Oscar Handlin: The Capacity of Quantitative History. Perspectives in American History*, 9, 1975, 7–26. Különösen 13; *Frances A. Kemble: Journal of a Residence on a Georgian Plantation. Ed. és bevezette: John A. Scott. New York, Knopf, 1961, 95.*
16. *Moses I. Finley: Progress' in Historiography. Daedalus*, 106, Summer 1977, 125–42; *Keith Thomas: The Changing Family. Times Literary Supplement*, 1977. okt. 21, 1226–27; *Christopher Hill: Sex, Marriage and the Family in England. Economic History Review*, 31, 1978, 450–63; *Alan Macfarlane: Review of The Family, Sex and Marriage in England 1500–1800 by Lawrence Stone, History and Theory* 18, 1979, 103–26.
17. *Handlin: Harvard Guide*, 23–25; *vö. Harold J. Berman: Legal Reasoning. International Encyclopedia of the Social Sciences. New York, Macmillan, 1968, 9. köt. 197–204. Az itt érintett kérdések némelyikének bővebb tárgyalásához ld. Robert W. Fogel: Circumstantial Evidence in 'Scientific' and Traditional History. In Philosophy of History and Contemporary Historiography. Ed. William H. Dray et al. Ottawa, Ottawa University Press, 1982, 61–112.*
18. *Idézi Thomas Kuhn: A tudományos forradalmak szerkezete. Bp. 1984, 202.*
19. Peter Laslett-el folytatott személyes beszélgetés, 1979. augusztus. Nagy európai kliometrikus együttműködések példáulként szólhatunk a skót történeti demográfiai programokról Edinburgh-ben és Aberdeen-ben, az uppsalai svéd családtörténeti project-ről: a történelem matematikai tanulmányozásának intézetei Moszkvában és Tallinban, a német történeti demográfiai project a berlini Freie Universität-en, a tengeri történeti project Angliában, az egy falu antropológiai rekonstrukciója Essex-ben a középkortól a modern korig, a francia írás-olvasás elterjedésére vonatkozó project a párizsi École des Hautes Études en Sciences Sociales-ban és a szintén általa támogatott, a firenzei catasto kutatási project-je. A nagy kliometrikus együttműködések Észak-Amerika-i példái között említendőek a St. Mary's City Commission koloniális történeti programja Annapolisban, a University of Pennsylvania-n a termékenység amerikai visszaesésében közeleható gazdasági tényezőkkel foglalkozó kutatási program, a Philadelphia Social History Project, a European Fertility Project a Princeton-i egyetemen, a Harvard-Brown-Chicago project a középkori firenzei hagyatékokról, a Programme de recherche en demographie historique Quebec-ben, a Center for Research on Social Organization a Michigan-i egyetemen, a chicago-i Newberry Family and Community History Center, a mormon történeti demográfiai project a University of Utah-on, a post-kolumbián népesség változásokkal foglalkozó program Mexikóban és e kérdés vizsgálata más Latin-Amerika-i régiók tekintetében a University of California-n, Berkeley-ben, valamint a közös Berkeley-Cambridge-Harvard vállalkozás a történeti társadalomstruktúrák szimulációira. Hozzá kell azonban tenni, hogy a fenti lista távolról sem teljes.
20. A vizsályt az is szítja, hogy a kliometrikus kutatás nagy ösztöndíjakban részesül. Ld. a Parker és Haskell vitát a New York Review, 1975. december 11-i számában, 61.
21. Amikor Genovese analógiát állapít meg a rabszolgamesterek ellenállása és a 18.

- századi francia és brit kézművesek forradalmi ténykedései között. Vö. *Eugene D. Genovese*: *Roll, Jordan, Roll: The World the Slaves Made*. New York, Pantheon, 1974. 50.
22. *Jerome M. Clubb* – *Allan G. Bogue*: *History, Quantification and the Social Sciences*. *American Behavioral Scientist*, 21 (1977), 180.
 23. *David S. Landes*: *On Avoiding Babel*. *Journal of Economic History*, 38 (1978), 4; *Edward C. Kirkland*: ismertetés a Robert W. Fogel által írt *Railroads and American Economic Growth* c. könyvről. *American Historical Review*, 72, (1967), 1494.
 24. *Thomas C. Cochran*: *Economic History, Old and New*. *American Historical Review*, 74 (1964); *Charlotte Erikson*: *Quantitative History*. Uo. 80 (1975), 351–65; *Herbert G. Gutman*: *The Black Family in Slavery and Freedom, 1750–1925*. New York, Pantheon Books, 1976; *Oscar Handlin*: *The Capacity of Quantitative History*; *Thomas L. Haskell*: *The True and Tragical History of 'Time on the Cross'*. *New York Review*, 1975. október 2, 33–38; *Uő*: *Funds for Clío*; *Thomas L. Haskell Replies*, Uo. 1975. december 11. 61; *Jack H. Hexter*: *Some American Observations*. *Journal of Contemporary History*, 2, (1967), 5–23; *Higham*: *Writing American history*; *William N. Parker*: *Funds for*
 25. Ephim Fogel professzornak (Cornell University) tartozom köszönettel azért a segítségért, melyet e tanulmány anyagának a kifejtésére vonatkozó tanácsaival nyújtott.

TÁRSADALOMTÖRTÉNET ÉS TOTÁLIS TÖRTÉNET

(Journal of Social History, 1976/2. 237–246.)

Veszélyes vállalkozás a „társadalomtörténet természetéről” írni. Minden ilyen értelmű korábbi megnyilatkozás gyakorlatilag buzdítással vagy elítéléssel járt; az a feltevés azonban, hogy lehetséges az egyezés, mindenkor megdőlt, azok az eszmények vagy modellek pedig, melyeket a történészek diákjaik előtt felvázoltak, gyorsan feledésbe merültek. Én személy szerint senkit sem akarok arra ösztökélni, hogy bizonyos módon művelje a történetírást. Úgy vélem, mindenki a saját egyéniségének megfelelő történelmet ír. Egyetértek Mommsen-el, hogy a történetírás gyakorlatát lehetetlenség megtanítani. Hiszem, hogy sokkal gyümölcsözőbb arra biztatni a fiatalokat: a saját személyiségüket, képzelőerejüket és eredetiségüket fejlesszék, ahelyett hogy követendő példákat szabjunk nekik. Az eredeti történetírás az eredeti szellem megnyilvánulása és nincs az a recept, amely megmondhatná, hogy melyik elme szüli végül meg. Mégis hasznos elemezni azokat a lehetőségeket, melyeket a társadalomtörténet az egyénnek felkínál, egyszersmind visszamenőleg áttekinteni, hogy miként is éltek e lehetőségekkel. A történész csak nyerhet tevékenységének reflektálásával, mégha közben kellemetlenül érzi is magát.

Engem nemcsak arra kértek fel, hogy kifejtsem a társadalomtörténetírásról vallott nézeteimet, hanem hogy a saját eddigi próbálkozásaimat is értelmezsem. A megbízatás szintén rejt magában veszélyeket. Úgy tűnik, a legjobb mód, hogy megtudjuk, mit ér egy könyv, az, ha elolvassuk. Egyébként valószínűleg a történészek sem megbízhatóbb útikalauzok a maguk portáján, mint a politikusok a saját politikai tevékenységüket illetően. Mindamellet a történetírás fokozódó specializálódása nyomán egyre nehezebb megítélni a számunkra távoli területeken folyó kutatások jelentőségét. Az ember talán tartozik kollégáinak azzal, hogy rövid általános utalásokat tegyen az őt éppen foglalkoztató kérdések vonatkozásában; talán azzal is tartozik nekik, hogy a szűk egyéni érdeklődések határain túlnövő jelentőségű könyveket írjon.

A társadalomtörténet a történetírás legbecsvágyóbb formája. A becsvágy, amely éppúgy következik a frusztrációból, mint az idealizmusból,

ritkán tisztázza pontos céljait; a társadalomtörténet nem véletlenül éppen az az ága a történetírásnak, amely a legnagyobb gondban van tárgya világos körülhatárolásakor. Művelői, tevékenységüket igazolandó gyakran a *társadalom* kifejezéssel kapcsolatos kommentárokból leszűrt definíciókkal próbálkoznak. Úgy gondolom azonban, hogy ez az eljárás hibás és további zavarokhoz vezet. A *társadalom* kifejezés jelen összefüggésben inkább csak jelszó leíró jelentés nélkül.

A társadalomtörténet művelői előszeretettel tekintik magukat úttörőknek, akik nemcsak tovább szélesítik a tudás határait, de ráadásul a történetírás módszereit is átalakítják. A társadalomtörténet így válik az új történetírás szinoním fogalmává. Ez igaz is, meg nem is. Igaz, amennyiben a társadalomtörténet valóban folyton bővíti a tanulmányozásra méltónak elismert tevékenységek körét. De a kíváncsiságnak ez a hajtóereje önmagában még nagyon is hagyományos és semmiképp sem tükröz valamilyen csak a jelen századra, a ma generációjára jellemző beállítottságot és irányultságot. A társadalomtörténet messze áll attól, hogy új találmánynak legyen tekintendő. Ellenkezőleg, a szüntelen lázadás megnyilvánulása, vagy legalább is a már régóta zajló lázadás egyik kifejeződése. A forgalomban lévő magyarázatokkal szembeni elégedetlenség jut benne szóhoz, és e téren éppoly hagyományos, végtelenül ismétlődő, mint a generációk konfliktusa. Lázadásának lényegi jegye, hogy a múlt megértéséhez új kulcsokat, az események fontosságának feltárásához új eszközöket vesz igénybe. A korábbi történészekhez való viszonyában mindenkor jelen van a dezilluzionálás eleme, sőt néha a megvetés sem hiányzik; ha helyettük új bálványokat emel, rendszerint azokat is félrehajítja. A társadalomtörténet minden egyes generáció érzékenységeinek megfelelő újdonságok igénye; ilyen alapon számít mindenkor relevánsnak, modernnek és aktuálisnak.

Korábbi megnyilvánulásaiban a társadalomtörténet elsősorban a történelem demokratizálását jelentette. Tekintetét a királyokról, a politikusokról és a parlamentekről elfordítva kijelentette, hogy a többi embernek szintén van története. Voltaire mér két évszázaddal ezelőtt ezt az álláspontot vallotta. Macaulay, Michelet és Burckhardt – mások mellett – megmutatták, hogy egy évszázaddal ezelőtt hogyan művelhető az effajta történetírás. Frederick Jackson Turner már 1891-ben kifejtette: a történetírás látókörét az emberi tevékenység összes szférájára ki kellene terjeszteni. De Voltaire számára a királyok félresöpése még csak azt jelentette, hogy a hozzá hasonló „génuszok” jelentőségének a felmutatása kerülhet napirendre, a folyamatnak a többi társadalmi csoportra történő

kiterjesztése azonban legfőljebb fokozatosan ment végbe. Egyidőben a társadalomtörténet már szinte a szakszervezetek történetének felelt meg.

A következő lázadás a politikai történet egyeduralmának megtörését eredményezte. Ez a lázadás azonban nem volt igazán sikeres. G.M. Trevelyan-tól származik a társadalomtörténet egyik leghatásosabb meghatározása: ő olyan történelemként definiálta, melyből hiányzik a politika. Ez a megközelítés azonban negatív jellegű, hiszen azt jelenti, hogy a társadalomtörténet a történetírás periférikus vagy pótlólagos válfaja, a szórakoztatás, sőt lényegében a könnyű szórakoztatás eltérő formája. A nagyközönség körében az iménti felfogás vált uralkodóvá és ez él ma is tovább. Ugyanakkor azok sem emelték a társadalomtörténetet a valóban önálló stúdiumok rangjára, akik ennél azért jóval fontosabbnak ítélték. S ennek az az oka, hogy a politika uralmát a gazdaságé váltotta föl. A „gazdaság- és társadalomtörténet” kifejezés lett elfogadottá, amely a kettő közötti erős szövetséget feltételezte. A szövetség alapja, de valójában a gazdaság dominanciája a marxizmus hatására vezethető vissza, jóllehet e behatást nem szabad eltúlozni sem; ti. az első gazdaságtörténészek éppen nem marxisták voltak, hanem olyanok, akikre mély benyomást tett az iparosodás növekvő súlya. Mindamellet a társadalomtörténészek feladatukat a munkamegosztás és a termelési folyamatban elfoglalt pozíció meghatározta társadalmi csoportok elemzésében találták meg; az osztályozás tehát főként gazdasági jellegű volt. Paradox módon a marxizmus mentette meg a politikát az elfeledéstől. A marxisták mindenekeelőtt a gazdasági szervezet és a politikai hatalom közötti kapcsolatok iránt érdeklődtek. Elvetették ugyan a politika primátusát, de a vele kapcsolatos érdeklődésük nem lanyhult. A politikai forradalmaknak még mindig döntő a szerepe elméletükben. Ennek megfelelően módosították a történelem időrendi periodizációját is, a társadalomtörténetnek viszont meglehetősen szűk szerepet szántak.

A társadalomtörténethez harmadik impulzus gyanánt a történetírást különálló diszciplínára szűkítő szakosodás elleni lázadás járult. A történetírás, mint szakma, 19. századi fejlődése nyomán az egykoron humanioráknak nevezett tárgyak hallgatói választásra kényszerültek az iskolákon és egyetemeken tanított különféle szakok között, melyekből csupán egyetlenre szakosodhattak. Ez a fejlemény a történetírást új testületi szellemmel vértette ugyan föl, ámde a konzervatív megszokások elburjánzásához is hozzájárult. A független szellemek szükségszerűen szembeszálltak e gyakorlattal. L. Febvre, a francia *Annales* iskola vezéralakja, lázadá-

suk értelmét ecsetelve kijelentette: több közösséget érez generációja más tudományokat űző fiatal tagjaival, mint történész társaival. Főként a társadalomtudományok vonzották a legokosabb kutatók többségét, és e tehetséges fiatal történészek inkább az új iránt lelkesedtek, ahelyett, hogy a hagyományos történetírás kitaposott ösvényét követték volna. Az első világháború végére a történelmet, mint egyetemi tárgyat, jól érzékelhető támadások érték és veszített a népszerűségéből is. Ez annál is feltűnőbb, mert a századfordulón még példátlan presztizs övezte; Oxfordban pl. az undergraduate hallgatók 1/3-a választotta a történelem szakot. Henri Berr állítása szerint a történetírás azért veszített vonzerejéből, mert elbátortalanodott az általánosításokra való hajlamában; az új akadémiai folyóiratok a csak maroknyi specialistának szóló aprólékos dolgokkal foglalkozást bátorították. Ő maga arra ösztökelte a történészeket, hogy ne zárkozzanak el a társadalomtudományok kihívása elől, kapcsolják be azokat munkájukba, olyan szakterületté alakítva ezáltal a történetírást, amely egyéb tudományok eredményeinek a szintetizálására is képessé lehet. A történetírásnak házasságra kell lépnie a pszichológiával és a szociológiával, az emberiség fejlődésére vonatkozó magyarázatokat kell kidolgoznia, amelyek a bármely társadalomtudomány által szolgáltatottnál sokkal gazdagabb tartalmúak lehetnek.

Az a gondolat, hogy a történetírás alkalmas e domináns szerep betöltésére, nem valamilyen újszerű önteltség megnyilatkozása, hanem erőfeszítés annak az előkelő helynek a visszahódítására, amelyet a történetírás a nacionalizmus korában elfoglalt. Condorcet még azt állította, hogy a történelem „a társadalom magas matematikája” és „a kormányok fiziológiája”. Mignet az *histoire philosophique*-ot (a széles általánosításokra képes történetírást) a természettudományok meghosszabbításaként, a humán tudományok par excellence kulcsaként határozta meg. A 19. század elején ezen igényeket még komolyan vették. Az európai nemzeti mozgalmak a történelmi mítoszok gyártását egyik legfőbb eszközként hasznosították, a történészek pedig vezető kormányzati posztokat töltöttek be. Különösen a századközepi Franciaországban volt így, ahol a két legsikeresebb történész, Thiers és Guizot vezette a két szembenálló pártot mindaddig, amíg más történészek, Lamartine, Louis Blanc, Tocqueville és III. Napóleon, akik többek közt jelentős történelmi munkák szerzői is, a helyükre nem léptek. A 20. században a történészek efféle igényei kevésbé teljesültek: a történelem bevonult az Akadémia falai közé. A legtöbb történész arra összpontosította energiáját, hogy szakemberként

jusson státuszához. Szakmai elismertetésüket szűk területek hozzáértőiként igyekeztek elérni. Lemondtak a filozófusi vagy a napi dolgok irányítására formálható jogigényekről. Paradox módon a történészek akkor váltak szerényebbekké, mint bármikor korábban, midőn olvasótáboruk jóval nagyobb lett, mint bármikor korábban. A tudomány népszerűsítőit a szakemberek kitagadták soraikból. S ahogy nőtt a szakemberek száma, úgy vált számukra mind könnyebbé a zárt szakmai közösségekbe burkolózás.

A történészek legtöbbszörének szerénységét alkalmasint az támasztotta alá, hogy a képzelőerő minden nagyszerűsége és termékenysége ellenére, amely mind hozzájárult a szakma megújulásához, a történelem valójában már nem adott sajátos világképet, jóllehet korábban épp ez volt a hivatása. A történelem a 20. században felélte azokat a tartalékait, amelyeket sorra a közgazdaságtantól, a statisztikától, a szociológiától, az antropológiától, a földrajztudománytól és a pszichológiától vett kölcsön. Nem teljesültek szintézis alkotására irányuló ambíciói és mellékszereplő maradt. A régi hatalma ellen lázadó és a történeti megközelítést valamikor még divatosnak gondoló, később viszont elutasító társadalomtudományok pedig még meg is alázták.

Megbukott az a törekvés, hogy a társadalomtörténet töltsse be a kutatásokat szervező központ szerepét. Febvre még úgy képzelte, hogy az interdiszciplináris munkacsoportban képviselt szakterületek új összefogásában a társadalomtörténet válhat a közvetítővé. Amikor ő és Marc Bloch az *Annales*-nak az *Annales d'histoire sociale* új címet adta, még az járt az eszükben, hogy a „társadalmi” egyike azon mellékneveknek, amely rendeltetésszerűen annyi mindent jelentett az idők során, hogy végeredményben „ténylegesen semmit sem jelöl”. Ezért is szerették ezt a kifejezést. Meg akarták mutatni, hogy tanulmányaik tárgya az élet egésze. Ezzel függött össze, hogy Febvre megszerkesztett egy sok kötetes enciklopédiát a tudás teljességének összegzése céljából. De a társadalomtörténet hatóköre azóta láthatóan összezsugorodott. Febvre követői, — az ő írásaik számítanak ma a társadalomtörténet klasszikus műveinek — korántsem mutakoztak ennyire ambiciózusnak, vagy legalábbis a társadalomtörténetet mindenkor a történetírás egyik ágazatának tekintették csupán. Így Braudel a Mediterráneumról szóló nagy munkáját három részre tagolta; az első a földrajzi „kvázi-immobil történet”, amely az ember és a környezet viszonyát taglalta; a második a voltaképpeni társadalomtörténet, melyben csoportokkal — közgazdasággal, intézményekkel és a háborúval — foglalkozott; a harma-

dik az egyének és események történetét adta elő. A három között a fő különbség az volt, hogy mindegyik eltérő időmértéket használt. Le Roy Ladurie, aki Braudel utóda lett a Collège de France-ban 1973-ban, az *Immobilitás története* címmel megtartott bemutató előadásában azt mondta, hogy „sokkal inkább a közgazdaságban, a társadalmi viszonyokban és talán ennél is mélyebben a biológiai tényekben” véli megtalálni a hosszú távú történelmi mozgások motiváló erejét, „mint magában az osztályharcban”. A történelmet ezért is tekinti „az avantgard utóvédjének”, azaz: „a veszélyes felderítések feladatát mi rábizzuk a kifinomultabb tudományok kutatóira”. A történetírás a többi tudománytól inkább csak „rabol”. Elítélően szolt a régi történetírás „önimádatáról”. Az egyedüli vigaszunk, hogy a társadalomtudományoknak a történelem iránti megvetése „a végéhez közelít”; kezdik végre felismerni, hogy a humán tudomány nem nélkülözheti a történetiség elemét. Az igény tehát nem túlzottan nagy.

Felmerül ma a kérdés, lehet-e egyáltalán a történetírásról, mint a megismerés egyéni és különleges módjáról, önálló diszciplínaként beszélni. Annyi mindenesetre megkockáztatható, hogy a történetírást az különíti el, hogy tárgya az emberi természet, annak teljessége az összes nézőpontból szemlélve; hogy döntőbb vonása átfogó volta, mint a múlt iránti érdeklődése. Kivált, ha elfogadjuk, hogy a történészek a múltat a jelen végett igyekeznek feltámasztani és értelmezni, céljuk a múltat alakító összes tényező mának szóló tudatosítása. Nyilvánvaló, hogy a történetírás jóval átfogóbb szakterület, mint a közgazdaságtan vagy a pszichológia, hiszen az utóbbiak az emberi tevékenység legfőbb bizonyos oldalaival foglalkoznak. De definitíve az antropológia is az ember tudománya, és a filozófia szintén átfogja a tudás egészét. A gyakorlatban viszont kevés az a történész és persze az az antropológus vagy filozófus úgyszintén, aki túllep a részletek tanulmányozásán. A történelem esetében ez már szinte nem is lehetséges, főleg mert túl sok a felhalmozott információ; nincs az a történész, aki valóban képes lenne áttekinteni mindazt, amit az ember csinál. Éppen ezért helytelen különbséget tenni a történelem és a többi tudomány között eszményeik ismerve alapján, hanem inkább aszerint, hogy ténylegesen mit végeznek. Ezen az alapon nyilvánvalóan mindegyik szóbanforgó tudományszakban van legalább is néhány ember, akiknek a munkája nagyon hasonló.

Bárki mondhatná, hogy a történészeket a részletek önmagukért való szeretete, az egyének, események, véletlenek iránti kitüntető figyelem vá-

lasztja el a társadalomtudósoktól és az, hogy az élet komplexitásának ábrázolása során kimutatják, mennyire lehetetlen a változatok mindegyikéről számot adni. A társadalomtudósok ezzel szemben mindig arra törekednek, hogy adataikat egy rendszer keretében értelmezzék. A valóságban viszont a történészek e téren is szabálytalanabbak, hogysem lehetővé tennének effajta általánosítást; vannak ti. olyan történészek is, akik abban hisznek, hogy adataikat rendszerbe tudják foglalni, mint ahogy vannak empirikus antropológusok, akik viszont törzseik sajátosságai minden egyes részletének a rögzítésében lelik kedvüket, alig érdeklődve aziránt, hogy vajon mindez együtt mit is bizonyít. A különféle diszciplinák művelőit időnként csak a használt szaknyelvi zsargon különbözteti meg egymástól. A zsargon biztosítja kollégáik körében a tekintélyüket. Valószínűtlen, hogy ez a szűklátókörűség gyorsan levetkőznék a lojalitás köteleit, viszonyt elhomályosítja azt a tényt, hogy a humán tudományok művelőit kétségkívül precízebben oszthatjuk föl vérmérsékletük és látókörük, mint a fiatalon megszerzett felkészültség alapján. A nyelv, amelyet beszélnek, kifejezhet ugyan némi nacionalizmust, de nem ez bennük a legfontosabb.

Magán a történetíráson belül a társadalomtörténészek megszokottan a legnyitottabbak a társadalomtudományi gondolatok iránt, jóllehet ma már ez alig érvényes. Létezik már „új” politikai történetírás, amelyik van annyira kvantitatív és társadalmi orientáltságú, mint a történetírás bármely más formája. A diplomáciatörténet is eljutott oda, hogy magába olvassza a közvélemény, a mentalitások, a nemzetközi kapcsolatok legfrissebb elméleti kérdésfelvetéseit. A tudománytörténet a gondolatot és a cselekedetet egyre tágabb perspektívában szemléli. A népesedéstörténet erősen matematizálódott. A történetírás minden ágában, így a társadalomtörténészek körében is akadnak persze olyanok, akiket munkájuk során alig izgatják ezek az új, szokatlan gondolatok. Egyetlen terület sem vindikálhatja többé magának az újítás monopóliumát.

Nekem tehát úgy tűnik, hogy nincs értelme határt vonni a történészek közé vagy túl szigorúan megkülönböztetni a moderneket és a tradicionálisokat egymástól. Egyikükkel óhatatlanul könnyebb a dolgunk, mint a másikkal, hamarabb szót értünk vele és a hasonló területen dolgozók között szűkebb a tudatlanságból fakadó szakadék. Esetemben mindez legalábbis még jobban tudatosítja a szűklátókörűséget, melyet a képzés és a szemléletmód kényszerít rám. Személye válogatja, hogy legyőzhető-e ez a kényszer. De a pusztán az ismeretanyag tömegéből következő kikerül-

hetetlen gátak mindig is fennmaradnak. A történészek közötti legfontosabb különbség talán abból fakad, hogy ki hogyan képes e problémával megbirkózni. Kategorizálásuk inkább megoldható a történetírás művelésének motívumai, mint a vizsgált múlt kitüntetett oldala nyomán; eszerint három fő típusukról beszélhetünk: a szisztematikus, a személyes és a társadalomtörténészekről (a *társadalom* itt újfent más jelentésben szerepel). „Szisztematikus” az a történész, aki a múltban főként szabályszerűségek után kutat és aki a jelen folyamataira keresi a magyarázatot. Néhány szocialista történész számítható ide. E célok megvalósítására indítoták útjára a *Journal of Socialist History* című folyóiratot. „Személyes” történész az, akit a szeretet, a személyes öröm vezet a múltból írván. Richard Cobb *Second Identity* című műve a legjobb iskolapélda arra, hogy mit jelent ez valójában. Igen gyakori, hogy az illető az írásban is kedvét leli, a történetírást pedig elsősorban kreatív, irodalmi tevékenységként éli meg. A társadalomtörténész ezzel szemben – bár azonnal konstatálható, hogy e kategóriák könnyen és rendszerint átfedik egymást – a történetírásban társadalmi tevékenységre lel, beleértve a tanítást, a szakmába tartozást, a csoportmunkát, a többi történésszel és egyéb tudománnyal való kapcsolatait. A legtöbb történész persze rendelkezik mind a három típus egy-egy vonásával, csak a hangsúlyok mások. A mondottak szem előtt tartása segítheti a történészt annak tudatosításában, hogy ha pl. a történeti kutatás zömében csoportmunka jellegű, érthetetlen, hogy oly kevés a tervezés és az együttműködés köztük; vagy ha a történeti kutatómunka 19. századi értelemben vett filozofálgatás, meglepően kevesen hajlandók ezt nyíltan kimondani.

Nekem ezért úgy tűnik, hogy a társadalomtörténet, épp a sikerei következtében, változatos eredményei közepette némileg utat vesztett. Bizonyos szempontból továbbra is az örökölt hagyományok rabja. Saját tevékenykedésem egyes vonatkozásokban e helyzet tükröződése. Nincs itt tér annak maradéktalan kifejtésére, amivel legújabb könyvemben¹ próbálkoztam, s ami néhány sorban aligha összegezhető. Ezért csak röviden utalok követett céljaim egyikére-másikára, azokra, melyeknek a társadalomtörténet szempontjából különösen nagy a jelentőségük. Elsőként is igyekeztem megtömi az evolucionista gondolkodás és a történelem időrendi megközelítésének az egyeduralmát. Azt szokás mondani, hogy az idő maradt meg egyedüli tényezőként, mely a történelemet a többi tudóstól megkülönbözteti. Én talán túlságosan is tudatában vagyok a történetírás szubjektivitásának, a történész múlthoz fordulását befolyásoló mai

szempontoknak, hogysem makacsul ragaszkodjam múlt és jelen határozott elválasztásához. Túlzottan is elismerem a történeti hatások továbbélését, hogysem lehetségesnek érezzem időrendi választóvonalak meghúzását, legfeljebb csak vázlatosan. A „periodizáció” folytonosan átértékelődik azzal együtt, hogy a történész képzelete és látóköre megváltozik. Braudel durván három sebességre igyekezett felosztani a történelmi időt. Szükségszerű, hogy további vizsgálat nyomán tovább darabolódjék és minden egyes tevékenységről kimutassák a változás csak rá jellemző ritmusát. Az idő mindaddig a hatalmában tartja a történészeket, amíg a változás áll érdeklődésük homlokterében; a 19. század közepén a biológiából kölcsönzött evolucionista eszme azonban ma már alig áll meg a lábán. A változást én az élet csupán egyik oldalaként értékelem, amely a vizsgálandók legfőbb egyike. Feltámaszthatjuk a múltat, de még inkább megmutathatjuk, hogy ténylegesen ma is elevenen él.

Divatban van manapság olyan „fogalmi konstrukciók” keresése, melyeken át a történeti problémák szemlélhetők: különösen kedves eljárása ez azoknak, akik a történetírást más tudományok cselédjeként kezelik; én viszont hiszek abban, hogy a célunknak megfelelő elméletet mi magunk munkálhatjuk ki. Ez az egyéni megközelítés egyediségének a helyes felismeréséből következő probléma. Céлом személy szerint nem az volt, hogy a történelmet az események és a hatások egyszerű halmazaként mutassam be, hanem mint az emlékezés teremtményét is. Megpróbáltam minden egyes részlet esetében a lehetséges mértékig elemezni egyrészt azt a valamit, amit önmagában megtestesít, másrészt azt, hogyan kapta meg a neki tulajdonított tulajdonságokat vagy jelentőséget. A történelmet olyan valamiként láttam magam előtt, amely az eseményekből és az azokat összetartó kötőanyagból áll egybe. Ez a kötőanyag az eseményekre rakódott magyarázatoknak felel meg. Az értelmiségiek – a történészek is – döntő szerepet játszottak abban, hogy az emberek képessé váljanak a múlt értelmezésére, és hogy tényleg meghatározhassák, amit a jelenből a múltból észlelnek. A kötőanyag és az események kettéválasztásával válik szabadá az út azon szabályszerűségek újbóli elgondolása előtt, melyekbe az események beilleszthetők. A történészek egyik fő problémája ti. az, hogy miként szabadíthatnák föl magukat az elődeiktől örökölt gondolkodási sémák alól.

Egy másik zsarnokság, amit a társadalmi osztály képvisel. Az emberiség – ahogy a kutatás mindinkább bebizonyítja – számos más csoportra is felosztható, pl. érzelmi, morális, fizikai alapokon. Most, hogy a tör-

ténetírás túllép végre a politika és a gazdaság világán, e csoportok megérdemlik, hogy egymástól függetlenül tanulmányozzák őket, kivált, mert előzetes feltevésként már nem tartható, hogy a társadalmi osztály határozza meg mindannyiukat. A vizsgált emberek és események csoportokba sorolásának módjáról rendelkezésre álló előzetes elképzeléseket elkerülendő, anyagomat a lehető legkisebb elemeire igyekeztem lebontani. Az összetett jelenségeket a legelemibb összetevőire redukálva egyfajta *pointillista* technikával vágtam a munkába. Az osztályokat csoportokra, azokat még kisebb csoportokra bontva mutattam be azt a sokféleséget, mellyel még a legaprányibb csoportok is rendelkeznek. Midőn elérünk az egyes emberhez, rájövünk, hogy még ő is milyen bonyolult, aki minden kényszer hatására más arcot ölt, környezetétől függve változatosan, gyakran látszólag ellentmondásosan, teljes bizonyossággal előre megjósolhatatlanul, kiszámíthatatlanul viselkedik. Ezért nem is törekedtem, hogy eljussak értelmezésének a kizárólagos kulcsához. Helyette, a pointillizmustól elindulva, a továbbiakban az egyedit különböző oldalakról egyidejűleg vizsgálva haladtam előre, mintha nemcsak az arcot, hanem a tarkót is meg kívánnám festeni, a vonásokat pedig úgy rendezném újra, hogy mind egyszerre legyenek láthatók. Az élet megidézésében igyekeztem megőrizni gazdagságát és ellentmondásosságát.

Haboztam tehát, hogy oksági összefüggések felismerésére tartsak igényt, melyekkel a történészek képzelete egyébként is túl szabadon él. Az okokról beszélni annyi, mint bizonyítékokról szólni, a motívumokról, a jellemről és a magyarázatokról viszont nehéz bizonyosságot szerezni. Előnyben részesítem tehát az egymás mellé helyezés módszerét, az olvasóra bízva, hogy a leginkább ínyére lévő kapcsolatok megteremtését maga végezze el. Ennek az eljárásnak az az előnye, hogy így minden egyes tényezőt teljes bonyolultságában mutathatok be, nem rekesztvén ki azon vonásait sem, amelyek nem illeszkednek az oksági modellbe. A kauzalitás legalább olyan könyörtelen zsarnoka volt a történésznek, mint a kronológia.

Az a törekvés, hogy az élet egészét belefoglaljuk a történetírásba, a lehetetlen megkísértése, bár olyan eszmény is egyúttal, amelyet a társadalomtörténészek ismételtelen célul tűznek maguk elé. Ezt az eszményt magam is osztom. A probléma viszont az, hogy minél több vonatkozást vesz az ember a vizsgálatban figyelembe, annál jobban specializálódik, és az élet extenzitása „tényezők” és „hatások” masszájává változik, amelyből hiányzik az egységesítő szempont. Én úgy oldottam föl ezt, hogy az

egyént tettem meg könyvem központi karakterének. Az ő szemével pillantottam szét a világon és nem a fordított úton haladtam, hogy ti. az egymással kapcsolatban nem álló erők tömegét tanulmányozzam. Igyekeztem a történészek által eddig hasznosítottnál jobban kiaknázni a pszichológiát, melyre nem magyarázó elvként, hanem mint olyanra támaszkodtam, amely az emberi személyiség mélyebb oldalaira nyithat ablakot. A pszichológia és a szociológia kettéválasztása megérthető, a történésznek azonban mindegyikőjükkel jó viszonyt lehet ápolnia. Az a fajta történetírás, melyet én művelek, bizonyos nézőponthól az ember érzelmi története. Könyvem ezért is oszlik hat részre — ambíció, szerelem, politika, értelem, ízlés és szorongás —, melyek a társadalmi, gazdasági és fizikai kényszereknek kiszolgáltatott összetett emberi természet szemléletének hat módozata is egyszersmind. Minél éteribb formákat ölt a társadalomtörténetírás, az absztrakt erők és átlagok leple alatt mindjobban elveszti kapcsolatát az egyedivel. Számomra a társadalomtörténetnek a totális történetben kell tetőznie, melynek egyszerre kell átfognia az individualitást, a mentalitást és a társadalmat.

A végeredmény nem lehet a tények egyetlen szimpla formulára redukálása, sem az emberi jelenségek néhány főbb kategóriába osztása. Úgy találtam, hogy az emberek, ha viselkedésüket és attitűdjeiket vallásuk, játékaik, politikájuk, családjaik, szorongásaik mentén vizsgáljuk, nem alkotnak azonos csoportokat. A történelmet számomra egyetlen erő sem határozza meg egyes egyedül, ellenben a permutációk (variációk) nagy számából látom összeállni, ahol az emberek közötti különbségek keresztül-kasul metszik egymást. A dolgokat ez persze kissé bonyolítja. Tényleg azt hiszem, hogy a történész szerepe megmutatni: minél többet lát meg az ember a múltból, annál bonyolultabbnak találja; bármely aspektusának minden előforduló értelmezése is szinte mindig további problémákat szül, újabb bizonytalanságokhoz vezet. Ilyen értelemben a történész végeredményben a filozófus rokona, aki megmutatja, hogy a dolgok leegyszerűsíthető szemlélete ritkán állja meg a helyét.

A történelemről szóló és a történészek munkáját érintő értelmezéseim egybeesnek. Meggyőződésem, hogy kevés a teljesen pontos címkék száma. A társadalomtörténész identitását keresve sohasem érkezhetsz meg a végső elégedettség állapotához. Az az óhaja, hogy elkülönüljön más történetészekről, egyúttal kapcsolódjon is hozzájuk, egyként természetes, szükségtelen viszont sokat tépelődni rajta, hogy mit jelent ez. Tartásának erősítéséhez szüksége lehet annak bizonygatására, hogy az ő csoportja a leg-

jobb, vagy a legelőrehaladottabb, történészként azonban mindezt nem hiheti el. Alig hiszem, hogy meg lehetne válaszolni a kérdést, milyen jellegű is legyen a társadalomtörténet. Vgűl is olyan lesz, amilyennek a jelen és a következő generáció korunk kényszereire válaszolva és jellemük sajátosságainak engedve megalkotja. Nem gondolom, hogy idős emberek feladata megszabni a fiataloknak, hogy mit tegyenek; ha az öregek tudják, ám végezzék el ők maguk; a fiatalok azonban semmi szín alatt nem fogják meghallgatni őket. E folyóirat szerepe az kell legyen, hogy mindannyiunknak lehetővé tegye a közlés, a megnyilatkozás és a kísérletezés jogát és hogy érte, amit mások mondani akarnak.

Minél komolyabban veszi az ember a történetírás helyes irányával kapcsolatos elgondolásait, minél jobban hisz specializálódásában, professzionizálódásában, annál inkább arra a következtetésre fog jutni, hogy a történetírás öncélú foglalatosság, amelynek a szigorúan behatárolt célok elérésével kell megelégednie. Ami a történetírást a társadalomtudományokhoz képest hátrányos helyzetbe hozza. Ami engem illet, úgy vélem, hogy a történelem egyidejűleg gyakorlati és szórakoztató tárgy. Nem nyújt a világról kész elméletet, de tanulmányozóit ellátja anyaggal, melyből a maguk számára az felépíthető. Senkit sem képesít a jövő megijósására, de megajándékoz azzal az előérzettel, hogy minek a megtörténtét tételezzük valószínűtlenné; fenntartja a tudás helyett talán inkább a józan észbe vetett reményt. A történészek sohasem léphetnek a közgazdászok helyébe, akiket szüntelenül afféle jövőmondóként értékelnek. A közgazdászok a szabályszerűségekkel foglalkoznak, a jövőre vonatkozó politikáikat pedig az „egyéb dolgok egyenlők lévén” elve alapján formulázzák. A történészek látják, hogy az egyéb dolgok sohasem egyenlők; tudják, hogy a törvények milyen ritkán vezetnek a kívánt következményekhez. Ilyen okoknál fogva ellenlábasaik a társadalomtudósoknak. Arról beszélnek, amit nem lehet megtenni, és nem arról, amit meg kell tenni. Szerepük kevésbé mágikus, mint a jósoké. Valójában udvari bolondok ők, akik a tárgyilagosságot és a nevettetést kultiválják. Amik azonban semmiképp sem haszontalan tulajdonságok, alkalmasak lévén elejét venni, hogy az illető túl komolyan vegye magát.

Nem látom tehát veszélytelennek a társadalomtörténészek ama próbálkozásait, hogy túl hevesen bizonygassák a többi történészről vagy a többi tudóstól való elkülönülésüket.

Jegyzetek

1. *Theodore Zeldin: France 1848–1945. Vol. 1. Ambition, Love and Politics* (Oxford, 1973), Vol. 2. *Intellect, Taste and Anxiety* (megjelenés előtt, 1976-os adat szerint.).

ELMÉLETEK ÉS KVANTIFIKÁCIÓ A TÖRTÉNETÍRÁSBAN

(Social Science History, 1984/2. 169–178)

Hogyan viszonyul egymáshoz az elmélet-orientáltságú és a kvantitatív történetírás? Morgan Kousser szerint az elmélet és a metodológia – az utóbbi a kvantitatív munkához szükséges statisztikai és matematikai módszertant jelenti – „olyanok, mint a császár és az új ruhái; az előbbi nélkül az öltöny gazdátlan, az utóbbi híján a császár pusztán egy meztelen öreg ember” (Kousser, 1977). Nem értek ezzel egyet. Egyik oldalon találjuk a túl sok elméletet nélkülöző kvantitatív történetet, az ellenkező oldalon az alapjában nem-quantitatív jó elméleti történetírást. Amíg a kvantitatív történetírás csak nyerhet elméletibbé válásával, addig az elméleti beállítottság nem mindig vezet kvantifikációhoz.

Történetírás és elmélet

Természetesen minden az elmélet adott fogalmán múlik. Pusztán csak utalok a Németországban ma dúló vitára. Nálunk a „historicizmus” hagyománya máig igen erős. A „historicizmus” kifejezést nem a Popper-i, hanem a Ranke-i, Droysen-i, Dilthey-i és Meinecke-i értelemben használom, a történeti gondolkodásnak és történetírói gyakorlatnak azt a paradigmáját értve rajta, amely a történeti jelenségek egyediségét, egyszerűségét és folyamat jellegét (Entwicklung) hangsúlyozta. A historicista elvek szerint a történészeknek a történelem jelenségeit önmagukból, amennyire csak lehetséges, a saját összefüggéseikből kellene megérteni (verstehen), nem pedig jelenbeli kérdésekre vonatkoztatva, és nem általános törvények, ill. általában a társadalomtudományi kategóriák szerinti elemzések útján. Végeredményben az elmúlt két évtized német vitáiban megnyilatkozó több elmélet iránti igény az antihistoricizmus határozott támadása volt, amely kísérletet tett az uralkodó historicista paradigma kitágítására és módosítására. A vita összefüggése az elmélet szélesen értelmezett fogalmának a bevezetését sugallja, amiként magam is ezt veszem cikkemben alapul. Elméleten az *egymással kapcsolatban álló fogalmak olyan expli-*

*cit és összefüggő készletét értem, amely alkalmas a történeti adatok struktúrálására, értelmezésére, de amely kizárólagosan nem vezethető le pusztán a források tanulmányozásából.*¹

Ezen az alapon a történeti kutatásban alkalmazható elméletek *el-
térő típusai* különböztethetők meg. Az elméletek megkülönböztethetők pl. egymástól aszerint, hogy milyen széles körűen alkalmazhatók. Egyrészt vannak a nagy elméletek (mint a modernizációs elméletek vagy az osztályfejlődés marxista teóriái), amelyek segítségünkre lehetnek az átfogó történeti összefoglalások elkészítésében, vagy azon keretek megalkotásában, melyeken belül a szűkebb témaköröket feltáró rész tanulmányok egymáshoz illeszthetők. Másrészt ismereteseek a sokkal sajátosabb, sokkal speciálisabb elméletek, amelyek egyedi problémák tanulmányozását segítik; a társadalmi tiltakozás, a gazdasági növekedés, a korporatizmus, az érdekcsoportok elméletei. Alkalmasint azonos mércét alkalmazunk a tág szintetizáló elméletek felhasználhatóságának az eldöntésénél és amikor azon az alapon választunk közöttük, hogy vajon kombinálhatók-e, ill. mennyire kombinálhatók a történetírói munkában a jóval speciálisabb elméletekkel.²

Miért hasznosak, sőt időnként nélkülözhetetlenek az elméletek a történeti kutatás számára? Milyen funkciót töltenek be a történészek műveiben? A válasz attól függően lesz némileg más és más, hogy az elméletek mely típusáról van adott esetben szó. De félretéve e megkülönböztetéseket, pillanatnyilag hat, az elméletek által a történeti vizsgálódásokban betölthető funkciót, vagy feladatot különíthetünk el.

Először, a forrásokat feltárva a történészek rendszerint azt találják, hogy jóval több a kezükben lévő információ, mint amennyit kezelniük kellene és amennyit egyáltalán képesek áttekinteni. Következésképpen kénytelenek szelektálni. Gondoljunk pl. egy gazdag üzemi levéltár adathalmazára és a cég történetét megírní kívánó történészre. A cégek fejlődésére, diverzifikációjára és integrációjára, a kapitalista vállalkozások világának társadalmi konfliktusaira stb. vonatkozó elméletek választhatják ki számunkra az iratokban lévő információtömeg releváns adattípusainak a szelekciós ismérveit. Másszóval, az elméletek abban segíthetnek, hogy a problémát úgy definiáljuk, hogy az a történészek választásait explicittebbé, megvitathatóbbá tegye. Az e célra igénybe vett elméletek az egyes kutatói érdeklődéseknek megfelelően variálódnak.

Másodszor, amint Max Webertől tudjuk, de saját kutatómunkánk során is megtapasztalhatjuk, az adatok egyazon köre többféle értelmezést

és általánosítást is megenged.³ Egy összetett jelenséggel (pl. az iparosodással) kapcsolatban a forrásokból nyert információ nem *elegendően* mondja meg, hogy a komplex jelenség különböző részeinek és dimenzióinak milyen az egymáshoz való viszonya. A történész feladata „rekonstruálni” a múltbeli jelenség részei és dimenziói közötti kapcsolatokat, másszóval: neki kell feltárnia változó struktúráikat. Jóllehet a források képezik a rekonstrukció alapját, közvetlenül nem „írják elő” a rekonstrukció módját, legföljebb megszabják az alternatív rekonstrukciók korlátozott körét. Ez a munka aligha végezhető el pusztán a forrásokra hagyatkozva. Ennél többre van szükség. Jelen összefüggésben az elméletek a komplex jelenségek részeinek és dimenzióinak viszonyára utaló hipotézisekkel szolgálhatnak. Lehetővé kell tenniük, hogy ellenőrizhető hipotéziseket állíthassunk fel a valóság különböző szféráiban ható tényezők legvalószínűbb összekapcsolása tekintetében — tehát a gazdasági, a társadalmi, a politikai és a kulturális tényezők oksági, funkcionális vagy csupán az időbeli egyezésből fakadó egymásra vonatkoztatására. E feladatukat az elméleteknek főleg egész társadalmak, városok vagy más komplex rendszerek történelme esetén kell betölteniük. Ellenkező esetben nem kerülhetjük ki azt, amit id. Arthur M. Schlesinger egyszer „szendvics módszer” gyanánt jellemzett, arra utalva, hogy a valóság független dimenzióit és darabjait úgy illesztjük össze, hogy közben homályban maradnak kölcsönkapcsolataik (Schlesinger, 1937). Ha az *histoire totale* több kíván lenni, mint bár briliáns, egymáshoz azonban nem kötődő résztanulmányok laza konglomerátuma, átfogó elméletekre kell támaszkodnia (pl. a nemzettéválás vagy a feudalizmusból a kapitalizmusba történő átmenet elméleteire). A sokrétű témáktól és kutatói érdeklődésektől függően e téren mindig változatosak a lehetőségek.

Harmadszor, főként szűk részkérdések tanulmányozása során, mint egy forradalom kitörése vagy adott város népességfejlődése meghatározott időszakban, az elméleteknek a szóban forgó sajátos változások értelmezésére alkalmas oksági hipotéziseket kell felkínálni (pl. a társadalmi elégedetlenség, a népességnövekedés elméleteit). A legtöbb történész e hipotéziseket arra használja, hogy általuk kérdéseket tegyen föl a forrásoknak, vagy segítségével gondolatmenetté alakítsa forrásait és nem arra, hogy e forrásokat pusztán hipotézise igazolásául használja (Wehler, 1969).

Az összehasonlító történészek tudják, hogy az összehasonlítás megfelelő egységei, úm. a városok, társadalmak, időszakok nem mindig határozhatók meg egykönnyen. Ez közelebb visz a *negyedik* feladathoz: az

összehasonlítás egységeiként olyanokat kell megadni, amelyek az összehasonlítandó szempont *tekintetében* rendelkeznek a hasonlóság minimumával. Meg kell tehát egymásnak felelniük bizonyos vonatkozásokban, jöllehet egyéb téren különbözhetnek egymástól. Az alapvető hasonlóság biztosítása végett gyakran eltérő időszakok egybevetésére kell sort keríteni. Például ha valaki össze kívánja hasonlítani a bérből élő „új középosztály” korai megjelenését Németországban, Nagy-Britanniában és Japánban, különböző időpontokat kell alapul vennie, hiszen az új középosztály felemelkedését serkentő folyamatok (kommercializáció, iparosodás, a szolgáltatás szektorának térnyerése stb.) mind-mind más időrenddel jellemezhetők az egyes országokat tekintve. Ha az illetőnek nem áll előzetesen rendelkezésére valamiféle elmélet a vizsgált jelenség és a háttérbeli folyamatok összefüggéseiről, fennáll az a veszély, hogy „almákat narancsokkal hasonlít” össze. Az elméletek tehát hasznosak, mert az összehasonlításhoz fogalmi keretül szolgálnak és kijelölik annak egységeit (Puhle, 1979).

Ötödször, az elmélet segítheti a periodizáció kérdéseinek eldöntését. Egy ország (vagy régió) iparosodásának időbeli elhelyezése természetesen függ az illetőnek az iparosodást érintő felfogásától (és implicit vagy explicit elméleti meggyőződésétől).⁴ Vajon a 18. század vége jelentősebb törést hozott-e az európai történelemben („kettős forradalom”), mint akár 1917 vagy 1492; a kérdés roppant fontos, ha valaki nagy szintézisre készül vagy történeti intézetet létesít. A válasz az illetőnek az európai történelem alapvető folyamatairól alkotott előfeltevéseitől, a vele kapcsolatos elméleti elgondolásaitól függ.⁵

S végül *hatodszor*, az elméletnek hozzá kell járulniuk az érdekesítő kérdések fölvetéséhez (vagyis a múlt vizsgált jelenségeit egybe kell kapcsolniuk a jelen szempontjaival, kérdéseivel és vitáival). Másként szólva: jelentést és jelentőséget kell kölcsönözniük a vizsgált tárgyaknak (Mommsen, 1979).

Honnan erednek az elméletek? Honnan nyeri a történész elméleteit? Rendszerint a szomszédos társadalomtudományok sietnek a segítségünkre ebben, de úgy vélem, hogy a történész szükségszerűen módosít is rajtuk, így próbálván meg egybehangulásukat más elméletekkel és a forrásaiból adódó elképzeléseivel. A történésznek rekonstruálnia kell őket, hogy a saját speciális feladataihoz felhasználhatók legyenek (Wehler, 1980: 42–58).

A történetíráson belüli elmélet-alkalmazás logikája nagyon összetett.

Az elméletek történetírói gyümölcsöztetése többféleképpen valósulhat meg. A social-scientific típusú történetírás bizonyos eseteiben az adatokat hiánytalanul alárendelik az elméleteknek és a belőlük levezetett hipotéziseknek. Ekkor rendszerint a társadalomtudományokban (social sciences) általában honos adatelemzési eljárásokat követik. Úgy gondolom, ez a gyakorlat is jogosult, bár korántsem mentes a problémáktól és semmiképp sem az egyedüli út.⁶ A legtöbb történész a források és az elmélet kombinálásának rugalmasabb módjait részesíti előnyben. Az elméletek gyakorta egy gondolatmenet puszta csontvázát alkotják, melyből nem hiányzanak az elmélet nélküli leíró és elbeszélő dimenziók sem.⁷

Az elméleti és a kvantitatív történetírás rokonsága

Általában véve mi az így értelmezett elmélet és magának a kvantifikációnak a történetíráson belüli viszonya? Aligha kétséges, hogy rokonságban állnak egymással, melynek okai számosak:

(1) Gyakran azonosak az ellenzőik – a historicista és a neohistoricista történészek.⁸

(2) A korlátaikban is van közös. Nem járulnak hozzá az egyedi jelenségek rekonstruálásához és megértéséhez, jöllehet közvetve ebben is segítik a történetírást, feltárva azon struktúrákat és átfogó trendeket, melyeknek mint alapoknak az ismerete nélkül az egyediségek sem lennének felismerhetők és megérthetők.

(3) Mind az elmélet-orientáltságú, mind a kvantitatív történetírás nem pusztán az elméletek és módszerek importja végett nyúl a szomszédos társadalomtudományokhoz. Semmi kivetnivalót nem találok az eklektikus átvételekben, bárhonnan történjék is az, ahol valami hasznosítható található.

(4) Az elmélet-orientáltságú történetírás többnyire explicit, oksági kérdéseket fogalmaz meg, az elbeszélő-leíró történetírásban használatos fogalmak legtöbbször pontosabb fogalmakkal operál. A kvantifikáló történészek örömmel fogadják ezt, hiszen ők sem dolgozhatnak világosan definiált fogalmak nélkül és szintúgy többnyire oksági összefüggéseket firtatnak.

Végül hangsúlyozni kell, hogy a szigorúan vett kvantitatív történetben az elméletek zömmel ugyanazt a funkciót töltik be (vagy kellene betölteniük), mint a kevésbé kvantitatív vagy éppenséggel nem-kvantitatív

történetírásban. Segítenek a tárgy körülhatárolásában és az adatok releváns típusainak a kiválasztásában; oksági hipotézisek fölállításához adnak alapot; lehetővé teszik az ellenőrzött összehasonlítást és a periodizációt; érdekes kérdésfölvetések megfogalmazásában segédkeznek és mai szempontokkal összefüggő jelentést kölcsönöznek a múltbéli jelenségeknek. Ebben éppúgy, mint a legtöbb egyéb tekintetben is a kvantitatív történet semmivel sem különlegesebb partnereinél, bár számosan a leglelkesebb támogatók és a legkönyörtelenebb ellenzők közül másként gondolkodnak a kérdésről. Az a szintetizáló funkció, amelyet néhány elmélet betölthet, a szigorúan vett kvantitatív munka szempontjából valószínűleg irreleváns, az utóbbiak ugyanis ritkán szintetikus jellegűek, sokkal inkább tárgyalnak részproblémákat. Ami az oksági hipotézisek elméleti formulázását illeti, a kvantitatív munkák – a nem-quantitatívaktól eltérően – jobban rászorulanak a matematikai, talán valószínűségi formában újrafogalmazott elméletekre.

Elmélet és kvantifikáció eltérések

Ennyit a kvantitatív és a teoretikus történetírás rokonságáról. Valóban, a kvantitatív történet nem lehet elmélet nélküli, egyébként fellép az a veszély, hogy a tények önmagukért való merőben leíró ábrázolásává alakul. De ez éppúgy áll a nem-quantitatív történetírásra is. Igaz tehát, hogy a ruhákhoz császárra is szükség van, egyébként nem többek üres öltönyöknél.

Ugyanakkor, érthető módon, a császár sem mindenkor igényli, hogy szüntelen ruhát hordjon, vagy méginkább: lehetnek és kell is hogy legyenek különféle öltözetek. Létezik ugyanis nem-quantitatív elméleti-orientált történetírás is, melynek a létjogosultságához semmi kétség nem férhet. Az elmélet-orientált történetírás nem egy számottevő műve valójában épp ilyen természetű munka. Vegyük Max Weber-nek (1968b) a nyugati világ felemelkedéséről alkotott történeti elméletét, mint kimagasló példát. Vagy gondoljunk Barrington Moore (1966) „Social Origins of Dictatorship and Democracy”, esetleg Alfred D. Chandler (1962) „Strategy and Structure” című munkájára, netán a tulajdonjogokról most folyó vitára (Borchardt, 1979; North és Thomas, 1973). De további példák is idézhetők.

Hangsúlyozni kell azt is, hogy a kvantifikálásnak a történetíráson

belüli korlátai nem mindenben azonosak az elmélet alkalmazásának korlátaival. Számos érv sorakoztatható fel annak megmagyarázására, hogy a történeti kutatómunkát miért nem lehet, miért nem szabad maradéktalanul kvantitatív social-scientific történetírássá alakítani (a Kousser-féle QUASSH). (A QUASSH a Quantitative Social Scientific History rövidítése.) Itt mindössze egyetlen tényre utalnék: a történeti kutatásoknak nem egy gyakran alkalmazott szellemi művelete egyáltalán nem kvantifikálható. Ezek egyike az emberi akaratok és cselekedetek jelentésének, értelmének (verstehen) a rekonstruálása. Szorosan ehhez kapcsolódik a komplex történelmi jelenségek (intézmények, szimbólumok, társadalmi körülmények, eszmék) rekonstruálása. Ráadásul a történészek igyekeznek speciális témákat és eredményeiket tágabb összefüggésekbe ágyazni (az utóbbiakat eltérően foghatják fel és határozhatják meg), hogy feltárhassák az értelmüket. Noha ezek a műveletek nem végezhetők el kvantitatív social-scientific módszerekkel, önkényesnek mégsem minősíthetők; ugyanakkor a fentieknek megfelelő értelemben elméletiek is lehetnek. Noha az iménti eljárások nem függetlenek a történészek szempontjaitól, tapasztalataitól és érdekeitől, mégsem csupán a szubjektív ízlés származékai. Erről a kérdésről egyébként kiterjedt módszertani irodalom áll rendelkezésünkre (Faber, 1974; Koselleck, 1977).

Természetesen bárki magáénak vallhat egy szigorúan social-scientific pozíciót és javasolhatja, hogy a történészek hagyjanak fel minden nem tudományos (nonscientific) eljárással és csupán azon tárgykörökre, problémákra szűkítsék érdeklődésüket, amelyek kvantitatív social-scientific alapon megközelíthetők.¹⁰ Elismerem: senki sem „bizonyíthatja be”, hogy a történészeknek, ha szakemberként kívánják magukat elismertetni, óhatatlanul az ilyen nem tudományos eljárásokhoz kell ragaszkodniuk. Mindazonáltal rá kell mutatni az efféle radikálisan social-scientific álláspont következményeire, amennyiben azt a történészek többsége a magáévá tenné és ennek nyomában vetni fel a kérdést: vajon tényleg akarják-e ezeket a következményeket mindazok, akik a QUASSH-t ajánlgatják. Mindenekelőtt a történelem mérhetetlenül elszegényedne, hiszen mivel sok témát a kvantitatív social-scientific eszközeivel egyáltalán nem lehet megközelíteni, azok kikerülnének a vizsgálandók köréből. A történészek nem érintenének több olyan kérdést, amely a szélesebb nyilvánosság érdeklődésére tart számot, s amely ezután talán a dilettánsok, a mítoszgyártók szabad prédájául maradna. Ha a történelmet leszűkítjük a kvantitatív társadalomtudományra, alig járulhat hozzá az önmegismeréshez, a jelen

társadalom és alkatelemei identitálásához. E feladatot ezután más intézmények, csoportok és személyek vállalják át tőlük (hiszen valakinek ezt is el kell végezni) és talán kevésbé hozzáértőn teljesítenék. A QUASSH-ra szűkített történetírás nem tölthetné be többé azt a közfunkciót, melyre tömeges vállalkozásként a modern társadalomban létrehozták (Schulin, 1979).

Szerencsére a közeljövőben nem fenyeget ilyen veszély. A QUASSH óhaja nem fogja a történelmet kvantitatív társadalomtudománnyá változtatni. De szándékai ellenére elrémísztí vagy éppen nézeteikben megerősíti azokat a történészeket, akik a kvantifikációt szkeptikusan vagy ellenségesen szemlélik. Akaratlanul is a kvantifikációval szembeni meglévő és újabban, úgy tűnik, tovább növekvő előítéletek megerősödéséhez járulhat hozzá. Én a magam részéről hiszek abban, hogy nincs szigorú megosztottság a kvantitatív social-scientific és a pusztán leíró, merőben narratív történetírás között. Ellenben árnyalatok vannak, a szélső pólusok között széles kontinuum húzódik és a történészek zöme ezen a köztes területen mozog, különösen amikor elméletet alkalmaz.

Jegyzetek

1. A „historizmus” koncepciójáról ld. *Iggers* (1968) és *Faber* (1979). A jelen vitához vö. *J. Kocka* (1980).
2. E kérdéseket tárgyalja és illusztrálja *J. Kocka* (177).
3. A metodológiai következményekhez vö. *Max Weber* (1968a).
4. Ez megfigyelhető az iparosodás különféle történeti ábrázolásaiban, mint *Gerschenkron* (1965) és *Pollard* (1981).
5. *Reinhard Koselleck* (1972) hangsúlyozta bevezetőjében a 18. század végének jelentőségét. Megállapítása részben elméleti fogantatású.
6. Ld. *F. Redlich* (1971:301–374) megfontolásait. A történeti adatok ilyenén hasznosításának legfrissebb példája a *J.D. Singer* és *M. Small* (1982) „Correlates of War Project”-je.
7. Az elméleti orientáltságú történetírás e típusának klasszikus példája *H. Rosenberg* (1967).
8. A neohistoricisták jóval érdekfeszítőbbek: ld. *Stone* (1979); *R. Floud* írását e számban („Quantitative History and People’s History”), amely a History Workshop című folyóirat körével foglalkozik, és az Alltagsgeschichte (a mindennapok története) legfrissebb produktumait az NSZK-ban.
9. Ld. a kultúrtörténet területét, ahol a kulturális antropológiából származó elméleteknek van némi szerepe, vö. *N. Elias* (1969).
10. Ha jól értem, *Morgan Kousser* az e számban közölt írásában („The Revivalism of Narrative: A Response to Recent Criticisms of Quantitative History”) ezt az álláspontot vallja.

- Borchardt, K.* (1979): „Der'property Rights" – Ansatz in der Wirtschaftsgeschichte. Zeichen für eine systematische Neuorientierung des Faches?" 140–156. In: *Kocka and Nipperdey* (szerk.): Theorie und Erzählung in der Geschichte. München, Deutscher Taschenbuch-Verlag.
- Chandler, A.D., Jr.* (1962): Strategy and Structure. Chapters in the History of the Industrial Enterprise. Cambridge, MIT Press.
- Elias, N.* (1969): Über den Prozess der Zivilisation. Soziogenetische und psychologische Untersuchungen. Bern, Francke-Verlag.
- Faber, K.G.* (1979): „Ausprägungen den deutschen Historismus." Historische Zeitschrift, 228:1–22.
- Faber, K.G.* (1974): Theorie der Geschichtswissenschaft. München, Beck-Verlag.
- Gerschenkron, A.* (1965): Economic Backwardness in Historical Perspective. New York, Praeger. Magyarul: A gazdasági elmaradottság történelmi távlatból. Bp, 1984.
- Iggers, G.G.* (1968): The German Conception of History. Middletown, CT, Wesleyan Univ.Press.
- Kocka, J.* (1980): „Theory and social history: recent developments in West Germany". Social Research, 47: 426–457.
- Kocka, J.* (1977): Theorien in der Praxis des Historikers. A Geschichte und Gesellschaft különszáma, No. 3. Göttingen, Vandenhoeck és Ruprecht.
- Kostelleck, R., O. Brunner, és W. Conze* (szerk.) (1972): Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politischsozialen Sprache in Deutschland. Stuttgart I: XIII–XXVII, Klett-Verlag.
- Koselleck, R., W.J. Mommsen és J. Rüsen* (szerk.) (1977): Objektivität und Parteilichkeit. München, Deutscher Taschenbuch-Verlag.
- Kousser, J.M.* (1977): „The agenda for social science history." Social Science History, 1:383–391.
- Mommsen, W.J.* (1979): „Die Mehrdeutigkeit von Theorien in der Geschichtswissenschaft." 304–320. In: *Kocka és Nipperdey* (szerk.) Theorie und Erzählung in der Geschichte. München, Deutscher Taschenbuch-Verlag.
- Moore, B. Jr.* (1966): Social Origins of Dictatorship and Democracy. Lord and Peasant in the Making of the Modern World. Boston, Beacon Press.
- North, D.C. and R.P. Thomas* (1973): The Rise of the Western World: A New Economic History. Cambridge, MA, Cambridge Univ. Press.
- Pollard, S.* (1981): Peaceful Conquest: The Industrialization of Europe 1760–1970. Oxford, Oxford Univ. Press.
- Puhle, H.J.* (1979): „Theorien in der Praxis des vergleichenden Historikers," 119–136. In: *Kocka és Nipperdey* (szerk.). i. m.
- Redlich, F.* (1971): Steeped in Two Cultures. New York.
- Rosenberg, H.* (1967): Grosse Depression und Bismarckzeit. Wirtschaftsablauf, Geschichte und Politik in Mitteleuropa. Berlin, de Gruyter-Verlag.
- Schlesinger, A.M.* (1937): „What American social history is." Harvard Educ. Rev. 7. 61.

- Shulin, E.* (1979): Traditionskritik und Rekonstruktionsversuch. Studien zur Entwicklung von Geschichtswissenschaft und historischen Denken. Göttingen, Vandenhoeck és Ruprecht.
- Singer, J.D. and M. Small* (1982): Resort to Arms: International and Civil Wars, 1816–1980. Beverly Hills, Sage.
- Stone, L.* (1979): „The revival of narrative: reflections on a new old history.” *Past and Present*, 68: 3–24.
- Weber, M.* (1968a): „Die 'Objektivität' sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis”... Magyarul: A társadalomtudományi és társadalompolitikai megismerés „objektivitása”. In *Max Weber: Állam, politika, tudomány. Tanulmányok*. Bp. 1970. 9–74.
- Weber, M.* (1968b): *Economy and Society: An Outline of Interpretative Sociology*. New York, Bedminster Press.
- Wehler, H.U.* (1980): *Historische Sozialwissenschaft und Geschichtsschreibung*. Göttingen, Vandenhoeck és Ruprecht.
- Wehler, H.U.* (1969): *Bismarck und der Imperialismus*. Köln, Kiepenheuer és Witsch.

AZ OROSZ „HOSSZÚ” 16. SZÁZAD FEJLŐDÉSLOGIKÁJA

I. A gazdálkodás rendje

1. Klimatikus, földrajzi feltételek

Az orosz polgári történetírás legtekintélyesebb irányzata, az állami-jogi iskola kiindulótételként kezelte a sajátos földrajzi helyzet meghatározó szerepét az orosz történelmi fejlődésben. Ezzel magyarázták a nyugati és az orosz történelmi út mély különbözőségét. Szergej Szolovjov pl. így fogalmazott: „Európa két részből áll: a *köves* nyugatiból és a *fás* keletiből.” Az pedig, hogy az orosz föld nem ismerte a „követ” (tehát a hegyeket) azzal a társadalomtörténeti sajátossággal járt e felfogás szerint, hogy ugyan nem alakulhattak ki a feudális szabadság hegyekkel határolt szigetei, de a feudális *függés* tengere sem, minthogy a határtalan orosz síkságon a mindent elborító erdőrengetegek védőn fogadták magukba az állandóan vándorló orosz parasztot.

Ha kételkedünk is abban, hogy a kő és a fa ellentéte mozgatta az orosz történelmet, el kell ismerni: sok igazság van Szolovjov szépírókat megszátyoló összegzésében, mely szerint a természet Nyugat-Európának édes-, Oroszországnak mostohaanyja volt. Aligha véletlenül alapozta a másik nagy orosz történész, Vaszilij Kljucsevszkij történeti koncepcióját arra a paradoxonra, hogy Oroszország számára kedvezőtlen feltételek között, az arra alkalmatlannak tetsző Észak-Kelet-Oroszországban tette gazdálkodásának alapjává a földművelést, csak miután a keleti szláv népesség súlypontja áttevődött ide a kiváló minőségű termőtalajáról híres orosz Délről, Délnyugatról.

A Kljucsevszkij által kreált kontrasztot a későbbiekben fontos összetevőiben kérdőjelezte meg a történettudomány, ám az továbbra sem maradt senki előtt titok, hogy az Észak-Kelet-Oroszország területén szerveződő, majd azt magába olvasztó Moszkvai fejedelemség rendkívül mostoha természeti előfeltételek között került a történelem színpadára.

A 11. század második felétől felerősödő centrifugális tendenciák csakhamar túlsúlyba kerültek és az egységes Kijevi Rusz már a következő század közepére tizenöt önálló fejedelemségre hullott szét. Az állandósult

nomád támadások elsősorban az órosz állam centruma ellen irányultak, aminek következtében a népesség a békésebb északkeleti határvidék felé kezdett áramolni, így a széttagolódott állam súlypontja már a 13. század második negyede (tehát még a tatár fennhatóság kezdete) előtt az északkeleti Vlagyimir-Szuzdali fejedelemség területére helyeződött át. A tatár hódítással járó pusztítások aztán bevégezték ezt a folyamatot, a továbbiakban pedig az egykori Kijevi Rusz déli, délnyugati területei a felnövő litván állam részei lettek. A 16. század végén megszülető egységes orosz állam így valójában csak a Kijevi Rusz északkeleti részének törpefejedelemségeit egyesíti. Azokat viszont kivételes hatásfokkal. Amikor Moszkvát 1147-ben először említik a források, még csak egy kis faerőd a keleti szláv földek idegen etnikumú népek által lakott határterületén. A következő század utolsó negyedében válik önálló fejedelemséggé, amelyet – mint a legjelentéktelenebbet – Alekszandr Nyevszkij legkisebb fia, Danyil kap meg. Ekkor fennhatósága csupán a Moszkva-folyó völgyére terjed ki. A 15. század közepére aztán területe több mint 400 ezer km²-re duzzad, hogy a következő század első harmadára majd három millió km²-re növekedjen. Határait északon a Fehér- és a Barents-tenger mosta, délen Csernyigov, Putyivl és a rjazanyi földek vonaláig terjedt, nyugati szomszédaitól a Finn-öböltől Szmolenszkig terjedő határvonal, Ázsiától az Észak-Urál és a nyizsnij-novgorodi földek választották el.

Az egységes orosz állam törzsterülete a Volga-Oka-folyók háromszögében helyezkedett el. Déli irányban az Oka-folyó – kevesebb mint 100 km-re Moszkvától – képezte egészen a 16. század végéig a határát. Ez pedig azt is jelentette, hogy a kiváló – csernozjom – talajú sztyeppe-vidék, de még az erdős sztyeppe sem tartozott a 16. század folyamán hozzá. A kialakuló orosz állam a világ egyik legészakibb birodalma volt: az északi szélesség 55°-a felett terült el, lényegében az egybefüggő vegyes erdő birodalmában. Kljucsevszkij nem túlzott: a kijevi földhöz viszonyítva ez a térség alkalmatlannak ígérkezett a földművelésre. Az erdős, mocsaras, agyagos vidéken a földműves szinte minden egyes négyzetméter szántóért megküzdött. S ha termőterületet varázsolt a vadonból, akkor se örvendeztette meg termékeny, zsíros talaj, csak podzol, amely ráadásul igen mély szántást kívánt.

A földrajzi elhelyezkedés másik kárhozatos velejárója a kedvezőtlen, szélsőséges kontinentális éghajlat volt, amely kelet felé haladva jóval alacsonyabb téli hőmérsékletet produkált, mint a megfelelő északi szélességi fokon elhelyezkedő, de Oroszországtól nyugatabbra eső területeken.

Hasonlóan jelentős, hogy a csapadékeloszlás igen egyenlőtlen — térben és időben egyaránt. Ami egyrészt abban nyilvánul meg, hogy a legtöbb csapadék éppen az észak-nyugati, földművelésre legkevésbé alkalmas területet éri, míg délebbre haladva mennyisége egyre csökken. Másrészt a centrális területeken a nyár közepén, végén — éppen akkor, amikor kevésbé kellene — esik a legtöbb csapadék, tehát tavasszal állandóan katasztrófális szárazság, ősszel viszont hatalmas áradások fenyegetnek.

A rossz talaj és a kedvezőtlen csapadékeloszlás mellett a mezőgazdasági munkálatokra rendelkezésre álló rendkívül csekély időt nevezhetjük a földművelést befolyásoló harmadik jelentős természeti tényezőnek. A centrális területeken a hosszú tél miatt alig több mint öt hónap áll a szántó-vető rendelkezésére, s észak-nyugatabbra még ennél is rosszabb a helyzet. Amiből az következik, hogy az orosz földműves az optimálisnál jóval kevesebbet törődhet földjével.

Mindennek pedig más következménye nem lehetett, mint az, hogy az északkeleti orosz paraszt termésátlaga jóval alacsonyabb, mint európai kollégájáé, s ez döntő gazdasági-társadalmi következményeket vont maga után.

2. A gazdálkodás alapegysége: a paraszti gazdaság

A 16. századi orosz parasztgazdaságról viszonylag pontos, jól számadatolható képet festhetünk a novgorodi adó- és birtokösszeírások alapján. A szántók nagyságából azt a következtetést vonhatjuk le, hogy — a század első felében legalábbis — mindig a paraszt rendelkezésére állt a családja ellátását biztosítani tudó földterület. A legalacsonyabb birtokkategóriába a 7,5 hektárnál kisebb földdel rendelkezők tartoztak (a parasztok kb. 8–15 %-a), míg a másik póluson a 20 hektár felettiek álltak (kerületenként változóan a parasztok kb. 10–25 %-a). Ilyen esetben azonban ez a birtok már átlagban 2,2 családot (8–9 embert) tartott el.

Az utólagos kalkuláció szerint egy öttagú parasztcsalád minimális évi szükséglete (beleértve az igavonóállatot is) 90 pud gabona, maximális szükséglete pedig 120 pud gabona volt. A rozs négyszeres, a zab háromszoros termésátlagával számolva ugyanakkor egy hektár földre átlagban 15 pud hozamot számíthatunk. Ez azt jelenti, hogy a minimális életszínvonalat már hat hektár szántó biztosította, úgy, hogy gyakran a maximális szükségleteket kielégítő nyolc hektár is rendelkezésre állt.

Megkésett költségvetésünk azonban további pontosításra szorul. Nem számoltunk ugyanis eddig az államnak és a földesúrnak fizetett adóval és járadékkal. Ha pénzben akarjuk kifejezni Észak-Nyugat-Oroszország parasztjának szükségleteit, akkor az említett 120 pud rozs 150 „pénznek” (vagyis 102 gramm ezüstnek) felel meg. Ehhez azonban hozzájön kb. 60 pénz a nem mezőgazdasági jellegű termékekre. Csakhogy még egy 9,5 hektáros parasztgazdaság, négyszeres termésátlaggal is csupán átlag 179 pénz előállítására volt képes, pedig ebből 64 pénz még az államnak és a földesúrnak is járt. Igaz, hogy kb. 45 pénznyi értékre szert tudott tenni különféle technikai kultúrák termesztése és az állattenyésztés révén. Még így is majd 20 pénznyi mínuszban van azonban évi költségvetése, pedig a számára kedvező négyszeres termésátlagot tételeztük, holott a valóságban a háromszoros volt az általános, sőt gyakorta előfordult a kétszeres hozam is. (A hét évente periódikusan visszatérő terméketlen évekről ne is beszéljünk.) Igaz viszont, hogy a maximális szükségletekből indultunk ki. Az öttagú parasztcsalád minimális életszínvonalon tartásához az évi 165 pénz jövedelem is elegendő volt. De még ezt is csak az erdei, vízi „iparágaknak”; a „vad” méhészkedésnek, halászatnak, vadászatnak, gyűjtögetésnek köszönhetően tudta előteremteni.

Végül is azonban elmondható, hogy az orosz paraszt a szeme előtt lebegő célt: önmaga és családja újratermelését meg tudta oldani. A földje megvolt hozzá, ám óvakodott attól, hogy annak területét túlságosan kiterjessze. Ennek legfőbb oka az volt, hogy a silány föld nem kecsegtetett a befektetett munkával arányos terméssel, s ez utóbbinak — amint erre még kitérünk — amúgysem volt felvevőpiaca. A fennmaradáshoz még szükséges javakat ezért inkább a természeti kincsek egyszerű kisajátítása, felélése útján szerezte meg. Termékfelesleg előállítására nem gondolt, mert az adott feltételek mellett nem gondolhatott.

Mivel termelőtevékenysége intenzifikálására nem volt sem szüksége, sem lehetősége, termelési technikája és termelőeszközei teljesen megfeleltek a célul tűzött szerény feladatnak, illetőleg azok nem serkentették termelése növelését. A forrásokban ugyan csak a 15. században jelenik meg a háromnyomásos gazdálkodásra utaló kifejezés, ám e művelési rendszer kialakulásának idejét visszavezethetjük a 14. századra. 16. századi széles elterjedése azonban egyáltalán nem jelentette kizárólagossá, uralkodóvá válását, hiszen a földrajzi, talajviszonyok nagyon kedveztek az írtásos-égetéses és az egyszerű legelőváltós rendszereknek, úgyhogy inkább ezek egymás mellett létezéséről, egymást kiegészítéséről beszélhetünk.

A háromnyomásos gazdálkodás nem alapult szabályos vetésforgón, a három nyomás egy gazdaság három, funkcionálisan elkülönülő részét jelentette, míg maga a birtoktest számos, egymástól távol eső nadrágszík-parcellából állt. Az írtásos-égetéses művelés hosszú ideig tartó fennmaradása, sőt a század végi gazdasági krízisben történő újbóli tényerése a földrajzi viszonyok ismeretében szükségszerűnek tűnik, de ebbe az irányba hatott az ugyancsak geográfiai okok következtében alacsony színvonalon álló állattartás által okozott krónikus trágyahiány is.

Még ebben a században széles körben elterjedt azonban a vaspapucsos, karcolós faeke, amely feltételezi a rendszeres trágyázást. A szükség ilyképpen visszahatott az állattenyésztés fejlődésére, amely azonban ezen elvárásnak a század folyamán valójában végig nem tudott eleget tenni. (Egy tehén átlagsúlya pl. nem emelkedett a 17, sőt nem ritkán 12 pud fölé.) Viszont komoly jelentősége volt a településszerkezet megváltozása szempontjából, mert megnyitotta az addig uralkodó egy-két udvaros falvak sokudvaros településekké válásának folyamatát.

3. Áru- és pénzviszonyok

Az ismertetett körülmények folytán, mivel belső okok nem kényszerítették, a parasztgazdaság képtelen volt a terméke felesleg felhalmozására. Emiatt és a természeti feltételek következtében, rendkívül alacsony volt az ország népsűrűsége. Becslések szerint kb. 6,5 millió ember lakott a 16. század első felében az orosz államban. Viszonylag pontos adatokkal rendelkezünk a novgorodi földekről, ahol 1,8 fő/km² volt ezidőtájt a népsűrűség. Ez a kevéssé koncentrált népesség alig adott impulzust a termelésnek. Amiből viszont az következik, hogy a mezőgazdaság és ipar természetes különválásának útjában óriási akadály tornyosult, hiszen ez a mezőgazdaság nem tudott eltartani számottevő, mezőgazdasággal nem foglalkozó népességet. E megállapításnak csak látszólag mond ellent, hogy a 16. század közepén kb. 150–160 városról szokás Oroszországban beszélni. Ezek a városok tudniillik zömmel mindenek előtt katonai-adminisztratív funkciót töltenek be, lakosságuk többségében katonai-, egyházi-, hivatalnokelemekből áll és a város erősen magán viseli a környék mezőgazdasági arculatát. A tulajdonképpeni városi lakosság a számítások szerint az össznépségnek mindössze kb. 2 %-át tette ki, s az is meglehetősen egyenlőtlenül oszlott meg. Moszkva lakosságát pl. egyes korabeli utazók 100 ezer

főre taksálták, de utána – az egy Novgorodot kivéve – már a néhányezres város is ritkaságnak számított. Ez a városi népesség ugyanakkor jogilag semmiben nem különbözött a paraszti lakosságtól, az orosz város a céheket nem ismerte, amint más városi privilégiumokat sem.

Természetesen e városok centrumai voltak a kézműiparnak, kereskedelemnek is. Rendkívül óvatosan kell azonban bánni a történeti irodalomban közkedvelt módon előcitált reprezentatív adatokkal. Szokás pl. emlegetni Nagy Novgorod példáját, ahol, mondjuk, csak a famegmunkálással 23 különböző mesterség képviselői foglalkoztak. Ez az adat lenne hivatott a kézművesség rendkívüli specializáltságát, tehát fejlettségét bizonyítani. Előszeretettel emlegetik azt is, hogy ugyanitt csak a bőrmegmunkálással 1192, ruhakészítéssel 706 ember foglalkozott. Ezek az adatok az iparosok nagy számát kellene bizonyítsák. Ami Novgorodot illeti, bizonyítják is. E város azonban sajátos történelmi fejlődése következtében sok tekintetben különálló helyet foglal el a települések között, ezért példájából általánosítani nem lehet.

Az átlagot sokkal inkább az olyan városok jelentik, mint Mozsajszk, Dmitrov, Szerpuhov, Kolomna stb. néhány száz udvarával, amelynek ha felét teszik ki az adózó – tehát az államtól függő kézműves, kereskedőporták. Ráadásul ezeknek a településeknek megvan az a jellegzetességük, hogy egy-egy iparág aránytalanul több emberrel képviselteti magát bennük a többihez képest. Ez pedig a kézműipar egyfajta területi munkamegosztására utal, ami annak következménye, hogy az kevésbé a belső, mint a külső piac kielégítésére irányul. Másrészt; az ebben az összefüggésben sokat emlegetett vaskitermelés, -feldolgozás, ágyú-, harangöntés, építészet, amely valóban komoly jelentőségre emelkedett, szinte kizárólag állami megrendelésre dolgozott. Általában a megrendelés továbbra is megőrizte pozícióit a piacra termeléssel szemben az adott időszak orosz kézműiparában. Ez az ipar a faluba behatolni nem tudott, a mezőgazdasági lakosság igényeit legnagyobbbrészt továbbra is a helyi parasztiparosok elégítették ki. A városi ipar ezért saját lakosságán kívül elsősorban az egy mástól történeti-földrajzi alapokon elkülönülő territóriális egységek közötti távolsági típusú kereskedelem számára gyárt árut. A természetes gazdasági rendszerből következik, hogy az egy-egy zárt gazdasági egység funkcionálásához nélkülözhetetlen nem mezőgazdasági típusú foglalkozási ágakat szolgáltató-, kereskedő-, kézműves – falvakban koncentrálja, amelyek feladata az illető terület iparcikk szükségleteinek előállítás és forgalmazása.

A természetes rendszer uralmát ugyanakkor a távolsági kereskedelem-ből származó extra jövedelmek sem tudták megtörni, ugyanis azok szinte kizárólag a cári kincstárat gazdagították. A nagyfejedelem a legelőkelőbb kereskedők köteletségévé tette a különféle szőrmék, viasz stb. eladását és a számára szükséges külföldi áruk megvásárlását. Mindegyik gosztyura rákerült a sor, akik ilyenkor saját üzleti ügyeiket félredobva, a cár hasznára ingyen dolgoztak. De ha vagyoni állapotuk ezt az igénybevételt is átvészelte volna, az uralkodó egyszerű vagyonek Kobzással gondoskodott arról, nehogy túlságosan meggazdagodjanak. A kereskedést egyébként is jelentősen nehezítette a krónikus pénzühiány. Oroszországban ekkor nem volt ezüst- és aranybányászat, ezért a külkereskedelmi import jórészt éppen a nemesfémbehozatalra irányult. Az országba került mennyiség azonban kevésnek bizonyult az áruforgalom működtetéséhez, így a kereskedelem jelentős mértékben cserekereskedelem maradt. Hasonlóan negatív irányba hatottak a rendkívül kedvezőtlen szállítási viszonyok. A tavaszi olvadások és az őszi áradások ugyanis hosszú hónapokra járhatatlanná tették a szárazföldi utakat.

Egyedül az orosz Északon, a Tengermelléken volt meg az esély a 16. század első felében a hagyományos gazdasági rend áttörésére. Itt a centrális területhez képest gyökeresen eltérő struktúra körvonalai bontakoztak ki. Az északi magánföldesúri hatalmat nem ismerő, ún. „fekete földes”, állami parasztság jelentős gazdasági szabadsággal rendelkezett. A földrajzi környezet ugyanakkor rendkívül alkalmassá tette a vidéket a sókitermelésre, s ennek jelentős piaca is volt szerte a birodalomban. Így hamar kialakult a paraszti lakosságból egy bérmunkát is alkalmazó, vagyonos vállalkozó-kereskedői réteg. A leghatalmasabb közülük a Sztroganov család volt, amely még IV. Iván uralmát is átvészelte. Szinte törvényszerű azonban, hogy pénzüket földesúri típusú hatalom elérésére fordították, amint létüket is csak annak köszönhatték, hogy kiskirályságuk a még meg nem hódított Szipériában volt. Mivel jó adózó lakosságot produkált, az autokratikus hatalom egyideig nem bántotta e politikai gyakorlatában is „demokratikus” vonásokat felmutató sajátos területi fejlődést. Hosszú távon azonban ez a – a 16. század közeépig a birodalom több mint felét kitevő – terület sem vonhatta ki magát e centrális térségek berendezkedésének kötelező érvénye alól. Ez pedig a „szabad” parasztság végét jelentette. Igaz, csak jóval a tárgyalt korszak után.

II. A gazdálkodás társadalmi-jogi kerete: a nagybirtok

1. Földtulajdonviszonyok

Oroszország a 16. század első felében öt nagyobb történeti-földrajzi egységből állt. 1. A tulajdonképpeni törzsterületből, az eredeti Moszkvai (Vlagyimiri) Nagyfejedelemségből, 2. az északnyugati, eredetileg Novgorodhoz tartozó földekből, 3. az orosz Észak és Tengermellék messze Szibériába nyúló területeiből, 4. Nyugat-, Délnyugat-Oroszország határsávjából, valamint 5. a déli, tatárokkal közös ütközőterületből.

E térségeknek a történelmi hagyományok, földrajzi viszonyok és geopolitikai helyzet különbözősége folytán ebben az időszakban még eltérő volt a földbirtokstruktúrája. Délen, ahol még nem szilárdultak meg az orosz uralmi viszonyok, normális termelőtevékenységet nem lehetett folytatni, így a „senki földje” az államé volt, amely pozícióit újabb és újabb erődtítmények előretolásával óhajtotta a sztyeppén biztosítani. Nem voltak sokkal békésebbek a viszonyok a Lengyel Királysággal és Litván Nagyfejedelemséggel szomszédos határterületeken, Nyugaton és Délnyugaton sem. Itt azonban a rivális birodalmak közé iktatódtak a nyugati orosz fejedelmi leszármazottak földjei, akik közül sokan a moszkvai nagyfejedelem szolgálatába álltak, amiért cserében megtarthatták fejedelemségeik feletti uralkodói jogaikat. A másik földrajzi póluson, északon a földtulajdonviszonyok is alapvetően eltérőek voltak: itt szinte kizárólag szabad faluközösségekben élő, csak az államnak adózó parasztok éltek. A centrális, moszkvai területeken már sokkal tagoltabb volt a földbirtokstruktúra. Bár pontos felméréseink nincsenek, valószínűsíthetjük, hogy a század első felében még itt is túlsúlyban voltak az állami, illetve nagyfejedelmi ún. fekete és udvari földek. Kisebb létszámban, de megtalálhatók voltak ugyanakkor itt a bojárok és leszármazottaik örökbirtokai, a nagyfejedelemnek szolgáló különféle jogi státusú elemek szolgálat fejében kapott, feltételhez kötött birtokai is. Jelentős területekkel rendelkezett az egyház, elsősorban a kolostorok.

Ehhez a képlethez állt legközelebb a novgorodi birtokstruktúra, amelyről – hála a novgorodi birtok- és adóösszeírásoknak – egyedül állnak rendelkezésünkre pontos adatok. Novgorodban – Moszkvához csatolása előtti időszakában – a legnagyobb területet (az összes terület kb. 66 %-át) a világi földesurak birtokolták, a kolostorok illetve a világi papság földjei az érsek birtokaival együtt kb. 25 %-ot tettek ki, míg a további 9 %

helytartói és „fekete” föld volt. Nagyon viszonylagos tehát a moszkvai viszonyokkal való hasonlóság. Ez a tétel csak annyiban igaz, hogy Novgorod a többi területtől méginkább különbözik. Különösen az feltűnő, hogy a világi földbirtokosok itt a földek 2/3-át uralják, míg Moszkva körül az állami földek vannak döntő túlsúlyban. S amíg a moszkvai területeken ritkaságszámba mentek az 500 hektáron felüli magánbirtokok, addig itt az összes földek kb. 60 %-a volt a leggazdagabb réteg – a birtokosok 7,5 %-a – kezén. Novgorod esetében tehát egy európai, hierarchikus és polarizált földbirtokstruktúráról beszélhetünk.

Ez az európai értelemben feudalizált birtokszerkezet azonban nem volt megfelelő a moszkvai egyeduralom számára. III. Iván egy konfiskációs sorozattal alapjaiban változtatta meg a novgorodi földtulajdonviszonyokat, majd ezek a változások kijelölték a moszkvai uralkodók egész 16. századi földbirtok politikáját. A radikális beavatkozás eredményeként a novgorodi földek fele a nagyfejedelem és az állam tulajdonába ment át, s további 36 %-át szolgálat fejében, a szolgálatképességig tartó érvénnyel kiosztották. A világi földbirtokosok csupán az összes föld 4,2 %-át tarthatták meg örökbirtok jogon. Ekkor az 500 hektáron felüli földdel rendelkezők az összes birtokos 11,1 %-át alkották, ám az összes birtoknak már csak a 32 %-a volt a kezükön. Tehát: az ún. nagybirtokosok száma nőtt, ám földjeik nagysága felére csökkent. A másik póluson viszont eltűnt az 5–15 hektáron ülő és a birtokosok 17 %-át alkotó, de az összes birtoknak kevesebb mint 1 %-át uraló törpebirtokosok rétege. A számokból egyértelműen kiolvasható a tendencia: a világi földbirtokosok gazdasági súlyának homogenizálása. A földbirtok „reform” még ennél is jelentősebb elgondolása a birtokos osztály földtulajdonjogának megrendítése az elkobzások révén, illetve lefokozása az „atyai” jogon birtokolt és elvben szabadon elidegeníthető örökbirtok (votcsina) szintjéről a szolgálathoz kötött és (egyelőre) elidegeníthetetlen szolgálati birtokra (a pomesztyére). És a változások harmadik ismérve: a múlt felidézése. A patrimonális uralom reflexeihez hűen a nagyfejedelem a saját kezelésében álló birtokok számát növeli a legradikálisabban.

A 15. század végén tehát Észak-Nyugat-Oroszország földbirtokszerkezete a szolgáló nemesi hadseregét ellátni és a novgorodi különállást megszüntetni akaró állami beavatkozás következtében gyökeresen megváltozott. A leglényegesebb változás a pomesztye birtok elterjesztése, amelyet ezek után a moszkvai kormányzat minden újonnan csatolt területen meghonosított. Igaz, a század második feléig még egyetlen területen sem

került túlsúlyba. Az uralkodó kegyétől függő szolgálati birtok felértékelődésével fordított arányú az örökbirtok fejlődése. Értékcsökkenését elősegíti az örökösödési jog bomlasztó hatása, hiszen az „atyai” birtokot a fiúk egyenlő arányban örökölték, ezért azok akár 2-3 emberöltő alatt jelentéktelen nagyságú birtokrészekre osztdódtak. Másrészt a kormányzat gyakran konfiskálta, cserélte ki ezeket a „teljes jogú” birtokokat és elidegenítésükbe is beleszólt, tehát a korabeli jogi gondolkodásban lassanként az örökbirtok is az adománybirtok kategóriájába csúszott át.

A világi birtok jogi státusának gyengeségeivel rímelt gazdasági erőtlensége is. A katonáskodással foglalkozó szolgáló nemesek több tagban lévő, szétszórt birtoktesteiken nem folytattak önálló gazdálkodást. A birtokokról befolyt jövedelem nagyobb részük számára tulajdonképpen csak katonáskodásuk anyagi feltételeit biztosította. A kormányzat a novgorodi reformmal a világi birtokosok két szélső pólusát felszámolta és egy viszonylag homogén középbirtokos réteget hozott létre. A mi fogalmainkkal élve azonban inkább kisbirtokosoknak mondhatnánk őket, hiszen kb. 80 %-uknak 350 hektár alatti volt a birtoka. Többségük számára azonban gazdasági értelemben mindez felemelkedést jelentett, hiszen amíg a III. iváni konfiskáció-sorozatig 57 %-uk foglalt el évi max. 210 pénzjöveldelmével köztes helyet paraszt és úr között, addig a reform után e két kategóriához tartozó birtokosok összlétszáma a 10 % alá került. S amíg korábban a birtokosok 78 %-a volt alkalmatlan a lovas szolgálatra, most ez az arány 22 %-ra csökkent. Az uralkodói adományként kapott pomesztye tehát a szolgáló nemességnek szolid, de megbízható megélhetési forrást jelentett, amely ráadásul nem is osztdótt, tehát stabilabbnak tűnt számára, mint a hányatott sorsú votcsina. Másrészt a pomesztye adományhoz a felső rétegek számára még az egyes közigazgatási egységek irányítása fejében kapott ún. táplálási adományok is járultak.

Hogy a század első felében mégsem vált uralkodóvá e mindenkit kielégítő földtulajdon forma, annak az az oka, hogy – paradox módon – az orosz uralkodók sem voltak bővíben a *lakott* földnek. Mivel az e területeknek kb. 1/3-át kitevő kolostori földekre ideológiai-politikai megfontolásból nem tették kezüket, az államnak adózó fekete földeket meg fiskális érdekből óvták, valójában kevés lehetőség volt szaporításukra. Az újonnan bekebelezett vagy konfiskált földek, illetőleg egyes udvari szolgálattevő települések adományozása után ezért lassan sor kellett kerülnön a fekete földekre is. Ez azonban már a század második felének eseménye.

2. A nagybirtok népessége és jövedelme

A 16. századi Oroszország világi és egyházi nagybirtokai a feudális nagybirtokokra mindenütt jellemző kettős szerkezetet mutatták: egy saját kezelésben álló majorságból, illetve paraszti birtokokból álltak. A majorság gazdasági súlyát tekintve — bár fokozatosan növekszik — az egész század folyamán jelentéktelen marad: Észak-Nyugat-Oroszországban pl. a század elején ez az összes földek 5,6–9,9 %-a. Mivel a majorság — csakúgy mint az egész birtok — számos, egymástól távoleső, viszonylag kicsiny parcellából állt, „nagyüzemi” gazdálkodásra nem volt alkalmas.

A földesúr legfőbb jövedelmét az önállóan termelő paraszti gazdaságok szállították. Méghozzá egy hektár szántóról hozzávetőlegesen 11–15 moszkvai pénznek megfelelő *terményt* (minthogy a pénzjáradék még Novgorod környékén is ritkán érte el a 20 %-ot). Az aprólékos állami ellenőrzésnek és a szabad költözés jogának köszönhetően ezek a terhek egészen a század közepéig nem nőttek, tehát a parasztgazdaságok viszonylag kedvező helyzetben voltak, hiszen telkük gyakran 20–30 %-os megnagyobbodása ellenére a régi szokásjog szerint adóztak. Ehhez járult a lehetőségekhez képest jó szociális közérzet, hiszen a földesúr nem szólt bele a termelőmunkába, illetve az ország bizonyos területein a faluközösség számos funkciója megőrződött. (Ehelyett nem tudunk az obszcina problémára kitérni. Meg kell elégednünk annak leszögezésével, hogy egyrészt a Kijevi Rusz *verv’je* és az Észak-Kelet-Oroszország voloszty-ja között nem lehet kimutatni a folytonosságot. Másrészt az újabban képződött volosztyok is legnagyobbbrészt szétbomlanak az ország centrális területein a század második felére. Semmi okunk nincs tehát ebben a században a faluközösséget, mint a gazdálkodás meghatározó keretét biztosító intézményt szemlélni.)

A század első felében még az ország középső részein is, közvetlenül az állam fennhatósága alatt hatalmas kiterjedésű földek őrizték meg a faluközösségi formát és a feudális állami keretek közötti kedvező helyzetük jótékonyan hatott a magánföldesúri joghatóság alatt élő parasztok életére. A korabeli jogi gondolkodásban ezek „szabad” embereknek számítottak, akik „nem szolgálnak senkinek”. Önálló gazdasági ügyleteket bonyolíthattak le, bírósági keresetet adhattak be, peres ügyekben tanúként szerepelhettek, főbenjáró ügyekben a nagyfejedelmi bíróság ítélkezett felettük. Mivel pedig a legtöbb állami adó alól a magánföldesúri parasztok sem mentesültek, nyilvánvaló volt, hogy az állam felső hatalmát

nem áttételesen, hanem közvetlenül óhajtotta gyakorolni felettük. Nem így viszonyult azonban a feudális falu másik nagy társadalmi csoportjához, a holopokhoz. Nehéz pontos számadatokat találni a parasztok és holopok százalékos arányára. Észak-Nyugat-Oroszországban pl. a holop udvarok száma az összes udvarnak mindössze 2,6 %-a volt. A Perejaszlavi kerületben viszont a nagybirtokon akár az alávetett lakosság 1/3-a is lehetett, míg a kisbirtokon egyenesen túlsúlyban volt. A tveri kerületben meg 20–50 %-át tette ki a 80–230 hektáros birtokok falusi népességének.

Tagadhatatlan tehát a rabszolga jogállású holopok jelentős funkciója a korabeli orosz társadalmi életben. Egy részüket a privilégizált helyzetű szolgák alkották, akik a földesúr birtokának irányításában, magánseregében vagy udvartartásában teljesítettek szolgálatot. Számukra megmaradt a szabaddá, akár kisbirtokossá válás lehetősége. A nagy többség azonban a cselédségből és a földművelőkből tevődött ki. A majorságot az egész század folyamán szinte kizárólag a holopok művelték meg. De nem elsősorban emiatt ragaszkodtak a birtokosok a nyilvánvalóan gazdaságtalan rabszolga munkához. Hanem azért, mert a holopok nem rendelkeztek szabad költözési joggal, s ez elsősorban a csekély anyagiakkal rendelkező kisbirtokosok számára tette nélkülözhetetlenné őket. Nem véletlenül mutatták ki az újabb kutatások, hogy korai lenne a 16. században a rabszolgaság intézményének elhalásáról beszélni, a század közepére mennyiségileg az éppenséggel még növekedett is. Szintén túlzóknak tekinthetők azok a vélemények, amelyek a parasztság és a holopok összeolvadása útján történő jelentős előrehaladást hangoztatják. Annak ellenére, hogy a holop jogilag védett személlyé vált (hiszen nagy értéket, 3 rubelt, vagyis majdnem egy harci mén árát, képviseltek a század elején), csak keveset ültettek még közülük telekre, azonkívül a földesúr eszközeivel dolgoztak, a földesúr emberének felügyelete alatt, az állam nem szólt bele urukkal való viszonyukba. De legfőképpen: nem költözhettek.

Ha mégis annyira ragaszkodott a holophoz ura, akkor igen szorult helyzetben lehetett. Vessünk még egy pillantást a novgorodi konfiskációs-reform előtti időszak adataira. Mint láttuk, ekkor a birtokosok majd 60 %-a foglalt el közbülső helyet a tulajdonképpeni földesúr és a paraszt között, minthogy évi jövedelme maximum négy rubel volt. Lovas szolgálatra pedig kb. 80 %-a volt alkalmatlan, maximum 11 rubel jövedelmével rendelkezett, akkor amikor fegyverzete kb. 6, lova 4–8 rubelbe került. Ezenkívül még fel is kellett öltöznie, ami – ha nem is volt szüksége minden

évben 10–12 rubeles bundára – legalább 4 rubelbe került. Ezek pedig olyan kiadások, amelyeket egy állandóan katonáskodó földesúrnak viselnie kellett. Legtöbbjük számára ez csak igen-igen nagy nehézségek árán sikerült. Mivel pedig a feudális járadék növelésére ekkor még nem volt lehetősége, a megoldást csak a korábbi földjénél nagyobb szolgálati birtok, illetve táplálási javadalom jelenthette. Mindkettő a moszkvai uralkodó kegyén múlt.

3. A nagybirtok gazdái

A 16. század első felében gyakorlatilag senki számára nem volt még kizárva a földbirtokossá válás lehetősége. Ritka kivételként fekete földes parasztok is szert tehetek votcsinára, és nem számított ritkaságnak a felszabadított fegyveres szolgák birtokszerzése. A fegyveres vagy hivatali szolgálatot ellátók osztálya tehát alul nyitott volt, nagy volt a mobilitása és a lehető legszélsőségesebb gazdasági, jogi helyzetű csoportokat foglalta magában.

Moszkva sikeres egyesítő politikájának eredményeként már a 15. század második felében hirtelen óriásira duzzadt a nagyfejedelem udvara. Önként vagy több-kevesebb „rábeszéléssel” Moszkva szolgálatába álltak a kisebb-nagyobb fejedelemségek addig szuverén urai, azok bojárjai, „szabad” szolgálói, fegyveres holopjai és ez az igen szélsőségesen polarizált réteg elvegyült a régi moszkvai földbirtokosok között. Szolga és úr került most egymás mellé, csupán azon az alapon, hogy mindketten egy nagyobb hatalomnak szolgáltak. Természetesen, a társadalomban elfoglalt pozíciójukban továbbra is az akadék választotta el őket egymástól. Túl azon, hogy nagyobb birtokokat öriztek meg, a volt fejedelmek, fejedelmi leszármazottak az uralkodó közvetlen környezetébe kerültek, rájuk bízta a hatalmas birodalom irányításának gondjait és – értelemszerűen – az ebből származó jövedelmeket. Amit tehát az előkelőségek elvesztettek a vámon, azt megnyerni látszottak a réven.

Csakhowy kiváltságos helyzetüknek nem volt semmilyen jogi garanciája. Illetve megőrződött a „szabad” szolgálók szabad távozásának ősrégi szokásjoga, ezt azonban az erő pozíciójában a moszkvai nagyfejedelmek kezdték egyre kevésbé komolyan venni. A másik biztosíték a jól bevált gyakorlat volt: e felső kormányzó apparátus nélkül az ország irányíthatatlan. Egy időre tehát a moszkvai udvar soha nem látott mértékben „arisz-

tokratizálódott”. A moszkvai nagyfejedelmek azonban a hagyományokhoz való ragaszkodás jegyében a megváltozott helyzetben is azon fáradoztak, hogy visszatérjenek a nemrég még aprócska fejedelemség igen egyszerű hatalmi képletéhez. Ott ugyanis még a legelőkelőbb bojárok is a fejedelem adományából jutottak kis kiterjedésű földjükhez és az uralkodóhoz fűződő viszonyukat tekintve nem különböztek a társadalom többi csoportjától. Most e hagyományosan hatalomhű régi moszkvai bojárok képére kívánta formálni a moszkvai uralkodó az egész felső réteget. Nem véletlenül határozta meg a század politikatörténetét jelentős mértékben a felső réteg három eltérő eredetű csoportjának – az egykori fejedelmeknek, a főleg nyugat-orosz részfejedelmeknek és a régi moszkvai bojároknak – egymással folytatott harca.

E fenti csoportosítás azonban erősen fiktív jellegű, ugyanis az orosz felső társadalmat alkotó 200 család, a bojárság, valójában csak lefelé volt egységes, tudniillik az alacsonyabb származásúakat kollektívan nem engedte a „zsíros” szolgálati helyekhez. Erre az ún. mesztnyicsztvo intézménye adott számára lehetőséget, egy olyan bonyolult előkelőségi- és rangsorrend számítás, amelynek érvényessége csak az arisztokráciára vonatkozott. Amekkora biztonságot jelentett azonban a középrétegekkel szemben, olyan kétélű fegyvernek számított következményeit tekintve. Mert bár a különféle hivatalos dokumentumok pontosan tartalmazták az előkelő nemzetségek minden egyes tagja minden egyes megbízatását, a múltbeli precedensek mégsem szolgálhattak a jelen számára minden ki-nevezésnél egzakt mutatókul. Az előkelő familiák azonban éppen az ősök régvolt érdemeit méricskelték egymáshoz, ezért minden látszólagos „demokratizmusa” ellenére a mesztnyicsztvo anarchisztikus intézmény volt, amely az uralkodót a mérleg nyelvének kivételezett helyzetébe hozta. Az uralkodó osztály felső rétegét meg egymással marakodó családok hal-mazává züllesztette, amely számára ilyenképpen lehetetlenné vált a rendi típusú szervezkedés.

A társadalom középső rétegei, az ún. szolgáló emberek még a fent-inél is jóval tarkább képet mutatnak, volt bojároktól a fegyverforgató szolgálíg terjed szociális spektrumuk, ugyanakkor mindkét irányban nyitot-tak voltak. Elvben ugyanis – kivételes cári kegynek köszönhetően – egyes személyek számára megvan a feljebb kapaszkodás lehetősége, másrészt viszont egészen a század közepéig fennállt a holoppá süllyedés veszélye. Derékhadukat az eredetileg nem szabad „udvari szolgálók” (a dvorjanyi-nok), illetve a szabadnak született bojárfik alkotják. A század közepére

már azonban a dvorjansztvo válik a szolgáló emberek felső csoportjának rétegnevévé.

A szolgáló emberek Moszkva fennhatósága alá kerülve egzisztenciálisan sokat nyertek, hiszen — a novgorodi konfiskációs-reform jól mutatja — a kormányzat gazdaságilag — lényegében egy kisbirtokosi szinten — stabilizálta helyzetüket. Amivel ezt, a számban az ún. uralkodó osztály nagy többségét kitevő réteget egyrészt hálára kötelezete, másrészt gazdaságilag továbbra is kiszolgáltató helyzetben hagyta. Ugyanakkor e szolgáló „nemességnek” heterogén eredete miatt nem voltak közös hagyományai, nem tudott még kialakulni sajátos profilja, nem voltak véleménynyilvánítási fórumai, szervezeti keretei, amint véleménye sem igen, hiszen nagyon is el volt foglalva „uralkodó” osztályba kerülése tényével. Legtöbb energiája arra ment el, hogy alul lezárja sorait, tehát valóságos privilégizált helyzetbe kerüljön a társadalomban.

Végül a földbirtokos osztályhoz tartoztak még a különféle nem katonai szolgálattelvők, pl. a hivatalnoki apparátus és a hadviselésre alkalmatlan törpebirtokosok.

A moszkvai uralkodó viszonyát ezekhez a szolgáló emberekhez mindig az egységesítésükre való törekvés határozta meg. Mivel hadseregének derékhadát tették ki, érdekében állt őket gazdaságilag és jogilag felemelni. Ezt a célt szolgálta a pomesztje-birtokok elterjesztése és a holoppá válás lehetőségének jogi kizárása. Ebben a tekintetben feltétlenül nagyot léptek a középrétegek előre a rétegekonszolidáció útján. Ennél több azonban nem állt a nagyfejedelem szándékában, a szolgáló nemesség kollektív térnyerését nem segítette elő a bojársággal szemben, hiszen előbbi szervezetlensége miatt nem versenyezhetett utóbbi kormányzatban való jártasságával.

Jól felfogott érdekek fűzték azonban a bojár arisztokráciához, hiszen az képviseleti és egyben a legfelső tanácsadó, végrehajtó és igazgatószolgáltató szerve, a bojár дума révén az országban nélkülözhetetlen funkciót látott el. Abban a tekintetben ugyanis kettős hatalom volt Oroszországban, hogy a nagyfejedelem korlátlan hatalmát senki nem vonta kétségbe, ám a gyakorlati irányítás a bojárok dolga volt. S amíg a vezető apparátus a régi moszkvai bojárokból állt, akiket tradicionális hűség kötött a trónhoz, ez a hatalomgyakorlási mechanizmus nemigen csikorgott. A fejedelmi származású bojárok Moszkvához kerülése után aztán az uralkodó megkísérelte az előkelő bojárokat régtől szolgáló társaik helyzetéhez közelíteni. Önkényesen cserélgette vagy konfiskálta pl. birtokaikat, embe-

reiket, korbácsoltatta meg nyilvánosan legtekintélyesebb képviselőiket, s ezzel elmélyítette a közgondolkodásban annak tudatát, hogy minden ingó és ingatlan vagyon az ő legfelső tulajdona, akivel szemben még a bojár duma vezetőjének sincs több joga, mint a legutolsó holopnak. Sok mindent eláruló módon a bojárságon belüli nivellálási tendencia az alsóbb szintet vette célba, csakúgy mint a szolgáló nemességen belül. Amint az addig uralkodó földbirtok tulajdonformát, az örökbirtokot fokozatosan a pomesztye jogállásához kezdik közelíteni, úgy fokozódik le az uralkodó osztály is. Ennek ideális állapota az egységes szolgáló osztály kialakulása lett volna az uralkodó szemében, erre azonban még I. Péterig várni kellett. Már a 16. század közepén azonban jelentős lépés történt ezen az úton, amennyiben a század derekára a kormányzat az egész szolgáló osztályt összeírta, földjuttatással szolgálatra alkalmassá tette és besorozta. Ezután csak az rendelkezhetett földbirtokkal, akit ezekben a besorolási könyvekben nyilvántartottak, amint, akit itt nyilvántartottak, az katonai szolgálót volt köteles teljesíteni. Kezdve az első bojártól egészen az utolsó szolgáló emberig.

Ezután az uralkodó osztály egyes tagjai besorolási rangjuk szerint különböztek egymástól. Legfelül a bojár duma tagjai álltak: ereszkedő sorrendben a bojárok, az okolnyicsijok és a dumai udvari emberek. A második nagy csoportot az ún. moszkvai szolgálók alkották, szintén több alcsoportra osztva. A harmadik, a legnépesebb csoport tagjai az ún. vidéki szolgálók voltak, legelől a kiválasztott udvari emberek, majd az udvari bojárfik és legvégül a városi bojárfik. Az előkelőség, a származás természetesen ebben a rendszerben is meghatározó szerepet játszott, ám az egyes rangok között a határvonalak nem voltak olyan élesek, hogy egy-egy – nagyon kivételes esetben többel – ne lehessen előreugorni a társadalmi hierarchiában.

III. A társadalmi-politikai fejlődés fő szakaszai

1. A hatalom és a bojárság reálkompromisszuma (A reformidőszak)

A tatároktól való függő viszony felmondásával, 1480-ban megalakulnak tekinthető Moszkva középpontú egységes orosz állam további fejlődését három alapvető körülmény határozta meg. Egyrészt az, hogy rövid idő alatt egy birodalom-monstrummá duzzadt, ám irányítása a régi ma-

radt. Másrészt, nem ő verte ki a tatárokat, hanem azok bomlasztották fel államalakulatukat belső problémáik következményeként. Harmadrészt, további egykori keleti szláv területek maradtak az országhatárokon kívül. Ha az ezekből az adottságokból fakadó problémákra választ akart találni az orosz politika, csak egyet tehetett: az állam megerősítését, még konkrétabban, egy külső és belső funkcióját ütőképesen ellátni tudó katonai monarchia megszervezését. A felszínen katonapolitikaiként jelentkező kérdés megoldása maga után vonta szinte az egész társadalmi élet átalakítását.

A 16. század első felében folytatott egyesítő (hódító) külpolitika, valamint a novgorodi konfiskáció és egyéb hasonló megoldások azt mutatják, hogy III. Iván és III. Vaszilij kormányzata meglehetősen tudatosan haladt az adott feltételek között egyedül lehetséges úton. Ami paradox módon nem jelentett mást, mint a görcsös ragaszkodást a rég bevált gyakorlathoz. A moszkvai uralkodók egyetlen elvet ismertek: „a fejedelemségem az örökbirtokom” elvet, ami most csupán annyiban módosult, hogy már egy egész birodalmat tekintettek saját tulajdonuknak. A kora-feudális uralkodó patrimoniális hatalma ezzel átöröklődött egy másik történelmi szakaszra és annak sajátos színezetet adott.

A történelem groteszk játéka, hogy ennek a megújulásnak a konzervativizmus volt a záloga. A totális hatalomra épülő katonai monarchia így szervesen következett az előző társadalomfejlődésből. Azt a struktúrát annyiban fejlesztette tovább, amennyiben tovább növelte az uralkodó hatalmát, illetve megakasztotta korlátozásának addig kialakult csíraformáit, amivel lényegében megakadályozta a feudalizálódási folyamat előrehaladását és a társadalmat egy archaikus, kevésbé tagolt szinten megmegevítette.

IV. Ivánnak a század közepén ezért tulajdonképpen nem volt más dolga, mint hogy az elődei által gyakran tétováz és szórványosan kezelt módszereket egységes rendszer rangjára emelje, illetve az irányítás idejét múlt technikai megoldásait korszerűekre cserélje fel. Amikor IV. Iván gyermekkorának anarchisztikus bojár-klikkharcai után az ország irányítása kb. 1549-től az ún. Izbrannaja Rada (Kiválasztottak Tanácsa) kezébe került, először történt kísérlet a katonai monarchia átfogó racionalizálására. Az 1550-es évek ezért kaphatták a történelmi irodalomban a „reform-időszak” nevet.

De ebbe a vonulatba illeszkedett már IV. Iván anyjának rövid ideig tartó régenssége is. Jelena Glinszkaja példát mutatott fiának a földado-

mányok takarékos osztogatása, a különféle bíráskodási-, adó- és vámmentességek szűkmarkú mérése, illetőleg a helyi közigazgatás élén álló helytartók hatalmának megnyírbálása terén. Mivel pedig a régensnő halála utáni bojár-kormányzat szakított ezzel a gyakorlattal, az 1549-es Megbékélés Gyűlésén meghirdetett reformpolitika Jelena Glinszkaja idejéhez nyúlt vissza.

A kormányzat elgondolásait jól szemléltetik azok a kérdések, amelyeket a cár felszólítására az egyházi zsinat állított össze a bojárok által kidolgozandó reform-javaslatok számára. A kérdések kilátásba helyezik valamennyi birtok összeírását, ellenőrizni szándékoznak minden birtok – adásvételi ügyet, abból a célból, hogy a föld utáni katonai szolgálat elve a gyakorlatban is ideálisan funkcionáljon. Nem véletlenül kerül a földkérdés figyelmük középpontjába, hiszen ennek megoldása stabilizálhatta a szolgáló emberek, tehát a hadsereg és az állam helyzetét. Mindehhez a földön kívül persze pénz is kellett, és a kérdések aprólékosan foglalkoztak az állam pénzügyeinek megreformálásával is.

Az 1550-es években életbe léptetett rendeletek – ha teljesen nem is valószínűsítették meg ezt a reformprogramot – az e kérdések által kijelölt úton haladtak. Az első lépés egy szorosan vett hadseregszervezési reform volt, a mesztnyicsesztvo korlátozása a hadvezérek kijelölésében. Mivel ez a kérdés az egész felső kormányzó réteget érintette, radikális változtatást nem hozott. Nagyobb jelentőségre emelkedett az ún. sztrelec-reform kezdete 1550-ben. Egyelőre ugyan csupán háromezer tűzfegyverrel felszerelt gyalogos Vorobjevo erődítés-faluba telepítéséről gondoskodott, de a sztrelecek hamarosan szinte valamennyi erődítményt benépesítik. Ezek a szabad idejükben iparúzéssel és kereskedéssel foglalkozó hivatásos katonák a következő század során nemegyszer török kollégáikhoz, a janicsárokéhoz hasonló jelentőségre emelkednek a belpolitikai villongások során.

Az 1550-es év legnagyobb eseménye az új Szugyebnyik (Törvénykönyv) kibocsájtása volt. Az elődök politikája folytatásának jelszavából következik, hogy az új büntetőkódex csak az 1497-es Szugyebnyik korszerűsítését tűzi ki célul. 99 cikkelye közül 37 tekinthető újnak, más kérdés, hogy a többi is jelentős átdolgozáson ment keresztül. Műfaja bűnök és büntetések végtelennek tetsző korrelációs sora, amelyben nincs hely egyes társadalmi csoportok jogainak körülírására. Meismétli azonban az 1497-es Törvénykönyv rendelkezését a parasztság György-napi szabad költözéséről, amivel továbbra is garantálja e réteg viszonylagos jogi sza-

badságát. Hasonló rétegekonszolidációs jelentősége van a 81-es cikkelynek, amely megtöltte a bojárfik holoppá deklasszálódását.

A Törvénykönyv szociális irányultságának tisztázásában sokat segített a 43-as és a 91-es cikkely. Utóbbi kimondja, hogy „városi kereskedő emberek ne lakjanak a kolostorok városi udvaraiban”, előbbi pedig megszünteti az egyházi birtokok adómentességét. Ha tehát arra a kérdésre, mely társadalmi csoportok érdekeit képviselték a Szugyebnyik egyes rendelkezései, egyelőre adósak is maradunk a válasszal, arra felelhetünk, mely réteg ellen irányulnak: az egyház ellen. Ha pedig az egyház ellen, akkor az valamiképpen az egész világi uralkodó osztály érdekeit szolgálta, hiszen ezek a rendelkezések elejét vehették a munkaerő egyházi birtokokra áramlásának. De első lépést is jelenthettek az egyházi földtulajdon korlátozásának azon úton, amelynek végső állomása az óriási kiterjedésű kolostori földek megkaparintása lehetett volna.

A század közepének a publicisztikában is jól érzékelhető forrongó reformhangelata igen gyorsan felvetette ezt a legradikálisabb megoldást: a kolostori birtokok szekularizációját, amellyel az 1551-ben összeülő Sztoglav (Százcikkelyes) zsinat kiemelten foglalkozott. Látszólag az volt a fő feladata, hogy továbbfolytassa a század elején, az ún. önzetlenek és joszifljánusok vitája által megkezdett belső egyházi rendteremtést. Fő gondja mégis az lett neki is, mint a félévszázaddal korábbi hivatalos egyháznak, hogy visszaverje az önzetlenekéhez hasonló szekularizációs próbálkozásokat. Mivel az egyház a cári egyeduralomnak hatalmas támasza volt, ez viszonylag könnyen sikerült. Cserében azonban engedményeket kellett tennie a világi uralkodó osztálynak. 1551. május 11-én rendelet született, amely elkobozza a IV. Iván gyermekkorában erőszakkal szerzett, vagy bojári adományként kapott kolostori földeket. A továbbiakban a kormányzat ragaszkodott minden földvásárlási ügylet előzetes engedélyeztetéséhez, megtöltötte az egyháznak az új városrészek, vagy új városi udvarok létrehozását, a városiakok elcsalogatását. Majd az intézkedés-sort az egyházi adománylevelek felülvizsgálása zárta le, amelynek során megszüntettek minden olyan mentességet, amely a III. Iván és III. Vaszilij idején kialakult gyakorlatnál több kiváltságot biztosított. Az ekkor bevezetett új adóegység, a nagy ekealj szintén az egyházat (és még inkább a fekete földeket) érintette kedvezőtlenül: az egyházi birtokok lakossága ezentúl 25 %-kal több állami adót fizetett, mint a világiaké.

Éppen az egyházi földek sértetlenül maradása a magyarázata annak, hogy az egyik legnagyobb szabásúnak ígérkező reform, az ún. kiválasztott

ezer földhözjuttatása már elgondolásában is meglehetősen mérsékelt célt tűzött ki, sőt, egyes történészek még azt is tagadják, hogy megvalósult. A cári udvar kádergondjait kívánta a kormányzat azzal orvosolni, hogy 1078 szolgáló nemesnek 100–150 hektárnyi földet juttat Moszkva környékén, birtokkiegészítésként. Azért csak ennyi embernek és azért csak ekkora szántókat, mert a cár ebben a körzetben csupán az egykori fejedelmi madarászok, méhészek földjeivel rendelkezett. A fekete földek szétosztásától a kormányzat egyelőre igyekezett tartózkodni, az udvari földek eladományozását a korafeudális típusú hatalom reflexei ellenezték, a bojároktól nem volt miért konfiskálni, új területek pedig ekkortájt éppen nem kerültek Moszkvához. Persze, előbb-utóbb valamelyik eszközhöz hozzá kellett nyúlni, mert a korabeli publicisztika csalhatatlanul jelezte, hogy a szolgáló nemesek mind nehezebben tudnak eleget tenni katonáskodási kötelezettségeiknek. A katonai monarchia számára ebben a helyzetben a legtermészetesebb lépés az expanzió volt. Az orosz seregek 1552-ben elfoglalták a „földi paradicsomnak” leírt Kazanyi Kánságot, majd továbbfolytatták útjukat lefelé a Volgán.

Ezekben az években sokan jelentős birtokokhoz jutottak, ám – nyilvánította ki az évkönyv szavai szerint a kormányzat – a katonák harcra-foghatósága mégis csökkent. Ezért – olvashatjuk az 1555/56-os év bejegyzésében – ezentúl minden birtokos – függetlenül attól, hogy örökbirokon vagy szolgálati birtokon ül – köteles 150 hektár jó minőségű föld után egy lovaskatonát kiállítani. Egyben pedig nagy országos mustrán számbaveszik az összes birtokost, meghatározzák földbirtokkategóriáját és ebből fakadó kötelezettségeit. Aki a megállapított norma alatt találta-tik, az birtokkiegészítéshez jut. A földön kívül a katona-földesúr osztály a továbbiakban rendszeres pénzdadományban is részesül. Ennek anyagi alapját a helytartók tápláláson nyugvó intézményének eltörlésével teremtték meg. (Jellemző módon, a két rendelkezés egymást követi az említett évkönyvrészletben.) Ezzel a kormányzat tulajdonképpen két legyet ütött egy csapásra. Egyrészt a helyi erőkre bízta a helytartók hivatali visszaélései miatt teljesen működésképtelen helyi közigazgatást. Másrészt az addig a helytartóknak fizetett illetmények helyett egységes adót vetett ki a lakosságra, és a befolyt pénzeket szolgálat fejében szétosztogatta. Az elgondolás első része ugyan nem valósult meg, mert a közigazgatás reformja nem terjedt ki a votcsinákra és pomesztyékre, illetve a táplálás-adomány sem szűnt meg teljesen, de a dolog finansziális oldala a tervezett módon alakult.

E rendelet látszólag a bojárság ellen irányult, hiszen ők voltak a

mesztnyicsesztvo szabályozta táplálási rendszer első számú kedvezményezettjei. Ezzel a megállapítással elérkeztünk a reformok „osztálytartalma” körül forgó közkedvelt vitához a történelmi irodalomban. A szovjet történetírásban leginkább elterjedt nézet szerint a fenti intézkedés is a reformok „kompromisszumos” jellegét bizonyítja, hiszen a bojárság előjogait csorbítja – de csak egy pontig – a szolgáló nemesség javára. E tétel még erre az egy rendeletre sem alkalmazható jelentős megszorítások nélkül. Tudjuk ugyanis, hogy az irányító apparátus kiszélesedésével a táplálás-adományok is osztódtak, tehát értéktelenedtek az idők folyamán. Másrészt nem kizárólag a bojárok részesültek belőle, amint az új pénzjutatások távolról sem csupán a középrétegeket gazdagították. A megítélés problémái azonban sokkal mélyebben erednek.

A „kompromisszumos” jellegből ugyanis az következne, hogy a szolgáló nemesség egy olyan, a bojárságtól céljaiban különböző, egységes érdekek alapján szerveződő és véleménynyilvánítási fórumokkal rendelkező réteg volt, amelynek politikai súlya meghátrálásra kényszerítette a bojárságot. A fentiekben láthattuk, hogy a szolgáló nemesség semmi ilyesmivel nem rendelkezett. Ugyanakkor a bojárságról sem mondhatjuk el, hogy „vissza akarván fordítani a történelem kerekét”, „vissza kívánta állítani a feudális széttagoltságot”. Az egységes állam irányító apparátusának csúcsaira kerülve, a bojárok a központosított monarchia megerősítésén munkálkodtak. Természetesen nem egyforma lelkesedéssel. A régi moszkvai bojárok szolgálatkübben végezték feladatukat, és a cár és rokonsága természetesen ezt a fajta magatartást tolerálta legszívesebben. A politikai kérdések azonban a három nagy bojár származási csoportosulás tagjai sűrűn létrejövő és felbomló érdekszövetségeinek politikai eszközökkel vívott harcával dőltek el. A reformidőszak politikatörténetét ezért a mindig nagy zajjal járó egyéni helyezkedési küzdelmek ellenére éppen a széles egységfront határozta meg, amely a vezető bojár familiákon kívül magában foglalta a szolgáló nemességnek a bojársághoz legközelebb álló képviselőit is. Ha tehát kompromisszumról akarunk beszélni, akkor azt kell mondanunk, hogy az egységesen fellépő világi uralkodó osztály kényszerült kompromisszumra az egyházzal, illetve a cári hatalommal szemben, mert nem tehetette rá kezét sem a kolostori, sem pedig a fekete földekre. A reformok „osztálylényegét” éppen ezért akkor közelítjük meg a legjobban, ha az állam érdekeire koncentrálunk. Ezek a reformok, amikor meghatározott társadalmi rétegek, csoportok helyzetét javították vagy rontották, mindig az állam szempontjait mérlegelték és érték el annak megerős-

södését. Ezért van az, hogy akármelyik társadalmi csoport szempontjából nézzük, a reformok által elért eredmények szükségképpen „felemásak” lesznek.

2. Konfliktus a hatalom elmélete és gyakorlata között (Az opricsnyina)

Az Izbrannaja Rada irányítása alatti évtizedben megnyírbálták ugyan néha a bojárok előjogait (1551-ben korlátozták pl. egyes képviselőik földbirtokelidegenítési jogát), ám ha lehet minden addiginál hathatósabban érvényesítették a bojár „tanácsadás” évszázados jogát. A hatalomgyakorlás képletét a legtalálóbban a korabeli „az uralkodó elrendeli, a bojárok helyben hagyják” formula írta le. Kettős hatalom volt valójában. Ennek egyik komponense a cár a maga elvben korlátlan hatalmával. A cári egyeduralom ideológiáját egyházi írók generációi dolgozták ki fáradtságos aprómunkával. Joszif Volockij volt az, aki a görög hagyományok felelevenítésével talán a legtöbbet tette a cári hatalom isteni eredetének besúlykolása, s ezzel párhuzamosan az egyház világi hatalomnak való alárendelése terén. Ekkortájt született meg a „Moszkva – harmadik Róma” elmélet, jött létre az Augustustól eredő cári genealógia és ekkor szűnt meg a tatár uralom is Oroszországban. Az egységes orosz állam élén a kánt felváltó orosz nagyfejedelem örökül kapta a tatár kánok despotikus hatalmának szokásjogát, valamint a bizánci autokratikus hatalom egyházi ideológiáját. Iván 1547-es megkoronázásával az egyház presztizse végérvényesen összekapcsolódott az egyedüli pravoszláv birodalmat megtestesítő cár presztizsével. Így a korafeudális uralkodó patrimonális hatalmából kinövő és bizánci-tatár segédlettel ideológiai formát nyerő cári autokratikus hatalom elve széles körben elterjedt, maga is egyeduralkodóvá vált.

A gyakorlatban azonban erősen korlátozta a bojár arisztokrácia, amely általában a tanácsadás és a végrehajtás feladatát vállalta magára, most azonban döntéshozó funkciót is ellátott a cár önállótlanága miatt. Mivel pedig a bojárságot, mint irányító apparátust – amint arra utaltunk – nem lehetett kiiktatni az államéletből (a helyükre állítható, kormányzásban jártas társadalmi réteg, illetve anyagiak hiányában), a kettős hatalom reál-kompromisszumnak tekinthető. E kompromisszumnak azonban jogi garanciái nem voltak, szilárdságát a józan belátás kellett biztosítsa. Ennek hiányában a társadalom kiszolgáltatottá vált az uralkodóval szemben, az addigi társadalomfejlődés ugyanis nem zárta ki az uralkodói

hatalom legszélsőséesebb formában való gyakorlásának lehetőségét sem, minthogy nem alakította ki az ellenállás gazdasági alapját, szervezeti formáit, gondolkodásbeli hagyományait.

1560-ban IV. Iván cár úgy döntött, hogy ezentúl egymaga irányítja az országot. Az Izbrannaja Rada tanácsadóival való szakításának több okát szokta – eléggé meggyőződés nélkül – felsorolni a szakirodalom. A döntő okhoz fér a legkevesebb kétség: a kenyértörésre a cári hatalom korlátlan jellegének elve és gyakorlata között tátongó szakadék miatt került sor. A források ugyanis meglehetősen plasztikussággal szólnak arról, hogy a cár egyrészt jól elsajátította az egyeduradalom ideológiáját, másrészt meghatározó lelki konfliktust jelentett számára, hogy az csak papíron létezik.

A valóban önálló irányítást már a kezdet kezdetétől jellemző szélsőséges módszerek a IV. Iván által bevezetett ún. *opricsnyina* intézményével álltak össze egységes rendszerre. Az opricsnyinát világra segítő tényezők szintén kedvelt vitatémái a historiográfiának. Sajátos módon létrehozása szubjektív motívumainak rekonstruálásában általában megegyezik a történészek véleménye: katonai kudarcok, majd egykori közeli embere, Kurbszkij távozása az ellenséghez, váltották ki a határozott ellenlépés reakcióját. Abban azonban már szinte kibékíthetetlen a történészek nézeteltérése, hogy az ilyképpen létrehozott opricsnyina milyen célt szolgált és hogyan minősíthető?

Mi is az az opricsnyina? Értékmozzanatokat nélkülöző szűk definícióban: az ország kettéosztásából származó, 1565-től 1572/73-ig tartó funkcionálása során területileg változó, a cár közvetlen irányítása alá rendelt egyik országrész. Szemben a másik területtel, az ún. zemscsinával, amelynek kormányzása a bojár дума feladata volt, igaz, a cár fenntartotta magának a legfontosabb ügyekben való döntés jogát. Ebből a meghatározásból egyelőre csak egy következtetés látszik valószínűnek: az opricsnyina nem a centralizáció irányába mutatott.

Közelebb vihetnek funkciója megértéséhez a fennállása alatt végbe ment események. Az opricsnyina megalakításának bejelentését közvetlenül megelőzi a bojár дума és az egyházi zsinat felhatalmazása: a cár – közelebbről meg nem határozott – büneiért azt von felelősségre, akit akar. Ezt esetenként addig is megtette, tehát a „jogi” helybenhagyás itt a statáriális rendszer általánossá tevésére vonatkozik. Az így kapott szabadsággal aztán a cár meglehetősen él is. 1565 elején ugyan csak néhány embert végeznek ki, ám az egykori északkeleti fejedelmek leszármazottai közül kb. 170 embert családjaikkal együtt száműznek Kazany

vidékére. (Igaz, egy év múlva ezek visszatérhetnek addigra már jórészt kirabolt, pusztává lett birtokaikra.) Aligha kétséges tehát az intézkedés irányultsága: a politikai elrettentésen túl a szuverén uralkodói múltját legkevésbé feledő szuzdali arisztokrácia gazdasági alapjainak megrendítése.

Már azonban az opricsnyina második évében bizonyos mértékben visszavonulót akar fújni IV. Iván, ezt mutatja a Zemszkij szobor összehívása is. Az országos gyűlés cár által kijelölt tagjai ekkor az uralkodói elvárásnak megfelelően rábólintottak a litvánokkal és a lengyelekkel folytatandó „nagy” háborúra. Ám nem hivatalos minőségükben, már a gyűlés után kollektív kérelemmel fordultak IV. Ivánhoz: szüntetné meg az opricsnyinát. A fékevesztett terror időszaka köszönt ezután az országra.

Az 1567–1571 közötti politikatörténetet egy megkonstruálásában, lebonyolításában, méreteiben és következményeiben fantasztikus koncepció per-sorozat határozza meg. IV. Iván uralkodásának utolsó éveiben összeállíttatja az általa kivégzettek listáját, ennek alapján képet alkothattunk arról, kik voltak a repressziós hullám áldozatai. Az első Cseljadnyin-Fjodorov bojár, főlovászmester volt a sorban, a cári hatalom kipróbált, hű támasza. Birtokait felégették, embereit kardélre hányták. Következhetett – családjával együtt – Vlagyimir Sztarickij, a cár unokatestvére, aki származása jogán egyedül lehetett potenciális veszélyeztetője a trónnak. Mivel pedig a Sztarickijoknak hagyományosan jó kapcsolataik voltak Nagy Novgoroddal, meg az egykori *városköztársaság* közel is feküdt a határhoz, a cár éjféketébe öltözött opricsnyik-serege megindult Novgorod felé. Amíg oda értek, az útjukba eső valamennyi települést feldúlták, majd megkoronázva addigi teljesítményüket hetekig mérszárolták Novgorod és környéke békés lakosságát. Végül az „i” betűre a pontot az ún. „moszkvai ügy” tette fel. 1571-ben a Vörös-téren több mint 100 embert végeztek ki nyilvánosan a legelképesztőbb halálnemekkel. Az áldozatok közé ekkor már az opricsnyina vezető garnitúrájának tagjai kerültek. A terror ördögi köre bezárult.

Szociális értelemben meglehetősen nehéz a sokezer áldozat elveszejtésének logikáját fellelni. Amint azt Veszelovszkij akadémikus kimutatta; a kivégzettek közül egy bojárra 3-4 egyszerű szolgáló nemes jutott, míg az uralkodó osztály egy tagjára egy tucat alsóbb néposztályokbeli. A következtetés tehát adott: az opricsnyina nem a bojártság, mint réteg ellen, hanem amint Veszelovszkij fogalmazott, az udvar, tehát az uralkodó mindenkori környezete ellen irányult. Még egy kicsit konkrétizálva ezt a megállapítást juthatunk talán legközelebb az igazsághoz. Az két-

ségtelen, hogy a terror és a megrémült türannosz kényszerképzetes logikájából következően rendszeresen sort kellett keríteni a cári környezet megtisztítására. A kiiktatandó ellenségek körét azonban kiszélesíthetjük a hatalom múlt- és jövőbeli potenciális oppozíciójával. Mivel pedig Iván cáron csak fokozatosan – párhuzamosan a terror előrehaladásával – hatalmasodott el idegbetegsége, az első év történéseiben nem kell elvitatnunk a racionális politikai megfontolást: egy jelentős súlyú arisztokrata réteg megrettentését. Később azonban sor kerül a zemszkij szobor „zendülőire” is, akik – mint pl. Cseljadnyin-Fjodorov – már zömmel a régi moszkvai bojárságból és a szolgáló nemességből kerültek ki. Ezzel párhuzamosan a cár előveteti az 1553-as betegsége idején történt eseményekről szóló évkönyv-bejegyzéseket és utólag egy kolosszális bojár összeesküvést konstruál belőlük, majd ennek állítólagos résztvevőit, mint Sztarickij híveit, kivégezteti. Mindez még, éppen az üldözési mánia téveszmés gondolkodásából, utólag magyarázható. Nincs magyarázat azonban a novgorodi pogromra, amivel még hívei jórészt is eltávolította magától. 1571-re tehát az opricsnyina társadalmi bázisa végzetesen leszűkült, mondhatni, egy-két kegyencet leszámítva, megsemmisült. Mivel pedig belső tisztogatásaival teljesen szétzilálta a szolgáló nemesség sorait, az alább ismertetett gazdasági krízis következtében a hadsereg is működésképtelenné vált. 1571-ben így a krími tatárok egész Moszkváig eljuthattak, és azt porig égették. Ekkor érik meg az opricsnyina megszüntetésének gondolata.

A végén önveszélyessé váló, önmaga ellen forduló opricsnyina végül is a cár és családja, dinasztíája vélt és valóságos ellenségei elleni önvédelem eszközeként definiálható. Az általa folytatott harc jelentős mértékben a fantom-ellenség elleni küzdelem volt, tehát meghatározott szociális irányultságot, egységes politikai vonalvezetést nem várhatunk tőle. Ebben a harcban azonban kísérletet tett az önvédelem sajátos eszközeinek, intézményeinek kialakítására, s ezek gazdasági, társadalmi háttérének biztosítására. Ebben a tekintetben negatív jelentőségű, de értelmes politikai tettként értékelhető.

Az opricsnyina területi kiterjedése nehezen meghatározható, ugyanis szinte évente változott, a lakossága számarányáról pedig nem maradtak ránk pontos információk. Területileg meghaladta, míg népességét tekintve alulmaradt a zemscsinával szemben. A cár közvetlen irányítása alá kerülő földek a régi történetírói hagyományokkal ellentétben nem a fejedelmi, bojári földbirtoklás centrumaiból kerültek ki. Területileg legnagyobb részüket az orosz Észak sókitermelő fekete földjei tették ki, oprics-

nyinába vonásukat elsősorban fiskális meggondolások, illetve a cár esetleges tengeren túlra menekülése útvonalának biztosítása motiválta. Ugyancsak az opricsnyinába kerültek a cár udvari és ún. úrbéres földjei a főváros körzetében, a cári udvar eltartása céljából. A harmadik birtokkategória kb. egy tucat kisebb terület döntőrészt pomesztye-jogú birtokaiból tevődött ki. Ezek a földek a cár testőr-rendőrségét voltak hivatva biztosítani, ugyanis a megbízhatatlannak ítélt birtokosokat innen kitelepítették, míg a fennmaradók az ún. opricsnyik-gárdába kerültek. Ez eredetileg csak kb. ezer főből állt (később 5-6 ezerre duzzadt a létszáma), így nincs okunk azt feltételezni, hogy az opricsnyina egy hadseregreform volt, és a livóniai háború sikeres folytatásának reménye hívta életre. Annál jobban dokumentálható a gárda belső, karhatalmi funkciója. Az opricsnyina, mint a cárnak az állítólagos belső ellenséggel szembeni önvédelmi szervezeteként tűnik fel számunkra akkor is, ha újonnan létrehozott erősítéseit szemléljük. Azok ugyanis nem a stratégiailag fontos határvidékeken, hanem az ország belterületén óvták a cárt — saját alattvalói ellen.

Az opricsnyik-gárda zömmel valóban egyszerű vidéki bojárfigkből került ki, bár a kiválasztást nem a származás, hanem a személyes hűség motiválta. Ezért bőven voltak tagjai között fejedelmi származásúak, csakúgy, mint a párhuzamosan létrehozott opricsnyinai hivatali, igazgatási szervekben. Az opricsnyikok ténylegesen privilégizált helyzetbe kerültek, tetteikért egyetlen bíróság sem vonhatta őket felelősségre. Leplezetlen rablásaikkal, erőszakoskodásaikkal azonban maguk ellen hangolták osztályostársaikat is, így a cár az opricsnyina-„reformmal” valójában elidegenítette magától a szolgáló-nemesek legnagyobb részét. Ezzel pedig a lassan kibontakozó központosító politika egyik alapelvét sértette meg. És még számosat azok közül. Ismét elterjedtek a részfejedelemségek, az általános létbizonytalanságban sokan az egyház védelme alá húzódtak, így a kolostorok földbirtokai ismét megszorodtak, lehanyaglott a pomesztye-forma, s időlegesen újra megszűrésdtek a votcsina-adományok.

Ebben a vonatkozásban hiába szünteti meg IV. Iván az opricsnyinát, politikája folytatódik, mint ahogy, ha más néven is, de egészen haláláig megmaradt az ország kettéosztottsága. Igaz, az opricsnyinai kitelepítéseket csak 1575–76-ban ismétlik meg, ezért szűk értelemben csak ezt az időszakot nevezhetjük az opricsnyina második kiadásának.

Legkevésbé azonban azért tekinthető az opricsnyina a centralizációt előmozdító tényezőnek, mert utóbbi általában az ország megerősítésére irányult. Az opricsnyina lényege viszont a pusztítás volt. Politikai

céljában, de gazdasági következményeiben is. Az opricsnyikok birtokaikon rablógazdálkodást folytattak, a zemscsina földjéről pedig elhurcolták a parasztokat, miáltal ezeket a birtokokat is tönkretették, pedig az állandó kitelepítések, birtokkicserélések miatt a földbirtokviszonyok amúgyis destabilizálódtak. Ehhez jött a szinte elviselhetetlenné váló állami adóprés. A parasztok állami adója nominál értékét tekintve 1561/62 és 1572/74 között 40 %-kal növekedett, majd a következő 10 évben még 80 %-kal. Amíg tehát 1540-ben az összes adóknak csak 10 %-a volt Észak-Nyugat-Oroszországban az államnak fizetett adó, addig 1566-ban már pl. a 66 %-ot is elérhette – úgy, hogy közben a földesúri terhek is növekedtek. Néhány terméketlen év és az 1570-ben behurcolt pestis, a szakadatlan háborúzás pusztításai az opricsnyinával karöltve az orosz történelemnek addig csak a tatár pusztításhoz mérhető gazdasági krízisét idézték elő.

3. Mindenki mindenkivel – és mindenki ellen (A „zavaros” időszak)

A novgorodi összeírásoknak köszönhetően pontos képünk van Észak-Nyugat-Oroszország gazdasági helyzetéről az 1580-as években. A lakosság a század elejéhez képest nyolcadrészére, az adóképes gazdaságok száma 5,8 %-ra csökkent. A kereskedő-iparos falvaknak 62,9 %-a pusztásodott el. A paraszti birtokok felükre-harmadukra zsugorodtak. A Pszkov környéki kisebb városok század közepi 1761 udvarházából 1585-re már csak 75 maradt. S bár a Moszkva környéki központi kerületek gazdasági helyzetéről nem áll rendelkezésünkre hasonlóan részletes nyilvántartás, annyit azonban tudunk, hogy a Moszkvai kerületben a szántóföldek 84 %-a lett pusztává a vizsgált időszakban. Ugyanakkor nincs okunk kedvezőbb helyzetet feltételezni a másik két nagy történeti-földrajzi egységről, a nyugati és déli határvidékről sem, hiszen ott is állandó háborús viszonyok uralkodtak. A huszonöt éves háború és az opricsnyina pusztításait egyedül az orosz Észak „fekete” földes parasztgazdaságai vészelték át különösebb megrázkódtatások nélkül.

A gazdasági krízis szükségképpen társadalmi földcsúszamlást idézett elő. A centrális területekről ugyanis a parasztok a nagy folyók mellé menekültek, hatalmasra duzzasztva a szabad kozákság létszámát, vagy a nyugati, délnyugati határvidékre költöztek és a viszonylagos szabadságot jelentő határőr-paraszt státuszt választották. A munkaerő eláramlása az opricsnyina előtt különösen a középrétegeket érintette hátrányosan,

mivel vándorlásuk iránya a nagybirtok volt. Elvileg ezért már akkor felvetődött a szabad költözés megtiltása. Az opricsnyina azonban a problémára sajátos késleltető megoldást talált: egy privilégizált kisebbség számára tette lehetővé a parasztok korlátlan mennyiségben történő elhurcolását. Ezek az évek — egyebek mellett emiatt is — annyira megrendítették valamennyi világi birtokos réteg gazdasági alapjait, hogy IV. Iván uralkodásának végére a röghözkötés, mint a gazdaság reorganizációjának egyetlen lehetséges eszköze, az egész világi uralkodó osztály számára létkérdéssé vált. Ezt kívánta ugyanakkor az állam érdeke is, hiszen a livóniai háborúból hatalmas területi veszteségekkel kikerülő ország számára kulcskérdés volt hadserege talpraállítása, ami csak a szolgáló nemesség helyzetének konszolidálása révén sikerülhetett. Ezért IV. Iván uralkodásának utolsó éveiben vagy később, Fjodor Ivánovics alatt (erről egyelőre vitakoznak a kutatók) a kormányzat ideiglenesen, egy-egy évre felfüggesztette a szabad költözés gyakorlását. Ezt a rendelkezést aztán minden évben megismételte. Ami valójában azt jelentette, hogy az 1590-es évekre Oroszországban kialakult az örökös jobbágyság rendszere.

Mindez megkövetelte az alávetett földművelő népesség másik nagy rétege, a holopság helyzetének rendezését is, különösen az 1570-es évektől. Ugyanis az addigi ún. „teljes” holopok és a parasztok jelentős részéből egy új, igen elterjedt rabszolga-típus, az ún. kabalás holop (vagy adórszolgálat) alakult. Az új intézmény népszerűsége annak volt köszönhető, hogy az állandó lét- és vagyónbizonytalanságban a parasztok szívesen álltak egy-egy (elsősorban egyházi) nagybirtokos szolgálatába, hogy kivárhák a jobb időket, ráadásul felajánkozásuk jutalmául anyagi támogatáshoz is jutottak. A kormányzat most e réteg helyzetét is megkísérelte egyértelművé tenni. 1597-ben olyan rendelkezés született, amely ura élete végéig tartó szolgasággal sújt minden kabalás holopot, függetlenül attól, hogy kifizeti-e adósságát vagy sem. Azokat az ún. „önkéntes” holopokat pedig, akik legalább félévet eltöltenek egy gazdánál ezentúl az örökös szolga státuszába sorolják.

Az örökös jobbágyság intézménye azonban addig nem tekinthető szilárdnak, amíg megmarad a szabadulás, vagyis a kozákokhoz menekülés lehetősége. Ezért a kormányzat súlyos szankciókat hozott azon kozákok ellen, akiket — s ezek voltak többségben — nem tudott állami szolgálatba fogadni. Ezzel gyakorlatilag társadalmon kívülre rekesztette őket. A határvédő lakosság privilégizált helyzetét pedig azzal ásta alá, hogy robotra fogta a katona parasztokat a határterületeken lévő nagy állami földeken.

Borisz Godunov kormányzata ritka tudatossággal haladt a konszolidáció útján. Viszonylag rövid idő alatt lényegében helyreállították a termelőerőket, visszaszereztek fontos területeket, az orosz patriarchátus felállításával növelték az ország nemzetközi presztízsét. A legnagyobb jelentőségű intézkedés-sor az uralkodó és a hadsereg derékhadát alkotó szolgáló nemesség helyzetének megerősítése volt. Ez azonban csak a társadalmi ellentétek minden addigit felülmúló kiélezése árán sikerülhetett. A rendteremtő program ezért szükségszerűen vezetett az iváninál is nagyobb katasztrófába.

A földesurak és jobbágyaik között, mint két osztály között, először válik ekkor az orosz történelem során kibékíthetetlenné a viszony. Különösen az 1601–03-as ún. Nagy éhség idejétől kezdve, amikor százazrek haltak éhen csak a főváros környékén. A birtokosok közül sokan szélnek eresztették szolgálhadaikat (így a fegyveres szolgálkat is), aminek következtében turbulens elemek lepték el az orosz Délvidéket. Nem is kellett soká várni az első nagyobb, a Hlopko-vezette éhséglázadásra, amit a kormányzat könnyen levert. Ilyen sors várt volna minden elszigetelt megmozdulásra, ha egy hatalmas ideológiai erő nem egységesíti a cári hatalom ellen küzdő erőket.

Ez a „jó” cár-hit ideológiai rendszerén belüli ellenállás lehetőségét megteremtő álcár-hit volt. Itt nincs szükség arra, hogy részletesen foglalkozunk az álcárság intézményének első alakjával, I. ál-Dmitrijel. Elég annyit leszögeznünk, hogy kilétének kérdése ma sem megnyugtatóan tisztázott, bár, természetesen, az nyilvánvaló, hogy nem volt IV. Iván fia. Más helyütt részletesen foglalkoztunk felbukkanásának körülményeivel is, ezért ezúttal csak azt ismételni meg, hogy amikor átlépte a litván-orosz határt, csapatában a kozákok voltak többségben, és az első vesztes csata után lényegében valamennyi litvániai híve elhagyta. Mellé állt viszont a Délvidék háborgó lakossága, ezért a fennálló hatalom elleni harca valószínűs népmozgalomként is leírható. Aligha tudta volna azonban mint „parasztvezér” megbuktatni a godunovi rendszert, ha nem támogatják az orosz uralkodó osztály széles körei. Hívei Borisz Godunov számos ellensége közül kerültek ki. Godunovval, aki „választott”, nem karizmatikus uralkodó volt, a moszkvai arisztokrácia lényegében sohasem békült meg. De végül elidegenítette magától tömegbázisát, a szolgáló nemességet is, amikor a Nagy éhség idején — ideiglenesen — visszaállította a György-napi szabad költözést.

A ritka történelmi eset, hogy egy szélhámos kalandorból koronás

fő lesz, csak a fennálló hatalom ellen egységesen fellépő széles osztályszövetségnek volt köszönhető. Amint egy évvel későbbi bukását is ez okozta. Ál-Dmitrij minden társadalmi rétegnek egyformán a kedvében akart járni – és ezzel valamennyit elvadította magától. A mozgalmában résztvevő holopok jelentős részét felszabadította, a délvidéket minden adó alól mentesítette, ismételten szankcionálni kívánta a szabad költözést. Másrészt viszont a szökött parasztok öt év és öt hónapig felkutatandók lettek – feltéve, ha nem a „Nagy éhség” idején menekültek el. Felemás volt ez a rendelkezés-sor az alsóbb rétegek szempontjából, még kevésbé elégítette ki a birtokos osztályt, az arisztokrata csoportok pedig már lényegében hatalomra jutása kezdetén kísérletet tettek a megdöntésére.

Vaszilij Sujszkij, a bojár cár trónra kerülése után azonban minden ott folytatódott, ahol I. ál-Dmitrij fellépése idején elkezdődött. Azzal a különbséggel, hogy mint választott és bojár társaitól függő cár, Sujszkij már eleve presztízavesztéssel kezdte uralkodását. Mivel pedig hozzákezdett a Dmitrij-előtti állapotok visszaállításához, a délvidék tovább folytatta a cár elleni harcát. A holopokhoz, kozákokhoz, parasztokhoz csatlakoztak az álcár kegyvesztett bojárai, szolgáló nemesei, így a törvényes hatalom elleni küzdelem – gyakorlatilag ugyanazzal a bázissal – megismételte önmagát. Ebben a szakaszban azonban már erősen polarizálódott, bár formálisan egységes tábort alkotott. Az ellenállás központjában Sahovszkoj herceg koordinálta a harci tevékenységet – a meghalt Dmitrij cár nevében. Ugyancsak az élőnek hitt cár parancsainak engedelmeskedve vonult az egykori holop, Ivan Bolotnyikov a főváros ellen szökött szolgálóból, parasztokból, kozákokból álló serege élén. Vele szövetségben, de nem egyesülten egy szolgáló nemesi sereg is Moszkva felé tartott. A két hadsereg eltérő összetétele működésében is megnyilvánult. Amíg Bolotnyikovék útközben minden „áruló” birtokost megleckéztettek, addig az Isztoma Paskov vezette másik csapat szabályos regurális sereggént viselkedett. Moszkva falai alatt utóbbiak le is váltak a népi felkelőkről és a cár oldalára álltak. A kormányzat időközben azzal is sikereket ért el, hogy 1606 márciusában 15 évre emelte a szökött parasztok felkutatási idejét, de hogy a délvidék birtokosainak is kedvében járjon, a jobbágyokért való jelentkezés határidejét hat hónapban maximálta. Egyúttal pedig megszüntette az 1597-es rendeletet, amivel jelentős holop rétegeket tudott Bolotnyikovéktól eltávolítani.

A fennálló rend elleni népmozgalom második, Bolotnyikov-felkelés néven ismert szakasza már nem hozott új bevonulást Moszkvába. Viszont

erőteljesen kidomborodot, hogy a cár elleni fellépés egyik mozgatórugója, általánosan fogalmazva, az osztályellentét. Ennek egyértelművé válása azonban szétbomlasztotta a tarka szociális szövetségi csoportosulást. Így amint az a középkori népmozgalmakkal történni szokott, a Bolotnyikov-felkelés is elbukott. Ennek következtében azonban a birtokos osztály ellenzéki tömegei sem érték el céljukat.

A talaj tehát elő volt készítve a II. ál-Dmitrij néven ekkor felbukkanó második álcár számára. Megjelenésével a Sujszkij-elleni mozgalom új lendületet kapott. Az önjelölt cárt továbbra is támogatta a délvidék, zászlaja alá gyűltek Bolotnyikov seregének maradványai, s mivel jelentős számú lengyel zsoldos segítségével hamar sikereket ért el, kezdtek a szolgáló nemesek, sőt bojárok közül is egyre többen átszívároggni táborába. Másfél évig tartó kettős hatalom alakult Oroszországban, miután nem messze Moszkvától, a szélhámos cár is berendezi saját fővárosát. A két hatalmi pólus között ettől kezdve állandó ingázásban voltak az orosz birtokosok; hol ide, hol oda álltak, várva, hogy merre dől el a hatalmi kérdés, amely ilyenképpen egy harmadik fél javára dőlt el.

A cári hatalom elleni harcnak ez a harmadik szakasza már erősen különbözik az első kettőtől. Bár továbbra is megőrzi népmozgalom jellegét, a kozák csapatok már önállósulnak, s csak laza szálak fűzik őket a főszerephez. Sok helyütt pedig, az osztályharc logikájából fakadóan már a cárként viselkedő II. ál-Dmitrijel is szembe fordulnak — stílusos módon ellene szintén az álcár-ideológia jegyében: több mint egy tucat álcárevicset produkálnak az egyes kozák csapatok. II. ál-Dmitrij egyre fokozódó népszerűtlenségéhez hozzájárultak ugyanakkor az idegenektől elszenvedett vallási-nemzeti sérelmek is.

1610-re, az addig egy tulajdonképpeni „második társadalom” élén álló álcár egyszerű kozákvezérré fokozódik le, mivel a Lengyel-Litván Királyság nyílt beavatkozása az eseményekbe lengyel és, sajátos módon, orosz hívei jórészt eltávolította tőle. Ezzel az álcár-hit, mint ideológiai mozgósító erő és immár az elsősorban kozákokra támaszkodó mozgalom értéke együtt devalválódik. A szolgáló nemeseknek ezentúl már nem éri meg a szociális demagógia vállalása a gyengének bizonyuló álcár oldalán és Tusinóban kísérletet tesznek, először az orosz történelemben, rétegérdekeik érvényesítésére. Az 1610 februárjában kötött egyezményük a lengyel királlyal, példátlan módon az addigi orosz történelemben, a cárnak meghívandó lengyel királyfit teljesen kiszolgáltatta volna az uralkodó

osztálynak, amelyben egyúttal a szolgáló nemesség térnyerése is bekövetkezett volna.

A „zavaros” időszak eseménytörténetének negyedik szakasza II. ál-Dmitrij halálával veszi kezdetét. Látszólag ugyan fontosabb események történnek előtte (a cár lemondatása, a lengyeleket beengedik Moszkvába), ám ezzel az esettel megváltozik a fennálló rend elleni küzdelem jellege. A vezérétől megfosztódott népmozgalom végérvényesen elveszti meghatározó szerepét, az osztályharc különféle kozák csapatok fosztogató hadjárataira egyszerűsödik. Másrészt az addigi cár, tehát a Moszkva ellen folytatott küzdelem mostmár az idegenek elleni „nemzeti” felszabadító harc képébe öltözik, amelyet az irreguláris kozák harcmodor inkább gátol, mint segít. Így kerül a szolgáló nemesség az új szakaszban a mozgalom élére, kétfrontos harcot vállalva a lengyelekkel lepaktáló bojárok és a kozákok ellen.

Az 1. népfelkelésnek nevezett szövetség kísérlete Moszkva felszabadítására azonban kudarcra végződött. Pedig végül ismét az addigi recepttel próbálkozott: a széles tömegek kihasználásával az „össznemzetinek” deklarált harcban. Ám az 1611. június 30-i rendelete, amely a kozákság jelentős csoportja számára kilátásba helyezte a jobbágyi állapotba való visszakerülést, a szó szoros értelmében összeugrasztotta a kozákokat és a szolgáló nemeseket. És ebben a harcban az utóbbiak húzták a rövidebbet.

Az ötödik szakaszban ezért a mozgalom élére új territoriális és (részint) új szociális erő áll. Az állandó háborúzás által kevésbé vagy egyáltalán nem érintett volgai és attól északra fekvő városok elégelek meg ekkor az anarchiát, hirdetik és valósítják most már meg a gyakorlatban is kétfrontos harckutat. Megint csak egy addig ismeretlen jelenséggel gazdagítva az ország társadalmi- és politikai történetét. A cár- és a de facto (a lengyelekkel lepaktáló arisztokrácia kompromittálódása miatt) bojárnélküliség időszakában a politikai döntések sajátos demokratikus alapokra helyeződnek. Felelevenedik a moszkvai fejedelmek által megfojtott vecsegyakorlat, az iparos-kereskedő népesség aktív szerephez jut a „nagypolitikában”. Amelyet – más lehetőséget nem ismervén – ismét csak a korlátlan cári hatalom régi jogaiba való visszahelyezésére használ majd fel 1613-ban Mihail Romanov trónra emelésével.

A „hosszú” 16. század Oroszországban a cári autokratikus hatalom kialakulásának, megerősödésének és – megrendülésének kora. Bukása azonban nem következik be, mert a korlátlan uralkodói hatalom elve

logikusan következett az előző társadalomfejlődésből és a katonai monarchia szükségleteiből. Időleges gyengülését jórészt szélsőségesen túlhajtott formában való megjelenése okozta. Történelmi perspektívában szemlélve azonban a század feltétlenül térnyerésének és intézményesülésének időszaka. A leglátványosabb sikereket a politikai ideológia szintjén éri el, ám a mindennapi politikában is fokozatosan érvényesül, hogy aztán társadalomátalakító tényezővé váljon.

A század a bojárság örökbirtokai megrendülésének, a szolgálati birtokok elterjedésének, és általában minden magánbirtok adománybirtokká történő lefokozása folyamatának kora. A társadalomban a bojároknak a régi moszkvai bojárok szintjén történő egységesítésére történik kísérlet. Más oldalról, az uralkodó osztály középső rétegei jogi és gazdasági helyzetében is végbemegy egyfajta nivellálódás, miáltal utóbbiak – a földművelőkhöz és városlakókhoz mérten – szintén privilégizált helyzetbe kerülnek. Az opricsnyina és még inkább a „zavaros” időszak eseményei által meggyengített bojársággal szemben aztán a korszak végére önálló rétegkövetelésekkel rendelkező, valóságos politikai riválisként lépnek fel.

Még jobban kimutatható a parasztság helyzetében bekövetkezett alapvető változás a század folyamán. Az állandó háborúzás gondjai közt vergődő állam a végveszély közeledtével teljesítette a katonai–földesúri osztály létfontosságú kívánságát: a parasztok röghözkötését. Ezzel megindult az alsóbb néprétegek egységesítésének is – a holopokhoz közelebb eső szinten megvalósuló – útján. Ugyanebbe a vonulatba illeszkedett az államnak alávetett „fekete” parasztok földjeinek udvari birtokká alakítása, illetve szolgáló nemeseknek való eladományozása. Egyelőre azonban a röghözkötés politikai irányvonala az elementáris erejű és a dinasztikus zűrzavart, az uralkodó osztályon belüli réteg- és pozícióharcot jól kihasználó népmozgalom ellenállása következtében nem tudott érvényesülni.

Nem bizonyult ugyanakkor tartósnak az autokratikus állam irányításának rendszere sem. A helyi közigazgatás reformját elsodorta az opricsnyina vihara és időlegesen az újonnan elterjedő prikázokon alapuló központi irányítás is megrendült az opricsnyinai „magánállam” anarchisztikus berendezkedése következményeként. Hosszú távon azonban a központi kormányzások időtállóaknak bizonyultak és a szolgáló nemesség potenciális hatalmi bázisai lettek. Többek között ezért kerülhetett sor arra, hogy az uralkodó osztály középső rétegei az előkelő bojár familiák jelentős részének fizikai, gazdasági vagy morális megsemmisülése után időlegesen valóságos hatalmi tényezőkké válhattak.

A 16. század folyamán végbement változások végül is az ideológiailag senki által nem korlátozott uralkodói hatalomnak a valóságos életben is korlátlan voltát alapozták meg. Hiába állnak vissza tehát 1613 után látszólag az opricsnyina előtti állapotok, hiába határolja el magát a szubjektíve valóban „jámbor” Alekszej Mihajlovics cár IV. Iván véres tetteitől, az autokratikus cári hatalom utolsó akadályait is elsöpörte az opricsnyina és a „zavaros” időszak. Az orosz társadalom ezért 1613 után, ha nehezen is, de visszazökken a korlátlan uralom kerékvágásába. Ezt kell tennie márcsak azért is, mert a területi veszteségek ismét a katonai monarchia megerősítésének jelszavát írják az állami politika zászlajára. A megoldáshoz ekkor már nem lesznek elegendők egy patrimonális alapokon nyugvó centralizált államrendszer keretei, ekkor már a nyugati vívmányok oroszok számára elfogadható részének adaptálására is szükség lesz. Így alakulhat majd ki az alapjaiban sok tekintetben „ázsiai” színezetű, felépítményében „nyugatias” péteri abszolutizmus.

Irodalom

A földrajzi viszonyokról:

M.N. Tyihomirov: Rosszija v XVI sztoletyii. Moszkva, 1962; *I.Z. Drobizsev–I.D. Kovalcsenko–A.V. Muravjov:* Isztoricseskaja geografija SZSZSZR. M., 1973; *A.V. Dulov:* Geograficseskaja szreda i isztorija SZSZSZR. M., 1983.

A parasztagazdaságról, a parasztságról, holopokról:

Agrarnaja isztorija szevero-zapada Rosszii. Vtoraja pol. XV.-nacs. XVI v. (red. A.L. Spairo), Leningrád, 1971; *Agrarnaja isztorija szevero-zapada Rosszii XVI v. Novgorodszkije pjatini. L., 1974; Agrarnaja isztorija szevero-zapada Rosszii. Szever, Pszkov, L., 1978; Ju.G. Alekszejev:* Agrarnaja is szocialnja isztorija Szevero-vosztocsnoj Ruszi XV–XVI vv. Moszkva–Leningrád, 1966; *G.E. Kocsin:* Szelszkoje hozjajsztvo na Ruszi (konyec XIII-nacs. XVI vv.) M.–L., 1965; *E.I. Kolicseva:* Holopsztvo i kreposztnyicsesztvo (konyec XV–XVI vv.) M., 1971; *V.I. Koreckij:* Zakreposcsenyije kresztyjan i klasszovaja borba v Rosszii vo vtor. pol. XVI v. M., 1970; *A.F. Manykov:* Ceni i ih dvizsenyije v Russzkom goszudarsztva XVI v. M.–L., 1951; *V.M. Panyejah:* Kabalnoje holopsztvo na Ruszi v XVI v. L., 1967; *V.M. Panyejah:* Holopsztvo v XVI– nacs. XVII v. L., 1975; *A.L. Sapiro:* Problemi szocialno-ekonomicseszkij isztorii Ruszi XIV–XVI vv. L., 1977; *A.A. Zimin:* Holopi na Ruszi. M., 1973.

A városokról:

V.N. Bernadszkij: Novgorod i novgorodszkaja zemlja v XV v. M.–L., 1961; *A.P. Pronstejn:* Velikij Novgorod v XVI v. Harkov, 1957; *A.M. Szaharov:* Goroda Szevero-vosztocsnoj Ruszi XIV–XV vv. M., 1959; *M.N. Tyihomirov:* Drevnyerusszkije goroda. M., 1956.

A nagybirtokról, a bojárokról, szolgáló emberekről:

I.U. Budovnyic: Monasztiri na Ruszi i borba sz nyimi kresztyjan v XIV–XVI vv. M., 1966; *V.O. Kljucsevszkij:* Bojarszkaja дума v Drevnyej Ruszi. Pg., 1916; Obscsesztvo i goszudarsztvo feodalnoj Rosszii. M., 1975; *N.P. Pavlov-Szilvanszkij:* Feodalizm v Drevnyej Ruszi. M., 1906; *Sz.A. Rozsgyesztvenszkij:* Szluzsiloje zemlevlagenyije. *A.A. Zimin:* Krupnaja feodalnaja votcsina i szocialno-polityicseszkaja borba v Rosszii (konyec XV–XVI v.) M., 1977; *Sz.B. Veszelojszkij:* Feodalnoje zemlevlagenyije v Szevero-vosztocsnoj Ruszi. M.–L., 1947.

A reformidőszakról:

V.B. Kobrin: Novejsije trudi o processze centralizacii Russzkovo goszudarsztva. In: Rosszija na putyjah centralizacii. M., 1982; *A.K. Leontyjev:* Obrazovanyije prikaznoj szisztymi upravlenija v Russzkom goszudarsztve. M., 1961; *V.D. Nazarov:* Iz isztorii centralnih i goszudarsztvennih ucsrezsgyenyij Rosszii szeregyini XVI v. (K metogyike izucsenyija voprosza) In: Isztorija SZSZSZR, 1976/3; *N.E. Noszov:* Ocserki po isztorii mesztново upravlenija Russzkovo goszudarsztva perv. pol. XVI v. M.–L., 1957; *N.E. Noszov:* Sztanovlenyje szoszlovno-predsztavityelnih ucsrezsgyenyij v Rosszii. Iziszkanyije o zemszkoj reforme Ivana Groznovo. L., 1969; *B.A. Romanov:* K voproszu o zemelnoj polityike Izbrannoj radi. In: Isztoricseszkije zapiszki, t. 38. M., 1951; *A.A. Zimin:* Reformi Ivana Groznovo. M., 1960.

Az opricsnyináról:

I.I. Poloszin: Szocialno-polityicseszkaja isztorija Rosszija XVI-nacs. XVII v. M., 1963; *P.A. Szagyikov:* Ocserki po isztorii opricsnyini. M.–L., 1950; *R.G. Szkrinnyikov:* Nacsalo opricsnyini. L., 1966; *R.G. Szkrinnyikov:* Opricsnyij tyerror. L., 1969; *R.G. Szkrinnyikov:* Rosszija poszle opricsnyini. L., 1975; *R.G. Szkrinnyikov:* Ivan Groznij. M., 1975; *R.G. Szkrinnyikov:* Rosszija nakanunye „szmutnovо vremenyi”. M., 1981; *Sz.B. Veszelojszkij:* Isszedovanyije po isztorii opricsnyini, M., 1963; *A.A. Zimin:* Opricsnyina Ivana Groznovo. M., 1964.

A „zavaros időszakról”:

K.V. Csisztov: Russzkije narodnije szocialno-utopicseszkije legendi XVII–XIX vv. M., 1967; *J.V. Gotyje:* Szmutnoje vremja. Ocserk isztorii revoljucionnih dvizsenij nacsala XVII sztoletyija. M., 1921; *V.I. Koreckij:* Formirovanyije kreposzt-novo prava i pervaja kresztyjanskaja vojna v Rosszii. M., 1975; *M. Kosztomarov:* Szmutnoje vremja Moszkovszko Goszudarsztva v nacsale XVII sztoletyija. In: Isztoricseszkije monografii i isszedovanyija, kny. IV–V. M., 1867–1868; *Sz.F. Platonov:* Ocserki po isztorii szmuti v Moszkovszkom goszudarsztve XVI–XVII vv., izd. 3., Szpb., 1910; *Sz.F. Platonov:* Szmutnoje vremja, Pg., 1923; *R.G. Szkrinnyikov:* Borisz Godunov. M., 1978; *R.G. Szkrinnyikov:* Minyin i Pozsarszkij. Hronyika szmutnovо vremenyi. M., 1981; *I.I. Szmirmov:* Vossztanyije Bolotnyikova 1606–1607. M., 1951.

Az egész korszakra vonatkozó fontosabb összefoglalások (orosz nyelven):

Sz.V. Bahrusin: Naucsniye trudi, t. II. M., 1954; *L.V. Cserepnin:* Obrazovanyije Russzkovo centralizovannovo goszudarsztva v XIV–XV vv. M., 1960; *L.V. Cserepnin:* Zemszkije szobori russzkovo goszudarsztva v XVI–XVII vv. M., 1978; Dokumenti szovjetszko-italjanszkoj konferencii isztorikov (8–10 aprelja 1968 g.) M., 1970; Isztorija SZSZSZR sz drevnyejsih vremjon do nasih dneje, t. II. (red. *M.N.*

Tyihomirov). M., 1965; *V.O. Kljucsevszkij*: Szocsinyenyija, t. II. M., 1957; *P. Miljukov*: Ocserki po isztorii russzkoj kulturi, cs. 1., izd. 5. Szpb., 1904; *Perehod ot feodalizma k kapitalizmu v Rosszii* (red. *V.I. Sunkov*). M., 1969; *Ocserki po isztorii SZSZSZR. konyec XV. v.-nacs. XVII vv.* (red. *A.N. Naszonov, L.V. Cserepyin, A.A. Zimin*). M., 1955; *Ocserki russzkoj kulturi*, cs. I–II. M., 1977; *Sz.F. Platonov*: Ivan Groznij. Pb., 1923; *M.N. Pokrovszkij*: Izbrannije proizvegyenyija, kny. I. M., 1966; *I.I. Szmirmov*: Ocserki polityiceszkoy isztorii Russzkovo goszudarsztva 30–50–h godov XVI v. M.–L., 1958; *Sz.M. Szolovjov*: Isztorija Rosszii sz drevnyih vremjon, kny. III–IV. M., 1960; *Sz.O. Smidt*: Sztanovlenyje Rosszijszkovo szamogyerzsavszta. Isszladoanyija szocialno-polityiceszkoy isztorii vremenyi Ivana Groznovo. M., 1973; *R.Ju. Vipper*: Ivan Groznij. M., 1922, M.–L., 1944; *A.A. Zimin*: Rosszija na poroge novovo vremenyi (Ocserki polityiceszkoy isztorii Rosszii pervoj tretnyj XVI v.) M., 1972; *A.A. Zimin*: Rosszija na rubezse XV–XVI sztoletij. M., 1982.

Felhasznált nem orosz nyelvű monográfiák:

P.L. Barbour: Dimitry Called the Pretender, Tsar and Great Prince of All Russia, 1605–1606. Boston, 1966; *S. Baron*: Moscovite Russia. London, 1980; *R. Crumme*: The Formation of Moscovy 1300–1613. London–New York, 1983; *A. Hirschberg*: Maryna Mnischówna, Lwov, 1927; *A. Kappeler*: Ivan Groznij im Spiegel der ausländischen Druckschriften. Frankfurt, 1972; *E.L. Keenan*: The Kurbskii-Groznyi Apocrypha. The Seventeenth-Century Genesis of the „correspondence”. Attributed to Prince A.M. Kurbskii and Tsar Ivan IV. Cambridge, 1971; *J. Maciszewski*: Polska a Moskwa 1603–1618. Opinie i stanowiska szlachty polskiej. Varsó, 1968; *B. Nørretranders*: The Shaping of Czardom under Ivan Groznij. London, 1971; *R. Payne–N. Romanoff*: Ivan the Terrible. New York, 1975; *R. Pipes*: Russia under the Old Regime. Cambridge, 1974; *K. Rasmussen*: Die livlandische Krise 1554–1561. København, 1973; *W. Serczyk*: Iwan IV Gróźny. Wrocław, 1977; *Szvák Gyula*: Cárók és kalandorok. A „zavaros időszak” története. Kossuth, 1982; *Szvák Gyula*: Iván, a félelmetes. Gondolat, 1985; *The City in Russian History*. Kentucky, 1976; *G. Vernadsky*: The Tsardom of Moscow 1547–1682, part 1. New Haven–London, 1969.

**A MAGYAR–TÖRÖK VÉGVÁRAK ÉS PALÁNKOK ÁLLAPOTA
A BUDÁRÓL BELGRÁDBA VEZETŐ ÚTON 1688-BAN**

(Sigmund Joachim von Trautmannsdorff gróf naplója alapján)

Az (alsó)ausztriai ágból származó Adam Max Trautmannsdorff fiaként 1636-ban született Sigmund Joachim von Trautmannsdorff nemcsak rátermett lovastábornok volt, de tizenkét éven át naponta lelkiismeretesen vezette naplóját, melyben háború és béke idején a legpontosabban feljegyezte élményeit. Ez a napló kiváló korabeli forrás; eleven bepillantást nyújt egy 17. századvégi magas rangú katonatiszt életébe, a hadműveletekbe és a táborok, téli szállások, nemesi kastélyok és fejedelmi udvarok életébe.

A Dunántúl szempontjából az 1688. évi napló különleges érdekességgel bír. Barátja, Lotharingiai Károly herceg ebben az évben szerezte meg Sigmund Joachim von Trautmannsdorff gróf számára a törökök ellen harcoló hadseregnél a császári vezérőrnagy (Generalwachtmeister) rangot. Mint ilyen hagyta el Trautmannsdorff 1688. június 29-én Bécset és dragonyos ezredével június végén Német-Óváron, Győrön és Budán át a főszereghhez vonult, melyet július 20-án, Péterváradnál (Pterovaradin) ért utól.

Trautmannsdorff tömör, de eleven naplójegyzetei alapján mintegy szemtanúi leszünk a császári sereg előnyomulásának a Dunántúlon át Belgrád felé s hazatérésének a feldúlt Szlavónián keresztül.

Trautmannsdorff vezérőrnagy naplójában behatóan tudósít a helységek és vidékek állapotáról, melyeken menetelés közben áthaladt. Több ízben is sajnálkozva jegyzi meg, hogy nem állt módjában megállapítani egyik vagy másik félig leégett falu, sőt egyszer – Vukovár és Ilok között – egy félig lerombolt kastély és kolostor (feltehetőleg Šaregrad) nevét, mert közel s távol egyetlen élő lélek sem akadt, akitől megkérdezhetne volna. Érdeklődését marsrutája során különösen régi kastélyok és várak, valamint a török erődítmények és palánkok keltették fel. Róluk készült részletes leírásai világosan mutatják katonai képzettségét és erős hajlamát a történelem iránt.

Budáról Belgrádig tartó menetelésének beszámolója 1688. július

5-én kezdődik az 1686-ban visszafoglalt Buda várának leírásával, melynek lerombolt falait 1688 nyaráig csak nagyon hiányosan állították helyre. Magában a városban Trautmannsdorff már észlelhette az újjáépítés első jeleit. Sőt itt élelmet is tudott szerezni maga és kísérete számára.

Hogy 1688-ban megint milyen fontos szerepet játszott a Duna, mint szállító út, méghozzá mind a katonai utánpótlás, mind a magánkereskedelem szempontjából, az egész sor utalásból kitűnik. Budáról Trautmannsdorff a steiri postamesterrel Eszékig (Osijek) továbbította poggyászát a Dunán (július 5.); Baján feltűnt neki a sok császári élelmiszerszállító hajó, ezek ott horgonyoztak a hajóhid közelében. 1688 nyarán magánhajószállítmányok is voltak útban a Dunán, egész a hadszíntérig. Trautmannsdorff titkára július 21-én például egy borral megrakott hajón érkezett Ilokra és Trautmannsdorffnak még aznap sikerült egy pozsonyi hajómestertől hajót bérelni, melyre társzekereit és kimerült lovait Belgrádba való szállításra felrakatta. 1688 szeptemberében már nyilvánvalóan a Dunán felfelé is volt rendszeres szállítás, mert Trautmannsdorff szeptember 27-én Péterváradról hordókba csomagolva különböző dolgokat küldetett a Dunán a császári intendáns számára Budára.

Trautmannsdorff július 6-án ezredével elvonult Budáról. A Duna nyugati partján követte a hadiutat a dunaszekcsői hajóhídig. A törökök ezen az úton majdnem minden nagyobb helységben – mint például Ercsi, Adony, Dunapentele, Dunaföldvár, Paks, Palánka, Bátaszék, Vukovár stb. – palánkokat, azaz karósáncsal körülvett erődítményeket emeltek. E palánkok legtöbbje, legalább is részben, szét volt rombolva, de Ercsiben és Pakson a rácok, azaz szerbek már megkezdték az újjáépítést.

Rendkívül érdekes erre vonatkozóan az 1688. szeptember 28-i bejegyzés. Trautmannsdorff ezen a napon a rácok, azaz a szerbek egy településéről számol be, a Péterváradtól mintegy tíz kilométerre eső Cerviben. Ebben a félig szétrombolt faluban néhány nappal Trautmannsdorff érkezése előtt kapitányuk, Jurko vezetésével mintegy 400 szerb katona telepedett meg családotól. A falut, melynek egy lerombolt kastély védelmében igen előnyös fekvése volt, újból fel akarták építeni, s tartósan itt szándékoztak megtelepedni.

Trautmannsdorff mindig pontos értesüléseket szerzett arról, hogy kiknek a tulajdonában voltak valaha a lerombolt kastélyok, melyek mellett a menet elhaladt. Nem csak a kortársak, de a mai történész számára is rendkívül érdekes hallani, hogy például a Pálffy gróf Dunaszekcsőhöz

közel fekvő kastélyának jobbágyai a török megszállás *alatt* is mindig leadták beszolgáltatásaikat Pálffy grófnak.

Minket azonban ezzel kapcsolatban főleg a dunántúli menetelés leírása kell, hogy érdekeljen, amerre Trautmannsdorff Belgrád felé haladó menete a Duna mentén vezető úton átvonult.

Trautmannsdorff menete Budáról Belgrádba és beszámolója a dunántúli palánkokról és kastélyokról

1688. július 5-ét Trautmannsdorff Budán töltötte. Reggel a városban misét hallgatott a jezsuitáknál, majd élelmet vásároltatott, hogy Eszékig ellássa magát. Poggyásza egy részét a steiri postamesterrel a dunai víziúton Eszékre küldette. A bajor helyettes szállásmesterrel (Quartiermeister-leutnant) együtt körbelovagolta a budai várat. Úgy találta, hogy a lerombolt erődítményeken még nem sokat javítottak. Csupán abban a falrészben épült egy új fal, melyet a császáriak és a brandenburgiak az 1686-os ostrom alkalmából robbantottak. Viszont a bajorok által robbantott rést és azt, melyet a felrobbant török löszerkészlet szakított ki, csupán bedeszkázták. Ráadásul a villám 14 nappal azelőtt egy, a Víziváros felé eső toronyban felgyújtott 160 bécsi mázsa löport, miáltal a várfal nagy darabja leomlott. Itt éppen azon voltak, hogy a rést ideiglenesen karósáncsal torlaszolja el. Magában a városban azt észlelte Trautmannsdorff, hogy tisztek és más személyek már szép házakat kezdtek építeni. Budáról leveleket küldött Linzbe és Drezdába.

Július 6-án Trautmannsdorff elindult Budáról és a savoyai dragonyos-újonccal két magyar mérföldet menetelt Érdig. Onnan tovább folytatta a menetelést még két mérföldre, Ercsibe, ahol a rácok (szerbek) éppen újjáépítették a török palánkot.

Július 7-én Adonyon át, ahol a Duna melletti síkságon egy lerombolt palánk található, Dunapentelég vonult a menet; ott egy hegyen, a Duna mellett szintén egy lerombolt, „ruinált” palánk volt található. Azon a helyen horvát csapatok csatlakoztak Trautmannsdorff-hoz.

Július 8-án három mérföldnyire folytatódott a menetelés, a Dunaföldvár melletti nagy palánkig, mely szintén le volt rombolva, s egy dombon állt a Duna mellett. Körös-körül számtalan tönkretett szőlőskert volt látható, s mellettük egy elég nagy tó, melyben sok volt a szárnyas vad. A gróf innen leveleket küldött Dürnthalba és Drezdába.

Július 9-én három mérföldet meneteltek Paksig, ahol a Dunánál egy török palánk állt. Jobb kézre (nyugaton) szőlőhegyek látszottak és sok gyümölcsfa, bal kézre öreg kertek és rétek, valamint két török vendégfogadó. Magában a palánkban egy régi, de szintén lerombolt keresztény templom állt. Pakson néhány rác (szerb) élt; kenyeret és bort lehetett náluk vásárolni.

A következő nap (július 10-én) három és fél mérföldes menet vezetett át a Sárvízen (Sió-Sárvíz csatorna), ahol T. „Mitpallanka”-nál (feltehetően T. Palánka helységéről van szó a Sió mentén); jobb kézről sok szőlőhegy és egy szép templom volt látható.

Az útviszonyok ezen a vidéken katasztrófálisak voltak. Nagy eső után az utak gyakorlatilag járhatatlanná váltak. Sem Trautmannsdorff kocsija, sem a más-ház szekerek nem jutottak előbbre, s pihenőnapot kellett beiktatni.

Július 11-én délig több, mint két és fél mérföldnyit haladtak előre, a dombon fekvő bátaszéki lerombolt palánkig. Az oda vezető úton, egy fél mérfölddel Palánka után a csapatok elhaladtak a lerombolt szekszárdi kastély mellett, mely Báthory grófé volt és most néhány hajdú élt benne.

Bátaszéken egy Bécsből a hadsereghez tartó császári futár csatlakozott Trautmannsdorffhoz. A gróf egy mérföldet utazott vele Dunaszekcsőig. Ennél a helységnél – csupán egy mérföldnyire Mohácstól – hajóhid vezetett át a Dunán. Itt éjszakkáztak. Dunaszekcsőn egy lerombolt kastély állt közvetlenül a Duna mellett egy hegyen. Azelőtt Pálffy grófé volt. Trautmannsdorff különösen figyelemreméltónak találta, hogy a kastélyhoz tartozó jobbágyok mindenkor, még mikor a törökök elfoglalták Eszékét, akkor is állandóan adóztak Pálffy grófnak.

Július 12-én Trautmannsdorff még virradat előtt előre küldte poggyászát és virradatkor átkelt csapataival a Duna fölötti hajóhídon. Az innenső (keleti) parton az út két mérföldön át mocsáron és vízen vezetett keresztül. Emiatt poggyásza ezen az estén, mikor Trautmannsdorff a félig lerombolt bajai palánknál letáborozott, már nem érte utól. A palánkban hajdúk voltak és egy leégett mecset, mely ezelőtt katolikus templom volt. Már újból két ferencrendi szerzetes tevékenykedett benne. A Dunaparton Trautmannsdorff sok beérkezett császári élelmiszerszállító hajót vett észre.

Július 13-án szerzőnk misét hallgatott a bajai palánkban, azután írt az eszéki parancsnoknak és mellékelte egy levelet titkára számára; ezen a napon azonban nem mentek tovább, hanem Baján maradtak.

Július 14-én a menet mintegy három mérföldet haladt egy mocsaras és bozotos vidéken fekvő régi keresztény táborhoz. Éjjel a táborozókat megint annyira meggyötörték a szúnyogok, hogy senki nem tudott pihenni.

Ezért július 15-én még virradat előtt nekiindultak. Jobb kéz felől hagyták a mocsarat (azaz valószínűleg a Duna árterületét), és a majdnem három és fél mérföldes menetelés alatt csak néhány régi lerombolt falu maradványait látták, egyébként azonban egyetlen élő lelket sem; ezért a szerzőnek nem sikerült megtudni ezeknek a falvaknak a nevét. Az egykori híres kereskedővárost, Zombort (Sombor), melyet a törökök már négy éve (1684-ben) elhagytak és felgyújtottak, s melyben hét mecsetet lehetett felismerni, bal kéz felől háromnegyed mérföldnyire hagyták el ezen az úton. Trautmannsdorff szerint Zombor lakatlan volt. Végül ezen az estén is annak a mocsárnak a szélén vertek tábor, mely a Dunától keletre egész Erdődig húzódtott.

Július 16-án, három mérföldes út után találkoztak az Erdélyből érkező ezredekkel; ezek a Dunától keletre, Erdőddel szemben táboroztak és gróf Piccolomini vezérőrnagy (Generalwachtmeister) parancsnoksága alatt álltak. Csapatái hat lovas-ezredből, két és fél dragonyosezredből és három gyalogosezredből álltak; Piccolomini saját ezredén kívül köztük volt a fél Styrum-ezred és a fél Castelli-dragonyosezred. Piccolomini azt a parancsot kapta, hogy másnap Erdődnél átkeljen a Duna fölötti hajóhídon és egyesüljön Louis herceg (Badeni Lajos örgróf) hadtestével.

Július 17-én Trautmannsdorff gróf Castellival együtt vezényelte az elővédet. A hajóhídhöz vezető úton fél mérföldet nyeregig érő vízben kellett lovagolniuk. A déli

partra érve Trautmannsdorff gróf meglátogatta Dünnewald tábornagyot és nála ebédelt. A tábor az erdői kastély felett egy szőlőhegyen feküdt. A táborból ezen a napon Badeni Lajos őrgróf 6.000 emberrel elvonult a Szávához, hogy azon Bosanska Gradiška felett átkelve ezt az erődítményt lehetőséghez képest elfoglalja.

Július 18-án a menet Erdődtől két mérföldnyire, sík területen a Vuka folyóhoz vezetett, ahol tábort vertek. Volt ott – körülbelül egy mérföldnyire a Dunától – egy tó. Trautmannsdorff ebben a táborban a főhadiszálláson szállt meg Styrum tábornok mellett és délben Dünnewald tábornagnál (Feldmarschall) étkezett.

Július 19-én egy bozótos vidéken két mérföldet meneteltek és Vukovárnál átkeltek az ott a Dunába torkolló Vuka folyón, egy hídon, melyet még a törökök építettek és igen széles volt. A Duna-híd felett egy régi, de borzasztóan feldúlt kastély állt; ennek ellenére 2.000 német muskétás tartotta megszállva és cölöpsorral, árkokkal, spanyolbakokkal volt körülveve. A nagy kiterjedésű palánk részben dombokon terült el és nagyrészt le volt rombolva, de még állt benne egy török vendégfogadó.

A palánkban a télen át több, mint 1.300 hajdúból és huszárból álló helyőrség feküdt. Most azonban, hogy a hadsereg már Péterváradig nyomult, a palánkban csupán 600 magyar állomásozott. Ezen a napon délben Trautmannsdorff Styrum tábornoknál étkezett; a tábornok vendégül látta a hannoveri herceget is. Bécsből ezen a napon azt a hírt kapták, hogy a napokban megérkezik a hadsereghez a bajor választófejedelem (Max Emmanuel).

Július 20-án a hadsereg – szokás szerint – virradatkor útra kelt és körülbelül másfél mérföldet menetelt bozótos, hegyes terepen; aztán bal kéz felől, egy magaslaton, a Duna mentén lerombolt kastélyt pillantottak meg, kettős árokkal körülvéve. A menetiránytól jobbra egy mélyedésben lerombolt kolostort és templomot láttak; nevét azonban nem tudták meg, mert egyetlen élő lélekkel sem találkoztak. (Nyilvánvalóan Šarengradról van szó.) Fél mérföldnyi menetelés után a hadsereg a kisebb magaslaton fekvő Ilokra ért. Egy régi kastély és három templom volt látható benne. A helységben azonban minden leégett, s részben már régtől fogva szét volt löve és löporral felrobbantva. A helység elég nagy volt, tornyokkal és rondelákkal; a kastélyban Trautmannsdorff látott egy mély, kváderkövekkel kirakott kutat. A kastély előtt megmaradt még egy tökéletes, jó állapotban levő boltíves helyiség is, melyben a császári csapatok, mikor Caprara tábornokkal Ilokra érkeztek, még meg tudtak menteni 200 bécsi mázsás löport, noha a törökök elvonulásukkor felgyújtották a várost. A hegy lábánál, a Dunánál, ahonnan ágyúval végig lehetett pásztázni a folyót, a császári csapatok 18 kicsi és nagy fém- és vaságyút zsákmányoltak. Ezekből azonban szükség esetén csak hét kis együt lehetett volna használni, mert a többi ágyútalp elégett. Caprara tábornok egy kapitánnyal 200 gyalogost állomásoztatott Ilokon. Elmondták Trautmannsdorffnak, hogy Ilok egykor püspökség volt és „a szerb fejedelem” székhelye.

A sereg este a kastély előtt, egy magaslaton táborozott, „Pétervárad leégett elővárosai mellett”, ahol Caprara tábornok vert tábort.

Aznap érkezett a hír, hogy a törökök ezt a helységet (Pétervárad) lerombolatlanul kiűritették és török seregről semmit se hallani. Aznap délben Trautmannsdorff gróf megint Styrum tábornoknál ebédelt.

Július 21-én a hadsereg nem ment tovább és Trautmannsdorff Dünnewald tábornagnál ebédelt. Ugyanaznap megérkezett titkára egy borral megrakott hajón.

Ezen a napon Trautmannsdorff hajót bérelt egy pozsonyi hajóstól, melyre felrakatta kimerült lovait és felszerelését, hogy a Dunán Belgrádig szállíttassa azokat.

Egy héttel később Max Emmanuel bajor választófejedelem vette át a császári főszereget parancsnokságát. Trautmannsdorffra, mint már említettük, a Belgrád felé irányuló előnyomulás során egy két dragonyosezredből és egy horvát gyalogosezredből álló dandár parancsnokságát bízta. A belgrádi erődítmény bevételénél Trautmannsdorff nem vett részt, mert ebben az időpontban egy törökök elleni portyára kapott parancsot. A Belgrád előtti táborba visszatérve szeptember 17-én gyalog megtekintette Szelim kastélyának régi falazatát, melyről úgy vélte, hogy az egykori török császár, Szelim sátrának modelljéhez hasonlít. Jellemző Sigmund Joachim von Trautmannsdorff grófra és hajlamára, hogy mindenről személyesen szerezzen értesülést, hogy ott helyben vázlatot készített a röviddel azelőtt elfoglalt belgrádi várról és a császáriak futóárkairól.

*Trautmannsdorff visszaútja Belgrádból Eszékre
(1688. szeptember 21-től október 3-ig)*

Úgy tűnik, Trautmannsdorff csapata nagy veszteségeket szenvedett Belgrád alatt. Szeptember 16-án mindenesetre feljegyzi, hogy csaknem minden embere meghalt, beteg, vagy megszökött. Ezért úgy döntött, hogy mielőbb elindul hazafelé.

Miután szeptember 20-án Caprara tábornagtól megszerezte felmentését, szeptember 21-én elbúcsúzott Pálffy tábornoktól és a többi tábornoktól; leveleket küldött Bécsbe, Grazba és Drezdába, ahonnan előző nap postája érkezett. Szeptember 22-én útrakelt hazafelé. Ő maga egy csészában utazott, nagy létszámú trénnel, melyhez fogoly törökök, rácok (szerbek), valamint sok ló és ökör is tartozott.

Első nap két mérföldet tett meg visszafelé Zalánkeménig (Slankemen) a Duna mentén. Ott Meill tábornok mellett táborozott, aki olyan beteg volt, hogy gyaloghintón kellett vitetnie magát.

Szeptember 23-án Trautmannsdorff ismét két magyar mérföldet tett meg és egy Duna menti magaslaton táborozott *Slankemen és Pétervárad* között. Mivel egy hirtelen beállt erős eső az utakat nehezen járhatóvá tette, szeptember 24-én nem folytatta az útját. Csak szeptember 25-én indult el újra, de az út olyan rossz volt, hogy a Péterváradig hátralévő három mérföldes menetelés déli 1 óráig tartott. A Dunánál táborozott le, közvetlenül a sánc mellett, melyet a hajóhídnál fekvő kastély alatt építettek fel. Ebben a védőműben a Souches-ezred négy gyalogos százada feküdt. Mivel a trén csak este érkezett meg, Trautmannsdorff szeptember 26-án nem folytatta utazását.

A hadseregről azt hallotta, hogy két nappal azelőtt (szeptember 24-én) a belgrádi táborból két lovasezredet és három gyalogos zászlóaljat indítottak el Boszniába, Badeni Lajos őrgróf hadtestéhez. Az őrgrófnak ugyanis egyébként túl kevés katonája lett volna ahhoz, hogy az újonnan meghódított területet egész télen át megfélemlen megszállyva tartsa. A bajor, valamint a sváb csapatok előző nap (1688. szeptember 25-én) keltek útnak Nándorfehérvárról és a következő napra várták őket Péterváradon. Péterváradra három nappal azelőtt már megérkezett 150 Kiss-dragonyos a kastély és a hajóhíd őrzetére, mert következő nap, szeptember 27-én a de

Sauck-zászlóaljnak (a Souches gyalogezredből) Boszniába kell elvonulnia. Trautmannsdorff innen leveleket írt Trautenfelsbe, Linzbe és Drezdába.

Trautmannsdorff gróf még a szeptember 27-ét is Péterváradon töltötte. Különböző holmikat csomagoltatott hordókba, hogy ezeket a dunai vízi úton Budára küldje. Délben néhány tisztet látott vendégül és estefelé Fischer százados, a „Kiss-drágonyosok” parancsnoka különböző újságokról számolt be neki.

Szeptember 28-án előre küldte trénjét. Ő maga (feltehetően a vízi úton Budára küldött holmija ügyében) még írt a budai császári építési intendánsnak. Miután Fischer százados elbúcsúzott tőle, Trautmannsdorff trénje után lovagolt. Két mérföldnyire elérte Cervic félig leégett faluját és lerombolt kastélyát; a Duna mellett letáborozott. Ebben a faluban öt nappal azelőtt mintegy 400 szerb – mind katona – telpedett le családjával. Saját kapitányuk, egy Jarko nevű, jó külsejű ember volt a parancsnokuk. Elmondta Trautmannsdorffnak, hogy előnyös fekvése miatt választották ezt a falut. Mivel isten ebben az évben jó zsákmánnyal ajándékozta meg őket, rövid időn belül újra fel akarják építeni. A rácsok kapitánya nagy tiszteletet tanúsított Trautmannsdorff iránt, aki ezért meghívta Jurkot vacsorára. Eközben a kapitány, aki még csak öt héttel ezelőtt kapott három súlyos sebet, nagyon rosszul lett.

Szeptember 29-én hegyen-völgyön át csak egy magyar mérföldet tudott megtenni Trautmannsdorff és Servic és Ilok között vert tábor. Éjszaka török foglyai közül három megszökött. Szeptember 30-án egy magyar mérföldnyi nehéz, hegyen-völgyön át való menetelés után elérte Ilokat, ahol a városka előtt, egy török mecsetben szállásolta el magát.

Október 1-én maga mögött hagyta a szlavóniai hegyeket. Sík terepen majdnem két nagy mérföldet tudott megtenni Vukovár irányába; a város közelében, egy leégett faluban szállt meg. A falu nevét nem sikerült megtudnia. Október 2-án egy óra alatt megtette az utat Vukovárig. A régi kastélyban és a lerombolt faluban Aspremont tábornok két gyalogos százada állomásozott, a Vuka feletti híd őrzésére. Trautmannsdorff a híd felett, a Dunához közel táborozott, s itt újból ellátta magát élelemmel és itallal.

Október 3-án virradat előtt útnak indult és sík terepen már 11-kor elért Eszékre. Ott felkereste Aspremont grófot, nála étkezett. A trént a Drávánál, az erődítmény alatt táboroztatta le. Az erődítményről azt írja, hogy rossz. A császáriak az előző évben (1687) foglalták el és sebtében, csak néhány silány földsáncsal erősítették meg. A Dráva felől az erődítményt csupán egy magas, agyaggal tapasztott fonott kerítés védte.

Trautmannsdorffnak az eszéki török erődítményre vonatkozó elítélő véleménye figyelemreméltónak tűnik és azért nem meglepő, hogy Veróce (Virovitica) és Szent-György (Gyurgyevac) erődítményeit is igen fogyatékosnak nevezi. Mivel Trautmannsdorff 1683-ig javarészt a Rajnánál, Dél-Németországban és Szászországban harcolt, nagy követelményeket támaszt egy jó erődítménnyel szemben. Közép-Európa erődítményeivel azonban a dunántúli, valamint a Duna és a Dráva melletti „erődök” természetesen nem vehették fel a versenyt.

Ahogy azonban Fodor Pál beszámolójából kitétni, a Budáról Nándorfehérvárra vezető út mentén fekvő török erődítményekről a 17. század közepén készült általános áttekintés is „lerombolt”-nak nevezte Vukovár és Eszék erődítményeit. Eszék erődjét a 17. század közepe után nyilvánvalóan mégis kiépítették, mert Leslie tábor-

nagy 1685. augusztus 15-i kísérlete, hogy Eszék erődítményét rajtaütésszerűen be-
vegye, nagy veszteségek közepette meghíúsult.

(Fordította: Boros Miklósné)

URBANIZÁCIÓ ÉS BELSŐ VÁNDORLÁS NÉMETORSZÁGBAN

(Urbanisierung und Binnenwanderung in Deutschland)

A falusi társadalom Németországban a nagyipari fejlődés szakaszában alakult át döntő mértékben városivá. Míg a birodalom alapításakor a népességnek még majdnem a kétharmada 2000-nél kevesebb lelket számoló településeken élt, az első világháború előestéjén ez az arány már csak 40% körüli értéket mutatott.¹ Ez a gyors városiasodás rendkívüli népességnövekedéssel járt együtt, közel 41 millióról mintegy 68 millióra emelkedett a lakosság száma, ugyanakkor a foglalkoztatási struktúra súlypontja áttevődött a mezőgazdaságról az ipari szektorra.² Az iparosodással és a városiasodással párhuzamosan méginkább megnövekedett a mai mértékkel mérve amúgy is magasnak számító területi mobilitás. Ez az áttekintés mindenekelőtt a németországi urbanizáció demográfiai előfeltételeit, időbeli lefolyását, területi eltéréseit és belső struktúráját kívánja bemutatni, a dolgozat másik fele a vándorlási hullámok nagyságát és összetételét, valamint a területi mobilitásnak a városi társadalomra gyakorolt hatását tárgyalja, végül pedig azt a kérdést vizsgálja meg röviden, hogy a császári Németországban az urbanizáció és a mobilizáció mennyiben jelentette egyszersmind a városi jelleg elterjedését is.

1.

Az a nem mindennapi népességnövekedés, amelynek háttérében a városi lakosság részarányának a százalékos emelkedése még jelentősebbnek tűnik, arra vezethető vissza, hogy a születések és a halálozások száma egyre inkább eltávolodott egymástól. A vizsgált időszakban a halandóság visszaesése oda vezetett, hogy a születéskor várható élettartam 37 évről csaknem 50 évre emelkedett, ami elsősorban a gyermekhalandóság csökkenésével, a századfordulótól pedig a csecsemőhalálozás visszaszorulásával magyarázható. Bár a termékenység is visszaesett kissé – mindenekelőtt a városokban és főképpen a századforduló után – mégis a császárság idején az évi születési többlet tartósan 10 ezrelék felett maradt. Az első világháború után ezt a küszöbértéket többé már nem érte el.³ A „de-

mográfiai átalakulás” idejére tehető népességgrobbanást nagymértékben a falusi lakosság számának a növekedése eredményezte, miként azt legutóbb Horst Matzerath disszertációjában Poroszország városiasodásával kapcsolatban kimutatta. De azért a „városokban is elsősorban a születési többlet és nem a bevándorlási többlet jelentette a legfontosabb növekedési tényezőt.”⁴ Mindazonáltal figyelembe kell vennünk, hogy a magas városi születési rátát a városba költözés befolyásolta, hiszen főképpen olyan korcsoportokhoz tartozók hagyták el falujukat, akik még családalapítás előtt álltak. Így tehát a városi népességnövekedés születésekből adódó része is nagymértékben függött a migrációtól. A bevándorlási hullámmal főképpen egyedülállók kerültek a városba, ott megházasodtak, de eközben megtartották magas születési számokkal jellemezhető szexuális magatartásukat. „Az iparterületek magas születési számait eszerint importált jelenségeként foghatjuk fel.”⁵ Úgy tűnik, csak a városban felnőttek második generációja követett alacsonyabb születési rátájú „családtervezési magatartásmintát”.⁶ A nagyipari fejlődés városi növekedési szakaszában még ahhoz is elegendő volt a városi társadalom bevándorlásokon alapuló fiatalodása, hogy az első világháborúig folyamatosan növelni tudja a születési többletet. A függelékben közölt táblázat⁷ betekintést nyújt a házasságok termékenysége alakulásába. A városokban előbb kezdett el csökkenni a termékenység mint vidéken, bár a városba költözés nem mutatott nagyobb visszaesést.

Há pedig birodalmi szinten nézzük a városiasodás folyamatának időbeli lefolyását, úgy meglehetősen hasonlóan tűnik a fejlődés: 1871-től 1890-ig a városok részaránya 11 százalékponttal növekedett, 1890-től 1910-ig pedig 13 százalékponttal (város alatt a 2000-nél több lelket számoló településeket értjük). Emögött azonban elég nagy területi eltérések húzódtak meg. Egyrészt a számok nyugatról kelet felé haladva csökkennek, másrészt a területi különbségek arra utalnak, hogy a birodalom alapításakor már erősebben urbanizált régiók a rákövetkező időben is meglehetősen gyorsan városiasodtak. A fenti összefüggés természetesen nem volt lineáris. Kelet-Poroszországban és Posenben, ahol 1871-ben csak minden 5. ember volt városlakó, a népességnek kétharmad része az első világháború előestéjén is falvakban élt. A városiasodás leggyorsabban Szászországban és Westfáliában haladt előre, ahol a városlakók részaránya több mint 30 százalékponttal növekedett. A nyugati porosz tartományokban 1910-ben már csak minden 5. lakos élt vidéken.

A területi különbségeknél tisztább formában érzékelhetők azok a

fejlődési különbségek, amelyek az eltérő nagyságú városok között alakultak ki. Amíg a vizsgált időszakban a birodalom népességének majdnem állandóan az egynegyede olyan városokban élt, amelyeknek lakossága 2000 és 20.000 fő között mozgott, addig a nagyvárosi lakosság részaránya 5%-ról ugrásszerűen 20% fölé emelkedett (nagyváros alatt a 100.000-nél több lelket számláló településeket értjük). A rajnai tartományban és Szászországban 1910 körül minden 3. lakos nagyvárosban élt.⁸ A városok nagyságrendjének százalékos megoszlásából azonban még nem tudhatjuk meg, vajon a nagyvárosi lakosság relatív növekedése elsősorban a nagyvárosi fejlődés eredménye volt-e, vagy abból adódott, hogy a kisebb városok nagyvárossá nőttek ki magukat. Első támpontunk az lehet e kérdés megközelítésénél, hogy a nagyvárosok száma nyolcra 48-ra emelkedett. Alapvetően azonban két egymás mellett létező fejlődési útról beszélhetünk. A városi hierarchiák stabilitása ebben az időben is gyors városi fejlődést eredményezhetett. Az a hét város, amelynek lakossága 1910-ben több, mint fél millió volt, már 1871-ben is a nyolc német nagyváros közé számított. Csak Königsberg esett vissza e hagyományokban gazdag központi helyek csoportjából, ugyanakkor maga is megduplázta lakosainak számát. A régi városi központok gyors fejlődését azonban túlszárnyalta az iparvárosok robbanásszerű növekedése, különösen a Rajna-Majna vidékén és a Ruhr-vidéken kialakuló agglomeráció folytonos bővülése. 1910-ben a Ruhr-vidék 7 nagyvárosának együttes lélekszáma a birodalom-alapítás idejéhez viszonyítva mintegy meghétszereződött, jöllehet e városok közül egy (Hamborn) még városi joggal sem rendelkezett.⁹

A nyugati porosz tartományoknak a keleti tartományokkal szembeni urbanizációs előnyét az új alapítású városokra vezethetjük vissza. Ezek kívül estek a korai újkorban már kialakult városrendszeren, és fejlődésükre az iparosodás gyakorolt nagy hatást. A hagyományosan központi helynek számító települések és az új iparvárosok valamint a fejlődéstől nagymértékben elzárt vidéki városok lényeges különbségeket mutattak a településstruktúra és az infrastruktúráis ellátottság tekintetében. Míg a régi központok gyűrűhöz hasonló szerkezetet követve épültek ki, volt egy gyorsan fejlődő kereskedelmi negyedük (central business district), ugyanakkor megtaláljuk a külvárosok kezdeményeit is; addig a Ruhr-vidék egyetlen munkásnegyedhez hasonlított, ahol a nagyipari hatalom útját állta a szerény várostervezési próbálkozásoknak és gátolta az infrastruktúra kiépülését.¹⁰ A „fiatal” iparvárosok életkori tagozódása és az, hogy társadalmi struktúrájukat a középrétegek számszerinti gyengesége

jellemezte, a fentieken túl még ahhoz is hozzájárult, hogy kinyíljon az az olló, amelynek egyik szarát a községi adóbevételek, a másikat pedig az út- és csatornaépítéshez, valamint az egészségügyhöz és az oktatásügyhöz szükséges pénzüsszegek képezték. Nagy volt a területi különbség a lakás-ellátottság tekintetében is, amellet hogy eltért egymástól a városok közigazgatásának a hatékonysága. Ez a közigazgatás az 1890-es évek óta egyre sokrétűbb kommunális szolgáltatásokat tudott nyújtani, de „jobb ellátást biztosított az úgynevezett fogyasztói városoknak, mint a javakat megtermelő városoknak”.¹¹

2.

Az itt csak néhány dimenziójában bemutatott urbanizációs folyamat üteme és az, amilyen mértékben a falusi lakosság aránya a városi népesség javára eltolódott, magyarázatot adhat arra a kérdésre, hogy miért is tartja magát még mindig olyan szívósan az alábbi téves felfogás: „Belső vándorlás túlnyomórészt városba való költözést jelent.”¹² Ha a területi mobilitás tanulmányozása nemcsak a vándorlási *szaldók* elemzésére korlátozódik, hanem kiterjed az elvándorlások egész *volumenére* – ezt 1907-ben 20, 1910-ben pedig 22 millió esetben határozhatjuk meg – akkor nyomban kiderül, hogy a faluból városba költözős az összes esetnek csak a töredékét jelenti.¹³ Az 1. grafikon a vándorlási szaldó és a vándorlási volumen viszonyát mutatja. A városba költözés és a város elhagyása, amelyek összegét a vándorlási *volumen* adja, messzemenően párhuzamosan haladt; különbségük, a vándorlási *szaldó* az elvándorlások *volumenének* csak elenyészően kis részét tette ki. Ahogy azt Rudolf Heberle és Fritz Meyer már az 1930-as években hangsúlyozta, a városok semmiképpen sem tekinthetők a faluból történő elvándorlás végpontjainak. Sokkal inkább úgy tűnik, hogy a többfelé ágazó vándorlási áramok közepén helyezkedtek el.¹⁴

Az elvándorlások volumene a nagyipari fejlődés szakaszában érte el csúcspontját. A mobilitási index, amely ezer lakosra vetíti ki a városba költözők és a várost elhagyók számát, az 1880-as évek első felében az 50.000-nél több lelket számláló városok esetében 250 körül mozgott, az első világháborút megelőző években pedig 350-re emelkedett. Amint azt a grafikon is mutatja, ez a növekedés semmiképpen sem volt egyenes vonalú, hanem a konjunktúrális ciklusokat követte.¹⁵ Ha azonban a mobilitási indexet interpretáljuk, óvakodnunk kell az alábbi széles kör-

ben elterjedt téves értelmezés alkalmazásától. Ugyanis az ezer lakosra jutó 250–350 vándorlási eset semmiképpen sem azt jelenti, „hogy a nagyipar kialakulása idején a közepes nagyságú német városokra illetve a nagyvárosokra eső vándorlások évente átlagosan e városok összlakosságának negyedét-harmadát érintették volna”.¹⁶ Ez az eset csak akkor állna elő, ha teljesen kizárnánk a városba költözők és a várost elhagyók azonosságának a lehetőségét. Egészen elképzelhetetlen, hogy ilyen személyi egybeesés ne lett volna. Gondoljunk csak a falusi építőmesterekre. Tavasszal a városban találtak munkát, ősszel pedig visszatértek falvaikba: tehát mindegyikükhöz két vándorlási eset kötődik, anélkül, hogy az érintett város év végi népességéhez hozzászámíthatnánk őket. Az „idény jelleggel városba költözők” részarányát eddig csak igen kevés város esetében lehetett mennyiségileg felbecsülni. Az ilyen felmérés szerint a városba költözőknek közel a fele már a bevándorlás évében újra elhagyta a várost.¹⁷ Tehát a császári Németországban a belső vándorlás nemcsak faluból városba költözést jelentett, hanem alá nem becsülhető mértékű városból faluba és városból városba vándorlást is.

A belső vándorlás jelenségének megértéséhez első megközelítésben a vándorlási hullámok összetételének vizsgálatán keresztül juthatunk el. Alább ennek a szerkezetét mutatjuk be nagy vonalakban.¹⁸ A belső vándorlás túlnyomórészt egyéni vándorlás volt, és elsősorban férfiak vállalkoztak rá. A megtett távolságok legtöbbször nem voltak nagyok, hiszen az egy évre jutó migrációs esetek túlnyomó része az adott város és környéke között bonyolódott le.¹⁹ Így nem meglepő, hogy a vándorlások gyakoriságának szezonális megoszlása a 19. század végén is mezőgazdasági ritmust követett. Csak nagyon lassan alakultak ki az ingázás stabil mintái. Csupán az 1900. december 1-jei népszámlálás derítette fel szisztematikusan a nagyvárosokra és az ipari területekre vonatkozó ingázás mértékét.²⁰ Poroszországban a nagyvárosok és az iparosított területek lakosságának a 3,3%-a naponta pendlizett a városon kívüli lakóhelyéről a városban lévő munkahelyére; a fordított irányú mozgás jóval kisebb volt, 1,2%-ot tett ki. A nők esetében, akik az ingázók 15,7%-át adták, az egyedülállók képezték a többséget (87,4%), ezzel szemben a férfiaknál a nőtlenek aránya 37,4% volt. Míg az ingázók többsége a környező községekből vagy a közeleli, már a nagyvároshoz csatolt településekről került ki, addig a távoli, vonattal megközelíthető községekre esett — az adatgyűjtéskor ezeket a besorolásokat használták — a városon kívül dolgozók közel 12%-a és a városon kívül lakók 17%-a. Az elmondottakat támasztja alá az ingázók

által megtett kis távolság is: 80 illetve 94%-uknál az út nem volt több, mint 7 km. Az első világháborúig már nem vették újra számba az ingázókat. Egy kortárs becslése szerint számuk Németországban 1900 óta 2,5 millióra emelkedett, mintegy megduplázódott. Ezt a „közlekedés bámulatos javulása és a közlekedési eszközök számának növekedése”, első sorban a villamosvasút fejlődése tette lehetővé.²¹ Visszatekintve inkább azt hangsúlyozzuk, hogy az első világháborúig terjedő időszakban e „bámulatos növekedésnek” még csak a kezdetei voltak tapasztalhatók.

Ahogy haladt előre a nagyipari fejlődés, úgy terjedt ki egyre nagyobb távolságokra az elvándorlás. Emögött legtöbbször a magasabban képzett szakembereknek azt a törekvését kell látnunk, hogy minél jobban kihasználják a munkaerőpiac által nyújtott lehetőségeket. Ami a vándorlásban résztvevők képzettségét illeti, a Ruhr-vidék felé irányuló kelet-nyugati vándorlás ebből a szempontból kivételnek számít. Az elvándorlási magatartás legdőntőbb tényezője azonban az életkor volt, pontosabban: az életciklus bizonyos szakasza. Az elvándorlások többsége a 30 éves koruk alatt lévő egyedülállókra esett. Ez az a csoport, amelyben dominánsan voltak jelen a női cselédek és a fiatal munkások, gyakran csak rövid ideig maradtak egy-egy városban. Tíz elvándorló közül, akik ehhez a korcsoporthoz számítottak, hét egy évnél rövidebb ideig tartózkodott csupán abban a városban, ahonnan aztán elköltözött. Sokkal kevésbé egyértelmű az osztály- és réteghovatartozás, valamint a mobilitás közötti összefüggés. Ezen a területen a legjobb esetben is csak óvatos trendmeghatározások jöhetnek számításba. Bár a proletár foglalkozási csoportok felül voltak reprezentálva a különösen magas fluktuációt felmutató fiatal egyedülállók között, de mobilak voltak a (kis)polgári rétegek is, akik látszólag gyakrabban költöztek családdal együtt; koruknál fogva ők tovább maradtak egy-egy helyen. A területi mobilitás inkább volt a széles néprétegek életciklusának egy szakasza, mintsem egy proletár tartaléksereg életsorsa.

Ha a császári Németország városi társadalmának a képét akarjuk megrajzolni, akkor tanácsos az újabb kutatások eredményeiből kiindulnunk, rövid ismertetésükre itt kerül sor. Ezek szerint párhuzamosan létezett a fiatal lakhelyváltoztatók fluktuáló csoportja és a városi lakosság nem egyformán stabil, de mégis állandóbb része, mindamellett ez utóbbiak a városon belül nagyfokú mobilitást mutattak. A városi lakosság stabilitását és állandóságát ott lehet pontosabban vizsgálni, ahol lakossági listák maradtak ránk. Így mutathatta ki David Crew a késő 19. századi Bochumról, hogy a szűrőpróbával kiválasztottaknak kevesebb mint a fele 10 évvel

később is a városban maradt.²² Téves volna azonban, ha elfogadnánk, miként azt Crew és számtalan más észak-amerikai mobilitáskutató teszi, hogy a szűrőpróbával kiválasztottak másik fele elköltözött a városból. Sokkal hihetőbb, hogy a vélt elvándorlók közül majd minden második meghalt. Legalábbis ezt mutatja az a Düsseldorfról írt munka, amelyben felhasználták az elhalálozottak adatait is.²³ Ez a tényállás tovább relativizálja a „meglehetősen változékony városi lakosságról” kialakított kép érvényességét.²⁴ A mennyiségi mellett van egy minőségi oldala is a városi társadalom stabilitása vizsgálatának. Sok kortárs ugyanis a városi társadalom széthullásától tartott. Úgy van, miként azt Wolfgang Köllmann gondolja, hogy az elvándorlási mozgalom a szociális kérdést megtette még az otthontalanság érzésével is?²⁵ Az újabb munkák ezt kétségbe vonják: minél részletesebb kutatásnak vetik alá az elvándorlás folyamatait, annál egyértelműbben áll előttünk a baráti és a rokoni kapcsolatok jelentősége. Egészen ritkán fordulhatott csak elő, hogy a lakóhelyváltoztató személynek nem volt ott ismeretsége, ahova települni szándékozott. Lutz Niethammer és Franz Brüggemeier még az albérletrendszernek és az ágy-rajárás intézményének is sajátos integratív funkciót, ezenfelül pedig a szolidaritás érzését erősítő hatást tulajdonít. E szálláslehetőségek elterjedése összefüggésben állt a növekvő területi mobilitással.²⁶ Érvelésük továbbra is vitatott, de nyilvánvaló, hogy a császári Németország tipikus elvándorlója csak kevés hasonlóságot mutat a gyakran megfestett, céltalanul ide-odasodródó, gyökértelen proletárral. Mindamellett arra sincs alapunk, hogy az elvándorlók helyzetét idealizáljuk.

Már utaltunk az infrastruktúra kiépítésének néhány problémájára, amelyet a nagymértékű területi mobilitás váltott ki és amely elsősorban az iparvárosokat érintette. De a politika területén is következményekkel járt, hogy az alig megtelepedett munkásoknak jelentős volt a számaránya. Még ott is, ahol kommunális szinten nem gyengítette a szociáldemokráciát az osztályválasztójog, a helyi illetőségről és a polgárjogi kötelezettségekről szóló előírások megnehezítették a munkásmozgalom választási sikereit. A munkásság nagyfokú mobilitása számottevően hátráltatta a munkásszervezetek kiépítését és elterjedését, de azért nem akadályozhatta meg létrejöttüket. Ezt bizonyítja az az áttörés is, ahogyan a 19. század végén a munkásérdekvédelmi szervezetek tömegszakszervezetekké lettek. A mobilitás és a szervezkedési képesség összefüggését eddig épp oly kevésbé vizsgálták, mint az alább érintendő kérdést: az urbanizációs folyamat során miként ment végbe a városi jelleg elterjedése. A vilmosi érából csak

a szociáldemokrata orientációjú szakszervezetekre vonatkozóan vannak részletes adataink.²⁷

3.

Manapság ritkán azonosítják az urbanizációt csupán a városok kialakulásával. Jürgen Reulecke számtalan újabb társadalmi-földrajzi definíciókísérletre támaszkodhat, amikor a következőket írja: „A városok kialakulása, vagyis a lakosság erőteljes területi összpontosulása és egybekapcsolódásuk egy sor további ugyancsak összefüggő folyamattal, mint például a nagy társadalmi területek általános mobilizálódásával, az osztály-társadalom kialakulásával, a növekvő bürokratizálódással, a jogrend kiépülésével, a lakosságnak az ügyekben való fokozottabb részvételével, az írásbeliség és a tömegkommunikációs eszközök elterjedésével, stb.; mindez oda vezetett — néhány városban előbb, másutt később —, hogy kialakult egy újfajta városi életforma, egy városi jelleg, amelyet ha nem is kell feltétlenül a várossá válás szükségszerű következményeként felfognunk, mégis ez volt az urbanizáció legfontosabb eredménye. Hiszen akadnak azért olyan példák is, hogy magas fokon várossá kiépült térségek e tényezők hiányában alig vagy egyáltalán nem fejlesztették ki városi jellegüket.”²⁸ Városi jelleg mint életforma — urbanizáció pedig ennek az életformának az elterjedése; a kutatás jelenlegi állására való tekintettel ezt a fogalmi meghatározást csak programatikusan használhatjuk. Függetlenül attól, hogy túlságosan átfogónak tartjuk-e azoknak a folyamatoknak a listáját, amelyeket Reulecke a „városi jelleg” címszóval foglalt össze és meglehetősen részletekbe menően írt le, úgy tűnik, hogy éppen a térbeli mobilitás vizsgálata lehet különösen alkalmas arra, hogy valamennyit megvalósítsunk ebből a programból. Eközben azonban nem lehet — miként azt Matzerath teszi — minden lakóhelyváltoztatóban a Lerner-féle modernizációselmélet értelmében vett empátia hordozóját látnunk. Ez az empátia annak a tudata, hogy a város egy új, ha a meglévőnél nem is jobb, de összességében mégis egy kívánatos életforma hordozója.²⁹

Ha nem szűkítjük le a városi jelleg értelmét az infrastrukturális ellátás elterjedésére, akkor kétféle lehetőségünk van a fogalom értelmezésére, de mindkét esetben csak rétegspecifikusan azonosíthatjuk a „városi jelleget”. Először is a bevándorlók városi tapasztalataira kellene rákérdeznünk. Hogyan számoltak be a városról az otthoniaknak? Mit jelentett nekik és a falusi miliőben élő barátaiknak, valamint rokonaiknak új élet-

közegük városi jellege? Itt különösen a szabadidős és a fogyasztói magatartás vizsgálata ígér további felvilágosítást. Egy részterületre vonatkozóan, az egyesületekről már elkészült jónéhány újabb tanulmány. Eddig azonban mégsem sikerült megállapítani – részben mivel igen forrásigényes volna a kutatás, részben pedig mert a figyelem sem terjedt ki rá –, hogy milyen mértékben és milyen gyorsan kapcsolódtak be a már megtelepedett bevándorlók a rendkívüli módon kibővülő, egyre sűrűbb és differenciáltabbá váló városi egyesületi szervezetek életébe.³⁰ Azt hogy a nagyipari fejlődést kísérő „tömeges népmozgás” idején – az elnevezés 1902-ből, Werner Sombarttól való – milyen szocializációs tevékenységet folytattak az egyházak vagy a munkásmozgalom illetve kulturális előszervezeteik, azt csak akkor mérhetjük fel teljesen, ha ezeknek az intézményeknek az integrációs erejét a mobil népességszoptokra vonatkozóan is megvizsgáljuk.³¹ A kortársak beszámolóí ellentmondásos képet közvetítenek az utókorak. Ezért érzékelhette úgy Martin Leinert, miként azt a „Nagyváros társadalomtörténete” című könyvében írja, hogy az 1880-as évek óta a „nagyváros proletártömegei kulturális szempontból folyamatosan emelkedtek”, ugyanakkor azt is állítja, hogy „a bevándorló falusi népesség nincstelen tömegei és a régóta megtelepedett polgárság mint két külön nemzet élt egymás mellett”.³² A nagyvárosi fejlődés kritikájának ez a sztereotípiája már a század közepén kialakult Németországban, tehát mielőtt még valójában elkezdődött volna a gyors urbanizáció. A század második felének „territoriális tömegmozgalmai”³³ pedig sok kortárs szemében közvetlenül is megtapasztalható plauzibilitást kölcsönöztek ennek a nézetnek. Úgy érezték, hogy ez a mozgás „a vándorlások őskorába való visszaesést” fogja jelenteni.³⁴

A már megtelepedett és a bevándorló polgárok városi tapasztalataira egyaránt kiterjedő kutatás révén annak a veszélyét is elkerülhetnénk, hogy előre kelljen normatív fogalmat adnunk a városi jellegről. Mert például Reulecke ilyen jellegű meghatározását az fenyegeti, hogy egybe fog esni a modernizáció („modernitát”) fogalmával, amely probléma szintén most körvonalazódott az újabb szakirodalomban. Ezen túlmenően a mindenkori környezeti tapasztalatokra kellene rákérdeznünk, természetesen ismét rétegspecifikusan. Első lépésként azt lehetne megvizsgálni, hogyan változtatta meg a konkrétan megtapasztalható környezetet a vasúthálózat kiépítése, amely a 19. század harmadik negyedétől vett nagyobb lendületet.³⁵ Továbbá fontos volna tudni, meddig tartották meg az új városiak vidéki orientációjukat, mikortól beszélhetünk a

falusi lakosság esetében is városi beállítottságról, és milyen szerepet játszott ebben a folyamatban az állandó népességcseré. A városi és a falusi lakosság egymáshoz való közeledésének fontos indikátoraként meg lehetne vizsgálni, hogyan történt meg az egészségügyi gondoskodás újabb szolgáltatásainak a lassú és elsősorban a 20. századtól számítható kiterjesztése a városi bevándorlókra és a vidéki népességre. A császári Németországban erre először a nagyvárosokban került sor. Főképpen az „új középosztály” vette igénybe ezeket a szolgáltatásokat, de éltek velük a szakképzett munkások is, akiknek a szervezetei nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a létről való gondoskodásnak ezt a városi formáját széles körben átvették.³⁶ Hasonló vizsgálatok vannak még hátra az életstílusban megfigyelhető közeledési folyamatokra vonatkozóan is. Így meg kellene világítani, hogy a ruházkodás és a lakberendezés területén az egységes, városias vagy legalábbis városból kiinduló stílus meghonosításában milyen jelentősége volt a mintát szolgáltató városi divatnak és a mintát közvetítő csomagküldő áruházaknak. Az egész társadalom városi jellegéről – véleményünk szerint – csak azután lehet beszélni, ha a modern tömegkommunikációs eszközök széleskörű elterjedése megkezdte egymáshoz közelíteni a város és a falu horizontját, vagyis a nagyon tág értelemben vett környezeti tapasztalatokat. Elvileg megkérdőjelezhetnénk: a városi életforma érvényre jutása helyett nem inkább egy nemzetileg integrált kultúra keletkezéséről kellene-e beszélnünk. Végülis éppen e folyamatnak a központi transzformációs szíjait – a rádió és később a televízió – mutatják azt, hogy nem kötődnek a (városi) közeleghozzá.

A császári Németország korára vonatkozóan csak igen korlátozottan beszélhetünk rétegeken túlmutató városi jelleg elterjedéséről. Éppen ezért ígér érdekes eredményeket annak a kérdésnek a vizsgálata, hogy a város és a falu milyen formában jelent meg a kortársak tudatában. A „kortárs” kategóriát azonban nem szűkíthetjük le csupán a „tollforgató egyénekre”. Az ilyen elemzések középpontjában a területi mobilitásnak és a vele összekapcsolt cserefolyamatoknak kellene állniuk.

Jegyzetek

1. A pontos számokat lásd: *Gerd Hohorst – Jürgen Kocka – Gerhard A. Ritter: Sozialgeschichtliches Arbeitsbuch. Materialien zur Statistik des Kaiserreichs 1870–1914. München, 1975. 11. táblázat 41–43.*

2. A népességszámokhoz vö. *Peter Marschalck*: Bevölkerungsgeschichte Deutschlands im 19. und 20. Jahrhundert. Frankfurt, 1984. 1.3. táblázat 146. p.
3. Ez a fejezet *Marschalck* idézett könyve alapján készült, 41–44. 1.2 1.3 táblázat 145, 3.2 táblázat 157, és 3.13 táblázat 164. Részleteiben tárgyalja a kérdést: *Reinhard Spree*: Soziale Ungleichheit vor Krankheit und Tod. Zur Sozialgeschichte des Gesundheitsbereichs im Deutschen Kaiserreich. Göttingen, 1981.
4. *Horst Matzerath*: Urbanisierung in Preussen 1815–1914. Stuttgart, 1985. 305.
5. *Klaus Tenfelde*: Großstadtjugend in Deutschland vor 1914. In: Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte (69) 1982. 182–218.; itt 196. Részletesen mutatja ezt *Wolfgang Köllmann*: Bevölkerung in der Industriellen Revolution. Göttingen, 1974.
6. *Gerd Hohorst*: Wirtschaftswachstum und Bevölkerungsentwicklung in Preussen 1816–1914. Dissertáció, Münster, 1978. 355.
7. *Fr. Prinzing*: Die Abnahme der ehelichen Fruchtbarkeit auf dem Lande in Deutschland. In: Zeitschrift für Sozialwissenschaft NF (2) 1911. 819–827.; idézve *Tenfelde* alapján, 196. Házassági termékenység = 100 házasságban élő, 15 és 50 év közötti nőre eső szülések számával.
8. Valamennyi előbbi adat *Hohorst–Kocka–Ritter* könyvéből való, 11. táblázat; a nagyvárosok növekedését részben a községek beolvasztására lehet visszavezetni, de ez a pontosítás nem kérdőjelezheti meg az eredeti értelmezést. A községek beolvasztásához lásd: *Horst Matzerath*: Städtewachstum und Eingemeindungen im 19. Jahrhundert. In: Jürgen Reulecke (szerk.): Die deutsche Stadt im Industriezeitalter. Beiträge zur modernen Stadtgeschichte. Wuppertal, 1978. 67–89.
9. Az adatok és a számítások *Jürgen Reulecke*: Geschichte der Urbanisierung in Deutschland. Frankfurt 1985. könyve alapján, 3. táblázat 203 és köv. old.
10. Vö. *Lutz Niethammer*: Umständliche Erläuterung der seelischen Störung eines Communalbaumeisters in Preussens grösstem Industriedorf oder Die Unfähigkeit zur Stadtentwicklung, Frankfurt, 1979, und *Heinz Reif*: Städtebildung im Ruhrgebiet – die Emscherstadt Oberhausen 1850–1914. In: Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte LXIX (1982) 457–487.
11. *Matzerath*: Urbanisierung... 220.; e szakaszhoz vö.: *Reulecke*: Geschichte... III. fejezet, a lakásellátottsághoz: *Clemens Wischermann*: Wohnen in Hamburg vor dem Ersten Weltkrieg. Münster, 1983; a németországi (és angliai) urbanizációs és várostörténeti kutatások állásához részletesen lásd: *Friedrich Lenger*: Urbanisierungs- und Stadtgeschichte – Geschichte der Stadt, Verstädterungsgeschichte oder Geschichte in der Stadt? In: Archiv für Sozialgeschichte XXVI (1986) különösen a II. és III. fejezet.
12. *Marschalck*, 50.
13. *Köllmann* fontos munkái a vándorlási szaldó hasonlóan nagy kifejezőerejét is demonstrálják. Az egész volumen becslése Helmut Wolff (1907) és Beusch munkái alapján történt. Az idézet *P. Beusch*: Wanderung und Stadtkultur. M.-Gladbach 1916, könyvéből való, 56.
14. *Rudolf Heberle – Fritz Meyer*: Die Großstädte im Strome der Binnenwanderung. Lipce, 1937, 7.
15. Részletesen tárgyalja: *Dieter Langewiesche*: Wanderungsbewegungen in der

- Hochindustrialisierungsperiode. Regionale, interstädtische und innerstädtische Mobilität in Deutschland 1880–1914. In: Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte LXIV (1977) 1–40. Itt 9 és köv. old.
16. *Reulecke*, Geschichte... 72.
 17. Vö. *Langewiesche*, 17 és köv. old.
 18. Ehhez és a következő szakaszhoz részletesebben lásd: *Dieter Langewiesche – Friedrich Lenger*: Internal migration: persistence and mobility. In: Klaus J. Bade (szerk.): Population, Labour and Migration in 19th and 20th Century Germany, Leamington, Spa 1986. e könyvben egyedi adatok is találhatóak.
 19. *Langewiesche*, Wanderungsbewegungen... 18.
 20. Valamennyi adat *Max Broesike*: Arbeitsort und Wohnort der Bevölkerung in den Großstädten und einigen Industriebezirken Preussens am 1. Dezember 1900. című tanulmányából való. In: Zeitschrift des Königl. Preussischen Statistischen Bureaus (XLIV) 1904. 1–18.
 21. *Beusch*, 68.
 22. *David Crew*: Town in the Ruhr. A Social History of Bochum, 1860–1914. New York, N.Y. 1979. 62. és 68.
 23. Vö. *Friedrich Lenger*: Zwischen Kleinbürgertum und Proletariat. Studien zur Sozialgeschichte der Düsseldorfer Handwerker 1816–1878. Göttingen, 1986. IV. fejezet; e helyütt részletes fejtegetést találunk a mobilitás tanulmányozásának módszertani problémáiról is.
 24. *David Crew*: Regionale Mobilität und Arbeiterklasse. Das Beispiel Bochum 1880–1901. In: Geschichte und Gesellschaft I. (1975) 99–120. Itt 101.
 25. *Köllmann* 116.
 26. *Franz Brüggemeier* közreműködésével *Lutz Niethammer*: Wie wohnten die Arbeiter im Kaiserreich? In: Archiv für Sozialgeschichte XVI (1976), 61–134. A kritikához vö. többek között *Wischermann*, i. m.
 27. A probléma vázlatát lásd: *Friedrich Lenger*: Migration und Arbeiterbewegung: Erklärungsansätze und methodische Probleme (an Beispielen aus der europäischen und nordamerikanischen Forschung zum 19. Jahrhundert) Internationale Tagung der Historiker der Arbeiterbewegung in Linz, 9–13 September 1986. (megjelenik a tanácskozás jegyzőkönyvében). A szakszervezeti tagság fluktuációjához lásd: *Klaus Schönhoven*: Expansion und Konzentration. Studien zur Entwicklung der Freien Gewerkschaften im Wilhelminischen Deutschland 1890 – bis 1914. Stuttgart, 1980.
 28. *Reulecke*, Geschichte... 11.
 29. *Matzerath*, Urbanisierung ... 320.
 30. Áttekintésként vö. azokat a tanulmányokat, amelyek az alábbi kötetben jelentek meg: *Otto Dann* (szerk.): Vereinswesen und bürgerliche Gesellschaft. München, 1984. (=Historische Zeitschrift, Beiheft 9.) A Ruhr-vidékre vándorló idegen anyanyelvűek különleges esetéhez lásd azokat az utalásokat, amelyek az alábbi könyvben olvashatók: *Klaus Tenfelde*: Sozialgeschichte der Bergarbeiterschaft an der Ruhr im 19. Jahrhundert. Bonn, 1977, 383–386.
 31. *Werner Sombart*: Der moderne Kapitalismus. III/1. kötet, Berlin, 1955, (az első kiadás 1902-ben jelent meg), 383.

32. *Martin Leinert*: Die Sozialgeschichte der Großstadt. Hamburg, 1925, 12 és köv. old.
33. Így lásd: *Karl Bücher*: Die inneren Wanderungen und das Städtewesen in ihrer entwicklungsgeschichtlichen Bedeutung. In: *u. ö.*: Die Entstehung der Volkswirtschaft, Tübingen 1906 (1. kiadás: 1893), 451. Mindamellett Bücher kritikusan viszonyul ezekhez a félelmekhez. A nagyvárosok kritikájához vö. *Hans Paul Bahrdt*: Die moderne Großstadt. Reinbeck bei Hamburg, 1961, 12–25.
34. *Bücher*, i. m. 451.
35. Vö. ezzel *Wolfgang Schivelbusch* érdekes tanulmányát: Die Eisenbahnreise. Zur Industrialisierung von Raum und Zeit im 19. Jahrhundert. München, 1977.
36. Jó és a problémát alaposan feldolgozó megközelítést nyújt *Spree*.

Függelék

A házasságok termékenysége Poroszországban 1879–1907⁷

	1879–1882	1894–1897	1899–1902	1904–1907
Berlin	23,8	16,9	15,2	13,8
a többi nagyváros	26,7	23,5	22,4	20,4
valamennyi város	26,9	24,0	22,7	20,7
a vidék	28,8	29,0	28,7	26,9
Poroszország	28,1	26,9	26,0	24,0

Fordította: Csicskó Mária

PORTUGÁLIA, 1968: STABILITÁS VAGY FEJLŐDÉS?

(Történelmi adalék a reformdilemmához)

Portugália 1986. január 1-étől az EGK tagja. A nyugat-európai integrálódás intézményesítésének ezt a záróaktusát portugál részről az 1974-es forradalom tette látványosan lehetővé: a gyarmati háború befejezésével és a birodalom felszámolásával, polgári demokrácia teremtetésével a diktatúra helyén, az Európa felé izolacionista „afrikaiság” feladásával az ország 'alkalmassá vált' a közöspiaci tagságra (ugyanakkor az államkapitalista fejlődés megtörésével és a monopolcsoportok felszámolásával, majd a forradalmi reformok félbeszakadásával az 1976-ban intézményesülő Második Köztársaság alkupoziói jelentősen meg is romlottak).

Portugália nyugat-európai integrációjának, egyúttal az Oliveira Salazar fémjelzte rendszer (1926–1974) bukásának gazdasági-társadalmi feltételei az 1961–1974 közötti években érték meg. Ennek során a nagyjából 1968 tájára tehető „pillanatban” a politikai vezetés megfelelő struktúrális reformokkal talán összeegyeztethette volna stabilitás és fejlődés érelődő, s később feloldhatatlanná vált ellentétét.

I. Növekedés – fejlődés nélkül

1. A gazdaságpolitika fordulata és a növekedés

Az 1958–62-es válságsorozat (az 1958-as elnökválasztásban tetőző diktatúraellenes mozgalom, a birodalomnak az 1961-es angolai felkelésben kulmináló megrendülése), valamint ennek leküzdése – a diktatórikus és korporatív vonások erősítésével és a gyarmati háború vállalásával – megkérdőjelezte a II. hat éves fejlesztési terv (1959–64) céljait: a gazdaságban 1943–60 között végbement változások (a növekedés feltételeinek megérlelődése), a nyugat-európai integráció és a gyarmati háború együttes nyomása egyértelművé tette, hogy végetért a birodalmi erőforrásokra alapozott mérsékelt autonóm növekedés kora.

A vezetés a struktúrakonzerváló stabilitás, mindenekeelőtt a politi-

kai ellenőrzés fenntartása érdekében feladni kényszerült a „gazdasági nacionalizmust”: mivel a katonai kiadások megugrása felborította a pénzügyi egyensúlyt és elvitte a jelentős aranytartalék egyötödét, növekedés és stabilitás *egyidejű* biztosításához *azonnal* szükségessé vált a külföldi erőforrások direkt igénybevétele, elsősorban nagyarányú hitelek formájában. „A tengerentúli kiadásokat – utalt Marcelo Caetano a hazai és a külföldi tőke között formálódó munkamegosztásra – teljes egészükben a rendes bevételekből fedezzük, amelyeket azelőtt tetemes részben a fejlesztési költségek fedezésére használtunk fel. Most ezeknek a költségeknek jelentős részét kölcsönökből kell fedeznünk”.¹

A protekcionizmus de facto és kényszerű feladásával megbomlott egyensúly helyreállítására egy három éves átmeneti tervet iktattak be (1965–67), a növekedés mérséklésével, a külgazdasági nyitás intézményesítésének és a világpiaci versenyképesség biztosításának céljával. A terv preambuluma szerint azért, hogy „Portugália a szükséges gazdasági növekedés érdekében Európa felé történő jelenlegi nyitása révén végérvényesen elérje a fejlett országok szintjét”.²

A gazdaságpolitika 'drámai fordulatát' a „tőke nacionalizálásának törvényét” (1943) felváltó 1965-ös beruházási törvény hozta, amely a külföldi tőkének lényegében a hazaival egyenlő jogokat biztosított.³ Így nem kellett túlságosan feláldozni a növekedést, vállalni a mértéktelen eladósodást, elviselhetetlenné tenni az adóterheket (bár az utóbbiak 1960–71 között 9-ről 29 milliárd escudóra nőttek⁴). Emellett a külföldi tőke segített a portugál magántőke megrendült bizalmának helyreállításában, és közvetett politikai támogatást jelentett a kolonializmusnak. Portugália tehát a maga javára fordította a liberalizálás kényszerűségét – bár a külföldi tőke nyugat-európai összehasonlításban az ugrásszerű növekedés ellenére sem lett magas: a külföldi finanszírozás a bruttó belső felhalmozásban az évtized végén ugyan 24,2%-os, az évi átlagban 29 millió dolláros tiszta tőkeimport aránya a felhalmozásban azonban csak 1,8%-nyi volt.⁵

A nyitással a világpiacra kilépő hazai monopóliumok versenyképességét fúziók állami támogatásával fokozták. A rendszer bázisát adó kistulajdonosokhoz azonban nem nyúlhattak, így a koncentrációt csak a technikai fejlődés ill. az exportorientáció szempontjából kulcsfontosságú modern dinamikus iparágakban szorgalmazták.

Ezután a III. fejlesztési terv (1968–73) újra magas növekedési ütemet irányzott elő, ehhez nagyobb mértékben igénybe kívánta venni a külföldi tőkét és technológiát, nagy beruházásokat tervezett az állami

szektorban, s erőteljesebben alkalmazta az ipari ágazatok és régiók szerinti szelektivitás elvét.

A növekedésgyorsulás és az iparosítás főszereplője ebben a periódusban is a magánszektor volt, bár az állam áttért a közvetlen gazdasági részvételre. Így az állami szektor súlya a forradalomig a bruttó termelés 12, a bruttó állótőkeképződés 19, a foglalkoztatottak 18%-ára emelkedett, a GNP újraelosztásában pedig az állam aránya az 1950-es 14-ről 1970-ig 21%-ra nőtt (bár ez még mindig az egyik legalacsonyabb volt Európában, tehát alighanem forradalom nélkül is nőtt volna).⁶

Mindennek eredőjeként a növekedés 7–9%-os ütemét tekintve Portugália a hetvenes évek elejére Európa élvonalába került, az évtizedfordulóra ipari agrárországgá vált, az iparon belül a nehézipar lett a növekedés bázisa, s beindult a múlt század közepétől periferizálódó ország *felzárkózása*: az egy főre eső GDP a tőkés Európa átlagának 37%-áról (1950) 53%-ára (1973) emelkedett.⁷

A belátható felzárkózáshoz azonban hivatalos portugál számítások szerint is mintegy kétszeres, 15%-os növekedési ütemre lett volna szükség.⁸ Így Portugália megmaradt „*Európa szegényházának*”: 1973-ban az életszínvonalat tekintve a 39. helyen állt a tőkés országok között, s a felsőoktatásban résztvevők arányától a lakásépítésen át az orvosellátással és a csecsemőhalandósággal bezáróan szinte minden mutatót tekintve az utolsó helyeket foglalta el a kontinensen.⁹ S az alacsony fejlettségi szint mellett a hatalmi-uralmi viszonyok miatt rendkívül egyenlőtlen volt a megtermelt javak elosztása is.

Nem a növekedés, hanem ez volt társadalmi méreteken érezhető, különösen, hogy a nyitás következtében a demonstrációs effektust már nemcsak (mint az ötvenes években) az elit szűk csoportja érzékelhette.

2. A szerkezeti problémák

A gyorsuló növekedés kontra elmaradottság konzerválódása mögött a szerkezeti problémák (nemzetgazdaság egyenlőtlen fejlődése, ellentmondásos külgazdasági és birodalmi kapcsolatok) húzódtak, melyeket a politikai vezetés szövetségi blokkja miatt nem volt képes feloldani, s melyek az évtized közepétől körvonalazódó új hosszútávú trend közepette elmélyültek.

Az iparosítás nagy szektorális, technológiai, urbánus-rurális és regionális *egyenlőtlenségek* mellett ment végbe.

Az ipar termelése a hatvanas években évi 8,5%-kal, a mezőgazdaságé 1,7%-kal nőtt (sőt változatlan áron 1968–73 között 3%-kal csökkent).¹⁰ A mezőgazdasági termelőrők elmaradottságát jelzi, hogy a gazdaságok 71%-a önellátó volt, a művelt terület 13%-át öntözték mindössze (Alentejóban, a nagybirtokok régiójában 6,5%-át), a kisbirtokosok kétötöde analfabéta volt.¹¹ Így a világháború után a termelés stagnált, s a harmincas években önellátó ország fokozódó mértékben szorult élelmiszerimportra.

Az elmaradottság mögött az iparosításból következő egyenlőtlen beruházáson túl a szélsőséges tradicionális birtokstruktúra húzódott: Északon az életképtelen minifundiumok tömege földszűkével ill. túlnépesedettséggel, Délen az elősdi latifundiumok földbőséggel ill. gyér népeséssel.¹² Mivel pedig „földet nem lehet átvinni a Tejon” (Álvaro Cunhal), a sürgető agrárreform kettős feladata – Északon tagosítás, Délen kisajátítás – különleges nehézséget ígért. A vezetés ezzel gazdasági és politikai megfontolásokból (a latifundistákkal kötött eredeti osztálykompromisszum miatt) továbbra sem próbálkozott, a földterület 1–2%-át érintő 1938–65 közötti lépések (parlagföldek feltörése, meliorizáció, öntözés) elhanyagolhatók voltak és kimerültek, a II. tervtől beindított szövetkezeti mozgalom pedig 1973-ig a tervezett haterrel szemben mintegy hatszáz alacsonyabb típusú szövetkezetet eredményezett csak, az agrártermelés alig 1%-ával.¹³

A technológiai egyenlőtlenségek elmélyülése miatt egy-egy iparágon belül a modern és hagyományos üzemek termelékenysége között esetenként 4:1 volt az arány, s a tradicionális kisüzemek egyetlen fegyvere a versenyben az alacsony bér maradt. A tervcélok realizálása ugyanis erősítette a gazdaság fejletlenségéhez képest magas koncentrációját. Az 1971-ben bejegyzett negyvenezer társaságból a több mint ötmillió escudo tőkájú 168 (0,4%) rendelkezett az osztóke 53, a bankbetétek 83%-ával. Ezek élén pedig hét nagy pénzügyi csoport (Companhia União Fabril, Espírito Santo, Champalimaud, Banco Português do Atlântico, Borges e Irmão, Banco Nacional do Ultramarino, Fonsecas e Burnay) állt, és pedig saját nagybankjaik körül polarizálódva.¹⁴

Ez a koncentráció azonban a kisüzemek tengerének fennmaradása mellett ment végbe. A szétaprózottságot jelzi, hogy a hetvenes évek elején az átlagos üzem nagyság a mezőgazdaságban 5–6 hektár (esetenként

5–6 parcellán), az iparban 26 fő volt. A mezőgazdasági kisüzemek száma 1954–68 között alig 5%-kal csökkent, s a földterület 18%-án az üzemek 82%-át tették ki; a jelentősebb ipari koncentráció 1957–71 között a kisüzemek közel felét számolta ugyan fel, de a megmaradtak a dolgozók 21%-át foglalkoztatva az üzemek 88%-át adták.¹⁵ Ezek a kisvállalatok viszonylagos önállóságukat elvesztve alvállalkozói viszonyok, kereskedelmi hálózatok, szolgáltatások, pénzügyi kapcsolatok révén *függésbe kerültek* a gazdaságot uraló nagy monopolcsoportoktól.

Az iparosítás elmélyítette a történelmi jellegű regionális különbségeket is: Lisszabon-Setubal és Porto-Braga körzetének pozíciója megerősödött, a belső vidékek Északon, Középen és Délen egyaránt visszaestek.¹⁶ Az alig magyarországnyi Portugáliában szinte Európa és Afrika egész különbsége fellelhető volt. A társadalmi-politikai harcokra kiható fontos sajátosságként a III. tervvel különösen elmélyülő szektorális, technológiai, urbánus-rurális és regionális (valamint a rájuk épülő kulturális-politikai) különbségek jelentős mértékben *egybeestek*, következésképpen egymást erősítették.

A *külgazdasági kapcsolatokat* illetően a megnövekvő külkereskedelem¹⁷ nem csökkentette a függést az importtól: az iparosodó ország modern gépgyártás hiányában gépimportra szorult, viszonylagos nyersanyagszegénysége és a mezőgazdasági válság miatt nőtt a nyersanyag- és élelmiszerimport, a demonstrációs effektussal szemben a megfelelő ipari ágazatok elmaradottsága miatt nőtt a fogyasztási cikkek importja. Így az ötvenes évektől krónikussá vált kereskedelmi deficit tovább nőtt.

Az orientációt tekintve¹⁸ a gyarmati kereskedelem az ötvenes évek végére elért viszonylag magas szintről (a portugál export 25,5%-a, az import 14,4%-a) lassan csökkent; az EGK aránya (a portugál külkereskedelemben újra domináns Anglia belépéséig) mennyiségileg csökkent ugyan, de minőségileg, az importfüggőség miatt jelentősége az évtizedben nőtt. Portugália tehát az ellenőrzött birodalmi piactól a számára ellenőrizhetetlen világpiac felé kezdett fordulni.

A külkereskedelem szerkezetében elfordulás ment végbe a hagyományos nyersanyag- és élelmiszerexportőr ill. iparcikkimportőr szereptől a gép- és iparcikkexport ill. fűtőanyagimport felé (bár az export egynegyedét továbbra is a textil-, ruházati és cipőipar adta). A sebezhetőséget csökkentette, hogy a hagyományos termékek (parafa, halkonzerv, bor) aránya 1950–73 között az export 25%-áról 6,4%-ára csökkent.¹⁹

A kereskedelmi deficit kiegyensúlyozásában fontos fordulat követ-

kezett be: míg korábban a gyarmati bevételek biztosították az egyensúlyt (sőt, az ötvenes évek végére a gyarmattartók történetében egyedülállóan és a diktatúra *kolonialista* jellegét aláhúzva a birodalmi bevételek a GNP egyharmadát adva a tőkés újratermelés *lényegi összetevőjévé* váltak), a hatvanas évek végére ezt a szerepet elsősorban a vendégmunkások hazautalásai és – az ágazat elhanyagolása miatt csökkenő arányban – a turizmus vették át.²⁰ E „láthatatlan bevételek” megugrásával Portugália fizetési mérlege az előző időszak krónikus és növekvő deficitje után a hatvanas évek közepére egyensúlyba került, majd jelentős többletet ért el.²¹

A külső államadósság a hetvenes évek elejére megnőtt, s a nehezedő kölcsönfeltételeket mutatta, hogy 1969–73 között a törlesztés közel kétharmadát a kamatok tették ki.²² A gyarmatok kitermelte arany- és devizatartalék viszont 1969 végén már meghaladta Spanyol-, Görög- és Törökország együttes készletét.²³

Összességében a külgazdasági kapcsolatok jelentősége nőtt, s míg a hatvanas évek első felében a nyitás egyértelműen *kiszolgáltatottságot* jelentett, a hetvenes évek elejére a kapcsolatok lassan a kölcsönös függőség irányába mozdultak – bár a kereskedelmi deficit, a külföldi beruházás, az adósságállomány stb. miatt tovább nőtt a ráutaltság, sőt a növekedés *kivülről vezéreltsége*. Lényegében az EKG felől.

A *gyarmati gazdasági kapcsolatokban* az évtized közepétől a portugál áruexportot felülmúlta a tőke kivitel, s megkezdtek a nem kifizetendő iparágak (textilipar) kihelyezését a tengerentúlra. Következésképpen ott is beindult a növekedés, a gazdasági struktúra a mezőgazdasági termelés és a hagyományos nyersanyagok felől a modern ipari nyersanyagok irányába módosult, ami hamarosan a külkereskedelemben is tükröződött. De csak az exportszektor világpiaci ága fejlődött dinamikusán, így csökkent Portugália aránya gyarmatai exportjában. A gyarmatok kereskedelmi mérlege az anyaországgal hagyományosan deficitese volt ugyan, most azonban a világpiac felől is megnőtt az olyan áruk importja, melyeket Portugália nem gyártott, így a harmadik országok felé irányuló gyarmati kereskedelemben is eltűnt az aktívum.

A Dél-Afrikai Köztársaságba és Rhodesiába irányuló szolgáltatások (árutranszit, gyarmati adminisztráció bérszolgáltatatai, vendégmunkások) nem fedezték a deficitet Portugáliával szemben, így romlott a gyarmatok fizetési mérlege, s elvesztették az 1961-től nekik szánt „önfinanszírozási képességet”: tartozásuk 1971-ben már 320 millió dollár volt. A Portugál

Közös Piac 1975-ig szóló tervét feladva, Portugália kontingentálni kényszerült gyarmati exportját, amely így 1973-ig radikálisan (14,8%-ra) visszaesett.²⁴

A változások eredményeként a gyarmatok jelentősége nőtt, mint felvevőpiacoknak, s a függő tőke kialakítása miatt; abszolút értékben az évtized közepétől is fokozódott a kizsákmányolás, s ebben a portugál tőke továbbra is uralkodó szerepet játszott: a tőkeelvonás aránya a gyarmatokról Portugáliába ill. harmadik országokba 4:1 volt, ráadásul a gyarmatokra kihelyezett portugál tőke — szemben a harmadik országokból származó 1,1-szeressel — 15-szörös (!) nyereséget hozott.²⁵

Ha tehát nehezen is, de a hetvenes évek elejére Portugália *kiutat talált* az alulfejlett gyarmatokkal való egyoldalú és tisztán kereskedelmi viszonyok (valamint a gyarmati háborúk) eredményeként előállt zsákutcából: megjelent néhány előfeltétele annak, hogy a gyarmatokat, mint az anyaország gazdasági terének meghosszabbításait közvetlenül, ne pedig a világpiacon keresztül aknázza ki.²⁶

Ugyanakkor az új portugáliai iparágak már nem elsősorban gyarmati nyersanyagokon alapultak (extrém példaként a kőolajat Portugália nem Angolából, hanem a Közel-Keletről szerezte be); nőtt az ország külkereskedelmében más, elsősorban nyugat-európai piacok jelentősége; a pénzügyi-valutáris egyensúly alapja a gyarmati bevételek helyett a transzfer és a turizmus lett; a portugál beruházások 1968–72 között már 7:1 arányban az „escudo-zónán” kívülre irányultak; a portugáliai kivándorlás a gyarmatokra radikálisan csökkent; a gyarmati uralom megőrzése — az évtized végén már napi egymillió dollárt felemésztő háborúk miatt — egyre többbe került. Az integráció céljával szemben a birodalom több szempontból a dezintegrálódás jeleit mutatta: Portugália az EKG, a nagy gyarmatok a Dél-afrikai Köztársaság körül kezdtek integrálódni, aminek látványos jeleként Mozambik fő gazdasági partnere 1973-ra a Dél-Afrika Köztársaság lett.²⁷

3. A változások társadalmi kihatásai

A gazdasági növekedés olyan társadalmi csoportokat szült vagy erősített meg, melyeknek szűk volt a korporatív és kolonialista diktatúra kerete.

A társadalom rendkívül lassú modernizálódását jelezte, hogy a me-

zőgazdasági népesség aránya 1960–70 között 43,7-ről 30,5%-ra csökkent,²⁸ a városi lakosság aránya (a város és falu közötti távolság növekedése mellett) 22,8-ről mindössze 26,2 %-ra nőtt, az analfabéták aránya még 1970-ben is 30 %-os volt, a nők aránya a termelésben pedig nem haladta meg a 25%-ot.²⁹

Ennek a társadalomnak a korabeli Európában csaknem egyedülálló problémájává vált a *népességcsökkenés*: a hatvanas évek második felében 6%-kal csökkent az ország lakossága, s riasztó volt az ellenzék vázolta perspektíva, miszerint 1971–75 között a lakosság további 6,7%-kal, ezen belül az aktív népesség 9,5%-kal fog csökkenni.³⁰

A népességcsökkenést elsősorban okozó, 1966–70 között évi 126 ezres *emigrációt* csak átmenetileg mérsékelte a sorkötelesek távozásának megtiltása 1967-ben, aztán minden korábbi rekordot megdöntött: az 1969–71 közötti három évben a lakosság 5,3%-a hagyta el az országot (a korábbi tetőzés 1912–14-ben volt 2,6%-kal), s 1960–74 között összesen 1,4 millió portugál emigrált.³¹

Egyrészt még mindig a fölös agrármélesség, másfelől viszont az ipari munkahelyek hiánya és az alacsony bérek miatt a legmozgékonyabb fiatal munkásréteg hagyta el az országot. A politikai okok között döntővé a katonáskodás előli menekülés vált.

Alapvető változás következett be az emigráció irányában: míg 1901–1960 között az emigránsok 69%-a Brazíliába, 1961–1974 között már 60%-uk Franciaországba ment.³² Ez az új emigráció (többnyire nem hazatérő) *vendégmunkás*-jellegéből fakadt, s a fordulópontot 1963–64-ben a portugál–francia vendégmunkás-egyezmény, valamint brazil részről a gazdasági válság miatt az immigráció korlátozása és a diktatórikus fordulat jelentette. A hetvenes évek elején az EGK vendégmunkásainak már egynegyede portugál volt, s az 1971-es újabb portugál–francia megállapodás (az évi 65 ezres kontingentálás) csak pillanatnyi féket ill. az illegális emigráció megnövekedését eredményezte.

Az emigráció a feszültségevezető szelep szerepét játszotta, a hazatérő emigránsok tartották egyensúlyban a gazdaságot, s hivatalos becslés szerint az emigránsok hazatérése esetén 0,45%-osra csökkenve lényegében megállt volna a gazdaság növekedése.³³ Ugyanakkor a városi-ipari körzetekben növekvő munkaerőhiányt (és pedig elsősorban szakmunkáshiányt) okozott: míg 1960-ban a munkaerő 3,1%-a, 1970-ben már 24,1%-a dolgozott külföldön.³⁴ Mélyítette az emigráció a regionális különbségeket is: az elmaradott belső vidékek gyorsuló elnéptelenedése mellett a hatvanas

években már csak Lisszabon, Setabul és Porto megyében nőtt számottevően a lakosság.³⁵

A gazdasági növekedés alig jelentett mobilitást: míg 1950-ben az aktív lakosság 72,3%-a, 1970-ben 71,6%-a élt bérből.³⁶ Az ezen belüli szektorális változások azonban jelentősek voltak.

Az *ipari munkásság* száma a hatvanas években 12,5%-kal nőtt, s több mint egymillió fővel a legnagyobb osztályjellegű társadalmi csoporttá vált. A Lisszabon-Setabul és Porto-Braga körzetben élt 29 ill. 34 %-a, de itt sem adta az aktív lakosság többségét. Az *agrárproletariátus* száma az évtizedben radikálisan, 42%-kal csökkent. A mintegy félmillió mezőgazdasági munkás viszont arányosan szétszórva élt ugyan az országban – és az adott régió sajátosságai befolyásolták politikai mentalitását –, de hét megyében (Castelo Branco, Santarém, Lisszabon, Setubal, Portalegre, Évora, Beja) aránya meghaladta az aktív mezőgazdasági népesség 70%-át. A portugál proletariátus centruma az egyszerre ipari és agrárproletárjellegű Lisszabon és Setubal megye volt.³⁷

Ez a proletariátus a munkakörülmények javításáért, a termelékenységnövelés ellen és főleg a béremelésért folytatta harcát. A bérkérdés azonban a salazarista rendszer talpköve volt: induláskor a béreket igen alacsonyan szabták meg (a kizsákmányolás mellett ez volt a kistulajdonosi versenyképesség alapja is); a bérből élők elégedetlenségének leszerelésére alacsonyan tartották az élelmiszerárakat; a mezőgazdasági termelők kompenzálására a másutt kitermelt profit egyrészét szubvenciók formájában átcsoportosították az agrárszektorba. Ez azonban a minifundiumoknak elégtelen támogatást jelentett, a latifundistákat nem tette érdekeltté a termelékenység fokozásában, a tőkét pedig elvonta a többi ágazat fejlesztésétől – így a rövidtávon bázisteremtő szisztéma alfája és omegája az alacsony bér maradt.

A külgazdasági nyitással az olcsó munkaerő a külföldi tőke telepítési tényezőjévé és a portugál monopóliumok világpiaci versenyképességének alapjává is vált. Így a nyitás és a növekedésgyorsulás, valamint a nagyipari munkásság erősödő monopolhelyezete a hatvanas évek második felétől kikezdte ugyan az alacsony béreket, de az erősödő bérharcokat kíméletlenül letörték (a sztrájkot az alkotmány tételesen tiltotta). Így a bérek az 1965-től beinduló inflációval szemben csak lassan emelkedtek, s nemzetközi összehasonlításban igen alacsonyak maradtak: a feldolgozóiparban az átlagórabér 1970-ben is az amerikai 11,1%-a, a francia 34,6%-a

volt.³⁸ Portugália gazdasági „csodafegyvere” az olcsó és ellenőrzött munkaerő maradt.

Növekvő és radikalizálódó társadalmi csoportot alkotott a városi *szub- és lumpenproletariátus*. Egyedül Lisszabonban mintegy nyolcvanezer, az ipari gyűrűben kétszázezer ember élt nyomornegyedekben. Számukra a munkaalkalom mellett a lakáskérdés volt a legégetőbb gond. A forradalom előtti évtized a portugál építőipar virágkorának számított ugyan, mégis alig 280 ezer új lakás épült. A minimális lakáshiány 530 ezer (egyedül a fővárosban 150 ezer) volt, ezzel szemben a magas lakbérek miatt 430 ezer, zömmel kistulajdonosok kezén lévő lakás, az állomány egyötöde üresen állt.³⁹

A csökkenő létszámú *hagyományos kispolgári rétegek* – kistulajdonos parasztok és a velük szemben már domináló kisbérlők, kisiparosok és kiskereskedők – tradicionális, tőkés- és munkásellenes vonásai a modernizálódással járó növekvő terhek és veszélyek miatt felerősödtek. A sztrájktilalom, az alacsony bér és a külföldi konkurenciától való védelem által biztosított stabil, nem dinamikus rendszer híveiként érdekeltek voltak a salazarista protekcionizmus fennmaradásában (hasonlóképpen a létbiztonságban élő alsó- és középszintű hivatalnokok). Elsősorban az alacsony bérek ellen, valamint a szociális és egészségügyi juttatásokért indult viszont igen tudatos harcba a *modern városi kispolgárság* (kereskedelmi alkalmazottak, bankhivatalnokok) ugrásszerűen növekedő rétege.

Változáson ment keresztül az 1958-as elnökválasztás ellenzéki jelöltje, Humberto Delgado tábornok fő támaszaként az egykor liberális *középburzsoázia*: a monopolcsoportokkal szemben fokozottabban igényelve az állam védelmét és továbbra is érdekelt lévén a gyarmati protekcionizmusban, ambivalenssé vált.

A tömegesebbé váló *értelmiségi csoportok* – elsősorban a modern technokrácia – kevésbé konformisták voltak, s már nem fűzte őket a rendszer geneziséből fakadó szinte eltéphetetlen kötelék a salazarizmushoz. A felsőoktatásban a *diákság* létszáma két évtized alatt megháromszorozódott (bár nyugat-európai összehasonlításban alacsony maradt). A képzés struktúrája és apparátusa azonban egyre kevésbé felelt meg a munkaerőpiac igényeinek. Ez a harcok diákság a hatvanas években már egyszerre lépett fel az ellehetetlenülő oktatási feltételek és a salazarizmus politikai mechanizmusa ellen.

A gazdasági elit körének jelentős szűkülése közepette konszolidálódó *modern fináncoligarchia* a hetvenes évek elejére kinőtte a versenyt

és a dinamizmust korlátozó korporatizmust. Követelte a portugál kapitalizmus szabadabb fejlődését — miközben tartott is attól —, a korporatizmus „debürokratizálását”, az állami intervenció csökkentését, az államilag támogatott fúziók beszüntetését. A gyarmati paktumra alapozott eredeti kompromisszum kereteit feszegetve fellépett a Portugál Közös Piac halvaszületett ötlete ellen.⁴⁰

Mindegyik nagy monopolcsoport „multinacionális” volt a gyarmatokon és az anyaországban, de a nemzetközi tőkével fokozódó összefonódása következtében Európában, a fejlett tőkés világban és Brazíliában lévő jelentős érdekeltségei miatt. Ezen *belül* voltak közöttük a társadalmi-politikai harcokra kiható hangsúlybeli különbségek: a gyarmatokon 1955-ig monopóliumot élvező BNU és az Espirito Santo elsősorban „afrikai”, míg a legerősebb CUF és Champalimaud elsősorban „európai” volt. Az utóbbiakon belül a CUF mint modern kozmopolita, könnyebben társult külföldi, elsősorban európai tőkével, s nem zárkózott el eleve egy neokolonialista megoldástól, míg a nacionalistább Champalimaud, csak elfogadva a külföldi beruházókat, elsősorban Brazíliával kereste a kapcsolatot, s a gyarmati kérdésben legfeljebb föderatív megoldást tudott elképzelni. A hetvenes évek elején mindenesetre mindkét csoport megkezdte a gyarmatokról a stratégiai visszavonulást.

Azt sem lehet azonban figyelmen kívül hagyni, hogy a fináncoligarchia „szürke eminenciásai”, a modern technokraták (Rogério Martins, Xavier Pintado, João Salgueiro) mögött a 18. századtól Portugália pénzügyi oligarchiáját alkotó pár tucat család (Melo, Champalimaud, Espirito Santo, Quina, Portela, Brito stb.) állt, a koncentráció tehát a *meglévő* kiváltságos kasztot erősítette-konzerválta.

A *gyarmati bázis* erősítését célzó „fehér kolonizáció”, a *novoamento* új hulláma során 1961–65 között a portugál emigráció 16,2%-a irányult a gyarmatokra, 1966–70 között viszont az anyaországi agrárvándorlás csökkenése, az Európa felé fordulás és a gyarmati háborúk miatt márcsak 5,6%-a.⁴¹ Az igen lassan gyarapodó gyarmati lakosságon belül azonban még így is a fehérek növekedési üteme volt messze a legmagasabb. Létszámuk 1960–73 között Angolában 173-ról 335 ezerre, Mozambikban 97-ről 200 ezerre nőtt, arányuk a gyarmati lakosságban 3,6-ról ill. 1,5-ről 5,7 és 2,3%-ra emelkedett.⁴²

A gyarmati bázis természetére kihatott, hogy Angolába a fehérek 57, Mozambikba 56%-a 1960 után érkezett (Angolában pl. csak 20%-uk született a gyarmaton), tehát 1974-ig még nem integrálódtak. Telepes-

nek mentek ugyan, de a klíma, az idegen, sokszor már ellenséges környezet és a nagyobb városi lehetőségek miatt nagyrészüket nem maradt vidéken (Angolában pl. a négerék 11, a fehérek 74%-a élt városban). Ez a zömmel városi-ipari fehér etnikum gazdaságilag (szakember, tőke) a gyarmati életet közvetlenül meghatározó elemmé vált (Angolában pl. az iparban foglalkoztatottak háromnegyedét, a feldolgozóipar mérnökeinek és szakmunkásainak 85%-át adták).⁴³

A gyarmati bázis tehát a hetvenes évek elejére kiszélesedett és megerősödött. A valóságos gazdasági erőt azonban a fehér etnikumot is *fűgésükbe vonó* portugál bankcsoportok és a külföldi monopóliumok jelentették. Ezzel együtt a formálódó gyarmati burzsoázia – a fehérek és mulattok mellett az évtizedfordulóra Mozambikban 30–35, Angolában 15–20 ezres afrikai félburzsoáziát is beleértve – ambivalenssé vált: önállósulási törekvései felerősödtek, de viszonylagos gazdasági gyengesége és a politikai körülmények miatt tartott is az önállóságtól.

II. A „liberalizálás” és befulladásá

1. A koncepció és politikai bázisa

Az 1962 óta kormány szinten is változatlan, elkényelmesedő és korrupciókba bonyolódó vezetés egy ideig ellenállt a többoldalú, növekvő nyomásnak, Salazar 1968 szeptemberi végleges lebetegedése és a kisebb gazdasági megtorpanás azonban *lehetőséget* kínált az irányvonal módosításra.

A rendszer eredeti politikai elitjéből származó új kormányfő, Marcelo Caetano „neoliberális” koncepcióját még az 1958–62-es válság éveiben körvonalazta: bírálta a fejlődés gátját képező hagyományos merkantilista pénzügyi politikát, az elbürokratizálódott korporatizmust, az állami dirigizmust és az etatizmus tendenciáját; fellépett az erősödő egyyszemélyi hatalom és a hadsereg túlzott politikai befolyása ellen; javasolta a cenzúra mérséklését és az egyetemi önkormányzat fenntartását ill. szélesítését; az egyoldalú afrikai orientációt és az elavult gyarmati irányítást bírálva a föderatív megoldást képviselte a gyarmati háború vállalásával szemben. Jelölésének körülményei azonban a hadseregnek a háború miatt újra növekvő súlyát mutatták. A salazarista tisztikar a kormányrúdhöz *engedte* Caetanot, a politikameghatározást továbbra is átengedve a

kormányzatnak, míg ez a politika érdemi engedmény (föderáció) nélküli katonai győzelemre irányul, s ehhez a hadsereg számára biztosítja a politikai-technikai feltételeket.⁴⁴

A székfoglalóban körvonalazott – de egyes elemeiben, így a III. fejlesztési tervben is 1967 ősze óta formálódó –, „megújulás a folyamatosságban” (*renovação na continuidade*) néven ismertté vált koncepcióban⁴⁵ Caetano abból indult ki, hogy a végbement változások elkerülhetetlenné teszik a modernizációt és a liberalizálást szolgáló reformokat. Ezeket nem is kell elkerülni, rájuk játszva és ellenőrzésükkel lehet a változásokat a rendszer keretei között tartani.

Caetano ugyanis a salazarizmus lényegének megóvását tekintette feladatának: az uralkodó csoportok (szélesebben: a tulajdonosok) *egészének* érdekvédelmét az alávetett társadalmi csoportokkal (lényegében a bérből élőkkel) és a külföldi konkurenciával szemben, s az ezt biztosító rendszer fenntartását. A reformok a modernizálódó ill. modern társadalmi csoportok (újra)integrálását célozták a szövetségi blokkba. Alapállását szimbolizálta a liberális Pinto Balsemão javaslatára („adjunk prioritást a megújulásnak a folyamatossággal szemben”) adott válasza: „nem lehet választani folyamatosság és megújulás között”.⁴⁶

A koncepció középpontjában Afrika megtartása állt. Caetano a kompromisszumot a portugál burzsázia „afrikai” és „európai” szárnya, a gyarmatokon a formálódó helyi burzsoázia és a külföldi tőke között próbálta újrakötni, a katonai erő és az adminisztratív apparátus támogatásával. „Valójában – szögezte le utólag – egész kormánytevékenységem a tengerentúli kérdéstől függött”.⁴⁷ A háborút illető álláspontja már csak ezért is határozott volt: „Portugália jöttányit sem engedhet, nem hátrálhat meg és nem kapitulálhat a tengerentúlon vívott harcban”.⁴⁸

Első lépésként olyan független politikai bázist, pontosabban – mindekenélőtt az ortodox salazaristákkal szemben – olyan politikai konstellációt kellett kialakítania, amelyre támaszkodva egyáltalán be lehetett indítani a reformpolitikát. Ehhez *átmeneti* ellensúlyként az újra felledülő tömegmozgalomra támaszkodó mérsékelt antisalazarista erőket kényszerült kijátszani. Az így körvonalazott nemzeti egység vízváltatója a szociáldemokraták és a „kommunisták” (PKP, ultrabal, felszabadító mozgalmak) között húzódott.

A bázisteremtés alkalmá és a „marcelizmus” első ’reális tesztje’ az 1969 októberi nemzetgyűlési választás volt. A műveltségi cenzus keretén belül a nőknek is megadva a választójogot, a jogosultak száma az anyaor-

országban 40%-kal nőtt és elérte a lakosság 19,3%-át. Az 1968 végétől megtúrt mérsékelt ellenzék a korábbi gyakorlatnak megfelelően a választási kampány hónapjára legálissá vált, de a gyarmati kérdésről nem nyithatott vitát és a tömegtájékoztatási eszközöket nem használhatta.

Igy az ellenzék ereje az ortodox salazaristák átmeneti semlegesítéséhez elég volt, a választást érdemben nem befolyásolta: bár a szokásostól eltérően és másodízben a rendszer történetében nem lépett vissza, az egyetlen legális párt, a Nemzeti Szövetség (União Nacional) listájának 87,7%-ával szemben összesen a szavazatok 12,1%-át kapta. A reformokat így a kizárólag UN-képviselőkből álló, de a korábbi gyakorlattal szemben 72%-ában megújult Nemzetgyűlésnek kellett megvitatnia és elfogadnia.⁴⁹

A „marcelizmus” formálódó bázisát (eltekintve a gazdasági-politikai elit néhány képviselőjétől) két, egymáshoz közel álló áramlat adta. A 130 tagú Nemzetgyűlés húsz fős „liberális szárnyában” (*Ala Liberal*) koncentrálódó *modern liberálisok* a választási kampány során Portóban, UN-listán bontottak zászlót. A *modern technokraták* kereszténydemokrata színezetű csoportja 1970 októberében alakította meg a legális Társadalmi és Gazdasági Fejlődés Tanulmányozásának Társaságát (SEDES), s néhány vezetőjük második vonalban bekerült Caetano kormányába is.

E két áramlat a miniszterelnök szlogenjét *evolução na continuidade* fordítva szorgalmazta Portugália modernizálását („europazálását”): gazdaságilag a fejlődés gyorsítását és az európai integráció fokozását, politikailag a polgári demokrácia fokozatos megteremtését, a gyarmati kérdésben a föderációt a háború befejezése érdekében.

A liberálisok értelemszerűen a politikai demokráciát hangsúlyozták, a politikai jogokkal, a személyes biztonsággal, a szabad ellenzékiiséggel, a kormányfő Nemzetgyűlés alá rendelésével stb.⁵⁰ A technokraták viszont a fejlesztés, a *desenvolvimento* érdekében a nemzetgazdaság átszervezését (erőteljesebb iparfejlesztést, a koncentráció és centralizáció fokozását, a nem monopolista szektor újjászervezését, nagy állami beruházásokat), az EGK-kapcsolatok továbbfejlesztését és az államapparátus „debürokratizálását”. A koncepciójukat kiérleltlen tartalmazó 1971-es iparfejlesztési törvénytervezet szerint a külföldi tőke ellenáll Portugália iparosításának és a belső piac szélesítésének, ezért a fő ellentét a hazai burzsoázia és a nemzetközi imperializmus között húzódik. Elsősorban ez a hazai politikai közvéleményre egyébként nem jelentő antiimperialista nacionalizmus mutatta, hogy a technokraták mindenekelőtt a külföldi tőkével kevésbé összefonódott burzsoa csoportok érdekeit képviselték.⁵¹

Ez a bázis összességében a „marcelizmuson” túlmutató vagy azt taktikailag ill. az eredményesség függvényében támogató, minden politikai intézményben kisebbségi és amorf volt. Gyengesége rögtön érzékelhetővé vált, amint a választás után újra betiltották a demokratikus ellenzéket.

2. A reformok és ellentmondásaik

A reformmunkálatok eredményét tartalmazó 1971-es alkotmány-módosítás vitája esetenként látványos harcot hozott az ortodox salazaristák és a liberális-technokrata politikusok, valamint a nézeteltéréseiket összeegyeztetni kívánó Caetano között.

A vita végeredményben két alapkérdés körül folyt: a salazarista állam természete és a gyarmatok helye a nemzetben. A vitatott tervek tendenciájukban a gazdaság növekedés és szerkezeti átalakítás értelmében vett modernizálását, valamint a salazarista állam hozzáidomítását célozták a megváltozott gazdasági-társadalmi szükségletekhez.

A *gyarmati kérdésben* a föderatív, autonomista és unitáris megoldás híveinek vitájából az autonomisták kerekedtek felül: az európai és a gyarmati integráció közötti feszültség eleve ebbe az irányba limitálta a reformot, s a hadsereg 1968-as vétója is a föderáció elvetését tartalmazta. „A provinciák pénzügyi autonómiájának fejlesztéséről és törvényhozó hatalmának erősítéséről van szó. — értelmezte Caetano a reformot — Pusztán belső reform, amely semmilyen módon nem érinti a portugál komplexum — a tengerentúli területek és az anyaország — egységét, azét a komplexumét, melynek érinthetetlennek kell maradnia”.⁵² Indoklásként később hozzáfűzte, hogy az általa 1962-ben javasolt föderáció akkor a gyarmati kérdés békés megoldását jelenthette volna; most azonban az ellentét már nem egy unitáris vagy föderatív állam, hanem a felszabadító mozgalmak rasszizmusa miatt fehérek és feketék között húzódik, s ebben a helyzetben megfelelőbb megoldás az „autentikus autonóm régiók” létrehozása.⁵³

A belső autonómia megadása a többi gyarmattartó részéről a 2. világháború utáni első években hozott intézkedésekhez hasonlítható. Az alkotmányos fejlődés iránya tehát megegyezett, de a késés kolosszális, a történelmi helyzet teljesen más volt, ami minimálisra csökkentette a siker esélyét. Mindenesetre lépést jelentett a közvetlen politikai kont-

rolltól a közvetett gazdasági felé, gyorsította a gyarmati elit önállósulását, így tovább szélesítette a portugál uralom bázisát. Az őslakosságot azonban továbbra sem vonták be a gyarmati irányításba.

Míg ez az autonómia az ortodox salazaristáknak sok, a felszabadító mozgalmaknak, de a fehér lakosnagnak is kevés volt. Angolában az utóbbi nem jelentett közvetlen problémát, Mozambikban azonban a Dél-Afrikában bízó európaiak 1972-re már tervet dolgoztak ki a függetlenség egyoldalú kikiáltására, a gyarmat kettészakításával, a szegény északot a felszabadító mozgalomra hagyva.

A gyarmati háború pedig Portugália leghosszabb, legdrágább és legvéresebb 20. századi háborújává vált: a forradalom küszöbén a hadsereg létszáma már 217 ezer, s ennek háromötöde rendszeresen Afrikában harcol; a katonai kiadások a társadalmi termék növekedése és a háború modernizálása következtében 1968–74 között relatíve csökkennek ugyan, de abszolút értékben 37%-kal tovább nőnek; hivatalos adatok szerint is a forradalom kirobbanásáig 7.700 portugál katona esik el és 27.900 a hadirokkantak száma.⁵⁴ Az elnyúló és perspektívtalan háborúk kifárasztották a portugál társadalmat – és magát a harcoló hadsereget.

Gazdasági téren a technokraták iparfejlesztési terve – a koncentrációval szembeszegülő kis- és középburzoázia, a modernizáció gyorsítását ellenző latifundisták, az antiimperializmust nehezményező külföldi monopóliumok, valamint az Európával szemben a brazil és USA-kapcsolatokat preferáló „gyarmati lobby” együttes nyomására – 1972-ben csak kemény kompromisszumokkal lépett ugyan életbe, a IV. fejlesztési terv (1974–79) azonban egyértelműen a gyors és modern iparosítást tűzte célul: a technika és a tudomány fejlesztését, az európai integráció fokozását, a gazdaság további területi decentralizálását, valamint a nemzeti jövedelem igazságosabb elosztását.

Az iparosítást célzó „modernizálási düh” mammutberuházásainak példája volt a sinesi petrokémiai kombinát nagyratörő terve, amely mesze meghaladta az ország szükségleteit, az induláskor egymilliárd dolláros költség menetközben megduplázódott, s a világgazdasági válság miatt rossz időben is született. A modernizálódó gazdaság munkaerőszükséglete motiválta a hat éves oktatási programot. Sarkalatos pontja volt a nyolc osztályos kötelező közoktatás bevezetése, a felsőoktatás megháromszorozásával pedig valóságos új értelmiségi osztályt kívánt létrehozni. A nagyratörő terv azonban már-már megoldhatatlan feladat elé állította az elavult oktatási rendszert.

A gyarmati bázis megszilárdítását is legsokoldalúbban a mammut-tervek – Angolában a namíbiai határnál a 650 millió dolláros Cunene, a mozambiki Tete tartományban a 450 milliós Cabora Bassa vízierőmű-rendszer – hivatottak szolgálni.⁵⁵ A tervek a külföldi – brit, japán, francia, NSZK, svéd, dél-afrikai – tőke bevonásával azonnali támogatást jelentettek a rezsimnek, erősítve egyúttal a „kollektív kolonializmust” (később a háborúk miatt a külföldi tőke részben kivonult a tervekből, s meghatározóvá a dél-afrikai vált). Az európaiak újabb tömeges (a Cunene-medencében fél-, a Zambézi-völgyben egymillió fő) letelepítése azonban csak középtávú cél lehetett, s a tervek amúgyis elsősorban a dél-afrikai integráció érdekeit szolgálták, melynek intézményesítését a fehértelepes rendszerek ekkor már erősen szorgalmazták.

A külgazdasági kapcsolatok diverzifikálása nem hozott érdemi eredményt: az ország növekvő mértékben ismét Anglia függésébe került, s miután az belépett az EGK-ba, Portugália 1972-ben szabadkereskedelmi egyezményt kötött a Közös Piaccaal, amely ezzel minden téren dominánsá vált az ország külgazdasági kapcsolataiban.

A néhány ponton láthatóan már a hetvenes évek elején labilis pénzügyi-gazdasági egyensúly aztán a világpiaci árrobbanás és a rákövetkező recesszió hatására váratlanul és azonnal felborult. A függő növekedés a válság közvetlen importját eredményezte, következményei Portugáliában megelőzték a válság következményeit a fejlett országokban.

Jórészt a kőolaj és a gabona áremelkedése nyomán 1974 elejétől meredeken romlott a kereskedelmi mérleg (mivel az 1973-as közel-keleti háborúban Portugália a NATO-országok közül egyedül az USA rendelkezésre bocsátotta támaszpontjait, az olajtermelő arab államok vele szemben is olajbojkottot hirdettek, ami érzékenyen érintette a közel-keleti olajra alapozott gazdaságot). A pénzügyi egyensúly felborulásához hozzájárult a hazautalások és a turizmus visszaesése: a vendégmunkáskorlátozást az NSZK kezdte 1973 októberében, majd Franciaország folytatta 1974-ben. A korlátozások először az illegális, új ill. nem EGK-származású munkásokat érintették, azaz a portugálokat erősen. Az év átlagában 19,2%-os infláció felgyorsulása 1973 közepén kezdődött, s 1974 első harmadában elérte a 30%-ot.⁵⁶ A megélhetési költségek emelkedtek, a dolgozók reálbére 1973 utolsó negyedétől újra csökkenni kezdett.⁵⁷ Már a belpolitikai válság hatására indult meg a tőkemenekítés: míg 1973 egész évében közép- és hosszúlejáratú tőkeoperációk címén 213 millió dollárt vontak

ki az országból, csak a rendszer bukását megelőző negyven nap alatt 225 milliót.⁵⁸

A salazarista *állam modernizálása* („dinamizálása”) érdekében Caetano kísérletet tett az elnehezült bürokrácia racionalizálására. Az ellenállás azonban nagy volt, mivel a kispolgárság és a parasztság gyermekei a helyi munkanélküliség elől menekültek ide.

A korporatív mechanizmus reformja keretében⁵⁹ az állami függést közvetetebbé próbálták tenni, azaz a nagytőke javára növelni a mechanizmus autonómiáját, a preventív kontrollt pedig az aposteriori ellenőrzés irányába eltolni. A korporatív munkásszakszervezetek elől 1969-től egy sor intézkedés — a vezetőség szabadabb választását és önállóbb tevékenységét engedélyezve — eltávolított néhány korlátot. Az új keretek között az 1969 október–novemberi választásokon mintegy 30 szakszervezetben ellenzéki lista győzött, s a megnövekedett autonómia révén a szakszervezetek az 1969–71-re szóló kollektív szerződésekben béremelést csikartak ki. A kettős nyomás alá került vállalatvezetés megzavarodott: már-már komikus huzavonák folytak akörül, hogy a bérharc innen van-e még a sztrájkon, vagy túllépte azt (amikor is az alkotmány értelmében törvényesen fel lehetett lépni ellene).

A bérkövetelésekre a hazai és az országban működő külföldi vállalkozók különbözően reagáltak. Míg a külföldiek megtehették, hogy tárgyaljanak az ellenzéki szakszervezetekkel, a gyengébb hazai cégek versenypozíciójukat féltve a szakszervezeti mozgalom letörését szorgalmazták a kormánynál. A fokozódó nyomásra 1970 októberétől megkezdődött a szakszervezeti reformok visszavonása, majd az 1971–72-es ellenrendeletek megszüntették a szakszervezeti vezetőségek önálló működését, a kollektív szerződések megkötését elhalasztva pedig lényegében két évre befagyasztották a béreket. Ezzel a korporatív mechanizmus megújítási kísérlete kudarcba fulladt.

A politikai követelésekkel összefonódó bérharcot azonban sem az ellenreformokkal, sem az elnyomó apparátussal nem sikerült megfékezni. A megemelt bérek ugyanis még mindig alacsonyak voltak s az 1970-ben a 10%-os „ellenőrizhetőségi küszöböt” átlépő infláció következtében 1971-től újra csökkentek a reálbérek.⁶⁰ Az 1973 október — 1974 április között tetőző bérharcban már mintegy kétszáz üzem százezer dolgozója vett részt, 1974 első hónapjaiban az iparügyi minisztérium szerint kb. ötven sztrájk zajlott hetente, s a fél év alatt negyven olyan nagy

– szinte a gazdaság bojkottját eredményező – sztrájkra került sor, amely aláásta a gyarmati háborút és az immár csak „reform”-politikát.⁶¹

A politikai közvetítőrendszer reformja terén a cél a közvetlen preventív kontroll közvetettebbé és aposteriorivá változtatása volt. Azonban már az 1969-es választás világossá tette, hogy az általános választójog és a kormány parlament előtti felelőssége nélkül érdemi változás nem képzelhető el. Megszüntették ugyan az előzetes cenzúrát, helyébe azonban létrehozták az Előzetes Vizsgálóbizottságot, melynek minden lapot fél órával megjelenése előtt be kellett mutatni. A Nemzeti Szövetség 1970 februári kongresszusa deklarálta ugyan önfelosztását, helyébe azonban Caetano Nemzeti Népi Akció néven saját semélyére szabott pártot hozott létre, amely a kritikai funkciókat – a többi párt kirekesztettségének igazolását a politikai életből, és a rendszeren belüli politikai irányzatok kikristályosodásának meggátolását – éppúgy betöltötte, mint elődje. Más pártokat továbbra sem engedélyeztek.

Az erőszakapparátus átalakítása során 1969 novemberében feloszlatták a hírhedt politikai rendőrséget, s helyébe Biztonsági Főigazgatóság néven újat hoztak létre, immár a belügyminisztérium alá rendelve. Az apparátus működésében azonban nem következett be törés, s a „megelőző biztonsági rendszabályok”, a rendkívüli bíróságok, a 180 napos előzetes letartóztatás stb. érvényben maradtak.

A hezitálás hónapjaiban világossá vált, hogy a „kétfejű elnöki rendszer” (a katona köztársasági elnök és a civil kormányfő sajátos hatalmi egyensúlya) nem a „marcelizmus” ill. Caetano testére van szabva. Erőre volt szükség, s ehhez a szűk aktív bázis és a kormányfői poszt kevés volt. A rendszer alkotmányjogi centrumát, a köztársasági elnöki posztot kellett megragadni. A különféle ellenzéki erők ezt átlátva a kormányfőváltás után rögtön megindították a harcot az 1959-ben eltörölt közvetlen elnök-választás visszaállításáért. Ezt azonban az alkotmányreform vitájában a Nemzetgyűlés elvetette, Caetano értékelésében azért, mert a közvetlen választás, mint a gyarmatok megtartását ellenző csoportok fő követelése, „forradalmi választási kampányt” eredményezett volna.⁶²

3. A politikai bázis széthullása

A „marcelizmus” utolsó esélye így is az 1972 júliusi elnökválasztás volt, Caetano győzelmét ugyanis közvetett választással is nehéz lett volna

elkerülni. Az *Ala Liberal* és a SEDES szorgalmazta jelölésének azonban ellenállt az ortodox salazaristák Américo Tomás admirális-elnökre támaszkodó csoportja, akit a tisztikar többsége támogatott, s a hadsereg egészében is ragaszkodott fő politikai pozíciójához.

Caetano nem húzott újjat az őt a kormányfői székbe ültető és harcoló hadsereggel, így a választói kollégium az agg Tomást ellenjelölt nélkül harmadszor is Portugália köztársasági elnöki székébe ültette. A hivatalba lépő elnök azonnal leszögezte, hogy „a haza integritása és függetlensége kell hogy elsőbbséget élvezzen minden más dolog, még a nemzet általános jólétének emelése előtt is”.⁶³

A kormánypozíciókból kiszoruló technokraták ellenzékbe vonultak, s felerősödött körükben egy „szocialisztikus” orientáció. Francisco Sá Carneirot, a liberálisok vezetőjét 1973 januárjában megfosztották képviselői mandátumától, s a liberális szellemet kormánypárti színben többé nem sikerült újjáéleszteni.

A „marcelizmus” tehát 1972 nyarára kudarcot vallott. A gazdasági modernizálást tekintve alapvető területeken (elsősorban az agrárkérdésben) meg sem próbálkozott szerkezetátalakítással; a növekedésgyorsulás elmélyítette a gazdaság és társadalom sajátos dualizmusát a modern – tradicionális vonal mentén; a külgazdasági kapcsolatokat illetően felerősödött a növekedés kívülről vezéreltsége, így sebezhetősége.

A salazarista államot (a politikai ellenőrzést) nem sikerült összeegyeztetni a növekedéssel: a hatalmi intézmények viszonya változatlan maradt (a súlypont a végrehajtó szervekre esett); a korporációs mechanizmus felemás reformja lényegi területeket (elsősorban a meglévő monopolszektórokat konzerváló és immár gúzbakötő 1937-es „ipari engedélyezési törvényt”) nem érintett, a munkásszakszervezetek megreformálása pedig befulladt. A politikai közvetítőrendszer reformjai (választójog kiterjesztése, cenzúra eltörlése, fasiszta párt átkeresztelése) és az erőszakapparátust érintő intézkedések (politikai rendőrség átkeresztelése) nem voltak érdemiek. Hasonlóképpen nem volt lényegi a gyarmati mechanizmus reformja. És ami döntő, Caetano nem tudta sikerrel megvívni a gyarmati háborúkat ill. egy olyan kormánypolitikát realizálni, amely a gyarmati probléma megoldásával kecsegtetett volna. Végeredményben a *struktúrafenntartó ellenőrzött növekedés* gyakorlata vallott kudarcot.

Kudarcot vallott Caetano, mert egész politikai pályája szervesen kötődött a salazarizmusához, s ez induló koncepcióját is behatárolta; mert mozgásteret igen szűk volt; mert politikájához nem tudott összeko-

vácsolni szilárd saját bázist; a reformpolitika alapját a teljes gyarmati ellenőrzést (katonai győzelmet) követelő tisztikar és a gazdasági-politikai fejlődést szorgalmazó liberális-technokrata értelmiség Caetano közvetítette törékeny kompromisszuma alkotta.

Míg a reformpolitika a salazaristáknak sok, az antisalazaristáknak kevés volt; a felemás lépések felkeltették a liberálisok és a demokratikus erők, de a néptömegek igényét is a valóságos változások iránt. Az pedig, hogy tömegtámogatás kényszerítse ki a reformokat, a lakosságot kezdetől depolitizáló salazarizmus lényegétől idegen volt. Befulladt a liberalizálás, mert fennállt a politikai ellenőrzés elvesztésének veszélye. „Igen – jelentette ki Caetano, a felelősséget a liberálisokra hárítva –, a liberalizálás folyamatát én magam állítottam le, mivel felismertem, Portugália nincs abban a helyzetben, hogy egy a franciaországi 1968 májusi forradalomhoz hasonló megmozdulást elbíron”.⁶⁴

Caetano célja a hídverés volt a divergáló csoportérdekek között, a „marcelizmus” befulladásának következménye a szakadék elmélyülése lett. A társadalomfejlődés kényszere élesen ütközött a geneziséből fakadóan *konzervatív* salazarista állammal. A kormányzati bázis összeszűkül, a társadalmi-politikai erők kezdtek kihúzódni alóla, önállósulni és aktivizálódni. Azaz felgyorsult a polarizáció, ami az állam intézményeiben is tükröződött.

Ebben a helyzetben már kevésnek bizonyult – amint ezt Caetano 1974 első hónapjaiban tette⁶⁵ – a gazdasági válság okául a tőkés világválság „begyűrűzését” felhozni, a politikai válság okaként a „külső felforgatást” beállítani. Ugyancsak kevés volt az aduként – mint mindig – most is előhúzott *vis mair*, hogy ti. Portugália hadban álló ország. A fő problémát ugyanis ekkor már a hatalmi kompromisszum felbomlása jelentette: a nemzeti érdeket és a szakmai presztízst veszélyeztető kilátástalan gyarmati háborúba belefáradt, 1968–74 között szociális és ideológiai transzformáción átment hadsereg a béke érdekében a kormányzat ellenében politizálódott, és 1974. április 25-én megdöntötte a rendszert.

A Fegyveres Erők Mozgalma (MFA) fellépésének objektív funkciója végeredményben a zökkenőmentes nyugat-európai (re)integráció volt. A forradalmi időszak (1974–76) természetes vargabetüiből kikristályosodó „katonailag védett demokrácia” (1976–82) újfajta egyensúlyozást jelentett a polarizált társadalomban, a félig megvalósított szerkezeti reformokon (birodalmi gazdaság széthullása, agrárreform, államosítás) létrejött vegyesgazdaság bázisán: az állami szektor aránya 1976-ban a bruttó

termelés 28, a bruttó állótőkeképződés 52, a foglalkoztatottak 28%-át tette ki, s nyugat-európai viszonylatban megkülönböztető vonás a bank-szektor államosítása volt.⁶⁶ A struktúraátalakítás befagyasztását célzó politikai-gazdasági stabilizáció közepette a növekedés háttérbe szorult. E trend osztálytartalmát mindenekelőtt a középburžoázia és a kispolgárság kompromisszuma adta, nemzetközi támasza elsősorban az EKG volt; kimondottan a nyugati integrációt célozta, befelé pedig a demokrácia stabilizálását.

A társadalmi-politikai polarizáció megállításával végrehajtott stabilizáció után a hadsereg – az 1982-es alkotmánymódosítással – lelépett a politikai színről. A klasszikus polgári demokrácia létrejöttével párhuzamosan azonban megindult a félbeszakadt szerkezeti reformok visszavonása; újra felerősödött a gazdaság dualizmusa és a külgazdasági kapcsolatok problémája; megnőtt az ország – már-már szuverenitást megkérdőjelező – függősége; a gazdasági stagnálás következtében újra megindult a periferialódás: az egy főre eső GDP 1982-ig a tőkés Európa átlagának 46%-ára csökkent.⁶⁷ Portugália ugyan integrálódott Nyugat-Európába, de elmaradottsága-alárendeltsége vele szemben nőtt.

A növekedés és strukturális átalakítás értelmében vett fejlődés függően maradt, s ez állandó veszélyt jelent a progresszív demokráciára is. Perspektívában alapproblémának a monopolista gazdasági uralom (ill. annak restaurálása), a szabadságjogok és a fejlődés viszonya látszik. Az ország most valószínűleg – és történelme során nem első ízben – a liberális állam kontra társadalomfejlődés dilemmája, azaz stabilitás és fejlődés viszonyának új típusú problémája elé került.

Jegyzetek

1. A portugál kolonializmus az imperializmus korában. „Nemzetközi Szemle” 1970. 12. sz. 88. – A tanulmány a továbbiakban elsősorban a következő munkákra támaszkodik: *Baklanoff, E. N.*: The economic transformation of Spain and Portugal. New York, Praeger, 1978; *Bieber, H.*: Portugal. Hannover, Fackelträger, 1975; *Braga de Macedo – Serfaty, S.*: Portugal since the revolution: economic and political perspectives. Boulder (Col.), Westview Press, 1981; *Caetano, M.*: Depoimento. Rio de Janeiro, Distribuidora Record, 1974; Congresso da oposição democrática. Vols. I–III. Lisboa, Seara Nova, 1974; *Eugénio Rosa*: Portugal: dois anos de Revolução na economia. Lisboa, Diábril, 1976; *Uő.*: Problemas actuais de economia Portuguesa. Lisboa, Seara Nova, 1974; *Gecse A.*: Az 1974. évi portugáliai fordulat gazdasági és társadalmi okai és hatása az ország fejlődésére. Egy.

- dokt. dissz. MKKE, 1977; *Graham, L. S. – Makler, H. M.* (eds.): Contemporary Portugal. Austin – London, University of Texas Press, 1979; *Grohs, G. – Maia Cadete, E. – Noelke, M.*: Portugals Betritt zur Europäischen Gemeinschaft. Bonn, Europa Union Verlag, 1982; *Lucena, M. de*: Az evolução do sistema corporativo português. Vols. I–II. Lisboa, Perspectivas e realidades, 1976; *Pintado, V. X.*: Structure and growth of the portuguese economy. Geneve, EFTA Publications, 1964; *Ramiro da Costa*: Elementos para a história do movimento operário em Portugal. Vols. I–II. Lisboa, Assirio e Alvim, 1978; *Uó*: O desenvolvimento do capitalismo em Portugal. Lisboa, Assirio e Alvim, 1975; *Robinson, R. A. H.*: Contemporary Portugal. London, Allen and Unwin, 1979.
2. *Rudel, C.*: La liberté couleur d'ceillet. Histoire du XXe siècle portugais. Paris, Fayard, 1980. 220.
 3. Bövebben ld. *Figueiredo, A. de*: Portugal. Fifty years of dictatorship. New York, Holmes and Meyer, 1976. 216.; *Iszaeva, A.Ny.*: Ekonomika Mozambika v nakanune nezaviszimoszti. Moszkva, Nauka, 1976. 23.
 4. *Rudel*, 198.
 5. „Mirovaja Ekonomika i Mezsdunarodnie Ostnosenia” 1977. Prilozsenie, 155.
 6. *Eugenio Rosa*: Portugal, 68.; *Cunhal, Á.*: A revolução portuguesa: o passado e o futuro. Lisboa, Avante, 1976. 30.
 7. World Development Report 1982. New York, World Bank, 1982. 110–111.; *Drechsler L. – Szarvas P.*: Magyarország és 119 ország BHT-ének és főbb összetevőinek összehasonlítása (1950–1977). „Közgazdasági Szemle” 1981. 2. sz. 215.
 8. *Kozlovskaja, G.M.* (red.): Borba za osvobozenie portugalszkih kolonij v Afrike (1961–1973). Moszkva, Müszl, 1975. 191.
 9. Részletesen ld. *Smith, G.*: Politics in Western Europe. London, Heinemann, 1972. 326.; *Fields, R.M.*: The Portuguese Revolution and the Armed Forces Movement. New York, Praeger, 1976. 38–39.
 10. *Gecse*, 23.
 11. Congresso, Vol. I. 74–75.; *Robinson*, 148.; *Grohs – Maia Cadete – Noelke*, 21.; Em defesa da reforma agrária. Lisboa, Avante, 1977. 85.
 12. Részletesen ld. Congresso, Vol. I. 72.; *Graham – Makler*, 37, 283.; *Cangiotti, G.*: Portogallo: ierrioggi. Bologna, Patron, 1977. 157.; *Fields*, 130.; *Robinson*, 156–157.
 13. *Robinson*, 148.; *Bieber*, 85.; *Cangiotti*, 154.
 14. *Belmira Martins, M.*: Sociedades e grupos em Portugal. Lisboa, Estampa, 1973. 16.
 15. Congresso, Vol. I. 68, 71.; *Lucena*, Vol. II. 293.; *Eugénio Rosa*, Portugal, 70.; *Ramiro da Costa*, Elementos, Vol. II. 222.
 16. Részletezve ld. Congresso, Vol. I. 72.; *Graham – Makler*, 37, 283.; *Cangiotti*, 157.; *Fields*, 130.; *Robinson*, 156–157.
 17. *Pintado*, 204.; *Robinson*, 151.; *Braga de Macedo – Serfaty*, 64.; Historical Statistics 1960–1980. Paris, OECD, 1982. 62–63.
 18. *Mitchell, B.R.*: European Historical Statistics. London, Macmillan, 1980. 573–4.; *Graham – Makler*, 336.; *Grohs – Maia Cadete – Noelke*, 180.; *Sérgio*

- Ribeiro, F.: O Mercado Comun a integração e Portugal. Lisboa, Estampa, 1976. 274.
19. O fascismo em Portugal. Lisboa, A Regra do Jogo, 1982. 369.
 20. Robinson, 152.; Kádár B.: A dél-európai országok gazdasági fejlődésének sajátosságai. Gazdaság, 1976. 2. sz. 86.
 21. Mitchell, 865.
 22. Gecse, 79.
 23. Maslowski, R.: Der Skandal Portugal. München, Carl Hanser, 1971. 78.
 24. Mitchell, 573–574.; Graham – Makler, 336.; Grohs – Maia Cadete – Noelke, 198.; Sérgio Ribeiro, 274.
 25. Kozłowski, 207.
 26. Uo., 194–95.; Sousa Ferreira, E.: Portugal e o neocolonialismo. Lisboa, Livr. Sá da Costa, 1975, 13–15.
 27. Iwinski, T.: Portugalia na zakrecie Historii. Warszawa, MON, 1975. 60–61.
 28. Bővebben ld. Ramiro da Costa, Elementos, Vol. II. 94–95.; Baklanoff, 124.; Mitchell, 169.
 29. Oliveria Margues, A.H. de: História de Portugal. Vol. II. Lisboa, Palas, 1978. 186.; World Development Report, 149.
 30. Congresso, Vol. I. 168.
 31. Bővebben ld. Congresso, Vol. I. 158.; Mitchell, 148.; Robinson, 155.; Baklanoff, 128–129.
 32. Bővebben ld. Congresso, Vol. I. 158.; Baklanoff, 128–129.; Lucena, Vol. II. 75.; Robinson, 155.
 33. Congresso, Vol. I. 168.
 34. Uo., 52.
 35. Részletesen ld. Congresso, Vol. I. 72.; Graham – Makler, 37, 283.; Cangiotti, 157.; Fields, 130.; Robinson, 156–157.
 36. Ramiro da Costa, Elementos. Vol. II. 94–95.; Baklanoff, 124.; Mitchell, 168.
 37. Graham – Makler, 284.; Ramiro de Costa Elementos, Vol. II. 218.; Pintado, 151.
 38. Nemzetközi Statisztikai Évkönyv. KSH. 1981. 58.
 39. Congresso, Vol. I. 206.; Ramiro da Costa, Elementos, Vol. II. 273.
 40. Barreto, A.: O Estádio Fascista do desenvolvimento do capitalismo em Portugal. „Polémica”, 1970. 1. sz. 19.
 41. Congresso, Vol. I. 164.; Bieber, 87.
 42. Iszaeva, 66.; Bender, G.J.: Angola under the Portuguese Rule. London, Heinemann, 1978. 20, 32.; Sejnisz, V.L.: Portugalszkij kolonializm v Afrike poszle vtoroj mirovoj vojni. Moszkva, Nauka, 1969. 277.
 43. Bender, 27, 222, 227.
 44. Caetano, 15–16, 165.
 45. Uo., 47–48.; Lucena, Vol. II. 186.; Robinson, 67–68.; Löwis of Menar, H.: Bilateralismus und Multilateralismus in der Aussenpolitik Portugals seit 1945. Diss. Hamburg. Univ. 1979. 46.
 46. Lucena, Vol. II. 18.
 47. Caetano, 17.
 48. Baracs D. – Schütz I.: Portugália szegfűvel. Kossuth, 1974. 343.

49. Kühnen, H.-J.: Das Regierungssystem Oliveira Salasars. Diss. der Univ. zu Köln, 1967. 158–159, 181.; *Graham – Makler*, 36.; *Bieber*, 79.; *Robinson*, 43, 48, 68, 168, 169.
50. Sá Carneiro, F.: Uma tentativa de participação política. Lisboa, Moraes, 1971. 9–10.
51. *Ramiro da Costa*, Elementos, Vol. II. 241.
52. *Iszaeva*, 74–75.
53. *Raus, H.B.* (coord.): A revolução das flores. Vol. I. Lisboa, Aster, 1974. 11.; *Caetano*, 36.
54. *Fields*, 56.; *Löwis of Menar*, 99, 106.
55. *Kozlovskaja*, 240–244, 253.
56. *Rodrigues, A. – Borgia, C. – Cardoso, M.*: Portugal depois de Abril. Lisboa, Intervoz, 1976. 60.
57. *Eugénio Rosa*, Portugal, 131, 134, 138.; *Braga de Macedo – Serfaty*, 72–75, 109, 134, 198.; *Balassa B.*: The newly industrialized countries in the world economy. New York, Pergamon Press, 1981. 259, 261.
58. *Gecse*, 51.
59. Bövebben Id. Congresso, Vol. II. 159.; *Graham – Makler*, 108–109.; *Lucena*, Vol. II. 187–190.; *Ramiro da Costa*, Elementos, Vol. II. 232, 319.
60. *Eugénio Rosa*, Portugal, 131, 134, 138.; *Braga de Macedo – Serfaty*, 72–75, 109, 134, 198.; *Balassa*, 259–261.
61. *Graham – Makler*, 110.; *Ramiro da Costa*, Elementos, Vol. II. 255.
62. *Caetano*, 180–181.
63. *Löwis of Menar*, 51–52.
64. *Bieber*, 109.
65. *Ruas*, Vol. I. 38–39.
66. *Eugénio Rosa*, Portugal, 68.
67. World Development Report, 110–111.

A LIBERÁLIS TRIENIO HISTORIOGRÁFIÁJA. BIBLIOGRÁFIA

(Alberto Gil Novales: *El Trienio liberal* c. könyvének 4. fejezete;
La historiografía del trienio liberal. Bibliografía. 80–99.)

A Trienio historiográfiája már 1820-ban és a következő években megszületik, néha vitatható jellegű művekben, amelyekből azonban lassanként előtűnik az eseményeknek egy objektív „elrendezése”. Csak a témára konkrétan vonatkozó és legfontosabbakat sorolnám itt föl: *Charles Lazare Laumier*: Histoire de la Révolution d'Espagne en 1820. 1. és 2. kiadás, Párizs, 1820; spanyolul Párizs, 1821. *A.T.*: Historia de la Revolución de España en 1820. Madrid, 1820; második kiadása, Cádiz, 1820. *Camille Paganel*: De l'Espagne et de la liberté. Párizs, 1820. *Domínique Dufour*, *Abate de Pradt*, olyan szerző, aki számtalan könyvében foglalkozott a spanyol-amerikai gyarmatok helyzetével, publikálta a De la Revolution actuelle de l'Espagne et de ses suites, Párizs, 1820., ezt már 1820-ban Valenciában spanyolra fordították; Havanában 1821-ben adták ki és németül Lipcsében 1820-ban. *Heinrich Meis* el: Beiträge zur Geschichte der spanischen Revolution. Num. 1, Lipcse, 1821. *Freiherr von Hügel*: Spanien und die Revolution. Lipcse, 1821. *Louis Jullian*: Précis historique des principaux événements politiques et militaires qui ont amené la Révolution d'Espagne. Párizs, 1821. *Edward Blaquiére*: An historical review of the Spanish Revolution, including some account of Religion, Manners, and Literature in Spain. London, 1822. *Gorostiza*: Cataluña a fines de julio de 1822, o sea rápida ojeada sobre el origen, progresos, proyectos y recursos de la facción liberticida en sus cuatro provincias. Madrid, 1822. (címe ellenére ez a könyv általános képet is ad). *L.A.F.S. Heurtault-Lammerville*: Considerations politiques et financières sur la situation des Espagnes, comparativement à celle de la France. Párizs, 1823. *Joseph Hemingway*: History of the Spanish Revolution. London, 1823. *Giuseppe Pecchio*: Anecdotes of the Spanish and Portuguese Revolutions. London, 1823. Id.: Journal of military and political events in Spain during the last twelve months. London, 1824. *José Gómez Hermosilla*: El jacobinismo. Madrid, 1823. (sok újabb kiadással). *Sebastián Miñano y Bedoya*: Histoire de la Révolution d'Espagne de 1820 à 1823. Par un Espagnol témoin oculaire. Parizs, 1824. *Guillaume de Vaudoncourt*: Letters on the internal political state of Spain, during the years 1821, 22 and 23. London, 1824, 1825. *Ugyanő*: Quinze années d'un proscrit. (*Alejandro Oliván*): Ensayo Imparcial sobre el gobierno del Rey D. Fernando VII. Párizs, 1824. (*Guillermo Pepe*): The Non-establishment of Liberty in Spain, Naples, Portugal, and Piedmont. In: The Pamphleteer, num. 47. London, 1824. A Trienio szélsőségesen királypárti ábrázolása *Tiburcio de Eguiluz*: Discurso apologético de la libertad española c. művében, Madrid, 1825. *Carlos le Brun*: Retratos políticos de la Revolución de España. Philadelphia, 1826. Id.: Vida de Fernando VII, Philadelphia, 1826. (az említettek közül az első mű a fontos, amit két érzelem jellemez: a francia pártiak és a latin-amerikai függetlenség védelmezése; a másodikra az elbeszélés stílusa jellemző.) *Victor Aimé Huber*: Skizzen aus Spanien. Göttingen, 1828–1833; franciául 1830-ban. (Romantikus korrajz a Trienioról, politikai-társ-

dalmi jegyekkel, másik példája a korai német érdeklődésnek a spanyol forradalom iránt.)

1830-ban, *Giuseppe Mazzini*: de l'Espagne en 1829 considerée par rapport à la France, Scritti editi ed inediti, c. munkájában (Imola, 1906–1922. t. 94.) magasztalta a 20-as forradalmat, az európai forradalom új időszakához kapcsolva, ugyanakkor amikor Buonarrotti is, bár ő óvatosabban és érzékenyebben, pontosan az európai megrázkódtatások addigi sikertelenségei miatt. A témát a spanyol–olasz *Emmanuel Marliani* is összefoglalja: *L'Espagne et ses révolutions*, (Párizs, 1833.) c. könyvében. *Marqués de Miraflores*: Apuntes histórico-críticos para escribir la historia de la revolución de España desde el año 1820 hasta 1823. Ő az írója a Documentos-oknak (London, 1834.) amely anélkül, hogy célja lenne, tárgyalja a Trienio-t. *Agustín de Argüelles*: Apéndice a la sentencia pronunciada en 11 de mayo de 1825 por la Audiencia de Sevilla contra sesenta tres diputados de las Cortes de 1822 y 1823. London, 1834. A könyv új kiadásban „De 1820 a 1824. Reseña histórica, (Madrid, 1864.) c. alatt jelent meg. Observaciones sobre la Historia moderna del siglo XIX, desde la Guerra de la Independencia hasta la caída del Gobierno Constitucional en 1823., *Castellón* az Oficina de Gutiérrez, 1835. c. művében megpróbálja a pártok viszálykodásai fölé helyezni a témát. *William Walton*: The Revolutions of Spain, from 1808 to the end of 1836. (London, 1837., 2. kiadás 1847.) *Joaquín María López*: Observaciones sobre la interpelación anunciada en el Congreso, por el diputado Don... Escritas por él mismo, Madrid, 1839. (Fontos általában a Trienio számára és Július 7.-ével kapcsolatban különösen.) *Luis de Carné*: Examen crítico de la revolución de España de 1820 a 1823. Valencia, 1840. (*J.J. de Mora*: Memorias históricas sobre Fernando VII. c. kötetében található, amit Quin-nek tulajdonítanak.) *Manuel José Quintana*: Cartas a Lord Holland sobre los sucesos políticos de España en la segunda época constitucional. Madrid, 1852. *José Velázquez y Sánchez*: Bosquejo histórico. Páginas de la Revolución española. Período desde 1800 a 1840. Sevilla, 1856. Itt kell megemlíteni a sevillai *Manuel Chaves* számtalan művét, amelyek átfogják az 1892-től (Bocetos de una época [1820–1840]) az 1. világháborúig tartó időszakot, miközben felkínálnak nekünk egy halom, bár töredékes adatmennyiséget a Trienio-ról. Hasznos olvasmány még *Alfred Stern*: Der Versuch des Staatsstreiches Ferdinands VII. vom Spanien im Juli 1822, c. a Historische Vierteljahrsschrift-ban publikált cikke (1898. 85–105.) Az új századdal *Práxedes Zancada*: El sentido social de la Revolución de 1820-ja, ami a Revista Contemporánea 1903. augusztusi, 1827. sz.-ban, 135–153. jelent meg, már modern érzékenységgel fog hozzá a kérdéshez: mi van az események mögött. *Francois Rousseau*: Les sociétés secrètes et la révolution espagnole en 1820, (Revue des Études historiques, XVII (1916), 1–33.), úgy véli, mindenre megtalálta a magyarázatot a titkos társaságokban. 1823-ban a Nemzetőrség és Veterán Katonák Baráti Társasága – még ma is létező testület, a Madridi Városi Tanács védnöksége alatt – kiadja a „Memoria del año 1822, con las cuentas de gastos e ingresos ocurridos en el mismo, y Folletos premiados en el Concurso celebrado en conmemoración del Centenario del 7 de julio de 1822”; érdekes példája a hazai gesztákról való megemlékezésnek, progresszista tartalommal. 1929-ben jelenik meg Andreu Nin fordításában Karl Marx és Friedrich Engels, a tudományos szocializmus alapítóinak a Revolución en España c. fontos cikk-gyűjteménye és 1960-ban egy új, bővített kiadása, Manuel Entenza új fordítása.

ban. Ugyancsak fontos *Karl Marx*: La intervenic   a Espanya-ja (Jaume Torras bevezetőjével, a Recerques 6. sz.-ban, Barcelona, 1976. 8–11.), mert ez nem szerepel az előbb említett műben. Igazi tudományos műveltséget találunk *Jean Sarrailh*: La Contre-Révolution sous la R  gence de Madrid (mai-octobre 1823), c. munkájában (Burdeos, 1930.) Tudományos ismeretterjesztő *S. C  novas Cervantes*: Episodios politicos del siglo XIX. El pronunciamiento de Riego. Madrid, 1930. c. műve. *P  o Baroja* regényírói tevek  ny  se során, időnként az adatok hatalmas mennyiségét adja emberekről és helyzetekről, pl. a Siluetas rom  nticas-ban (Madrid, 1930.), a Vitrina pintoresca-ban, 1935.   s az Aviraneta 1931-es és Juan Van Halen 1933-as kiad  s   életrajzaiban, gyakran önkényes és igazságtalan stílusban, de mindig dokumentáltan. *Juan Arzad  n* dicséretére szolgál, hogy a Fernando VII y su tiempo-ban (Madrid, 1942.) felhasználta Marqués de las Amarillas akkor m  g kiadatlan Memorias-ait. Egy túlságosan is jobboldali szemsz  gb  l megírt m  v  n keresztül, La primera guerra civil de España (1821–23), Madrid, 1950.   dv  zli *Rafael G  mbra* az el  s spanyolországi polg  rh  bor  t. Ez a k  nyv nemrég   j kiadást   rt meg. *Eugenio de Lemos*: A vida politica de Espanha vista por un diplomata portugu  s (1820–1822), (megjelent az Anales de la Asociación Española para el Progreso de las Ciencias, XVII, 1952 4. 771–829.) c. m  v  ben felhasználta a Manuel de Castro Pereira de Mesquita   s Anselmo José Braancamp k  z  tti levelezést.

K  l  n említést   rdemel *Vicente Llorens*: Liberales y románticos. Una emigración española en Inglaterra 1823–1834 c. k  nyve (México D.F., 1954.), ami b  r nem kimondottan a liberális Trienio-r  l sz  l, mégis érzékelteti annak következményeinek és szereplőin keresztül, nagy visszhangot t  maszt  , lelkes stílusban. (Később több spanyol kiadást is meg  rt.) Másik kiváló szerző, aki érinti a témát anélkül, hogy mélyebben foglalkozna vele, de akiről nem szabad elfeledkezni, *Josep Fontana y L  zaro*. Csak egy rövid könyvet   rt, a La revoluci   de 1820 a Catalunya-t (Barcelona, 1961.), de érdemes megemlíteni a La quiebra de la Monarquía absoluta 1814–1820-t (Barcelona, 1971.)   s a La crisis del Antiguo r  gimen 1808–1823-t (Barcelona, 1979.). *José Luis Comellas Garcia-Llera*-t  l fontos az El Trienio Constitucional (Madrid, 1963.). *Albert D  rozier* t  bb m  v  ben, de f  leg a L’histoire de la Sociedad del Anillo de Oro-ban (Párizs, 1965.)   s Manuel Josef Quintana et la naissance du lib  ralisme en Espagne-ban (Párizs, 1968.). (Függelék dokumentumokkal, 1970.) nyújt megújító képet a Trienio-r  l, egy, a levéltárakban és foly  oiratt  rakban szisztematikusan végzett munka eredményeként. A Quintana-t spanyolra is lefordították. Ugyanabban a témában, egyetemi kutatások során, *Jaime Torras Elías* vázolja az adófizetéssel kapcsolatos problémát az En torno a la política tributaria de los gobiernos del trienio constitucional (1820–1823) c. cikkében (megjelent a Moneda y Crédito 1972. 122. szeptemberi sz.-ban, 153–170)   s a parasztság számára ad  d   problémákról a Liberalismo y rebeldía campesina 1820–1823 c. m  v  ben (Barcelona, 1976.). *Iris M. Zavala*   tt  r   munkát végzett számtalan cikkével   s k  nyv  vel, közülük érdemes megeml  teni Masones, comuneros y carbonarios (Madrid, 1971.)   s Rom  nticos y socialistas, Prensa espa  ola del XIX. (Madrid, 1972.), b  r munk  ja n  mi siets  get   reztet.

A spanyolamerikai   rdekl  d  s vezette Manfred Kossok-ot Spanyolorsz  g történeti probl  m  j  nak t  rgyal  s  hoz sz  mtalan munk  j  ban, közülük meg kell eml  ten  nk a: La révolution ib  rique de 1789–1830 (in: Studien über die Revolution,

Berlin, 1969.); Revolution-Reform-Gegenrevolution in Spanien und Portugal (1808–1910), (in: Studien zur vergleichenden Revolutionsgeschichte 1500–1917, Berlin, 1974.) és Der spanische Liberalismus des 19. Jahrhunderts. Skizze über Charakter und historische Funktion, (in: Zeitschrift für Geschichte, XXV Jahrgang, 1977, Heft 5.) c. tanulmányokat, ahol kritikai szempontból specifikálja a Trienio-t a forradalmak egyetemes történetének környezetében.

Joaquín del Moral Ruiz főleg a gazdasági viszonyokat érintette a La presión fiscal en el Trienio Constitucional (1820–1823), (in: Hacienda Publica Española, 27. 1974.) és a Contribución territorial y valor de la propiedad rustica en España entre 1821–1823: El caso de Navarra (en. Id., 38, 1976.) és mindenekelőtt a Hacienda y sociedad en el Trienio Constitucional (Madrid, 1975.) c. munkáiban. Ennek a szerzőnek más műveit később, amikor az egyházi problémák kerülnek szóba, említeni fogjuk. *Juan Brines Blasco*: Deuda y desamortización durante el Trienio Constitucional-ja (in: Moneda y Crédito, num. 124. 1973.) csak egy szakasza egy fontos kutatásnak. *Marcos Guimerá Peraza* sok értékes támogatást adott a Trienio-nak, többek között: Breves reflexiones sobre los nuevos aranceles de aduana (1821), Las Palmas, 1966; ugyan ennek a képviselőnek az életrajza: José Murphy (1744–18...?), Santa Cruz de Tenerife, 1974., az Estudios sobre el siglo XIX politico canario bizonyos részei, Las Palmas, 1973. és az idevágó rész az El Pleito Insular (1808–1936)-ból, Santa Cruz de Tenerife, 1976. *Antonio Elorza* is egy fontos tanulmány szerzője: La ideología moderada en el trienio liberal. In: Cuadernos Hispanoamericanos, 288. 1974. június. *Manuel Ardit Lucas*: Revolución liberal y revuelta campesina (Barcelona, 1977), már alapvető műve képviseli a téma valenciai feldolgozását. Fel kell hívunk a figyelmet, *Claude Morange* több műve közül arra, amely José Manuel Regato-ról (Notes sur la police secrete de Ferdinand VII) szól, (In: Bulletin Hispanique, LXXIX, 1977), lévén alapvetően fontos a téma számára. Ugyanarról a problémáról *Pedro Pegenaute Garde*: Trayectoria y testimonio de José Manuel del Regato c. műve (Pamplona, 1978) kiábrándító. Végül *Juan Sisinio Pérez Garzón*: Milicia Nacional y Revolución burguesa. El prototipo madrileño 1808–1874, (Madrid, 1978) c. könyve egész második részét a Trienio-nak szenteli, főleg elsőrangú fontosságú dokumentumokat használva.

Rátérve a kimondottan és mindig a Trienio-ra vonatkozó alkotmányos témákra, megszámálhatatlan röpirat jelenik meg az alkotmány védelmében, elutasítva vagy védelmezve annak megváltoztatását, ezek céljaitól függően. Egyenként vizsgálva, önmagukban nem annyira fontos szövegek ezek: a fontos a gyűjteményük. Ezenkívül érdekes figyelemmel kísérni a mérsékelt *J.D. Lanjuinais*: Vues politiques sur les changements à faire à la Constitutions de l'Espagne, à fin de la consolider, spécialement dans le Royaume des Deux-Siciles, c. művét, (Párizs, 1820.). *Bentham* is olyan író, aki erőteljesen kezd hatni. Felhívjuk a figyelmet művei közül az Essais de Jérémie Bentham sur la situation politique de l'Espagne, sur la Constitution et sur le nouveau Code espagnol sur la Constitution du Portugal, stb. c. könyvére (Párizs, 1823.). Egy dühös ellenforradalmár, *Carl Ludwig Haller* írta az Über Constitution der Spanischen Cortes-t (Winthenthur, 1820.), amelyben csak rosszindulatú jakobinusokat láttat, de művét 1820-ban lefordították franciára és kétszer kiadták Spanyolországban is: De la Constitución de las Cortes de Espana (Gerona, 1823.) és Análisis de la Constitución española (Madrid, 1823.) címmel. *Louis Viardot*: Histoire des

Assemblées Nationales en Espagne-ja (Párizs, 1834; fordítása még ugyanabban az évben Madridban is megjelent) őszintén lelkesedik a Cortes munkája iránt. Egy teljesebb történeti bibliográfiával rendelkező könyv, amit már eredetileg kiadásra szántak, *Manuel Ovilo y Otero*: Historia de las Cortes de España y biografías de todos los Diputados y Senadores más notables contemporáneos (Madrid, 1849.), csak életrajzokat tartalmaz. *Francisco de Paula Madrazo* könyvét: Las Cortes españolas, resumen histórico de las tres épocas parlamentarias de 1810 a 1814, de 1820 a 1823 y de 1823 a 1850 (Madrid, 1857.) az egyszerűség és a mérsékeltesség jellemzi. *Juan Rico y Amat* a Historia política y parlamentaria de España, II. kötetével (Madrid, 1861.) talán az első szerző, aki már nem a rosszindulatúak forradalmáról beszél a spanyol forradalmat említve, hanem, a külföld paródiáját látja benne. Rico a szerzője az El libro de los Diputados y Senadores (Madrid, 1863–66.) c. szónoki céllal született előadások gyűjteményének. Inkább technikai jellegű *Manuel Calvo y Marcos*: Régimen parlamentario de España en el siglo XIX c. műve (Madrid, 1883.) és mindenekelőtt *Manuel Fernández Martín*: Derecho Parlamentario español-ja (Madrid, 1885–1900.), bár ezek az írók nem jutottak el már 1820-ig. Felhívjuk a figyelmet a Diario de las Sesiones de Cortes 1871-ben, Madridban készített kiváló kiadására. Ezt követi, már századunkban, *Cristóbal de Castro* – szerző, aki olyasmiről ír, amit nem ismer – Antología de las Cortes de 1820 (Madrid, 1910), c. műve és *F. Martínez Yagües*: Antología de las Cortes de 1821 a 1823 (Madrid, 1914.) az előzőnél csak alig valamivel jobb munkája.

A források igazi megközelítését és a tények alapos magyarázatát – meglepő módon, figyelembe véve a dátumot és a szerző tevékenységének idejétmúltságát – *Maximiano García Venero*-nál találjuk meg a Historia del parlamentarismo español (1810–1833), Madrid, 1964. c. művében. Szemben áll ezzel *Luis Sánchez Agesta*: La revolución liberal. Historia del Constitucionalismo español-jában (Madrid, 1955.), amelynek Historia del Constitucionalismo español című, második kiadásában (Madrid, 1964.) a szerző irodalmi témaként „ugorja át” az alkotmányos Trienio-t. Óvatosabb *Diego Sevilla Andrés*: Historia Constitucional de España-ban (1800–1966), Valencia, 1966., ahol tíz oldalt szán a Trienionak (a könyv 443 oldalas). Teljesen felszínes *Raúl Morodo y Elías Díaz* cikke: Tendencias y grupos políticos en las Cortes de Cádiz y en las de 1820 (In: Cuadernos Hispanoamericanos, 201, 1966.). Ellenben kiváló cikket írt *Juan Sardá*: La política monetaria de las Cortes. La guerra de la Independencia y los intentos de estabilización de la postguerra, 1808–1823 címmel. (In: Anales de economía, VI, 22, 1946.) Ugyancsak ő írta a La Política Monetaria y las fluctuaciones de la Economía española en el siglo XIX. Madrid, 1948. c. könyvet.

Ha most rátérünk a Trienio alatti Spanyolország egyházi és vallásos kérdéseire, egyelőre még mellőzve a rendkívül nagy mennyiségű rölpap és propaganda anyagot és az alkotmányos évek alatti támadás irodalmát, 1823-ban találjuk magunkat a Colección eclesiástica española comprensiva de los Breves de S.S., notas del R. Nuncio, representaciones de los SS. Obispos a las Cortes, Pastorales, Edictos, etc. con otros documentos relativos a las innovaciones hechas por los constitucionales en materias eclesiásticas desde el 7 de marzo de 1820-val (Madrid, 1823–24.), egy olyan gyűjteménnyel, amelynek szerzői *Fr. Juan Antonio Merino* és *Basilio Antonio Carrasco Hernando*, és ami 14 kötetében (a 13. végén téma mutatóval) az egyház elfogulatlan szószólójának tünteti föl magát, amikor valójában elhallgatja sok kü-

lönböző beosztású egyházi ember liberális és progresszista magatartását a Trienio alatt. Ugyanilyen „csonkító” jellegűek *Josef Vidal* könyvei: *Idea ortodoxa de la divina institución del estado religioso contra los errores de los liberales y pistoyanos monacómanos*, (Valencia, 1823.) (a janzenista Joaquín Lorenzo Villanueva-t támadó mű), és *Origen de los errores revolucionarios de Europa, y su remedio* (Valencia, 1827.) (*Gómez Hermosilla*: El jacobinismo c. műve ellen, amit túlságosan jakobinusnak tart, de ami érdekes, ha fordítva szemléljük a dolgot, mert rámutat a felvilágosodás néhány alapművének hiányára Spanyolországban.) Ugyanakkor, amikor ostromozták a filozófiát, meggyilkolt egyháziak listáját közölték, csak az egyik tábort vádolva az erőszakkal; mint pl. a *Nota de los asesinatos de que se ha podido tener noticia que cometieron los constitucionales desde últimos de diciembre de 1821, hasta ultimos de 1823-ban*. (Barcelona, 1826.) Ez a szemlélet néha napjainkig újraéled, mint pl. *Francesco Muns i Castellet*: *Els martirs del segle XIX ó sia Catàlech dels Religiosos y Personas Eclesiásticas que en lo decurs de la present centuria han sigut morts violentment en odi a la Santa Religió c. műben* (Barcelona, 1885.), spanyolul megjelent Barcelonában 1888-ban, nem felejtkezve el a Trienio-ról.

Teljesen ellentétes szellemű *Pedro de Urquinaona y Pardo* España bajo el poder arbitrario de la Congregación Apostólica c. munkája (Madrid, 1835.), éles bírálat a vallásos militarizmus ellen, benne a szerző éppen a felvilágosodást hiányolja és védi a modern polgárság értékeit.

Az egyház, vagy egyes szektorainak liberalizmus elleni harcok magatartása és ennek következménye a parasztság életében, az utóbbi időben bőséges irodalmat hozott létre. *Melchor Ferrer*, *Domingo Tejera* és *José F. Acedo* foglalkoznak természetesen, a Trienio-val, *Historio del tradicionalismo español*. c. könyvük két kötetében (Madrid, 1941.) Alcíme: *El precarlismo*. Desde el pronunciamiento de Riego hasta la muerte de Fernando VII., egy apologetikus képet adva, ám nem mindig hiteles adatok bizonyos csoportosításával. Ugyanilyen kritériumoknak felel meg, de kétségtelenül jobban *Jaime del Burgo*: *Bibliografía de las guerras carlistas y de las luchas políticas del siglo XIX*. c. munkájában (Pamplona, 1954–55–60, új kiadása 1978-ban). *José Luis Cocellas* kiadta erről a témáról *Los realistas en el Trienio Constitucional (1820–1823)* c. művét (Pamplona, 1958.), míg rá és *P. Suárez Verdguerre*, stb. alapozva *José Manuel Cuenca Toribio* publikálta *La Iglesia española en el trienio constitucional* c. munkáját. Szigorúbb és tudományosabb, de ugyanolyan szellemű és jól dokumentált *Sor Antonia Rodríguez Eiras* műve: *Alzamientos realistas en Galicia en el trienio constitucional*. In: *Cuadernos de Estudios Gallegos*, XXI, 1966, és a *La Junta apostólica y la restauración realista en Galicia*, id., XXII, 1967.

Jaime Torras Elías-nak a *La guerra de los agraviados-ával* (Barcelona, 1967.) és doktori disszertációjával „*Los alzamientos realistas en Cataluña, durante el Trienio Constitucional, 1971, valamint az 1976-os, már idézett könyvével megváltozik* korábbi szemlélete: már nem érdekli az apologetika, hanem a társadalmi értelmezés. Ugyan ezt kell elmondani *Joan Mercader i Riba* *Incidencias politico-sociales* damunt la propietat monacal catalana en el primer terç del segle XIX c. művéről (in: *Colloqui d'història del monaquisme català*, Sñates, Creus, 1967. I.) *Francisco Xavier Tapia* mérsékeltlen veszi ki részét ebből a szellemből a *Las relaciones Iglesia-Estado durante el primer experimento liberal en España-val (1820–1823)*, (In:

Revista de Estudios Políticos, 173, 1970.), amivel kapcsolatban csak azt kell sajnálnunk, hogy angol fordításból idézi az Alkotmányt. A könyveknek és munkáknak ez a sora a következőkben nagyobb objektivitást és tárgyukkal szemben nagyobb távolságtartást eredményez, ugyanazon egyházi íróknál. Nem ez a helyzet *Pío de Montoya*: Las intervenciones del Clero vasco en las contiendas civiles (1820–1823)-ével (San Sebastián, 1971.), ami egy szenvedélyes keresztény vitáit egy szenvedő kereszténytől, de nem apologetikus; de talán már az *Vicente Cárrel Orti*: Masones eclesiásticos españoles durante el trienio liberal (1820–1823)-ja (Archivum Historiae Pontificiae, Roma, IX, 1971.) *Gaspar Feliu i Mondort*: La Clerencia catalana durant el Trienni liberal-ja is ennek az elvnek az alapján épül föl (Barcelona, 1972.) Ugyanúgy *Joaquín del Moral Ruiz*: Sociedades secretas „apostólicas” y partidas „realistas” en el trienio constitucional-ja vagy *Manuel Tuñón de Lara* és mások: Sociedad, política y cultura en la España de los siglos XIX–XX, (Madrid, 1973.) c. műve. A megértés és eklektikusság iránti törekvést mutatja – anélkül, hogy elrejtjen igazi jó tulajdonságait – *Manuel Revuleta González, S.J.*: Política religiosa de los liberales en el siglo XIX. Trienio Constitucional c. könyvében (Madrid, 1973.), ahol sajnos a cím faktorainak sorrendje nem egy kíváncsi olvasót „becsapott” már. A szekularizáció problémája érdekelte *Vicente Conejero Martínez*-t az El clero liberal y secularizado de Barcelona (1820–1823)-ban. (In: Rev. Int. de Sociología, num. 18–20, 1976. április–december.)

William Spence Robertson-t Spanyolország ezen időszak alatti külkapcsolatai foglalkoztatták: The United States and Spain in 1822. (In: The Hispanic American Historical Review 20, 1915.) Erről a témáról ír a The policy of Spain toward its revolted Colonies, 1820–1823-ban, id. IV. 1926. *I.M. Miguel Verges*: La diplomacia española en México (1822–1823.) El Colegio de México, 1956. *Nettie Lee Benson*: México and the Spanish Cortes, Austin, Texas, 3. kiad. 1971. *Jerónimo Becker* beszél természetesen a Trienio-ról a Historia de las Relaciones Exteriores de España durante el siglo XIX. c. műve I. kötetében (Madrid, 1924.) Két évvel korábban, 1922-ben, újabb kiadásban 1943-ban jelent meg *Marqués de Villaurrutia*: Fernando VII, rey constitucional. Historia diplomática de España de 1820 a 1823. c. feszte-lelenebb stílusú könyve, majdhogynem csak egy anekdota-gyűjtemény. Nagyobb kör-re terjed ki fontossága miatt *José Luciano Franco*: Política continental americana de España en Cuba, 1812–1830 c. könyve (Havanna, 1947; 2. kiad. 1964.) Olaszországot érinti *Giorgio Spini*: Mito e realtà della Spagna nelle rivoluzioni italiane del 1820–21, Roma, 1950; *Armando Saitta*: Due noterelle risorgimentale di provenienza ispanica, (In: Rassegna Storica del Risorgimento, 1. 1954.); *Alessandro Galante Garrone*: L'emigrazione politica italiana del Risorgimento, id., 2–3, 1954, és sok más említésre méltó között, *Franco Venturi*: L'Italia fuori d'Italia, (In: Storia d'Italia, III, Dal primo Settecento all'Unità, 1973.) Spanyol részről kiemelhetjük *Jaime Vicens Vives*: Relaciones entre Italia y España durante el „Risorgimento”, 1952. A németeknél, *Werner Brüggeman*: Die Spanienberichte des 18. und 19. Jahrhunderts und ihre Bedeutung für die Formung und Wandlung des deutschen Spanienbildes, Münster, 1956, és a hivatkozásokban különösen gazdag, időszakos határain távolabb mutató *Rainer Wohlfeil*: Spanien und die Deutsche Erziehung, 1801–1814, Wiesbaden, 1965. Érdemes konzultálni még szintén ennek a szerzőnek az España y el liberalismo alemán c. művével (Revista de Occidente, 80, 1969.) Fran-

ciaországánál alapvető *Ernest Martinenche*: L'Espagne et le Romantisme français. Párizs, 1922.; és *León-Francois Hoffman*: Romantique Espagne. L'image de l'Espagne en France entre 1800 et 1850, Princeton-Paris, 1961, *Elena Fernández Herr*: Les origines de l'Espagne romantique. Les récits de voyage 1755–1823, Párizs, 1973.; és *Margaret Rees*: French Authors on Spain 1800–1850. A check-list, 1977. Portugáliánál fontos *Eugenio de Lemos* és *Antonio Eiras Roel* már idézett műve: La política hispano-portuguesa en el Trienio Constitucional (In: Hispania, 91, 1963.) Oroszországgal kapcsolatban: *Isabel de Madariaga*: España y los decembristas, (In: Liber Amicorum: Salvador de Madariaga, Brüsszel, 1966.); *Vaszilij Botkine*: Lettres sur l'Espagne, Párizs, 1969, Alexandre Zviguilski gazdag bevezetőjével; u. ettől a szerzőtől a Le Catéchisme de Sergej Murav'ev-Apostol, (In: Le 14 Décembre 1825. Origine et Héritage du mouvement des décembristes, Párizs, 1980.); *M.A. Dodolev*: Rusia y la Revolución española de 1820–1823 (Elena Vidal fordításában, in: Cuadernos de Historia Económica de Cataluña, V. 1971.); *Mijail Aleksejev*: Rusia y España: una respuesta cultural (fordította José Fernández Sánchez), Madrid, 1975; és bár nem elsőrendű fontosságú a témája, idézni kell ellentmondásosságai miatt *Russell H. Bartley*: Imperial Russia and the Struggle for Latin American Independence, 1808–1828, Austin (Texas), 1978. Görögországnál a spanyol szabadságot védő angol szerzők a görög forradalmat is védelmükbe szokták venni, pl. *Blaquiere*, míg természetesen *Fray Angel Maria Rodriguez*: Confusión de Libertinos, y desengaño de preocupados, (Vittoria, 1823.) c. művében elítéli azt, ugyanúgy, mint a portugál, nápolyi és piemonti forradalmakat. Angliánál nem emeltük ki eléggé, a már idézett Llorens könyvön kívül azt, hogy mennyire hasonló volt alkotmányos reformmozgalma a mi 20-as évekbeli liberalizmusunkkal. *John Cartwright*: Diálogo politico entre un italiano, un español, un francés, un alemán y un inglés (fordította Miguel del Riego), London, 1825. *Antonio Puigblanch*: Opúsculos gramático-satíricos c. műve első kötetének végén utal egy másik, bizonyára elveszett könyvére: Mal pago de la infame Oligarquía Inglesa a los Patriotas Españoles por su levantamiento, y guerra sangrienta y desoladora de seis años contra Bonaparte, aumentados los desastres por el ejército auxiliador inglés, ami valószínűleg az érem másik oldalát mutatná föl nekünk. Érdemes figyelembe venni *José Alberich*: Bibliografía anglo-hispánica 1801–1850 c. művét is (Oxford–Barcelona, 1978.) Azt hiszem, kudarcot vallott teljességre törekvő szándéka, amikor *Hebe Pelosi Santoyani*, tiszta diplomáciájára hivatkozik, annak a La política exterior de España en el Trienio Constitucional, c. 1969-es doktori disszertációjával kapcsolatban (1969–70 között publikálták Buenos Aires-ben, az Cuadernos de Historia de España c. kötetben.) Szándékosan hagytam ennek a résznek a végére egy másik doktori disszertációt, *Francisco de Lara Fernández*-ét, aminek egy bővített összefoglalását kiadták: Correspondencia Diplomática entre España y Austria en el Trienio Constitucional címmel (Murcia, 1973.) Ez a könyv és Zarauz Gómez de Salazar memoria de licenciatura-ja: Correspondencia diplomática con Inglaterra durante los años 1820, 1821 és 1822 (Murcia, 1960.), amit már Lara Fernández is idézett, és ami egyelőre kiadatlan, Calzada y Rodriguez tanítványainak munkái. *Luciano* 1951-ben már írt tanulmányokat a Trienio-ról (CSIC, Secretaría General: Memoria, Madrid, 1951, 166.), de nem publikálta.

Az 1823-as francia intervencióról sokat írtak. *Anglivel la Beaumelle*: De l'Excellence de la guerre avec l'Espagne, c. művében (Párizs, 1823.) nincsenek magya-

rázatok, csak ürügyek. Ő publikálta *Encore un mot sur l'excellence de la guerre avec l'Espagne* c. művet is (Párizs, 1823.), amit nem ismerünk, (lehetséges, hogy nem Beaumelle-től való, hanem ellene szóló írás). Az *A short discussion of the Spanish Question*, London, 1823., Spanyolország jogait védi (in: *The Pamphleteer*, XLII. is kiadták). *The Holy Alliance versus Spain: Containing the several notes and declarations of the allied powers, with the firm, spirited, and dignified replies of the Spanish Cortes, Accompanied by a few brief prefatory Remarks thereon.* A *By a Constitutionalis* (London, 1823.) elsősorban a diplomácia történet számára fontos. *A Secret History of the Congress of Verona*, in which are exposed the intrigues that produced the present war with Spain, London, 1823, Conde de España mesterkedéseit tartalmazza. *A The last days of Spain; or An historical sketch of the measures taken by the continental powers, in order to destroy the Spanish Constitution.* By an eye-witness, London, 1823. *Abel Hugo: Histoire de la Campagne d'Espagne en 1823, dédié au Roi*, Párizs, 1824, igazolja a francia inváziót és a kommünt vádolja azzal, hogy Spanyolországban egy, az Egyesült Államoktól lemasolt köztársaságot akart létrehozni. *J. Fiévée: De l'Espagne, et des conséquences de l'intervention armée*, Párizs, 1823 (3. kiad.) c. művében ellensége az intervenciónak, hiszi, hogy ugyanúgy, mint Franciaország, Spanyolország is, egy napon, önmaga védelmében a terrorhoz fordulhat segítségért. *De l'état actuel de l'Espagne et de ses Colonies, considéré sous le rapport des intérêts politiques et commerciaux de la France, et des autres puissances de l'Europe*, c. műve (Párizs, 1824.) védelmezi az intervenciót, de pesszimista, amikor a gyarmatokat tárgyalja. *George Matthews: The last military operations of General Riego; also, the manner in which he was betrayed and treated until imprisoned at Madrid: to which is added, a narrative of the sufferings of the author in prison*, c. könyve egy angol katona munkája, aki Wilson tábornoktól Riegonak szállított fegyvereket. (London, 1824.) *Thomas Steele: Notes of the war in Spain; detailing Occurrences Military and Political, in Galicia, and at Gibraltar and Cadiz, from the fall of Coruña to the occupation of Cadiz by the french* c. műve (London, 1824.) természetesen Spanyolorzágnak kedvez. *A Guerre d'Espagne de 1823*, a 28. kötete a Victoires, conquêtes, désastres, revers et guerres civiles des français c. mű (Párizs, 1825.), ellenforradalmi, védi az inváziót. *Jean Claude Clausel de Coussergues: Observaciones varias sobre la Revolución de España, la intervención de la Francia, y las actuales antiguas Cortes*, Perpiñán, 1823, Id.: *Quelques considérations sur la révolution d'Espagne et sur l'intervention de la France*, Párizs, 1825. 3. kiad.), ugyan-csak elvakult híve az invázióknak. *G.J. Ouvrard: Mémoires*, Párizs, 1826–27; adatai és független szelleme miatt talán a legfontosabb mű, mindazonáltal ünnepli Franciaország győzelmét, mint pl. *Horace Raisonis: Histoire de la guerre d'Espagne en 1823*. Párizs, 1827. c. művében. *Vicomte Gaye de Martignac: Essais historique de la révolution d'Espagne et sur l'intervention de 1823*, Párizs, 1832 szerint az intervenció egy szerény, de szükséges fegyveres akció volt, mert Spanyolország forradalmában ugyanarra az útra lépett, mint Franciaország, de amit nem lehet összehasonlítani a napóleoni győzelmekkel. *Châteaubriand: Congrès de Verone. Guerre d'Espagne. Negotiations. Colonies espagnoles*. Lipcse és Párizs, 1838. – logikailag védelmezi az intervenciót (spanyol fordítása 1839-ben). *Marquis de Gabriac: Châteaubriand et la guerre d'Espagne*-ban (in: *Revue des deux Mondes*, 1897.) azt állítja, hogy az 1823-as háború tekintélyi okok miatt jó, mert segít Franciaországnak, hogy hozzájáruljon

Görögország felszabadításához és Anglia megnyeréséhez. *Jacques Lemonier*: Le Droit International dans les affaires d'Espagne (1822–1824) műve (Párizs, 1898.) a veronai konferencia diplomáciatörténete és a háború története is, magára Spanyolországra nézve azonban kevés hivatkozással. *Louis Passy*: La mission de Martignac et l'ambassade de Talaru pendant la guerre d'Espagne (1823) c. műve (Párizs, 1899.) Angoulême viszonylagos kudarcát írja le. A szerző felhasználja a „betolakodó” M. de Blosseville és apja közötti levelezést. *Carlos Rahola*: Estudios sobre la invasión francesa del 1823, (in: Revista de Catalunya, 1. 1924.) (Nous jurons, nous jurons, D'être soumis aux Bourbons"). *Geoffrey de Grandmaison*: L'expédition française d'Espagne en 1823, Párizs, 1928., hazafiúi szempontból helyesli az inváziót és a San Miguel-féle beállításról beszél. *Concepción Fernández-Cordero Azorínis*: Intervención francesa en España en 1823. Los cien mil hijos de san Luis c. művében, (in: Boletín de la Biblioteca Menéndez y Pelayo, 46, 1970.) *Carlos Martínez Valverde* tanulmányozza az Ataque y defensa de Cádiz en 1823 c. témát (in: Rev. de Historia Militar num. 38. 39, 1975.)

A kultúra, az egyik olyan téma, amely nagyon nehezen fér bele ebbe az anynyira rövid történelmi időszakba és egyike azoknak, amit majd később dolgoznak föl. Egyelőre lemondunk az irodalmi és művészeti vonatkozásokról, megemlíteném a Pauban tartott előadásomat, amit később még idézek, de legalább meg kell említenünk még *Menéndez y Pelayo*: Historia de los Heterodoxos Españoles-ét, *Jefferson Rea Spel*: Rousseau in the spanish world before 1833 c. könyvét New York, 1969., 2. kiadás, *Franco Venturi* munkáját: Destutt de Tracy e le Rivoluzioni liberali, (in: Rivista Storica Italiana, 2, 1972.) *Robert Sidney Smith* cikkeit: La riqueza de las naciones en España e Hispanoamérica, 1780–1830, (in: Revista de Economía Política, 1957, szeptember–december), és English Economic Thought in Spain, 1776–1848, (in: The South Atlantic Quarterly, 67, 1968); Bentham és spanyolországi terjesztői műveit, stb. *Vicens Vives* is: El Romanticismo en la Historia, in: Hispania, 41, 1950, és *José Escobar*: Los Orígenes de la obra de Larra-ját (Madrid, 1973.)

A Trienio története részét képezi az általános spanyol történeti kézikönyveknek is. *Eugenio de Tapia*: Historia de la Civilización española, 1840, c. munkájától kezdve a jól ismert legújabbakig (Artola etc.); velük kapcsolatban elegendő lesz annyit megjegyezni, hogy kisebb-nagyobb megértéssel, kisebb-nagyobb adatmennyiséggel, archaikus vagy modern alapon, egyik sem lépi túl a mérsékelttség küszöbét, annál is inkább, mert végül is a mérsékelttség, mint kifejezése a hatalommal szövethetzett polgárságnak, az egyetlen ideológia, amelynek a spanyol valóság utóbbi 150 évében lehetőségei voltak.

Ezt a historiográfiai beszámolót bővíthetik ki saját könyveim és következő cikkeim, valamint a bennük található bibliográfia: Las Sociedades Patrióticas, Madrid, 1975; Rafael del Riego. La Revolución de 1820, día a día. Cartas, escritos y discursos. Madrid, 1976; Villiam Maclure. Socialismo Utópico en España (1808–1840), Barcelona, 1979; L'Indipendenza americana nella coscienza spagnola 1820–1823, in: Rivista Storica Italiana, IV, 1973; hozzászólásom a X. Pau-i Konferenciához, 1979-ben: Diez años de historiografía en torno al primer tercio del siglo XIX, ami szerepel a Historiografía española contemporánea-ban, Madrid, 1980, 47–89. Cikkek: Los arbitristas en el Trienio liberal, in: Cuadernos Hispanoamericanos, 298, 1975. április; Raíces decimonónicas de Antonio Machado (Alvarez Guerra-ékról),

in: Homenaje a Antonio Machado, Salamanca, Sígueme, 1977; Clararoosa, americanista, in: Homenaje a Noël Salomon. Ilustración española e independencia de América, Barcelona, 1979; és az Informe de Historia 16, 42. számban, amely a következő munkákat tartalmazza: *Lluís Roura i Aulinas*: La evolución política en el Trienio Constitucional; *Joaquín del Moral Ruiz*: Política económica del Trienio; és *AGN*: Repercusiones internacionales del Trienio Liberal.

(Fordította: Semsey Viktória)

FOLYÓIRATREPERTÓRIUM

(Válogatás külföldi folyóiratokból)

AESC	– Annales ESC (Paris)
AHR	– The American Historical Review (Washington)
AHRF	– Annales Historiques de la Revolution Française (Paris)
AIIA	– Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie (Iasi)
AS	– Archiv für Sozialgeschichte (Bonn)
ČČH	– Československý Časopis Historický (Praha)
CEH	– Central European History (Atlanta – Georgia)
DEAM	– Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters
DvT	– Dějiny věd a techniky (Praha)
EEQ	– East European Quarterly
EHR	– The English Historical Review (Edinburgh)
ES	– Era Socialista (București)
ESR	– European Studies Review
HČ	– Historický Časopis (Bratislava)
HD	– Hospodářské Dějiny
HG	– Historická Geografie
HŠ	– Historické Štúdie
HZ	– Historische Zeitschrift (München)
HT	– History and Theory
IP	– Isztoriceszki Pregled (Szófia)
IRSH	– International Review of Social History (Amsterdam)
ISzSzSzR	– Isztorija SzSzSzR (Moszkva)
JESHO	– Journal of the Economic and Social History of Orient
JGO	– Jahrbücher für Geschichte Osteuropas (München)
JGSLE	– Jahrbuch für Geschichte des Sozialistischen Länder Europas (Berlin)
JMH	– The Journal of Modern History (Chicago)
JW	– Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte (Berlin)
MA	– Le Moyen Age (Bruxelles)
MI	– Magazin Istoric (București)
NLR	– New Left Review
NNI	– Nqvaja i Novejsaja Isztorija (Moszkva)
NRS	– Nouva Rivista Storica

QS	– Quaderni Storici (Ancona)
RA	– Revista Archivelor (București)
RH	– Revue Historique (Paris)
RHDGM	– Revue d'Histoire de la deuxième guerre mondiale (Paris)
RI	– Rivista de Istorie (București)
RMC	– Revue modern et contemporaine
RSI	– Rivista Storia Italiana (Napoli)
SA	– Südostdeutsches Archiv
SCo	– Studia Contemporanea
SH	– Social History (London)
SR	– Slavic Review (The Ohio State University)
SSb	– Slezský Sborník (Opava)
SSt	– Studii Storici (Bologna)
SUB–B	– Studia Universitatis Babeș–Bolyai
VI	– Voproszū Isztorii (Moszkva)
VMU	– Vesztnik Moszkovszkogo Universziteta (Moszkva)
ZAA	– Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologia
ZfG	– Zeitschrift für Geschichtswissenschaft (Berlin)
ZHF	– Zeitschrift für Historische Forschung (Berlin)
ZO	– Zeitschrift für Ostforschung (Marburg/Lahn)

1981

Kongresszusok, konferenciák

HORVÁTH, P.: Pol'nohospodárstvo na Slovensku v období rozkladu feudalismu (Szlovákia mezőgazdasága a feudalizmus bomlása idején). HD. 7. köt. 1981. 289–311.

1979 őszén Prágában rendezett csehszlovák–jugoszláv történész tanácskozáson elhangzott előadás elsősorban Szlovákiának az összmagyarországi, ill. a monarchián belül végbemenő mezőgazdasági fejlődésben betöltött szerepét és jelentőségét vizsgálja.

POPLAZAROV, R.: Agrární vztahy v Makedonii v období přechodu od feudalismu ke kapitalismu (Macedónia agrárviszonya a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában). – HD. 7. köt. 1981. 241–267.

A csehszlovák–jugoszláv történész tanácskozáson (Prága, 1979 szept.) tartott beszámoló Macedónia agrárfejlődésével foglalkozik a 18. század végétől a 19. század utolsó harmadáig, pontosabban a hetvenes évekig.

ŠPIESZ, A.: Mesto v hospodársko-sociálnom živote Slovenska v 18. storočí (Város a 18. századi Szlovákia gazdasági-társadalmi életében). — HD 7. köt. 1981. 269–288.

A szlovák marxista történetírás legújabb eredményeit foglalja össze ez a csehszlovák–jugoszláv történész tanácskozáson megtartott (Prága, 1979. szept.) beszámoló.

KUČEROVÁ, K.: Vzt'ah mesta a dediny na Slovensku v 18. storočí (A város és a falu viszonya a 18. századi Szlovákiában). — HD. 7. köt. 1981. 227–240.

Prágában 1979 őszén megtartott csehszlovák–jugoszláv történész tanácskozáson elhangzott beszámoló a szlovákiai városok és vidék kölcsönös kapcsolatát vizsgálja, utal annak sajátos vonására.

SEDLÁK, F.: Názory na poddanskú otázkú a jej riešenie v druhej polovici 18. a na začiatku 19. storočia na Slovensku (A jobbágykérdésre és megoldására vonatkozó nézetek Szlovákiában a 18. század második felében és a 19. század elején). — HD, 7. köt. 1981. 339–363.

Prágában 1979 őszén megtartott csehszlovák–jugoszláv történész tanácskozáson elhangzott beszámoló elsősorban a jobbágykérdés megreformálására vonatkozó nézeteket, véleményeket (Hajnóczy, Berzeviczy, Kollár) elemzi.

TODOROVSKI, G.: Rozvoj měst řemesel a obchodu v Makedonii v druhé polovině 18. století (A városok, iparok és a kereskedelem fejlődése Makedóniában a 18. század második felében). — HD, 7. köt. 1981. 99–119.

Prágában, 1979 szeptemberében megrendezett 13. csehszlovák–jugoszláv történész bizottság tanácskozásán elhangzott felszólalás áttekintést ad Makedónia kapitalista fejlődésének kezdeti szakaszáról, a fejlődés ellenére meglévő gazdasági és társadalmi elmaradottság politikai okairól a 19. század első évtizedéig.

HADŽIBERGOVIĆ, I.: Předpoklady rozvoje kapitalismu v Bosně a Hercegovině v 19. a na počátku 20. století (A kapitalista fejlődés feltételei a 19. századi és a 20. század eleji Boszniában és Hercegovinában). — HD. 7. köt. 1981. 121–144.

Az 1979 szeptemberében Prágában, a csehszlovák–jugoszláv történész tanácskozáson tartott előadás elsősorban a berlini kongresszus és az osztrák–magyar 1878-as okkupáció után bekövetkezett helyzet viszonyait vizsgálja az I. világháború kirobbanásáig.

KRALJAČIĆ, T.: Úloha cizího kapitálu ve vývoji kapitalismu v Bosně a Hercegovině (Az idegen tőke szerepe Bosznia és Hercegovina kapitalista fejlődésében). — HD. 7. köt. 1981. 313–338.

A csehszlovák–jugoszláv történész tanácskozáson (Prága, 1979. szept.) elhangzott előadás a gazdasági fejlődéséről ad áttekintést az osztrák–magyar annexiótól az első világháború kirobbanásáig.

VODOPIVEC, P.: První ohlasy průmyslové a technické revoluce ve slovinských zemích (Az ipari és a technikai forradalom első visszhangja a szlovén területeken). — HD. 7. köt. 1981. 173–201.

1979 szeptemberében, Prágában tartott csehszlovák–jugoszláv történész tanácskozáson elhangzott beszámoló áttekintést ad Szlovénia legfontosabb ipari ágazatainak fejlődéséről az 1848-as forradalomig.

VESELÁ, Z.: Země jižní Jugoslávie v sociálně ekonomické struktuře osmanské říše (Dél-Jugoszlávia országai az oszmán birodalom társadalmi-gazdasági struktúrájában). — HD. 7. köt. 1981. 71–82.

Az 1979 őszén Prágában rendezett csehszlovák–jugoszláv történész bizottság 13. ülészakán elhangzott előadás főleg Bosznia, Hercegovina és a Koszovo viszonyait vizsgálja a 18. század első évtizedeiben.

HALAGA, O.R.: Význam nadregionálních trhů v ekonomice Slovenska v středověku (Az interregionális piacok jelentősége a középkori Szlovákia gazdaságában). — HS. 25. köt. 1981. 151–174.

A cikk „A város és piac a feudalizmusban” témára (Bazin, 1977. jún. 2–3.) rendezett nemzetközi konferencián tartott előadás része; a középkori Szlovákia bel- és külpiaci viszonyaival foglalkozik a 11–16. században.

VOZÁR, J.: Banská a priemyselné výroba na Slovensku v období prechodu od feudalizmu ku kapitalizmu (Bányászat és ipari termelés Szlovákiában a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet idején). — HD. 7. köt. 1981. 145–172.

A csehszlovák–jugoszláv történész bizottság 13. ülészakán (Prága, 1979. szept.) tartott előadás a bányászatnak és az ipari termelésnek azokat a jellemző vonásait vizsgálja, amelyeknek szerepe volt a feudális termelési viszonyok gyengítésében és megszüntetésében a kapitalista termelési viszonyok kialakulásában és fejlődésében.

ŠMERDA, M.: Úloha a charakteristické rysy třídnicího boju poddaného lidu v českých zemích, Uhrách a jižním Polsku v období pozdního feudalismu (A jobbágyság osztályharcának feladatai és sajátos vonásai a feudalizmus kései időszakában a cseh ország-részekben, Magyarországon és Dél-Lengyelországban). — HS. 25. köt. 1981. 79–100.

A tanulmány a csehszlovák–magyar történész vegyesbizottság 13. ülészakán (Martin, 1977. jún. 15.) elhangzott referátum kibővített változata.

HEJL, F.: Změny společenské struktury ve střední a jihovýchodní Evropě a proces počátku formování novodobých národů národního obrození (Közép- és Délkelet-Európa társadalmi struktúrájában végbemenő változások és a felvilágosodás-korabeli újkori nemzetek kialakulásának kezdeti folyamata). — HD. 7. köt. 1981. 7–29.

A csehszlovák–jugoszláv történész bizottság 13. ülészakán (1979. szept.) elhangzott előadás a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet bonyolult gazdasági, társadalmi és politikai körülményei közepette vizsgálja a problémát.

HROCH, M.: Některé typologické charakteristiky přechodu ke kapitalismu ve střední a jihovýchodní Evropě (A kapitalizmusba való átmenet néhány tipológiai sajátossága Közép- és Délkelet-Európában). — HD. 7. köt. 1981. 61–69.

A csehszlovák–jugoszláv történész tanácskozáson elhangzott előadás (1979.

szept.) a polgári forradalom, az ipari forradalom, a szervezett munkásmozgalom, a nemzeti agitáció kezdeti fázisát, a tömeges nemzeti mozgalom kibontakozását és az újkori nemzet deformálódásának viszonyát vizsgálja.

Elmélet, módszertan

SCHMIDT, R.: *Kulturgeschichte in landeshistorischer Sicht* (Kultúrtörténet tartománytörténeti szempontból). – ZO. 30. 1981:3. 321–348.

A szerző cikke első részében a kultúrtörténet lényegét kutatja, majd a történelmi országismeret jelentőségét, fejlődését és módszereit mutatja be.

DREITZEL, H.: *Die Entwicklung der Historie zur Wissenschaft* (A história tudománnyá fejlődése). – ZHF. 8. 1981:3. 257–284.

A történelemelméleti tanulmány azokat a történelmi, tudománytörténeti körülményeket, feltételeket és kritériumokat mutatja be és elemzi, amelyek lehetővé tették a história tudományosodását. E folyamat kezdetét a szerző a 19. század elejére helyezi.

BARNARD, F.M.: *Accounting for actions: causality and teleology* (A történészek számbavétele: a véletlen és a teleológia). – HT. 1981. vol. XX. No. 3. 291–312.

Az emberi történet alapanyagául szolgáló cselekvés – oka, célja, belső jelentése – a szándékosság vizsgálata a történetfilozófiában.

RENZI, P.: *L'esame di storia moderna: appunti e riflessioni* (Vizsgálás az újkori történelemből: jegyzetek és megjegyzések). – NRS. 1981. május–augusztus, t. 65. f. 3–4. 415–429.

Didaktikai tapasztalatok és problémák a történelem periodizációs szempontjainál – történelmi ismeretek és a memóriafejlesztés indokai és lehetőségei – vizsgák és tesztek.

HARRISON, R.: *Marxism as Nineteenth-century Critique and Twentieth-century Ideology* (Marxizmus, mint 19. századi kritika és 20. századi ideológia). – History 66. 1981:217. 208–220.

A cikk a marxizmus, mint elmélet és politikai gyakorlat között keresi az összefüggést.

HIRSCHMAN, A.O.: *Grandeur et décadence de l'économie du développement* (A fejlődésgazdaságtan tündöklése és hanyatlása). – Annales ESC 36. 1981:5. 725–745.

A fejlődésgazdaságtan a II. világháború utáni első évtizedben virágzott. Fő tétele: a fejlett és a fejlődő országok közötti gazdasági kapcsolatok mindig előnyösek. A hetvenes évektől a neo-marxista és a neo-klaszikus közgazdaságtan kritizálja a fejlődésgazdaságtan eszméit.

HURST, B.C.: *The myth of historical evidence* (A történeti bizonyíték mítosza). – HT. t. 20. 1981:3. 278–290.

A realista empirizmus és az instrumentalizmus/konstrukcionizmus elemzése
– az adatok leírása és a következtetés jogosultsága a történetfilozófiában.

OLDFIELD, A.: Moral judgments in history (Morális megítélés a történetírásban). – HT. t. 20. 1981:3. 260–277.

Az erkölcsi megítélés kritériumai, helye, funkciója a történetírásban.

BARTOŠ, J.: K pojetí regionu (Adalék a régió értelmezéséhez). – SSb. 79. 1981:4. 289–297.

A szerző e vitacikkében a csehszlovák történetírásban a historiográfia elméleti és módszertani kérdéseiről folytatott vitán belül a régióra vonatkozó nézeteit foglalja össze.

HERRMANN, J.: Zum historisch-kulturellen Erbe vorkapitalistischer Gesellschaftsformationen (A kapitalizmus előtti társadalmi formációk történelmi-kulturális örökségéhez). – ZfG. 1981:6. 29. 483–494.

A szerző fogalommeghatározással kezdi, felvázolja a történelmi-kulturális örökség tartalmát, e tárgykör kutatásának és ábrázolásának különböző diszciplínáit, végül szemügyre veszi a korai társadalmi formációk forráshelyzetét és az ezzel kapcsolatos feladatokat.

MORINEAU, M.: Allergico contabile. – AESC. 36. 1981:4. 623–649.

A 16–18. századi gazdaságtörténetírással kapcsolatos kritikai észrevételek, metodológiai problémák.

Historiográfia

LIVEANU, V. – GAVRILA, I. – MOȚEI, C.: Statistica matematica și istorie (A matematikai statisztika és a történelem). – RI. 33. 1980:9. 1697–1737.

A történelmi kutatás módszertanának kibővítése új megvilágításba helyezte az 1907-es általános romániai parasztfelkelést.

PAWLIKOWÁ, V.: Formovanie národných historiografií v krajinách subsaharskej Afriky (A nemzeti történetírás kialakulása Afrika szubszaharai országaiban). – HČ. 29. 1981:4. 522–548.

A tanulmány a fekete Afrika országaiban kibontakozó nemzeti történetírás alapvető fejlődési tendenciáiról, a tulajdonképpeni történettudomány helyzetéről, első eredményeiről, és azokról a legfontosabb irányzatokról tájékoztat, amelyek ezekben az országokban a gyarmatosítás és az antikolonializmus problematikájának megvilágítására, s bemutatására vállalkoztak.

CERNOVODEANU, P. – REZACHEVICI, C.: Infapui și priorități în medievistica românească (A román középkor-kutatás teljesítménye és elsőbbsége). – RI. 1980. 33. tom. 7–8. nr. 1281–1377.

Historiográfiai áttekintés a felszabadulás utáni román történészek a középkor kutatásáról.

BOIA, L.: Evoluția științei istorice românești (A román történettudomány fejlődése). – RI, 1981:7. 1233–1251.

Írányzatok a történetírásban a 15–20. században.

DIGGINS, J.P.: Power and Authority in American History: The Case of Charles A. Beard and his Critics (Hatalom és autoritás az amerikai történelemben: Charles A. Beard esete és kritikája). – AHR, 86. 1981:4. 701–730.

A cikk a neves historiográfus, Charles A. Beard (1874–1948) elméletét tanulmányozza.

ŠTAIF, J.: Problematika metodologie historiografie v českém dějepisectví po roce 1945 (A történetírás módszertani kérdései az 1945 utáni cseh történetírásban). – ČČH. 29. 1981:5. 731–755.

A tanulmány befejező része az 1963–1968, ill. az 1968–69-es válság időszaka cseh történetírásának módszertani megközelítését elemzi.

KOBYLKOVA, L. – KUBIŠOVÁ, V.: Západoevropská historiografie o sociálně ekonomickém vývoji měst. /Období přechodu od feudalismu ke kapitalismu/. (Nyugat-európai történetírás a társadalmi-gazdasági fejlődéséről. /A feudalizmusból a kapitalizmushoz való átmenet időszakában./) – ČČH. 29. 1981:4. 570–599.

A tanulmány az angolszász, a francia és a németalföldi historiográfia szervezetét, helyzetét és irányvonalát vizsgálja, értékeli, vagyis az utóbbi évek e témára vonatkozó legjelentősebb munkáit veszi kritikai elemzés alá.

PODRIMAVSKÝ, M.: Slovenské dejiny v diele Š.M. Daxnera (A szlovák történelem Š.M. Daxner művében). – HC. 29. 1981:4. 506–581.

Š.M. Daxner (1822–1892) a 19. századi szlovák nemzeti politikai mozgalom egyik kiemelkedő egyénisége, aki publicisztikai, történetírói tevékenysége révén jelentős mértékben hozzájárult a szlovák történelmi és nemzeti tudat alakításához, formálódásához.

MARSINA, R.: Osvietenský historik Ján Severini (1716–1789). (Severin János – 1716–1789 –, a felvilágosult történész). – HC. 29. 1981:3. 404–414.

A besztercebányai evangélikus gimnázium igazgatója (1755-től haláláig) történeti munkáit elemzi, s elsősorban a szlávokra és a szlovákokra vonatkozó részekre helyezi a hangsúlyt, de nagyra értékeli Severini pedagógiai és pedagógiai-szervező tevékenységét is.

AFFERICA, J.: Academician Lev Vladimirovich Cherepnin, 1905–1977: In Memoriam (In memoriam Lev Vladimirovich Cherepnin akadémikus, 1905–1977). – SR. 39. 1980:4. 633–668.

A cikk Cherepnin szovjet történészprofesszor tudományos munkásságát méltatja.

MENANT, F.: La connaissance du Moyen Age en Lombardie aux XVIIe et XVIIIe siècles. Un exempline de la révolution historiographique moderne (A középkor ismerete Lombardiában. Példa az újkori történetírás forradalmára). – MA. 1981. t. 87. f. 3–4. 419–454.

Új metodológia kialakítása – az olvasóközönség igénye a múlt képének módosítására, a hamisítások módszerei.

Nemzetközi kapcsolatok

SIMONESCU-DĂSCĂLESCU, S.: Știri noi despre relațiile diplomatice dintre Ștefan cel Mare și Maximilian I de Habsburg (Új adalékok Ștefan cel Mare és I. Miksa közötti diplomáciai kapcsolatáról). – RI. 33. 1980:10. 1981–1987.

Moldva uralkodójának szeme előtt egy nagy török-ellenes koalíció létrehozása lebegett, amelynek vezetőjéül a Habsburg házat remélte megnyerni.

BLACK, C.F.: Perugia and Papal absolutism in the sixteenth century (Perugia és a pápai abszolutizmus a 16. században). – EHR. 1981. július, t. 96. f. 380. 509–539.

P. Paruta velencei követ jelentése alapján. Róma és a pápai állam egyéb városai közötti viszony, politikai, adminisztratív és pénzügyi vonatkozásban.

DEMÉNY, L.: Relațiile economice între Transilvania și Anglia în prima jumătate a secolului al XVII-lea (Erdély és Anglia gazdasági kapcsolatai a 17. század első felében). – RI. 1980. t. 33. nr. 11. 2107–2125.

A megelégnélt gazdasági kapcsolatokról Szeben és Kolozsvár vámjegyzékei tanúskodnak.

MIDDLETON, Ch.R.: Palmerston, Ponsonby and Mehemet Ali: Some Observations on Ambassadorial Independence in the East 1838–1840. (Palmerston, Ponsonby és Mehmet Ali: Észrevételek a követi függetlenséggel kapcsolatban a Közel-Keleten, 1838–40). – EEQ. 15. 1981:4. 409–424.

A címben jelzett időszakban az angol diplomaták felkészültsége nem volt kielégítő és ezért gyakran kaptak utasításokat hazulról. A cikk az angol külpolitikát döntően befolyásoló külügyi államtitkárok karrierjét ismerteti.

BAYLEN, J.O.: The Tsar and the British Press: Alexander III. and the Pall Mall Gazette, 1888. (A cár és a brit sajtó: III. Sándor és a Pall Mall Gazette, 1888). – EEQ. 15. 1981:4. 425–439.

1888-ban a londoni Pall Mall Gazette szerkesztője, Stead, az angol–orosz kapcsolatokat szorgalmazó cikket jelentette meg III. Sándor cár engedélyével. A cikk szelleme ellenkezett az angol külpolitikai elképzelésekkel. A tanulmány a cárral készített interjúból közöl részleteket.

ARTAUD, D.: Sur l'entre-deux-guerres. Wilson à la conférence de la paix, 1919. (A két világháború közti időszakról. Wilson a békekonferencián, 1919). – RHDGM. 31. 1981:4. 97–107.

Angol és amerikai rivalizálás a békekonferencián. Wilson tervei Európa újjáépítésére.

BOTORAN, C.: România în sistemul tratatelor de pace de la Paris. 1919–1920. (Románia a párizsi békeszerződések rendszerében). – RI. 33. 1980:11. 2071–2087.

A nyugati nagyhatalmak képviselőinek (Charles Seymour, Allen W.A. Leeper, André Tardieu, Victor S. Mamatey etc.) tárgyalásai és véleménye az egységes román nemzetállam létrehozásáról és Erdély hovatarozásáról.

ZUNINO, P.G.: Unité de l'Occident et lutte contre le communisme. Le Vatican et l'URSS entre les fronts populaires et la défaite de l'Axe (A Nyugat egysége és harca a kommunizmus ellen: a Vatikán és a SzU a népfrontok és a tengelyhatalmak veresége között). – RHDGM. 3. 1981:4. 19–40.

A Szovjetunió és a Vatikán diplomáciai viszonyának alakulása, a Vatikán szovjetellenessége és antikommunizmusa 1920 és 1939 között.

FUCHS, G.: Význam „Locarna“ v německo-československých vztazích (A „Locarno” jelentősége a német–csehszlovák kapcsolatokban). – ČČH. 29. 1981:6. 847–878.

A szerző az 1925-ben megkötött locarnói egyezményt elemezve aláhúzza, hogy az a német imperializmus nagy nyeresége, ugyanakkor Csehszlovákia nemzetközi veresége volt. A német kormánnyal megkötött részmegállapodások Csehszlovákiát a gazdaságilag, politikailag – s később katonailag – egyre erősödő Németország kiszolgáltatottjává tették.

GIBIANSZKIJ, L.Ja.: Pozicii SzSzsZR, Anglii i SzSA v otnosenii Bolgarii, Rümünii, i Vengrii nakanune Krümszkoj konferencii (A SzU, Anglia és az USA állásfoglalása Bulgáriával, Romániával és Magyarországgal kapcsolatban a krími konferencia előestéjén). – SzSz. 1981:3. 14–29.

Bulgária, Románia, Magyarország belpolitikai helyzetének vázlatos elemzése, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság tevékenysége.

GIBIANSZKIJ, L.Ja. – ZELENIN, V.V.: Nekotorie aspektü jugoszlavo-szovetszkih otnosenij v maloizvesztüh dokumentah, vüsztuplenijah i sztat'jah I. Broz Tito (A jugoszláv–szovjet kapcsolatok néhány aspektusa Tito beszédei, cikkei és a vele kapcsolatos kevésbé ismert dokumentumok alapján). – SzSz. 1981:6. 3–25.

A Szovjetunió archívumaiban lévő, Titoval kapcsolatos dokumentumok alapján elemzi a szovjet–jugoszláv kapcsolatokat.

SCHIEDER, Th.: Die mittleren Staaten im System der grossen Mächte (A közepes nagyságú államok a nagyhatalmak rendszerében). – HZ. 232. 1981:3. 583–604.

A szerző a közepes nagyságú államok és a nagyhatalmak viszonyának kérdését vizsgálja, főként az 1945 utáni időszakban Európában, feltárva a mai közepesnek számító államok történelmi szerepét, egykori nagyságát.

BORREGO, J.: Metanational Capitalista Accumulation and the Emerging Paradigm of Revolutionist Accumulation (Metanacionális kapitalista felhalmozás és a forradalmi felhalmozás paradigmája). Review, 4. 1981:4. 713–777.

A cikk megpróbálja meghatározni azokat a globális társadalmi, gazdasági és politikai erőket, amelyek hatással vannak a nemzetek közötti, a nemzeti és a regionális társadalmi formációkra és következésképpen a társadalmi változókat befolyásolhatják.

Munkásmozgalom, a munkásmozgalom ideológiája

KAMENEC, I.: Pačiatky marxistického historického myslenia na Slovensku (A marxista történelmi gondolkodás kezdetei Szlovákiában). – HC. 29. 1981:5. 628–652.

A szerző a két világháború közötti marxista történetírás ideológiai, módszertani és interpretációs feltételeit megteremtő szlovák kommunista publicisztika kialakulását, fejlődését vizsgálja; a marxista történelmi publicisztikának fontos szerepe volt a kommunista párt által folytatott ideológiai és politikai harcban, a párt által kifejlesztett politikai nevelő munkában.

VOSAHLIKOVÁ, P.: Ideový a politický vývoj Československé sociální demokracie v době národní a demokratické revoluce (květen 1945 – listopad 1947). (A csehszlovák szociáldemokrácia eszméi és politikai fejlődése a nemzeti és demokratikus forradalom időszakában 1945 május – 1947 november). – ČČH. 29. 1981:4. 515–545.

A tanulmány a Csehszlovák Szociáldemokrata Párt arculatát, politikáját, az 1945 után bekövetkezett változásokban játszott szerepét vizsgálja a párt XXI. kongresszusának összehívásáig (1947. nov.-ig). Arról a pátról ad áttekintést amely 1945 után ugyan nem képviselt meghatározó politikai erőt, de ebben az időszakban lépett a maga megújításának szakaszába, kezdte küzdelmét a párt jellegének meghatározásáért, a Nemzeti Frontban elfoglalt helyének és funkciójának körvonalazásáért.

VONDRAŠEK, V.: KSČ a mocenskopolitický zápas v Československu v průběhu roku 1947 (A CsKP és a hatalmi-politikai küzdelem 1947-ben). – ČČH. 29. 1981:4. 481–514.

A tanulmány a fordulat évét megelőző egy év drámai politikai küzdelmeiről ad áttekintést, arról a harcról, amelyet a cseh és a szlovák kommunisták – az ország demokratikus erőinek az élen – a reakciós, burzsoázis ellen vívtak a 2 éves gazdasági – újjáépítési – terv sikeres befejezéséért, a kulcsfontosságú ipari ágazatok államosításáért, főleg a politikai hatalom megszerzéséért.

BABINCOVÁ, M. – BAKALA, J. – GAWRECKI, D.: Výsledky výzkumu dějin dělnického hnutí. KSČ a budování socialismu v severomoravském kraji, 1917–1980. (A munkásmozgalom története kutatásának eredményei. A CsKP és a szocializmus építése az Észak-morva területen, 1917–1980.) – SS. 79. 1981:3. 186–214.

A cikk az észak-morvaországi munkásmozgalom történetét három szakaszra

bontva vizsgálja; az első rész az 1917-ig, a második az 1917–1945, a harmadik pedig a felszabadulás óta eltelt évtizedek eseményeit.

TAJTÁK, L.: Vývoj robotníckého hnutia na Slovensku na začiatku 20. storočia (A szlovákiai munkásmozgalom fejlődése a 20. század elején). – HČ. 29. 1981:6. 820–856.

A cikk a szlovák munkásmozgalomnak – amely a mai szlovákiai területen számbelileg népesebb csoportja volt a munkásosztálynak, de szervezetileg és ideológiailag a magyarországi munkásmozgalom legelmaradottabb rétege – a magyarországi szociáldemokrata párt agrár és nemzetiségi programja kialakításáért, annak következetes végrehajtásáért, a szlovák munkássajtó megteremtéséért, a szlovák munkásságnak a szakszervezeti mozgalomba való bekapcsolódásáért, szlovák szociáldemokrata munkásmozgalom pozsonyi központjának létrehozásáért folytatott küzdelmét dolgozza fel.

DEWITTE, Ph.: La CGT et les syndicats d'Afrique occidentale française, 1945–1957 (A CGT és francia Nyugat-Afrika szakszervezetei, 1945–1957). Le mouvement social 1981:4. 3–32.

A CGT kettős arculata a francia Nyugat-Afrika szakszervezeteivel szemben: egyrészt támogatja az afrikai társadalmi harcokat és a függetlenségi törekvéseket, másrészt bizonyos asszimilációs törekvések is érvényesülnek.

ZVADA, J.: Francouzští socialisté v krizi po březnových parlamentních volbách v roce 1978 (A francia szocialisták válsága az 1978-as márciusi parlamenti választások után). – ČCH. 29. 1981:6. 826–846.

A cikk a francia szocialistáknak a parlamenti választásokon elszenvedett veresége után bekövetkezett válsága okait és következményeit elemzi, főleg a párt eszmei orientációjában és politikai koncepciójában bekövetkezett mély válság kihatásait, valamint a szocialistáknak a francia kommunistákhoz való viszonyát és politikai irányvonalát vizsgálja.

LIVEANU, V.: Cercurile socialistă din Romania și marxismul (A romániai szocialista körök és a marxizmus). – RI. 1981:7. 1273–1297.

A romániai munkásmozgalom 1883–1889 között.

DEAC, A.: Contribuția activă a revoluționarilor românești la dezbaterile problemelor mișcării muncitorești internaționale (A román forradalmárok aktív részvétele a nemzetközi munkásmozgalom vitáiban). – RI. 1981:8. 1445–1472.

A romániai munkásmozgalom a 19. század végétől: vélemények és személyiségek szerepe.

PUSCAȘ, V.: Făurirea Partidului Comunist Român (A Román Kommunista Párt megalakulása). Crisia, 1981. 19–27.

A szerző összefoglalja azokat az eseményeket a szocialista mozgalmon belül, amely három részre szakadáshoz és a kommunista párt megalakításához vezetett.

DRECIN, M.: Mișcarea muncitorească și socialistă din Bihor (A Bihar megyei munkás- és socialista mozgalom). – Crisia, 1981. 7–19.

Az 1918–1921-es periódusban két kérdés foglalkoztatta a munkásmozgalmat: viszonyulás az 1918. december 1-i gyulafehérvári határozatokhoz, és a kommunista párt kialakulásához.

Începuturile mișcării muncitorești și socialiste în România (A romániai munkás-szocialista mozgalom kezdetei). – AI. 27. 1981:4. 127–172.

A teljesség igényével fellépő tanulmány olyan fontos fejezeteket tartalmaz, mint a munkásosztály megjelenése Romániában a 19. század elején, az utópikus szocializmus képviselői az országban, a szocialista körök jelentősége; majd a RSzDP megalakulása és első kongresszusának menete és napirendi pontjai, nem feledkezve meg arról sem, hogy az egyes országrészek között a fejlődési folyamat másképpen alakult.

Egyetemes történet

GRAUS, F.: Randgruppen der Städtischen Gesellschaft im Spätmittelalter (A városi társadalom szélén élő csoportok a későközépkorban). – ZfHF. 8. 1981:4. 385–438.

Az érdekes, újszerű megközelítéseket tartalmazó tanulmány kísérletet tesz a későközépkori városi társadalom peremén élő rétegek meghatározására (egyáltalán mely rétegek sorolhatók ide? a szerző szerint: leprások, kiközösítettek, becstelének, boszorkányok, bűnözők) életkörülményeik, helyük, a társadalomban betöltött szerepük, a többi városi rétegekhez fűződő viszonyuk megvilágítására.

ŽIDLÍK, A.: Příspěvek ke studiu dějin středověkých měst (Adalék a középkori városok történetéhez). – HČ. 29. 1981:4. 549–555.

A rövid cikkében a szerző áttekintést ad azokról a legújabb polgári és marxista nézetekről, amelyek célja a középkori város definíciója.

CLASSEN, P.: Zur Geschichte der „Akademischen Freiheit“ vornehmlich im Mittelalter (Az „akadémiai szabadság” történetéhez, különösen a középkorban). – HZ. 232. 1981:3. 529–554.

A tudományos gondolkodás, a tanítás és tanulás szabadságának megléte, illetve annak hiánya a német egyetemeken a 13–16. században.

RUIZ DOMENEC, J.E.: L'idea della cavalleria medievale come una teoria ideologia della società (A középkori lovagság eszméje, mint a társadalom ideológiai elmélete). – NRS, 1981. május–augusztus. t. 65. f. 3–4. 341–367.

A tárgyra vonatkozó historiográfia eddigi eredményeinek módszertani vizsgálata – alaptévedések és ellentmondások a fogalmak értelmezésében – a lovagság, mint társadalmi jelenség és a róla kialakított kép az egykorú irodalomban.

ZABOROV, M.A.: Konceptija krezstovih pohodov v isztorii, politike, literature (A keresztes hadjáratok koncepciója a történelemben, a politikában és az irodalomban). – VI. 1981:11. 109–121.

Az eredeti középkori fogalmak új élete a mai politikai, irodalmi kifejezésekben.

TITS DIEUAIDE, M.J.: L'évolutions des techniques agricoles en Flandre et en Brabant: XIVe–XVIe siècle (A földművelő technika fejlődése Flandriában és Brabantban: XIV–XVI. sz.). – AESC. 36. 1981:3. 362–381.

Míg Európa nagyrészen a későközépkor és a korai újkor a mezőgazdasági eljárások területén stagnálást hozott, Brabantban és Flandriában nagyarányú fejlődés ment végbe. Ennek fő okai: a nagy népsűrűség, a pestis kevésbé sújtotta e vidékeket, és a parasztok relatív szabadsága.

OAKLEY, F.: Natural law, the „Corpus mysticum” and consent in conciliar thought from John of Paris to Matthias Ugonius (A természeti törvény, a „Corpus Mysticum” tétel és a zsinati felfogás elfogadása John of Paris-tól Matthias Ugonius-ig). – Speculum, 1981. okt. t. 56. f. 4. 786–810.

A pápaság hatalma, a zsinat, és a világi hatalom viszonya a 14–16. században.

PONZO, G.: I parlamenti e la nascita degli eserciti parmenanti. L'esempio del Piemonte (1451–1560). (A parlamentek és az állandó hadseregek létrejötte. Piemont példája. – NRS, 1981. május–augusztus. t. 65. f. 3–4. 368–379.

A nyugat-európai abszolút monarchiák politikai- és intézménytörténete – a törvényhatósági intézmények működése, szerepük az abszolút hatalom kiépítésében.

GEMIL, T.: Documente turcești inedite (Kiadatlan török források). – RA. 1981:3. 351–361.

Az Állami Levéltár „Törökország” kollekciójából válogatás (16–17. század).

MALOWIST, M.: Merchant Credit and the Putting-Out System: Rural Production During the Middle Ages (Kereskedői hitel és a „teljesítmény” rendszer: vidéki termelés a középkorban). – Review, 4. 1981:4. 667–682.

A középkori Európa kereskedelmi hálózatának sajátosságait, a kereskedővárosokban élők által igénybevett és nyújtott hitelek (áruhitel) formáit ismer-teti.

RYAN, M.T.: Assimilating New Worlds in the Sixteenth and Seventeenth Centuries (Új világrészek asszimilációja a 16. és 17. században). – CSSH. 23. 1981:4. 519–538.

A cikk az európai civilizáció és az újonnan felfedezett területek kultúráinak ütközését vizsgálja.

CSERNJAK, E.B.: Zapadnoevropejszkie maszonsztvo XVIII veka (A XVIII. századi szabadkőművesség Nyugat-Európában). – VI. 1981:12. 109–118.

A titkos társaságok francia, angol, német törtékeit eleveníti fel.

LARQUIÉ, C.: Le rachat des chrétiens en terre d'Islam au XVIIe siècle, 1660–1665 (A keresztények visszavásárlása az Iszlám területein a XVII. században, 1660–1665). – RHD. 94. 1980:4. 297–351.

A keresztény foglyok, rabszolgák visszavásárlási folyamatának vizsgálata val-
lási, társadalmi-gazdasági és mentalitástörténeti szempontokból elsősorban a
17. századi Spanyolország és Marokkó vonatkozásában.

STOREZ, I.: La philosophie politique du chancelier d'Aguesseau (D'Aguesseau kan-
cellár politikai filozófiája). – RH. 1981. október–december. No. 540. 381–400.

D'Aguesseau (1667–1751) kancellár életpályája, működésének látszólagos
ellentmondásai – a cartesianus gondolkodás elterjedése, az intellektuális in-
dividualizmus átvitele a vallás és a politika területére – D'Aguesseau törvény-
hozásának modernsége mellett a konzervatív monarchia szolgálata.

LEYSER, K.: Ottonian government (Az Ottók kormányzása). – EHR. 1981. okt. t.
96. f. 381. 721–753.

Az Ottók birodalmának adminisztrációja, intézményei, társadalmi hierarchiá-
ja, erőforrásai a kor krónikái és annalistái tükrében.

BELINA, P.: Teoretické kořeny a státní praxe osvětského absolutismu v habs-
burské monarchii (A felvilágosult abszolutizmus elméleti gyökerei és az állam gyakor-
lata a Habsburg Monarchiában). – ČCH. 29. 1981:6. 879–905.

A tanulmány – amelyet egy külön bevezető rész nyit meg – első része a fel-
világosult abszolutizmus államtudományi és nemzetgazdasági koncepciónak a
fejlődésével, a második rész pedig a felvilágosult abszolutizmus állami gyakor-
latának alakulásával foglalkozik. A befejező rész a tanulmány főbb követke-
zetéseit összegzi.

VUKADINOVIC, R.: Prospects for Mediterranean Security (A mediterrán térség
biztonságának távlatai). – CASS. 15. 1981:4. 508–514.

A tanulmány a mediterrán térség politikai megosztottságával kapcsolatban
kifejti a terület biztonságának buktatóit.

HOLMES, C.: Government files and privileged access (Kormányiratok és privilegizált
hozzáférés). – SoH. 6. 1981:3. 333–350.

Az Egyesült Királyság politikájával kapcsolatos iratok hozzáférhetőségéről
szól, és kritizálja a titkosnak minősített dokumentumoknak a zárlat alól tör-
ténő feloldásának nehézségét.

KLEINKNECHT, A.: Innovation, Accumulation and Crisis: Long Waves in Economic
Development? (Újítás, felhalmozás és válság: a gazdasági fejlődés hosszútávú együtt-
hatói). – Review. 4. 1981:4. 683–712.

A cikkíró a találmányok, újítási eljárások és a gazdasági válság közötti közvet-
len kapcsolatot kutatja a fejlett nyugat-európai gazdaságokban. Véleménye
szerint az 1935 körül megvalósított modernizálás Németországban 1950 és
1977 között jelentkezett felhalmozást előidéző hatással.

Közép- és Délkelet-Európa

TANAȘOCA, A.: Autonomia vlahilor din Imperiul Otoman în sec. XV–XVII. (A vlahok önkormányzata a XV–XVII. században a Török Birodalomban). – RI. 1981:8. 1513–1530.

A Balkánon, különösen a román lakta területeken ismerték el a vlahok autonómiáját.

PETROVIĆ, N.: O ključevém významení dopravy k dosažení úspěchu v merkantilistické politice ve středním Podunají (A közlekedés kulcsfontossága a merkantilista politika sikereiben a Közép-Duna mentén). – HD. 7. köt. 1981. 45–60.

A cikk áttekintést ad a bécsi kormányzatnak arról a törekvéséről, amely az egész 18. század folyamán egy Duna-Tisza csatorna kiépítésére irányult, s amelynek célja az Al-Duna vidéke gazdag gabonatermő területeinek a birodalom nyugati területeivel való olcsó közlekedési összeköttetésének a megteremtése volt.

ŠMERDA, M.: K tipologii národů habsburské monarchie v 1. polovině 19. století (Adalék a Habsburg Monarchia nemzeteinek tipológiájához a 19. század első felében). – HD. 7. köt. 1981. 31–43.

A szerző az újkori – az 1848-as forradalom előtti – nemzetek kialakulásának egyik alapvető vonását, ill. szerepét, nevezetesen a társadalom polgári átalakulásában játszott szerepét és eredményeit vizsgálja.

KOLEJKA, J.: Národnostní otázka v rakouské monarchii v období „jara národů”. II. Postavení a cíle hnutí jižních Slovanů (Nemzetiségi kérdés az osztrák monarchiában a „népek tavasza” idején. II. A délszlávok helyzete és céljai). – ČMM. 100. 1981:3–4. 288–307.

A szerző a délszlávok – szerbek és horvátok – politikai állásfoglalásával, 1848. júniusi nemzeti politikai programjának vizsgálatával foglalkozik.

ROUCEK, J.S.: The Problems Connected with the Departure of Karl the Last Central Europe („Utolsó” Károly Közép-Európából történő távozásával kapcsolatos problémák). – EEQ. 15. 1981:4. 453–468.

A cikk az Osztrák–Magyar Monarchia szétesésével, ill. az 1916-ban trónra került Károly császárnak a Monarchia visszaállításával kapcsolatos törekvéseivel foglalkozik.

DESSART, F.: The Albanian Ethnic Groups in the World: An Historical and Cultural Essay on the Albanian Colonies in Italy (Az albán etnikai csoportok a világban: az Olaszországban élő albán kolóniákról szóló történelmi és kulturális tanulmány). – EEQ. 15. 1981:4. 469–484.

Az albán kolóniák a cikk szerzője szerint ritkán olvadtak bele teljesen azokba a nemzetekbe, amelyek földjén éltek. A tanulmány az Olaszországban élő albán nemzetiség kulturális, nyelvi stb. hagyományainak megőrzését vizsgálja.

GARRETT, S.A.: The Economics and Politics of American Trade with Eastern Europe: The Carrot or the Stick? (Az amerikai-kelet-európai kereskedelem gazdaságta és politikája: mézesmadzag vagy bot?). – EEQ. 15. 1981:4. 485–510.

A cikk az Egyesült Államoknak a kelet-európai szocialista államokkal az elmúlt évtizedekben folytatott kereskedelmi kapcsolatait elemzi. Kitér az egyes szocialista országok eltérő – legalábbis kereskedelmi szempontból – jellegére.

Anglia

CHENEY, C.R.: Levies on the English clergy for the poor and for the king, 1203 (Adókvetés az angol papságra a szegények és a király számára, 1203). – EHR. 1981. július. t. 96. f. 380. 577–584.

A kincstár 1203-as kísérlete a földbirtok-adó egyházi kiterjesztésére és a kérdésre vonatkozó források.

BERNARD, G.W.: The rise of Sir William Compton, early Tudor courtier (Sir W. Compton, egy kora Tudor-korszakbeli udvaronc felemelkedése). – EHR. 1981. október. t. 96. f. 381. 754–777.

Udvar és nemesség VIII. Henrik Angliájában – W. Compton karrierjének főbb állomásai, a király körüli szolgálatainak jutalmazása, vagyona, politikai jelentősége.

BARRIE, V.: Recherche sur la vie religieuse en Angleterre au dix-huitième siècle (A vallási élet vizsgálata Angliában a 18. században). – RH. 1981. október–december. No. 540. 339–380.

Az egyházközségek vallási élete, társadalmi és demográfiai struktúrája, a lelkészek létszáma, tevékenysége egy 1763-as konfirmációval kapcsolatos püspöki körlevélre adott válaszok alapján.

BARTLETT, Th.: The augmentation of the army in Ireland 1767–1769 (A hadsereg növelése Írországbán 1767–1769). – EHR. 1981. július. t. 96. f. 380. 540–559.

III. György katonai elképzelései az angol garnizonok megerősítéséről Írországbán – a kérdés ir vonatkozásai, a közvetlen kormányzás bevezetésének politikai problémái.

GEGUSS, D.: The British government and the Saint Domingue slave revolt (A brit kormány és a Szt. Domingo-i rabszolgalázadás). – EHR. 1981. t. 96. f. 379. 285–305.

Angol törekvések 1791–93 között a francia fennhatóság alatti St. Domingo fölötti befolyás megszerzésére, ill. nyugat-indiai politikai céljaira való felhasználására – Pitt politikájának ellentmondásai.

GROSS, I.: Parliament and the abolition of negro apprenticeship 1835–1838 (A Parlament és a négerek inaskodásának eltörlése 1835–1838). – EHR. 1981. július. t. 96. f. 380. 560–576.

A rabszolgaság eltörlésére vonatkozó törvény a brit Parlament előtt – a vita különböző fázisai, a törvény végrehajtása.

McDERMOTT, J.: Sir Francis Oppenheimer: „Stranger Within” the Foreign Office (Sir Francis Oppenheimer: „Idegen” a Külügyminisztériumban). – History. 66. 1981:217. 199–207.

Oppenheimer az 1914 előtti angol külügyminisztérium egyik legjobban preferált diplomatája volt. 1909-ben Észak- és Nyugat-Európa kereskedelmi attaséja, és az angol–német kereskedelmi kapcsolatokért teljes mértékben felelős személy lett. Karrierje azért meglepő, mert Oppenheimer külföldi volt, még hozzá zsidó. A cikk pályafutását írja le.

SMITH, H.: The Problem of „Equal Pay for Equal Work” in Great Britain during World War II. (Az „egyenlő munkáért egyenlő bért” problémája Nagy-Britanniában a II. világháború alatt). – JMH. 53. 1981:4. 652–672.

A háborúban álló Anglia iparpolitikája megkövetelte, hogy eltöröljék a nemek szerinti bérddifferenciálást. A cikk azt mutatja be, hogy miért nem lehetett következetesen végrehajtani ezt a politikai kérdéssé fajuló intézkedési tervet.

FORES, M.: The Myth of a British Industrial Revolution (A brit ipari forradalom mítosza). – History. 66. 1981:217. 181–198.

A szerző szerint az angol iparosítás témáját valamennyi történész előítélettel dolgozza fel, a gyárak, üzemek légkörét eleve kényelmetlenebbnek ítéli a háziipar otthoniasságánál anélkül, hogy csak egyszer is saját szemével meggyőződött volna egy gyár milyenségéről.

GOWING, M.: Modern Public Records: Selection and Access. The Report of the Wilson Committee (Modern köziratok: válogatás és hozzáférhetőség. A Wilson Bizottság által készített jelentés). – SoH. 6. 1981:3. 351–358.

A Wilson bizottság feladata annak kivizsgálása volt, hogy mely körülmények között lehet a szokásos 30 éves zárlat után továbbra is elzárni a hivatalos dokumentumokat a nyilvánosság elől, – amennyiben ezek államérdeket képviselnek és feltárásuk veszélyeztetheti az ország érdekeit.

Ausztria

WILLIAMS, M.: Aid, Assistance and Advice: German Nazis and the Austrian Hilfswerk (Segély, segítség és tanács: német náci és az osztrák Hilfswerk). – CEH. 14. 1981:3. 230–242.

Az osztrák Nemzeti Szocialista Munkaspártra erős befolyást gyakorolt a német náci-párt, elsősorban pénzügyi támogatásukon keresztül. A tanulmány 1934 és 1938 között vizsgálja a szubvenciók mértékét.

Bulgária

LITAVRIN, G.G.: K probleme sztonovlenija bol'garszkogo goszudarsztva (A bolgár állam keletkezésének kérdéséhez). – SzSz. 1981:4. 29–49.

Az utóbbi 10–15 évben megélné a vita a bolgár állam létrejöttét illetően, az újabban előkerült régészeti leletek ugyanis megdönteni látszanak a korábbi koncepciót. A mai Bulgária területén a szlávok jelenléte csak a 7. század végétől mutatható ki.

PENKOV, Sz.: Mezsdunarodni politiceszki dogovori na Bolgarszkata D'rsava (A bolgár állam nemzetközi politikai egyezményei). – IP. 1981:3–4. 39–60.

Az 1300 éves bolgár állam nemzetközi egyezményes gyakorlata 681-től (Bulgária és a Kelet-Római Birodalom közötti egyezmény) napjainkig.

GJUZELEV, V.: Bolgarszkata srednovekovna d'rsava (VII–XIV. v.) (A bolgár középkori állam). – IP. 1981:3–4. 178–203.

A középkori bolgár állam fejlődésének szakaszai a hatalom alapvető szerveinek jellege, a bel- és külpolitika jellemzése, a bolgár cárok szerepe és jelentősége.

PASZKALEVA, V.: Szredna Evropa i kulturno-proszvetnoto razvitie na b'lgarite prez v'zrazsdaneto (Kelet-Európa és a bolgár kulturális fejlődés a reneszánsz idején). – IP. 1981:3–4. 114–137.

BOZSILOV, I.: Rodoszlovieto na car Ivan Alekszand'r (Ivan Alexandar cár családfája). – IP. 1981:3–4. 153–178.

Iván Alexandar (1331–1371) cár genealógiája korabeli okmányok tükrében.

CVETKOVA, B.A.: B'lgarszkijat narod v mezsdunarodnata politiceszka obsztanovka prez XV–XVII v. (A bolgár nép a 15–18. századi nemzetközi politikai viszonyok között). – IP. 1981:3–4. 137–153.

A bolgár nép helyzete a török uralom alatt.

HRISZTOV, H.R.: Za v'tresnoto razvitie i v'nsnata politika na nova B'lgaria (Az új Bulgária belpolitikai fejlődése és külpolitikája). – IP. 1981:3–4. 60–73.

A cikk Bulgária belpolitikai fejlődését és külpolitikáját 1878-tól (a felszabadulástól) az 1944. szeptember 9-i fegyveres felkelésig kíséri végig. Lényegében megemlékezés az 1300 éves Bulgária évfordulójára.

Csehszlovákia

ŽEMLIČKA, J.: Spor Přemysla Otokara I. s pražským biskupem Ondřejem (I. Přemysl Ottokár viszálya András prágai püspökkel). – ČČH. 29. 1981:5. 704–730.

A cikk azt a több mint félévtizedes viszályt és annak politikai hátterét dolgozza fel, amely a cseh király és a prágai püspök között 1216-ban már nyílttá vált

és a pápa támogatásával 1221–22-ben zárult; fő motívuma az volt, hogy a püspök a pápa előtt a királyt és a cseh nemeseket az egyházi jogok megsértésével vádolta.

KAZIMÍR, Š.: Vývoz vína z malokarpatskej vinohradníckej oblasti od 13. až do polovice 18. storočia (A Kis-Kárpátok szőlőtermelő területének borkivitele a 13. századtól a 18. század közepéig). – HČ. 29. 1981:5. 719–734.

A cikk a vidék bel- és külföldi borkereskedelméről ad áttekintést, a szőlőművelés, a bortermelés és kivitel alakulásáról, értékesítési lehetőségeiről, amelyek Magyarország török megszállása után rohamosan növekedtek (főleg a külföldre irányuló: Szilézia, Morvaország, Csehország, Lengyelország, sőt Bécs borkivitel nőtt). A 18. században – elsősorban a porosz vámpolitika miatt – a borkivitel akadozott, sőt annyira lecsökkent, hogy a szőlőtermelés egész területeken megszűnt.

KAZIMÍR, Š.: Malokarpatské vinohradníctvo do konca 18. storočia (A Kis-Kárpátok vidékén folyó szőlőtermesztés a 18. század végéig). – HŠ. 25. köt. 1981. 115–150.

A tanulmány a mai Délnyugat-Szlovákia területén alakult szőlőtermelés kérdésével foglalkozik a 13. századtól, s a kérdésnek elsősorban gazdasági és társadalmi vonatkozásait vizsgálja.

HÁJEK, J.: Ceny pšenice a žita v druhej polovine 17. století (Búza- és rozsárak a 17. század második felében). – HD. 1981:8. 95–139.

Főleg Morvaországra vonatkoztatva, 1641–1700 között, számos grafikon és táblázat kimutatással.

HORVÁTH, P. – SEDLÁK, E.: Zemepánske mestá a mestečká a ich prínos pre rozvoj slovenskej národnosti v období neskorého feudalizmu (A szabad királyi városok, kisvárosok és hozzájárulásuk a szlovák nemzetiség fejlődéséhez a kései feudalizmusban). – HČ. 29. 1981:6. 877–896.

A szerzők a szabad királyi városoknak a reformációt követő időszakban bekövetkezett gazdasági fellendülését és gazdasági jelentőségét, a városok szlovák jellegének alakulását, ill. a szlovák értelmiség kinevelésében, s ennek az értelmiségnek a szlovák nemzeti mozgalom kibontakozásában betöltött szerepét vizsgálja.

MARSINA, R.: O národnostej štruktúre stredovekých miest. (K 600. výročiu výsad pre žilinských Slovákov.). (A középkori városok nemzetiségi struktúrájáról. A zsolnai szlovákok privilégiumának 600. évfordulójára). – HČ. 29. 1981:5. 681–696.

A cikk az I. Lajos király által 1381-ben kibocsátott privilégiumának előzményeit és következményeit vizsgálja, a német és szlovák lakosságnak a városi tanácsban való paritásos részvétele megvalósításának útját követi nyomon.

MAUR, E.: Vývojové etapy českého feudálního velkostatku v období přechodu od feudalismu ke kapitalismu. (A cseh feudális nagybirtok fejlődési korszakai a feudalizmus és a kapitalizmus között).

lizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában). – HD. 7. köt. 1981. 203–226.

A 17. század elejétől a 19. század első feléig.

HARAKSIM, L.: Východoslovenské roľnícke povstanie roku 1831 (Az 1831-es kelet-szlovákiai parasztfelkelés). – HČ. 29. 1981:4. 467–481.

A parasztfelkelés 150. évfordulója alkalmából a szerző elemzi a felkelés gazdasági és társadalmi feltételeit, a felkelés lezajlását és tanulságait is összefoglalja.

PERNES, J.: Vznik lidové strany na Moravě v roce 1891 (A Néppárt megalakulása Morvaországban 1891-ben). – ČMM. 100. 1981:3–4. 272–287.

A szerző a témára vonatkozó régebbi irodalom – főleg cikkek alapján –, de a hozzáférhető, s eddig feldolgozatlan levéltári anyag, és válogatott napisajtó alapján az ún. független Néppárt megalakulásának okait és folyamatát, valamint a morvaországi politikai életbe való bekapcsolódását elemzi.

JELEČEK, L.: Kapitalistická pozemková renta, zemědělská revoluce a pudní fond Čechách ve 2. polovině 19. století (A kapitalista földjáradék, mezőgazdasági forradalom és földalap Csehországban a 19. század második felében). – CCH. 29. 1981:5. 670–703.

A tanulmány alapkoncepciója adatokkal alátámasztani, hogy a 19. század hetvenes éveit a cseh mezőgazdaságban alapvető fordulatot jelentettek, hiszen a század közepén beindult mezőgazdasági forradalom ebben a fejlődési periódusban kezdett átnőni a tudományos technikai forradalomba, s mindez a földjáradék és a földalap struktúrájának alakulásában is visszatükröződött.

POSPĚCH, P.: Založení agrární strany na Moravě (Az Agrárpárt megalakulása Morvaországban). – ČMM. 100. 1981:3–4. 255–271.

A cikk elsősorban azokról a társadalmi változásokról tájékoztat, amelyek a cseh társadalom, ill. Magyarország egyes társadalmi rétegeiben a századfordulón bekövetkeztek, s amelyek az Agrárpárt 1904-es megalakulásához vezettek.

POTEMRA, M.: Rozvoj spoločenského myslenia na Slovensku na začiatku 20. storočia (A társadalmi gondolkodás fejlődése a 20. század eleji Szlovákiában). – HČ. 29. 1981:3. 329–372.

A tanulmány elsősorban a korabeli munkássajtó alapján ad keresztmetszetet a 20. század első két évtizede – 1918-ig – szlovákiai társadalmi gondolkodás alakulásáról, fejlődéséről, arculatáról, nemzeti vonásairól, politikai céljairól, s mindezt a 20. század eleji általános filozófiai, politikai és tudományos-világnézeti fejlődéssel való szoros összefüggésben és a magyar uralkodó osztályok ideológiai és gyakorlati politikája ellen folytatott küzdelme szemszögéből vizsgálja.

JAKEŠOVÁ, E.: Sekundárna migrácia obyvateľstva Slovenska z USA do Kanady pred prvou svetovou vojnou (A szlovákiai lakosság szekunder kivándorlása USA-ból Kanadába az első világháború előtt). – HŠ. 25. köt. 1981. 55–78.

A meglévő irodalom és főleg a kanadai levéltárak – sőt amerikai levéltárak dokumentumai alapján is – a tanulmány a szlovákoknak az USA-ból Kanadába történő kivándorlásának folyamatát – okait, körülményeit – vizsgálja a 19. század 80-as éveitől; átfogó képet ad a Kanadában letelepedett szlovák lakosság politikai, gazdasági és kulturális körülményeiről.

ČADA, V. – ANGER, J.: Sociálně třídní struktura Slovenska v boržoazním Československu (Szlovákia társadalmi osztály-struktúrája a burzsoá Csehszlovákiában). – HČ. 29. 1981:5. 665–680.

A cikk a szlovák marxista történetírás által még alig érintett terület feldolgozására vállalkozik, ill. annak egyes részkérdéseinek válaszására. Az 1918–1939 között lezajlott politikai, gazdasági, kulturális fejlődés keretein belül – az 1918 előtti fejlődés bizonyos aspektusaival összevetve – próbálja a szlovák társadalom osztály-struktúrájának alakulását bemutatni.

MAGDOLENOVÁ, A.: Slovenské školstvo v prvých rokoch (A szlovák oktatásügy a fordulat utáni első években). – HČ. 29. 1981:4. 482–505.

A szerző a szlovák oktatásügy megszervezésének első éveit (1918–1921) próbálja bemutatni, mindenekelőtt a magyartalanítás végrehajtásának szempontjait szem előtt tartva; bemutatja az oktatásügyben érvényesülő pozitív és negatív jelenségeket.

MATES, P. – SCHELLE, K.: Vznik československé měny v letech 1918–1919 (A csehszlovák pénznem létrejötte 1918–1919-ben). – HČ. 29. 1981:5. 697–718.

A tanulmány a pénzreform megvalósításának előzményeit – gazdasági, politikai és pénzügyi nehézségeit – és körülményeit vizsgálja.

SVOBODOVÁ, V.: Tendence vývoje lidové kultury v Československu mezi dvěma světovými válkami (A népi kultúra fejlődésének tendenciái a két világháború közötti Csehszlovákiában). – ČMM. 100. 1981:3–4. 230–245.

A szerző a népi kultúra néhány területét vizsgálja és tulajdonképpen a népi kultúra egyenlőtlen fejlődéséről ad áttekintést, amely a fiatal csehszlovák állam egyes területei egymástól igen eltérő fejlődési színvonalának egyenes következménye.

GROBELNÝ, A.: Průmyslová oblast severozápadních Čech a její násilné začlenění do třetí říše v letech 1938–1945 (Az északnyugat-csehországi ipari vidék és a Harmadik Birodalomba való beolvasztása, 1938–1945-ben). – SS. 79. 1981:4. 241–260.

A cikk a politikai és adminisztratív változásokról, német „rend” bevezetéséről és az ezt követő politikai légkörről és annak gazdasági hatásairól tájékoztat.

Franciaország

WEINBERGER, S.: Nobles et noblesse dans la Provence médiévale (Ca 850–1100). (Nemesek és nemesség a középkori Provence-ban, kb. 860–1100.). – AESC. 36. 1981:5. 913–921.

A nemes szó jelentése a 11. században Provence-ban. A szerzetesek által leírt jellemző nemesi tulajdonságok hogyan alakítják a valóságban a lovagi réteg kialakulását.

BALDWIN, J.W.: La décennie décisive: Les années 1190–1203 dans la règne de Philippe-Auguste (A döntő évtized: az 1190–1203 közötti évek Fülöp Ágost uralodása alatt). – RH. 1981. október–december. t. 540. 311–338.

Franciaország területi megnövekedésével döntő átalakulások az állami adminisztrációban – a kormányzervek központosítása, Páris állandó fővárossá válása.

FRAIOLI, D.: The literary image of Jean of Arc: prior influences (Jeanne d'Arc irodalmi ábrázolása: korábbi befolyások). – Speculum 1981. október. t. 56. f. 4. 811–830.

Jeanne d'Arc értékelése a kortárs-irodalom ábrázolásában – ótestamentumi hősnőkkel való asszociációja, próféciákhoz kapcsolása – a francia hazafias irodalom kialakulása a 14–15. században.

KNECHT, R.J.: Francis I. and Paris (I. Ferenc és Párizs). – History 66. 1981:216. 18–33.

A 16. század elején Párizs tetszetős világváros volt már, privilégiumokkal és adómentességgel. I. Ferenc francia király (1515–1547) sokat tett a város fejlesztéséért.

MICHAUD, Cl.: Finances et guerre de religion en France (Pénzügyek és vallásháború Franciaországban). – RH. 28. 1981:4. 572–596.

A 16. század második felében az abszolutisztikus államszervezet kialakulása a fiskális terén a legszembetűnőbb.

PLESKOVA, Sz.L.: Abszoljutnaja monarhija i sud'ba cehovogo remesla vo Francii (Az abszolút monarchia és a céhes kézművesség Franciaországban). – VMU. 1982:1. 58–67.

A francia céhes törvényhozás a 15–17. században és a monarchia szerepe a manufaktúrák életében.

KAPLAN, S.L.: Note sur les commissaires de police de Paris au XVIIIe siècle (Adalékok a párizsi rendőrfelügyelők történetének tanulmányozásához a 18. századra vonatkozóan). – RH. 28. 1981:4. 669–686.

A rendőrfelügyelők politikai szerepe a 18. századi Párizsban. A felügyelők számszerű megoszlása az egyes városrészekben, szolgálati idejük megoszlása.

ALLNER, M.: Les Communeux jacobins: héritage idéologique et exercice du pouvoir révolutionnaire (Jakobinus kommunárdok: ideológiai örökség és a forradalmi hatalom gyakorlása). – MS. 1981:4. 77–103.

A jakobinus kommunárdok társadalmi programjának és forradalmi elméletének kritikája.

CROOK, M.H.: Federalism and the French Revolution: The Revolt in Toulon in 1793 (Föderalizmus és a francia forradalom: az 1793-as Toulon-i felkelés). – History. 65. 1980:215. 383–397.

A szerző vitatja az 1793-as touloni felkelés föderalista jellegét. Toulonban éppúgy, mint Marseilles-ben, vagy Lyon-ban a Nemzeti Konvent elutasítását a helyi önkormányzatért folyó harc követte.

BOURSIER, A-M. – SOBOUL, A.: La grande propriété foncière à l'époque napoléonienne (A nagybirtok a napoleoni korszakban). – AHRF. 53. 1981:3. 405–418.

Az arisztokrácia és a polgárság kezében lévő nagybirtokok megoszlása. A feudalizmus továbbélése a nagybirtokon bizonyítja az agrárforradalom befejezetlenségét.

HEYWOOD, C.: The Market for Child Labour in Nineteenth-Century France (A 19. századi franciaországi gyermekmunkapiac). – History. 66. 1981:216. 34–49.

Franciaországban az 1820–30-as években vált közüggé a gyermekfoglalkoztatás elleni harc. 1841-ben, 1874-ben és 1892-ben törvénnyel szabályozták a kérdést. A cikk a 16 éven aluli foglalkoztatottak számának csökkenését elemzi.

PECH, R. – MARCHANT, O.: Analyse d'un marché agricole et des structures de production par la modélisation dynamique – le cas du Languedoc-Rousillon (Egy mezőgazdasági piac elemzése és a termelés struktúrája a dinamikus modellkészítés alapján). – AESC. 36. 1981:4. 591–613.

A szerző a Languedoc-Rousillon vidéki bortermeléssel kapcsolatban két modellt vizsgál: 1. az 1950-es évek-beli piac modell, ami megmagyarázza a kis- és nagytermelők közötti egyensúly állandóságát; 2. a mai modell, amely megmutatja a piac meghatározó szerepét a termelési struktúra gyors fejlődésében. Ez a kistermelők csökkenő versenyképességét eredményezi.

Kína

CARTER, M.: Les importations de métaux monétaires en Chine: essai sur la conjoncture chinoise (Az érmefémek behozatala Kínába: esszé a kínai konjunktúráról). – AESC. 36. 1981:3. 454–466.

Az ezüst importja Kínába a 17–18. században.

Lengyelország

GROCHULSKA, B.: Échos de la faillite des banques de Varsovie, 1793. (Az 1793-as varsói bankok csődbemenetelének visszhangja). – AHRF. 53. 1981:4. 529–540.

Tepper és Szulc bankjai bukásának körülményei. A csőd hozzájárult a későbbiekben a jakobinus eszmék terjedéséhez.

ZAHORSKI, A.: La légende napoléonienne en Pologne (A napoleoni legenda Lengyelországban). – AHRF. 53. 1981:4. 572–598.

A Napoleon-mítosz tartalma Lengyelországban mindig a lengyel–francia kapcsolatok minőségétől függött.

SENKOWSKA-GLUCK, M.: La propriété foncière en Pologne (1789–1815) (A földbirtok Lengyelországban, 1789–1815). – AHRF. 53. 1981:4. 512–528.

Röviden elemzi a földbirtokok megoszlását és a parasztok terheit Sztaniszláv Ágost király uralkodása előtt. Részletesen elemzi Sztaniszláv Ágost reformjainak következményeit és a napoleoni korszakban bekövetkezett változásokat.

PALLAS, L.: K nacistické národnostní politice na Horním Slezsku včetně Těšínská v letech 1939–1945 (Adalék 1939–1945 közötti náci nemzetiségi politikához, Felső-Sziléziában, beleértve Tesin vidékét). – SS. 79. 1981:4. 261–288.

A szerző a lengyel lakosságnak a birodalomhoz csatolt területekről való kitelepítése, az ún. Polenlagerek létrehozása, a németek betelepítése, valamint a náci iskola-politikának a nemzetiségi kérdés megoldásában (főleg a katovicei körzetben) való felhasználása kérdéseivel foglalkozik.

Magyarország

SULITKOVÁ, L.: Kancelář posledního Arpádovce Ondřeje III., její činnost a personální obsazení (Az utolsó Árpád-házi király, III. Endre kancelláriája, tevékenysége és személyi összetétele). – HŠ. 25. köt. 1981. 175–216.

A tanulmány az 1290–1301 között uralkodó III. Endre kancelláriájának struktúrájáról, funkciójáról és működéséről ad áttekintést a korabeli oklevelek elemzése alapján.

VÁNTUCH, A.: Pázmánov pokus o obnovenie Academie Istropolitany v Bratislave v rokoch 1626–1627 (Pázmány kísérlete a pozsonyi Academia Istropolitana felújítására 1626–27-ben). – HŠ. 25. köt. 1981. 101–113.

A cikk főleg Pázmány levelezése alapján áttekintést ad Pázmánynak az evangélikus város-vezetéssel eredménytelenül zárult küzdelméről. A katolikus kollegium létrehozására csak Pázmány halála után, 1635-ben került sor.

BORCEA, L.: Contribuții la istoria orașului Oradea în timpul stăpînirii otomane, 1160–1692 (Adalékok Nagyvárad történelméhez a török uralom alatt, 1660–1692). – Crisia, 1981. 107–124.

Magyar és török források mutatják be a korabeli Nagyváradot, helyét a török birodalomban, amelyet a nagyváradi pasákról készített jegyzék egészít ki.

VYVÍJALOVÁ, M.: Formovanie ideológie národnej rovnoprávnosti Slovákov v 18. storočí (A szlovákok nemzeti egyenjogúsága ideológiájának kialakulása a 18. században). – HČ. 29. 1981:3. 373–403.

A szerző Bél Mátyásnak 1722-ben megjelent munkái és az 1723-as magyar országgyűlés idején írott „Murices... Sive Apologia” c. munkája, valamint A.F. Kollárnak 1764-ben és 1783-ban írott jogi munkái alapján elsősorban e művek ideológiai koncepcióját vizsgálja; a szlovák nemzeti tudat és eszme kialakulásában játszott szerepüket a 18. századi Magyarországi történelmi valóságába ágyazva próbálja meghatározni.

FAUR, V. – TÓTH, J.: Consemnări despre manifestările culturale românești în presa megghiară din Oradea. 1868–1906. (Közlemények a nagyváradi magyar sajtóban a román kulturális megmozdulásokról, 1868–1906). – Crisia. 1981. 169–174.

Rendszeres beszámolók a Nagyváradi Naplóban, a Bihar, a Szabadság, a Nagyvárad című lapokban jelentek meg.

POPÉLY, J.: Boj o liberálne cirkevnopolitické reformy v Uhorsku a založenie katolíckej ľudovej strany (Küzdelem a liberális egyházpolitikai reformokért Magyarországon és a Katolikus Néppárt megalakulása). – HČ. 29. 1981:6. 857–876.

A tanulmány a kilencvenes években tervbe vett liberális reformok, s köztük az egyházpolitikai reformok ellen kibontakozott mozgalom (amelynek élén az 1895 tavaszán megalakult Katolikus Néppárt állt), politikai célját, programját és társadalmi bázisát elemzi, s ezen belül foglalkozik a nemzetiségi mozgalmak politikai vezetőinek a liberális reformokkal kapcsolatban elfoglalt álláspontjával, ill. a Katolikus Néppárt programját elutasító politikájával.

HITCHINS, K.: The Nationality Problem in Hungary: István Tisza and the Rumanian National Party, 1910–1914 (Nemzetiségi probléma Magyarországon: Tisza István és a román Nemzeti Párt, 1910–1914). – JMH. 53. 1981:4. 619–651.

A cikk Tisza Istvánnak a román vezetőkkel kezdeményezett tárgyalásairól és nemzetiségi politikájáról szól.

RACZ, B.A.: The Twelfth Communist Party Congress and the Politics of Neo-Conservatism in Hungary (A 12. pártkongresszus és a neo-konzervativizmus politikája Magyarországon). – EEQ. 15. 1981:4. 511–537.

A cikk a 12. pártkongresszus irányelveinek gazdasági, beruházási, külkereskedelmi, ideológiai és szociológiai vonatkozásait elemzi.

Németország

SCHULTZ, H.: Landhandwerk und ländliche Sozialstruktur um 1800. (Falusi kézműveség és falusi társadalomstruktúra 1800 körül). – JfW. 1981:2. 11–50.

A számos táblázattal és grafikonnal ellátott cikkben a szerző elemzi a falusi kézművesség helyét, szerepét a falu társadalmi struktúrájában, a mezőgazdasági mellékjövedelem nagyságát, a falusi szegénység és a belső piac összefüggéseit, továbbá a majorsági, illetve a földesúri agrárviszonyokat a falusi kézművesség szempontjából. A vizsgálat az 1800-as évek Németországra vonatkozik.

PAUR, Ph.: The Corporatist Character of Bismarck's Social Policy (Bismarck szociális politikájának korporatista jellege). – ESR. 11. 1981:4. 427–460.

A cikk szerint a bismarcki szociálpolitika irányvonala alapozta meg a mai Németország ipari kapcsolatait és iparstruktúráját.

Olaszország

TREXLER, R.C.: La prostitution florentine au XVe siecle (A firenzei prostitúció a XV. században). – AESC. 36. 1981:6. 983–1015.

A prostituált és klienseik társadalmi eredete, foglalkozása, a prostituáltak életkörülményei és érdekvédelme. A férfi prostitúció szerepe.

DELLA PERUTA, F.: Garibaldi tra mito e politica (A mítosz és a politika közötti Garibaldi). – SS. 1982. január–március. t. 1982. f. 1. 5–22.

A Garibaldi-legendák kezdetei – népszerűsége, eszméi, személyi presztízse politikai felhasználása.

Románia

ENE, M.: Marele vornic Stroe Leurdeanu (Stroe Leurdeanu nádor). – RI. 1981:8. 1495–1511.

Havasalföld 15. századi történetének kimagasló politikusa.

MUŞAT, M. – ARIMIA, V.: Mihai Viteazul în constiinţa posterităţii (Mihai Viteazul az utódok tudatában). – AI. 1981. 27. 4. nr. 79–105.

Hazai és külföldi források azt bizonyítják, hogy „a művelt Európa humanista írói, valamint írók és történészek” igen nagyra becsülték a három román fejedelem első egyesítőjét.

POŞTARIŢA, E.: Mihai Viteazul în conştiinţa europeană (Vitéz Mihály az európai közvélemény szemében). – RA. 1981:3. 337–350.

A hazai, a bécsi és a vatikáni levéltárak anyagából közreadott források Vitéz Mihály diplomáciai tevékenységéről: 1595–1601 között.

MAXIM, V.: Contribuţia la istoria învăţământului românesc din Bihor în secolule al XVIII-lea (A bihari román tanügy helyzete a 18. században). – Crisia, 1981. 99–105.

17 Bihar megyei helység iskoláiról készít kimutatást korabeli naplók alapján.

BURLACU, I. – RUS, T.: Al. Candiano Popescu – Memorii (Al. Candiano Popescu – Emlékiratok). – RA. 1981:2. 181–188.

Az 1841–1901 között élt román katonai vezető fontos dokumentumokat tartalmazó írásait mutatják be, amelynek kiemelkedő része az 1877–78-as függetlenségi háborúval foglalkozó fejezet.

CRISTEA, Gh.: Unele probleme ale cooperăției agricole de producție în istoriografia românească (A mezőgazdasági termelő szövetkezetek problematikája a román történetírásban 1864–1944). – RI. 1981. t. 33. nr. 12. 2279–2303.

Const. Garofild, C.D. Gherea, I.N. Anghelescu, Șt. Zeletin, A.G. Glana, Șt. Mateș stb. agrártörténeti munkásságából készült alapvető fontosságú tanulmány a román gazdaságtörténet területéről.

Dezvoltarea partidului clasei muncitoare din România în perioada 1893–1918 (A román munkáspárt fejlődése 1893–1918 között). – AI. 1981:6. 77–114.

Irányzatok a szociáldemokrata mozgalomban. A RSZDP kongresszusai a „nagyelküek árulása”-nak következménye. A baloldal megerősödése, és következményei.

ARDELEANU, I. – MUȘAT, M.: Cinfirmarea internațională a Marii Unirii din 1918 (Az 1918-as Nagy Egyesülés nemzetközi jóváhagyása). – RI. 1981:8. 1423–1444.

„Megvalósulása nem egy társadalmi osztály vagy politikai párt érdeme volt, hanem az egész román nép harcának.” Felsorolja azokat a kérdéseket, amelyek a béketárgyalásokon napirendre kerültek. 1918–1921 között lezárult az a korszak, amikor Romániát a nemzetközi életben véglegesen elismerték.

IOSA, M.: Situația țărănimii din România în timpul primului război mondial (A parasztság helyzete Romániában az első világháború idején). – RI. 1981:9. 1651–1669.

1916-ban I.I.C. Bratianu azt kérte a királyhoz intézett levelében, hogy hirdesse ki: a háborúban résztvevő katonák földet kapnak jutalmul. Ez azonban nem akadályozta meg, hogy az elégedetlen parasztság önként ne fogjon hozzá a feudalizmus maradványainak felszámolásához.

DASCĂLU, N.: Evoluția statistică a presei în România interbelică (A két világháború közötti Románia sajtója a statisztika tükrében). – RI. 1981:7. 1251–1273.

A szerző megkísérel teljes képet adni a sajtó történetéről.

PUIA, I.: Capitalul străin în economia României (Idegen tőke a román gazdaságban). – RI. 1981:8. 1405–1421.

A két világháború között a külföldi tőke jelenléte miatt a gazdasági élet alárendelt helyzetbe került, bár ami a külföldi piaci lehetőségeket illeti, az ország független volt. Negatív hatása, hogy az ipar, különösen a nehézipar gyengén fejlődött és a petróleum és erdő-ipar lehetőségeit sem aknázták ki.

IONESCU, M.E.: Apogeul crizei politico-militare a regimului antonescian în preajma declanșării insurecției din august 1944. (Az antonescui rendszer politika-katonai válságának csúcspontja az 1944 augusztusi fegyveres felkelés kitörését megelőző időben). – RI. 1980. t. 33. 9. nr. 1651–1669.

A szerző augusztus 23-át közvetlen megelőző katonai jelentésekből indul ki.

Szovjetunió

BEGUNOV, Ju.K.: K voproszu o cerkovno-neoliticzeszkij planah Grigorija Camblaka (Grigorij Camblak egyházpolitikai nézetei). – SzSz. 1981:3. 57–65.

Grigorij Camblak kievi metropolita egyházpolitikai nézetei az 1418-as konsztanzi zsinaton.

PANEJAH, V.M.: Iz isztorii zakreposcsenija kreszt'jan v konce XVI – pervoj polovine XVII veka (A parasztok röghözkötéséről a XVI. század végén, a XVII. század első felében). – ISzSzSzR. 1981:5. 164–173.

Adatok és törvények az orosz jobbágyrendszer folyamatáról.

KRASZNOBAEV, B.I.: V.O. Kljucsevszkij o ruszszkij kul'ture XVII–XIX vekov (Kljucsevszkij a XVII–XIX. századi orosz kultúráról). – ISzSzSzR. 1981:5. 131–149.

A korszakot Kljucsevszkij úgy fogta fel, mint az orosz művelődéstörténet összefüggő periódusát.

SZIROTKIN, V.G.: Velikaja Francuzszkaja burzsuaznaja revolucija, Napoleon i szamoderzsavnaja Roszsziya (A Nagy Francia polgári forradalom, Napóleon és az önkényuralmi Oroszország). – ISzSzSzR. 1981:5. 39–56.

A szovjet történetírásban eddig nem kutatott összefüggést elemez a szerző, nevezetesen: a Forradalom és Napóleon milyen ideológiai ellenhatást váltott ki II. Katalin és I. Sándor politikájában; kik azok az orosz „kincstári” publicisták, akik ezt megvalósították.

PASZECKIJ, V.M.: Ruszszkije geograficeszkije otrkruťija i iszsledovanija pervoj polovinü XIX veka (Az orosz földrajzi felfedezések és kutatások a XIX. század első felében). – VI. 1981:12. 98–108.

Új korszak az orosz földrajzi felfedezések történetében: Oroszország kilépett a világtengerekre, mint nemzetközileg jelentős tekintély.

KINGSTON-MANN, E.: Marxism and Russian Rural Development: Problems of Evidence, Experience and Culture (Marxizmus és az orosz vidéki fejlődés: bizonyíték, tapasztalat és kultúrával kapcsolatos problémák). – AHR. 86. 1981:4. 731–752.

A cikk Plehanov és Lenin a 19. századi vidéki fejlődésről írt tanulmányait vizsgálja. Az orosz városi fejlődés gazdasági jellegű bizonyítékait használja fel a szerző.

MOSSE, W.E.: Russian Burocracy at the End of the Ancien Regime: The Imperial State Council, 1897–1915. (Orosz bürokrácia az Ancien Regime végén: a birodalmi államtanács 1897 és 1915 között). – SR. 39. 1980:4. 616–632.

A cikk a cári Oroszország utolsó húsz évének ellentmondásait mutatja be: az elhibázott és sikertelen bel- és külpolitikát, a katonai átszervezés és a gyors iparosítás kapcsolatát.

BEN ARIE, K.: M.N. Tuhachevskiy and the Theory of Civil War (M.N. Tuhacsevszkij és a polgárháború elmélete). – EEQ. 15. 1981:4. 441–452.

A cikk M.N. Tuhacsevszkijnek a polgárháborúról alkotott elméletét vizsgálja. T. nemesi származású katonatiszt volt, aki 1917-ben megszökött a hadifogságból és csatlakozott a bolsevikokhoz.

PETHYBRIDGE, R.: Stalinism as Social Conservatism? (Sztálinizmus mint társadalmi konzervativizmus?) – ESR. 11. 1981:4. 461–486.

A szerző szerint a sztálini éra nem minősíthető konzervatív jellegűnek, sem politikai, sem szociális vonatkozásban.

VOLKOV, B.K. – GIBIANSKIJ, L.Ja.: Fundamental'noe izdanie dokumentov (K vühodu v szvet sesztitomnoj publikacii „Szojetszkoy Szojuz na mezsdunarodnüh konferenciah perioda Otcseosztvennoj vojnü 1941–1945 gg.”) (Fontos dokumentumkiadvány: „A Szovjetunió a Nagy Honvédő Háború időszakának nemzetközi konferenciáin, 1941–1945”). – SzSz. 1981:5. 8–23.

A Szovjetunió Külügyminisztériuma 1978–1980 között kiadott 6 kötetes dokumentum-gyűjteménye a következő kötetekből áll: I. köt.: Moszkovszkaja konferencia miniszterov inosztannüh del SzSzSZR, SzSA i Velikobritannii. (A Szovjetunió, az USA és Nagy-Britannia külügyminisztereinek moszkvai konferenciája /19–30. okt. 1943./ Moszkva, 1978.) 2. köt.: Tegeranszkaja konferencija rukovoditelej trehszojuznüh derzsav – SzSzR, SzSA i Velikobritannii (28. nojabrja – 1. dekabrja 1943 g.) (A három szövetséges hatalom vezetőinek teheráni konferenciája – SzU, USA, Nagy-Britannia. Moszkva, 1978.) 3. köt.: Konferencija predsztavlitelej SzSzSZR, SzSA i Velikobritannii v Dumbarton-Oksze (21 avgusztja – 28 szeptjabrja 1944 g.) (A SzU, az USA és Nagy-Britannia képviselőinek dumbartoni konferenciája. Moszkva, 1979.) 4. köt.: Krümszkaja konferencija rukovoditelej treh szjojuznüh derzsav-SzSzSZR, SzSA i Velikobritannii (4–11. febrlja 1945 g.) (A három szövetséges hatalom krími konferenciája.) Moszkva, 1979. 5. köt.: Konferencija Obe edinnüh Nacij v Szan Francisco (25. aprelja – 26. junja 1945 g.) Moszkva, 1980. 6. köt.: Berlinszkaja (Potszdamszkaja) konferencija rukovoditelej treh szjojuznüh derzsav – SzSzSZR, SzSA i Velikobritannii (17. ijulja – 2 avgusztja 1945 g.) Moszkva, 1980. Főszerkesztő: A.A. Gromiko.

SANSZKIJ, D.N.: Nekotorüe voproszű isztorii Roszszii v trudah francuzkih ucenüh vtoroj polovinu XVIII v. (Az orosz történelem néhány kérdése francia kutatók műveiben a XVIII. század második felében). – VMU. 1981:6. 46–59.

Voltaire, Diderot, Chappe d'Auteroche, Raynal, Levesque, Le Clerc művei I. Péterről, IV. Ivánról, a tatárjárásról, a jobbágyrendszerről.

GALICAN, A.Sz.: Krusenie fasisztszkogo blickriga (A fasiszta villámháború csődje). – VI. 1981:12. 18–33.

A Moszkvai csata 40. évfordulója alkalmából készült elemző visszatekintés.

BATER, J.H.: The Soviet city. Londres, Edward Arnold, 1980. – Ism.: Ruble, Blair A. – AESC, 36. 1981:4. 718–720.

Öt fő problémára ad választ a könyv: 1. a folyamatosság és a történelmi helyzet jelentősége a városi fejlődésben; 2. a várostervező szervek keretei és működése; 3. a városi fejlődés ritmusa és modellje; 4. a szovjet város térbeli szerkezete; 5. a szovjet város maga.

U.S.A.

DONNO, A.: Gli anni di Truman ed il liberalismo della guerra fredda (Truman évei és a hidegháború liberalizmusa). – NRS. 1981. május–augusztus. 65. f. 3–4. 380–398.

A tradicionális amerikai liberalizmus antitotalitarius politikája – a hidegháború történelmi szükségszerűsége Truman felfogásában.

DEMENT'EV, I.P. – MANŰKIN, Sz.A. – SZIVACSEV, N.V. – SZOGRIN, V.V. – JAZ'KOV, E.F.: O nekotorih principah funkcionirovanija dvuhpartijnoj szisztemü SzSA (Az Egyesült Államok pluralista rendszerének működési elvei). – VMU. 1981:6. 27–45.

A kétpárt-rendszer bonyolult organizmusát a polgári viszonyok védelmi politikája működteti.

GOLDFIELD, D.R.: The Urban South: A Regional Framework (Déli városrész: regionális keret). – AHR. 86. 1981:5. 1009–1034.

A városszociológiai tanulmány rámutat arra, hogy az Egyesült Államok déli városaiban másfajta mentalitású emberek élnek, olyanok, mint akikben sok a rokon vonás a párszáz évvel ezelőtt itt élt telepésekkel.

1982

Tudományos tanácskozások, konferenciák, kongresszusok

MIRONOV, B.N.: Novaja rabota amerikanszkih iszszledovatelej po isztorii szem'i (Amerikai kutatók új család-történelmi munkája). – ISzSzSzR, 1982:4. 190–199.

Az 1976-ban Illionis Egyetemen tartott szimpozium 12 előadásának kötetét ismerteti a cikk, minthogy tárgya az orosz történelmi demográfia a 19–20. század elején. – (The Family in Imperial Russia. New Lines of Historical Research. Ed. by David L. Ransel. University of Illionis Press. Urbana – Chicago – L. 1978. 342.)

CHROPOVSKÝ, B.: K etnogenéze Slovákov (A szlovákok eredetének kérdéséhez). — HČ. 30. 1982:1. 19–27.

A Szlovák Történelmi Társulat VIII. kongresszusán elhangzott felszólalás a legújabb archeológiai kutatások eredményei alapján vizsgálja a szlovákok eredetét a 7. századtól a magyar honfoglalásig.

HALAGA, R.O.: K problematike najstaršich dejín Slovenska (Szlovákia legrégebbi története kérdéséhez). — HČ. 30. 1982:1. 85–87.

A Szlovák Történelmi Társulat VIII. kongresszusán elhangzott hozzászólás.

SOPKO, J.: K problematike kodikologického vyskumu (A kódex-kutatás problémáihoz). — HČ. 30. 1982:1. 79–82.

A Szlovák Történelmi Társulat VIII. kongresszusán elhangzott referátum a szlovákiai történészek által az utóbbi években végzett kódex-kutatás terén elért eredményekről számol be.

JUCK, L.: K problematike spracovania dejín miest na Slovensku v stredoveku (A középkori szlovákiai városok feldolgozásának kérdéséhez). — HČ. 30. 1982:1. 83–85.

A Szlovák Történelmi Társulat VIII. kongresszusán elhangzott referátumhoz fűzött hozzászólás szintén az utóbbi években elért kutatási eredményekről és a megoldásra váró feladatokról szól.

MARSINA, R.: Problémy a úlohy slovenských dejín v stredoveku (10. storočie — 1526). (A középkori szlovák történelem problémái és feladatai. A 10. századtól 1526-ig). — HČ. 30. 1982:1. 27–33.

A Szlovák Történelmi Társulat VIII. kongresszusán elhangzott hozzászólások a szlovák középkor történetével foglalkozó marxista (szlovák) historiográfia 1976–1980 között elért eredményeit összegzi, s Szlovákia története új szintézisének megírásával kapcsolatban ezen a területen feltétlenül megoldásra váró feladatokat jelöli meg.

KAZIMÍR, Š.: S otázky periodizácie slovenských dejín (A szlovák történelem periodizációjának kérdéséhez). — HČ. 30. 1982:1. 96–97.

A Szlovák Történelmi Társulat VIII. kongresszusán elhangzott hozzászólás a periodizáció határvonalainak kérdését vizsgálja a gazdaság és a társadalomtörténet területén.

HOLOTÍK, L.: Otázky koncepcie dejín Slovenska (Szlovákia története felfogásmódjainak kérdései). — HČ. 30. 1982:1. 13–19.

A Szlovák Történelmi Társulat VIII. kongresszusán megvitatásra váró alapvető kérdések egyike éppen a felszólaló által érintett problémakör. Holotík a szlovák történetírásnak az utóbbi három évtizedben elért eredményei alapján a még megírásra váró, ötkötetesre tervezett „Szlovákia története” alapvető koncepciói közül a szlovák nemzetiség, a szlovák nemzeti tudat, illetve a szlovák nemzet kialakulásának és fejlődésének a kategóriáját vizsgálja, s vázolja a még mindig megoldásra váró feladatokat.

MARSINA, R.: O diskusii k obdobiu staršieho feudalizmu (A korai feudalizmusról folytatott vitáról). – HČ. 30. 1982:1. 177–178.

A Szlovák Történelmi Társulat VIII. kongresszusán folytatott vita eredményeinek rövid összefoglalása.

KARTOUS, P.: Pripravenost' archívov pre ďalší rozvoj historiografie (A levéltárak felkészültsége a történetírás fejlődésének biztosítására). – HČ. 30. 1982:1. 73–76.

A szlovákiai levéltárak, levéltárügy helyzetéről ad áttekintést a Szlovák Történelmi Társulat VIII. kongresszusán elhangzott előadás.

VOZÁR, J.: Klúčové otázky slovenských dejín v 16–18. storočí (A 16–18. századi szlovák történelem kulcskérdései). – HČ. 30. 1982:1. 34–40.

A Szlovák Történelmi Társulat VIII. kongresszusán elhangzott referátum a 16–18. századi szlovák történelem problémáival foglalkozik.

MATULA, V.: Záver zo sekcie rozvíteho feudalizmu (A fejlett feudalizmus témájával foglalkozó szekció vitájáról). – HČ. 30. 1982:1. 178–181.

A Szlovák Történelmi Társulat VIII. kongresszusán és a szekció ülésén elhangzott vita eredményeinek összefoglalása.

BUTVIN, J.: Záverečné slovo z obdobia zostreného národnostného útlaku, 1848–1918 (A fokozott nemzetiségi elnyomás időszakáról folytatott vitán elhangzott zár szó). – HČ. 30. 1982:1. 181–183.

A Szlovák Történelmi Társulat VIII. kongresszusán kibontakozott vita eredményeinek összefoglalása.

HOLOTÍKOVÁ, Z.: Základné problémy slovenských dejín v medzivojnovom období, 1918–1938 (A két világháború közötti szlovák történelem alapvető problémái, 1918–1938). – HČ. 30. 1982:1. 53–57.

Vázlatos áttekintés a korszakra vonatkozó mai szlovák marxista történetírás jelenlegi helyzetéről, főleg az utóbbi 5–6 évben elért eredményekről és a megoldásra váró feladatokról, a Szlovák Történelmi Társulat VIII. kongresszusán.

KROPILÁK, M.: Problematika fašizmu a antifašizmu v slovenskej historiografii 1975–1981 (A fasizmus és az antifasizmus problematikája a szlovák történetírásban, 1975–1981 között). – HČ. 30. 1982:1. 58–66.

A Szlovák Történelmi Társulat VIII. kongresszusán elhangzott felszólalás beszámol a szlovák marxista történetírás témára vonatkozó kutatásainak legújabb eredményeiről, vagyis néhány mondatban bemutatja a legfontosabb munkákat, cikkeket és tanulmányokat; vázolja a megoldásra váró feladatokat is.

CAMBEL, S.: Otázky vývoja socialistickej spoločnosti v našej marxistickej historiografii (A szocialista társadalom fejlődésének kérdései marxista történetírásunkban). – HČ. 30. 1982:1. 66–73.

Az 1976–1981 közötti időszakban elért eredményekről számol be a Szlovák Történelmi Társulat VIII. kongresszusán.

ZELENÁK, Š. Výskum dejín vzniku a vývoja svetovej socialistickej sústavy na Slovensku (A szocialista világrendszer kialakulása és fejlődése történetének kutatása Szlovákiában). – *HČ.* 30. 1982:1. 135–140.

Az utóbbi tíz évben elért kutatási eredményekről ad összefoglalást a Szlovák Történelmi Társulat VIII. kongresszusán elhangzott hozzászólás.

PODRIMAVSKÝ, M. V. zjazd československých historikov (A csehszlovák történészek V. kongresszusa), Praha, 1982. febr. 19–21. – *HČ.* 30. 1982:5. 782–785.

A kongresszuson elhangzott előadások, felszólalások, a szekció üléseken elhangzott vita rövid tartalmi összefoglalása.

DUDEK, F. Vědecká konference o vývoji průmyslových oblastí na Slovensku v období kapitalismu (Tudományos konferencia a szlovákiai ipari területek fejlődéséről a kapitalizmus korszakában), Kassa, 1982. ápr. 29–30. – *ČCH.* 30. 1982:5. 799–800.

A tanácskozáson elhangzott referátumok, korreferátumok és vita-hozzászólások rövid tartalmi összefoglalása.

KUBIŠOVÁ, V. – MÁŠOVÁ, H. Parcovní porada k problematice fašismu, neo-fašismu a antifašického boje (Munkamegbeszélés a fasizmus, a neofasizmus és az antisziszta harc problematikájáról), 1981. dec. 3–4. – *ČCH.* 30. 1982:3. 477–478.

A kétnapos értekezleten elhangzott előadások és hozzászólások rövid tartalmi áttekintése.

V. sjezd československých historiků (A csehszlovák történészek V. kongresszusa). – *ČCH.* 30. 1982:3. 321–322.

Prágában, 1982. február 19–21 között megtartott kongresszus menetéről, felszólalásáról, ill. az előadók témájáról számol be.

MARSINA, R. XVI. zasadanie československo-maďarskej historickej komisie (A csehszlovák–magyar történész bizottság XVI. ülészaka), Veszprém, 1981. szept. 14–19. – *HČ.* 30. 1982:3. 513–515.

A tanácskozás témája: Szlovákiának a középkori magyar államba való bekebelezése. Az itt elhangzott előadások és hozzászólások tartalmi összefoglalása.

KAMENEC, I. 15. zasadnutie československo-jugoslovenskej komisie (Csehszlovák–jugoszláv történész-bizottság 15. ülészaka), Martin, 1981. október 19–22. – *HČ.* 30. 1982:3. 510.

A tanácskozáson elhangzott előadások és hozzászólások címszerű áttekintése; a konferencia témája: Jugoszlávia, Csehszlovákia 1920-tól a burzsoá társadalmi, politikai és gazdasági rendszer széteséséig.

DUDEK, F.: Vědecké zasedání „Jugoslávie a Československo od roku 1929 do rozpadu buržoázních společenských, politických a ekonomických systémů (Jugoszlávia és Csehszlovákia 1929-től a burzsoá társadalmi, politikai és gazdasági rendszer széteséséig címen rendezett tudományos tanácskozás). Martin, 1981. okt. 19–21. – CCH, 30. 1982:2. 219–320.

Az ülészekon elhangzott előadások és hozzászólások rövid tartalmi áttekintése.

OSLANSKÝ, F.: 22. (24.) zasadnutie československo-pol'skej komisie historikov (Csehszlovák–lengyel történész bizottság 22. [24.] ülészeke). Bratislava, 1981. nov. 10–13. – HČ. 30. 1982:3. 510–511.

Az ülészek témája: a feudális társadalom struktúrája Csehszlovákiában és Lengyelországban a 15–16. század fordulóján. Az előadások és hozzászólások néhány mondatos összefoglalása.

PORTEANU, A.: A VIII-a sesiune a Comisiei Mixte Româno-Ungare de Istorie (A Román–Magyar Történész Vegyesbizottság 8. ülészeke). – RI, 1982:9. 1049–1049.

A Bukarestben és Nagyszebenben felolvasásra és megvitatásra került két kérdéscsoport: A nemzeti államok Dél-Kelet-Európában és a dualizmuskori magyar állam jellege, valamint a román–magyar kulturális kapcsolatok a szocializmus építésének viszonyai között.

SEIBT, F.: Kaiser Joseph II. und das Toleranzpatent von 1781. (II. József császár és az 1781-es türelmi rendelet). – ZfO. 31. 1982:2. 162–165.

A cikk a Szudéta-tartományok Történelmi Bizottságának 1981. évi konferenciáján bevezető előadásaként hangzott el. Az ülést a türelmi rendelet kiadásának 200. évfordulója alkalmából rendezték.

GEMIL, T.: Al IX-lea Congres Turc de istorie (A IX. Török Történelmi Kongresszus). – RA, 1982:1. 103–104.

A kb. 300 közlemény vázlatos bemutatása.

KAMENEC, I.: Vedecká konferencia Inteligencia a revolúcia, 20. storočie (Értelmiség és forradalom a 20. században címen rendezett konferencia). Tbiliszi, 1981. nov. 16–19. – HČ. 30. 1982:3. 511–512.

A nemzetközi konferencián, amely az értelmiségnek a szocialista forradalomban és a szocialista társadalom építésében játszott szerepét vizsgálta, elhangzott előadások és korreferátumok tartalmi összefoglalása.

KOVAL'CSENKO, I.D.: Isztoriceszkij isztocsnik v szvete ucsenija ob informacii. K posztanovke problemü (A történelmi forrás az információ-elmélet fényében. A probléma felvetéséhez). – ISzSzSzR. 1982:3. 129–148.

A publikáció az 1979-es novoroszjszki forráskutatás-konferencián megtartott előadás írásos változata. A módszertani-elméleti, a történelmi-tipológiai és a konkrét alkalmazás aspektusából vizsgálja a forráskutatást.

FOLTA, J. – JANKO, J.: XVI. mezinárodní kongres dějiny věd (XVI. Nemzetközi Tudománytörténeti Kongresszus). Bukarest, 1981. aug. 26. – szept. 3. – DvT. 15. 1982:1. 49–57.

A konferencia egyes szekció-ülésein elhangzott előadások rövid tartalmi áttekintése.

Konferencia a národnostej štruktúre miest za feudalizmu v Žiline (Zsolnán rendezett konferencia a városok feudalizmuskori nemzetiségi struktúrájáról), 1981. jún. 9–12. – HČ. 30. 1982:2. 356–360.

A nemzetközi konferencián elhangzott előadások és hozzászólások részletes bemutatása.

Elmélet, módszertan

BARG, M.A. – CSERNJAK, E.B.: K voproszu o perehodnoj epohe ot feodalizma k kapitalizmu (A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet korszakáról). – NNI. 1982:3. 49–72.

A tanulmány az angol történelem példái alapján elemzi az átmeneti szakasz szociológiai és konkrét történelmi struktúráltságát, a történelmi törvényszerűség világtörténelmi, regionális és nemzeti méretekben.

BARG, M.A.: O kategorii „Isztoriceszkoe vremja” (A „történelmi idő” kategóriája). – ISzSzSzR. 1982:6. 82–99.

Az öt részből álló módszertani tanulmány gondolatmenete: a probléma fellelítése; a történelmi idő reális és szubjektív oldala, objektív dialektikája; az „idő” fogalom történetéről; a történelem ideje; a történész ideje.

BARG, M.A.: Isztoriceszkoe szoznanie kak problema isztoriografii (A történelmi tudat, mint historiográfiai probléma). – VI. 1982:12. 49–66.

A bennünket érdeklő kategória két értelmének a megkülönböztetése: a „történelmi tudat” a szó teljes és speciális (szoros) értelmében; milyen mértékben függenek a történelmi tudat típusától a historiográfiai formák és módszerek.

DUPAQUIER, J.: Dix ans de démographie historique (Tíz év történeti demográfia). – RH. 1982. október–december, t. 544. 461–470.

A diszciplína módszertani megújulása, legfrissebb eredménye.

DUFEIL, M.-M.: Histoire classiquem histoire critique (Klasszikus történelem, kritikus történelem). – HT. 1982:2. 21. köt. 223–233.

A klasszikus történetírás ismérvei, módszerei – új, komplex, társdiszciplinákkal együttműködő, módszereiben, interpretációiban továbbmutató történetírás.

ETHERINGTON, N.: Reconsidering theories of Imperialism (Az imperializmusra vonatkozó elméletek újrevizsgálata). – HT. 21. 1982:1. 1–37.

A klasszikus teóriák újraértékelése, történeti összefüggéseikben való tanulmányozása — új problémák előtérbe kerülése.

GOLUBCOVA, E.Sz. — KOSELENKO, G.A.: Isztorija drevnego mira i „novüe metodiki” (Az ókori történelem és az „új metodikák”). — VI. 1982:8. 70–82.

Az ókortörténelem berkeiben 1981-ben lefolyt vita ismertetése leszögezi, hogy a komparatista módszer, az egyes eseményeknek a történelem szövetéből való kiragadott vizsgálata tévútra vezette a statisztikai analízist üdvöztetőnek tartó Psztnikov, Fomenko, Misenko és Nikison kutató-csoportját.

HOCHSTADT, S.: Social history and politics: a materialist view (Társadalomtörténet és politika: materialista szemlélettel). — SoH. 7. 1982:1. 75–84.

A szerző a társadalomtörténet és a politikátörténet összefüggéseire mutat rá.

KÁZHDAN, A.: Soviet studies on medieval Western Europe: a brief survey (Szovjet tanulmányok a középkori Nyugat Európáról: rövid áttekintés). — Speculum. 57. 1982:1. 1–19.

A középkorkutatás múltja a 19. századi orosz történetírásban — a szovjet historiográfia főbb trendjei, eredményei, kritikai vizsgálata.

KŘÍŽEK, J.: Některé problémy historického výzkumu (A történeti kutatás néhány problémája). — ČČH. 30. 1982:6. 862–891.

A tanulmány, amely eredetileg 1980 novemberében előadás formájában hangzott el, most mint vita-cikket adják közre, magyarázatot keres a marxista–leninista elmélet és a konkrét tudományos történeti kutatás módszertana néhány alapvető elvére, kérdésére.

MATEJČEK, J.: K některým otázkám pojetí a metody zkoumání sociálních dějin v NSR (Adalék az NSzK-ban folyó társadalomtörténeti kutatások értelmezésének és módszerének néhány kérdéséhez). — SS, 80. 1982:1. 58–61.

A szerző megjegyzéseket fűz Hans Amend: Die inner- und ausserbetrieblich der Arbeitnehmer in der Glas-, Papier-, Zucker und Chemischen Industrie der Regierungsbezirke Köln, Düsseldorf und Aachen zur Zeit der frühen Industrialisierung ca. 1800–1875). Dissertace. Bonn, 1975. 546., 375 p., tábl. c. munkához.

NERONOVA, V.D.: Szovetszkaja isztoriografija o szoszlovii i klaszse rabov (A rab-szolgák rétegéről illetve osztályáról a szovjet történetírás). — VI. 1982:10. 62–76.

A szovjet orientalisták és ókor kutatók munkáiban tallóz a szerző, hogy megvilágítsa az osztály- és réteg tagozódás jellegzetes aszinkronját.

PALLI, H.: Metodika iszpol'zovanija metrik v isztoriko-demograficeszkikh iszszledovanijah (Az anyakönyvi kivonatok felhasználása a demográfiai-történeti kutatásokban). — ISzSzSzR. 1982:1. 87–93.

Az észtországi demográfiai kutatómunka során a matrikula alkalmazásának

néhány módszerét ismerteti a szerző, tekintettel a 17–18. századi észt történelemre.

REBÉRIOUX, M.: Cinéma et histoire, histoire et cinéma. Quelques textes récents (Mozi és történelem, történelem és mozi, néhány újabb anyag). – MS. 121. 1982. október–december, 117–121.

A cikk a történelmi filmek valóságtartalmával kapcsolatos problémákat veti fel.

SCHNAPP, A.: Archéologie et tradition académique en Europe aux XVIIIe et XIXe siècles (Régészeti és tudományos hagyomány Európában a 18–19. században). – AESC. 37. 1982:5–6. 760–777.

A tanulmány az európai óorkutatás 18–19. századi gyakorlatát mutatja be az olvasónak.

SELESZTOV, D.K.: U isztorikov isztoriceszkij demografii (A történelmi demográfia kialakulásáról). – VMU. 1982:3. 21–33.

A szerző megállapítása szerint mind a szovjet, mind a külföldi szakirodalom hiányát pótlendő: a 16. századtól napjainkig összeállította a tudományág történetét.

GORSZKAJA, N.A. – MILOV, L.V.: Nekotorie itogi i perspektivi izucsenija agrarnoj isztorii Szvero-Zapada Roszszii (Észak-Nyugat-Oroszország agrártörténetének kutatási eredményei és perspektívái). – ISzSzSzR. 1982:2. 66–85.

A 70-es években megjelent háromkötetes 15–16. századi agrártörténet a Sapiro vezette leningrádi kutatók kollektív munkája. A cikk elemzi és ismerteti a művet.

ZEVELEVA, E.A. – KULESOV, Sz.V.: Isztorija obrazovanija SzSzSzR v szovetszkij literature poszlednego deszjatiletija (Az utóbbi évtized szovjet publikációi a Szovjetunió megalakulásáról). – VI. 1982:11. 124–132.

A párhátárazatok alapján elemzik a Szovjetunió fennállásának 50. és 60. évfordulójára megjelent hazai szakirodalmat.

HAGEN, M.: Das politische System Russlands vor 1914. Forschungsprobleme und Kontrollversion (Oroszország politikai rendszere 1914 előtt. Kutatási problémák és viták). – JGO. 30. 1982:2. 190–212.

A szerző az orosz társadalom, a cári birodalom politikai jellegével, az ún. forradalom előtti periódus problémáival foglalkozó nemzetközi irodalmat, a kutatás helyzetét és a vitás pontokat veszi szemügyre.

BAJBAKOV, Sz.A.: Isztorija obrazovanija SzSzSzR v szovetszkij isztoriografii 70-h godov (A 70-es évek szovjet történetírása a Szovjetunió megalakulásáról). – VMU. 1982:6. 3–22.

A gazdag jegyzetapparátussal ellátott cikk az eredmények mellett bírálatot is tartalmaz a publikált, vagy éppen fel nem dolgozott kérdésekről.

VORONCOVA, E.A.: Ocenka économicstogo mogucsesztva i politiceszkaj roli roszszijszkaj burzsuažii v godü pervoj mirovoj vojnü v szovetszkaj isztoriografii (Az oroszországi burzsoázia gazdasági hatalma és politikai szerepe az I. világháború idején – ahogyan a szovjet történetírás értékeli) – VMU. 1982:6. 36–44.

A szerző az 1960-as évek közepétől a 70-es évek folyamán megjelent szakirodalmat rendszerezi és elemzi.

PROHOROV, V.P. – SZERGEEV, Sz.V.: Obrazovanie SzSzSzR i nacional'nüie otnosenija v szovetszkom obscsesztve v oszvesvsenii burzsuažnoj isztoriografii 70-h godov (A 70-es évek polgári történetírása a Szovjetunió megalakulásáról és a szovjet társadalom nemzetiségi viszonyairól). – ISzSzSzR. 1982:6. 179–190.

A szovjetológusok történelmietlen, a nemzetközi és nemzeti dialektikáját tagadó felfogását ismerteti az elemzés.

BULDAKOV, V.P. – KULESOV, Sz.V.: Mezsdunarodnoe znacsenie obrazovanija SzSzSzR i burzsuažnaja isztoriografija (A Szovjetunió megalakulásának nemzetközi jelentősége és a polgári történetírás). – NNI. 1982:5. 19–31.

Az 1922. december 30-án megalakult Szovjetunió létéről, jelentőségéről a legutóbbi években megjelent polgári munkákat elemzi, bírálja a cikk.

ALPATOV, M.A.: Verjazsszkij voprosz v ruszszkaj dorevoljucionnoj isztoriografii (A forradalom előtti orosz történetírás a varégekről). – VI. 1982:5. 31–45.

A normann hódítás hullámairól, az orosz államalapításban való közreműködésükről, – mint az orosz historiográfia legvitatottabb kérdéséről a 18–19. században.

MELIKISVILI, G.A.: Rezvitie isztorieszkaj nauki v Gruzinszkaj SzSzR (A történettudomány fejlődése a Grúz SzSzK-ban). – VI. 1982:6. 20–35.

A historiográfiai összefoglalásban a 20-as évek után inkább az 50-es évektől napjainkig ismerteti a szerző a grúz történészek munkásságát.

BIRON, A.K.: Isztorieszskaja nauka Latvijszkaj SzSzR v 70-e godü (A történettudomány a Lett SzSzK-ban a 70-es években). – ISzSzSzR, 1982:5. 3–20.

Az utóbbi évtizedben folytatott régészeti, komplex történettudományos kutatómunka publikációiról ad rövid áttekintést a Lett Akadémia Történettudományi Intézetének igazgatója.

ZABOROV, M.A.: Raboscsie dvizsenie novogo vremeni: k kritike szovremennoj burzsuažnoj i szocial-reformiszsztzkaj isztoriografii (Az újkori munkásmozgalom polgári és szociál-reformista történetírásának bírálatahoz). – NNI. 1982:4. 42–58.

A szemleíró kategorizálja a történészeket: baloldali, a marxista szemlélethez közelállók csoportja, valamint a proletariátus iránt érdeklődő konzervatív, reformista historikusok.

SZIVOHINA, T.A.: Szovjetszkaja isztoriografija o rabocsem klaszsze SzSzsR perioda zrelogo szocializma (A szovjet történetírás a Szovjetunió munkásosztályáról az érett szocializmus korában). – VI. 1982:2. 3–16.

A szerző azokat a történettudományi műveket elemzi, amelyek a 60-as évek közepétől az 1970-es évekig jelentek meg a témáról.

HERMAN, K.: Třicetpět le práce československé historické slavistiky, 1945–1980 (A csehszlovák történelmi szlavisztika 35 éve, 1945–1980). – ČČH. 30. 1982:2. 236–261.

A tanulmány sokoldalú elemzést ad arról a három és félévtizedes munkáról, amelyet a csehszlovák történészek – a régészettől, az ókortól kezdve a jelenkor kutatásával bezárólag – a CsTA keretén belüli történeti intézmények – intézetek – végeztek a szlavisztikai kutatások területén (gazdag bibliográfiai adattal alátámasztva).

KŘÍŽEK, J.: Třicet let Československého časopisu historického (Harminc éves a Československý časopis historický). – ČČH. 30. 1982:1. 1–6.

A méltató cikk a folyóirat három évtizedes eredményeit és a társadalomtudományok, főleg a csehszlovák marxista történetírásra az elkövetkezendő években váró feladatokat foglalja össze.

MIHÓKOVÁ, M.: Mad'arská historiografia na východom Slovensku v rokoch 1901–1918. I–II. (A magyar történetírás Kelet-Szlovákiában, 1901–1918-ban. I–II. köt.). Košice, 1980. Štátna vedecká knižnica, 266, 528. – Ism.: J.Kz. – HČ. 30. 1982:2. 352–353.

RAHSMIR, P.Ju.: Szovremennoja burzsuznaja isztoriografija o geneziszse fasizma (A mai polgári történetírás a fasiszmus keletkezéséről). – NNI. 1982:3. 33–48.

A szerző úgy véli, hogy a polgári historiográfia nem ad választ olyan lényeges kérdésekre, mint a nemzeti sajátosságok és az általános vonások kölcsönhatása a fasiszmus eredetének ill. e folyamat gazdasági, társadalmi, politikai és lelki tényezői.

SCHMAUS, W.: A reappraisal of Comte's Three-State-Law (Comte „Három állam”-elmélete újraértékelése). – HT. 21. 1982:2. 248–266.

Comte tételének téves értelmezése a historiográfiában – írásainak szövegmagyarázaton alapuló elemzése.

BAILYN, B.: The Challenge of Modern Historiography (A modern historiográfia kihívása). – AHR. 87. 1982:1. 1–24.

A cikkíró arra mutat rá, hogy a történelem kutatásával foglalkozóknak ma már nem elég jó történészeknek lenniük, hanem ismeretekkel kell rendelkezniük a statisztika, a közgazdaságtudomány, a pszichológia, az antropológia, a szociológia és a földrajz terén is.

SCHMIDT, W.: Die Entwicklung der DDR-Geschichtswissenschaft im Zerrspiegel bürgerlicher Historiographie der BRD (Az NDK történettudományának fejlődése az NSZK polgári historiográfiájának tükrében). – ZfG. 30. 1982:7. 581–591.

A szerző az NSZK historiográfiájának a formálódó és fejlődő szocialista német történetírással szembeni magatartását vizsgálja, a 40-es évek közepétől kezdve periodizálja a magatartás változásait, és a jelenlegi nyugat-német véleményeket kritizálja.

MORAVCOVÁ, D.: Imperialismus ve výkladu buržoázní historiografie NSR v 70. letech (Az imperializmus az NSZK burzsoá történetírásának értelmezésében a 70-es években). – ČCH. 30. 1982:4. 580–603.

A cikk kritikailag elemzi a nyugatnémet történészeknek az elmúlt évtizedben megjelent munkáit, a nyugatnémet polgári történetírás irányzatait és törekvéseit.

DEMIHOVSZKIJ, M.V.: Szovremennaja amerikanskaja isztoriografija o politike SzSza v otnosenii indejcev (A mai amerikai történetírás az USA-nak az indiánokkal kapcsolatos politikájáról). – VI. 1982:3. 43–53.

A szemle a 70-es évek amerikai történetírásában tallóz, kiemelve a témában mutató új vonásokat (az „indián”-politika dicsőítésének, a bennszülött lakosság jelleméről, életmódjáról szóló mítoszok átértékelése).

ROGULEV, Ju.N. – SZIVACSEV, N.V.: Amerikanskij ezsegodnik, I–X. (Amerikai Évkönyv, I–X.). – NNI. 1982:1. 155–162.

A historiográfiai közlemény a Szovjetunióban lendületesen fejlődő amerikanisztika műveléséről és az ehhez tartozó Almanachról számol be. Az 1971-ben alapított kiadvány egy évtized alatt megjelentetett 10 kötetét elemzik.

SZOGRIN, V.V.: Szovremennaja amerikanskaja isztoriografija o burzsuažnuh revolucijah v SzSA (A mai amerikai történetírás az USA polgári forradalmairól). – NNI. 1982:1. 20–38.

Az utóbbi harminc év terméséből válogat a cikk.

DI RIENZO, E.: Istituzioni e teorie politiche nella Francia moderna (Intézmények és politikai elméletek az újkori Franciaországban). – SSt. 1982. április–június. 23. f. 2. 329–355.

A 18. századi Franciaországgal foglalkozó historiográfia történetkritikai értékelése.

POLJAKOV, Ja.A.: Nekotorie voproszű isztoriografii perehodnogo perioda ot kapitalizma k szocializmu: itogi i problemű (A kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet historiográfiájának eredményei és problémái). – ISzSzsZr. 1982:5. 102–109.

A Szovjet Tudományos Akadémia kibővített plenáris ülésén, 1981-ben tartott előadás szövege.

MARTOVITS, CL.: L'Inde coloniale: nationalisme et histoire (Gyarmati India: nacionalizmus és történelem). – AESC. 37. 1982:4. 648–668.

A cikk a 19. században a brit gyarmatnak számító Indiában megkezdődött, helyiek által végzett történelemkutatás helyzetét mutatja be. Az ország történelme iránti érdeklődés együtt járt a nemzeti tudat megerősödésével.

BRUNSCHWIG, H.: Afrique noire, 1979–1981. (Fekete Afrika, 1979–1981). – RH. 541. 1982. január–március. 125–162.

Historiográfiai áttekintés – a kontinensre vonatkozó háromkötetes szintézis és számos új regionális tanulmány kritikai ismertetése.

Nőkérdés

FOX-GENOVESE, E.: Placing Women's History in History (A nők történetének beillesztése a történelembe). – NLR. 133. 1982. május–június. 5–29.

A cikkíró annak a véleményének ad hangot, hogy a nők már jóval a szüfrassetek kora előtt is mindenütt jelen voltak a társadalmi és politikai életben, szerepüket azonban a történétírók alábecsülték.

GIOVANNINI, C.: L'emancipazione della donna nell'Italia postunitaria: una questione borghese? (Női emancipáció az egyesítés utáni Itáliában: polgári kérdés?). – SSt. 23. 1982. április–június, f. 2. 355–382.

Az 1860-as 80-as évek nőmozgalommal foglalkozó publicisztikája alapján.

DAVIES, M.: Corsets and Conception: Fashion and Demographic Trends in the Nineteenth Century (Fűzők és koncepciók: Divat és demográfiai irányok a 19. században). – CSSH. 24. 1982:4. 611–641.

A tanulmány felveti azt a lehetőséget, hogy a 19. századi születés-visszaesés egyik oka (az életszínvonalcsökkenés, a nők munkába állítása, a családalapítási kor eltolódása stb. mellett) az egészségtelen divat, pontosabban a szoros fűzők viselése volt.

GRISINA, Z.V.: Dvizsenie za politiceszkoe ravnopravie zsenascin v godü Pervoj roszszijszkaj revolucii (A nők politikai egyenjogúságért folytatott mozgalom az Első orosz forradalom éveiben). – VMU. 1982:2. 33–42.

Az 1905-ben alakult Női Egyenjogúsítási Szövetség szervezett harca a munka és a művelődési jogokért, a választói és választhatóság jogáért.

CALVI, G.: Donne in fabbrica. Comuniste femminile e socialità del lavoro in America, 1900–1915 (Nők a gyárban. Női közösségek és társulás a munkában Amerikában, 1900–1915). – QS. 51. 1982. dec. 817–852.

Szubjektív és objektív források a kérdés elemzéséhez – az új társadalmi identitásról kialakult tudat megnyilatkozásai.

WAINES, D.: Through a Veil Darkly: The Study of Women in Muslim Societies (Fátyolon át sötétben: tanulmány a mohamedán országokban élő nők helyzetéről). – CSSH. 24. 1982:4. 642–659.

A tanulmány a közel-keleti mohamedán országokban uralkodó, a nők szerepéről sajátosan behatóról szemlélet lényegét mutatja be.

Nemzetközi kapcsolatok

RONIN, V.K.: Mezsdunarodno-pravovüe formü vzaimootnosenij szlavjan i imperii Karlä Velikogo (A szlávok közötti kapcsolatok nemzetközi jogi formái és Nagy Károly birodalma). – SzSz. 1982:6. 36–49.

A szojuz (szövetkezés, szövetség) és Vasszalitet (hűbériség, vazallus viszony) fogalmak elemzése és pontos értelmezése.

VINOGRADOV, V.I.: Vosztocsnij voprosz i anglo-russzkie otnosenija v 30-e godü 19. v. (A keleti kérdés és az angol–oros kapcsolatok a 19. század 30-as éveiben). – SzSz. 1982:1. 3–17.

Az 1830-as években a Délkelet-Európa és Törökország feletti befolyás megszerzéséért folytatott harc kiéleződött Anglia és Oroszország között. A szerző az angol–oros kapcsolatok történetének teljesebb képét kísérel meg felvázolni.

MUŞAT, M. – ARIMIA, V.: Nicolae Titulescu. – AI, 1982:1. 53–61.

A román diplomata, mint a nemzeti függetlenség és szuverenitás megőrzője. Politikai pályafutása, szereplése a nemzetközi életben. Konceptiója Délkelet-Európa országai számára. Szerepe a szovjet–román kapcsolatok alakulásában.

DOBRINESCU, V. FI. – VESA, V.: Relaţiile româno-engeleze în perioada primului razboi mondial (Román–angol kapcsolatok az első világháború idején). – SUB–B. Historia, 1982. 44–57.

A források arról tanúskodnak, hogy a két ország a békeelőkészítő tárgyalások alkalmával szorosan együttműködött.

TRACHTENBERG, M.: Versailles after Sixty Years (Versailles hatvan év távlatából). – JCH. 17. 1982:3. 487–506.

A versaillesi békeszerződések megfogalmazó francia, angol és amerikai hatalmak szándékait tárja fel, különösen arra keres választ, hogy a nagyhatalmaknak milyen elképzelések voltak a Németországgal kialakítandó későbbi kapcsolataikról.

KLEIN, F.: Auseinandersetzung um die „Kriegsschuldfrage“ nach 1919. (Viták a „háborús felelősség kérdéséről“ 1919 után). – ZfG. 30. 1982:8. 765–690.

A szerző nemcsak a címben jelzett szempont szerint vizsgálja a versaillesi békeszerződést, hanem annak hatását is tanulmányozza a vesztes országokban, összefüggésben a háború után kialakult forradalmi helyzettel.

SZIMONENKO, R.G.: Genuézszkaja konferencija, Szovetszkaja Roszsziya i anglijszkaja diplomatija (A genovai konferencia, Szovjet-Oroszország és az angol diplomácia). – NNI. 1982:3. 92–110.

Az 1922-es genovai találkozó jelentősége, hogy a különböző rendszerű országok békés egymás mellett élése reális lehetőséggé vált.

VESA, V.: Conferința de la Locarno și opinia publică românească (A locarnói konferencia és a román közvélemény). – SUB-B. Historia, 1982. 57–63.

A locarnói egyezmény (1925) azt az illúziót keltette, hogy stabilizálódott a helyzet Európában és megteremtette a béke és az Európai Egyesült Államok alapját.

DU BOIS, P.: La politique étrangère roumaine de 1944–1947 (A román külpolitika 1944-től 1947-ig). – RMC. 29. 1982:3. 411–441.

Románia viszonya a Szovjetunióhoz és Nyugat-Európához 1944- és 1947 között. A szerző angol külügyi levéltári adatokat és nyugat-európai vezető sajtóorgánumokat használ forrásul.

OVENDALE, R.: Britain, the USA and the European Cold War, 1945–1948. (Anglia, az USA és az európai hidegháború, 1945–1948). – History. 67. 1982:220. 217–236.

A tanulmány a II. világháború utáni angol és amerikai politikai célkitűzések eltérő voltát emeli ki és rámutat az 1947-es, közös nevezőre jutás szükségességére okaira.

Munkásmozgalom, ideológia

DURRENBERGER, E.P.: Chayanov and Marx (Csajanov és Marx). – PS. 9. 1982:2. 119–129.

A.V. Csajanov és Marx álláspontját – a paraszti értéktöbblet termelésről – hasonlítja össze a cikkíró.

BRAVO, G.M.: Riflessioni sulla storia del marxismo (Megjegyzések a marxizmus történetéről). – SST. 1982:3. 517–540.

Az Einaudi kiadásában 1978–81 között megjelent többkötetes Storia del marxismo sorozat értékelése és a vele kapcsolatos viták ismertetése.

ALEKSZANDROV, V.V.: Mezsduarodnoe rabocsee dvizsenie (A nemzetközi munkásmozgalom). – NNI. 1982:6. 159–165.

A szerző ismerteti azt a tanulmánykötetet, amely az 1924 és 1945 közötti elméleti és történelmi tapasztalati anyagot elemzi.

DANÁŠ, J.: Formovanie politickej línie Komunistickej strany Slovenska v rokoch 1939–1941 (A Szlovák Kommunista Párt irányvonalának alakulása 1939–1941-ben). – HČ. 30. 1982:2. 201–222.

A szerző az 1939 májusától önálló pártszervezetként működő Szlovák Kommunista Párt politikai irányvonalának kialakítását kíséri figyelemmel a II. világháború kitörésétől.

BUHARIN, N.I. — JAZSBOROVSKAJA, I.Sz.: Revoljucionno-internacionalizti-cseszkie tradicii pol'szkogo rabocsego dvizsenija (A lengyel munkásmozgalom forradalmi internacionalista hagyományai). — VI. 1982:10. 47–61.

A század első éveitől napjainkig tapasztalható nemzetköziség és forradalmiság jeleit elemzik a lengyel munkásmozgalomban.

COPOIU, N.: Mișcarea muncitorească (A munkásmozgalomról). — AI. 1982:1. 65–87.

A tanulmány azt vizsgálja, hogy 1878–1915 között a munkásmozgalom milyen szerepet játszott a Délkelet-Európa népei közötti kapcsolat kialakításában.

Dezvoltarea partidului clasei muncitoare din România în perioada 1893–1918. III. (A romániai munkáosztyály pártjának fejlődése 1893–1918 között). — AI. 1982:2. 105–144.

A szakszervezeti mozgalom szerepe az RSzDP újraalakításában, és a munkáosztyály helyzete az 1907-es parasztfelkelés előestéjén.

HÜBL, M.: Gli ultimi anni di Engels e la democrazia nel partito (Engels utolsó évei és a pártdemokrácia). — SSt. 1982. április–június, t. 23. f. 2. 267–282.

Engels politikai végrendelete.

GELLY, J.F.: A la recherche de l'unité organique: la démarche du Parti communiste français (1934–1938). (A szerves egység tanulmányozásához: a francia Kommunista Párt fellépése, 1934–1938). — MS. 121. 1982. október–december, 97–116.

A tanulmány a Kommunista Pártnak a szocialistákhoz fűződő kapcsolatát elemzi a 30-as évek Franciaországában.

JUDT, T.: Une historiographie pas comme les autres: The French Communist and their History (Egy szokatlan historiográfia: a francia kommunisták és történetük). — ESR. 12. 1982:4. 445–478.

A cikk a francia baloldal politikai irányvonalát elemzi, és rámutat a francia kommunisták és az olasz ill. spanyol kommunisták a kelet-európai szocialista államok megítélésével kapcsolatos különbségére. Konkrétan az 1981. decemberi lengyelországi események kapcsán elemzi a francia kommunisták politikáját.

MITROFANOVA, A.V. — OSZTAPENKO, I.P. — ROGACSEVSZAKAJA, L.Sz.: Itogi i zadaci izucsenija isztorii fabrik i zavodov SzSzsZR (A szovjet üzemtörténeti kutatások eredményei és feladatai). — VI. 1982:1. 3–17.

A munkáosztyály szerepének és jelentőségének helyes felfogása adja meg a kutatások súlyát.

Egyetemes történet

IMPARATI, R.: Aspects de l'organisation de l'État Hittite dans les documents juridiques et administratifs (A Hettita Állam szervezetének egyes aspektusai a jogi és államigazgatási dokumentumokban). – JESHO. 25. 1982:3. 225–267.

A tanulmány a hettita birodalom államszervezetének sajátosságait vizsgálja a hettita törvénykönyv egyes cikkelyeiben megfogalmazott kötelezettségek alapján.

FINLEY, M.I.: Le document et l'histoire économique de l'Antiquité (Dokumentum és az ókor gazdaságtörténete). – AESC. 37. 1982:5–6. 697–713.

A tanulmány rámutat a görög–római korból származó írásos emlékek – amelyek jelen pillanatban szétszórta, a világ különböző tájain, jórészt magánkézben vannak – központi kezelésének és elemzésének fontosságára.

MANICAS, P.T.: War, Stasis, and Greek Political Thought (Háború, pangás és a görög politikai gondolkodás). – CSSH. 24. 1982:4. 673–688.

A szerző a polisz sajátos szervezetének következtében kialakult görög államfelfogást próbálja elemezni.

CHOUQUER, G. – CLAVEL-LEVEQUE, M. – FAVORY, F.: Cadastres, occupation du sol et paysages agraires antiques (Kataszterek, földfoglalás és agrárparasztság az ókorban). – AESC. 37. 1982:5–6. 847–882.

A cikk az ókori római és görög területeken alkalmazott földművelés, talajgazdálkodás, úthálózat sajátosságait ismerteti.

GENET, L.: Les débuts de l'hellénisme (A hellenizmus kezdete). – AESC. 37. 1982:5–6. 965–983.

Az eddig kiadatlan írás szerzőjének a korra vonatkozó valamennyi munkáját összefoglalva képet ad a hellenizmus korának sajátosságairól.

MAZZA, M.: Poveri e povertà nel mondo bizantino (IV–VII.) (Szegények és szegénység Bizánc világában, IV–VII. század). – SSt. 1982. április–június, t. 23. f. 2. 283–316.

Új módszertani szempontok az antik világ társadalma problematikájának vizsgálatához.

LAPSOV, B.A. – HALEVINSZKIJ, I.V.: Sztanovlenie rannego iszlama (A korai iszlámról). – VI. 1982:11. 107–119.

Az iszlám előtörténetéről, majd a fundamentalisták és az integránsok csoportjáról.

SZAHAROV, A.N.: Vosztocsnyj pohod Szvjatoszlava i „Zapiszka greceszkogo toparha” (Szvjatoszlav keleti hadjárata és „A görög egyházfő feljegyzései”). – ISzSzSzR. 1982:3. 86–103.

A kazárok elleni hadjárat (964–965) a korabeli és a mai történetírás tükrében a szerző forráskritikai megállapításaival.

LINDNER, R.P.: What Was a Nomadic Tribe (Mi volt a nomád törzs?) – CSSH. 24. 1982:4. 689–711.

A cikk összességében vizsgálja az eurázsiai sztyeppéken vándorló nomád törzsek (hunok, avarok, magyarok, kumánok, törökök, mongolok stb.) alakulásának sajátosságait, a megtelepedés trendjét. Rámutat arra a hézagra, ami a nomád törzsek fejlődésének történelmi és etnográfiai kutatásaiban ma még világszerte megvan.

GERBER, H.: The Monetary System of the Ottoman Empire (Az Ottomán birodalom pénzügyi rendszere). – JESHO. 25. 1982:III. 308–324.

A tanulmány az egyes pénzek forgalomba bocsájtását követi nyomon a 14. század közepétől, az egyes arany és ezüstérmék piaci értékét hasonlítja össze különböző időszakokban. Az így kimutatott inflációs tendenciákkal támasztja alá gazdasági jellegű következtetéseit.

SERGI, G.: Medioevo scritto, Medioevo insegnato (Írott középkor, tanított középkor). – QS. 1982:49. 320–327.

Középkori témák, irányzatok az olasz egyetemek előadássorozataiban, vizsgaprogramjaiban.

BRÜHL, C.: Kronen- und Krönungsbaruch im Frühen und hohen Mittelalter (Koronák és koronázási szokások a korai és a fejelet középkorban). – HZ. 1982. 234:1. 1–32.

A 6–8. századi koraközépkori koronázási szokásokkal szembenáll a Karolingok koronázási szokása; a fejelet középkorban meglévő koronázási forma a Karoling-korra nyúlik vissza.

SCHMUGGE, L.: Über „nationale“ Vorurteile in Mittelalter (A „nemzeti” előítéletekről a középkorban). – DEAM. 38. 1982:2. 438–460.

A szerző a középkori nemzet, nemzetiség, nacionalizmus fogalmakkal foglalkozik. Megállapításait a 11–13. századból vett példákkal támasztja alá, a keresztesháborúk, zarándokutak és a felsőfokú iskolák témaköréből.

RÖSENER, W.: Zur Wirtschaftstätigkeit der Zisterzienser im Hochmittelalter (A ciszterciták gazdasági tevékenységéhez a klasszikus középkorban). – ZAA. 30. 1982:2. 117–148.

A tanulmány a ciszterciták gazdasági tevékenységének néhány fontos területét elemzi, tevékenységüket a mezőgazdaságban és a kereskedelem, ill. a kézműipar területén. A vizsgálódások elsősorban az Elbától és a Saaletól nyugatra eső önémet területekre terjednek ki.

GEREMEK, B.: Mouvements hérétiques et déracinement social au Bas Moyen-Age (Eretnek mozgalmak és társadalmi gyökértelenség a későközépkorban). – AESC. 37. 1982:1. 186–192.

A tanulmány a későközépkor társadalmi és ideológiai válságának két aspektusát elemzi: a marginális társadalmi csoportosulások gyökértelenségét és az eretnekség elterjedését vizsgálja.

PEYER, H.C.: Gastfreundschaft und kommerzielle Gastlichkeit im Mittelalter (Vendégszeretet és kereskedelmi vendéglátás a középkorban). – HZ. 235. 1982:2. 265–288.

A szerző a kereskedelmi vendéglátás intézményeinek, szokásainak kialakulását és fejlődését veszi szemügyre a 9. és 13. század között.

FREJDENBERG, M.M.: Srednevekovije goroda Dalmacii: izstoriczeszkie szud'bi (A középkori dalmát városok sorsa). – VI. 1982:10. 95–107.

A 10–11. században hasonló esélyekkel és alapokról indult kereskedővárosok a 16. századra más és más pontra jutnak történelmükben.

NONN, U.: Heiliges Römisches Reich Deutscher Nation. Zum Nationen-Begriff im 15. Jahrhundert (Német–Római Szent Birodalom. A nemzetek fogalmához a 15. században). – ZHF. 9. 1982:2. 129–142.

A szerző a birodalom címének keletkezéstörténetét vizsgálva a 9. századig nyúlt vissza, majd megállapította, hogy az elnevezés a 15. században egy hosszú folyamat eredményeként jött létre, amikor a „szent birodalom” és a „német nemzet” elválaszthatatlanul összekötődött.

KAISER, C.: Les cours souverains au XVIe siècle: morale et Contre-Réforme (Uralkodói udvarok a XVI. században: erkölcs és ellenreformáció). – AESC. 37. 1982:1. 15–31.

A szerző az ún. igazi katolikus magisztrátus kialakulását és fejlődését mutatja be a 16–18. századi Franciaországban, amely később a bíróságok számára modellként szolgált a forradalom időszakáig.

ANGERMEIER, H.: Reichsreform und Reformation (Birodalmi reform és reformáció). – HZ. 235. 1982:3. 529–604.

A birodalmi reform és az egyházi reform viszonyának taglálása.

II. világháború

JULIUS, M.: Generalü abvera dajut pokazanija (Az Abwehr tábornokai vallomást tesznek). – NNI. 1982:1. 125–142.

Az NDK-beli történész eredeti dokumentumok közlésével teszi hitelessé a német véderő 1933–1944 közötti történetét.

MARRUS, M.R. – PAXTON, R.O.: The Nazis and the Jews in Occupied Western Europe, 1940–1944. (A náci és a zsidók az elfoglalt Nyugat-Európában, 1940–1944). – JMH. 54. 1982:4. 687–714.

A tanulmány a „zsidókéedés hitleri megoldásának” három fázisát különbözteti meg, 1940–41, 1941–42 nyarát és az ezt követő időszakot. Kimutatja, hogy az egyes megszállt nyugat-európai országokban milyen időrendi eltérésekkel alkalmazták a német zsidó-ellenes törvényeket, illetőleg, hogy mikor került sor a deportálásokra.

CONZEMIUS, V.: Le Saint-Siège et la deuxième guerre mondiale: deux éditions de sources (A szent-széki és a második világháború: két forráskiadvány). – RHDGM. 32. 1982:128. 71–94.

A cikk XII. Pius pápának a II. világháború során tanúsított politikai magatartását ismerteti az ADSS (Szent-széki akták és dokumentumok a II. világháborút illetően) kiadvány alapján.

STOLFI, H.S.R.: Barbarossa Revisited: A Critical Reappraisal of the Opening Stages of the Russo-German Campaign (June–December 1941). (A barbarossa akcióról: az orosz–német háború kezdeti szakaszának kritikai újraértékelése, 1941 június–december). – JMH. 54. 1982:1. 27–46.

A cik Hitler Szovjetunió ellen indított hadjáratának 1941 június–december közötti mozzanatait ismerteti.

TICHÝ, K.: Evropská cesta Sumnera Wellese (Summer Welles európai útja). – ČČH. 30. 1982:3. 351–381.

A tanulmány az amerikai államtitkárnak, F.D. Roosevelt elnök bizalmas tanácsadójának és barátjának 1940. február 17. és március 20-a közötti európai diplomáciai missziója céljával és a kompromisszum létrehozására irányuló amerikai törekvések kudarcának politikai hátterével foglalkozik az ún. furcsa háború időszakában.

MAL'KOV, V.L.: Szekretnüe doneszenija voennogo attase SzSA v Moszkve nakanune vtoroj mirovoj vojnü (Az USA moszkvai katonai attaséjának titkos jelentései a második világháború küszöbén). – NNI. 1982:4. 101–117.

Philip R. Faymonville 1937–38-ban, a jelenleg publikált 14 jelentést küldte a Szovjetunióból, amelyeket elemez a szerző.

PRASZOLOV, Sz.I.: Szekretnüe csehoszlovacko-germanszkie peregovoriü (A csehszlovák–német titkos tárgyalások). – NNI. 1982:5. 119–138.

Az 1936–37-ben folytatott megbeszélések története a publikált dokumentumok alapján.

BRATZEL, J.F. – ROUT, L.B.: Pearl Harbor, Microdots and J. Edgar Hoover (Pearl Harbor, mikrofényképek és J. Edgar Hoover). – AHR. 87. 1982:5. 1342–1351.

A tanulmány Hoover, az FBI vezetőjének a pearl harbori támadásáról előzete-

sen kapott információit teszi közzé és egyúttal Hoovert teszi felelőssé, amiért nem informálta a japán előkészületekről megfelelően Rooseveltnél.

Közép- és Délkelet-Európa

Forme ale pacii in su. estul european in secolele XIV–XVII. (A délkelet-európai békék jellege a XIV–XVII. században). – RI. 1982:1. 139–161.

A román történészek arra kerestek választ, hogy a békék mennyiben hatottak a térség országainak függetlenségére.

MEVORAH, B.: A Collection of Rabbinical Responsa from Balkan Countries (16th and 17th Centuries) Published in Communist Bulgaria (Rabbinusi responzoriumok gyűjteményének kiadása a kommunista Bulgáriában, a 16. és 17. századi balkán országokban). – EEQ. 16. 1982:2. 249–255.

A cikk a 16–17. században az Ottomán Birodalom területén élő zsidók társadalmi és kulturális életéhez jelentős adalékokat szolgáltatató gyűjteményes kiadás fontosságát ismerteti.

DEI MAIO, R.: Maria Theresa e i Gesuiti (Mária Terézia és a jezsuiták). – RSI. 1982 május, t. 94. f. 2. 435–455.

II. Frigyes és Mária Terézia uralkodása közötti párhuzam – a jezsuiták feltételezett befolyása – a jezsuiták internacionalizmusa és a pápának tartozó engedelmességük – Mária Terézia állásfoglalása a rend feloszlatásával kapcsolatban.

BURIAN, P.: Joseph II. und die nationale Frage: Die Sprachenpolitik (II. József és a nemzeti kérdés: a nyelvpolitika). – ZfO. 31. 1982:2. 191–199.

A szerző a jozefini nyelvpolitika célkitűzéseit vizsgálva elsősorban azokat a hatásokat veszi szemügyre, amelyek a Habsburg birodalom népeinek nemzeti állapota, nemzeti fejlődése szempontjából jelentősek voltak.

MOISUC, V.: Sfîrșitul Imperiului Habsburgic (A Habsburg Birodalom vége). – MI. 1982:1. 28–32.

A nemzetközi erők és a birodalom népeinek akarata találkozott, amikor az Osztrák–Magyar Monarchia területén nemzeti államok jöttek létre.

FARRAR, L.L., Jr.: Reluctant Warriors: Public Opinion on War During the July Crisis 1914 (Vonakodó harcosok: közvélemény a háborúról az 1914 júliusi válság alatt). – EEQ. 16. 1982:4. 417–446.

A szerző szerint az I. világháború kitörésekor az európai népek nagy része pacifista eszméket kívánt követni. Megállapítása ellentétben áll azokkal a nézetekkel, amelyek szerint 1914 előtt általában sovíniszta, nacionalista, háborús úszító eszmék jellemezték a közép-európai népeket.

SANDERS, I.T.: Church-State Relationships in Southeastern Europe (with special reference to the Orthodox Church). (Egyház–állam kapcsolat Délkelet-Európában – különös tekintettel az orthodox egyházra). – EEQ. 16. 1982:1. 59–71.

A cikk az orthodox egyház szerepét vizsgálja a II. világháború előtt és után Bulgária, Görögország, Románia és Jugoszlávia területén.

DEÁK, L.: Francúsko-talianske zbližovanie a projekt Dunajského paktu, 1934–1935 (A francia–olasz közeledés és a Dunai Paktum, 1934–1935). – HČ. 30. 1982:3. 420–450.

Célja: akadályt állítani, ill. megakadályozni a náci expanzió közép-európai és balkáni terjeszkedését.

MURASKO, G.P. – NOSZKOVA, A.F.: K voproszu o perehodnom periode ot kapitalizma k szocializmu v sztranah central'noj i jugo-vosztocnoj Evropi (A kapitalizmusból a szocializmusba való átmeneti időszak kérdéséről Közép- és Délkelet-Európában). – SzSz, 1982:6. 3–19.

A szerzőpáros a marxizmus klasszikusai és a Szovjetunió tapasztalatai alapján elemzi a kérdést.

Anglia

CROOK, D.: The later eyres (A késői eyre-k). – EHR. 1982. április, t. 97. f. 383. 241–268.

Törvényhozó és igazságszolgáltató gyűlések a 13–14. századi Angliában.

ALSOP, J.D.: The theory and practice of Tudor taxation (A Tudor-korszak adózásának elmélete és gyakorlata). – EHR. 1982. január, t. 97. f. 382. 1–30.

Alapvető modernizálódási folyamat a 16. században a középkori adózás korábbi gyakorlatában.

McINNES, A.: When was the English Revolution? (Mikor volt az angol forradalom?). – History. 67. 1982:221. 377–392.

A szerző vizsgálja a 17. századi angol alkotmány létrejöttének körülményeit, a királyi hatalom bukásának, a parlament létrejöttének következményeit.

FULBROOK, M.: The English Revolution and the revisionist revolt (Az angol forradalom és a revizionista felkelés). – SH. 7. 1982:3. 249–264.

A tanulmány azokat a koncepciókat ismerteti, amelyek, ellentétben a whig, a marxista és a szociológiai elméletekkel, tagadják a 17. századi angliai események „történelmi forradalom” jellegét.

MUSSON, A.E.: The British Industrial Revolution (A brit ipari forradalom). – History. 67. 1982:220. 252–258.

A szerző a 17–18. századi angol ipari forradalom kapcsán ma napvilágot látó

értékelések egyikevel, Michael Fores véleményével száll szembe, aki azt vallja, hogy a szó technikai értelmében nem beszélhetünk forradalomról.

BEAN, R.: Customs, Job Regulation and Dock Labour in Liverpool, 1911–1939 (Vám, munkaszabályzat és kikötői munka Liverpoolban, 1911–1939 között). – IRSH. 27. 1982:3. 271–289.

Az angol ipar egyik konfliktusokkal leginkább terhelt területe a kikötő-ipar volt. Jelen cikk 1911 és 1939 közötti időben vizsgálja a liverpooli kikötőmunkások munkakörülményeinek alakulását a szakszervezeti mozgalmak és a munkaadók közötti viták, engedmények tükrében.

Csehszlovákia

SOPKO, J.: Stredoveké kódexy slovenskej proveniencie. I. Stredoveké latinské kódexy v slovenských knižniciach (Középkori szlovák eredetű kódexek. I. Középkori latin kódexek a szlovák könyvtárakban). Martin, 1981. Matica slovenská, 304., 24 képmell. – Ism.: Kop, B. – ČCH. 30. 1982:2. 282–283.

A kötet 200 darab kéziratot tartalmaz (a 15. század végétől), amelyek egy része német, olasz és cseh eredetű.

Přehled dějin Čkoslovenska I/1., do roku 1526 (Csehszlovákia története I/1. köt. 1526-ig). Főszerk.: Purš, Jaroslav; Kropilák, Miroslav. Praha, 1980. 648., 100 krétarajz mell. – Ism.: Petráň, Josef. – ČCH. 30. 1982:6. 892–896.

A négykötetesre tervezett szintézis I/1. kötete, amely a csehszlovák történetírás legújabb eredményeit összegzi a hetvenes évek elejéig. A magyar történet-szek szempontjából főleg a szlovákiai történetre vonatkozó fejezetek az érdekesek, amelyek szerzői: Marsina, Ratkoš és Vozár.

ENCYKLOPEDIA Slovenska (Szlovákia enciklopédiája), 4. köt. (N–Q) Bratislava, 1981. Veda K. 595. – Ism.: Horváth, P. – HČ. 30. 1982:3. 455–459.

A hatkötetesre tervezett sorozat új kötetének részletes bemutatása.

HUML, V.: Ke studiu sídel nižší šlechty na Tábořsku a Vltavotýnsku ve 13–15. století (Tábor és Vltavotýn vidéki köznemesség, székhelyei a 13–15. században). – SbH. 29. 1982. 5–62.

A tanulmány szerzője áttekintést ad a vidék benépesedésének folyamatáról, gazdasági, társadalmi arculatának alakulásáról, természetesen a középnemesség szerepét előtérbe helyezve; a csatolt függelék 245 település fontosabb adatait összegzi.

ČERNÝ, E.: Dosavadní výsledky a závěry historickogeografického výzkumu středověkých osad a jejich plužin na Dražanské vrchovině (A dražani dombvidék leltűnt középkori falvai és mezőgazdaságilag művelt határuk történeti-földrajzi vizsgálatának eddigi eredményei és a vizsgálatból levont következtetések). – HG. 20. 1982. 89–112.

A szerző az 1853–1981 között folytatott vizsgálatok eredményeit elemzi, s történeti jelentőségét értékeli.

BĚLINA, P.: K předpokladům vzniku husitství ve východních Čechách (A huszitizmus kialakulásának feltételei Kelet-Csehországban). – SbH. 1982. 29. 63–118.

A tanulmány a huszita mozgalomban jelentős, s bizonyos mértékig sajátos helyet betöltő Kelet-Csehországi helyzetet vizsgálja a huszita mozgalom kibontakozását megelőző évtizedekben.

HOFFMANNOVÁ, J.: Dějiny tiskářství v českých zemích v dosavadní literatuře (A cseh nyomdászat története az eddigi irodalom tükrében). – DvT. 15. 1982:2. 105–116.

Áttekintést ad a nyomdászat történetével foglalkozó irodalomról, a 15–16. század fordulójától egészen napjainkig.

BOHÁČ, Z.: Katastry – málo využitý pramen k dějinám osídlení (Kataszterek – a településtörténet eddig alig felhasznált forrásai). – HG. 20. 1982. 15–87.

A tanulmány – mélyebb gazdasági és társadalmi összefüggésekbe helyezve – a kataszterek forrásértékének néhány alapvető jelentőségére hívja fel a figyelmet.

LUMANS, V.O.: The Ethnic German Minority of Slovakia and the Third Reich, 1938–45 (Az etnikai német kisebbség Szlovákiában és a harmadik birodalom, 1938–1945). – CEH. 15. 1982:3. 266–296.

A tanulmány a Bohémia és Morávia területén élő szudéta német kisebbség helyzetét veti össze a szlovák területen élő német kisebbség sorsával.

Franciaország

MENACHE, S.: La naissance d'une nouvelle source d'autorité: l'université de Paris (A hatalom új forrásának kialakulása: a párisi egyetem). – RH. 544. 1982. október–december, 305–328.

Az egyetem politikai és ideológiai tevékenysége a 13–14. században, befolyása a középkori társadalom fejlődésére – az egyetemen belüli ellentétes befolyások hullámlása.

SOBOUL, A.: Sur les „curés rouges” dans la Révolution française („Vörös papok” a francia forradalomban). – AHRF. 54. 1982:249. 349–363.

Az 1789. október 21-i statárium „vörös zászló” néven vált ismertté. Ezt követően a francia forradalom több mozzanatát kísérte a vörös jelző, a vörös pap kifejezés ezzel szemben először 1901-ben hangzott el. A cikkben a „vörös pap” terminológia eredetét kutatja a szerző.

MARTINEZ, P.: A police spy and the exiled Communards 1871–1873. (Egy rendőr-kém és a Kommün emigrációban élő tagjai, 1871–1873). – EHR. 1982 január, t. 97. f. 382. 99–112.

A párisi Kommün után Londonba menekült emigrációra vonatkozó besúgó-jelentések a párisi Prefektúra levéltárában – a 4. sz. ügynök működése.

MARTIN, B.F.: The Courts, the Magistrature and Promotions in Third Republic France, 1871–1914 (Bíróságok, közhivatalok és előremenetel a harmadik francia köztársaság idején, 1871–1914). – AHR. 87. 1982:4. 977–1009.

A tanulmány a harmadik francia köztársaság közigazgatásában elterjedt korrupciót ismerteti és rámutat a köztársaság belső bomlásának főbb okaira.

WEBER, E.: Comment la Politique Vint aux Paysans: A Second Look at Peasant Politician (Észrevétel a Politique Vint aux Payasans-hoz: a paraszt-politizálás újraértelmezése). – AHR. 87. 1982:2. 357–289.

A cikk a 19. századi francia paraszti réteg politikai szerepét elemzi.

Jugoszlávia

PETROVIC, R.: Fonto jugoslave per la storia dei rapporti jugoslavo-italiani nella prima guerra mondiale (Jugoszláv források az első világháború alatti jugoszláv–olasz kapcsolatok történetéhez). – SCo. 1982. június. t. 13. f. 3. 517–522.

Forráspublikációk, emlékiratok áttekintése.

Lengyelország

MACZAK, A.: Aspetti di storia del feudalesimo nella Polonia moderna (A feudalizmus történetének vonatkozása az újkori Lengyelországban). – QS. 1982. december, Nr. 51. 1055–1074.

A feudalizmus sajátos formája Lengyelországban – a többi európai országhoz viszonyítva hosszabb élete – hatása a 19–20. század kapitalista termelési viszonyai alakulására.

LEVINE, H.: Between Polish Autarky and Russian Autocracy: The Jews, the Propinacia, and the Rhetoric of Reform (A lengyel autarkia és az orosz arisztokrácia között: a zsidók, a propinacia és a reformretorika). – IRSH. 27. 1982:1. 66–84.

A szerző esettanulmányt közöl az alkoholkészítéssel, ill. alkoholkereskedéssel foglalkozó lengyel zsidó réteg (propinacia) 18. századi helyzetéről.

ZIKMUND, J.: Administrative Aspects of Urban and Regional Planning in Poland: 1944–1977 (Városi és vidéki tervezés közigazgatási aspektusai Lengyelországban 1944 és 1977 között). – EEQ. 16. 1982:2. 217–230.

A tanulmány 1944 és 1977 közötti időszakban vizsgálja a lengyel tervezgárdok sajátosságait.

Magyarország

LUKAČKA, J.: Západné Tribecské podhorie do roku 1526 (A Tribecs-hegyalja nyugati vidéke 1526-ig). – HŠ. 26. 1982. 131–161.

A Közép-Nyitra vidéke gazdasági, társadalmi fejlődését elemzi a 10–15. században.

KAZIMÍR, Š.: Mincovámie v Bratislave v období feudalizmu (Pénzverés Pozsonyban a feudalizmus korszakában). – HČ. 30. 1982:2. 250–271.

A cikk a pozsonyi pénzverést a 11. századtól a 18. század elejéig kíséri figyelemmel, de a fő figyelmet a történetírás által ezideig elhanyagolt korszakra, a Mohácsi csata utáni korszak pozsonyi pénzverésének története feltárására fordítja.

IONAȘ, V.: Cetatea Deva (Déva vára). – MI. 1982:6. 33–35.

A vár tulajdonosai a 13–17. században.

GONȚA ALEXANDRU, I.: Mărfuri și negustori moldoveni în Transilvania în secolele XIV–XV. (Moldvai áruk és kereskedők Erdélyben a XIV–XV. században). – AIIA. A.D. Xenopol, 1982. 525–529.

Rudna, Beszterce és Brassó által kibocsátott jegyzékekből is kitűnik, hogy Erdély és Moldova kereskedelmi kapcsolatai számottevőek voltak. Az első, 1211-ben II. András-kori forrás szerint hatékony kereskedelmi kapcsolatokról lehet beszélni a három fejedelemség között. A 15. században megszokodnak az erdélyi és moldvai fejedelmek által kiadott kiváltságlevél és jegyzék. Mindebből azt a következtetést vonja le a szerző, hogy az egykori Dácia területén megalakult három fejedelemség között soha sem volt éles határ.

CERNOVODEANU, P.: Atitudinea cercurilor conducătoare din Moldova fața de insurecția rákócziána, 1703–1711. (A moldvai uralkodó körök magatartása a Rákóczi-féle fegyveres felkeléssel szemben). – RI. 1982:2. 307–311.

A kisebb szabadsággal rendelkező Moldova kezdetektől fogva nagy rokonszenvvel figyelte a felkelést, de helyzetére való tekintettel, fegyveres segítséget nem tudott nyújtani.

RANCA, I.: Caracteristicile servituții iobăgești din centrul și răsăritul Transilvaniei în perioada elaborării ordonanței „Certa Puncta”, 1765–1769. (A jobbágyi szolgáltatások jellemzői Erdély középső és keleti részén, a „Certa Puncta” rendelet kidolgozása idején, 1765–1769). – RA. 1982:3. 222–231.

A szerző véleménye szerint a Mária Terézia által kiadott rendeleteket megelőző korszakban, az általános reform-szellem nem érvényesült Erdélyben.

Németország

TOCH, M.: Geld und Kredit in einer spätmittelalterlichen Landschaft. Zu einem unbeachteten hebräischen Schuldenregister aus Niederbayern, 1329–1332. (Pénz és hitel egy későközépkori tartományban. Egy figyelmen kívül hagyott Alsó-Bajorországból származó héber adólistához, 1329–1332). — DEAM. 38. 1982:2. 499–550.

Részletesen bemutatja a tanulmánya alapjául szolgáló forrást, a pénzhitel struktúráját, a vevők társadalmi rétegzettségét és lakhelyük szerinti szóródását, a pénzforgalmat, a szervezeti formákat (időpontok, összegek és biztosítások).

LUTZ, H.: Die deutsche Nation zu Beginn der Neuzeit. Fragen nach dem Gelingen und Scheitern deutscher Einheit im 16. Jahrhundert (A német nemzet az újkor kezdetén. A német egység sikerének és megghiúsulásának kérdései a 16. században). — HZ. 234. 1982:3. 529–560.

A szerző két időszakra bontva tárgyalja a német nemzet helyzetét, a német egység feltételeit. Az első a reformáció előtti időszak: 1490–1517; a második: 1518–1524.

PFLANZE, O.: Bismarcks Herrschaftstechnik als Problem der gegenwärtigen Historiographie (Bismarck uralmi technikája, a jelenlegi historiográfia problémája). — HZ. 234. 1982:3. 561–600.

A szerző azokat a modelleket és magyarázat-kísérleteket elemzi, amelyeket a történészek igen gyakran használnak Bismarck uralmi rendszerének jellemzésére, de amely fogalmak mégsem tisztázottak kellőképpen. Ilyenek pl.: „Negatív integráció”, „bonapartizmus”, „szociálimperializmus”.

GALL, L.: Bismarcks Preussen, das Reich und Europe (Bismarck Poroszországa, a birodalom és Európa). — HZ. 234. 1982:2. 317–336.

Bismarck Poroszországról alkotott képének bemutatása, a frigyesi hatalmi állam tradíciója és a nemesi uralom tradíciója.

EVANS, R.J.: Religion and Society in Modern Germany (Vallás és társadalom a modern Németországban). — ESR. 12. 1982:3. 249–288.

A cikk a 19. századi Németország társadalmi fejlődése és a vallásos világnézet közötti összefüggést kutatja. Rámutat a vallásos mentalitás és a katolikus–protestáns társadalmi különbségek közötti kapcsolatra, valamint a vallás és a kapitalista agrárfejlődés, a városiasodás és iparosodás közötti összefüggésekre.

ASCARELLI, R.: Il tempo del terzo Reich (A Harmadik Birodalom korszaka). — SSt. 1982:3. 555–564.

A hitleri Németország mítoszai, szimbólumai és retorikája — a weimari korszak örökségéből eredő manipulált történetnézőlétele — a korszakra vonatkozó historiográfia legújabb eredményei.

Románia

DAVID, P.: Alexandru cel Bun. – MI. 1982:1. 16–20.

A moldvai fejedelem kapcsolata a 15. században Havasalfölddel és Erdéllyel. Alexandru cel Bun, a diplomata és kulturális intézetek alapítója.

DAVID, Gh.: Un voevod nedraptăit? (Egy igazságtalan fejedelem?). – MI. 1982:6. 9–14, 19.

Petru Œchiopul (1574–79, 1582–91) nemcsak személyes viszony lévén került kapcsolatba Mátyás királlyal és családjával, hanem politikai pályafutását is befolyásolta a magyar király.

STANESCU, E.: Les Pays Roumains à la fin du XVIe siècle et le „Grand Dessein” de Michel le Brave: Nécessité et possibilité dans l’histoire universelle (Román államok a 16. század végén és Mihály vajda „nagy terve”: szükségszerűség és lehetőség az egyetemes történelemben). – EEQ. 14. 1982:1. 1–16.

A cikk az ún. Mihály vajda terv (Havasalföld, Erdély és Moldvaország egyesítésének) történelmi szükségszerűségét húzza alá.

BOIA, L.: Problema agrară în istoriografia românească la începutul secolului al XX-lea (Az agrárkérdés a román historiográfiában a 20. század elején). – RI. 1982:2. 257–273.

Az 1907-es általános román parasztfelkelés készítette a szakembereket arra, hogy a kérdésre különös gondot fordítsanak.

Spanyolország

KOSSOK, M.: Der aufgeklärte Absolutismus in Spanien. Zehn Thesen über Wesen und Funktion (A felvilágosult abszolútizmus Spanyolországban. Tíz tézis lényegéről és funkciójáról). – ZfG. 30. 1982:2. 111–130.

A felvilágosodás nagytekintélyű szakértője a felvilágosult abszolútizmus modern spanyol historiográfiáját vizsgálja, bemutatja a spanyol történetírás koncepcióját, vitáit az abszolútizmus lényegéről, ahol különösen III. Károly kormányzatának (1759–1788) szentelnek nagy figyelmet.

Szovjetunió

MIHAJLOV, E.: Kievskaja Ruszsija (882–1132). (Kijevi Russz 882–1132). – IP. 1982:5. 45–73.

A szerző a Kijevi Russz keletkezésének problémáival foglalkozik.

GORSZKIJ, A.A.: K voproszu o predposzulkah i szoscsnoszti geneziszsa feodalizma na Ruszi (Az oroszországi feudalizmus keletkezésének eredete és jellege). – VMU. 1982:4. 72–81.

Az obszcina felszámolásáról és a családi nagybirtok keletkezési folyamatáról.

GOLDBERG, A.L.: Isztorija Roszszi v inosztrannüh izdanijah XVI–XVII vekov (Oroszország története a XVI–XVII. századi külföldi kiadványokban). – ISzSzSzR. 1982:2. 103–117.

A publikáció a leningrádi Szaltükov-Scsedrin Könyvtár gyűjteményében található nyugat-európai forrásértékű kiadványokat ismerteti.

GEYER, D.: Der Aufgeklärte Absolutismus in Russland. Bemerkungen zur Forschungslage (A felvilágosult abszolútizmus Oroszországban. Megjegyzések a kutatás helyzetéről). – JGO. 30. 1982:2. 176–189.

A felvilágosult abszolútizmus orosz változatával foglalkozó szovjet és német munkák számbavétele.

KOMAROV, A.A.: Razvitie takticeszknoj műszli v ruszszkjoj armii v 60–90-h godah XVIII v. (A taktika eszméjének a fejlődése az orosz hadseregben az 1760–1790-es években). – VMU. 1982:3. 57–66.

Az orosz hadművészet 18. századi virágkorát a gyalogság taktikájának elemzésével bizonyítja a cikk.

KABUZAN, V.M.: Kreposztное kreszt'jansztvo Roszszi v XVIII–50-h godah XIX veka. Csiszlennoszt', szosztav i razmescsenie (Az oroszországi jobbágyság a 18. századtól a 19. század 50-es éveig. Számszerűség, összetétel, elhelyezkedés). – ISzSzSzR. 1982:3. 67–85.

Az I–X. összeírások alapján végzett számítások elemzését, az adatok táblázatos értelmezését közli a szerző (az I. összeírás 1737-ben, a X. – 1860-ban volt.).

RAHMATULLIN, M.A.: Zakonodatel'naja praktika carszkogo szamoderzsavija: Ukaz ot 8 nojabrja 1847 goda i popütki ego primenenija (A cári önkényuralom törvényhozó gyakorlata: Az 1847. november 8-iki törvény és az alkalmazásával kapcsolatos törekvések). – ISzSzSzR. 1982:2. 35–52.

A rendeletet hozó uralkodó nem humanitárius, hanem szigorúan prakticista céloktól vezettetve akarja a jobbágyi kötelekeket lazítani, a növekvő társadalmi feszültséget csökkenteni. A tanulmány kitér mind a paraszti, mind a nemesi reagálásra.

SACILLO, K.F.: Iz isztorii oszvoditel'nogo dvizsenija v Roszszi v nacsale XX veka (Az orosz felszabadító mozgalom XX. század eleji történetéből). – ISzSzSzR. 1982:4. 51–70.

A szerző az orosz liberális és forradalmi pártok 1904 szeptember–októberi párizsi konferenciájáról publikál, amely fejlemény a szakirodalomban gyakorlatilag feltáratlan.

ABRAMOVA, N.G.: Iz isztorii inosztrannüh akcionernüh obscsesztv v Roszszi (A külföldi részvénytársaságok Oroszországban). – VMU. 1982:3. 79–89.

Az 1905–1914-es évek alatt az angol, a francia és a belga részvénytársaságok oroszországi működése, vállalkozásai, beruházásai.

Iz isztorii ékonomiecseszkoy vzaimopomoscsi szovetszkij reszpublik. Vszgupitel'naja sztat'ja i primecsanija I.N. Vladimircseva i N.V. Mihajlovoj (A szovjet köztársaságok kölcsönös gazdasági segítségnyújtásáról. Bevezető és jegyzetek: Vladimirovcev I.N. és Mihajlova N.V.). – VI. 1982:11. 95–106.

A két történész 17 olyan levelet, táviratot vagy megállapodás szövegét közli, amelyek 1918–22 között keletkeztek és először kerülnek a nagy nyilvánosság elé.

CÜBUL'SZKIJ, V.A.: Iz isztorii szovetszkoy birzsevoj trgovli (A szovjet tőzsde-kereskedelem történetéből). – ISzSzSzR. 1982:2. 118–126.

Az 1921–30-as esztendőkből zajló NEP-korszak egyik legfontosabb intézkedése volt – amelyet Lenin kezdeményezett a piaci anarchia megfékezésére – a nagykereskedelem tervszerű szabályozása.

U.S.A.

POST, Ch.: The American Road to Capitalism (Az amerikai út a kapitalizmusba). – NLR. 133. 1982. május–június, 30–51.

A tanulmány összefoglalja az Egyesült Államok 1790–1877 közötti kapitalista fejlődéséről vallott elméleti és történettudományi nézetek lényegét.

GREENBERG, D.: Reassessing the Power Patterns of the Industrial Revolution: An Anglo-American Comparison (Az ipari forradalom erőviszonyainak újraértékelése: az angol–amerikai séma összehasonlítása). – AHR. 87. 1982:5. 1237–1261.

A tanulmány azt vizsgálja, hogy a gőzerő feltalálásának és fejlődésének egyetlen útja milyen társadalmi és szerkezeti változásokat idézett elő az amerikai, illetőleg az angol társadalomban.

AGLIETTA, M.: World Capitalism in the Eighties (Világkapitalizmus a nyolcvanas években). – NLR. 136. 1982. november–december, 5–42.

A tanulmány a monopolisztikus szabályozás nemzetközi kohéziójának, az amerikai fizetési egyensúly szerepének, az ipari szervezetek konvergenciájának, az infláció jelenségének, az olajárrobbanásnak és általában a nemzetközi deficitgazdálkodás genesisének aspektusait vizsgálja.

SZEMLE

Japan before Tokugawa, Political Consolidation and Economic Growth 1500–1650

(Japán a Tokugawák előtt. Politikai konszolidáció és gazdasági növekedés 1500–1650. Szerk. J.W. Hall, Nagahara Keiji, Kozo Yamamura. Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1981. 381.)

A Sengoku kort 1467 és 1590 közé helyezik a történészek. Az első dátum az Ōnin háború kezdetét és Japán legnagyobb politikai szétesettségének korát jelzi, a második a Hideyoshi által végrehajtott egységesítést. Ez a két ellentétes tendencia jellemző a korra: a feudális anarchia, szétesettség (Sengoku = háborúzó tartományok) és az egyesítés, a centralizáció, amit Nobunaga, Hideyoshi és Tokugawa Iejasu vitt végbe. Természetesen sem a korszak kezdetét, sem végét nem lehet ilyen mereven évezetközbe kötni. A könyv szerzői is vizsgálják mind az előzményeket, mind a korai Tokugawa shōgunatust. Mindannyian megegyeznek abban, hogy ez a korszak fordulópont Japán történelmében: a középkorból (Chūsei) a kora újkorba (Kinsei) való átlépés időszaka. De melyek a középkor és melyek a kora újkor sajátos, megkülönböztető vonásai? Erre keresi a választ a könyv, amely egy – japán és amerikai történészek által tartott – konferencia anyagát tartalmazza, tizenegy tanulmányban.

A korszak gazdaságáról Kozo Yamamura írt összefoglalót (a gazdasági növekedést 1550–1650 között vizsgálva). Megállapítja, hogy a japán gazdasági fejlődés üteme és mérete ez alatt a század alatt csak a Meiji forradalom utáni növekedéshez hasonlítható. A mezőgazdasági forradalom eredményei közül a legfontosabb, hogy a művelhető föld területe megduplázódott. A lakosság növekedése is arányos volt ezzel. Ezenkívül jobb vízgazdálkodási módszerek, többféle vetőmag stb. vált ismertté. A kereskedelem fejlődésében Yamamura kiemeli a daimyők szerepét (utak, szállítóeszközök tökéletesítése, vámhelyek megszüntetése stb.). Yamamura – ahogy ezt S. Hanleyvel írt könyvében (Economic and Demographic Change in Preindustrial Japan 1600–1868) is tette, – vitázik a hagyományos japán történeti szemlélettel, mely szerint a parasztok élete egyre

nehezebbé vált. Kifejti, hogy a biztos művelési joggal rendelkező, „független” kisparasztkok számának növekedése nagyobb terméseredményeket, intenzívebb gazdálkodást eredményezett, hiszen ezek a parasztkok érdekeltté váltak a nagyobb termés elérésében, mert ők maguk voltak annak fő haszonélvezői. A kérdés végleges eldöntésére több kutatási szempontot is javasol.

A kandaka rendszerről ír Nagahara Keiji (Kozo Yamamurával). Ez a Sengoku korban fejlődött ki, és csak erre a korra jellemző, a Tokugawák alatt a Kokudaka rendszer már kiszorította. (Kandaka = a birtok termésétől függően kivetett adó értékének pénzbeli kifejezése.) Ez volt az alapja a paraszti adózásnak és a „hűbéreseknél” (japánul Kashindan, gokenin, stb.; nem nyugat-európai értelemben hűbéres, ha mégis ez a legmegfelelőbb magyar szó) katonáskodásának is. Kelet-Japánban vezették be a legnagyobb sikerrel.

A Sengoku daimyők uralmának kialakulását és politikájukat (kandaka, hűbéri rendszer, stb.) illusztrálja az Ouchi család története, amiről Matsuoka Hisato ír (Peter J. Arnesennel).

Hideyoshi belpolitikáját vizsgálva J. W. Hall elemzi a kokudaka rendszer (az adóalap felmérése; az adót terményben fizették) bevezetését és az ehhez kapcsolódó parasztpolitikát. Említi a történészek között folyó vitát arról, hogy a paraszti tulajdon, a parasztság helyzete hogyan változott meg: igazi „jobbágygá” váltak, vagy majdnem tulajdonosi jogokat szereztek meg? Szerinte a föld tulajdonjoga a samurai osztályé, nem pedig egyéneké volt. Megtörtént a samuraiok és parasztkok teljes szétválasztása, egyben a samuraiok elválasztása a földtől, városban élő, fizetett réteggé változtatva őket.

Több szerző foglalkozik a kereskedelemmel és a városok fejlődésével. Sasaki Gin'ya (W.B. Hauserrel) a Sengoku daimyők törekvését, hogy ellenőrzésük alá vonják a kereskedelmet, gazdasági és katonai okokkal magyarázza. Egyrészt pénz-jövedelmet szereztek (pénzre főleg az állandó háborúk költségei miatt volt szükségük), másrészt fegyvereket, birtokukon nem termelhető növényeket, stb. De a szerző szerint a daimyők nem értették meg teljesen a növekvő kereskedelmi forgalom jelentőségét, ezt mutatja a kereskedelmi adók kivetésének és behajtásának önkényes jellege is. Míg az importot saját területére mindegyik daimyő ösztönözte, sokan alkalmazták a nidome-t (export tiltása, illetve korlátozása), ami lehetővé tette ugyan katonai taktika is — kereskedelmi blokád —, de fontos, hogy kizárólag gazdasági célból is bevezették. A kereskedők helyzete ekkor még a

nagy társadalmi mobilitás miatt kedvezőbb volt, mint a Tokugawa kor-szakban, bushivá is válhattak, bekerülve így az uralkodó osztályba. A szerző végül felvázolja hipotézisét a 16–17. századi daimyők kereskedelmi politikájáról, s a folyamatot, ahogy az fokozatosan a kereskedelem feletti teljes ellenőrzésükhöz vezetett.

Hideyoshi kereskedelem- és várospolitikája folytatása ugyan Nobunagának, de alapjai mások: Nobunaga tipikus Sengoku daimyő, míg Hideyoshi már nagyobb hatalmat gyakorolt az egységesített Japán felett — állapítja meg Wakita Osamu (James L. McClainnel). Nobunaga csak saját birtokán valósíthatta meg a szabad piacokat, törölhette el a sekisho-kat (vámhelyek), de sok helyi piac maradt különböző Sengoku daimyők befolyása alatt, és sok az („céh”) működött. Hideyoshi már következetesen egységes politikát folytathatott. Wakita Osamu tanulmányának következő részében a városokkal foglalkozik. Két fő várostípust különböztet meg, a vár köré épült, daimyő birtok központjaként szolgáló várost és a különböző, önkormányzatot elért városokat. A Kinsei korra az előbbi a jellemző. A daimyők ösztönözték a népesség áramlását ezekbe a városokba, hatalmuk alatt tartva a kézműveseket és kereskedőket, míg a késő középkori önkormányzattal rendelkező városok eltűntek, s a városi lakosság jogait, helyzetét már teljesen a daimyő (majd a Tokugawa kormányzat) szabta meg.

Kiemelkedően jó Wakita Maruko (Susan B. Hanleyvel) tanulmánya a 15–16. századi városfejlődésről. Nem tartja elfogadhatónak az európai város-kritériumok alkalmazását Japánra. Négy Sengoku-kori várostípust állapít meg, de egyetértve Wakita Osamuval, ő is elkülöníti azokat, melyek általában elnyerték az önkormányzatot, a daimyők birtokközpontjaitól, amelyek mindig a daimyő gazdasági, közigazgatási, bírói hatalma alatt maradtak. Az első típusra jellemző, hogy a magas, pénzben fizetett bérleti díj fejében a városlakók személyes függése megszűnt. A helyi önkormányzat alapját jelentő kyōdōtaiok (városi egyesületek) jöttek létre. Ezek a városok mint egész kaptak szabadságjogokat (míg a birtokközpontokban csak egyének). A lépcsőzetes bíraskodási rendszerben a városlakó az („céh”)-tagok maguk intézhették ügyeiket, csak azan kívüli pereikben döntött a birtokos. A városlakók megkapták a föld adás-vételének jogát is, és birtokjogot az így szerzett földekre.

A daimyők többféleképpen próbálták igazolni uralmuk jogosságát. Ez a legtöbb oldalról megvizsgált, leginkább kifejtett témakör a könyvben. A „Sengoku”-kori daimyő-törvények két csoportba sorolhatók: a

„hűbéreseket” irányítókra és az egész birtokot szabályozókra. Katsuma Shizuo (Martin Collcutt) röviden ír ezekről, majd áttér a kokka-fogalomra. A kokka (birtok) érdeke áll mindenek felett, ezzel igazolják uralmukat a daimyők: ők biztosítják a kokka fennmaradását. A kokka fogalmának kiterjesztése a tenka (birodalom), amelyet Nobunaga, majd Hideyoshi használt uralma legitimációjaként.

Nobunaga viszonyáról a shōgunhoz, illetve tennōhoz (császár) Fujiki Hisashi ír (George Elisonnal) remek tanulmányában. Nobunaga mindkettőjüket befolyásolni tudta, nem rendelte alá magát egyiküknek sem, uralmának jogosságát a „tenka érdekével” és saját képességeivel bizonyítva, a hagyományos, shōguntól, illetve tennőtől eredő megbízás helyett. A daimyőktől ugyanakkor teljes engedelmességet, hűséget követelt. Bár Hideyoshi is felhasználta a tenka fogalmát, ő sokkal konzervatívabb legitimációt biztosított magának, mint J.W. Hall is megállapítja. Magas udvari tisztségeket vállalt, a császártól eredeztetve hatalmát, s így igazolva annak jogosságát.

Shōgun és tennō szerepét vizsgálja a Sengoku és Tokugawa korszakban Asao Naohiro (Marius B. Jansennel) is. Míg a shōgun pusztá bábból az ország igazi urává vált, a tennō végképp szimbolikus szereplője lett a japán történelemnek.

Sasaki Junnosuke (Ronald P. Tobyval) a daimyō-uralom legitimációjának másik összetevőjét, a kōgit vizsgálta (közhatalom). A daimyō, mint kōgi, uralmat gyakorolhatott a parasztok és „hűbéresei” felett is, míg azok szintén hozzá, a kōgihoz fordulhattak védelemért. A Tokugawa korszakban a han (daimyō birtok) csak egyetlen eleme volt az egésznek (az egységesített Japánnak), s ugyanígy a daimyō kōgija csak része a shōgunénak. A daimyők uralmuk jogosságát a shōgunnal való kapcsolattal igazolták.

Változó színvonalú tanulmányokat tartalmaz a könyv, s míg bizonyos témák nagy hangsúllyal szerepelnek, másokról szó sem esik. (Például az európai hódítás veszélyének hatása az ország egyesítésére.) De mégis sikerül nagyjából egységes képet kialakítani a Sengoku kor gazdaságáról és a politikai egyesítés folyamatáról; sok, további kutatásra érdemes kérdést is felvetve. Az európai olvasó számára különösen érdekes, hogy a japán feudalizmus a Sengoku korban hasonlít leginkább az európaihoz.

Berend Nóra

Ocserki russzkoj kulturi XVIII veka

(Czaszty pervaja. Glavnij redaktor: B.A. Ribakov. Redaktori: V.A. Alekszandrov, M.T. Beljavszkij, L.N. Vdovina, A.D. Gorszkij, Sz.Sz. Dmitrijev, I.P. Jepifanov, L.V. Kosman, B.I. Krasznobajev, A.K. Leontyev, D.V. Szarabjanov, I.A. Fedoszov, V.Sz. Sulgin. Moszkva. MGU. 1985. 384.)

A moszkvai Állami Lomonoszov Egyetem Feudalizmus-kori Történeti Tanszékének művelődéstörténeti szakcsoportja már régóta tervezte a 18. századi orosz kultúra négy kötetes szintézisének megjelentetését. Összegzésük első kötete – kezdetben B.I. Krasznobajev, majd V.A. Alekszandrov irányításával – a korszak anyagi kultúrájának (mezőgazdasági termelés, manufaktúraipar, kereskedelem, közlekedés, szállítás, települések, életmód) bemutatását tűzte ki célul. A szerzők vállalkozása nem áll minden előzmény nélkül, hiszen 1969 és 1979 között – A.V. Arcihovszkij és A.M. Szaharov vezetésével – már elkészült a 13–17. századi orosz kultúra („Ocserki isztorii russzkoj kulturi XIII–XVII vekov”) hat kötetben történő feldolgozása.

A kötet előszavában B.I. Krasznobajev felidézi azokat a társadalmi, gazdasági- és kulturális változásokat, amelyeket Oroszországban I. Péter, I. Erzsébet és II. Katalin intézkedései váltottak ki, s ezeknek eredményeként – a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában, a felvilágosult abszolutizmus kormányzati politikájának keretében – a felemelkedő orosz állam számottevő eredményeket ért el a fejlettebb nyugat-európai modellhez való felzárkózási kísérletében. A szerző felvillantja a sikeres külpolitikai és katonai törekvések, a hadseregfejlesztés, valamint a hivatali apparátus kiépítésének és korszerűsítésének anyagi hátterét, ami szorosan összefüggött az abszolutizmus tartópilléreinek megszilárdításával, a feudális viszonyok konzerválásával. Ugyanakkor B.I. Krasznobajev arra is rámutat, hogy az adott periódus a tőkés termelési mód csíráinak kialakulását is eredményezte, így a merkantilista iparpártolás, a manufaktúrák alapítása, a protekcionista vámpolitika, a belső vámok eltörlése, a kereskedelem fellendítése, a pénzügyi reformok, a bankok alapítása, a postahálózat, a közlekedés és a szállítás feltételeinek javítása következtében.

A 18. századi orosz kultúra fejlődésének alapvető vonásai és tendenciái című bevezető tanulmányában B.I. Krasznobajev bemutatja, hogy

az adott korszakban — a 17. század második harmadától 1812-ig — különböző fejlettségű és történelmi determináltságú kultúrák hatottak egymásra, s a születőben levő új, világi, nemzeti kultúra eltérő ütemben fejlődött az egyes társadalmi rétegek, szociális csoportok esetében, sőt területileg is. Az új társadalmi elemek (polgárság, kereskedők) csak részben tekinthetők a kialakuló nemzeti kultúra támogatóinak és hordozóinak, mivel a 17–18. század fordulóján végbement változások bonyolult áttételeken keresztül hatottak a kultúra fejlődésére, a szociokulturális szféra módosulásaira.

Krasznobajev kiemelt helyen foglalkozik az ún. régi és az új kultúra problematikájával, s ez utóbbi jellegének, sajátosságainak meghatározásával, az anyagi és a szellemi kultúra viszonyával.

A mezőgazdasági termelés kultúrája c. fejezetben L.V. Milov és L.N. Vdovina — főként levéltári források és 18. századi szakmunkák alapján — elemzik a természeti-klimatikus viszonyokat, az agrotechnikai eljárások változásait, a két- és háromnyomásos talajművelés területi eltéréseit, valamint a termelési eszközök viszonylagos fejlődését. A szerzők megkülönböztetett figyelmet fordítanak az extenzív gazdálkodási mód, a különböző növényi kultúrák, a terméseredmények (általában 4–6-szoros maghozam) és a piaci árak elemzésére. A tanulmány értékes adatokat tartalmaz a korabeli állattenyésztés, a takarmányozás, a legelő- és rét-használat, továbbá a gyümölcs- és konyhakertészet bemutatására is.

L.V. Milov és L.N. Vdovina szükségesnek tartják a 18. századi mezőgazdasági gyakorlat és a tudományok kapcsolatának értékelését is, felidézve V.N. Tatyiscsev, A.T. Bolotov, I.I. Lepjohin, F.I. Gmelin, P.I. Ricskov, V.P. Zujev és I.Ja. Ozereckovszkij jelentőségét, valamint az 1765-ben létrehozott pétervári Szabad Közgazdasági Társaság kezdeményezéseinek, pályamunkáinak fontosságát.

Az ipari termelés kultúrája címmel a kötet egyik legjobb tanulmányát N.V. Kozlova, L.V. Kosman és V.R. Tarlovskaja írták, akik kitűnően érzékeltetik a merkantilista iparpártolás lényegét, a manufaktúrák térhódítását, számbeli növekedését. Jól tükrözi ez utóbbit az a tény, hogy I. Péter trónralépésekor kb. 30, uralkodásának végén (1725-ben) mintegy 200, II. Katalin halálának évében (1796-ban) pedig 1200 jelentősebb manufaktúra működött az országban. A szerzők elemzik a nehéz- és könnyűipari üzemek területi megoszlását, a foglalkoztatottság nagyságát, a bér munka alkalmazásának arányát (a század végén kb. 220 ezer fő), s a technológiai eljárások színvonalát.

A 18. század második felének ipari termelését vizsgálva, a tanulmány írói hosszasan foglalkoznak az urali vasgyártás mennyiségi mutatóival (1800-ban 9,9 millió pud = 162.427 tonna), bebizonyítva, hogy ezen a téren a cári Oroszország megelőzte Európa bármely országát, s csak a 19. század első évtizedeiben szorult Anglia mögött a második helyre.

A fenti tanulmányban fontos helyet kap a korabeli házi- és kézműipar, a halfeldolgozás, az enyvőzés, a gabonaőrlés, a szeszfőzés és a fafeldolgozás méreteinek illusztrálása, valamint az alkalmazott technológiai eljárások és újítások érzékeltetése.

N.V. Kozlova és V.R. Tarlovskaja tanulmányukban *a korszak kül- és belkereskedelmét* dolgozták fel. Munkájukban ismertetik azokat a rendeleteket, amelyek elősegítették a kereskedelmi tevékenység fellendülését (1714: kereskedelmi társaságok felállítása; 1724: protekcionista vámok bevezetése; 1753: a belső vámok eltörlése; 1767 illetve 1775: az iparcikkekre és terményekre vonatkozó monopóliumok eltörlése, stb.), majd elemzik a kivitel (vas, gabona, nemesprém, kaviár, gyanta, hamuszír, bőr, vászon, gyertya) és a behozatal (cukor, posztó, papír, festékanyagok, selyem, kávé, bor, gyümölcs) nagyságát, az egyes áruk értékeinek alakulását. Az 1780–90-es években az orosz kivitel 88, a behozatal 78 %-át tengeri úton szállították, főleg angol vállalkozók közreműködésével, mivel a kikötött hajóknak csak 7,2 %-a volt orosz tulajdonban.

N.V. Kozlova és V.R. Tarlovskaja ezt követően bemutatják a belső áruforgalom alakulását, az országos, havi és heti vásárok (számuk az 1750-es években 627, 1790-ben 4044) szerepét, valamint a kereskedői rétegeket és azok életmódját.

Rendkívül érdekes L.M. Maraszinova munkája, amely *a korabeli közlekedés* állapotáról, a szárazföldi, folyami és tengeri szállításról, a csatornák és zsilipek építéséről nyújt összefoglaló leírást. A szerző ír a 15 788 verszt hosszúságú szárazföldi utak mostoha viszonyairól, a közlekedés lassúságáról (Moszkvából Kijevbe két hétig tartott az út!), a folyami szállítás előnyeiről, a leggyakoribb közlekedési eszközökről, és a postaszolgálat kiépüléséről.

A 18. századi orosz *településformák* építkezési jellegzetességeit, lokális és etnikai sajátosságait tárgyalja I.V. Vlaszova és D.N. Sanszkij tanulmánya. A szerzők szemléletesen idézik az európai vidékek, a szibériai tájak és a nagyvárosok építkezéseinek domináns vonásait, valamint a 18. század közepétől megfigyelhető várostervezés jellemzőit.

Szorosan kapcsolódik a fenti tanulmányhoz G.G. Gromov munkája,

amely a népi építkezés és lakáskultúra leírását tartalmazza. Szakszerűen tárgyalja a kelet-európai gerendákból ácsolt házak jellegzetességeit.

A kötet utolsó fejezetét R.M. Belogorszkaja és L.V. Jefimova írták, a korabeli öltözködés változásait kísérik nyomon I. Péter híres 1700. január 4-i rendeletétől — az európai szabású viselet bevezetésétől — a 19. század elejéig, bemutatva különböző társadalmi rétegek sajátos ruházatát.

A kötet egészére jellemző, hogy a szerzők tudományos igénnyel elkészített szintézise komplex módon közelít a 18. századi anyagi kultúra feltárásához, lényegi jelenségeinek megragadásához. A tanulmányok kétségtelen erényei közé tartozik az is — ami az alkalmazott metodológiai elvekből következik —, hogy íróik a kulturális szféra komponenseit integráltan kezelik, s megbízható forrásbázisra támaszkodnak. Az olvasók minden bizonnyal érdeklődéssel várják a további köteteket is, amelyek a korszak szellemi életéhez (társadalmi gondolat, irodalom, zene, színház, képzőművészet, tudomány, technika, iskolaügy) nyújtanak biztos fogódzót, hasznos ismereteket.

V. Molnár László

RUDOLF G. ARDELT

Friedrich Adler. Probleme einer Persönlichkeitsentwicklung um die Jahrhundertwende

(Österreichischer Bundesverlag, Wien, 1984, 323.)

Ardelt személyében a kérdés ismert és elismert szakértője vállalkozott a jelentős feladatra. (A szerző a könyv írása idején a salzburgi egyetem docense volt, jelenleg a linzi egyetem újkori tanszékének vezető professzora.) Noha munkája Friedrich Adler (1870–1960) életrajzának első részét (1911-ig) dolgozza fel, úgy is mint önálló egész, úgy is mint az egész életrajz része figyelemre méltó, nagyszabású vállalkozás.

Friedrich Adler, az osztrák szociáldemokrata párt titkárának mérenylete 1916-ban Stürgkh gróf, osztrák miniszterelnök ellen és az a szerep, amit apa és fia, Victor Adler és Friedrich Adler az osztrák szocialista

párt vezetésében betöltött, egyedülálló jelenség az egész európai munkásmozgalom történetében. E kettő – a két Adler sajátos szerepe az osztrák párt vezetésében és a merénylet – összefügg. De semmiképpen sem arról van itt szó, mintha hatalmi harc folyt volna az apa és fia között, vagy akár az Adlerek és a szociáldemokrata párt vezetése között. Ha lehet mondani, az ellenkezője az igaz. Victor Adler minden erejével igyekezett megakadályozni, hogy fia a pártban, a pártvezetésben feladatot vállaljon. Azt szeretne volna, ha fia tudományos pályán marad. Itt apa és fia különös és súlyos konfliktusával állunk szemben, amely végigkísérte egész életüket. Ardelt életrajzi munkája középpontjában éppen ez a konfliktus áll és választott módszere, a mélylélektani, szociológiai és a történeti analízis komplex alkalmazásával feltárja e konfliktus gyökereit, majd kibontakozását a *fin de siècle* légkörében. A munka különös értéke, hogy nemcsak a személyiség fejlődésének gondos és meggyőző rajzát adja, de egyben izgalmas kultúrtörténet is. A könyv egésze az osztrák munkásmozgalom történetének egy fontos szakaszát eredeti szempontból világítja meg.

Az életrajz 1911-el történő lezárását az indokolja, hogy Friedrich Adler Zürichből – ahol addig tanulmányait folytatta – hazatér Bécsbe és bekapcsolódik az osztrák párt vezetésébe. De az életrajz írója szempontjából ez azért is szakaszhatár, mert ezzel kényszerűen megváltozik a biográfia forrásbázisa is. Fentmaradt Victor és Friedrich Adler levelezése (őrzi a Verein für Geschichte der Arbeiterbewegung, Wien 8, Albertgasse 23. Nachlass Victor und Friedrich Adler /Adler-Archiv/) és ezen belül apa és fia teljes levelezése a zürichi tartózkodás idejéből, az 1897 és 1911 közötti időszakból. Ez a rendkívül érdekes és értékes dokumentáció a szerző fő forrása erre a periódusra vonatkozóan. Az 1911 utáni időszakból természetesen ilyen írásbeli forrás már nem áll a szerző rendelkezésére, a következő életszakasz története kényszerűen más forrásbázisra kell, hogy támaszkodjon. Ardelt maradéktalanul kihasználja ezt a levelezést, de nem ez az egyedüli forrás-bázisa. (A munka imponáló megalkotottságát mutatja, hogy a könyv terjedelmének egyharmadát a jegyzetapparátus és a bibliográfia teszi ki. Ez a terjedelmes forrásbázis mégse terheli a stílust, a szerző elegáns biztonsággal és lebilincselő érdekességgel formálja belőle hőse történetét.)

Az életrajz a bevezetőn és a Schlussbemerkungen-en kívül 5 fejezetben tárgyalja a család történetét, azt a miliőt, amelyben Friedrich Adler felnőtt; megmutatja, hogy a szülők egyik meghatározó, döntő személyiségváltozásainak a problémái egy zsidó polgári családnak a mélyreható

társadalmi változások közepette történő asszimilációjában gyökereznek; kibontja apa és fia alapvető konfliktusát, végigkíséri azt három évtizeden át. Részletesen tárgyalja Friedrich Adler tudományos pályafutását, Mach filozófiájának az elsajátítását, kapcsolatát a Svájcban élő orosz forradalmi emigrációval, végül a svájci és osztrák munkásmozgalom viszonyait az első világháború előtt. A munkának, mint részletnek azért is van önálló jelentősége, mert 1911-ben, amikor Friedrich Adler bekapcsolódik az osztrák politikai életbe, az osztrák szociáldemokrata párt vezetésébe, előttünk áll a fiatal szocialista jellemének legfontosabb vonásaival, látjuk és értjük a személyiségét meghatározó motívumokat. Úgy érezzük, hogy a következő életszakasz, élete legfontosabb fejleményei, a merénylet megértésének a kulcsa is a kezünkben van. A munka nemcsak azt a lelki diszpozíciót ábrázolja, amellyel az ifjú politikus belépett az osztrák munkásmozgalomba, de azt az ideológiai fegyverzetet is, amivel akkor rendelkezett.

A fin de siècle, a század első évtizede az az időszak, amikor a munkásmozgalom feldolgozza azt a változást, amely Marx és Engels halála után bekövetkezett a természettudományok fejlődésében, a társadalom átalakulásában. Kitűnő része az életrajznak, ahogy meghatározza Friedrich Adler pozícióit ebben az izgalmas, pezsgő, szellemi világban. Míg Adler – ahogy a szerző rámutat – az imperializmus problematikájával nem foglalkozott (talán ezt magyarázza a döntő években a svájci tartózkodás), a fizikus Adler a természettudományok új fejlődésének filozófiai problematikája iránt elmélyült érdeklődést mutatott. A könyv negyedik fejezetében kibontakozik előttünk a marxista filozófia vitája az ismeretelmélet kérdéseiben; Mach, Bogdanov, Lenin, Kautsky, Plechanov, Mehring nézetei közt megismerhetjük a fiatal Friedrich Adler gondolatainak pontos helyét. De a szociáldemokrácia taktikája és stratégiája területein is világosan elhatárolódnak Adler nézetei a szindikalizmus és a reformizmus korabeli kérdéseiben.

A 20. század nyolcvanas éveiből visszatekintve talán a legmegragadóbb a műben az a morális atmoszféra, az a szellem, amely a 19. század utolsó évtizedeiben a II. Internacionálé vezető köreiből uralkodott, az a morális igényesség, amely a két Adlert elsősorban jellemezte.

Victor Adler gazdag családjának egész örökölt vagyonát a mozgalom céljaira áldozta. (Ugyanezt tette Otto Bauer is!) Victor Adlernél ez az áldozatkészség olyan fokot ért el, hogy az Arbeiter Zeitung fenntartása érdekében nemcsak az örökölt vagyon úszott el, de később súlyos adós-

ságokba is keveredett. Kritikus anyagi helyzetében, összes energiáit igénybevevő pártmunkája mellett ekkor Victor Adler fordításokat vállalt. Ezeket azonban nem tudta befejezni és Karl Kautsky volt az, aki magára vállalta Adler összes fordítási kötelezettségét és az értük kapott honoráriumot eljuttatta barátjának, V. Adlernek. Friedrich Engels „A munkásosztály helyzete Angliában” c. híres munkájának egész honoráriumát utalta át Adlernek. Súlyosan beteg felesége és gyógyíthatatlan betegségben szenvedő lánya mellett, maga is több súlyos betegséggel küzdve, áldozta Victor Adler minden energiáját, egész szellemét a munkásmozgalomnak. Ha fiának a pártmunkában való részvétele ellen olyan hosszú ideig és olyan makacsul küzdött, azt is csak azzal lehet magyarázni, hogy teljesen azonosítva magát fiával (Victor Adler fiához való viszonyáról, fia 1917-es bírósági tárgyalásán: „Számomra ő volt és marad a legkedvesebb ember”. Friedrich Adler von dem Ausnahmegericht. Die Verhandlungen vor dem. §.14. Gericht am 18. und 19. Mai 1917 Nach dem Stenografischen Protokoll, Verlegt bei Paul Cassirer Berlin, 1919, /továbbiakban: Vor dem Ausnahmegericht) 110. old.) benne akarta megvalósítva látni saját vágyait, hogy tudniillik a mozgalom helyett a tudománynak szentelje életét. De éppen ez a tudattalan törekvés mutatja annak az áldozatnak a nagyságát, amelyet Victor Adler a munkásmozgalom érdekében hozott.

Ennek a jellemnek a heroizmusát csak még jobban kiemeli, hogy az idősebb Adler nem azokhoz a munkásmozgalmi vezetőkhez tartozott, akik lelkesedésükben nem látták az ügy reális nehézségeit, amelyekkel meg kellett küzdeniök. Az ő szkepticizmusával világosan szembenézett a mozgalom gyengeségeivel, látta az ellenfél összes előnyeit és ennek ellenére szállt szembe nap mint nap, évtizedeken át az elmaradott Monarchia társadalmi viszonyai közt egy abszolutizmusra hajló hatalom teljes elnyomó apparátusával. Ez az a magatartás, amit Ardelt találóan az ő „illúziók nélküli sztoicizmus”-ának (217. old.) nevez. Fiánál — más formákban — ugyanezzel a magasrendű igénnyel találkozunk.

Ardelt, teljes joggal, több más motívumra is rámutat, de ezek mellett kétségtelen, hogy ez az a szellemi igényesség, amely Friedrich Adlert már egyetemi munkájának a kezdetén a kémiai studiumokkal való szakításra készíti (apjának írt levelében e kérdésben Friedrich többször hivatkozik Engels példájára, aki az Anti-Dühring előtt hét évig foglalkozott matematikával és természettudományokkal) és a matematika és a fizika tanulmányozására ösztönzi. Ez a szellemi igényesség hajtotta a konkrét tudománytól az elméleti általánosításig, az elméleti fizikától a Mach-i filozó-

fiáig, „a marxista elmélet ismeretelméleti legitimálása” problémáihoz, a tudománytól a megismerő emberig.

De ami „az embert” illeti, tudjuk, hogy ez sem elégítette ki a fiatal Adlert. Nemcsak a fiú azonosulása az apával készítette Friedrichet a munkásmozgalom szolgálatára (Friedrich Adler a tárgyalásán: „Összes emberi kapcsolataim között, apámhoz való viszonyom volt a legbensőségesebb... és én már a zürichi időszakban megírtam leveleimben, hogy nem csupán azért szeretem, mert ő az apám, hanem mert példamutató ember a pártban és mert példamutató ember, egyben a legjobb barátom, és hogy személyileg oly közel áll hozzám, mint csak a feleségem, akik eszméimet és politikai meggyőződésemet tekintve a hozzám legközelebb álló emberek.” Vor dem Ausnahmegericht, 110. old.), de lelkiismerete morális parancsa is. Erre a motívumra Adelt világosan utal és idézi az ifjabb Adlert: „Aki egyszer a szociális helyzetet felismerte, nem tud többé kényelmesen (gemütlich) valamilyen más kérdéssel foglalkozni, annak a lelkiismerete ezentúl mindig e legsürgetőbb kényszer hatása alatt áll.” (197. old.) (Kiemelés az eredetiben.) Végül „csak” ugyanez, a hajlíthatatlan lelkiismereti igényesség az, amely a háború kitörésekor és háború alatt szembe fordítja Friedrich Adlert az osztrák háborús abszolutizmussal és az azt toleráló párttal, valamint apjával, ami élete legsúlyosabb döntéséhez, a merényletbe vezetete.

Adelt témájához méltóan fejezi be az életrajznak ezt az első részét, mikor Friedrich Adler életének mintegy a vezérmotívumát felmutatva, hőse jellemének azt az elemét ragadja meg, amely élete első szakaszában végleg kialakulva, meghatározta a következő másodikat. Friedrich párttitkári állásáról való lemondását bejelentő levelében, 1914. augusztus 8-án ezt írta a pártvezetőségnek: „Mert a szellemet nem lehet megölni, testvérek! Semmi sem igazabb, mint ezek a régi szavak. Ők nem tudják megölni a szellemet, üldözések nem árthatnak neki. De *mi*, mi képesek vagyunk életünknek ezt a legmélyebb tartalmát megsemmisíteni. Ha másképpen nem megy, mentsék meg önök a gépeket és az előfizetőket, én nem tehetek mást, mint hű maradni ifjúságom legmélyebb felismeréséhez: a legsúlyosabb bűn, az egyetlen bűn, amit nem lehet megbocsájtani, a szellem ellen elkövetett bűn.” (225. old.) (Kiemelés az eredetiben.)

Összefoglalólag: minden bizonnyal joggal értékeli a szerző Friedrich Adler életének ezt a szakaszát úgy, hogy teljesítménye besorolható a 20. század filozófiájába, azokhoz tartozik, akik hozzájárultak a modern gondolkodás úttöréséhez. De ha összehasonlítjuk a 20. század fizikájának

úttörőivel, a Wiener Kreis-sal, vagy a frankfurti iskolával, akár a marxizmus olyan teoretikusaival, mint Lukács György, vagy Karl Korsch, megállapítható, hogy eredetét nem alkotott. (227.) Mégis, ha Adler egész életútját tekintjük, ezt a szakaszt sem lehet negatívan értékelni. E szakasz – az előbbiekből következően – determinálta a későbbi fejlődést, de megalapozta és hozzájárult későbbi teljesítményeihez is. És itt elkerülhetetlenül túl kell lépnünk az életrajz (idő)keretein.

Az osztrák szociáldemokrácia e két nagy alakja életrajzában arra is választ keresünk: mi a magyarázata annak a feltűnő jelenségnek, hogy míg a német szociáldemokrácia már az első világháború alatt három részre szakadt; míg a többi európai ország jelentős részében és jelentős munkásmozgalmaiban súlyos szakadás következett be az első világháború után; az osztrák szociáldemokrácia lényegében meg tudta őrizni egységét a háború idején és azt követő forradalmi időszakban is? Természetesen nem az egyetlen, de az egyik – lényeges – oka e feltűnő jelenségnek éppen a két Adler személyében, mentalitásában, jellemében rejlik.

Victor Adler fia bírósági tárgyalásán a bíró kérdésére ezt mondja: „Politikai ellenfelemben azonban én sosem láttam személyes ellenséget.” (Vor dem Ausnahmegericht, 130. old.) Ez egy kulcsmondat. Az, ami a 20. század ezt követő évtizedeiben lejátszódott, megtanított minket értékelni ezt a szellemet. A benne megnyilvánuló mentalitás a konfliktusok kihordásának a képességét jelenti, azt a közeget, amely lehetővé tette, hogy az osztrák szociáldemokrácia a nagy megrázkódtatásokat is egysége megóvásával tudja kiheverni.

És végül, ami Friedrich Adler hozzájárulását jelenti ennek az egységnek a megóvásához.

1918 novembere sorsdöntő hónapja az osztrák történelemnek, amelyben az osztrák nép, az osztrák szociáldemokrácia és a két Adler sorsa elválaszthatatlanul összefonódott. 1918. november 12-én az osztrák forradalom győzelemre viszi a köztársaság ügyét. Előtte való nap halt meg az osztrák szociáldemokrácia vitathatatlan vezére, Victor Adler. Tíz nappal később apja halála után, 1918. november 21-én Friedrich Adlert Bécsben felkeresi Kun Béla. Kun előző nap érkezett haza Budapestre Szovjet-Oroszországból és első útja Friedrich Adlerhez vezetett, akinek Lenin üzenetét hozta. Az osztrák és a magyar forradalom vezetője tárgyalásáról nem maradt fenn dokumentum, de nem lehet vitás, hogy Lenin és Kun arról akarta meggyőzni a fiatal Adlert – akit különösen az osztrák miniszterelnök ellen elkövetett merénylete óta a tántoríthatatlan

forradalmár nimbusza övezett, aki óriási tekintéllyel rendelkezett az osztrák munkásság körében, és akit az orosz forradalmi emigráció még Svájc-ból ismert —, hogy szakítson a szociáldemokráciával és alakítsa meg az osztrák kommunista pártot. Ismeretes, hogy Friedrich Adler az ajánlatot elvetette és úgyis mint az osztrák munkástanács elnöke, döntő befolyása alatt tudta tartani a forradalmi időszakban az osztrák munkásosztályt és megőrizte az osztrák szociáldemokrácia egységét. Minden bizonnyal a Stürgkh elleni merénylet mellett Friedrich Adler életének ez a legnagyobb horderejű döntése.

Ha a két Adler, apa és fia drámájában, az apával való konfliktusban a merénylet a csúcspont, az utána következő katarzisban, az apja szellemével való azonosulásban Friedrich Adler mentette meg az osztrák szociáldemokrata pártot; az apja halálát követő napokban éppen ő nem tehette semmivé apja művét: az osztrák szociáldemokrata párt egységét.

Friedrich Adler döntésének a jelentőségét növeli, hogy hatása messze túl terjedt Ausztria határain. Ezekben a hetekben és a következő hónapokban az osztrák szociáldemokrácia földrajzi és politikai értelemben kulcshelyzetet foglalt el. Az volt a kérdés, hogy a radikális forradalmi mozgalom, amely Oroszországból kiindulva 1919 márciusában elérte Magyarországot, Ausztrián keresztül, az osztrák forradalmi mozgalom segítségével egyesülni tud-e a német forradalommal, vagy sem? Amennyiben Friedrich Adler magatartása — ezekben a hónapokban — döntő mértékben meghatározta az osztrák munkásmozgalom profilját, egyben nehezen vitatható, hogy ennek az egyesülésnek a megakadályozásában — más okok mellett — jelentős szerepet játszott az osztrák szociáldemokrácia magatartása 1918-ban, 1919-ben.

Szinai Miklós

The Working Class in Modern British History

*(Essays in Honour of Henry Pelling. Cambridge University Press.
Cambridge–London, 1983, 308.)*

Magyarországon az utóbbi időben szinte közkeletűvé válik emlegetni, hogy csökken az érdeklődés a munkásmozgalom története iránt. E meg-

állapítás nagyon sokféle gondolatot ébreszthet — mindenesetre nem érdektelen szembesíteni ezt (a nem ellenőrzött) magyar valóságot a nemzetközi jelenségekkel. Az összevetésre éppen Nagy-Britannia nyújtja a példát, a liberalizmus, igaz, egyúttal a munkásmozgalom „hazája” is. S ugyancsak alaposan meggondolkoztató körülmény, hogy e kötet, amely hangsúlyozottan a munkásmozgalom felől közeledik a problémákhoz — nem valami eldugott angliai „ellenzéki kiadvány”, hanem a cambridge-i egyetem nyomdájának terméke, s a kötet tanulmányainak legtöbb szerzője az oxfordi és a cambridge-i egyetem tanára.

Maga a kötet „alapgondolata” teljesen szokványos: a szerzők egy ismert és becsült történészprofesszor emlékének szentelték a kötetet, Henry Pellingnek, aki ugyancsak a cambridge-i egyetemnek volt a történészprofesszora. A szokványos történet azonban ezzel véget is ér, mert H. Pelling (akinek, ha nem csalogodom, egyetlen írása sem jelent meg magyarul) olyan történész volt, aki jóllehet — jónéhány professzor-társával szemben — maga nem vett részt közvetlenül a munkásmozgalomban, avagy a baloldali lapok rendszeres publicisztikájának a fellendítésében — mégis a munkásmozgalom-történetírás terén maradandót nyújtott. Pelling a liberalizmus felől közeledett a századforduló angol szociális és politikai valóságához, s látta meg a szociális problémákat. Ennyiben pályáíve balfelé mutatott, így önmagában véve az „ünnepelt” életműve is elgondolkodtató — hiszen sokak szerint ennek a pályáívnek éppen a munkásmozgalomtól kellett volna a liberalizmus felé vezetnie. De sem Pelling, sem e kötet szerkesztői és írói nem így vélekedtek.

A kötet általános bevezető írását az ismert kutató, Jay Winter írta (Cambridge, Pembroke College) a munkásmozgalom-történetéről és történetíróiról. Winter bevezetőjéről sok mindent lehet mondani, de azt, hogy unalmas, avagy az akadémikus tiszteletkört leíró tanulmány lenne — azt semmiként. Megállapítja, hogy a brit munkásmozgalom-történet kezdetén az úttörők a hangsúlyt arra helyezték, hogy miként következett be a munkások szociális lázadása, vagyis a munkásmozgalom önállósodása. A második szakaszban — jóval később — sokan azt kezdték hangsúlyozni, hogy a szervezett munkásmozgalmon kívül milyen széles munkástömegek maradtak apatikusak. Winter megjegyzi, hogy a tendencia-váltás kétségtelen, s az is nyilvánvaló, hogy ez összefüggött az 1945 utáni politikai fejlődéssel — hiszen ekkor oly sokan bizakodtak a mély struktúrális változásokban — ami csak részben valósult meg. A „váltásnak” azonban személyi összefüggései is voltak. Olyanok, hogy a hajdani úttörők (A.

Webbek, majd G.D.H. Cole) után a „zászlót” tovább vitte egy olyan nemzedék, amely az 1930–40-es években Cambridge-ben és Oxfordban tanult, többségük valamilyen módon részt vett a második világháború harcaiban, és legtöbbször az 1930–40-es években kommunista párttag is lett. Többségük ugyan 1956-tól már nem maradt kommunista pártban – de szocialista meggyőződésüket megőrizték. Ez nagy nemzedék volt, „minőségi” munkákat alkotott (közülük nálunk magyarul csak Hobsbawm ismert, de közülük tartozik Asa Briggs, John Saville, Royden Harrison, E.P. Thompson). Részben éppen az ő írásaiknak is köszönhető, hogy a szigetországban nem terjedt el (legalábbis a színvonalasnak elfogadott írásokban) az az elitista vélekedés, mely szerint a munkásság könnyedén meghoz különféle határozatokat, de ezeknek nincsen semmiféle tényleges következménye – a tényleges politikát ugyanis egészen mások alakítják.

J. Winter ezután kitér arra, hogy milyen tényezők hozták meg a váltást. Ezek között a nyugati 1968-as diák-felkeléseket (nem az uprising, hanem a revolt terminológiát használja), illetőleg a „prágai tavasz”-t s a 70-es évekkel kezdődő tömeges munkanélküliséget említi. Ennek volt azután a következménye, hogy a munkásmozgalom történetírói közül többen Gramsci-hoz tértek vissza és a munkáskultúra történetével kezdtek foglalkozni, illetőleg azzal, hogy e munkáskultúrára mennyiben hat még a régi „felsők” kultúrája is. Winter azt tekinti a jellemzőnek, hogy a munkásmozgalomtörténészek többsége a francia „histoire totale” igénynek megfelelően inkább arra törekedett, hogy az ország, politikai, gazdaságtörténeten túlmenően a statisztikai, családtörténeti, a vallástörténeti és a demográfiai adatokat mind figyelembevéve dolgozzon. Végül Winter ugyanitt megjegyzi, ha egyesek az általános történetírás elemzésénél olyan eredményre jutnak, hogy a fejlődési ív azt bizonyítja: amikor az elemző történetírást kiszorítja az elbeszélő – akkor a munkásmozgalomtörténetírásban éppen az ellenkező tendencia figyelhető meg.

A tanulmánykötet első tanulmányai az örök izgalmas korszakba vezetik az olvasót: a századforduló útvasztói közé. Annak idején Pelling is e témával „tört be” a munkásmozgalomtörténet művelői közé. Az itt ismertetett kötet tanulmányai jellegzetesen egy témát állítanak a vizsgálódás központjába: miként önállósodott a munkásmozgalom és miként vált el a liberálisoktól.

A nyitó tanulmány szerzője, Peter Clarke (Cambridge, St. John's College) a következő témát választotta: „Az osztályharc szociáldemokrata

elmélete”. Clarke mindjárt első soraiban aláhúzza, hogy Angliában a szociáldemokrata fogalomnak a munkásmozgalomban mindig jobboldali csengése volt — amit a Labour Party megszületésétől kezdve a labourizmussal állítottak szembe. Igaz, Angliában volt egy másfajta örökség is — a Hyndman-féle Szociáldemokrata Föderációé — de az sem egyértelműen pozitív a maga szektás korlátaival, azzal, hogy nem tudta a munkásmožegeket maga mögé állítani. A modernebb, századforduló utáni, „európaibb” szociáldemokratizmussal kapcsolatban Clarke egyértelműen leszögezi, hogy a baloldali bírálóknak (legyen az Cole vagy Lenin) igazuk volt, amikor a megszépítő és leegyszerűsítő gradualizmussal szemben rámutattak eme elmélet és gyakorlat korlátaira. Clarke nagy történeti íven át mutatja ki, hogy Tawney korai írásaiban mennyiben tapinthatók ki azok az elméleti nyomok, amelyekben ugyanúgy felfedhetők a fábiánus, mint a Hobson és Hobhouse-féle baloldali liberális hatások, amelyek azután Gaitskell és Crosland elméletében és gyakorlatában folytatódnak, amelyek az osztályharc helyett hangsúlyozottan az osztályok együttműködésére helyezték a hangsúlyt — ami azonban újra és újra megbukott, mind az elméletben, mind a gyakorlatban.

Clarke megjegyzi, hogy a fábiánusoknál erősen jelentkezett egy technokrata és elitista megközelítés is — ez különböző fázisokban szintén hosszú életűnek bizonyult — de amely ugyancsak igen korán kitermelte a maga „ellenszérumát”, legyen az Morris és a technokrata iskola „moralista” kritikája, avagy később a „guild-szocialisták” által nyújtott alternatíva. Ezek a tendenciák nem rövid távon jellemzik az angol munkásmozgalmat, hiszen a Webbek-, illetőleg Hobson tradícióját bizonyos fokig Keynes folytatja, majd az 1950-es években Gaitskell, amikor a Labour Party modernizálását követelte — s a modernizálás természetesen tartalmilag ismét irányváltást jelentett nála. Csakhogy Clarke úgy idézte fel a Gaitskell-i ajánlást, hogy azzal ismét mindjárt szembeállította annak Bevan-féle és számára rokonszenvesebb kritikáját, aki Gaitskell ellenében felvetette: igaz, sokan 1950–51-ben eltávolodtak a Labour Party-tól, csak éppen azt is meg kell vizsgálni, hogy miért. S itt, mint ismeretes, Gaitskell és Bevan homlokegyenest ellenkező következtetésekre jutott, hiszen Bevan éppen a radikálisabb, méghozzá a gyakorlatban radikálisabb politika követését ajánlotta, s nagyon kevésbé törődött a jobboldali ellenállással.

Clarke hangsúlyozta, hogy e tendenciák soha nem pusztán az elmélet vagy a gyakorlat síkján jelentkeztek. Gaitskell is, Bevan is egyszerre jelen-

tett nyitást-folytatást mindkét vonatkozásban. S Bevant a reformista, „szociáldemokrata” elméleti nyitással szemben ezekben az 1950-es években is kiegészítette Crossmann, aki opponálta a croslandi „szociáldemokratizmust”. A szakszervezeti mozgalom mindennapjaiban a „szociáldemokrata” elméleti nyitást kiegészítette a szakszervezeti mozgalom praktikizmusa, amit ekkor Deakin képviselt, s ami bizonyos fokig bázist nyújtott Gaitskell-nek, anélkül, hogy elméletileg teljesen egybeesett volna e két tendencia.

A kifejtetteket kiegészíti két életrajzi tematikus írás – és egy olyan tanulmány, amely egy nagyon ismert és sokszor vitatott kérdést tárgyal újra. Ez utóbbi tanulmány szerzője Alstair Reid (Cambridge, Gonville and Caius College), aki a munkásarisztokrácia jelenségének újrvizsgálatára vállalkozott. Reid megemlíti, hogy a kérdést tudományos igénnyel még Hobsbawm vetette fel 1954-ben a Cole-émlékkötetben, amikor a munkásarisztokrácia angliai jelenségét körvonalazta és számukat is felbecsülte – durván az összmunkásság 10%-ra becsülve. Hobsbawm kutatási eredményeit azonban Pelling még annak idején több fontos ponton megkérdőjelezte. Így szerinte a kvalifikált szakmunkás (kézműves) réteg nem volt annyival jobb, s főként biztosabb szociális helyzetben, mint a munkásság zöme. Reid Pellingnek e bírálata nyomán haladt ezúttal tovább – szintén kétségbevonva a munkásarisztokrácia e biztos elhatárolásának lehetőségét. Mindenekeelőtt aláhúzta, hogy a munkanélküliség válságai a szakmunkások rétegét is mindig súlyosan érintette, s az ő életszintjüket is lerontotta. Ugyanakkor szerinte a csoport kiváltságai azért is könnyen kiexcludáltak voltak – mert a technológia minden iparágban nagyon gyorsan változott – és így a szakismeretek is gyorsan elavulhattak. Végül a tapasztalati tények bizonyították, hogy a nem szakmunkások egy csoportja sokszor még többet is kereshetett, mint a szakmunkásoké.

Reid saját vizsgálódási eredményeit részben egy 19. századbeli tanulmányisorozatra is építette – amely még az 1860–70-es években több kiadást, újraírást ért meg, s amely egy vasipari munkás, Thomas Wright tollából származott. Reid éppen Wright írásaira támaszkodva húzza alá, nemcsak a szakmunkás réteg bizonytalansági érzését, azt, hogy a nagyiparban legfeljebb 10%-ra, az egész iparban pedig csak 5%-ra becsülte azoknak a szakmunkásoknak a számát, akik ténylegesen bizonyosak lehettek abban, hogy munkahelyükről nem bocsájtják el őket.

Reid Wright egykorú írásai alapján még néhány lényeges megfigyelést tett. Ezek közé tartozik az az ismertebb kettős magatartás, amivel

ezek a szakmunkások mindig erősen elkülönítették magukat (ekkor) a nem szakmunkásoktól – másfelől az a „kemény öntudat”, amivel a „felsőktől” is nemcsak elhatárolták magukat, hanem akikkel szemben félreérthetetlenül kikristályosodott bennük az osztálytudat.

Ennél a szakmunkásrétegnél azonban sokféle más reagálás is megtalálható volt. Így igen sokan sokkal hamarabb fogadták el megintcsak a felülről bekövetkező szociális reformokat – s egyelőre ekkor (az 1860–70-es években) még sokan kételkedtek az alulról, önerőből megvalósítható szociális változásokban. Másfelől a „nem-szakmunkások” lebecsülésével együtt még fokozottabban megmutatkozott a női és a háztartásbeli munkások teljes lenézése. Ugyanakkor a megbecsült szakmunkások „világnézetének” fontos ismérve volt a „józanág”, s így az iszákos munkások kivetése ugyanúgy, mint azoknak, akik valamilyen okból külső segélyért, „alamizsnáért” folyamodnak. Ugyanezek a munkások pálcát törtek az olyan munkások fölött is, akik mintegy „saját hibájukból” buktak el azzal, hogy túl korán nősültek meg, s részben emiatt, avagy más okok folytán nem képezték tovább magukat. S ezek a magatartásbeli, szemléleti jegyek egyszerre tették ezt a szakmunkás-réteget többé-kevésbé zárttá, ugyanakkor mégis mozgékonyra és nyitottá is, hiszen a szakismeretek egyfelől elsajátíthatóak, másfelől a technológiák váltásai nyomán cserélhetőek is voltak.

A tanulmánykötet ezután két „életrajzot” közöl, méghozzá úgy, hogy az egyik „perújrafelvétel”, amit a magyar közgondolkodás valószínűleg nagyon kevésbé venne észre, mivel a nálunk nagyon kevésbé ismert Keir Hardie személyéhez tapad. (Itt persze ezt csak fenntartással írhatjuk le, az 1890-es években a Népszava elsőkézből kért és kapott cikkeket Hardie-től, és Justus Pál a Szocializmus felszabadulás utáni első számában már megragadta az alkalmat, hogy megemlékezzen róla. Az ezt követő 40 évben azonban egy kézen meg lehet számolni a vele foglalkozó magyar cikkeket.) A másik életrajz-jellegű cikk annál feltűnőbb a magyar olvasónak. A cikk „hőse” Winston Churchill – aki iránt mintha mindig is a legnagyobb érdeklődést tanúsított a magyar olvasó az említett negyven évben. Csakhogy ezúttal a szerző Paul Addison (az edinburgh-i egyetemről) olyan látószögből vizsgálja Churchill munkásságát – amelyből eddig mindenestre magyar történész nem vizsgálta. A tanulmány címe: Winston Churchill és a munkásosztály 1900 és 1914 között.

Addison mindenekelőtt megállapítja, hogy Churchill életútja meszesemenően nem egysíkú, s politikai szakaszolása szembetűnő. Politikai

pályáját apja, Lord Randolph Churchill nyomdokain tory demokrataként kezdte. A konzervatív-unionista pártot azonban ismeretes módon 1903-ra szétszakította Joseph Chamberlain „szabadkereskedelmi” lázadása, és a sokat ígérő fiatal politikus követte Chamberlaint a liberálisokhoz, akik oly nagyra becsülték, hogy 1904-ben a biztos választókörzetben, Manchesterben indították. Churchill 1905-ben már államtitkár a kormányban – és 1908-ban kereskedelmi miniszterként már a kabinetnek is tagja lett. S éppen ezen a poszton már a legközvetlenebbül is találkoznia kellett a „munkáskérdéssel”.

Az élet azonban ezúttal sem volt egyenesvonalú. Manchesterben végülis megbukott és egy erősen munkás-lakosságú kerületben, Dundee-ban jutott vissza a parlamentbe, ami talán szintén visszahatott arra, hogy Churchill ekkoriban a parlamentben mégcsak nem is szimplán liberális, hanem Asquith és Lloyd George oldalán azok közé tartozik, akik leglendületesebben követelik az új szociálpolitikai törvények megszavazását.

Az életút harmadik fázisa 1910-ben kezdődik. Churchill ekkor kereskedelmi miniszterből belügyminiszterré „lépett elő” – és ez a helycsere erősen visszahatott szemléletére. Ez nem pusztán a bársonyszékek felcserélése, ő minden jel szerint liberális miniszter kívánt maradni, de éppen ekkor lángoltak fel a nagy országos sztrájkok – s így végül ő lett az a keménykezű, hírhedten munkásellenes belügyminiszter, aki elsőként alkalmazta tömegesen a katonákat a sztrájkok letörésére (nemcsak mind rendfenntartó biztos közeget, hanem kifejezetten munkák elvégzésére, sztrájktörőként és a sztrájktörők védelmezőjeként is). Ez a harmadik fázis eltávolította, szembeállította Churchillt a munkássággal, s a tory demokrata, baloldali liberális „dicsfénye” erősen elhalványult. 1911 őszétől Churchill tengerészeti miniszter lett – s flottaépítő-imperialista politikája már nem erősítette fel a korábbi szociális szellemű Churchill-vonásokat.

Addison érdekes cikkében megkülönböztetett érdeklődéssel fordul a második korszakbeli Churchillhez, jelzi, hogy tulajdonképpen Churchill mindvégig az a tory demokrata maradt, aki elsősorban az angol világbirodalmat kívánta megteremteni, hatékony angol államgépezettel a fennálló társadalmi rend megszilárdítására törekedett. Így paternalista alapon ismerte fel a szociális helyzet megreformálásának szükségességét, s így lett Lloyd George-nak is ekkor támasza. Ilyen alapon még a fábiánusokkal is tárgyalt, tőlük is átvette a „nemzeti bérminimum”-elvét (1908-ban!). Mindehhez Addison hozzászói: ez Churchill számára annál is könnyebb

volt, mert ő nem a középosztályból érkezett, sőt egész életében a felső körök és a vidéki gentry közelebb állt hozzá, mint az erős középosztály.

A szemléleti kérdések mellett Churchill e második szakaszban gyakorló kereskedelmi miniszterként még közvetlenebbül kellett, hogy foglalkozzon a „munkáskérdéssel”, s éppen az ekkor születő új szociális törvényekkel. Hiszen éppen ő a miniszter (s szorgalmazója) a bányászok számára bevezetett 8 órás munkanap törvénynek. Sőt Addison megjegyzi, Churchill ekkor még azt is felkarolja (ne feledjük, ez a liberális-labour szövetség születésének korszaka), hogy az új törvények alkalmazásánál, ellenőrzésénél munkás-szakszervezeti vezetőket alkalmazzanak felügyelőként. Csakhogy Addison egyszersmind azt is aláhúzza, hogy Churchill előszeretettel olyan bányász szakszervezeti vezetőket választott ki ezekre a posztokra, akik a szakszervezeti mozgalom jobbszárnyán hangsúlyozottan szocialista-ellenesek voltak! Vagyis a paternalizmus itt, ezen a téren is érvényesült.

S ha Churchill jellegzetes képviselője volt a tory demokrata felfogásnak — akkor a munkáskérdésben nem kevésbé jellegzetes képviselője volt éppen a saját munkásprofil kialakításának James Hardie. Fred Reid, a warwick-i egyetem előadója, a tekintélyes Hardie irodalmat figyelembe véve nem az egész életmű bemutatására vállalkozott, hanem egy „szeletet” választott ki — de ebben nemcsak jól koncentrált —, hanem mint már jeleztük, valóságos hangyabolyba nyúlt. Reid ugyanis Hardie hetilapjának, a Labour Leader történetét, belső problematikáját elemzi. Reid maga jelzi, hogy e lappal szemben az angol sajtótörténeti irodalomban igen elterjedt az a vélemény, hogy a Labour Leader szürkébb, mint a Blatchford által kiadott Clarion. Reid azonban ezt a megközelítést nem tekinti a leglényegesebbnek — ő Hardie politikai döntéseit és ezek érvényesítését tekinti a legfontosabbnak — és ezen az alapon tekinti Hardie-t is, s a Labour Leadert is abszolút pozitívnak. Hiszen ő és az általa hosszú időn át valóban „egy kézben” tartott lap volt az, ami előkészítette, majd kísérte a Független Munkáspárt, sőt magának a Munkáspártnak megszületését. Reid hosszan elemzi a lap rovatait, azt, hogy a Hardie-féle jellegzetes keresztényi szemlélet miként ötvöződött az ugyanannyira markáns munkáspárti-antikapitalista alapállással. S ugyanebből olvassa azután ki, hogy az 1890-es években (hiszen a Hardie által kiadott, szerkesztett és finanszírozott lap, „Hardie-évtizede”, 1893-tól 1903-ig tart) Hardie mindvégig kettős veszély ellen küzdött: egyfelől a brit Szociáldemokrata Föderáció szakszervezetellenes szektariánizmusa, másfelől azon liberális járszalagon

haladó szakszervezeti vezetők befolyása ellen, akik szocialista-ellenesek voltak. A századfordulóra pedig ennek a második veszélyforrásnak már egy újfajta képviselője is felszínre lépett, sőt az illető már a Független Munkáspárt soraiban is ott volt: MacDonaldnak hívták. Hardie már ezekben az években attól vélt, hogy MacDonald túl nagy engedményeket hajlandó megtenni a liberálisokkal kötendő egyezmény érdekében. Részben e kettős megfontolásból nem adta ki a lapot kezéből (még saját pártja igazgatóságának sem — amiből mindenféle bonyodalmak keletkeztek) — és Reid a viták érdemi részében teljes mértékben Hardienak ad igazat. S ez, a munkásvonal érvényesítésének ilyen hangsúlyos helyeslése — mindenestre figyelemreméltó, főként, ha ez egybeesik a kötet egészének ki-csengésével.

Ugyanez a „munkásvonal” jelentkezik egy ugyancsak jól ismert angol kutató, Kenneth O. Morgan-nak (az oxfordi Queen's College tagja) azzal a tanulmányával, amelyben azt veti össze, hogy miként festett Wales-ben a háború utáni újjáépítés 1918-at és 1945-öt követően. Hiszen ismeretes, hogy mindkét háború második felében alapos szociális és gazdasági tervek dolgoztak ki, s ha az első esetben a mindenható (!?) kormányfő, Lloyd George volt walesi származású, a második esetben is egy sor munkáspárti politikus került ki Walesből, akik közül talán a legismertebb a balszárny vezére, a bányász-származású A. Bevan, aki történetesen a legradikálisabb reformok tényleges megvalósításáról gondoskodott. S talán ez is a leglényegesebb. Mindenesetre a szerző alapos statisztikákra támaszkodva azt húzza alá, hogy a liberálisok ígéretei és jószándéka ellenére 1918 után az újjáépülés nem következett be, a gazdasági és szociális „leépülés” vált jellemzővé, amiből egyenesen következtek az elnéptelenedés, a munkanélküliség 30-as „fekete évei”, amikor a híres, e korszakbeli regény címszavaival a „dombok zöldék voltak” — de csak voltak. A liberális ígérek és a valóság nyomán válik igazán érthetővé a csalódás — aminek azután meg is lett a politikai következménye, hogy az anglikán egyház, a helyi dzsentrí réteg és a liberális párt hegemoniája egyszerre tört meg — és tört előre a Munkáspárt. 1918-ban a híres háborús választáson a 36 walesi mandátumból a kormánypárt még 25-öt szerez meg, az 1920-21-es választáson a kormánypárt és Lloyd George is hatalmasat bukik és ismert ultranacionalista miniszterek tűntek el a parlamentből.

Mindezzel szemben 1945 után a Munkáspárt nemcsak ígér, hanem mélyreható rekonstrukciót is keresztül visz, nemcsak házépítésben, szo-

ciálpolitikában, hanem iparosításban is. Mindez azután tükröződik a szavazatokban. Az ugyancsak nevezetes 1945-ös választáson a Munkáspárt hét új mandátumokat nyert el a konzervatívoktól, s így a 36 wales mandátumból a Munkáspárt 25-öt szerzett meg! S ez annyira jellemző maradt, hogy még 1950-ben is, amikor a Munkáspárt visszaesése országosan megkezdődött, Walesben még folytatódott – kiélezett küzdelemben – a Munkáspárt térnyerése. S ha 1945-ben a Munkáspárt a szavazatok 58, akkor most 58,1%-át és már 27 mandátumot szerzett meg. Mindennél Morgan aláhúzza az új rátermett walesi munkás és értelmiségi generáció feltűnését – akik közül nemcsak Bevan volt egyedül „rámenős antikapitalista”. Ennek a szemléletnek megvoltak a walesi képviselői a politikai mozgalomban ugyanúgy, mint a szakszervezeti mozgalomban (A. Edwards).

E tanulmányok sorát egészíti ki José Harris (Oxford, St. Catherine College) írása, aki szívós munkával mutatta be a hajdani nagy iskolaterrormentő G.D.H. Cole (életútjáról magyar nyelven vö. a Világtörténet 1. sz.-ban megjelent cikket és kis válogatást) háború alatti, 1942-es felmérését arról, hogy az angol munkások mennyiben és miként szorgalmazzák a „jóléti állam” („welfare state”) megvalósítását. Cole ezt a „felvételt” egyetemi tanárként, de a kormánysszervekkel együttműködve, felkérésére, a nevezetes Beveridge-terv kíséreteként végezte el. A „felvétel” több mint elgondolkodtató, hiszen nem hízalgő, valóban tükrözi a munkások véleményét, azt is, hogy ez a vélemény nem egységes, a munkásoknak különféle rétegei és érdekei lehetnek, de azt is, hogy az állami bürokráciával kapcsolatban is megvannak a maguk jól megalapozott fenntartásai és keserű tapasztalatai. Vagyis a „jóléti állam” megteremtésével együtt mindjárt felvetődött a demokratizmus kérdése és lehetősége is (amit egyébként Kenneth Morgan már bemutatott walesi tanulmánya is sok szempontból bizonyít).

A kötet végül még számos tanulmányt közöl a munkáskultúra témaköréből. Ezek az írások a „mindennapok” történetét elevenítik meg, azt, hogy milyenek voltak a munkások munkaviszonyai, és miként szórakoztak, hogyan festettek az „ünnepnapok”, milyenek voltak a táplálkozási viszonyok, mire fordították fizetésüket, s mennyire voltak és lehettek takarékosak.

A tanulmánykötet nemcsak figyelemreméltó. Ha valamikor az angol munkásmozgalomtörténetírás kezdeményező és példamutató tudott

lenni (amit a századfordulón még magyarra fordítottak) – úgy tűnik ma is eleven és „rámenősen”, „munkáspártian” példamutató tud maradni.

S ezt a gondolatot, mintegy méginkább alátámasztja az a tanulmány, amely egy japán egyetemi professzor tollából származik. Chushichi Tsuzuki az angol munkásmozgalom-történészek között nagyon jól ismert „nagyság”, Hyndman-ról és Eleanor Marxról írott életrajza példaszerű, amit az egész nemzetközi történetirodalomban „jegyeznek”. Tsuzuki ezúttal az angol marxista gondolkodást, illetőleg a munkás felsőoktatás tradícióit elemzi. Tsuzuki vizsgálódásának nyitásánál éppen az a mozzanat kerül méltán a középpontba, amikor a szakszervezetek által kiválasztott és továbbtanulásra küldött szakszervezeti vezetők-bizalmiak a Ruskin-College-ban azért lázadtak fel, mert szerintük az oktatók úgy próbálták tanítani őket a közgazdasági és politikai-szociológiai jelenségekről, hogy ők maguk mégcsak nem is tanulmányozták Marx munkáit. A „tanítványok” ezt 1909-ben már tűrhetetlennek ítélték – és így következett be a lázadás, s a lázadás gyümölcsöző volt, ebből a lázadásból nőtt ki a külön munkás felsőoktatás, és rengeteg kiadvány. Ime egy tradíció, ami mindmáig hat az angol munkásmozgalomban, de mint ez a tanulmány is bizonyítja, az oxfordi-cambridgei egyetemi világban is.

Jemnitz János

WILLY BRANDT

Links und frei. Mein Weg 1930–1950

(Hamburg, 1982. Hoffmann und Campe. 462.)

W. Brandtot „tulajdonképpen” nem kell bemutatni a magyar „közvéleménynek”, gondolom azt sem igen vitatja senki, hogy az utolsó negyedszázad legnagyobb szabású német politikusa, akinek „kezenyoma” ott maradt a német politikai valóságon, a Kelet-Nyugat kapcsolatokon, a nemzetközi munkásmozgalom alakulásán. A szinte közhelyszerű írásból magyarul semmi sem jelent meg. (Más írásaiból sem, legfeljebb rövid nyilatkozataiból.)

Ez a nagyszabású önéletrajz olyan korszakhoz vezeti el olvasóját, amikor Brandt még nem az a befolyásos politikai vezető, akinek szavára mindenütt odafigyelnek. Mindemellett az életrajz nemcsak annyiban érdekes, hogy kirajzolódik belőle, miként lett Brandt Brandttá – hanem sok szempontból – mint minden igazi önéletrajz – nagyon fontos forrásanyag is olyan irányzatok, korszakok megértéséhez, amelyekről nagyon kevés dokumentum maradt fenn. Végül még az sem közömbös, hogy az „érett”, „idős” Brandt milyen történeti értéktételeket alkot folyamatokról, problémákról és történeti szereplőkről, írókról, politikusokról, a német és nemzetközi munkásmozgalom ismert és alig ismert militánsairól.

Ez utóbbi gondolatsort folytatva érdekes, hogy a Lübeckből származó Brandt milyen áttekintést ad az északnémet városok szociális, politikai helyzetéről, légköréről, miként ír a Hansa-városok tradícióiról – vagyis miként alapozza meg saját indulását. Nem kevésbé érdekes, hogy Brandt, aki valahogyan egész életében mindig több volt, mint egyszerű német politikus, a gyökereket, a munkásmozgalmi gyökereket kutatva is visszanyúl az 1914 előtti nemzetközi munkásmozgalomhoz, s e korszakból két vezéralakot, két magatartást – sőt mint maga aláhúzza – két eltérő magatartást emel ki: Bebelét és Jaurès-ét. Magát az elemzést-értékelést itt nem idézném, inkább azt a reflexiót, ami legalább annyira jellemző Brandtra: nevezetesen, hogy egyiküknek sem volt igazi utóda. Pedig Brandt, ha a két nagyot nem is ismerhette személyesen, a „törpe utódok” közül viszont annál többet ismert.

Brandt számára élete egyik legmeghatározóbb élménye Hitler és a nácik hatalomrajutása, illetve a weimari demokrácia végnapjai. Éppen az élmények és tanulságok alapján élesen bírálta a német kommunisták szektariánizmusát és a szociáldemokrata vezetők opportunizmusát, azt a felfogást, hogy „nem lehetett volna másként”. S éppen ezen az alapon csatlakozott Brandt a 30-as évek elején a SAP-hoz (Szocialista Munkáspárt), s lett húszegynéhány évesen az oszlói német szociáldemokrata emigránsok egyik vezetője, egyúttal a nemzetközi szociáldemokrata ifjúsómunkásmozgalom egyik hangadója, s került ugyanekkor kapcsolatba a norvég, svéd, olasz, angol és francia baloldali szocialista vezetőkkel. Így, ilyen összefüggésben érdekes portrékat olvashatunk Balabanováról, Kolbomról, Maxtronról és Brockwayről, Tranmaelről és F. Moeról. (Brandtnak ezek a rövid portrévázlatok sok szempontból I. Majszkij visszaemlékezéseire emlékeztetnek.)

A fasizmus előretörésével szemben a különféle baloldali szocialista összefogásokon (sőt szervezeteken) túl – amelyeknek életét, problémáit Brandt jól megeleveníti – csakhamar új, még szélesebb összefogási kísérletekre is sor került. Ilyen volt pl. a „Német Népfront” megteremtésének kísérlete. 1935 és 1938 között Párizsban e céllal számos konferenciát rendeztek. E kísérletről több feldolgozás-tanulmány látott napvilágot – Brandt maga hol mint küldött, hol mint megfigyelő vett részt e találkozókon. Az eseményeket itt nem követhetjük nyomon, de lényegesnek tartjuk megemlíteni, hogy újabb keletű leegyszerűsítésekkel és lakkozással szemben Brandt jól visszaadja ezúttal is a légkört, jól megérteti, hogy ez a kísérlet nem vezetett eredményre. S érdekes, hogy az egykori Brandt közel 50 évvel később is hasonló módon vélekedik a kísérletről és a szereplőkről. Egykor is támogatást adott, de a fenntartásait is jelezte – s ezen a talajon vitázott, ütközött másokkal – s Brandt nem „fejlődött”. Ahogyan az 1931–1933-as Hitler-válság idején, később is szigorú bírálatot mondott mind a sztálini-politikai „balfogásokról”, s ezek morális következményeiről, mind egyes baloldali szocialistákról, akik nem ismerték fel az új helyzetet, a hitleri-háborús politika reális veszélyét (Pivert és Cripps, illetőleg Maxton) – de azokról is, akik mint Heinrich Mann, sőt Thomas Mann is, bizonyos túlzott jóindulattal végeredményben mások elképzeléseinek végrehajtóivá váltak. A helyzet tragikumaként láttatja Brandt, hogy ennek a valóban széles összefogásnak két oszlopa is kidőlt: egyfelől W. Münzenberg, másfelől a párizsi német szociáldemokrata emigráció legbefolyásosabb vezetője (a német szociáldemokrata parlamenti frakció volt társelnöke) R. Breitscheid. Brandt természetesen bemutatja a folyamatokat, kitér az okokra, jó portrékat fest Münzenberg-ről (akiről tudjuk, hogy Károly Mihály reaktivizálásában is jelentős szerepet játszott), Breitscheidről, Heinrich Mannról és bizonyos szándékolt szemellenzősségéről, miként a mellékszereplőkről is.

Brandt azonban – mint már többször hangsúlyoztuk – nemcsak „német síkon”, s nem is pusztán az Internacionálé-konferenciák magaslátában mozgott. 1936 tavaszától huzamosabb ideig Párizsban élt. Itt élte át a népfront-választási győzelmét, s így megint közvetlen „életközélből” fűzhetett megjegyzéseket mind az egykori francia munkások hangulatához, elvárásaihoz, mind az új kormánypolitikához. A francia körképből két mozzanatot ragadnánk ki: azt az elemzést, amelyet Brandt Blum benemavatkozási politikájáról ad (szokása szerint bírálatot mond – de vázolja a vaskos nehézségeket is), másfelől Blumról is nagyon érdekes

portrét fest. E Blum portréban Brandt visszatekint Blum nagy elődjére, Jaurèsre is, jelzi, hogy sem Jaurès, sem Blum nem volt marxista — Brandt itt a német marxista örökség előtt is fejet hajt — de ebben a vonatkozásban Brandtnál is megfakulnak az olyan reagálások: előadódhatott, hogy Jaurès védte Bernsteinnel szemben a marxista meglátások igazát, miként később Vandervelde mellett Blum volt az, akik felléptek a „neók”-kal szemben.

Brandt később ott volt Spanyolországban is, s spanyolországi feljegyzései sem tartoznak az egyszerű lakkozások közé. Itt is a fasiszmus elleni harcba indul, s itt is beleütközött másrendű problémákba.

Ezután következtek a második világháború évei. Tulajdonképpen e korszaknak tengernyi irodalma van — lassan már magyarul is. Ami a nyugat-európai ellenállást, s az ellenállás északi, illetve szociáldemokrata vonulatát illeti — ha nem csalódom, magyarul nem olvasható semmi. Brandt ebben tevékenyen részt vett, élményei, kapcsolatai sem „szimp-lák”, ezek elvezetnek a svéd szociáldemokrata kormány tagjaiig, vezetőiig, Nobel-díjas értelmiségiekig (Myrdal). Ennek a korszaknak ilyen megvilágítása ugyancsak abszolút hiánycikk újabb történeti irodalmunkban. Ráadásul ebben az időben éppen Stockholmban alakul ki a „Kis Internacionálé”, amely már a háború utáni távlati problémákkal foglalkozott (amelyben magyar részről többek között Böhm Vilmos, osztrák részről Bruno Kreisky vett részt).

Ismeretes, hogy a háború utáni korszakban, e kötet korszakán túl kezdődő periódusban Brandt, Kreisky és Palme többször együtt „kezdeményezett” a nemzetközi politikában. Ennek bizonyos számai a messze múltba vezetnek. Emellett azonban Brandt nagy figyelemmel elevenítette meg azoknak a „fiatal” szocialista vezetőknek alakját, akik éppen a 30-as évek végén léptek az előtérbe, részt vettek a II. világháborús ellenállásban (G. Mollet), vagy megfogalmazták az új jóléti állam alapelveit (G. Myrdal). S a Brandt-memoár erőssége, hogy ezekről a barátokról, munkatársakról, vagy tárgyalópartnerekről árnyalt képet fest, nem egyszerűsít, nem dolgozik egyszerűen jókaias fekete-fehér színekkel. Mollet esetében hangsúlyozza érdemeit, amikor 1945 után a francia valóság talaján „balról” bírálta Blumot (főként elméleti kérdésekben), de a gyakorlatban — húzza alá Brandt — gyengének, opportunistának bizonyult. Fordítva: a Myrdalról (és elvbarátairól) megjegyzi, hogy „még a svéd szociáldemokrata keretek között” is messzebb áll a szokásonál a marxizmustól, ugyanakkor „kemény reformista” volt, aki az új jóléti állam-szociálpolitika-

adózás tekintetében, csakúgy mint a szegénység és világpolitika vonatkozásában egy új megközelítés kikovácsolója volt.

A könyv utolsó fejezete vezet el az 1945 májusa utáni világba. Brandt ekkor érkezett sokévi emigráció után vissza Németországba (1938-tól 1948-ig norvég állampolgárként fordult meg különféle országokban), kezdetben skandináv szociáldemokrata lapok tudósítójaként – 1948-tól viszont már az SPD apparátusában dolgozott.

Brandt még az 1945. év májusi napjairól jegyezte fel, hogy rokoni és baráti környezetben is megdöbbenette, hogy a „németek” milyen keveset tudtak arról, mi is történt országukban – de azért többet tudtak, mint amit elismerni-bevallani igyekeztek. Éppen ezért nem „bocsájtottak meg” sokáig azoknak, akik emigránsok voltak, akik nem otthon éltek át a háborút, de főként azoknak, akik fegyverrel küzdöttek nemcsak általában a fasizmussal, hanem pontosan a náci rendszer, illetőleg különféle helyeken a német katonai megszállás ellen. S ebbe a sorba tartozónak ítélte Brandt azt is, hogy a Mannok sem kapták meg sokáig az igazi „rehabilitációt” szülővárosaikban (nem beszélve e küzdelem kisebb alakjairól). Problémák azonban nemcsak ilyen okokból fakadtak. Különböző városokban a volt antifasiszták, elsősorban szociáldemokraták 1945 tavaszán különféle szervezeteket alakítottak ki – amit a megszálló hatóságok törtek le. Érzékelteti az angol, amerikai és francia megszállási zóna hatóságainak eltérő arculatát: egyik sem volt nyitott e szociáldemokraták számára. Ami pedig ez utóbbiakat illeti, e kötetből megismerhetjük Schumacher, Eichler, Grotewohl és a többiek alakját.

Jemnitz János

MOZI ÉS TÖRTÉNELEM

(Revue d'histoire moderne et contemporaine 1986. április–június)

A folyóirat két korábbi számban – 1974. április–június és 1981. április–június – már ízelítőt adott egy-egy tanulmány erejéig a mozi és a történelem kapcsolatának eddig még kiaknázatlan gazdagságából. Azóta az ilyen jellegű tanulmányok sokasága jelent meg, jelezve, hogy a mozi, a film a történelmi kutatás autonóm területévé vált, mely nem

csupán kulturális, de politikai, gazdasági valamint társadalmi oldalról is megközelíthető.

A politikai dimenziót az állam és a mozi viszonyának alakulása jelenti, melyen belül a filmgyártást segítő törvények léte vagy nem léte, a cenzúra vagy a forgalmazás kérdései külön-külön is felkelthetik a történész érdeklődését. Gazdasági megközelítésben a film az ipar részeként jelenik meg. Nem csekélyek azok a szálak sem, melyeket társadalmi-kulturális oldalról bonthat ki a történész: vizsgálhatja, hogy mi a film készítőinek üzenete, milyen propagandát, ideológiát közvetít az alkotás, és mindezt hogyan fogadja a közönség. Mivel a film nem választható el más művészeti jelenségektől, kulturális áramlatoktól, története fontos fejezetet jelent a társadalom, a kultúra történetében.

A *Revue d'histoire moderne et contemporaine* 1986. április–júniusi száma teljes egészében a mozi és a történelem viszonyát vizsgálja, egy-egy mintát kínálva a megközelítési módokból.

Az első tanulmány, Emmanuelle Toulet tollából a mozi kezdeteiről szól. A Lumière fivérek első, a párizsi Grand Caféban történt vetítése – 1885. december 28. – után a mozi nagy lehetőségét a nemzetközi elismerésre az 1900-as párizsi világkiállítás jelentette, melynek közönsége 12 filmeszköz és felszerelés standot, valamint 17 vetítőhelyet látogathatott meg, hogy ismerkedjen az új technikai találmánnyal. E látványosságának azonban vetélytársai is voltak: a panorámák és a diorámák. Sőt, ez utóbbiak és a mozi szintézisének megalkotására is kísérlet történt, mely Raoul Grinoin-Sanson nevéhez fűződik, aki 1896-ban szabadalmaztatta találmányát, egy olyan panorámát, ahol a látványt a mozi jelentette. E kísérlet azonban a technika tökéletlensége miatt kudarcba fulladt, s a világkiállításon csak néhány bemutatóra nyílt lehetőség.

Amikor 1900. november 12-én a világkiállítás bezárta kaput, Lumière moziját 1.400.000 néző tekintette meg. Ez a szám önmagában kétségtelenül siker, de a mozi a már említett attrakciókhoz képest mindenképpen háttérbe szorult, hiszen ez utóbbiaknak 2.772.600 látogatója volt. A kiállítást követő években azonban megfordult a helyzet, a film rohamosan előretört, míg vetélytársai lemaradtak. A világkiállítás nemcsak szereplési, bemutatkozási lehetőséget kínált a mozinak, de témát is a filmezésre, mellyel éltek is az operatőrök – jegyzi meg a tanulmány végén a szerző.

A folyóirat ezután a vásári mozival foglalkozik a mediterrán városokban, majd ezt követően egy magyar vonatkozású tanulmányt talál.

lunk, melyben Barthélemy Amengual azt vizsgálja, hogy Franciaország miért nem vett hosszú ideig tudomást Balázs Béláról. A fő okot abban látja, hogy a franciák meg vannak győződve saját szupremáciájukról kulturális téren, ezért kevés kulturális témájú munkát fordítottak s fordítanak ma is franciára. Balázs Béla összes munkái például már 1949-ben megjelentek, de franciául csak 1979-től kezdődően. Balázs félreismeréséhez még az is hozzájárult, hogy egyes francia teoretikusok véleménye szerint nézetei nagyon is elűtnek az övéktől. Mások viszont éppen az ellenkezőjét hangsúlyozzák, miszerint Balázs Béla semmi újat nem hoz. A szerző ezután a balázsi gondolatvilág néhány mozzanatára hívja fel a figyelmet. Hangsúlyozza azt a gondolatát, hogy az emberiség a film segítségével újra tanulja a mimika, a gesztikuláció elfelejtett nyelvét, s az ember ezzel újra láthatóvá lesz.

A következő tanulmány azt vizsgálja, hogyan fogadta a francia filmet a fasiszta Olaszország 1930 és 1945 között. A tanulmány több szempontból is érdekes: egyrészt adalék a francia filmtörténethez; másrészt bemutatja az olasz fasiszta cenzúra működését; végül az olasz neorealizmus gyökereinek egyikehez is elvezet.

A szerző – Jean-A. Gili – számok segítségével mutatja be a francia film fejlődését az említett periódusban. 1930 és 1939 között 1300 francia film készült, míg olasz csak 321. A filmforgalmazás adatai is francia fölényről tanúskodnak: 1930 és 1945 között 408 francia filmet vetítettek Olaszországban, s a franciák csak 82 olasz filmet láttak ezen időszak alatt. Érdekességgé említi a szerző, hogy a német–olasz politikai kapcsolatok ellenére, német filmet alig vetítettek Olaszországban. Mi magyarázza a jelentős olaszországi francia filmjelenlétet? Az olasz cenzúra azért volt toleráns a francia filmekkel – csak arra vigyázott, hogy ne sértsék a fasiszta morált – mert segítségükkel igyekezett leleplezni a francia társadalmat, s a nyugati demokráciák korruptségát.

A szerző a korszak francia filmjeit a poétikus realizmushoz sorolja, kiemelve, hogy ez fontos forrása az olasz neorealizmusnak. Ezt alátámasztja az, hogy Visconti 1936-ban Jean Renoir asszisztense volt, Antonioni pedig 1942-ben Marcel Carné mellett dolgozott. Állításának bizonyítására Fellinit is megszólaltatja: „Emlékszem, hogy mi olaszok csodálattal néztük ezeket a filmeket, ezeket a történeteket, melyek az alvilágban játszódtak le: először láttunk prostituáltakat... Úgy tűnt számunkra, akik el voltunk zárva, választva a világ többi részétől a fasiszmus

és az egyház miatt, hogy ezek valóban olyan történetek, amelyek az élet-ről szólnak” – írja a híres olasz rendező.

A folyóirat egyik cikke az amerikai filmek franciaországi fogadtatását mutatja be 1946 és 1953 között, tehát a hidegháború időszakában. A szerző – Patricia Hubert-Lacombe – tanulmányát Louis Jouvét 1946-ból származó mondásával kezdi: „A bourgogne-i és a bordeaux-i borokhoz szokott gyomrunkat hozzá kell szoktatni a Coca Colához.” A szerző ezután azt vizsgálja, hogy ez a figyelmeztetés valóra vált-e. Kiemeli, hogy az 1946. május 28-án Washingtonban megkötött Blum-Byrnes egyezmény értelmében Amerika elárastotta filmjeivel Franciaországot, ahol az 1946 és 1948 között bemutatott alkotások több mint fele amerikai volt. A csökkenés 1949-től kezdődött meg a Schuman-Caffery egyezmény értelmében, mely revideálta az 1946-os megállapodást. Ennek folytatásaként megszűnik a francia–amerikai bipolarizáltság a francia filmpiacon, ahol ezután más külföldi filmek is megjelennek, mint a svéd, japán, szovjet vagy a brazil filmművészet alkotásai.

Az amerikai filmdömping idején a legnagyobb sikert a történelmi, bibliai tárgyú színes szuperprodukciók, mint Sámson és Delila (1949) vagy Salome (1953) jelentették, melyekben a jó mindig, még emberi áldozatok árán is győz. A bemutatott filmek között nagy mennyiségben szerepelt kalandfilm, western. Különösen a háborús és a kémfilmek érdemelnek figyelmet, melyek a külügyminisztérium vagy a hadsereg finanszírozásában propagandacélokat szolgáltak. E filmek körében 1946-tól 1950-ig a második világháborús alkotások domináltak. Ezután a korai háborús időszakot bemutató filmek következtek. Közönség elé kerültek vörös ellenes filmek is, mint például a Vasfüggöny, Vörös veszély vagy a Nyinocska. A szerző kiemeli, hogy a háborús és a kémfilmek nem arattak sikert a francia közönség körében.

Visszatérve Jouvét-nak a tanulmány elején idézett figyelmeztetésére, a számok azt mutatják, hogy a francia gyomor hozzászokott a Coca Colához. Ezt a szerző azzal támasztja alá, hogy 1946 és 1949 között egy francia filmet átlagban 1.951.400 néző tekintette meg, míg az amerikai filmeknél. A tetszési mutató azonban lényegesen rosszabb az amerikai filmeknél. A szerző ebből azt a következtetést vonja le, hogy a franciák olyan amerikai filmeket néztek meg, melyeket nem szerettek. A cél azonban nem is a megszerettetés volt – teszi hozzá a szerző –, hanem a fogyasztás. Ez pedig megvalósult.

A folyóirat az ismertetett cikkeken kívül foglalkozik még a svájci

mozival, elemzi a francia ellenállásnak emléket állító „La bataille du rail” (Sincsata) című filmet, s egy tanulmányt szentel a Blum-Byrnes, fentebb már említett egyezménynek. A folyóirat könyvismertetései ugyancsak a mozihoz kapcsolódnak.

A Revue d'histoire moderne et contemporaine ismertetett száma szokatlannak tűnhet, de dicséretes vállalkozás. Remélhetően nemcsak Franciaországban lesz folytatása, hanem példa és ösztönző lehet a magyar szellemi élet számára is abban az értelemben, hogy közelebb hozza a társadalomtudományok egymástól meglehetősen messze került és elbásztázott diszciplínáit.

Majoros István

*Olvasóink szíves tudomására hozzuk, hogy
a VILÁGTÖRTÉNET
az alábbi Hírlapboltokban vásárolható meg
Budapesten:*

	Telefon:
V., Váci u. 10.	185—604
V., Szabadsajtó u. 6.	184—840
SUGÁR Üzletközpont, Örs vezér tér	843—160/69
Magyar Jakobinusok tere, Déli pu.	—
Szt. István krt. 25.	314—334
I., Bem u. 9.	352—346
V., Felszabadulás tér 4. (Párizsi udvar)	181—401
József nádor tér 1.	185—850
CORVIN Áruház	335—551
Lenin krt. 17.	423—551
Hegedűs Gyula u. 43.	491—505
Baross u. 59.	131—286
SKÁLA Áruház	852—222/28
Petőfi Sándor u. 17.	189—913
Rákosfalva park 3/c. (XV.)	847—274
Hírlapbolt (KHI) V., Bajcsy-Zs. út 76.	116—269

